

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN

MUZEUL DE ISTORIE AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN

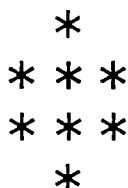
BANATICA

REȘIȚA, 1985

MUZEUL DE ISTORIE AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN

BANATICA

REȘIȚA, 1985

COLEGIUL DE REDACȚIE:

ILIE UZUM — redactor responsabil

ION POPA — secretar de redacție

CARMEN CORNELIA GRĂMADA

Dr. GHEORGHE LAZAROVICI

DANA BĂLĂNESCU

PETRU CĂLIN

MARIA GUMĂ

Dr. VASILE M. ZABERCA

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor, formulări și calitatea rezumatelor în limbi străine revine în întregime autorilor

„BANATICA“

Orice corespondență se va adresa.
Muzeul de istorie al județului Caraș-
Severin din Reșița, Bdul Republicii
nr. 10, cod 1700 ROMANIA

„BANATICA“

Toute correspondance sera envoyé
à l'adresse: Muzeul de istorie al
județului Caraș-Severin, Bdul Repu-
blicii nr. 10, ROMANIA 1700
REȘIȚA

Please send mail to the following
address: Muzeul de istorie al județu-
lui Caraș-Severin, Bdul Republicii
nr. 10 REȘIȚA 1700 ROMANIA

Richten Sie bitte jedwelche Korres-
pondenz an die Adresse: Muzeul de
istorie al județului Caraș-Severin
Bdul Republicii nr. 10 REȘIȚA 1700
RUMĂNIEN

CUPRINS SOMMAIRE INHALT

ISTORIE VECHĂ ȘI MEDIE

GHEORGHE LAZAROVICI, ZOIA KALMAR, FLORIN DRAȘOVEANU, ADRIAN S. LUCĂ, ADRIAN S. LUCĂ, ION DRAGOMIR,	Complexul neolitic de la Parța Der neolitische Komplex von Parța Despre o nouă descoperire arheologică de la Gornea — <i>Locurile Lungi</i> Über eine neue archäologische Entdeckungen von Gornea — <i>Locurile Lungi</i>	7 46 73 77
GEORGETA EL SUSI,	Prezența lui Equus (Asinus) Hydruntinus Reg. în așezarea vinciană de la Gornea — <i>Căunița de Sus</i> (jud. Caraș-Severin) La présence d'Equus (Asinus) Hydruntinus reg. dans l'établissement vincienne de Gornea — <i>Căunița de Sus</i> (Dép. Caraș-Severin)	79 81
GHEORGHE LAZAROVICI,	Noi descoperiri Bodrogkeresztúr în Banat Neue Bodrogkeresztúr Entdeckungen im Banat	83 90
CAIUS SĂCĂRIN,	Depozitul de bronzuri de la Liubcova — <i>Țiglărie</i> Der Bronzenfund von Liubcova — <i>Țiglărie</i>	91 98
MARIAN GUMĂ, ION DRAGOMIR,	Un depozit de bronzuri din prima epocă a fierului descoperit la Liborajdea (com. Sichevița, județul Caraș-Severin) Ein Bronzedept aus des Früheinenzeit das bei Liborajdea gefunden wurde (Gemeinde Sichevița, Kreis Karasch-Severin)	107 122
GEORGETA EL SUSI,	Considerații privind Materialul faunistic provenit din așezarea dacică de la <i>Stenca Liubcovei</i> (jud. Caraș-Severin) Considérations concernant le matériel faunique provenu de l'établissement dacique de <i>Stenca Liubcovei</i> (Dép. Caraș-Severin)	123 137
DOINA BENEĂ,	Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia Numerus Maurorum Tibiscensium. Beiträge für Geschichte der maurischen Truppen aus Dazien	139 153
PETRU BONA, PETRU ROGOZEA, EUGEN STOICOVICI,	Tibiscum — cercetări arheologice (III) Tibiscum — archäologische Untersuchungen (III) Cuptoarele siderurgice din Dealul Cioara — Reșița Die Schmelzhütten von Dealul Cioara — Reșița	155 157 169 171
DANA BĂLĂNESCU,	Descoperiri monetare din sudul Banatului (IV) Découvertes monétaires du sud de Banat (IV)	173 182

ADRIAN BEJAN, DOINA BENEĂ,	Şantierul arheologic Hodoni — Pusta. Raport preliminar (1979—1984)	187
	Ausgrabungen in Hodoni — Pusta	197
CORNEL SĂTMĂREAN,	Un litigiu din anul 1390 şi instituţia jurătorilor tocmelnici	203
	Un litige de l'année 1390 et l'institution de jurés temporaires	211
IOAN HAȚEGAN,	Mihai Viteazul şi Banatul	213
	Michael le Brave et le Banat	218

ISTORIE MODERNĂ ŞI CONTEMPORANĂ

ELEONORA CALINCOF,	Atestări documentare privind caracterul anti-habsburgic al răscoalei populare din Banat din anii 1737—1739	221
	Urkundliche Belege des antihabsburgen Charakters des Banater Volksaufstandes aus den Jahren 1737—1739	242
CAROL BRINDZA,	Contribuţii la cunoaşterea minelor vechi aurifere din zona Bocşa — Ocna de Fier — Dognecea	243
	Beitrag zur Beschreibung alter Gold — und Silberführende Bergwerke aus den Erzgebiet Bocşa — Ocna de Fier — Dognecea. Andere Abbaugruben aus dieser Gegend	253
RUDOLF GRĂF,	Două documente referitoare la începuturile furnalelor din Reşiţa	255
	Zwei Urkunden über die Gründung der Hochöfen aus Reşiţa	264
TITUS FURDUI,	Cîteva consideraţiuni istoriografice privind un exemplar din <i>Istoria pentru începutul românilor în Dacia</i> a lui Petru Maior, Ediţia Princeps, aflat în Biblioteca Vaticanului	265
	Einige historiographische Bemerkungen hinsichtlich eines Exemplars der Erstausgabe der <i>Geschichte für die Anfänge der Rumänen in Dazien</i> von Petru Maior, das sich in der Bibliothek des Vatikans befindet	269
PETRU CĂLIN,	Viziune şi expresivitate în <i>Cronica Banatului</i> de Nicolae Stoica de Haţeg	273
	Vision et expression dans <i>Cronica Banatului</i> de Nicolae Stoica de Haţeg	282
RUDOLF GRĂF,	Amenajări hidrotehnice din judeţul Caraş-Severin în secolele XVIII—XX	283
	Die Wasserhaltung der Bergdomäne Reşiţa und Umgebung im XVIII—XX Jh.	303
IOAN MUNTEANU,	Din corespondenţa lui At. M. Marinescu cu Iacob Mureşan	305
	Aus der Korrespondenz von At. M. Marinescu mit Iacob Mureşan	312
VICTOR DOBRESCU,	Enea Hodoş — profesor şi animator cultural (1858—1945)	313
	Enea Hodoş — professeur et animateur culturel (1858—1945)	321
VASILE NEMIŞ,	Contribuţii la biografia istoricului bănăţean dr. Ion Sirbu	323
	Contribution à la biographie de l'historien du Banat dr. Ion Sirbu	333

CONSTANTIN BRĂTESCU,	Mișcarea culturală din Banat între 1877—1900 în slujba desăvîrșirii unității statale. Mișcarea corală și idealul Unirii	335
	Die kulturelle Tätigkeit im Banat in den Jahren 1877—1900, im Dienste der Vervollständigung der staatlichen Einheit. Die Gesangsvereine und das Ideal der Einheit	341
CONSTANTIN I. STAN,	Cassian R. Munteanu — luptător pentru unitate națională	343
	Cassian R. Munteanu — combattant pour l'unité nationale	354
CORIOLAN SURU,	File din istoria Liceului de matematică-fizică din Caransebeș	355
	Aus der Geschichte des Lyzeums für Mathematik und Physik aus Caransebeș	361
GHEORGHE LUCA,	Mihai Novac un fiu de seamă al Oraviței	363
	Mihai Novac — un important fils d'Oravița	367
ELENA BORUGA,	Activitatea despărțămintului Oravița al <i>Astrei</i> (1898—1918)	369
	Die Oravițaer Abteilung der <i>Astra</i> zwischen 1898—1918	378
VASILE DUDAȘ	Acțiuni revoluționare ale proletariatului reșițean în prima jumătate a anului 1918	379
	Die revolutionäre Tätigkeit des Proletariats aus Reșița in der ersten Hälfte des Jahres 1918	383
VASILE M. ZABERCA,	Înfăptuirea reformei agrare din 1921 pe teritoriul Comunităților de avere ale fostelor regimente grănicerești nr. 13 și 14 din sud-vestul României	385
	Die Agrarreform vom 1921 auf dem Gebiete der Vermögensgemeinschaft der gewesenen Regimente nr. 13 und 14 aus dem SW Rumäniens	397
NICOLAE DOUCA,	O revistă satirică de acum o jumătate de veac — <i>Urzica</i> din Oravița	399
	Une revue satirique d'il y a une demi-siècle — <i>Urzica</i> de Oravița	401
VICTOR ȚUNDREA,	Cu privire la starea de spirit a locuitorilor județului Timiș—Torontal în anii dictaturii militarofasiste	403
	Über die Geisteshaltung der Bewohner aus dem Kreise Timiș—Torontal in den Jahren der militärisch-faschistischen Diktatur	406

MUZEOLOGIE

ION POPA,	File din istoria muzeografiei bănățene. Preocupări pentru organizarea unui muzeu la Oravița	407
	Aus der Geschichte der Banater Muzeologie. Die Grundung eines Museums in Oravița	414
ILIE UZUM	Căi și perspective în valorificarea patrimoniului de istoria tehnicii din județul Caraș-Severin	415
	Mittel und Wege der Verwertung des technischen Erbes im Kreise Caraș-Severin	436
IOAN OPRIS,	Unele date privitoare la apărarea monumentelor istorice din Banat	449
	Quelques dates concernant la protection de monuments historiques de Banat	454
ȘTEFAN CĂDARIU,	Curățirea și restaurarea a trei scuturi ornamentale	455
	Säuberung und Restaurierung von drei Ornamentschildern	456

ADRIAN S. LUCA,	Descoperiri arheologice în hotarul comunei Șiria (jud. Arad) din neolitic pînă în epoca romană tîrzie	457
	Archäologische Entdeckungen im Gebiete der Gemeinde Șiria (Kreis Arad), aus dem Neolithikum bis in die Spät Römerzeit	462
ADRIAN S. LUCA,	Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova — Ornița. (Raport preliminar pe anul 1985) .	465
	Die Rettungszgrabungen von Liubcova — Ornița	468

RECENZII

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU,	<i>Evolution of the sistem of defense works in Dacia</i> , B.A.R., 116, 1981 (Doina Benea)	469
PETRU OALIDE,	<i>Lupta pentru limbă românească în Banat</i> , Ed. Facla, Timișoara, 1983, (Petru Călin)	473
AUREL H. GOLIMAȘ, CRISTACHE C. GHEORGHE,	<i>Bibliografie numismatică românească. (Bibliographia numismatica Daco-Romana)</i> , Ed. științifică și enciclopedică, București, 1984 (Dana Bălănescu)	475
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE	<i>(Abréviations bibliographiques)</i>	477

ISTORIE VECHĂ ȘI MEDIE

COMPLEXUL NEOLITIC DE LA PARȚA

Cercetările recente de la Parța, începute în anul 1978, au durat, în prima campanie, doar 12 zile. Din aceste motive suprafața deschisă, de 10×10 m, nu a putut fi continuată decât în primele 15 carouri pînă la —0,40 m și —1 m în carourile 1—10. Suprafața deschisă a fost numerotată cu S₆, socotindu-se următoarea numerotare; S₁₋₂ — secțiunile de la Casa Mare a lui Ioachim Miloja din 1931, situată la cca 10 m sud de S₆; S₃ — secțiunea de la Coliba scheletului, tot a lui J. Miloja; S₄ — secțiunea lui Marius Moga din 1943 (marcaj pe materiale P. 1945!); S₅ — secțiunea lui M. Moga și O. Radu (1961—1962?). În afară de acestea au fost și alte zone de unde au fost culese materiale arheologice, cu sau fără observații stratigrafice, provenind din apă, din mal, rezultate cu ocazia unor lucrări de reparații la diguri sau sonde făcute de colecționari sau arheologi amatori. În mod deosebit s-a remarcat activitatea lui Andrei Agotha, dispărut prematur dintre noi, întemeietorul celei mai mari și mai importante colecții de la Parța (colecția se compune din cîteva mii de piese), fost consultant activ al colectivului de cercetare de la Parța. Nu mai puțin importante sînt contribuțiile lui Fr. E. Resch și Carol German care au donat colecțiile lor Muzeului Banatului, însoțite de cataloage și descrieri amănunțite ale materialelor, au prelucrat și prelucrează colecția Agotha, inventariind materialul, întocmind cataloage amănunțite. Cei trei au fost membri permanenți ai colectivului de cercetare, făcînd parte din echipa tehnică. Observațiile lor cuprinse în rapoartele zilnice sau în studii publicate au adus date despre; lucrările în mal — 1970; casetele — est și — vest 1971—1972; caseta — vest 1970; cuptorul 5/1970; „depozitul de cioburi“/1969; 1973 (vezi *Banatica*, VI, 1981, 11—33); groapa cu deșeuri/1973; „șanțul mic“, sonda 1 și 2, cuptorul 1—4/1969; groapa 1/1969; 2/1969; 3/1969; 4/1969 și altele. În aceeași vreme aceștia au bornat malul riului, pentru a urmări distrugerea malului de viituri cît și a putea localiza materialele descoperite. Acest caroiaj constituie și în prezent punctele de referință. De la Parța mai sînt și alte colecții donate Muzeului Banatului; colecțiile A. Fota și Klein. Aceste colecții au devenit deosebit de valoroase prin studiul, cercetarea și referințele pe care le-au făcut specialiștii din țară și de peste hotare (J. Chapman, S. Wuinn, J. Nandriș) (vezi fig. 1).

Cercetările începute în anul 1978 au continuat, an de an, în momentul de față suprafața cercetată sau în lucru avînd cca 700 m². O prezentare

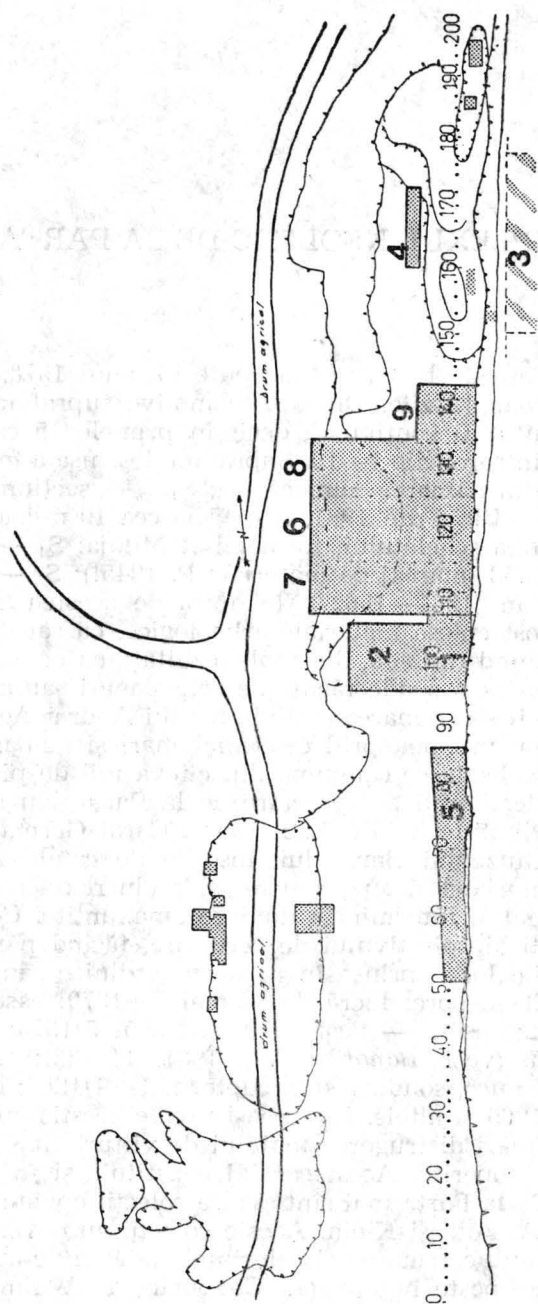

Fig. 1. Planul secțiunilor și sondeajelor de la Parța.

în ansamblu este dificilă dată fiind imensitatea materialului și a observațiilor, a complexelor și a importanței lor, ce vor fi cuprinse în lucrarea monografică. Din aceste motive socotim mai potrivit a descrie una dintre campaniile de cercetări, care prin observațiile sale dă o imagine de ansamblu asupra întregului complex, făcând în același timp precizări de amănunt necesare unui specialist. Pentru cei care vor să-și formeze o imagine generală dăm o descriere sumară a campaniilor de săpături.

Campania — 1978 — se deschide o suprafață de 10×10 m cu un caroiă de 2×2 m, crescând de la sud la nord și de la est la vest. Sînt semnalate, la 0,85 m. (săpîndu-se pe nivele de 15 cm) o groapă în caroul 10 și resturi de chirpici în carourile (prescurtat c.) c.₆₋₇. La adîncimea de —1,25 m, în primele 10 carouri se întrerup cercetările deoarece jos apar complexe masive (fig. 3 a).

Campania 1979 (între 15.VII.—2.VIII.) — se continuă cercetarea c. 15—25, de la adîncimea de 0,40 m săpîndu-se un strat pentru egalizare, apoi revenind la nivele de cîte 15 cm. Apariția unor complexe cu chirpici masiv în carourile 20—25 ne-au determinat să lungim suprafața spre vest cu două rînduri de carouri (c. 26—35), cercetarea oprindu-se la —1,15/1,30 din cauza apariției altor complexe de chirpici masiv. Au fost semnalate resturile unei locuințe de chirpici la —0,70 m într-un nivel Tiszapolgár, în zona c. 20, 25, 30, marcată cu L₁ sau P₁ (locuința 1, platforma 1, am preferat termenul de platformă și nu locuință, deoarece în momentul apariției complexelor în suprafața cercetată nu cunoșteam destinația obiectivelor — putînd fi locuință, cuptor, masă de altar, sanctuar, construcții publice etc.). Între —1 m și —1,15 m în c. 26 apărea o altă platformă, parțial distrusă de excavările de pămînt făcute pentru înălțarea digurilor Timișului. Tehnica deosebită de construcție (părea o podină suspendată, avînd două straturi de lipituri și un perete despărțitor de numai 10 cm, ne-a ridicat atunci multe probleme. Ulterior, după cercetările la sanctuar, reieșea limpede că era vorba de o masă-altar, distrusă după cît se pare de lucrările la dig, din 1903 sau mai tîrziu poate chiar în 1951 (fig. 1 b).

Campania din 1980 (13.VII.—30.VII). Semnalarea în adîncime a unui mare complex în c. 1, 6, 11 în campania precedentă, ne-a determinat să deschidem o nouă suprafață S₇ (fig. 1 c), la sud de S₆, în același sistem de caroiă, dar cu cîte 4 carouri pe lățime. În caroul 9/10, din S₇ a fost semnalat un complex prefeudal sau medieval timpuriu, marcat cu B_{2p} (primul bordei prefeudal a fost semnalat în profilul nordic al S₆, c. 5 A. S-a săpat pe straturi de 10 cm. La adîncimea de 0,80 m apar resturile unui complex de locuire, o colibă simplă cu chirpici, în nivel Tiszapolgár, a cărui bază era la —0,90 m. La adîncimea de 1 m se găseau resturile unei platforme (P₃) ce se întindea pe o suprafață patrulateră de 6×8 m. Tot aici se contura bine bordeiul prefeudal. Lucrările au fost întrerupte din cauza creșterii bruște a apelor Timișului cu cca. 4 m, inundînd săpătura (apa era aici de 0,40—0,50 m).

Lucrările au continuat, cîteva zile, în zona așezării 5 situată lîngă Pădurea Peciului, unde a apărut o așezare, locuită în vremea culturii Starčevo-Criș, Tiszapolgár, Baden-Coțofeni, hallstatt, daco-roman, prefeudal și medieval timpuriu.

Campania din 1981 (12.VII—22.IX) (fig. 1 d). Cercetările s-au concentrat la prepararea atentă a complexelor semnalate în campania din 1979 și mai ales în zona în care apăruse baza de „coloană”, cum presupuneam în anul 1979, ceea ce s-a dovedit a fi baza unei statui duble. S-a coborât în întreaga suprafață pînă la adîncimea de 1,45 m (pe alocuri la —1,50 m), care era considerată baza *nivelului* 5 (strat 1 = humus și nisip aluvionar cu depuneri recente; strat 2—3 = nivel medieval, prefeudal și sporadice urme din epoca bronzului strat 4 cu două nivele de călcare din vremea culturii Tiszapolgár). În caroul 10 apărea colțul unei platforme la —1,45 — —1,50 m, iar în c. 29—30, 34—35 se contura o altă platformă, marcată atunci cu P_5 ce s-a dovedit mai apoi a fi partea centrală a sanctuarului. În zona lui P_3 apărea un alt complex, notat cu P_1 , care cuprindea, cum a rezultat apoi, ultima fază a locuinței P_3 și resturile unui complex P_{9a} (marcat mai târziu). În c. 21, 26 din S_6 și cele învecinate din S_7 apărea un alt mare complex P_8 .

A fost demontată platforma P_{3-4} , constatîndu-se existența a două faze de funcționare. În faza recentă s-au găsit cîteva vâscioare din pastă fină, avînd dimensiuni mici, dar foarte puține fragmente ceramice, mai ales uzuală, unelte și alte obiecte. În colțul de nord-vest al locuinței din prima fază, s-au găsit resturile unei vetre de foc și parte a unui perete de locuință din dreptul vetrei (vatra avea o formă dreptunghiulară) ornamentat cu incizii meandrice și încrustat cu alb. Fragmentul de perete, vatra și o mare cantitate de cenușă alburie, densă, a fost ceea ce a rămas „în situ” din prima fază de locuire.

Săpîndu-se în întreaga suprafață încă un strat de 10 cm, lucrurile au început să se clarifice, la —1,60 m s-a demarcat ușor P_9 (fig. 1 a), mai jos cu cca 10 cm nivelul său de călcare decît al lui P_{3-4} ; P_8 s-a conturat mai bine; a apărut o groapă în c. 15 marcată cu G_6 și în zona centrală a S_6 se afla o platformă dreptunghiulară de chirpici (P_7), separată de ceea ce a fost numit P_5 de un spațiu liber sau cu dărîmături mărunte de 0,60—1 m lățime. Așa zis-ul P_7 s-a dovedit a fi dărîmături exterioare, exfoliate din zidul de sud al sanctuarului și parte din colțul de sud-est (fig. 1 d; pl. II/1).

La adîncimea de —1,75 m, după decopertarea spațiului dintre complexe a unui strat de 15 cm, s-au putut remarca; existența bazei zidului de vest al lui P_4 , se contura traseul peretelui de sud al sanctuarului, o groapă semnalată și mai sus în c. 26 (G_5) și alta în c. 32 (G_7), s-a continuat prelucrarea și prepararea dărîmăturilor sanctuarului. Lucrările la sanctuar au mers încet, precaut, apărînd între dărîmăturile de chirpici elemente arhitectonice (pl. II), ce au fost lăsate „în situ” (pl. XII/3—4, 7). În carourile de pe laturile de sud și est ale sanctuarului s-a coborât la —1,75 și apoi la —1,90 m. La această adîncime apărea clar traseul a doi pereți cu fundații de pe latura de nord a lui P_{3-4} și traseul peretelui de sud al sanctuarului. Îndepărtate dărîmăturile mărunte, au apărut conturul și traseul peretelui de sud și est din cea de-a doua fază de funcționare a sanctuarului (fig. 1 d).

Vineri, 31 iulie, după pregătiri minuțioase, a început prelucrarea zonelor din sanctuar, din vecinătatea statuii duble („altarului” — cum îi spuneam deoarece s-au găsit resturile unor tăvi pentru ofrandă), deoarece

ce așteptam venirea lui N. Vlăsa, cu care urma să discutăm pe îndelete situațiile existente (pl. II/3—7).

Marti, 4 august, după demontarea dărîmăturilor din peretele de sud și est ce acopereau zona „altarului“ (baza statuii duble) (pl. II), am anunțat conducerea superioară despre existența unui sanctuar la Parța, cu statui monumentale. În urma vizitelor pe teren a conducerii Muzeului timișorean și din partea conducerii județului se stabilește un plan și o strategie de lucru, în funcție de mărimea și importanța obiectivului.

Secțiunea se extinde cu 16 carouri, 4 grupe de 4, în zona masei de chirpici, dar aceasta depășea suprafața în lucru. Restauratorul de la Muzeul Banatului, A. Fota, începe să facă primele conservări, la fața locului. Lucrarea începe în spatele umărului stîng al statuii monumentale (fig. 1 d; pl. II/5—7).

În zona locuinței P_{3-4} continuă urmărirea contururilor fundației construcției, pe cele două faze ale sale și delimitarea mai precisă a lui P_9 .

Marginea de vest a dărîmăturilor sanctuarului este în zona carourilor 47—50. În interiorul sanctuarului este delimitată o groapă (G_9), în c. 39—40 care străpungea dărîmăturile sanctuarului. Materialele Tiszapolgár au fost găsite la nivelul dărîmăturilor sanctuarului și în următorii 20—30 cm. Am socotit atunci că aceasta a fost săpată în vremea culturii Tiszapolgár. Cercetările ulterioare au dovedit că urmele Tiszapolgár nu coboară mai jos (materialele descoperite la nivelul dărîmăturilor și deci mai jos de nivelul Tiszapolgár, au ajuns aici datorită tasării gropii care s-a dovedit a avea inițial cca 5—6 m adîncime (în 1984).

S-au măsurat umerii statuii și s-a calculat, cu aproximație, dimensiunile statuii-altar de $1,35 \times 1,70 \times 0,45$ m. Apariția unor elemente arhitectonice în zonele centrale ale sanctuarului, a unor oase de animale încastrate în lut în c. 38, și constatarea că partea superioară a dărîmăturilor sanctuarului erau afectate de lucrările de îndiguire, faptul că studiile de restaurare și conservare mergeau foarte greu din lipsa unei tehnologii avansate și a materialelor, dovedeau tot mai limpede că lucrările de conservare și restaurare nu vor putea avansa în ritmul cercetărilor.

O echipă de restauratori și specialiști trimiși de Consiliul Culturii; Ion Budileanu (Sibiu), Traian Lăluț (București), Ion Muntiu (Brașov), M. Balica (București), Ioan Davițoiu și Răzvan Găvan (Timișoara), au luat probe și mostre pentru a face analize și au organizat o dezbatere cu privire la modalitatea de conservare.

Pentru a lăsa timp conservatorilor, se deschide o nouă suprafață (S_8), la nord de S_6 , cu dimensiunile de 22×8 m, împărțită în 44 de carouri (serii de cîte 4) numărate cca la S_6 și S_7 (pl. I/A, B).

În suprafața 8 se coboară pe nivele de 15 cm. La adîncimea de 0,75—0,90 încep să se contureze complexe de locuit din vremea culturii Tiszapolgár. Sînt dezvelite dărîmăturile unor colibe cu puțin chirpici, cîteva gropi, vetre, semibordeie și un șanțuleț ce traversa S_8 pe direcția NV—SE. Șanțulețul se părea că forma baza unui gard de stîlpi și pari înfipti în picioare, așa cum a fost sesizat și la Iclod, asupra cărui rost ne-am lămurit mai tîrziu (în 1985).

Din vremea culturii Tiszapolgár au fost descoperite și preparate cîteva complexe, bordeie sau colibe (P_{10} , P_{11} , P_{12} , B_{14}) și cîteva gropi (G_{11-13}), preparate la adîncimile de 0,95 m; 1,05 m și două complexe la 1,15 m —

1,20 m din vremea culturii Banatului, P_{14} şi P_{15} , după cât se pare la acelaşi nivel şi spaţiu cu P_1 , aparţinînd nivelului 5b. Începînd de la —1,20 m a apărut un complex de locuire P_{16} , orientat NV—SE, în colţul de nord-est al lui S_8 , ce suprapunea un strat de lipitură ce acoperea încăperea de răsărit a sanctuarului şi a construcţiilor învecinate din acea zonă.

În partea de răsărit al sanctuarului, deasupra dărîmăturilor, dar sub stratul de lipitură a fost descoperit un idol-bust cu o perforaţie verticală în zona gîtului, aflat pe o bucată de chirpici groasă de 8—10 cm (pl. XII/1).

Lucrările la sanctuar s-au concentrat la delimitarea laturii de nord a sanctuarului, ceea ce nu a fost prea dificil, deoarece dărîmăturile au fost împinse spre interiorul sanctuarului, iar restauratorii au încercat diverse variante, dar nu le-au putut aplica din cauza umidităţii crescînde şi a ploilor.

S-au luat măsuri pentru iernare, sanctuarul fiind acoperit cu folii de plastic, iar peste statuia-altar s-a ridicat o ladă de lemn umplută cu nisip, ce avea rostul de a proteja în timpul iernii monumentul de îngheţuri şi intemperii, peste care s-a ridicat o baracă de protecţie.

Campania din 1982. Desfăşurate în perioada 13 iunie—27 august 1982¹, săpăturile de la Parţa continuă cercetările începute în urmă cu 5 campanii, în anul 1978. Suprafaţa deschisă în anul 1978 se găsesc în zona aşezării, după cum apăreau lucrurile în profilul rîului, în zona M. 124² fiind amplasat centrul secţiunii 6³.

Descoperirea unui sanctuar şi a unor construcţii cu caracter public, obştesc, în centrul staţiunii ne-a determinat să deschidem alte două secţiuni S_7 şi S_8 , cu scopul de a asigura o suprafaţă de cercetare suficient de mare pentru studierea obiectivelor descoperite (pl. I B).

În campaniile precedente s-au delimitat: întinderea sanctuarului şi a construcţiilor învecinate, pînă la nivelul dărîmăturilor sanctuarului. La sanctuar a fost cercetată zona altarului monumental pînă la nivelul stratului de pămînt virgin, steril din punct de vedere arheologic. Au fost preparate nivelele: feudal timpuriu, prefeudal, un strat cu depuneri sporadice din epoca bronzului, 3 nivele Tiszapolgár, două nivele Bucovăţ. Au fost semnalate un număr mare de locuri preistorice în zonă (Starčevo-Criş, Vinča A, Tiszapolgár, bronz mijlociu, Baden-Coţofeni, Hallstatt), daco-romane, prefeudale, feudale timpurii, cimitire medievale ş.a. Faţă de campania precedentă s-a extins suprafaţa 7 cu încă 100 m², adică 25 de carouri de 2×2 m, în zona construcţiei 8 (P_8 ; P — de la platformă cu chirpici şi ceramică).

¹ Privind prospecţiunile din zonă vezi Gh. Lazarovici — Fl. Draşoveanu, *Cercetări de suprafaţă în hotarul satelor Parţa şi Sag* (com. Sag, jud. Timiş), în ANB, II, 1985.

² Fr. Resch — C. Germann, în *Banatica*, VII, 1981, p. 11—33; Idem, *Groapa de deşeuri de la Parţa — tell 1, nr. 154*, comunicare, Caransebeş, 1982; Idem — Gh. Lazarovici, *Cercetări pe cursul Timişului în zona Timişorii*, comunicare, Caransebeş, 1983.

³ Secţiunile şi casele au fost numerotate pentru fiecare obiectiv în parte; cele realizat de amatorie au fost doar în parte marcate; m 154; α-est; α-vest; şanţul mare; vezi fig. 1; pentru cele vechi vezi J. Miloja, în *An. B.*, IV, 1931, p. 171 şi urm.; Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, II, 1972, p. 3—28; Idem, în *RevMuzMon*, 1, 1982, p. 31—39 (vezi la aceasta bibliografia şi alte referiri la această staţiune sau materiale).

Stratigrafia. În cele 5 campanii de săpături s-au făcut observații stratigrafice care au confirmat vechi ipoteze dar au adus și o serie de date noi, deosebit de precise, datorită săpării unor suprafețe adecvate și a unei analize statistice foarte precise a întregului material descoperit. Observațiile stratigrafice au beneficiat de două analize fizico-chimice efectuate de I. I. Gergen și O. Dogaru din Timișoara. Pe baza distribuției unor elemente indicatoare, realizate în laboratoarele OSPA-Timiș și laboratorul de tehnologie chimică, observațiile stratigrafice au fost controlate și au primit noi confirmări⁴.

1) 0—0,35 m, strat gălbui, aluvionar, cu depuneri din perioadele recente, mai ales după îndiguiri. Conține urme arheologice, sporadice, aflate în poziție secundară, procesul de humificare cunoaște maximum dezvoltării sale.

2) —0,35—0,45 m, strat negru-granulos, cu depuneri medievale (sec. XII și sec. VIII), un procent ridicat de potasiu marchează activități umane și urme de incendieri, iar procentul ridicat de fosfor indică, poate, un păstorit intensiv.

3) —0,45—0,60 m, strat negru-granulos, cu un procent foarte ridicat de fosfor ce indică creșterea vitelor, nivelul maxim al procentului de fosfor este atins la —0,55—0,65 m, adîncime la care au fost constatate ultimele orizonturi cu ceramică Tiszapolgár, fără a fi descoperite și complexe de locuit, dar în care orizont a fost sesizat un șanțuleț. Este foarte posibil ca locuirea Tiszapolgár, în această vreme, cum o indică adîncimea depunerilor să fi fost în zona așezării 3 iar animalele ar fi fost ținute în acest loc, ce avea pe atunci de forma unui ostrov sau a unui meandru aproape închis. Prezența unui proces de humificare, deși în scădere, cu ceea ce precizăm mai sus, confirmă hiatusul petrecut între locuirea medievală timpurie și cea Tiszapolgár.

4 a) —0,60—0,75 m, strat brun, granulos, cu pigment de chirpici mărunți în partea inferioară, ceea ce presupune activități gospodărești, edilitare. Procentul de potasiu este încă ridicat iar cel de fosfor este în scădere, ceea ce confirmă activitățile sus precizate. Ceramica descoperită aparține unui orizont evoluat al culturii Tiszapolgár, aflat în involuție, după datele pe care le oferă statisticile materialului, cumpărat cu cele din nivelele inferioare.

4 b) —0,75—0,90 m, strat brun, lutos, amestecat cu chirpici mărunți. Din partea superioară pornesc gropi de semibordeie iar în cea inferioară au fost semnalate vetre de la locuințe de suprafață și resturi de chirpici. Procentul de fosfor din acest nivel a crescut brusc, la adîncimile de —0,85—0,95 m, la fel începe să crească procentul de potasiu, ceea ce se explică, credem noi, prin incendiile semnalate, marcate și de resturile de chirpici.

4 c) —0,90—1,05 m, strat brun, lutos, cu mult chirpici mărunți cu o mare cantitate de oase de animale și fragmente ceramice, ceea ce indică o locuire intensă a zonei, a tellului. Procentul ridicat al fosforului ar presupune activități legate de creșterea animalelor, prezența acestora printre locuințe.

⁴ J. J. Gergen — O. Dogariu, *Distribuția elementelor indicatoare — geochimice — în stratigrafia așezării de la Parța*, Reprint, de Societatea Numismatică Română, secția Timișoara, Prospekțiuni arheologice, PA 2, Timișoara 1981.

Fig. 2. Obiectivele arheologice din zona Parța. Ob. 1) tell 1; 2) tell 2; 3) așezarea 3; 4) La rampă; 5) La pădure; 6) La pod; 7) Sartășu; 8) La vaci; 9) Șurka Bara; 10) km 33,3—33,4; 11) km 31,7; 12) Bancul de nisip; 13) Podul Turcului (Sleanul lung); 14) Vadul Turcului (Insula turcului=Cărvunari); 15) Rîtul Bara; 16) Între Govăjdii; 17) Govăjdia — Sud; 18) Lîngă stația de pompare (km 37,4); 19) La moară; 20) În Munteni; 21) În fața Gării; 22) Tărigariei; 23) Ceregaru; 24) Gomila lui Ulita; 25) Drașin; 26) Ficățile.

La adâncimile de —1—1,10 m se constată o schimbare a straturilor. Unele complexe din nivelul inferior au fost nivelate, după ce anterior au fost distruse prin incendii. Între distrugere și nivelare trebuie să fi fost un hiatus nesensizat foarte clar, tocmai datorită nivelărilor. În unele zone, mai ales în spațiul dintre locuințele mari din nivel Bucovăț, sînt amestecuri de fragmente Bucovăț și Tiszapolgár, fenomen pe care îl punem pe baza nivelărilor. Existența unui proces de humificare, sesizat la 0,90—1,15 m, ar explica hiatusul dintre locuirea Bucovăț II b și cea Tiszapolgár. Un proces de humificare, între nivelele Bucovăț tîrzii și cele Tiszapolgár, în alte părți între neoliticul tîrziu și eneoliticul timpuriu a fost sesizat și în alte orizonturi contemporane, în straturile de humus eneolitic⁵.

5 b) —1,05—1,20 m, strat brun-gălbui, granulos, cu amestec de cărbune și cenușă. În partea superioară sînt urme de la complexe de locuit incendiate, pe nivelele de călcare se găsesc numeroase fragmente ceramice. Materialul ceramic aparține nivelului Bucovăț II b/III. Incendiu a fost sesizat și prin creșterea bruscă, maximă, a procentului de potasiu, la acest orizont cronologic. Tot în acest nivel se constată și o creștere bruscă a procentului de carbonat de calciu (CaCO_3), rezultat, foarte probabil, prin descompunerea resturilor osteologice menajere din nivelul anterior sub acțiunea unui sol acidulat puternic (PH—8,80).

5 a) —1,20—1,30 m, strat gălbui-verzui, granulos, amestecat cu bucăți de chirpici, cărbune și oase. În strat au fost semnalate complexe de locuit cu o arhitectură aparte atît față de cea Tiszapolgár cît și cea din nivelele inferioare. Locuințele au podea amenajată pe împletitură de pari și nuiile, arse uniform, posibil și intenționat. Materialul aparține grupului Bucovăț, etapei II a, poate și mai timpuriu (Id) și culturii Vinča, faza B₂ (probabil timpurie).

—1,30—1,35 m, strat de lipitură, format din strat de pămînt gălbui-albicios, cu concrețiuni calcaroase sfărîmate, nivelat și bătut, foarte uscat. Acest strat acoperea dărîmăturile sanctuarului, ale platformelor 4, 6, 18—20 ș.a. Nivelul s-a păstrat mai bine în zona sanctuarului, încăperea A (de est), deasupra altarului, P 4 și P 20. Stratul reprezintă un nivel de „acoperirea” unor construcții dărîmate, care au avut un rol cultic adăpostind altare, statui monumentale ș.a. A fost așternut după o dărîmare sistematică, în urma unor incendii puternice, o nivelare și apoi stratul a fost bătut. Acest nivel este marcat de creșterea bruscă a procentului de fosfor, la nivelul lipiturii și mai sus o creștere a potasiului.

6 b) —1,30—1,45 m și 6 a) —1,45—1,60 m, strat galben-verzui, cenușos, cu mult cărbune și cenușă, mai negricios spre bază, mai verzui spre partea superioară. Prezența unor complexe de locuit cu o arhitectură diferită permite separarea nivelului în două etape. Materialul ceramic descoperit aparține fazei Vinča B₁/B₂ iar elementele de natură Bucovăț aparțin etapelor Bucovăț IIa, Id.

7 c) —1,60—1,75; 7 b) —1,75—1,90, strat verzui-gălbui, amestecat cu resturi de cărbune, lemne descompuse, pigmente de lut. La adîncimea de —1,60 m se constată un procent ridicat de fosfor iar potasiu este în scădere, în schimb aciditatea crește la PH 8,30 la —1,60 m, la 8,70 la

⁵ B. Brukner, în *ŠtZvesti*, 17, 1969, p. 69; Idem, în *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, 1973, p. 318; N. Tasić, în *Praistoria Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo, 1979, p. 61—63.

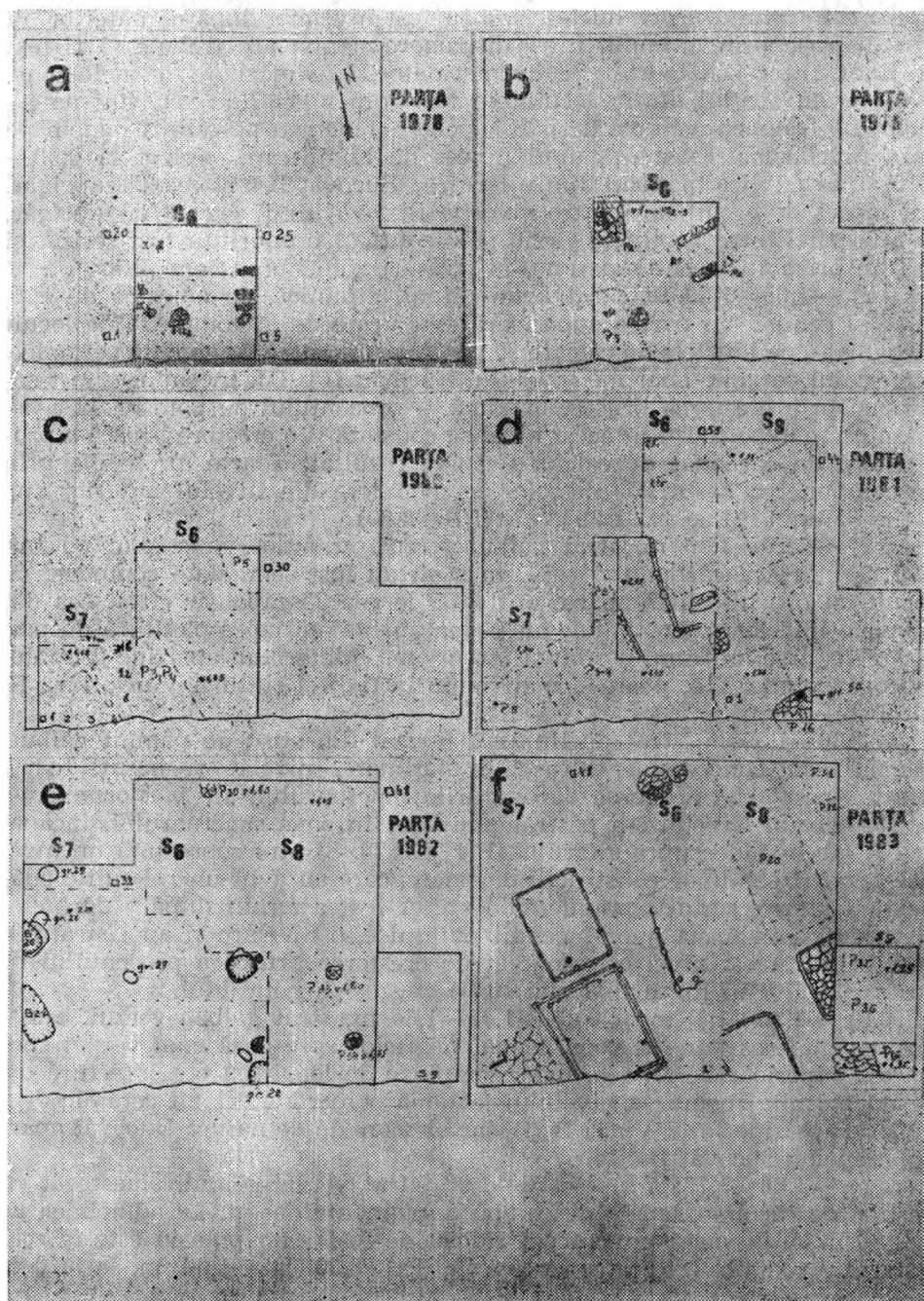

Fig. 3 — a—f. — Parța. Schița planurilor de săpătură.

—1,70 m și 8,30 la —1,80—2,00 m. Carbonatul de calciu cunoaște și o creștere. Nivelul este divizat de o intensă activitate edilitară cu o arhitectură proprie.

7 a) —1,90—2,05 m, strat cu pigment verzui-gălbui, amestecat cu negru-lutos, urme de cărbune, pigment galben rezultat din săparea numeroaselor gropi ce străbat straturile cu lut, sterile. Complexe de locuit adâncite formează arhitectura acestui nivel de locuire.

Întreg nivelul 7 aparține culturii Vinča, în complexe, semnalându-se „importuri” culturale aparținând grupelor Szakálhát și Bucovăț I (Ib, Ic).

Descrierea săpăturilor. Deoarece cercetarea încă nu este încheiată vom stăruia asupra acelor obiective unde săpăturile au epuizat obiectivele în studiu, prezentînd succint acele obiective în care cercetările continuă. Săpăturile fiind în unele zone încheiate vom prezenta depunerile în ordinea cronologică iar nu a săpării lor.

Suprafețele 6 și 7 (S 6—7). Pînă la adîncimea de 2,05 m au fost cercetate doar carourile 3—5, 8—10, 13—15, 17—20, 21—25, 26—27, 31—32, 36—37; S 7 13—18, 21, 25, 29—30. În celelalte carouri mai sînt complexe sub care încă nu s-a săpat, fiind în curs de cercetare. În carourile săpate au fost semnalate trei gropi de bordei; B 27, B 28, B 30, trei gropi mari gr. 27, 29, 32. În straturi mai pătrund și alte gropi de la nivele superioare, sau gropi mai mici, la care nu se poate preciza, foarte exact, de la ce adîncime pornesc.

Complexele: bordeiul 27 (B 27), nivel 7a, în curs de cercetare, semnalat în carourile (c.) 7—9, 9A, 13—13A, 17A, conține fragmente ceramice Vinča B₁. Lățimea sa este de cca 2,70 m, lungimea nu poate fi apreciată, adîncimea este de 0,60 m (pornea de la 1,90 m pînă la 2,50 m); *bordeiul 28*, în S 6, c. 19—20, 24—35, are dimensiunile de 2,5×2,7×0,60 m, are planul patrulei cu colțurile rotunjite. Ceramica descoperită aparține fazei B₁ a culturii Vinča. *Complexul 29* semnalat în S 6, c. 9—10 constă dintr-o vatră și cîteva gropi. A fost numai parțial săpat. În vecinătatea sa se găsea o groapă (gr. 22), cu dimensiunile de 1,40×0,75×0,40 m. Spre S 7 se contura o groapă, după cît se pare de bordei (B 30) delimitat pe o lungime de 1,60 m și o lățime de 0,80 m iar adîncimea de cca 0,45 m. În S 7 în c. 33 se găsea o altă groapă (gr. 29), cercetată doar parțial. Alte cîteva gropi, de stîlpi și pari, au fost semnalate în c. 4—5, 9, fără a putea preciza exact cărui complex îi aparțin (fig. 5).

Nivelul 7b. Din suprafețele cercetate, doar două complexe pot fi atribuite, deocamdată acestui nivel. Acestea sînt locuințe construite pe stîlpi masivi, îngropați adînc, la cca —0,80—0,90 m. Forma locuințelor este rectangulară (fig. 6).

Complexele: Locuința 24 are dimensiunile aproximative de 5,8×4,5 m și avea patru stîlpi la colțuri și cîte un stîlp pe fiecare perete, iar în interior alți trei stîlpi. Vatra de foc se găsea spre peretele de răsărit avînd dimensiunile de 1×1,30 m, fiind în parte deranjată de o refacere a locuinței, într-un nivel superior. *Locuința 25a*, cu dimensiunile de 6×4,8 m are aproape aceeași arhitectură, avînd cîte un stîlp pe latură scurtă, la mijlocul ei și cîte 2 stîlpi, pe laturile lungi, la cîte 1/3 de peretele estic. La ambele locuințe, orientate E—V, vatra se găsea pe colțul sud-estic.

În secțiunea 6 în c. 10 și 25 se găsea cîte o altă vatră, la aceeași adîncime cu cele din locuințe. Aceasta ne determină să le socotim contempo-

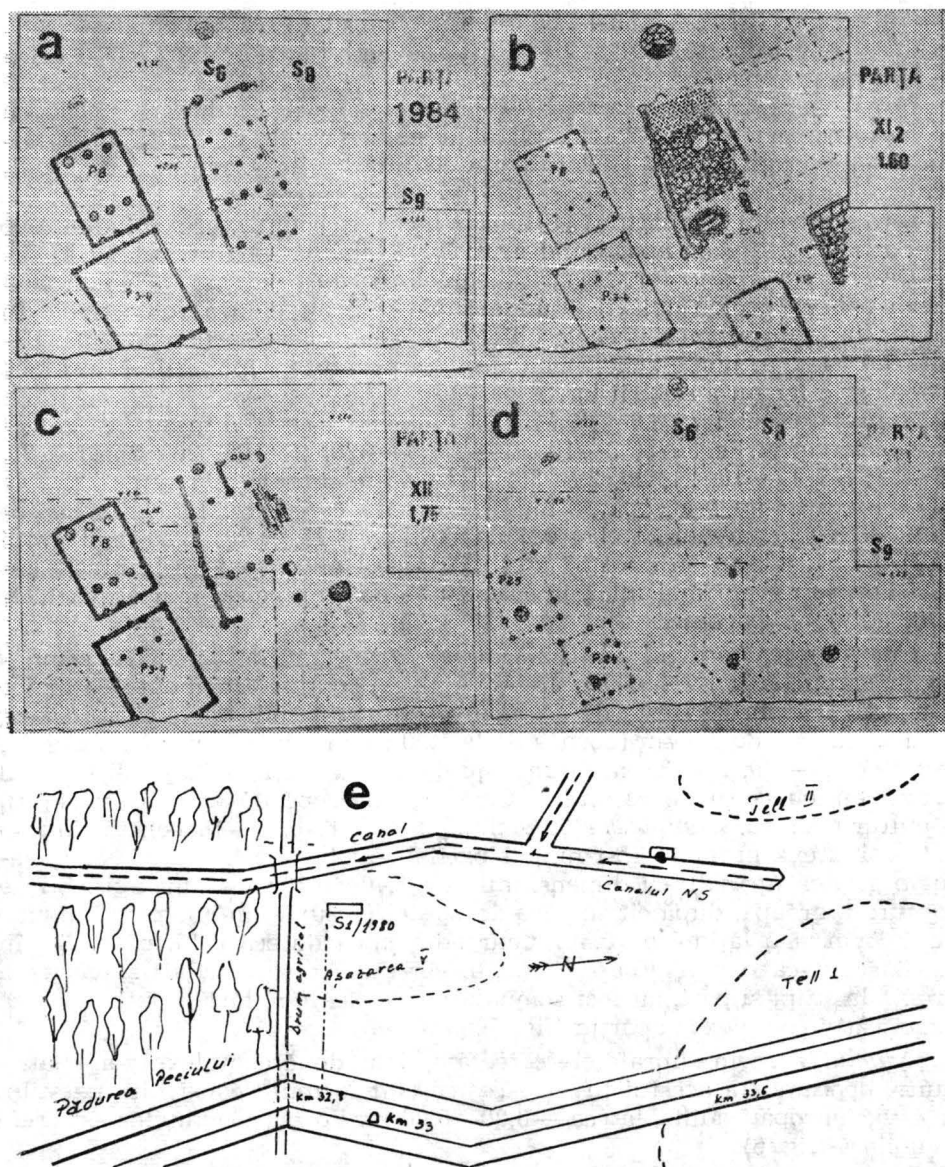

Fig. 4 — a—d. — Parța. Schița planurilor de săpătură; e) Schița din zona obiectivelor 1, 2, 5.

rane cu cele din locuință. Aceștia le-ar putea aparține șirul de pari din carourile 5 și 9 și, foarte probabil, colțul locuinței de sub sanctuar, semnalat în c. 25.

Nivelele 7c, 6a și 6b. Aceștia îi aparțin sanctuarul, locuințele mari din vecinătatea lui precum și alte complexe. Cercetarea nu s-a încheiat decât în S 7, în nivel 6a.

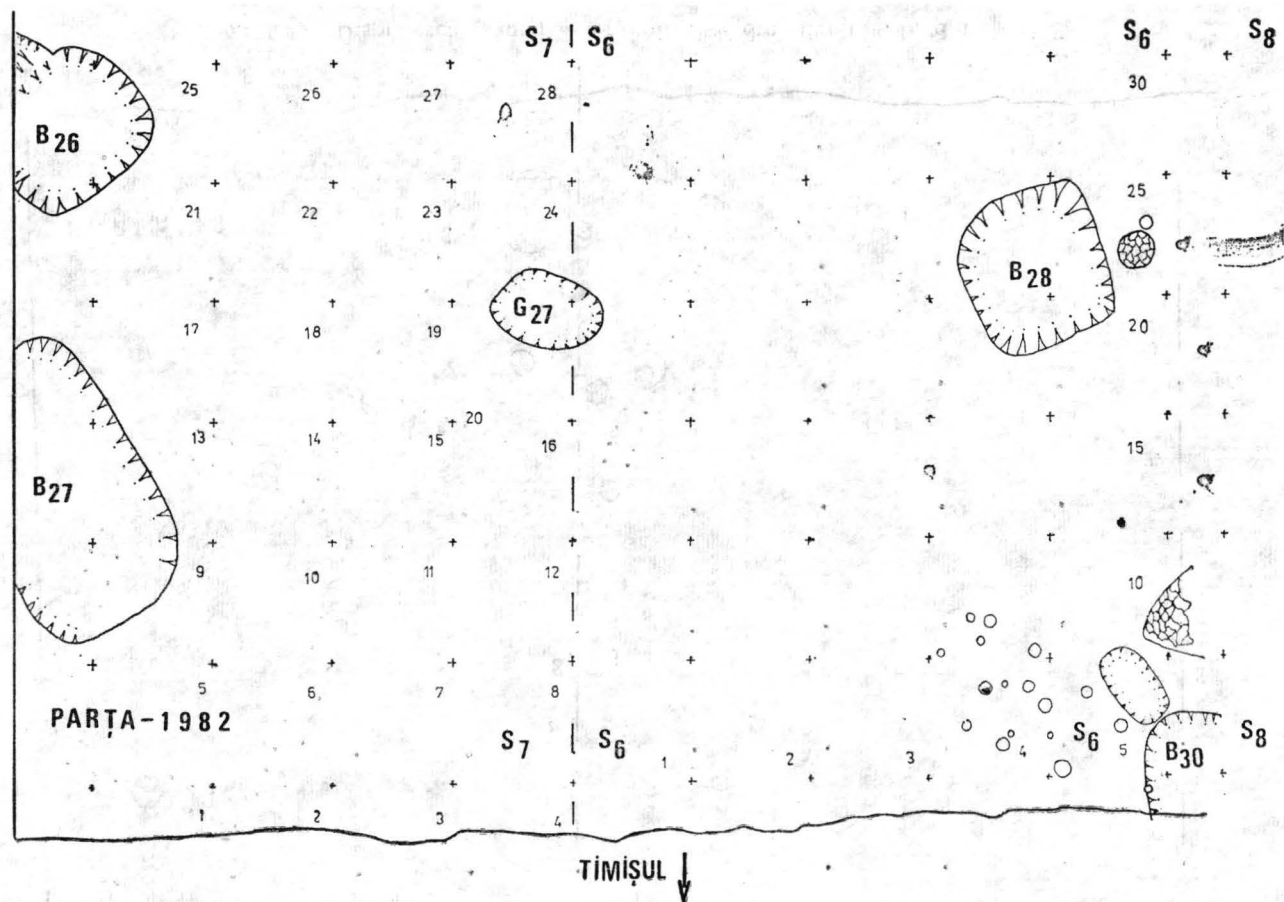

Fig. 5. Parța. Dispunerea principalelor obiective din nivelul 7 a.

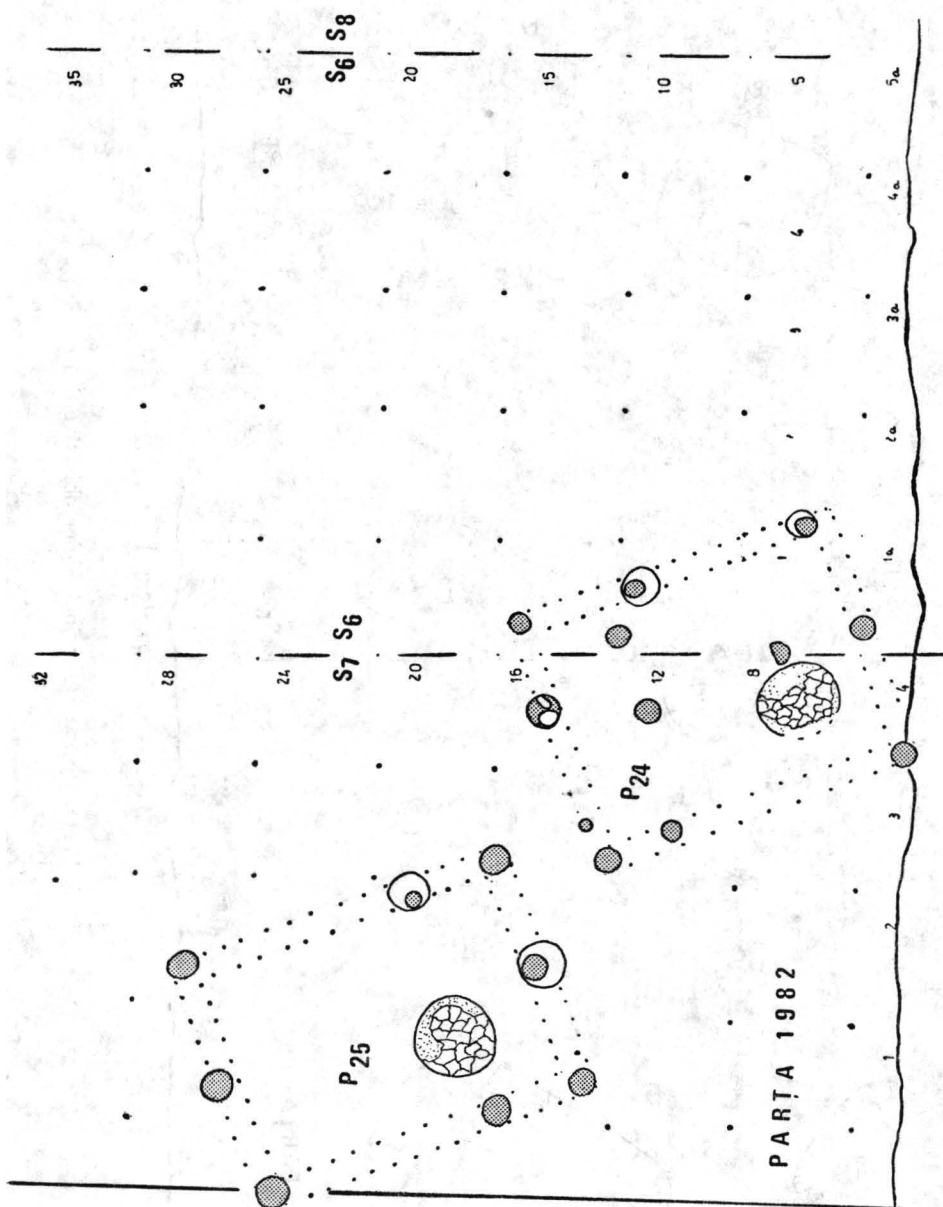

Fig. 6. Distribuția principalelor obiective din nivelul 7 b, din S_6 și S_7 .

Complexele. Locuința 4, cu două etape de refacere, după același plan și dimensiuni. A fost cercetată în mai multe campanii de săpături (1980, 1981, 1982). Primul plan, 4b, avea o formă patrulateră cu colțul dinspre sud-vest în unghi mai ascuțit de 90°. La colțuri se găseau stilpi masivi, ca și de-a lungul peretilor, la distanțe neregulate, între 1,50—2,5 m. La interior sînt mai multe gropi din care două socotim că i-ar putea aparține. Dimensiunile acesteia sînt: 8,6×7,6 m, orientarea E—V, colțul de sud-vest a fost distrus de rîu odată cu malul (pl. IA).

Locuința P 25b, cu aceeași arhitectură ca și P 25a, are dimensiunile de: 5×3 m și o formă patrulateră. În colțuri și pe mijlocul fiecărei laturi se găseau stilpi masivi. Locuința a fost construită din birne despicate pe care s-a aplicat un strat gros de lut amestecat cu pleavă.

Locuința P 4a avea dimensiunile de 9×6,4 m, planul patrulater, orientarea E—V. La colțuri și pe pereți avea cîte trei stilpi mari pe care era ridicat scheletul construcției. Structura și dispunerea găurilor de pari și stilpi permite reconstituirea sistemului de construcția peretelui.

Locuința P 8a, orientată E—V, avea dimensiunile de 7,20×5,60 m. În fiecare colț se găsea cîte un stilp masiv, nu este exclus să fie și alții, dar infrastructura nu a fost în întregime cercetată. La sud de acest complex a fost dezvelită o groapă și un bordei (pl. II).

Bordeiul 26, cu dimensiunile 2,5×2 m, cu axa lungă orientată E—V, a fost scăpat de la acest nivel. Forma sa era cea a unui patrulater cu colțurile rotunjite. Spre est fundul era cu circa 20 cm mai adînc. Peretele de est era mai vertical în vreme ce ceilalți erau mai albiați.

Groapa 26a și 26b (nu se poate preciza dacă era o singură groapă sau două care se intersectau) a fost săpată de la acest nivel. În ea s-au descoperit două cornee de zimbbru, oase de animale și fragmente ceramice.

Locuința P 9. În colțul sud-estic al S 7 a fost semnalată o altă construcție cu depuneri masive de chirpici. Printre dărîmături s-au observat un număr mare de bile de praștie. Tot de acolo provine și o bază de „coloană” din lut. După ridicarea dărîmăturilor, au fost descoperite cîteva fragmente ceramice și un vâscior din pastă fină, păstrat întreg, deformat de foc, precum cîteva topoare șlefuite, lame de silex etc. Spre colțul sud-vestic al încăperii s-a observat o „cutie”, din lut, cu marginile din chirpici ars după cît se pare, intenționat. Ca formă și dimensiuni aceasta se apropie de cele descoperite și păstrate *in situ* la Banjica⁶, loc în care s-au găsit și mai multe rîșnițe pe solcuri și trei astfel de „cutii”, folosite pentru păstrarea făinii sau cerealelor. Asemenea instalații au apărut și în locuința 19 din S 8. La un orizont mai tîrziu au fost descoperite alte instalații asemănătoare pentru prepararea cerealelor, în cultura Cucuteni, la Poduri⁷, în Moldova.

În secțiunea 8 au fost preparate complexele pînă la adîncimea de 1,60 m. Pînă în prezent au fost semnalate 2 platforme și un bordei. Toate construcțiile erau orientate E—V, dimensiunile lor erau ușor diferite.

⁶ Complex aflat *in situ*, într-un cartier al Belgradului vizitat de noi în iunie 1980; I. Todorović, în *ArchJug*, 18, 1977, p. 13—16+coperta 1.

⁷ D. Monah — Șt. Cucoș, comunicare la sesiunea de rapoarte de la Ploiești, 1983.

Cercetarea infrastructurii lor nu este încheiată de aceea toate referirile sînt aproximative.

Locuinţa 6, o construcţie de mici dimensiuni, aflată în partea superioară a stratului 6b are dimensiunile de: 2×3 m, se găsea în dreptul deschizăturii de pe latura de răsărit a sanctuarului. A fost construită într-o fază timpurie de funcţionare a sanctuarului.

Locuinţa 17, parţial păstrată, cea mai mare parte a fost distrusă de rîu. Lăţimea dărîmăturilor era de cca 6 m, lungimea pe care s-a păstrat nu depăşeşte 3,5 m.

Locuinţa 19, numai parţial delimitată în suprafaţa cercetată, ieşea cu cca 1—1,20 m din profil. În zonă cercetată a fost observată o instalaţie pentru păstrat cereale, un fel de „ladă“ de lut. În vecinătatea ei, pe nivelul de călcare s-au descoperit boabe de cereale carbonizate.

Locuinţa 20, de dimensiuni foarte mari, 6×8 m, se găsea în imediata vecinătate a sanctuarului, pîrînd a face parte din acelaşi complex arhitectonic (pl. IIIB).

Locuinţa 21, din ea a fost cercetată doar a cincea parte, cea dinspre colţul sud-vestic, în c. 44, 48.

Locuinţa 22, situată în c. 41, 45—46 a fost doar parţial delimitată în suprafaţa cercetată.

Sanctuarul. Din acesta a fost cercetat pînă în prezent doar 1/5 parte, cea din spre răsărit, din zona cu „altarul“ monumental. La demontarea dărîmăturilor au apărut cîteva situaţii noi (pl. IIIA):

1) Pe latura de răsărit, după cît de pare, la mijlocul acesteia, în dreptul statuii monumentale care servea şi de altar pentru ofrandă, se afla o intrare din două coloane de lut care mărgineau deschiderea sau intrarea. La o anumită înălţime, pe ambele coloane, simetric, s-au aplicat şi încastrat în lut o frunte de taur, peste care s-a modelat un cap de taur cu coarnele ieşinde. Fruntea a fost incizată cu o bandă în cruce, din trei incizii, încrustate cu alb iar spaţiul dintre incizii pictat. Ochii au fost redaţi prin incizii unghiulare, urechile, scurte, au fost modelate în relief, coarnele ieşeau din lut (pl. II/2, 3, 8; XII/4—5).

2) „Altarul“ monumental, format dintr-o statuie dublă, monumentală, se compunea din două părţi: 1) partea inferioară, un soclu, cu tăvi şi cu aplicaţii în relief, cu părţile laterale incizate, simbolizînd o figură umană stilizată (pl. II/3—4) şi: 2) partea superioară, statuia, cu un singur corp dar cu umerii despărţiţi; o figură reprezenta o divinitate feminină însoţită de o altă figură cu cap de taur, reprezentînd probabil tot o divinitate. Cuplul se leagă de cultul fecundităţii şi fertilităţii, cult larg răspîndit la populaţiile agricole.

Altarul a fost distrus sistematic, în epoca neolitică de comunităţi neolitice, după cît se pare aparţinînd grupului Bucovăţ, în urma unei incendieri puternice a întregii aşezări. Apoi sanctuarul şi toate construcţiile din jur cercetate au fost distruse sistematic prin împingerea pereţilor spre interior, unii peste alţii, apoi terenul a fost nivelat şi s-a aplicat un strat de lipitură, gros de 5 pînă la 10 cm. Zona cu lipitură şi vecinătatea ei, în zona altor construcţii cu caracter public, nu a fost locuită în fazele următoare, în vremea depunerilor Bucovăţ, pînă la venirea purtătorilor culturii Tiszapolgár.

În zona cercetată din sanctuar toate piesele arhitectonice au fost conservate, fotografiate, desenate și ridicate, fiind transportate la Muzeul Banatului. Astfel, părțile dărimate din statuie au fost demontate. Soclul statuii a fost ridicat *in situ* împreună cu o porțiune de pământ și transportat la Muzeul Banatului. Vatra din vecinătatea statuii monumentale, rezultată în urma arderii pe loc a statuii a fost demontată și ridicată, fiind conservată. Sub statuie a fost semnalat un bordei anterior ridicării statuii, care a fost cercetat. De jur împrejurul statuii s-au găsit mai multe fragmente de tăvi care au fost conservate și ridicate. Acestea făceau parte din statuia monumentală, servind la depunerea ofrandelor (pl. XI/3).

3) De-a lungul peretelui de nord al sanctuarului a fost descoperită, sub dărămăturile peretelui de nord, o vatră suspendată, lungă de peste 1 m și lată de cca 40—50 cm.

4) Pe perețele de sud, pe la mijlocul distanței, s-au găsit alte două vetre suspendate, pentru ofrande. Pe același perete, spre colțul de sud-vest a fost găsită o altă vatră-cupă tot pentru depuneri de ofrandă, piesă ce se sprijinea pe un picior cu structură de nuiele sau un soclu din nuiele. Între dărămături au apărut fragmente de la vase mai mari, cu resturi de oase, foarte probabil cu depuneri de ofrande.

5) În cea de-a doua încăpere, cea din spre vest, în colțul nord-estic al încăperii a fost descoperită o statueta-bust în mărime naturală. Este o piesă stilizată, perforată vertical, cu decorații geometrice pe pieptul statuii. Piesa a fost descoperită în imediata vecinătate a unei tăvi de ofrandă.

6) Între dărămăturile peretelui de răsărit, în partea superioară a lor, a fost descoperită o altă statueta-bust, cu umerii ușor ridicați, parcă într-un gest de orantă, numită (după o statueta de mici dimensiuni, cu cap, într-o clară poziție de orantă) „Oranta Mare”⁶. Statueta, după poziția în care se găsea, pare să fi fost montată în vecinătatea sau deasupra deschiderii dinspre răsărit, în fața statuii monumentale. Și această piesă a fost perforată vertical, perforație care servea pentru introducerea unui cap sau craniu (pl. XI/1).

7) În încăperea B, cea din spre apus, în vecinătatea colțului sud-vestic s-au găsit mai multe bile de praștie de mari dimensiuni. Pe perețele nord-vestic s-au găsit câteva greutatea pentru războiul de țesut.

Din zona cercetată a sanctuarului au rezultat foarte puține materiale arheologice. Dintre cele mai importante sînt de amintit o harpună de os, foarte frumos lucrată, arsă secundar. În dreptul „altarului”, în c. 25A, s-au găsit câteva fragmente ceramice din pastă foarte bună, arse secundar, precum și un vâscior. La vest de perețele ce desparte cele două încăperi ale sanctuarului s-au găsit fragmente de la câteva vase, unele întregibile. Printre fragmentele ceramice s-au găsit și oase calcinate.

Materialul arheologic. Ceramica. Evoluția. Din cercetarea ultimelor nivele au rezultat câteva zeci de mii de fragmente ceramice, datele statistice ale descoperirii acestora au fost înregistrate pe carouri, complexe și nivele de locuire. Datele nu au fost în întregime calculate. În această campanie de săpături au fost reținute și inventariate ca materiale selective și mostre peste 10 000 de obiecte. După curățire, decalcefiere, spălare au fost triate pe cca 30 de categorii, fiind înregistrate pe specii, grupe

⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig.

culturale sau nuanţe de culoare. Prelucrarea ştiinţifică a materialului a fost efectuată pe teren fiind desenate, inventariate şi fotografiate, depozitate pe complexe şi nivele. Materialele sînt depozitate în Muzeul Banatului.

Din nivelul 6b (—1,54 — —1,50 m) pe un număr limitat de carouri (cca 30) s-au făcut observaţii statistice privind evoluţia ceramicii. Ceramica uzuală este în proporţie de 32%, cea semifină de 24% şi 44% cea fină. În cadrul fiecărei specii în parte nuanţele de culoare sînt în proporţii diferite. La ceramica uzuală predomină cea de culoare brun-roşcată (37,3%), urmată de cea gălbuie (30%), cenuşie (21%) şi neagră, ce nu depăşeşte 11,8%. La specia semifină predominantă este culoarea brună (28,1%), urmată de cea cenuşie (21,3%), roşcată (17,7%), neagră (17,2%) şi gălbuie (15,6%). Specia fină are cel mai ridicat procent, la nuanţa cenuşie (30,7%), urmată de cea neagră (27,8%), neagră-cenuşie (18,8%), roşie (10,4%), gălbuie (7,2%) şi roşcată (5%).

Răspîndirea materialelor în suprafaţă este diferită, în funcţie de densitatea locuirii, de complexe sau de dispunerea materialelor în complexe. Precizarea acestor date este încă prematură. Evoluţia materialului pe adîncimi se prezintă astfel: ceramica uzuală, neagră este în scădere la —1,75 m (4,2%) pentru ca la —2,05 să crească (la 9%); ceramica brun-roşcată, scade la 25% la —1,75 m pentru ca la —1,90 m să crească din nou la 81% iar la —2,05 la 77%; ceramica cenuşie creşte la 47% la —1,75 m la —2,05 m are 10%; ceramica gălbuie creşte la 47% la —1,75 m iar la —2,05 scade la 2%. La specia semifină scăderea maximă este de 14% la —1,75 m, procentul maxim este de 36% la —1,90 m, 28% la —2,05 m. Ceramica cenuşie este în continuă creştere atîngînd la —2,05: 58%; la —1,75 este de 28% ceramică roşcată, iar la —2,05 are numai 8%. Specia gălbuie are următoarele procente: 18% la —1,75 m, 1,5% la —1,90 m şi 5% la —2,05 m. Ceramica cenuşie are: 28% la —1,65 m, 16% la —1,75 m, 7% la —1,90 m şi 15% la —2,05 m. Ceramica cenuşie are 23% la —1,65 m, iar la —1,90 are 45%, în rest în jur de 43%. Ceramica cu nuanţe de roşcat este scăzută: 5% la —1,50 m, 3% la —1,65 m, 3% la —1,75 m, 1% la —1,90 m, 0,6% la —2,05 m. Ceramica gălbuie este în scădere 7,3% la —1,50 m, 6% la —1,65 m, 5% la —1,75 m, 2% la —1,90 m, 1,1% la —2,05 m. Ceramica roşie lustruită este în scădere de la 10,4% la —1,50 m, 5% la —1,65 m, 1% la —1,75 m şi 0,3% la —1,90 m, mai jos apare doar sporadic.

Fluctuaţia acestor categorii ceramice confirmă observaţiile stratigrafice cu privire la caracterul locuirii, monumentalitatea locuinţelor şi alte date. Interpretarea acestor date este încă prea timpurie. Precizarea lor este necesară pentru înţelegerea elementelor caracteristice sau definitorii pentru un nivel sau un complex. Evoluţia facturii ceramicii, a tehnicii, a formelor şi motivelor ornamentale ne vor permite în viitor a preciza evoluţia tehnologiilor de ardere, uscare, netezire, lustruire precum şi alte date. Unele complexe, cazul gropilor la care nu se poate prea exact preciza nivelul de la care au fost săpate, ar putea fi, pe baza acestor date, cu mai mare uşurinţă încadrate.

Plastica. Din diferite complexe, mai puţin din zona altarului, au apărut o serie de figurine, unele aparţinînd grupului Bucovăţ, altele culturii Vinča, altele nu se poate preciza cui aparţin: grupului Bucovăţ sau

culturii Vinča. Cele Bucovăț sau de influență Bucovăț, deși au formele vinčiene, au pe corp o ornamentație care le deosebește de cele vinčiene, ornamentație de influență lineară⁹. Dintre acestea se remarcă o figurină antropomorfă, care are pe spate incizii din benzi în cruce, ca și în cultura Vinča, dar pe gât are stilizată o figură umană, realizată în manieră stil Bucovăț (pl. IV/4). Pe un fragment de buză de vas se găsește stilizată o figură (pl. IV/11). Pe un tip aparte de capace, de formă conică, cunoscute, deocamdată, numai în grupul Bucovăț sînt aplicate niște figurine (pl. IV/5). Un exemplar aparte îl reprezintă o figurină în poziție șezîndă, ruptă de la briu în sus. Picioarele sînt separate, labelle picioarelor au niște creștături care indică degetele. Corpul capacului pe care se găsea figurina este decorat cu incizii în zig-zag iar cîmpurile dintre incizii sînt pictate cu vopsea roșie, crudă, după ardere (pl. IV/14). Tot grupul Bucovăț îi aparține și o aplicație stilizată, antropomorfă pe buză (pl. IV/10).

Alte cîteva piese, greu de încadrat cultural, reprezintă o figurină cu mască triunghiulară (pl. IV/12), cu sprîncenele și nasul realizate în manieră Bucovăț¹⁰. O figurină de dimensiuni mai mari are pe spate incizii în manieră vinčiană tîrzie (pl. IV/8), piesa fiind descoperită deasupra dărîmăturilor locuinței 8.

Mai există cîteva piese tipic vinčiene cum sînt: capacul de vas (pl. IV/9), o figurină antropomorfă cu fruntea teșită avînd pe față și creștet niște incizii (pl. IV/2a—b); un bust de figurină cu brațele schițate prin două cioturi (pl. IV/1). Caracteristic pentru orizontul Vinča B₁ este și fragmentul de altar zoomorf (pl. VI/2) cu analogii la Tărtăria în orizont de fază B₁¹¹.

Figurine stilizate reprezentînd animale sînt realizate cu mai puțină grijă (pl. IV/6). O piesă deosebită este un fragment dintr-un exemplar ce reprezintă un patruped, după cît ni se pare un purcel (pl. IV/7). Capete de animale stilizate apar destul de numeroase pe toate sau prominențe de vase (pl. VI/1, 3), avînd influențe în culturile Szakálhát¹², grupul Bucovăț¹³ și Tisa¹⁴.

O piesă de import, după cît se pare de origine cicladică, este un cap de cal sau pasăre (pl. IV/13) lucrat din alabastru¹⁵. Din categoria obiectelor de cult mai trebuie amintită și o mîsuță (pl. VI/4), avînd patru picioare.

O piesă cu totul aparte, al cărui rost nu-l intuim, este în formă de șa (pl. VI/7), piesă care a suferit o „reparație” sau a fost învelită în lut (pl. VI/6) poate pentru a i se ascunde forma sau simbolul (pl. VI/5). Ca tehnică piesa este realizată ca și statuetele monumentale, din lut ames-

⁹ Idem, *Cultura Vinča și legăturile sale cu ceramica liniară*, comunicare, Hânovra, mai, 1982.

¹⁰ Idem, în *Banatica*, III, 1975, pl. XII/1.

¹¹ N. Vlăsa, în *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 43, fig. 11, rîndul 3 de jos.

¹² N. Kalicz — J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta, 1977, pl. 31/3, 31; 142/13—14; 152/10; 153/5—6.

¹³ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XII/13.

¹⁴ I. Banner, în *ActaArchBp*, 12, 1960, p. 1 și urm., pl. III/1—2, VI/26, 28, 35, XXXI/12—15.

¹⁵ N. Vlăsa, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 43, fig. 7/e-g, 9.

tecat cu multă pleavă, arsă nu prea bine sau chiar nearsă, dar în urma incendiului construcţiei a suferit o ardere superficială, ca şi celelalte piese (?)¹⁶

Alte figurine reprezintă animale mai mult sau mai puțin stilizate (pl. V/35, 38). Una dintre ele pare a reprezenta un șarpe stilizat (pl. V/39). Numeroase podoabe și amulete au fost descoperite în suprafețele cercetate. Una face parte din categoria idolilor-amuletei stilizați (pl. V/36)¹⁷, alte obiecte de lut au diferite forme dar rostul lor nu poate fi încă precizat: un con (pl. VI/17), mai multe sfere (pl. VI/16, 18, 20, 22, 24) din care unele ar putea fi bile de praștie, o mărgea (pl. VI/19, 21) și un cap de sceptru de lut (pl. VI/23), precum și fragmente de brățări de lut (pl. VI/9—13) sau din piatră (pl. VI/8)¹⁸, câteva discuri din lut, unele descoperite în apă, care au pe ele incizate simboluri (pl. V/40), poate au fost folosite și drept căpăcele (pl. VI/41—42). Unele din obiectele de mai sus pot fi simple jucării, altele au putut fi investite cu puteri magice jucînd un rol cultic. Tot jucării pentru copii sînt și cele câteva vâscioare (pl. V/23—34), descoperite în diferite puncte, iar unele în fundația peretilor de locuință sau în lipitura vetrelor de foc.

Ornamentele. Ceramica și plastica au o ornamentație bogată și variată. La adîncimea de —1,60 m apar ornamente caracteristice pentru Vinča B₁/B₂ (pl. V/6, 17—19) dar și pentru fazele timpurii ale grupului Bucovăț (faza Ic, Id, pl. V/9—10). La —1,70 m și în complexele care pornesc de la această adîncime se întîlnesc tipicele motive Vinča B₁, constînd din benzi incizate și punctate (pl. VII/1—19) dar numeroase elemente Bucovăț (de fază Ib, Ic, pl. VII/20—59). La —1,90 m apar numai motive Vinča B₁, clasice, pe o factură tipică (pl. VII/1—13, 19—20, 29—31), apar însă și unele fragmente ce par a fi importuri Szakálhát sau Bucovăț timpurii (pl. VIII/16, IX/1, 3—5, 19—20)¹⁹. În complexele de la baza stratului de cultură și din stratul de humus de la începutul locuirii sînt doar elemente Vinča B₁ (pl. VII/32—43), deși nu sînt excluse la acest orizont să fie prezente și elemente liniare²⁰. Lipsa elementelor Bucovăț ar putea fi explicată prin geneza grupului Bucovăț la acest orizont²¹.

Uneltele cunosc o gamă variată ca tipologie, dimensiuni, material și tehnică. Din silex și obsidian (pl. X/16—17, 23) au fost confecționate prin cioplire, următoarele tipuri de unelte: lame cu secțiune triunghiulară (pl. X/20—21, 28, 36, 38), trapezoidală (pl. X/14, 23, 25, 32—34, 37), lame

¹⁶ Gh. Lazarovici, în *RevMuzMon*, 1, 1983, p. 36, fig. 17.

¹⁷ Idem, *Neolit Ban*, Cluj-Napoca, 1979, p. 97, tip III/b 1—b 2, p. 85.

¹⁸ *Ibidem*, p. 200, fig. 33, din cultura Starčevo-Criș. Din vremea culturii Vinča sînt descoperiri inedite la Gornea și Balta Sărată. Săpături Gh. Lazarovici.

¹⁹ La Bucovăț apar în nivel II. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XXVI/G 1—34, H 19—20, motive mai evaluate la Parța în săpăturile lui M. Moga din 1954, —1,45—1,65 m, referiri la Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, III, 1974 p. 57, fig. 9/8; O. Trogmayer, în *MFME*, 1957, p. 19, pl. IX/2i și alte motive, pl. I și urm; G. Goldmann, în *BMMKözlem*, 5, 1977, p. 13 și urm; Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, pl. XIV, 1982, pl. 29, fig. 6/12.

²⁰ Cele mai timpurii importuri liniare apar la orizont Vinča A₂/A₃ la Gornea (Gh. Lazarovici, *Cultura Vinča și legăturile...* pl. I), Fratelă la orizont Vinča A₃/B₁ (Idem, în *Banatica*, III, 1975, pl. XI/1g—h; Idem, în *NNU*, 52, 1983, p. 135, 139—142).

²¹ Într-o stațiune recent descoperită lângă Timișoara, Gh. Lazarovici — Fr. Resch — C. Germann, în *Banatica*, VII, 1983, p. 35.

trunchiate (pl. X/29—30), gratoare pe lamă (pl. X/4—7), gratoare pe așchie (pl. X/8—9), trapeze (pl. X/3), vîrfuri (pl. X/2, 15, 39), așchii-răzuitor (pl. X/22, 35) și altele.

Din gresie, serpentin, bazalt sau diorit au fost confecționate topoare și dălți în formă de calapod (pl. X/40, 43—45, 47—49), trapezoidale (pl. X/41) sau dreptunghiulare (pl. X/46). Din oase s-au confecționat, prin tăiere, șlefuire și perforare: spatule (pl. X/55—58, 67), harpune (pl. X/52), ace de undiță (pl. X/65—66), străpungătoare (pl. X/63, 68—85), un tub de os (pl. X/60) care ar putea fi folosit la prinderea săgeților în tolbă; două fragmente de brățară confecționate din cochilia scoicii *spondylus* (pl. X/61—62).

În afară de acestea mai sînt unele piese al cărui rost este dificil de precizat (pl. X/53—54). Întreaga gamă de unelte sînt cunoscute în aria culturii Vinča din Banat și din zonele învecinate²².

Campania din 1983 (25.VI—26.X). Lucrările s-au concentrat în S₆ și S₇, la cercetarea fundațiilor construcțiilor, în special la P₈ și P₉. Partea superioară a lui P₈, depunerile pînă la nivelul de călcare au fost cercetate în campania din anul 1982, între ele remarcîndu-se, în mod deosebit idolul-bust (pl. XI/6, nr. 3) și cîteva bile de praștie aflate lîngă peretele de vest, unde socotim că se găsea o intrare (pl. XII/A). În urma adîncirii sub nivelul de călcare au fost descoperite găurile de la stîlpii care formau scheletul construcției (pl. XII/B). Gropile au fost golite pe jumătate pentru a se putea urmări sistemul de umplere și groapa stîlpului. Pe fiecare latură erau așezați 3—4 stîlpi. Între ei erau înfipti pari groși sau subțiri, într-un șanțuleț lat de 20 cm și adînc de 20—30 cm. Locuința avea două faze de construcție. În ultima fază sistemul de construcție este foarte bine observabil. Gropile centrale coboară foarte adînc cca. 0,90—1,10 m de la nivelul podinei. Acestea erau în număr de șase, cele din spre vest erau mai aproape de perete, centrul lor era direcția unora din stîlpii de la pereți.

În S₈ cercetările s-au concentrat la prelucrarea complexelor de la adîncimea de 1,45 m, în jos, au fost demontate complexele de locuire și s-a trecut la cercetarea primului nivel al substructurilor (—1,60 m). La P₁₇ și P₂₀ s-au găsit urmele fundațiilor pereților de vest și nord la P₁₇ și oelor patru pereți de la P₂₀. P₁₈ a fost numai parțial cercetată, la nivelul podinei, care părea a fi suspendată, ca și în situația lui P₉. În cazul lui P₁₈ și P₉ s-a observat prezența unor casete scunde din lut, (marginea nu depășea înălțimea de 10—15 cm), construite într-o etapă tîrzie, lîngă unul din pereți, în aceste casete se păstrau cereale. Acest lucru s-a văzut foarte clar în cazul lui P₁₈, între crăpături și în casetă găsindu-se mai multe boabe carbonizate.

Sanctuarul. După îndepărtarea stratului protector alcătuit din pămînt și nisip a fișilor de plastic cu care au fost acoperite dărîmăturile sanctuarului s-a trecut la o curățenie amănunțită, prin pensulări repetate pe măsură ce chirpiciul se usca.

Pe peretele de sud (pl. XIV/D) au apărut cîteva elemente arhitectonice: o cupă din lut adosată, o rîșniță cu pat de lut, adosată și suspendată și o „lună“ (o bucată de lut de forma unei luni, care se găsea lipită lîngă

²² Gh. Lazarovici, *NeolitBan*, p. 83 și urm., vezi și bibliografia.

o deschizătură rotundă (pl. XIV/E). În vecinătatea lunii, între dărîmături s-au găsit două vase întregibile. Repetatele lipituri, cu care au fost reparați pereții sanctuarului au acoperit luna (3—4 straturi se vedeau clar). Luna a fost lipită mai timpuriu decît cupa și rîșnița ce erau fixate mai jos în ultimele două etape de lipitură.

Prepararea sanctuarului a început prin demontarea, pe carouri, a pereților și montarea lor pe panouri de 70×100 cm. Întîi au fost demontați ultimii pereți (cel de nord notat cu X în pl. XV/A), urmat de cel de sud (notat cu Y), ce acopereau masa altarului (notat cu Z). Demontarea a început cu încăperea B, cea dinspre vest. Au fost demontați pereții dinspre vest. Peretele de sud a fost demontat în anul precedent, apoi cel de nord. În zona mesei-altar centrale ce ocupa în centrul sanctuarului o suprafață de cca 30 mp, au fost semnalate două ziduri despărțitoare, nu prea înalte (între 0,60—0,90 m), ce împărțeau masa altarului în trei casete; CA, CB, CC (vezi p. XV/J pentru CA și pl. XV/H pentru CB). Caseta A (pl. XV/J), este o fostă casetă din faza veche a sanctuarului, prin interiorul căreia a trecut peretele fazei a doua a sanctuarului (marcat cu Z în pl. XV/J, și pl. XVI/I). Ea a fost refolosită în faza a doua. Intrarea la această casetă, ce era din faza I, dinspre sud (pl. XVI/J) în zona celor două săgeți), a fost închisă ridicîndu-se acolo baza unui soclu de idol-bust — piesa nr. 2, lîngă care se găsea o vatră suspendată pentru arderea ofrandelor. Găurile din podeaua casetei A (CA în pl. XVI/J) serveau la suspendarea vetrei portative ce se sprijinea pe peretele casetei (marcată cu P în pl. XVI/J).

Caseta A, în prima fază, avea mai multe despărțituri (pl. XVI/E—G, I), dar acestea au fost distruse la ridicarea fazei a II-a a sanctuarului.

Într-o etapă tîrzie de funcționare a sanctuarului masa B a altarului a fost împărțită în două (pl. XVII/CB, CC), prin montarea unui perete din lut amestecat cu multă materie organică (pl. XVI/P), în a cărei parte superioară au fost încastrate mai multe frunți de la animale de mărime mijlocie (nu este exclus să fi fost și coarnele, dar au fost arse sau distruse deoarece se găseau în afara peretelui).

În partea de răsărit al mesei-altar (masa D), între dărîmăturile pereților laterali a fost un zid despărțitor, ridicat tot într-o etapă tîrzie, care a fost ars pînă la vitrifiere (pl. XV/B). Cu ocazia incendierii sanctuarului și la aceasta s-au găsit frunți și orbite (probabil trofee) de la animale de mărime mijlocie.

Între cele două încăperi ale sanctuarului, a fost un perete despărțitor, care în ultima fază de funcționare a fost lipit cu lut. El a fost răsturnat spre est avînd un singur strat de lipitură pe ambele părți, dar nu mai gros de cca 5 cm (pl. XV/C—F). Se remarcă în aceasta o zonă circulară (vezi pl. XV/E și F), care s-a păstrat mai compact, fiind vorba, poate, de o fostă deschidere circulară umplută cu lut, care apoi s-a păstrat mai bine decît restul peretelui ce era segmentat de împletiturile de nuiele. Acest strat suprapunea direct masa altarului. Peretele despărțitor nu avea înălțimea mai mare de 2 m, distanță pe care o apreciem că era între masă și tavan.

Sînt numeroase alte amănunte tehnice, dar ele nu privesc obiectivele și monumentele principale. De ele s-a ținut cont la reconstituirile și va-

riantele de reconstituiri ale sanctuarului. Masa altarului se găsea suspendată cu cca. 15—20 cm, dovadă fiind înălțarea ei deasupra mesei A și lipiturile succesive (2—3 la număr) ce coborau de pe zidul despărțitor al casetei A pe caseta B. Mesele-altar au fost demontate și au fost montate pe panouri, lipite și fixate cu pari de grosimea celor din structura mesei și astfel au fost montați în Muzeul Banatului. Din cauza spațiului limitat pe care l-au avut restauratorii pentru reconstituire 1/3 din lățimea mesei-altar nu a fost montată. Caseta A a fost și ea reconstituită, dar spațiul a fost redus cu grosimea pe care zidul de nord a tăiat masa A.

În toamna anului 1983 lucrările de conservare au fost încheiate, toate elementele arhitectonice au fost conservate și transportate la Muzeu, fiind reconstituite după indicațiile coordonatorului săpăturilor. Lucrările de restaurare au fost executate de Ioan Davițoiu, Răzvan Găvan și A. Fota. Lucrările de demontare au fost supravegheate de Z. Kalmar și Fl. Meleț.

Campania din 1984. Îndepărtarea resturilor arhitectonice din suprafață și egalizările de adâncimi în secțiuni ne-au permis concentrarea asupra cercetării substrucțiilor. În toată suprafața s-a coborât la —1,70 m. Ca obiective principale au fost P₈, P₉ și sanctuarul.

În P₈ s-a coborât la baza straturilor de cultură, sub nivelul podinei cu 10—15 cm, adâncime la care substrucțiile și fazele de umplere a gropilor deveneau foarte clare. Mai limpezi erau însă cele din ultima fază de locuire. Construcția a avut în ambele faze același plan (fig. 7). Demn de semnalat în cazul ei, ca de altfel la P₃₋₄ și la sanctuar este faptul că vechea fază a fost demontată, resturile îndepărtate, iar construcția nouă se ridică, cu mici modificări în același loc și după același plan. Spre perețele de vest, unde era intrarea, s-au găsit două rînduri de gropi, câte două în fiecare fază care serveau la sprijinirea unui „balcon” deasupra intrării și la stînga ei, construit din birne ale căror urme carbonizate s-au păstrat de-a lungul primei treimi a construcției, spre vest. Construcția a fost incendiată, spre sud însă, peretele s-a păstrat mai bine, permițându-se reconstituirea structurii lemnoase a peretelui. Dimensiunile ultimei faze a construcției erau de 7,20/7,30×5,60 m. Lîngă peretele de nord au fost observate urmele unei fundații de perete, după cît se pare el aparținea primei faze de construcție, al cărui plan era mai îngust cu 20—30 cm, pe această latură, păstrîndu-se, în colțul de nord-est o gaură de stîlp (marcată pe plan cu P). Intrarea se găsea pe perețele de vest și a fost marcată pe plan cu I (pl. XII/B; XIII/A, fig. 7).

Sanctuarul (pl. XVIII—XXII). S-au săpat straturi groase de 5 cm sub nivelul de construcție (pl. XX/E), urmărindu-se cît mai atent care au fost etapele de construcție, sau fazele de reparații, refaceri. La —1,70 m încep să se contureze două urme de gropi, în c. 24—25, ce aparțin stîlpilor masivi ce susțineau suprastructura lemnoasă și cei pe care se sprijinea masa-altar D. Gropile din ultima fază a sanctuarului aveau în amestec fragmente de chirpici și erau mai afîinate. Aceeași a fost situația și cu cele trei gropi dinspre est și cu groapa din c. 39. Gropile aveau în conținut materiale arheologice, din care motive au fost numerotate în măsura în care erau delimitate clar. A fost cercetată amănunțit fundația zidului de sud. Atenție deosebită s-a acordat preparării acestei fundații, marcată cu M în faza veche și cu N în faza nouă (pl. XX—XXII).

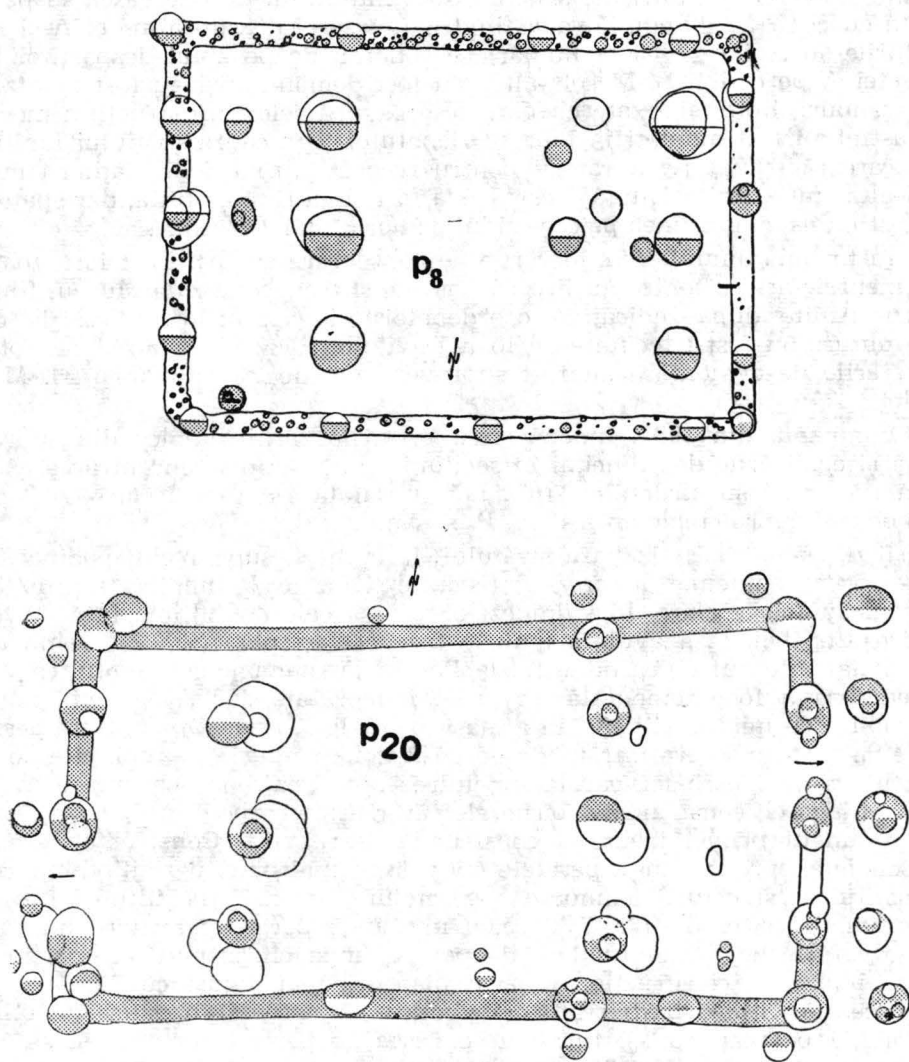

Fig. 7. Parța. Planul substrucțiilor lui P_8 și P_{20} .

S-a trecut la săparea adâncimii de $-1,80$ m pe întreaga suprafață. În S_6 , în c. 51—54; 56—59 au apărut resturile unei construcții marcată cu P_{39} . Urma unor vetre deranjate și o vatră *in situ*, aflată la extremitatea masei de chirpici, ar putea aparține aceluiași complex de locuit, sau unuia învecinat, spre nord, unde au fost semnalate urmele unei podine de lut. În S_8 au apărut câteva vetre ce marchează un nivel de călcare, cel mai timpuriu cu colibe, sau construcții de suprafață. O asemenea vatră este în c. 19 aparținând lui P_{33} . La această adâncime au apărut resturile unor complexe: P_{31} în colțul de nord-vest; la est de aceasta se găsea P_{32} ; alta în c. 3—4, 7—8 cu o vatră P_{34} .

Pentru prepararea lui P_{16} și P_{18} s-a deschis o nouă suprafață S_9 . Sistemul de carioaj este legat de cel din S_8 . S-a săpat nivele de câte 15 cm. Resturile unor complexe de locuit au apărut la —1,05 m, formate din grupări de chirpici în c. 10 și 14 și o vatră la —1,15 m, ceea ce marchează baza nivelului de călcare, al construcției marcat cu P_{63} . Spre vest este un nou complex P_{35} ce a fost doar semnalat. În S_9 s-a coborât numai pînă la nivelul chirpicului, deoarece suprafețele trebuiesc lărgite.

Campania din 1985. Lucrările din această campanie au avut ca obiectiv epuizarea săpării stratului de cultură din S_{6-8} și cercetarea substrucțiilor și a gropilor de la fundațiile construcțiilor.

Sanctuarul. Cercetările s-au concentrat la prepararea laturii de vest, est și nord și a unei porțiuni de pe latura de sud. O atenție deosebită s-a acordat precizării etapelor de construcție, a stratigrafiei gropilor, a intersecțiilor gropilor dintre prima și a doua fază de funcționare a sanctuarului. Planul general al sanctuarului a fost încheiat, a fost preparată cea mai mare parte a gropilor de stilpi. Au fost lăsate însă și mostre de stilpi nepreparați în vederea efectuării unor viitoare controlări.

Platforma 20. Substrucțiilor acesteia i s-a acordat o deosebită atenție, date fiind dimensiunile mari, planul asemănător, orientarea, substrucțiile și etapele de funcționare ale acesteia cu sanctuarul. Dacă în sanctuar au fost numeroase elemente arhitectonice, mese-altar, casete, vetre-portative de ars ofrande, rișnițe, tăvi de ofrandă, P_{20} s-a caracterizat prin lipsa tuturor acestora, o sărăcie a materialului, câteva vase întregibile, destul de puține și bile de praștie aflate în partea de răsărit, în zona intrării. Această construcție servea drept casă a tribului, locul în care se aduna sfatul bărbaților, al bătrînilor, al luptătorilor și unde se dezbăteau problemele și se luau hotărârile.

În întreaga suprafață a S_{6-8} s-a ajuns la stratul de humus anterior locuirii neolitice de la Parța. Studiul asupra construcțiilor, al rolului și funcționalității lor, a planului și dimensiunilor este încă neîncheiat, încît concluzii mai ample nu se pot trage. Sînt necesare, însă, unele precizări cu caracter general, pentru a se înțelege mai bine locul, rolul și importanța descoperirilor de la Parța. Raportul privind campania din 1982 a fost inserat în acest studiu, așa cum a fost scris atunci, pentru a se putea vedea, în raport cu concluziile de mai jos, evoluția cercetărilor și a opiniilor noastre.

Concluzii.

Cîteva comunicări, studii analitice și de sinteză și o lucrare monografică asupra civilizațiilor²³ din zonele nordice ale Banatului, apărute de la precedentă lucrare de sinteză asupra neoliticului Banatului²⁴, sînt rezultatul direct al observațiilor științifice pe care le-au adus săpăturile de la Parța, reinterpretarea unor descoperiri sau materiale din nordul Banatului și din zonele învecinate, noile cercetări de suprafață sau sondaje²⁵.

²³ Gh. Lazarovici — N. Ursulescu, *Cultura ceramicii liniare din România*, m.s.

²⁴ Gh. Lazarovici, *Neolit Ban*

²⁵ Idem, în *NUU*, 52 1983, p. 131—176; Gh. Lazarovici — Fr. Resch — C. Germann, *op. cit.*, p. 35—51.

Din lipsa unor cercetări recente sau a unor observații științifice, în urmă cu 12 ani când încercam o primă sinteză asupra evoluției ceramicii neoliticului din Banat²⁶, încercam a rezolva problemele de geneză și evoluție comparând fenomenele din aceste zone cu fenomene mai generale ce se petrec pe spații largi. Încercam atunci a pune pe seama grupului Medina fenomenele de sinteză culturală care se petrec între cultura Vinča, Starčevo-Criș²⁷ și altele în legătură cu grupul Alföld²⁸.

Foarte curînd însă, pe măsură ce cercetările de la Parța avansau, în timp ce apăreau noi descoperiri; Parța — *ășezarea* 6²⁹, în măsura în care controlam descoperiri ca cele din jurul Timișorii semnalate de Fl. Medeleț³⁰, Fr. Resch³¹, mai departe de la Bodrogu vechi³², de la Arad — *Grădiște* 2³³, reieșea tot mai clar că răspunsul la problemele care ne frământă se găsea în aceste zone, în contactul dintre Starčevo-Criș și Vinča, în diferențele ce se pot sesiza între procesele de migrație, difuziune sau ambele.

După sinteza asupra culturii Vinča și a legăturilor sale cu ceramica liniară³⁴ începea să ni se clarifice rolul pe care cultura Vinča îl joacă prin asimilarea culturii Starčevo-Criș sau asimilarea elementelor vinčiene de fondul Starčevo-Criș, fenomene sesizate printr-o serie de studii referitoare la fenomenele din nord-vestul României, în grupul Pișcolt³⁵ sau a legăturilor dintre cultura Banatului și Alföld³⁶.

Astăzi ne este clar că epoca neolitică dezvoltată, din nordul Banatului și din zonele învecinate, aparține unei civilizații ce se naște dintr-o populație de origine balcanico-anatoliană, reprezentată în aceste zone de faza A₂ a culturii Vinča, și din cultura Starčevo-Criș, din faza IVA, deja influențată de cele mai vechi elemente ale chalcoliticului balcano-anatolian. Această civilizație este definită prin termenul de cultura Banatului, cu caracteristicile deja precizate³⁷. În nordul Banatului fenome-

²⁶ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 18—24; Idem, în *Festschrift für Richard Pittioni*, Wien, 1985, p. 211—215; Perieghze Fl. Medeleț și Fr. Resch, 1984.

²⁷ *Ibidem*; Idem, în *NNU*, 52, 1983, p. 135—137, 139—141.

²⁸ Idem, în *ActaMP*, 9, 1985, 69—73.

²⁹ Supra nota 1.

³⁰ Prima descoperire, cea de la Timișoara — Vest (referiri Gh. Lazarovici, *Neolit Ban...*, p. 117, atunci le atribuiam fazei B₁ a culturii Vinča, este identică cu stațiunea pe care noi o numeam *Timișoara — Freidorf* (Gh. Lazarovici — Fr. Resch — C. Germann, *op. cit.*). Alte descoperiri neolitice semnalate de Fl. Medeleț și I. Bugilan, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 82 și urm. În 1984 Fl. Medeleț ne semnalează noi puncte la Timișoara — *Pusta Keresztes*, aceeași cu Freidorf I; Freidorf IV — sonde efectuate mai apoi de Fl. Drașoveanu (*Săpături de salvare în ășezarea neolitică timpurie de la Timișoara-vest, jud. Timiș*, raport, Tîrgoviște, 1985; Vinga — *Lotul școlar*, perieghzează Fl. Medeleț, 1984).

³¹ Este vorba de stațiunile Timișoara — *Freidorf I* (Hladnik, *Pusta Keresztes*), Timișoara — *Freidorf IV*, Parța — *Obiectiv 6*, perieghze efectuate în anul 1984.

³² Primele semnalări sînt făcute de E. Pădureanu (referiri Gh. Lazarovici, în *NNU*, 52, 1983, p. 141, n. 142); materiale noi au fost adunate de S. Luca în 1984. Alte referiri Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXI, 1984, nr. 6).

³³ Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 15—34.

³⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 131 și urm.

³⁵ Gh. Lazarovici — I. Némethi, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 17—60.

³⁶ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 69 și urm.

³⁷ Gh. Lazarovici — N. Ursulescu, *op. cit.*

nul este sesizat în vecinătatea Parței — Parța—obiectiv 6, Timișoara—Freidorf I și IV³⁸, Giroc³⁹ și altele⁴⁰.

Cercetările de la Parța au definit mai clar elementele, caracteristicile, dar și numeroase observații asupra subsistemului pe care îl reprezintă cultura materială, viața spirituală, relațiile sociale și economice, cele psihologice ale comunității și a celor dependente, legăturile și relațiile lor cu sistemele învecinate; cultura Vinča⁴¹, cultura Alföld⁴², cultura Turdaș-Vinča⁴³ și altele. Toate fenomenele de mai sus definesc faza I a culturii Banatului, cu două etape; IA, apariția elementelor noi⁴⁴; IB dispariția elementelor vechi⁴⁵.

Trecerea la faza următoare este determinată de un nou impuls vinčian, cauzat de faza Vinča B1 și, poate, același fenomen se petrece la Tărtăria în Transilvania⁴⁶, în vreme ce elementele din faza IB, în unele zone evoluează spre grupul Bucovăț, faza I⁴⁷ fenomen mai larg răspândit⁴⁸ decât era sesizabil în urmă cu 10—12 ani.

Aceste precizări permit stabilirea unor sincronisme mai reale și explică prezența unor „elemente Szakálhát” mai timpurii în afara ariei decât cele din interior; de exemplu cazul descoperirilor de la Vinča⁴⁹.

Locuirea de la Parța începe deci în faza a doua a culturii Banatului. Straturile de cultură (7, 6 și 5 de la Parța), sincronismele lor și a nivelurilor de locuire au permis precizarea evoluției fazei II a acestei culturi (în trei etape: IIA, IIB și IIC). Ceea ce nu se poate preciza deocamdată este când se petrec influențele fazei B1 și din ce zonă se produc.

³⁸ Supranotele 30 și 31.

³⁹ Asupra încadrării cronologice a acestei stațiuni în faza Vinča B₂ am revenit, încadrând-o în faza I a culturii Banatului (Gh. Lazarovici — N. Ursulescu, *op. cit.*).

⁴⁰ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 391 și urm., nr. 6, 17, 40, 45.

⁴¹ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, II, 1973, p. 37 și urm.; Idem, *Neoliticul...*, p. 117.

⁴² Idem, în *ActaMP*, IX, 1985.

⁴³ Gh. Lazarovici — N. Ursulescu, *op. cit.*

⁴⁴ *Ibidem*, elemente noi, ceramică incizată cu motive meandrice largi; rectilinii sau curbilinii; barbotină pe o pastă cu amestec din pleavă tocată și mil, cioburi pisate; motive din ciupituri dispuse în benzi unghiulare, butoni creștați adinc, ș.a.

⁴⁵ Dinspre ceramică neagră, fină, cu forme bitronconice, dispar buzele scurte, dispare barbotina.

⁴⁶ Evoluția de la Tărtăria, în primele etape de locuire, este diferită de cea de la Turdaș. Evoluția de acolo este diferită și de cea de la Tăușas. Compară la N. Vlăssă, *Neoliticul...*, p. 29 și urm. cu H. Dumitrescu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 3 și urm., în special pl. X—XXIII.

⁴⁷ Fenomenul este sesizabil la unele forme (Gh. Lazarovici, — Fr. Resch — C. Germann, *op. cit.*, fig. 4/3—6, 6/1—13; compară cu Gh. Lazarovici, în *Banatica*, III, 1975, p. 15, pl. XII/1—7).

⁴⁸ Elementele ale grupului Bucovăț, faza Ie, Id, au fost sesizate la Battonya — Vidpart, groapa 6/1978. Acolo sînt elemente ale culturii Banatului, aspectul Parța, prin pasta de factură Vinča B₁, plus motivele incizate și fragmente de la vase-capac. Pe de altă parte sînt clare elemente Bucovăț Ic, I, constind din pastă neagră, poroasă, cu pictură roșie, incizii curbe largi, brîuri din două alveole sau apăsări, prin ceramica uzuală amestecată cu cioburi pisate în pastă și ardere moale, culori gălbui, prin ornamente realizate cu virf de os prin apăsare, grupate în două șiruri, prin pasta „moale”, gălbuie și făinoasă, prin brîuri și apăsări cu unghia, elemente ce definesc faza Bucovăț I. Informații amabile György Goldmann și Julia Szeinasky.

⁴⁹ Gh. Lazarovici, în *NNU*, 52, 1983, p. 135, abb. 1/5—8, 12.

În nivelul 7b, dar mai ales 7c, se constată la Parța o dezvoltare deosebită, se trece de la locuințe în bordeie (fig. 5), colibe și construcții ușoare (fig. 6) la o arhitectură bogată, la construcții cu caracter public și cu rol funcțional social.

Ridicarea sanctuarului și a construcțiilor învecinate în prima fază de funcționare a lor — cazul cu P_8 , P_4 , P_{20} poate și altele pe care cercetările viitoare le vor putea preciza — marchează o adevărată explozie culturală ale cărei consecințe, demografice și etno-culturale vor trebui urmărite în viitor.

Sanctuarul, în prima fază (fig. 8) era o construcție dreptunghiulară cu axa lungă pe direcția est-vest, cu dimensiunile de $12,6 \times 7$ m (aceasta socotită cu aproximație, de pe axa zidurilor, care nu sînt foarte simetrice). Construcția era formată din stâlpi de mari dimensiuni, înfipti în pămînt pînă la 1,30 m. Pe laturile scurte erau 4—5 stâlpi, la care se adaugă 7—8 pe cea lungă socotindu-i și pe cei din colțuri. Suprastructura se sprijinea pe acest schelet de stâlpi la care se adaugă încă 6 aflați în centru, situați la 3,8 m de peretele de est și 3,2 m față de cel de vest. Aproape la jumătate, la cca 6,6 m de peretele de est, lipită de peretele de nord se găsea o casetă lungă de 3 m și lată de $1,5/1,6$ m, cu o deschizătură spre sud. În casetă se găsea un suport de lut de formă ovală de 50×60 cm, pe care stătea, probabil, un idol-bust ca cel numărat cu 2 descoperit, tot acolo, în faza următoare. Chiar în fața deschiderii se găsea o vatră suspendată, portativă, tot ovală, cu dimensiunile de cca. 45×35 cm, pe care erau arse ofrandele. Cenușa rezultată din arderea ofrandelor a fost depusă în spațele statui și a vetrei, într-un loc special amenajat, formînd un strat gros de 5—10 cm. La vest de vatră, în partea stîngă a intrării se găsea o altă despărțitură, în care erau depuse, foarte probabil, anumite ofrande. În spațiul dintre acest complex, ce forma un altar, și peretele de vest, pe nivelul de călcare, s-au găsit cîteva așchii mari de silex, tăioase, niște unelte potrivite pentru aducerea de sacrificii. Nu se știe pe ce parte a fost intrarea sau intrările. Un perete despărțitor aflat între unul din stâlpii centrali și peretele de vest separa, poate, locul de aducere a jertfelor de restul sanctuarului. Pentru intrare rămînea spațiu pe peretele de sud și est.

În această fază de funcționare a sanctuarului, în vecinătatea sa erau ridicate cel puțin trei construcții, la fel de impunătoare. La foarte mică distanță spre nord, avînd același plan și orientare se găsea o construcție (P_{20}) cu care își atingea acoperișul. Dimensiunile erau de 10×5 m, dar fie la început, fie în faza a doua se adaugă niște stâlpi ce străjuiesc spre vest, nord și est o mică varandă, avînd prin acestea un front comun cu sanctuarul, iar dimensiunile ajungînd la $11,60 \times 6$ m (fig. 7).

Spre vest se găseau cîteva construcții anterioare, care au fost demonstrate la ridicarea primei sau a celei de-a doua faze de funcționare a sanctuarului. Ele erau însă la o distanță ceva mai mare, cca 2—3 m de perete.

Spre sud, spațiul era mai mare de cca 4 m, fiind amplasate cîteva construcții, una distrusă de lucrările de excavare a pămîntului pentru dig, de la care nu s-au păstrat decît gropile de fundație și o jumătate de vatră. Mai spre sud, pe aceeași direcție cu: sanctuarul, aproape aliniat cu peretele de vest al sanctuarului se găsea P_8 , ce avea în prima fază dimensiunile ceva mai mici și o ușoară deviere la orientare. Planul lui P_8 și

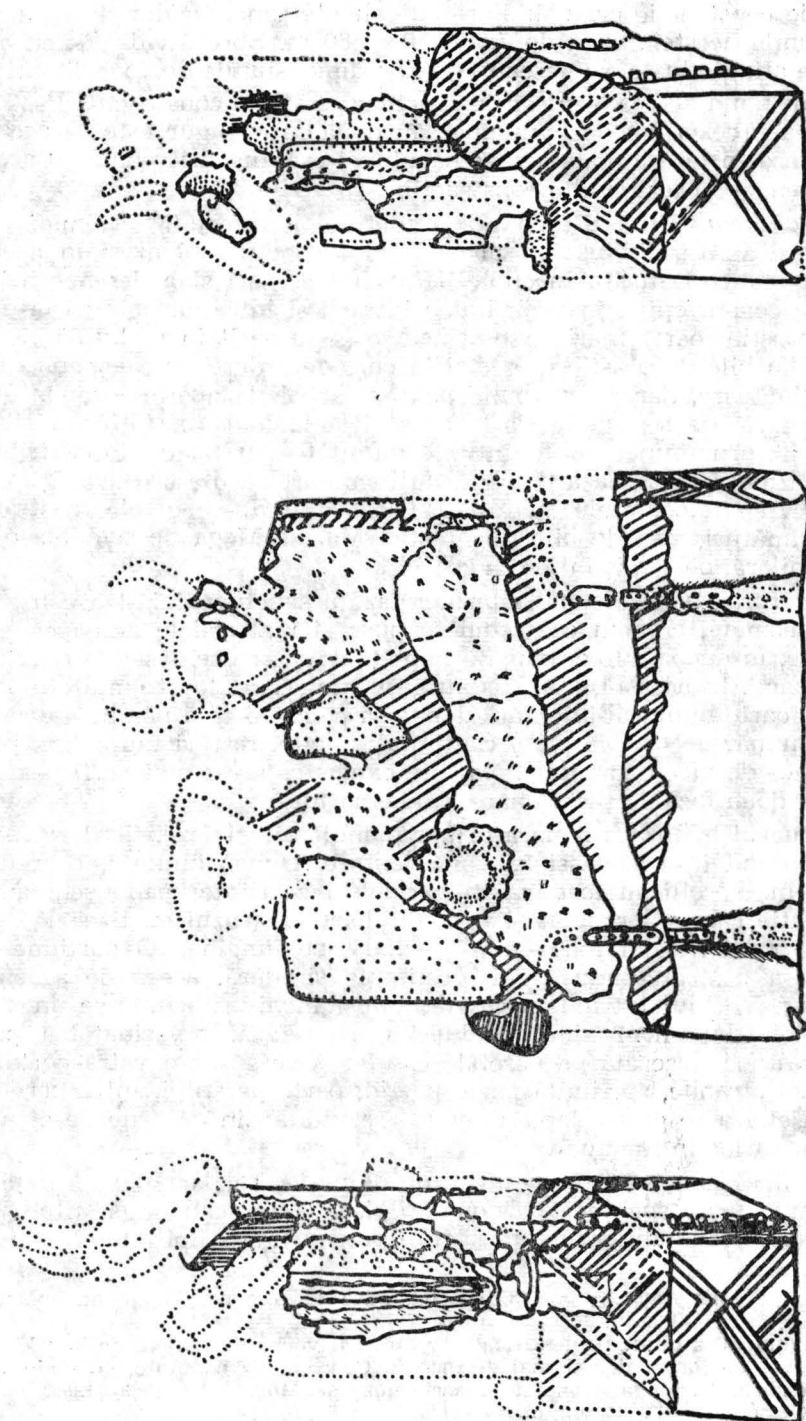

Fig. 8. Parța. Planul fazei I a sanctuarului.

tehnica de construcţie erau similare cu cele ale sanctuarului şi al lui P₂₀. Dimensiunile acesteia erau de 7,20/7,30×5,60 m. Spre est de P₈, cu acoperişurile atingându-se, se găseau P₃₋₄, cu dimensiunile de 7×8,60 m.

La o distanţă de cca 4 m est de sanctuar se afla o construcţie, P₁₇, fără a se putea preciza dacă a avut una sau două faze. Sigur este că aceasta funcţionează în faza a doua a sanctuarului şi este distrusă odată cu acesta iar înaintea sa au fost şi alte construcţii.

Faza a doua. Fiind ultima etapă (nefiind dezafectată sistematic) de funcţionare a fost distrusă în urma unui incendiu violent şi în acelaşi timp sistematic. Datorită incendiului întregii aşezări şi a descoperirii în mai toate construcţiile, în vecinătatea intrării şi între dărâmături, a unor bile de praştie foarte mari, arse şi nearse (s-au găsit în malul Timişului cuptoare cu bile de praştie uscate şi în curs de ardere), grele, nepotrivite pentru vânătoare, dar foarte bune pentru război, la apărare sau la atac, ne gândim că am sesizat la Parţa acea situaţie în care staţiunea a fost distrusă în urma unor lupte între comunităţi sau poate, între triburi. Aceste afirmaţii se bazează pe observaţii similare făcute la Bucovăţ în nivelul 1b⁵⁰, când locuinţele au fost distruse, găsindu-se în ele în strat şi între dărâmături, zeci de bile de praştie. Marius Moga ne semnală o situaţie similară, pe Timiş în jos, la cca 15 km⁵¹.

În legătură cu dezafectarea primei faze a sanctuarului şi a construcţiilor învecinate, credem că trebuiesc puse şi materialele descoperite în vecinătate, în depozitul ceramic de la metrul 153, ce se găsea la cca 25 m de sanctuar⁵². În această groapă s-au găsit materiale, foarte multe dintr-o pastă de foarte bună calitate, fără depuneri pe ele şi fără pământ între ele, fiind în număr de 650 de piese conţinând: unelte, resturi faunistice, plastică, capace de vas, ceramică⁵³. Nu este exclus ca acestea să se fi petrecut şi după a doua fază de funcţionare a sanctuarului.

Sanctuarul în faza a doua a urmat planul primei faze, fiind ceva mai restrâns, având însă aceleaşi axe şi orientare. Dimensiunile sale erau de 11,60×6 m. Pereţii au fost trasaţi paralel, dar la interiorul vechilor pereţi, situaţie care s-a repetat şi la unele locuinţe (cazul cu P₄ şi P₆). Pereţele de nord a tăiat masa-altar în două, pe lungime. O porţiune din aceasta s-a păstrat dându-i-se o destinaţie similară, aceea de ardere a ofrandelor. Vechiul intrînd în casetă, a fost închis ridicîndu-se un soclu pentru idolul-bust nr. 2, similar celui din prima fază. În vecinătatea soclului, spre răsărit, aşezată pe peretele casetei A se găsea o vatră-portativă pentru ars ofrande, sprijinită parte pe zid, parte pe stîlpi. Între perete şi colţul casetei a se găsea depusă cenuşa rezultată din arderile de ofrande care au avut loc în sanctuar.

În centrul sanctuarului s-a ridicat o masă-altar, cu o suprafaţă de 31—33 mp. Ea se sprijinea pe nouă stîlpi, ce se găseau lîngă stîlpii centrali ce susţineau suprastructura şi care puteau fi şi stîlpi totemici. Fie de

⁵⁰ *Idem*, *Neolît Ban...*, p. 143 şi urm., pl. I F. Bile de praştie au apărut în construcţiile de la —1,30 m.

⁵¹ Punctul nu a putut fi identificat. Ar putea fi vorba de plajele de la 4 km sau 7 km în aval de Parţa, dar şi mai departe la Cruceni, de exemplu, de unde avem informaţii de la M. Moga şi O. Radu; periegheze M. Moga între 1963—1965.

⁵² C. Germann — Fr. Resch, în *Banatica*, VI, 1981, p. 11—31.

⁵³ *Ibidem*, fig. 3—5.

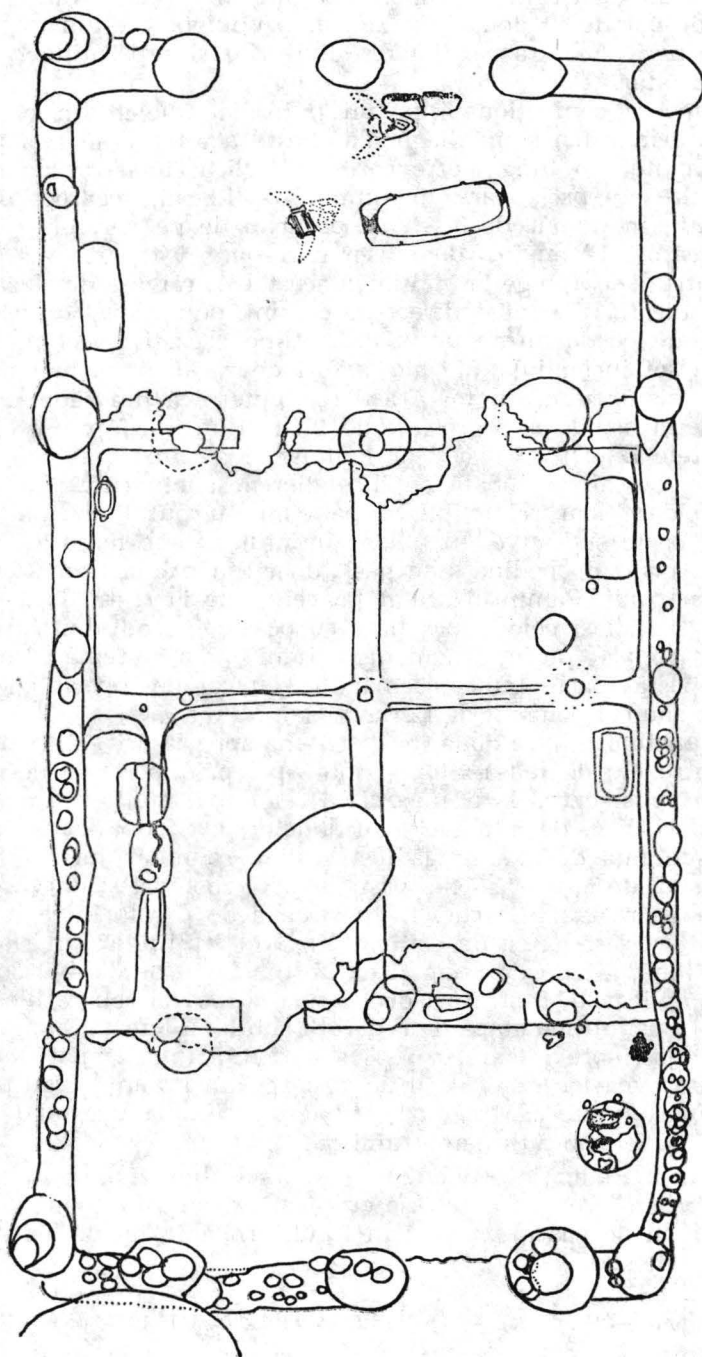

Fig. 9. Parța. Planul fazei a II-a a sanctuarului.

la început, fie în una dintre fazele de reparații ale sanctuarului (pe perețele de nord s-au găsit urmele a unor reparații), masa-altarului și sanctuarul au fost despărțite în două prin ridicarea unui perete din împletitură de nujle și pari. Aceasta rezultă din lipiturile și reparațiile care s-au făcut la masa-altar.

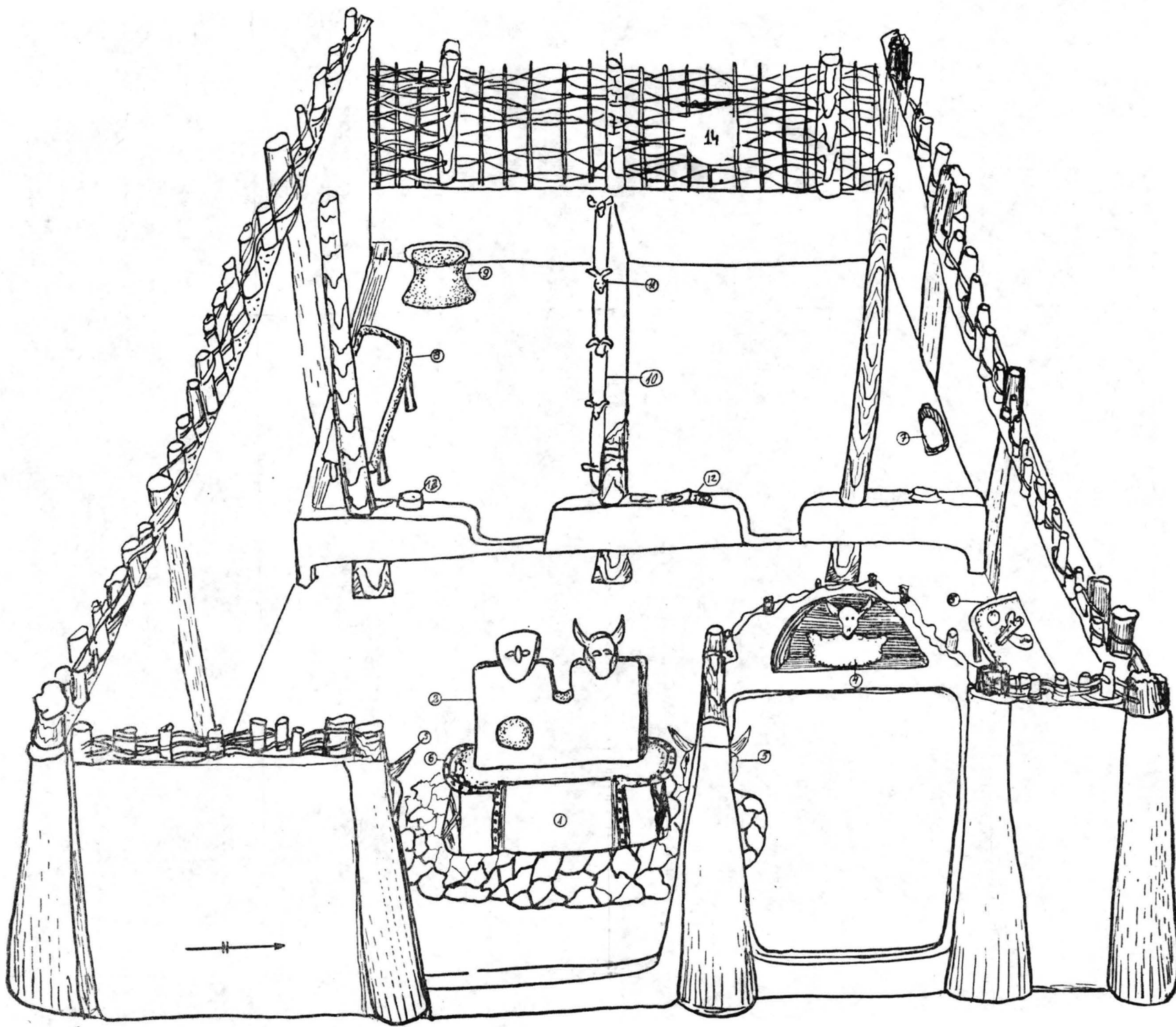
Masa-altar era confecționată pe un puternic schelet din birne despicate, așezate în rețea și în diagonală. Peste acestea s-au pus pari (de grosimi apropiate), în lung, peste care s-a aplicat un strat de chirpici. Înălțimea sa nu era prea mare, maximum 10—12 cm, deoarece lipiturile de la reparații, în număr de 3—4, ce porneau de pe perețele casetei A pe masa B (casetă B) au fost doar ușor deranjate. Ridicarea maselor era necesară pentru a se ajunge la înălțimea acestei A, rămasă din faza I, care a fost ușor ridicată fiind pusă direct pe pământ, pe un strat de pari, ca și la masa B, dar aceștia nu au putut arde, fiind așezați direct pe pământ. Caseta A, cu tot incendiul puternic, a fost doar calcinată, mai mult uscată, nuanțată pământului, cu toată arderea puternică din sanctuar, nu a depășit culoarea brună pe o grosime de 1 cm. Datorită faptului că masa-altarul (casetele B—D) au fost ușor înălțate și aveau o puternică structură de lemn, ele au ars odată cu incendierea sanctuarului. Urmele incendiului, oxidant sau reductibil, după cum au putut circula curenții de aer, sînt foarte sugestive. În plus, pământul de sub masa-altar a fost foarte afînat, urme de podină s-au găsit doar din prima fază de funcționare a sanctuarului. Pământul afînat provenea de la resturile de lut din vremea construcției și cele împrăștiate cu ocazia incendiului. Sub masa-altar s-au găsit foarte puține fragmente ceramice, dar se remarcă un capac de vas din pastă foarte bună, asemănător cu cel descoperit cu amfora de la Parța⁵⁴, sau cel pomenit de Berkecz sau Miloja⁵⁵.

Practic, sanctuarul avea două încăperi, una spre răsărit, alta spre apus, despărțite între ele de masa-altar și mai apoi prin perețele despărțitor. Încăperea de apus servea la desfășurarea celor mai multe din obiceiurile zilnice sau periodice, de aducere a ofrandelor, avea o intrare deplasată puțin spre sud față de axa lungă (est-vest) a sanctuarului. În fundația stilpului de sud, de la intrare, s-a găsit un idol zoomorf și un vâscior stilizat, depuse cu rost apotropaic. Pe porțiunea de perete între intrare și colțul de nord-vest se găsea un orificiu, lîngă el era lipită o bucată de lut în formă de lună, groasă de 8 cm și cu un diametru de 36—40 cm. Peste aceasta s-au aplicat 4—5 straturi de lipituri cu ocazia reparațiilor făcute la sanctuar. În penultima etapă de reparații sub lună a fost adosată o cupă, iar ceva mai jos, spre intrare, se găsea o rîșniță într-un pat de lut. Pe această rîșniță avea loc rîșnitul cultic, o parte din grăunțe erau probabil, depuse în cupa de sub „soare-lună“, fiind prinos adus acestor simboluri ale fertilității și fecundității pământului.

Încă din prima etapă de funcționare a mesei-altar, înainte de a fi despărțită, pe aceasta erau depuse vase cu ofrande sau vase pentru afrande. Urma unui fund de vas imprimată în lutul, probabil, moale a fost găsită lîngă perețele de sud.

⁵⁴ C. Germann — Fr. Resch — O. Radu, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 65 și urm., pl. XVII/2.

⁵⁵ *Ibidem*, pl. XVIII/4, este vasul pomenit și publicat de cei doi și chiar, de Vl. Milojević.

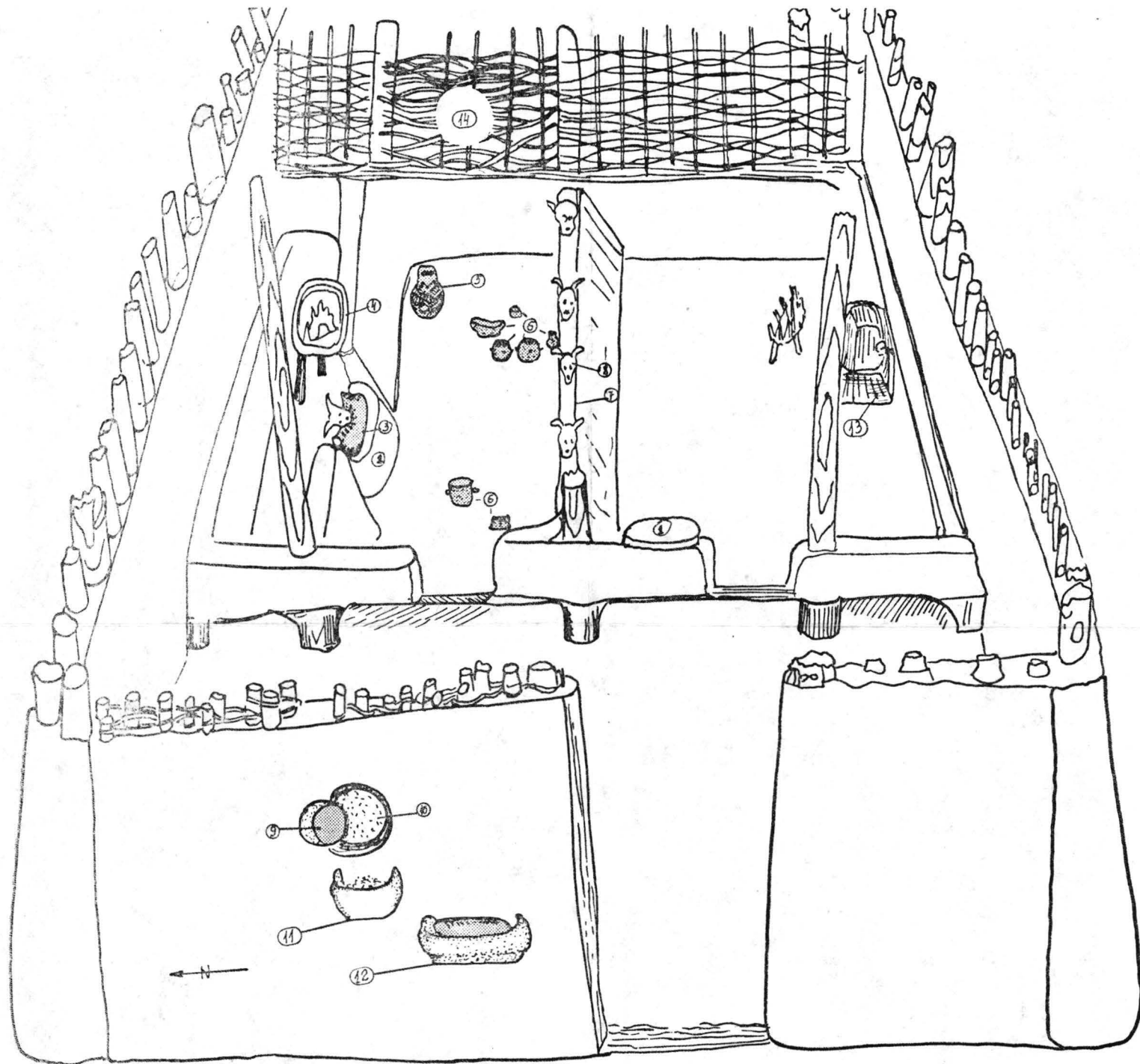

Fig. 10. A) Reconstituirea încăperii de vest a sanctuarului. 1 — Soclu pentru statuia-bust; 2 — Soclu pentru statuia-bust nr. 2; 3 — Statuia-bust nr. 2; 4 — Vatră portativă pentru ars ofrande; 5 — Vas cu față umană; 6 — Vase depuse ca ofrande; 7—8 — Perete despărțitor cu trofee în partea superioară; 9 — Orificiul rotund sugerind soarele; 10 — Bucată de lut în formă de lună; 11 — Cupă adosată la zid, pentru depus ofrande; 12 — Rișniță adosată la zid, cu pat de lut, pentru rișnitul cultic; 13 — Casetă de lut pentru ofrande de cereale; 14 — Orificiu rotund. B) Reconstituirea încăperii de est. 1 — Soclul statuii duble; 2 — Statuia dublă; 3 — Tăvi din chirpici pentru ofrande; 4 — Idol-bust nr. 1; 5 — Capete de tauri din lut cu coarne; 6 — Tavă supendată pentru ofrande; 7 — Tavă din ceramică pentru ofrande; 8 — Vatră portativă pentru ars ofrande; 9 — Cupă din chirpici pentru ofrande; 10 — Perete despărțitor pe masa-altar D; 11 — Trofee de animale de mărime mijlocie; 12 — Elemente arhitectonice de pe marginea mesei-altar; 13 — Alveolări pentru ofrande; 14 — Orificiu rotund.

După o fază de refacere, pe masa-altar se ridică două despărțituri, identice ca dimensiuni și formă, ce o despart în mai multe casete, numerotate de noi cu B, C și D (sau CB, CC, CD). Despărțiturile au fost realizate cu un perete înalt de 70—80 cm din pământ amestecat cu foarte multă pleavă, avînd grosimea de 10 cm. La despărțitura din încăperea de apus a fost observată urma unei reparații, cînd marginea superioară, dreaptă la început a fost învelită în lut rotunjindu-i-se marginea. După cît se pare, tot în partea superioară a despărțitunii a fost observată prezența unor orbite și părți din fruntea unor animale de mărime mijlocie⁵⁶. Nu se poate preciza, deocamdată, dacă este vorba de trofee sau care este rostul lor.

Caseta B, cea din vecinătatea casetei A, a fost cea mai des reparată (3—4 straturi). Aceste reparații erau determinate de o degradare mai accentuată a ei, cauzată, probabil, de cei care depuneau sau ardeau ofrandele. Ofrandele au fost depuse în vase de facturi diferite (pl. XV/G—J). În momentul incendierii sanctuarului, în caseta B se găseau mai multe vase, care s-au deformat sub greutatea masei de chirpici și a focului, în special.

Caseta C a fost folosită mai puțin, refacerile sînt rare, iar chirpiciul nu a fost atît de crăpat. Pe ea s-au găsit resturile unei casete mici patru-lateră, cu dimensiunile aproximative de 30×40 cm. Lîngă casetă a fost descoperit un cap de idol, ce era montat, probabil, pe marginea casetei. Între crăpăturile casetei C, lîngă caseta mică și mai ales lîngă stîlpul central sudic au fost găsite multe boabe de cereale carbonizate.

Podina dintre peretele de vest și masa-altar a fost alcătuită din lipituri succesive de lut amestecat cu pietriș și cenușă. După o primă lipitură în podea a fost practică o groapă (G₅₃) în care au fost depuse ofrande sau resturi ofrandice, descoperindu-se 16 obiecte întregi și fragmentare.

Încăperea de răsărit (A) avea două intrări, din care cauză și statuia-monumentală a fost construită asimetric.

Statuia-altar monumentală a fost construită odată cu ridicarea fazei a doua a sanctuarului și a mesei-altar. Statuia a fost ridicată la fața locului. Baza era din nisip acoperit cu o coajă de lut argilos, uscat și ars la fața locului. La statuie miezul era din lut cu multă pleavă și nisip, iar coaja, groasă de 2—3 cm era din același lut argilos ca și la soclu. Urmele arderii la fața locului au rămas întipărite în jurul altarului. Focul a fost puternic și îndelungat, el a putut fi realizat doar în momentul ridicării mesei-altar și înainte de ridicarea pereților. Pămîntul s-a calcinat cca 70 cm de jur împrejurul soclului, iar în profunzime a pătruns 2—3 cm, ceea ce indică, ca de altfel și la statuie, o ardere extrem de puternică. În momentul distrugerii statuia a suferit arderi secundare, la fel ca și fragmentele ei. Soclul avea dimensiunile de 1,35/1,38×0,50/0,60×0,45 m și era incizat la capetele laterale într-un motiv ornamental alcătuit din 3—4 linii meandrice, ce redau stilizat o figură umană în gestul orantei. Pe marginile soclului se găseau tăvi de ofrandă, susținute parcă de figura cu gestul de orantă. Marginile tăvilor erau decorate cu un brîu alveolar ce ocoboară pe fețele soclului pînă jos. Baza servea, prin tăvile pe care

⁵⁶ Determinările făcute de Al. Bolomey nu sînt încheiate, nefiind studiat întreg materialul. Cîteva fragmente determinate, arată că este vorba de fragmente de crani de suine sau ovicaprine, dar n-au fost determinate decît 15—20% din întregul lot.

le avea și de altar. Statuia dublă, din care s-a păstrat partea din față a umărului drept de la ambele statui, umărul spate stîng al statuii din stînga, partea de la brîu a ambelor statui, pîntecul de la statuia din dreapta⁵⁷ sau de la ambele cum era situația la statuile-altar, duble de la Trușești⁵⁸. Înălțimea statuii duble, fără soclu era de 0,90/1 m din care partea cea mai mare păstrată este umărul drept, înalt de 0,70 m, la care se adaugă 0,15 m partea inferioară, cca 10 cm cît se ridică capul deasupra umărului și cîțiva centimetri care s-au pierdut la distrugerea sistematică a statuii. De la statuia din stînga s-au păstrat două fragmente de la capul statuii-taur, o parte de la frunte și urechea cu urma amprenteii cornului, ceea ce ne-a permis, comparînd cu cele două capete de taur de la intrare, să reconstituim capul statuii⁵⁹. Din păcate nu avem nici o dovadă asupra felului cum era capul statuii din dreapta. Ea ar putea fi asemănătoare statuietei duble de la Zorlențu Mare⁶⁰, așa cum a fost reconstituită, sau ca cea din stînga, prin analogie cu statuia de la Trușești⁶¹. Pîntecul l-am fixat la statuia din stînga, deoarece el s-a găsit, *in situ*, în acea zonă, dar el ar fi putut sta la mijlocul statuii duble ca în cazul altarului de la Trușești.

Capul statuii-taur este foarte asemănător celor descoperite la Gomo-lava⁶², Vinča⁶³ sau Kormadin⁶⁴, iar împreună cu cele două capete de taur fixate pe canatul intrării de est au cele mai bune analogii în sanctuarele de la Catal Huyuk⁶⁵.

În spatele statuii-altar a fost depus un vas-amforă. Intrarea în sanctuar, așa cum am amintit, era dublă, foarte probabil, pe una era accesul, pe cealaltă ieșirea. Pe stîlpul sudic al intrării de sud se găsea fixat un cap de taur confecționat din lut, cu coarne naturale, cu o incizie meandrică în cruce (Kreutzband⁶⁶) pe față, amintind de taurii ce poartă acest semn cînd sînt duși la jertfit și cu ochii realizați prin incizii în „V”⁶⁷. Aceste capete au fost ușor reparate cu ocazia unei reparații generale a sanctuarului, incizia a fost încrustată cu o substanță albă, iar piesa a fost pictată cu roșu. Înălțimea la care se găseau capetele, după fragmentul de canat și capul de taur, sînt în jur de 1,60—1,70 m, ceea ce corespunde și înălțimii statuii duble-monumentale. Un al doilea cap de taur, păstrat *in situ* cu frag-

⁵⁷ Gh. Lazarovici, în *RevMuzMon*, 1, 1982, p. 32—33, fig. 2—3, nr. 7.

⁵⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, în *PZ*, 1—2, 1963, p. 172—185; Ul. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București, 1968, fig. 82; în *DIVR*, București, 1976, p. 30, 593; în *DEAVR*, București, 1981, p. 343; Vl. Dumitrescu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983, pl. VI/13.

⁵⁹ În prima fază a cercetărilor nu au putut fi explicate locul și rostul tuturor elementelor arhitectonice, așa bunăoară, „bustul” (Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 36, fig. 16) trebuie văzut răsturnat cu 180° decît felul în care a fost publicat. Această observație i-a aparținut lui N. Vlăssă, cu ocazia vizitei sale pe șantierul de la Parța, 1983.

⁶⁰ Gh. Lazarovici, *Neolit Ban...*, pl. XX/D 9.

⁶¹ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*

⁶² B. Brukner, în *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974, p. 73, v. 13—14; V. Markotić, *Some Aspects of Neolithic Religion in Southeast Europe*, în *Regional interaction in Archaeology*, fig. 3/C, 2b.

⁶³ Piesă aflată în expoziția despre Vinča, septembrie 1984.

⁶⁴ B. Jovanović — I. Glisić, în *Starinar*, XI, 1960, p. 113—139.

⁶⁵ Vl. Markotić, *op. cit.*, fig. 3d.

⁶⁶ Semne adesea întîlnite pe figurinele din cultura Vinča, din Banat, vezi E. Comsa — O. Răuț, în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 8, fig. 3/1—3, 5—7.

⁶⁷ Gh. Lazarovici, în *RevMuzMon*, 1, 1982, p. 36, fig. 16.

mentul de corn și o parte din trofeu, a fost găsit la cca 1 m nord de statuia dublă. El ar putea proveni de la canatul stîng (nordic) al intrării. La mijlocul intrării se găsea o altă groapă de stîlp, acesta era necesar poate, la separarea intrării în două zone, putea avea un rol de susținere, dar ar fi putut fi și un stîlp totemic sau o „coloană“. Lîngă peretele nordic, din dreptul statuii duble și pînă aproape de masa-altar, se găsea o tavă pentru ofrande din chirpici.

Masa-altar D. După o perioadă de funcționare pe ea a fost montat un perete despărțitor ce avea în partea superioară încastrate orbitele și poate, trofee de animale de mărime mijlocie. În partea de sud a fost descoperită o vatră suspendată pe care erau arse ofrande, iar în vecinătatea ei se găsea o cupă din chirpici, masivă, pentru cenușă sau alte ofrande. În caseta dinspre nord au fost găsite resturi din fața unui vas antropomorf și o tavă din lut, ovală.

Sanctuarul a ars în urma unui incendiu foarte puternic, care a cuprins cea mai mare parte, dacă nu, întreaga așezare. Arderea a fost rezultatul incendiului general, dar el ar fi putut fi provocat sistematic, prin îngrămădirea unor materiale inflamabile⁶⁸. Incendiul a fost atît de puternic încît unele părți — cazul cu peretele despărțitor cu trofee de pe masa D, care a ars pînă la vitrifiere. După arderea sanctuarului și a construcțiilor învecinate au fost distruse sistematic. La sanctuar și la cele mai multe din construcțiile publice din centrul stațiunii — situația ar trebui urmărită și în restul așezării — pereții au fost împinși spre interior, fiind în cea mai mare parte păstrați, rareori ei s-au exfoliat (cazul lui P₈ și parțial peretele sudic al sanctuarului). Cu același prilej statuia dublă a fost distrusă, ea a fost împinsă prin deschizături. Părți din ea (cazul statuii feminine) au fost distruse, arătate, poate, ca trofee ale războiului.

Desigur, ar fi încă multe amănunte înregistrate, demne de a fi menționate, spațiul însă ne-a determinat să le selectăm deocamdată, pe cele de mai sus.

După distrugere și nivelare peste dărîmăturile sanctuarului, în zona încăperii de răsărit, peste P₃₋₄, P₁₇, P₁₈ a fost pus un strat de pămînt galben bătătorit. Nu este exclus ca acesta să fi existat și peste încăperea de apus al sanctuarului, dar excavările pentru ridicarea digului și un tranșeu militar din zonă au afectat o parte din obiective. Sigur este că în cazul lui P₂₀ nu exista de la început acest strat de lut, zona fiind cruțată, ceea ce ridică probleme de interpretare. Pigmentul de pămînt galben găsit aici, destul de numeros, provenea de la pereții nearși, necalцинаți. Acesta ne determină să ne gîndim la caracterul sacru al sanctuarului și al construcțiilor sus amintite. Cert este că în zona respectivă nu se ridică, în faza următoare, construcții de locuit decît la marginea zonei (P_{0b}, P₁₆, P₃₅, P₃₆ și poate altele).

Ridicarea sanctuarului și a construcțiilor importante, în prima lor fază de funcționare, are loc în vremea stratului 7c de la Parța, ceea ce corespunde fazei IIa a culturii Banatului⁶⁹. Funcționarea sanctuarului,

⁶⁸ Ipoteza aparține colegului Fl. Medeleț, care a fost adesea la fața locului și cu care am dezbătut, adesea, fazele de construcție, de refacere, ardere și distrugerea sanctuarului. Ne-am însușit-o, ca idee care permite explicarea arderii deosebit de puternice și uniforme a sanctuarului comparativ cu construcțiile învecinate.

⁶⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 32—33; Gh. Lazarovici — N. Ursulescu, *op. cit.*

faza a doua a lui și a construcțiilor învecinate, cele 4—5 faze de reparații la sanctuar, corespund materialelor din nivelul 6 de la Parța, respectiv faza IIb a culturii Banatului. Materialele arheologice și construcțiile de după distrugerea sanctuarului, din nivelul 5a și 5b, corespund fazei IIc a culturii Banatului, vreme în care comunitatea de la Parța intră într-un proces de retardare culturală, mai ales în nivelul 5b.

Nivelul 5. În această perioadă funcționează o construcție, P₁₆, de o formă deosebită. Podina a fost construită pe pari și birne, avînd o lipitură, rezultat al unei reparații. Birne masive orientate nord-sud au fost acoperite cu un strat gros de chirpici. Aceeași tehnică de construcție a fost observată la P₁₈ și la P₉, datînd din nivelele mai vechi. Tehnica aceasta se apropie de cea a mesei-altar (P₂) și din sanctuar. S-ar putea să fie vorba de un altar în aer liber sau acoperit așa cum este cazul lui P₂ sau P₆. În marginea dinspre rîu a lui P₉ s-au păstrat cîteva fragmente dintr-un Idol-bust, piesa cu nr. 4 (piesele nr. 1 și 2 erau în sanctuar, nr. 3 în P₈), ce avea pe corp incizii încrustate cu substanță albă și pictură cu roșu. Ceramica găsită pe platformă și în vecinătate, precum și de la acest nivel este de bună calitate, au apărut și vase încrustate cu alb și cu față umană.

În ultima etapă de funcționare a așezării de la Parța, construcțiile își pierd monumentalitatea, arhitectura decade, sînt simple colibe din pari și nuiiele, cu foarte puțin chirpici. O asemenea construcție este P₁ sau în vecinătatea ei, caracterizată printr-o mare cantitate de ceramică, în zona S₈, în zona S₆ urmele acestei construcții au fost răscolite de locuirea Tiszapolgár. Această construcție și una învecinată, situată deasupra lui P₁₇, marcată cu P₁₄, de la care s-a păstrat o vatră (în c. 2) și alte cîteva urme de locuințe sesizabile prin fragmentele de chirpici (P₁₀₋₁₂), formează ultimul nivel de locuire neolitic din tellul 1.

Comunitatea de aici își încheie evoluția ca urmare a sosirii în zonă a purtătorilor culturii Vinča, în urma șocului cauzat de Vinča C⁷⁰. Aceștia se stabilesc pe malul vestic al rîului, loc în care înainte fusese o locuire în vremea culturii Starčevo-Criș⁷¹. În acest loc, ca urmare a unei locuiri intense, dar de scurtă durată, se formează depuneri ce ating o grosime de 2 m, luînd forma unui tell (de unde și denumirea obiectivului de tell 2).

În partea superioară a locuirii din tellul 2, dar mai ales răscolite de lucrările agricole, precum și în tellul 1, în S₉, în zona c. 10—11, 14—15, deasupra dărîmăturilor lui P₃₅ și P₃₆, sub un nivel Tiszapolgár, au fost descoperite un număr destul de mare de fragmente ceramice pictate, pe care noi le-am atribuit fazei A—B a culturii Petrești⁷². Acestea, însă, nu sînt singulare în zonă fragmente ceramice pictate au fost descoperite la Chișoda, la cca 7 km nord-est de Parța, într-un orizont post Vinča C₁⁷³

⁷⁰ Încheierea evoluției în tellul 1 nu este bruscă, în urma vreunui incendiu. Acest „șoc” este însă întîlnit în zonele nordice a’e Banatului și în descoperirile de la Borișas, Foeni, Sag, Chișoda, Hodoni și mai departe spre est, spre Transilvania, la Șoimuș; vezi Gh. Lazarovici, *NeolitBan.*, p. 120 și urm., p. XXVI/D; Idem, în *PZ*, LVI, 2, 1981, p. 180, nr. 119—124; Idem, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 7; s-ar putea să fie vorba de mai multe valuri succesive, din diferite zone, din Serbia și mai departe din sud.

⁷¹ Gh. Lazarovici, în *RevMuzMon*, 1, 1982, p. 31.

⁷² *Ibidem*, p. 33, fig. 24; Idem, în *Festschrift für R. Pittioni*, p. 222, fig. 1/5—7; Idem, *NeolitBan.*, pl. XXVI/C 1—19.

⁷³ Informații amabile Ortansa Radu, căreia îi mulțumim și pe această cale.

și la Foeni⁷⁴, în aval, spre sud-vest, la cca 15 km de Parța. Dacă socotim că ceramica pictată de aceeași tehnică a fost descoperită și la Vinča⁷⁵, atunci apar o serie de descoperiri care jalonează un drum din nordul Serbiei pînă în Transilvania. Dacă ținem cont că la Foeni ceramica pictată este asociată cu o ceramică neagră, foarte bine lustruită, cu luciu metalic, ce amintește de categoriile sudice, întîlnite în Thessalia⁷⁶, Macedonia⁷⁷ și Tracia⁷⁸, ar trebui să legăm aceste apariții fie de geneza culturii Petrești⁷⁹, fie de o migrație Petrești spre zonele thesallo-macedoniene, așa cum a sugerat Fr. Schemmeyer⁸⁰. Pentru ambele situații sînt, însă neconcordanțe cronologico-stratigrafice ce trebuiesc reanalizate. În legătură cu această problemă, mai trebuiesc avute în vedere cîteva apariții de ceramică pictată, socotite a fi „Petrești”, în colecția veche a muzeului Țării Crișurilor⁸¹ și la Herpály, asupra cărora ne-a atras atenția N. Kalicz⁸².

După scurta, dar interesanta locuire Vinča C, procesul de retardare continuă sau a fost chiar concomitent cu cel Vinča C, în zona obiectivului 3-est. Fie că este vorba de aceeași comunitate din zona așezării 3, sau alta, la sud-vest de tellul 2, chiar pe malul vestic al râului au fost descoperite resturile unei alte locuiri cu elemente de evoluție spre Tisa I⁸³, cu animale care au altă talie⁸⁴ decît cele din tellul 1⁸⁵, fenomen similar fiind întîlnit în nivelele superioare de la Chișoda⁸⁶, în descoperirile de la Cornești⁸⁷ și în valea Mureșului la Lipova⁸⁸.

⁷⁴ Informații amabile Fl. Medeleț, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁷⁵ M. M. Vasić, *PV*, II, nr. 38, 273, 277—278, aflate la adîncimile de 6; —6,2; —6,7 și 5,1 m.

⁷⁶ Ne referim la ceramica roșie pictată cu negru pe roșu, din cultura Dimini. Aceasta apare la diferite orizonturi; vezi H. Hauptmann, *Otzaki Magula III*, Bonn, 1981, p. 93 și urm.

⁷⁷ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939, p. 73, n. 85, orange-red; p. 75—76 pictura stil Olirthos, pictat cu negru sau brun întunecat pe roșu dark on red, răspîndită în Olirthos, Hogios Mamas, Kritsana.

⁷⁸ D. French, *Prehistoric pottery from Macedonia and Thrace*, în *PZ*, XLII, 1962, p. 32—33, specia negru pe roșu este răspîndită la Dikili Tash, Drama, Milopotamos, Paradimi, Photolivos, Polistyo, etc.

⁷⁹ Această ipoteză, ni se pare că ar putea să explice apariția atît de vestică, față de aria de geneză și răspîndire a culturii, a unor clare materiale Petrești, atît în Banat cît și în Serbia sau Crișana, a unor elemente de fază AB sau poate mai timpurii. În aceiași timp trebuie explicată prezența unor elemente clare Vinča asociate cu descoperiri considerate Petrești. A. Mircea Rusu vede o componentă sudică la geneza culturii Petrești, idee pe care o împărtășim, socotim totuși că nu avem suficiente dovezi.

⁸⁰ F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, 1955.

⁸¹ Informații amabile D. Ignat, căreia îi mulțumim și pe această cale.

⁸² Informații amabile N. Kalicz, P. Roman împărtășește aceeași ipoteză, vezi *Banatica*, II, 1973, p. 62.

⁸³ Materialele au fost marcate cu Parța II — Canal NS. Referiri Gh. Lazarovici — F. Drașoveanu, *op. cit.*

⁸⁴ Determinările au fost făcute de Al. Bolomey, informații amabile.

⁸⁵ A. Bolomey, *Date preliminare asupra resturilor de animale neo- și eneolitice din stațiunea de la Parța, jud. Timiș*, comunicare, Alba Iulia, 1984.

⁸⁶ Evoluția spre Tisa I este evidentă în motivistica incizată ce capătă un caracter textil. Informații amabile O. Radu.

⁸⁷ Săpături efectuate de M. Moga. Referiri Gh. Lazarovici, *NeolitBan.*, p. 11—12, 77, 137, 145, 153, 157, 160, 171, 193, 216, 230; pl. XI/K 37; XX/H 14; XXIV/X 12—29.

⁸⁸ Idem, în *Banatica*, I, 1971, p. XI—XIII.

Toate aceste materiale, împreună cu descoperirile de la Bucovăț, nivelele III, formează grupe ale fazei a III-a a culturii Banatului. Unele dintre ele se transformă, evoluează, sau vin peste ele comunități gata formate, de aspect sudic, ale culturii Tisa I⁸⁹ din zona Mureșului și la sud de aceasta. Că Vinča C stă la baza grupei sudice, a culturii Tisa I, alături de cultura Banatului, devine tot mai clar, dovezi fiind în acest sens în descoperirile de la Chișoda⁹⁰, în vechile materiale descoperite la Hodoni⁹¹ și în noile săpături ale lui Fl. Drașoveanu de la Hodoni⁹². Pentru precizări sînt necesare noi analize, pe spații mai largi unde s-au surprins aceste fenomene pe care le studiem acum în raportul dintre Vinča C, împreună cu fenomenele care îl însoțesc și fondul autohton al neoliticului mijlociu⁹³.

Cît durează fenomenul de retardare este greu de precizat, durata lui se consideră a fi în timpul fazei Tisa I, Tisa II-Herpály, Petrești AB și B, Iclod II—III⁹⁴, după care are loc o evoluție locală spre Tiszapolgár⁹⁵ și apoi se răspîndesc comunități Tiszapolgár gata formate⁹⁶.

Locuirea Tiszapolgár de la Parța este intensă și răspîndită pe spații largi. Urme Tiszapolgár au fost depistate în zona obiectivelor 1, 2, 3, 5, 8, 9. În zona tellului 1 (obiectivul 1), există un strat de cultură cu mai multe nivele, dar asupra importanței sale s-a insistat în campania din 1982. Materialele cele mai tîrzii aparțin fazei finale a culturii Tiszapolgár⁹⁷, vreme în care apar benzile incizate ce se vor transmite culturii Bodrogkeresztúr, materiale tipic Bodrogkeresztúr nu au fost descoperite, deși zona este locuită⁹⁸.

O locuire sporadică a tellului are loc în epoca bronzului, cu ocazia săpăturilor, cu toată întinderea suprafețelor cercetate, nu au apărut complexe ci doar fragmente ceramice izolate.

În perioada prefeudală, la baza stratului 3, au apărut fragmente ceramice lucrate cu mîna, dar o locuire cu complexe datează doar din feudalismul timpuriu, vreme din care se cunosc 3 complexe (B_{1p}, B_{2p} și o groapă) și alte urme dispuse pe rînduri. Două puțuri au fost descoperite

⁸⁹ Între varianta sudică și nordică a culturii Tisa sînt clare deosebiri. În varianta sudică intră descoperirile de la Beșenova Veche, Cenad, Coka, Cristuru Sirb, ș.a., în varianta nordică intră celelalte descoperiri; Kisköre, Gorzsa, Öcsöd.

⁹⁰ O stratigrafie orizontală comparată a materialelor de la Chișoda nu există. Se pare însă, că locuirea începe doar în Vinča C₁, aceasta în unele zone ale întinsei așezări, sînt însă și materiale foarte evaluate. Plastica presupune o datare tîrzie: vezi O. Radu, în *Tibiscus*, 5, 1978, p. 67—76.

⁹¹ Elemente Vinča C sînt la M. Moga — O. Radu, în *StComC*, II, 1977, p. 231 și urm., în special p. 236, fig. 13—15.

⁹² Săpături efectuate în 1984, unde la baza stratului apare ceramica Vinča C₁.

⁹³ Acesta este marcat: în sudul Banatului de cultura Vinča; în zonele nordice de cultura Banatului, faza II.

⁹⁴ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 221 și urm., pentru relațiile Iclod — Tisa — Herpály — Petrești. O nouă privire de ansamblu asupra perioadei, vezi Gh. Lazarovici, *Die Iclod-Gruppe und seine Beziehungen*, comunicare Szekszárd, 1985.

⁹⁵ Idem, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 3 și urm.

⁹⁶ Cazul mai clar ni se pare cel de la Bucovăț, în nivel IIb, nivel cu elemente Tiszapolgár (*Ibidem*, fig. 3/23—24), peste care urmează gropi cu vase Tiszapolgár, ce taie stratul de cultură, (*Ibidem*, fig. 6/7, 15, 18).

⁹⁷ Materiale inedite în MBT, au apărut în S₇, adîncimea 0,90—1,05 m, în campaniile din 1980—1981.

⁹⁸ Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 25.

în zona tellului 1. Primul a fost în malul râului, aproape de metrul 200. După cât se pare este vorba de un puț medieval, care coboară pînă la nivelul actual al râului⁹⁹.

Cel de-al doilea puț a fost în S₆, c. 40 și parțial 39. Inițial, înainte de golirea lui, s-a crezut a fi groapă Tiszapolgár (G₉) deoarece la —1,35 mai apăreau fragmente ceramice Tiszapolgár. După golire s-a observat că era vorba de fragmente ceramice Tiszapolgár din stratul superior ce coboară ca urmare a tasării pămîntului într-o groapă mai veche. Adîncimea puțului atingea peste 4 m de la nivelul de săpare. În puț s-au găsit doar fragmente ceramice aparținînd culturii Banatului. El aparține unui orizont posterior distrugerii sanctuarului și înainte de Tiszapolgár, ceea ce corespunde stratului 5. Dacă ar avea un rol ritual ar aparține nivelului 5a, vreme în care funcționa la cca 5—6 m o masă-altar (marcată cu P₂). Inventarul arheologic nu spune nimic, s-au găsit destul de puține fragmente ceramice și oase. Asemenea puțuri sînt și cele cu rol cultic, cum este cazul cu descoperirile de la Remetea Mare, din epoca hallstattiană¹⁰⁰, cît și cel de la Cuptoare-Sfogea, din vremea culturii Sălcuța¹⁰¹.

Cercetările de la Parța nu sînt încheiate, lucrările de restaurare, conservare și de studiere a informațiilor, materialelor, de prelucrare a lor și întocmirea documentațiilor continuă. Numai după culegerea tuturor datelor și reconstituirea altor elemente, ne vom putea pronunța mai amplu asupra evoluției culturii materiale și spirituale, a relațiilor economice și sociale, a credințelor și obiceiurilor, la înțelegerea evoluției procesuale-tipologice și funcționale, a mediului înconjurător și a subsistemului socio-cultural din zonele nordice ale Banatului și a zonelor învecinate.

GH. LAZAROVICI — Z. KALMAR — F. DRAȘOVEANU —
A. S. LUCA

Anexa 1

Lista colectivelor de cercetare de la Parța

Numele și prenumele	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	
Gh. Lazarovici	×	×	×	×	×	×	×	×	arheolog prelucrare de materiale
D. Bălănescu	×		×						
A. Oprinescu	×	×	×						fotograf și tehnician de săpătură
Fr. R. sch	×	×	×	×	×	×	×	×	

⁹⁹ În umplutură s-au găsit și materiale recente, care fără a fi prea tipice, sînt din perioada medievală tîrzie.

¹⁰⁰ Informații amabile Fl. Medeleț.

¹⁰¹ Gh. Lazarovici, *Neolit Ban.*, p. 173, pl. XXVII/A—C.

Numele şi prenumele	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	
C. Germann	x	x							consultant
A. Agotha	x			x					"
A. Zervesch	x				x				desenator
E. Polz	x		x			x			"
Fl. Draşoveanu		x		x	x	x			student/arheolog
Z. Kalmar		x		x	x	x	x	x	"
A. S. Luca				x	x	x	x		"
Fr. Halasz				x					student
A. Fota				x	x	x			restaurator
I. Daviţoiu				x	x	x			"
R. Găvan				x	x	x			"
I. Muntiu				x	x	x			"
Şt. Cădăriu				x					"
M. Gumă				x					arheolog
R. Petrovsky									"
M. Resch					x		x	x	desenator
S. Petrescu					x	x			student
C. Traleş					x	x			"
L. Periş					x				"
W. Onofrei					x	x			desenator
A. Rusz					x	x			"
L. Băciu					x				"
Al. Bolomey						x	x		cercetător paleozoolog
A. Ardeţ						x	x		student
Fl. Medeş						x			arheolog
I. Vlăssa							x		student
A. M. Băciu					x		x		student
S. Boin						x	x	x	tehnician de
									săpătură
F. Traure							x		student
Fl. Andru							x		prelucrarea
								x	de materiale
B. Ciortea								x	"
V. E. Tîlşaş						x		x	"

DER NEOLITHISCHE KOMPLEX VON PARŢA

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1978 begannen die neuen systematischen Forschungen, die die von I. Miloja 1931 (S_{1-3}), M. Moga 1943/1945 (S_1), M. Moga und O. Radu 1962/1963 (S_5) eröffneten Sektionen mit dem Zweck weiterführten, die Stratigraphie zu untersuchen und eine breitere Fläche ($S_6=10 \times 10$ m) zu graben (Abb. 1—3). Das Auftauchen einiger Plattformen mit viel ungebranntem Lehm, bei —1 bis —1,15 m, anlässlich der Grabungen von 1978, veranlaßte die Öffnung neuer Abschnitte im Jahre 1980 ($S_7=4 \times 1$ m, später auf 4×10 m erweitert) (Abb. 1b—1c). Während der Kampagne von 1981 (Abb. 1d) wurde ein großer Bau mit zwei Benutzungsphasen (P_1 — P_4) untersucht. In der Nordwestecke tauchten die Reste einer Herdstelle auf und in ihrer Nähe war die Westwand mit mäanderartigen Einschnitten ornamentiert, die weiße Ritzlinien aufwiesen und rot gefärbt waren. In der Nähe der Herdstelle fand man eine große Menge sehr weißer Asche.

Nach dem Präparieren der Reste einer Plattform aus ungebranntem Lehm (damals mit P₃ und P₇ bezeichnet) in dem Bereich, wo 1979 eine „Säule“ aufgetaucht, stellte sich heraus, daß sie eigentlich der Sockel eines monumentalen Standbildes sind, das *in situ* erhalten blieb und in dessen Nähe sich mehrere architektonische Elemente befanden (Abb. 1d, Tafel II), die zu einem architektonischen Komplex, einem neolithischen Heiligtum gehörten, das folgendes enthielt: den Sockel eines Doppelstandbildes, Opfertablette, architektonische Elemente, durchbohrte Idolbüsten, ein weiß geritzter und rot bemalter Stierkopf, etc.).

Restauratorenteams vom Museum des Banats (A. Fota, I. Davițoiu, R. Găvan) und aus dem Land (I. Muntiu — Brașov, T. Lăluț — București, I. Budileanu — Sibiu) erarbeiteten Prinzipien und Methoden zur Konservierung, Imprägnierung und Restaurierung der architektonischen Elemente.

Die Flächen wurden erweitert und eine neue Fläche wurde eröffnet: S₈ = 8 × 20 m, S₇ wurde verlängert und man grub bis zum Niveau der Trümmer des Heiligtums.

In den folgenden Kampagnen, im Jahre 1983 arbeitete man 5 Monate lang am Konservieren, Transportieren, Restaurieren und Wiederaufbau des Heiligtums; in einigen Bereichen wurde die Untersuchung der Bewohnungsniveaus fortgesetzt; S₇ im Jahre 1983, S₆ 1984 und S₈ 1985 zwischen —1,35 und —2,05 m Tiefe, wobei in einigen Sektionen oder auf der ganzen Fläche gegraben wurde.

Im Laufe der Forschungen entdeckte und präparierte man über 100 Komplexe; davon cca 40 Wohnungen und Erdhütten (manchmal zählen wir auch die Wiederaufbauphasen hinzu) und über 60 Gruben (einschließlich jene aus dem Heiligtum). Die große Anzahl der Wohnkomplexe und die große Menge der entdeckten Materialien (Werkzeuge aus Stein, Silex und Knochen, Gegenstände aus Knochen, Lehm und Stein, Gefäße und Idole) macht es unmöglich, sie exhaustiv zu besprechen. Deshalb beschränkt sich unsere Untersuchung auf jene, die aus der Kampagne des Jahres 1982 hervorgingen. Damals wurden die größten Flächen untersucht und es tauchten die charakteristischsten Materialien auf.

Stratigraphie. 1) 0—0,35 m gelbe Anschwemmungsschicht mit neueren Ablagerungen und mit einzelnen archäologischen Spuren in sekundärer Position; 2) 0,35—0,45 m, schwarz-körnige Schicht mit Ablagerungen aus dem 12.—8. Jh. u.Z. Ein hoher Prozentsatz an Kalium deutet auf menschliche Tätigkeit und Verbrennungsspuren hin, während der hohe Prozentsatz an Phosphor vielleicht auf intensiven Weidegang auf diesem Gebiet in verschiedenen Epochen hinweisen könnte; 3) 0,45—0,60 m, schwarze körnige Schicht mit sehr hohem Prozentsatz an Phosphor (höchster Phosphorstand ist bei —0,55—0,65 m) in welcher Wohnungsspuren des Typs Tiszapolgár, ohne daß aber Komplexe vorhanden wären, und vereinzelte Spuren aus der Bronzezeit sind; 4a) —0,60—0,75 m, braune körnige Schicht mit ungebrannter Lehmtonung auf der unteren Seite, der Prozentsatz an Kalium ist hoch, während jener an Phosphor abnimmt. Die Keramik gehört zur Tiszapolgárkultur (nach den Statistiken für verschiedene Kategorien von Materialien stellt man in der Entwicklung der Keramik einen Retardierungsprozeß fest); 4b) —0,75—0,90 m, braune lehmige Schicht mit feinem Lehm vermischt. Aus der oberen Schicht beginnen Gruben und Halberdhütten, während im unteren Teil Herdstellen und Lehm von den Oberflächenwohnungen bemerkt wurden. Die Keramik gehört zur Tiszapolgárkultur. 4c) —0,90—1,05 m, braune lehmige Schicht mit viel Lehm und einer großen Menge von Tierknochen und Keramikfragmenten. Man bemerkte einen hohen Prozentsatz an Phosphor infolge des Vorhandenseins der Haustiere oder der Zersetzung der Knochen. Zwischen —1—1,10 m bemerkte man leichte Unebenheiten, die durch das Vorhandensein von massiven Wohnkomplexen hervorgerufen wurden. Oft vermischen sich die Materialien. Zwischen —0,90—1,15 m bemerkt man einen Prozeß der Humusbildung, der durch den Hiatus zwischen der Tiszapolgárbewohnung und der Banatkultur (im Text von 1982 erscheint die Bucovățgruppe), Phase IIC—IIIA erklärt werden; in dieser Zeitspanne kommen in dieses Gebiet Vinča-C-Kommunitäten und Petreștielemente. 5b) —1,05—1,20 m und 5a) —1,20—1,30 m, braun-gelbliche körnige Schicht mit Kohle und Asche vermischt, mit verbrannten Wohnkomplexen im oberen Teil, mit Holzarchitektur (einfachere Hütten), mit einer Keramik, die der Phase IIC der Banatkultur angehört, wobei aber auch etwas spätere Materialien vorhanden sind. Man bemerkt eine plötzliche Steigerung des Prozentsatzes an Kalium und Kalziumkarbonat (CaCO₃) und einen hohen PH-Wert (8.80). Die Keramik gehört der Phase IIC der Banatkultur an (=Bucovăț IIB — Vinča B₂). 6b) —1,30—1,45 und 6a) —1,45—1,60 m grünlich gelbe ascheartige Schicht mit viel Kohle und

Asche, etwas schwärzer im unteren Teil aber ohne eine klare Trennlinie von dem oberen grünlicheren Teil. Das Vorhandensein zweier Phasen bei einigen Bauten und einige architektonische Unterschiede ermöglichen leichte Nuanceierungen. Die Keramik des Niveaus 6b (=Bucovăț IIA) gehört der Phase IIB der Banatkultur an; jene des Niveaus 6a der Phase IIA der Banatkultur (=Bucovăț ID =Vinča B₁/B₂). 7c) —1,60—1,75 m und 7b) —1,75—1,90 m, gelblich-grünliche Schicht mit Kohleresten und zerfallenen Holz vermischt, Lehm pigment. Bei —1,60 m bemerkt man einen hohen Prozentsatz an Phosphor (P), während Kalium (K) abnimmt und der PH-Wert zuerst zunimmt: 8,30 in —1,60 m Tiefe, 8,70 bei —1,70 m und dann abnimmt auf 8,30 bei —1,80 m und —2 m. Das Kalziumcarbonat nimmt zu. Die Keramik gehört der Phase IIA der Banatkultur (=Bucovăț IB, IV=Vinča B₁ an. 7a) —1,90—2,05 m, Schicht mit gelblichem Pigment und mit lehmiger Schwärze vermischt, mit Kohleresten, wobei die gelbliche Farbtonung aus den zahlreichen Gruben stammt, die in die sterile Schicht eindringen. Das keramische Material gehört der Phase IB der Banatkultur und Vinča B₁ an, aber die Beziehung zur Bucovățgruppe ist nicht klar.

Die Bewohnung beginnt bei Parța im Niveau 7a direkt auf einer Humusschicht, wo vereinzelt Starčevo-Criș-Wohnungsspuren, die wahrscheinlich von der Bewohnung im Teil 2 (Ob. 2) stammen, auftauchen. Der Beginn der Bewohnung ist noch nicht klar, aber wahrscheinlich kommt über eine Bewohnung mit einigen einfachen Bauten mit Herdstellen (wahrscheinlich Hütten) und einigen Gruben auch im Niveau 7a ein neuer Vinčaimpuls mit einer charakteristischen Keramik für Vinča B₁, über eine Bevölkerung mit einer Keramik, die der Phase IB der Banatkultur, in der auch Bucovățelemente sind, angehört. Charakteristisch ist die Lage der Erdhütte 28, die sich unter dem Heiligtum in S₀, c. 19—20, 24—35, befindet und folgende Ausmaße hat: 2,5×2,7×0,60. Aus dieser Phase, oder vielleicht auch später datieren andere zwei Erdhütten oder Gruben B₂₉ (Abb. 5). Im Niveau 7b taucht eine Reihe Oberflächennutzungen auf, deren Gerüst sich auf 7—10 Balken stützte und manchmal zwei Wohnungsphasen hat (Abb. 6). Die Bauten bestanden aus Balken und waren mit Lehm bedeckt, die Ausmaße: 6×4,8 m (in P₂₅) und 5,8×4,5 m (in P₂₄). Die Herdstelle befand sich an der östlichen Wand. Im Niveau 7c beginnt eine neue Architektur. Im Zentrum der Station erhebt sich das Heiligtum, in der ersten Phase, und in seiner Nähe werden einige Gebäude mit annähernden Ausmaßen und gleichem Plan gebaut.

Das Heiligtum war in der ersten Phase (Abb. 8) ein rechteckiger Bau mit der langen Axe in Ost-West-Richtung, mit den Ausmaßen 12,6×7 m. Neben der Nordwand befand sich eine 3×1,5/1,6 m große Kasette mit einer Öffnung nach Süden. In der Kasette befand sich ein Idolsockel (ovaler Form), ein beweglicher Herd und Asche vom Verbrennen der Opfertgaben. Nördlich des Heiligtums befand sich ein Bau (P₂₀) mit den Ausmaßen 10×5 m, der dieselbe Orientierung und denselben Plan wie das Heiligtum hatte (Abb. 7). In derselben Phase funktionieren noch zwei Gebäude südlich des Sanktuariums und sind von diesem durch eine 4 m breite Allee getrennt. In gleichen Abständen befanden sich in den anderen drei Richtungen andere Gebäude.

In der zweiten Phase werden die neuen Gebäude scheinbar auf denselben Stellen und nach identischer Plänen gebaut. Das Heiligtum befolgte in der zweiten Phase den Plan der ersten Etappe. Die Ausmaße waren 11,6×6 m. Die nördliche Wand der Phase II durchschnitt den Altartisch aus der ersten Phase. Ein Teil davon blieb erhalten und man gab ihm eine ähnliche Bestimmung, und zwar verbrannte man darauf die Opfertgaben. Die Asche schüttete man zwischen Herdstelle und Wand, hinter die Idolbüste und die östliche Ecke der Kasette.

In der Mitte des Heiligtums befand sich ein großer Altartisch von 33 m², durch dessen Mitte der Breite nach eine Wand stand, die das Heiligtum in zwei Kammern teilte. In der östlichen befand sich das monumentale Altarstandbild, südlich der Längsaxe, vor einem Eingang, den zwei Säulen begrenzten, auf denen sich Stierköpfe befanden. Ein anderer Eingang, in der nördlichen Hälfte, auf derselben Seite, in der östlichen Seite wurde von einer Idolbüste begrenzt, die sich über dem Eingang auf einer Säule oder in einer Nische befand. An der nördlichen Seite befand sich eine aus ungebranntem Lehm gebertigte Platte, auf die man die Opfertgaben legte. Die östliche Hälfte des Altartisches war entlang der Längsaxe wiederum von einer Wand aus Lehm mit viel Spreu in zwei Teile geteilt. In dieser Wand befanden sich im oberen Teil Fragmente oder ganze Schädel von Tieren mittlerer Größe. Auf der südlichen Kasette befand sich ein großer Kelch aus ungebranntem Lehm und ein bewegliche Herdstelle zum Verbrennen der Opfertgaben, über dem Altartisch.

Fragmente davon fand man zwischen den Trümmern der südlichen Wand. In der Westkammer des Heiligtums war der Altartisch ebenfalls durch eine identische Wand mit Schädeln von Tieren mittlerer Größe in zwei Teile geteilt. Die beiden Teile wurden mit der Kassette B und C bezeichnet (CB, CC=siehe P'an und Fotos). In der Kassette B lagen mehrere Gefäße mit Opfertagen, davon ein Gefäß mit menschlichem Gesicht, in welchen sich kleine Knochen befanden. Der Altartisch wurde 3—4 mal wieder aufgebaut, wovon die Spuren nacheinanderfolgender Verklebungen zeugen. In der Kassette C befanden sich die Fragmente einer Lehmkiste (30×40 cm), die einst Getreidekörner als Opfergabe enthielt, wovon die in den Ritzen und in ihrer Nähe gefundenen Körner beweisen.

Zwischen der Westwand und dem Altartisch befand sich eine Balkendecke, die mehrmals erneuert wurde. Zwischen den beiden letzten Verklebungen entdeckte man eine kleine Grube, in der man mehrere Gegenstände und Gefäße fand, die als Opfergaben hingelegt oder mit ritueller Bestimmung eingegraben wurden. Der Eingang zur Westkammer bestand aus einer Tür, die sich südlich der Axe befand. In die restliche Westwand wurde eine runde Öffnung gemacht (in etwa 1,40 m Höhe), die die Sonne symbolisierte. Daneben kiebte südlich ein „mondförmiges“ Lehmstück. Darunter befand sich ein Kelch aus ungebranntem Lehm für die Opfergaben. Noch mehr nach unten und etwas südlich davon befand sich auf einem Lehmbeet eine Mühle zum kultischen Mahlen. Die gemahlten Körner wurden rituellgemäß entweder in den Kelch unter Sonne und Mond oder in die Kassette vom Tisch C oder in die Gefäße vom Tisch B gelegt oder in der Kassette A von der beweglichen Herdstelle verbrannt. Die Spuren von 4—5 aufeinanderfolgenden Verklebungen, die der „Mond“ aufweist, und je 2 am Kelch und an der Mühle belegen die Entwicklung der rituellen Praktiken im Laufe der Funktionalisierung des Heiligtums.

Das Sanktuarium und die benachbarten Bauten wurden infolge eines sehr heftigen Brandes systematisch zerstört. In das Heiligtum wurde anscheinend gut brennendes Material gebracht, um das Feuer zu vergrößern. Nach dem Abbrennen wurden die Wände nach innen eingestürzt, wodurch sie die architektonischen Elemente zudeckten. Auf die gleiche Weise wurden die Bauten P₃₋₄, P₈, P₁₇, P₁₉, P₂₀ zerstört. Die Gebäude im Osten und die östliche Kammer des Heiligtums wurden mit einer gelben, 5—8 cm dicken Erdschicht zugedeckt. In den betreffenden Bereichen wurden in der letzten Wohnphase (im Niveau 5b) keine Gebäude mehr errichtet. Das Heiligtum und die benachbarten Bauten errichtete man im Niveau 7c. Ihr Wiederaufbau fand zur Zeit der Phase 6a statt. Gewisse Gebäude werden auch während der Phase 6b wieder aufgebaut.

Die entdeckten archäologischen Materialien, die sehr zahlreich sind, gehören der Phase IIA und IIB der Banatkultur an.

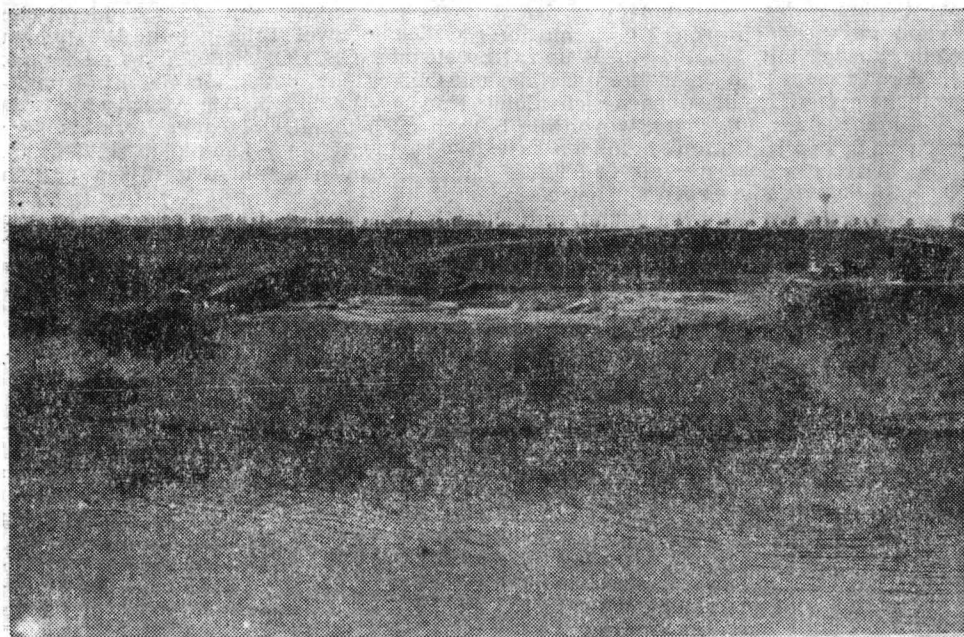
Die Niveaus 5 stammen aus der Zeit nach der Zerstörung des Heiligtums. In der Etappe 5a funktioniert in der erforschten Zone ein Bau P₁₆, der eine besondere Form aufweist. Die Wohnungen hatten eine brückenartige Balkendecke. Diese Technik bemerkte man auch bei P₁₈ und P₉ und beim Altartisch P₂. In der Zeit des Niveaus 5a durchschneidet ein ritueller Brunnen das Heiligtum in der Kassette B vom Altartisch ausgehend. In der letzten Wohnetappe aus der neolithischen Zeit verlieren die Bauten ihre Monumentalität. Auch einige Bauten aus Balken und Ruten, die stellenweise mit Lehm verklebt waren und im Innern oder in ihrer Nähe Herdstellen hatten, wurden untersucht (P₁, P₁₄, P₁₀, P₁₂). Das keramische Material gehört der Phase IIC der Banatkultur (=Vinča B₂ = Bucovaț IIB) an.

Die Gemeinschaft beschließt ihre Entwicklung auf Tell I infolge des Schocks von Vinča C (Vinča — Pločnik), von dem eine Reihe von Entdeckungen in den nördlichen Bereichen des Banats zeugen (bei Borijaș, Foeni, Parța — Tell 2, Șag, Chișoda und in Siebenbürgen bei Șoimuș, neben Deva).

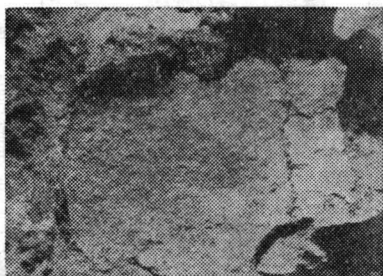
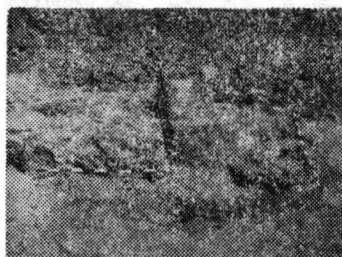
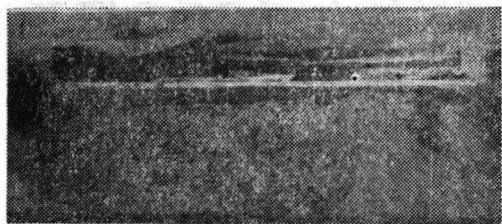
Die Bewohnung wird in der Phase IIIC der Banatkultur in der Zone der Niederlassung 3 und des Tells 2 (Objektiv 2 und 3) fortgesetzt, wobei ein Retardierungsprozeß festgestellt wird, infolgedessen die hiesige Gemeinschaft langsam erlöscht oder in kleinere Niederlassungen umsiedelt.

Nach einer Hiatusperiode beginnt die betreffende Zone wieder im Tell I, in der Zeit der Tiszapolgárkultur intensiv bewohnt zu werden. Aus dieser Zeit stammen 3 Schichten mit zwei Trittniveaus (4a, 4b, 4c) im Bereich der Niederlassung 1.

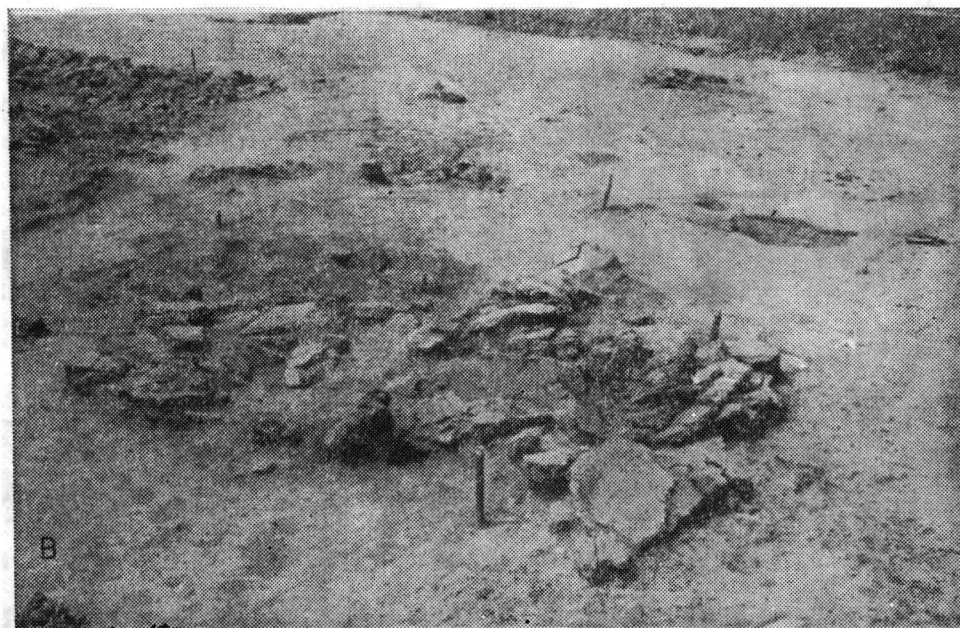
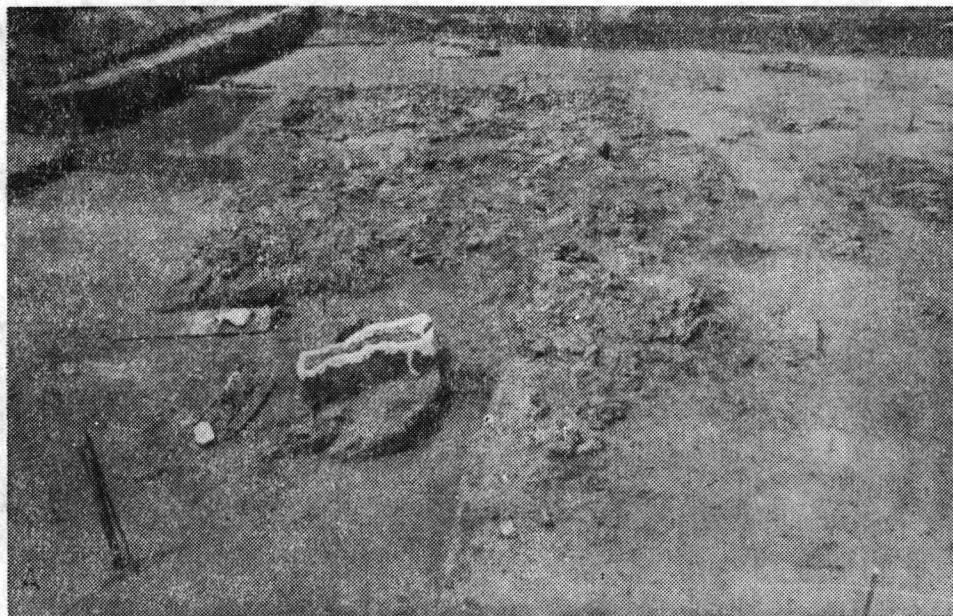
Einzelne Wohnungsspuren stammen aus der Bronzezeit, sowie aus dem 8. und 12.—13. Jh. im Bereich des Objektivs 1.

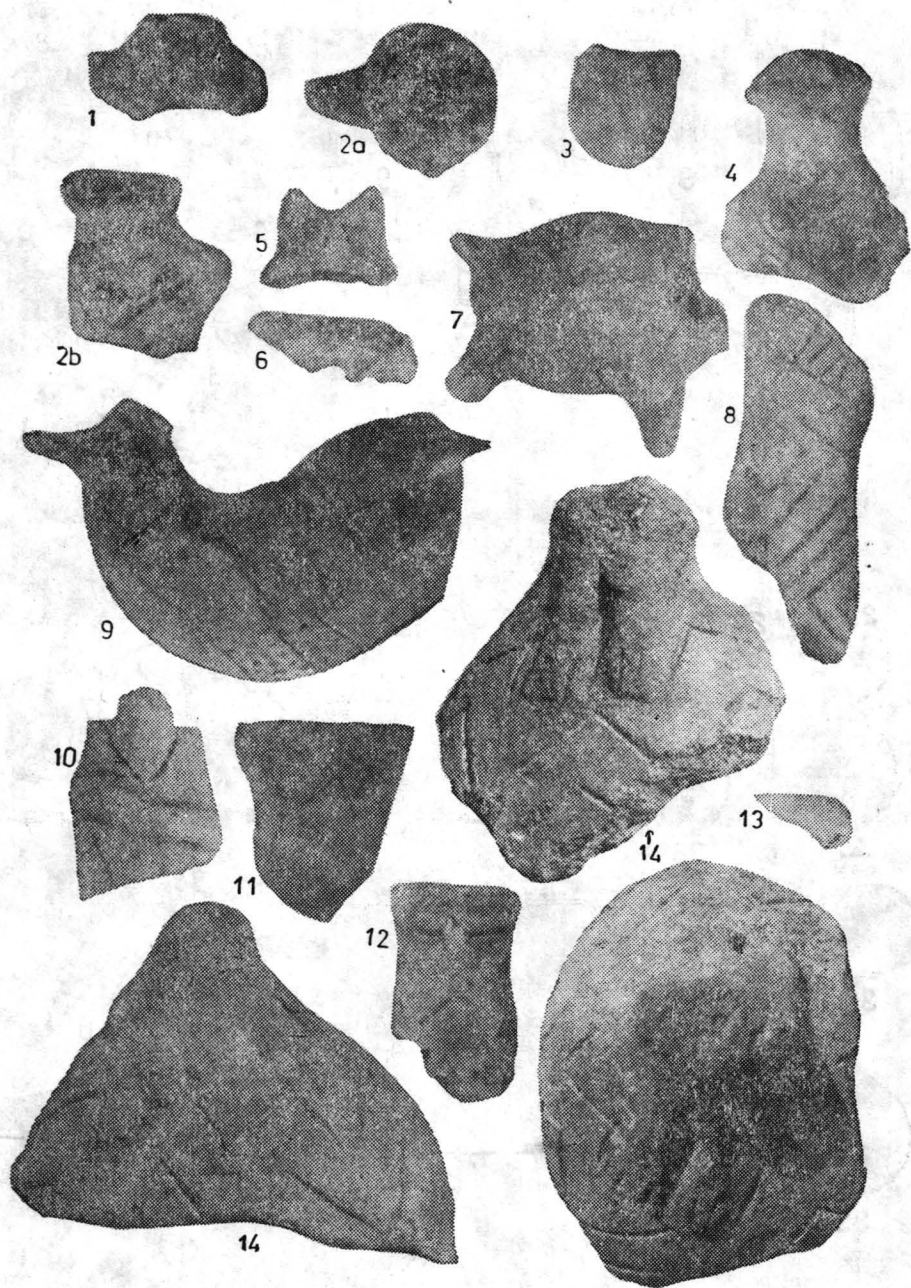
Pl. I — Parța, imaginea săpăturilor din 1982.

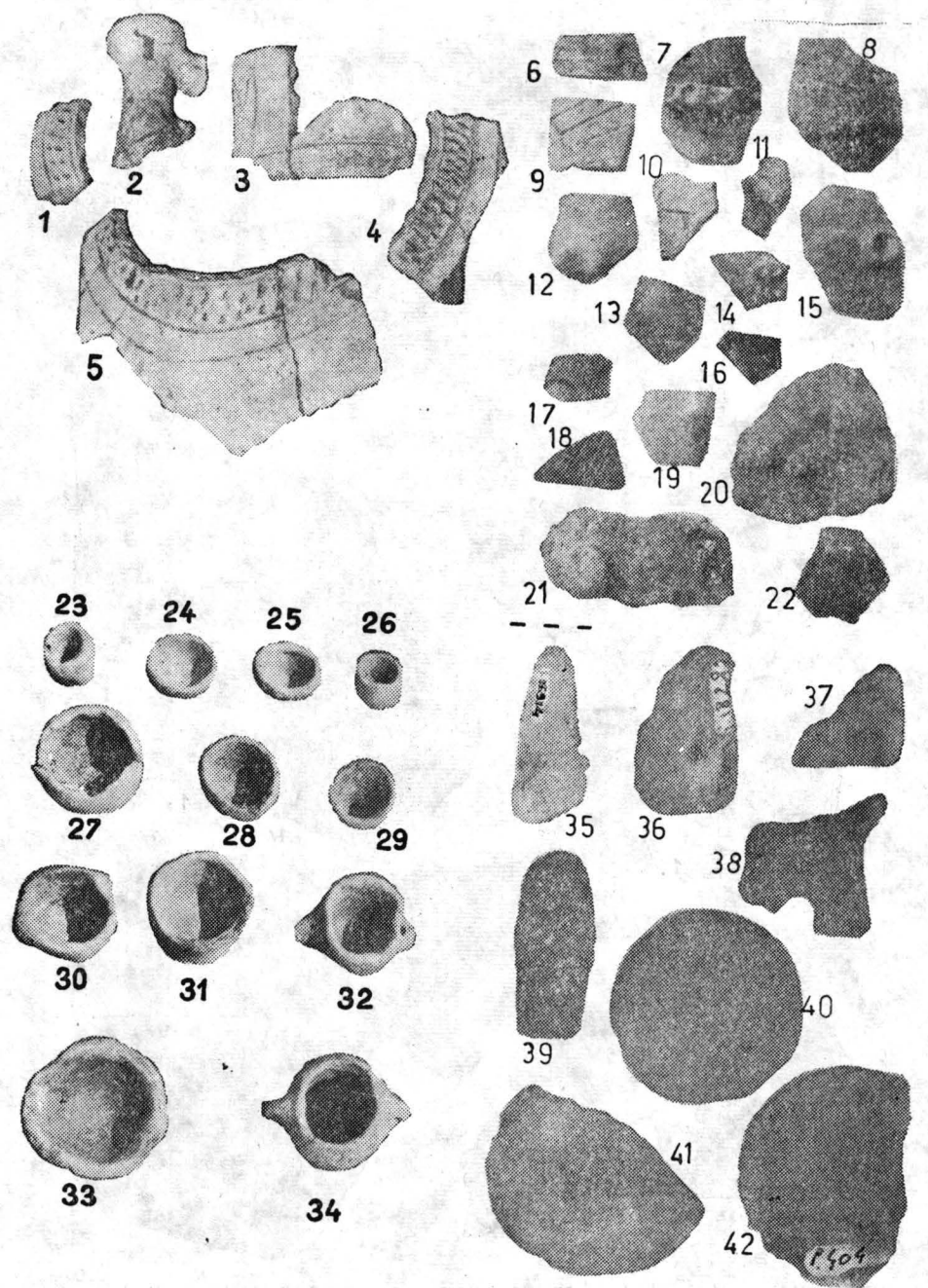
Pl. II — Parța, 1981; 1) imagine dinspre est a săpăturii; 2—4 colțul de sud-est al sanctuarului cu soclu și statuia dublă; 5—7) detalii de la statuia dublă; 8) capul de taur de la intrarea de est, partea de sud

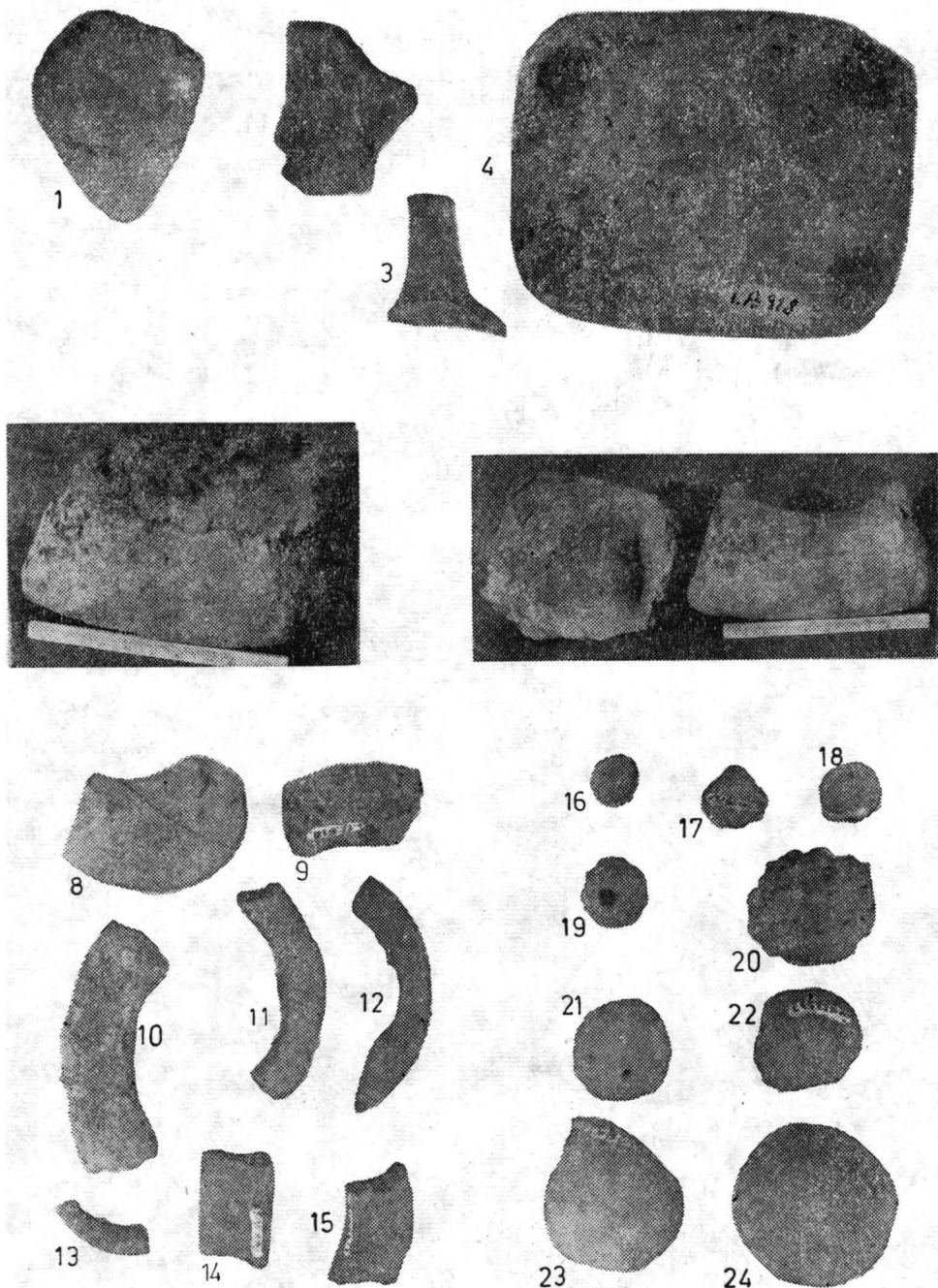
Pl. III — Parța, 1982. A) Dărîmăturile sanctuarului, cu altarul văzut dinspre est;
B) Dărîmăturile de la P₂₀.

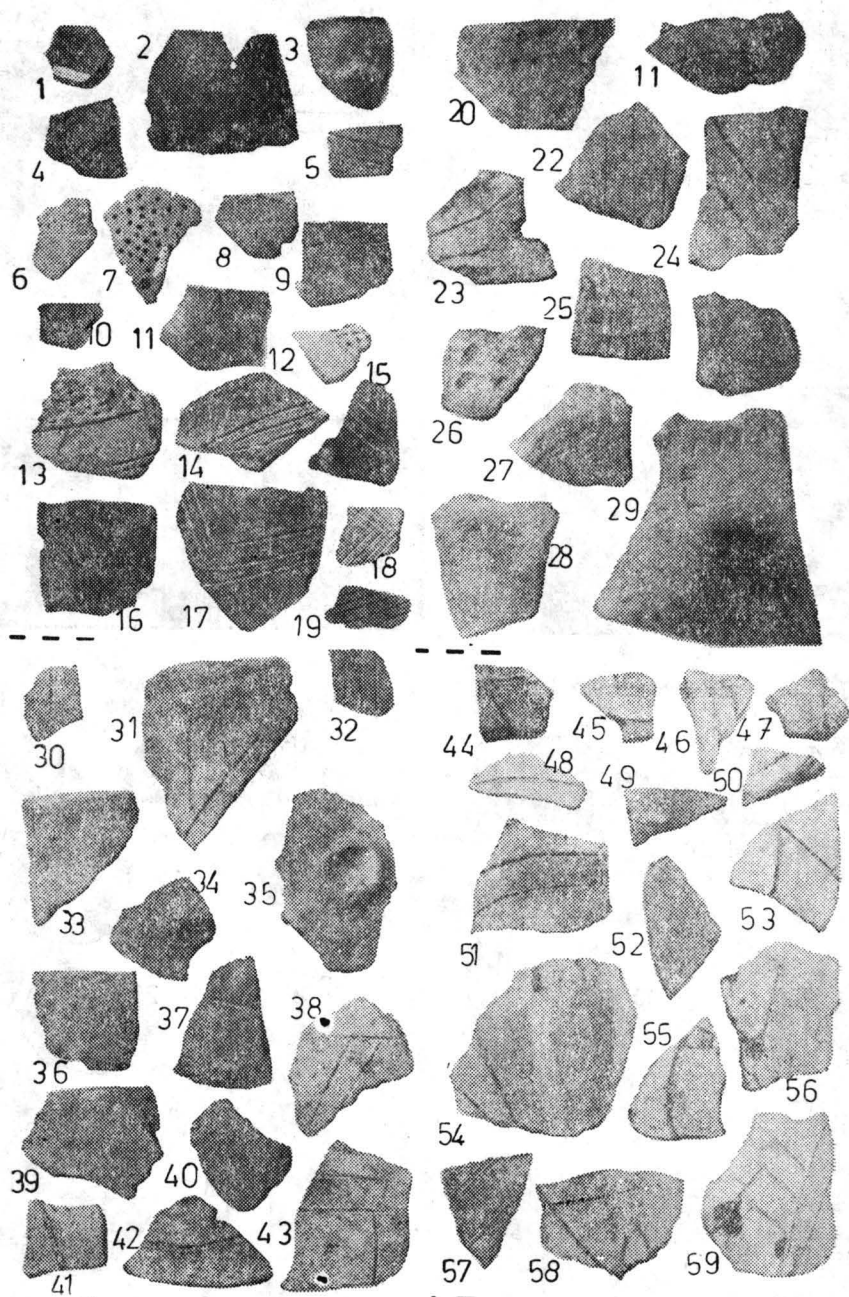
Pl. IV — Parța, 1982. Cultura Banatului, faza II; 1—2, 4, 8, 12 Idoli din lut; 3 — Idol în formă de bucraniu; 5, 9, 14 Vase-capac; 6—7 Idoli zoomorfi; 10 — Protomă antropomorfă pe buză de vas; 11 — Fragment de vas cu figură umană stilizată; 13 — Cap de idol zoomorf, din alabastru.

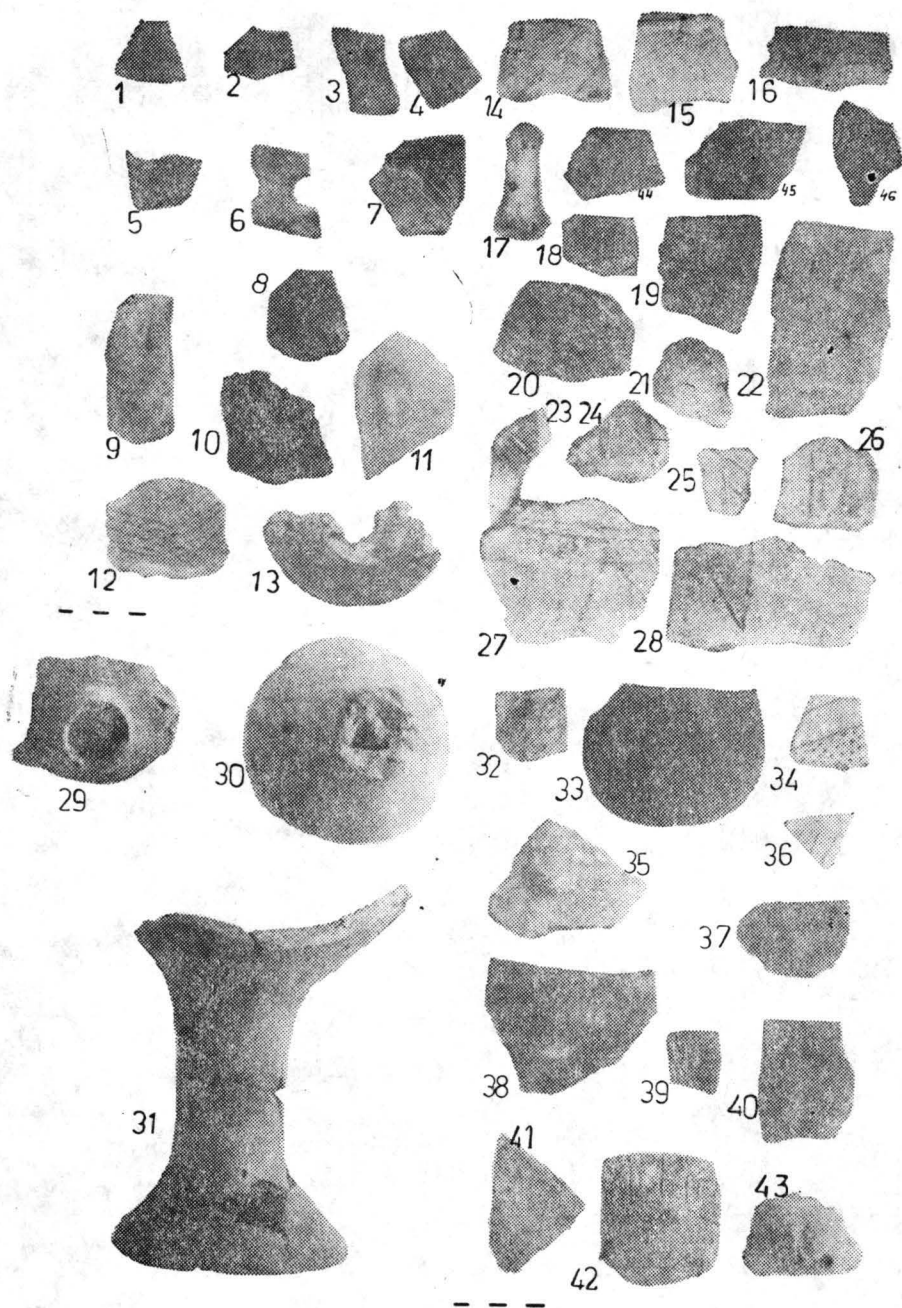
Pl. V — Parța. Cultura Banatului, faza II. 1—5 Fragmente dintr-o amforă; 6—22 Fragmente ceramice; 23—24 Vase miniaturale; 35—39 Idoli antropomorfi și zoomorfi; 40 Plachetă cu semne; 41 căpăcel de vas; 42 Tăviță de lut.

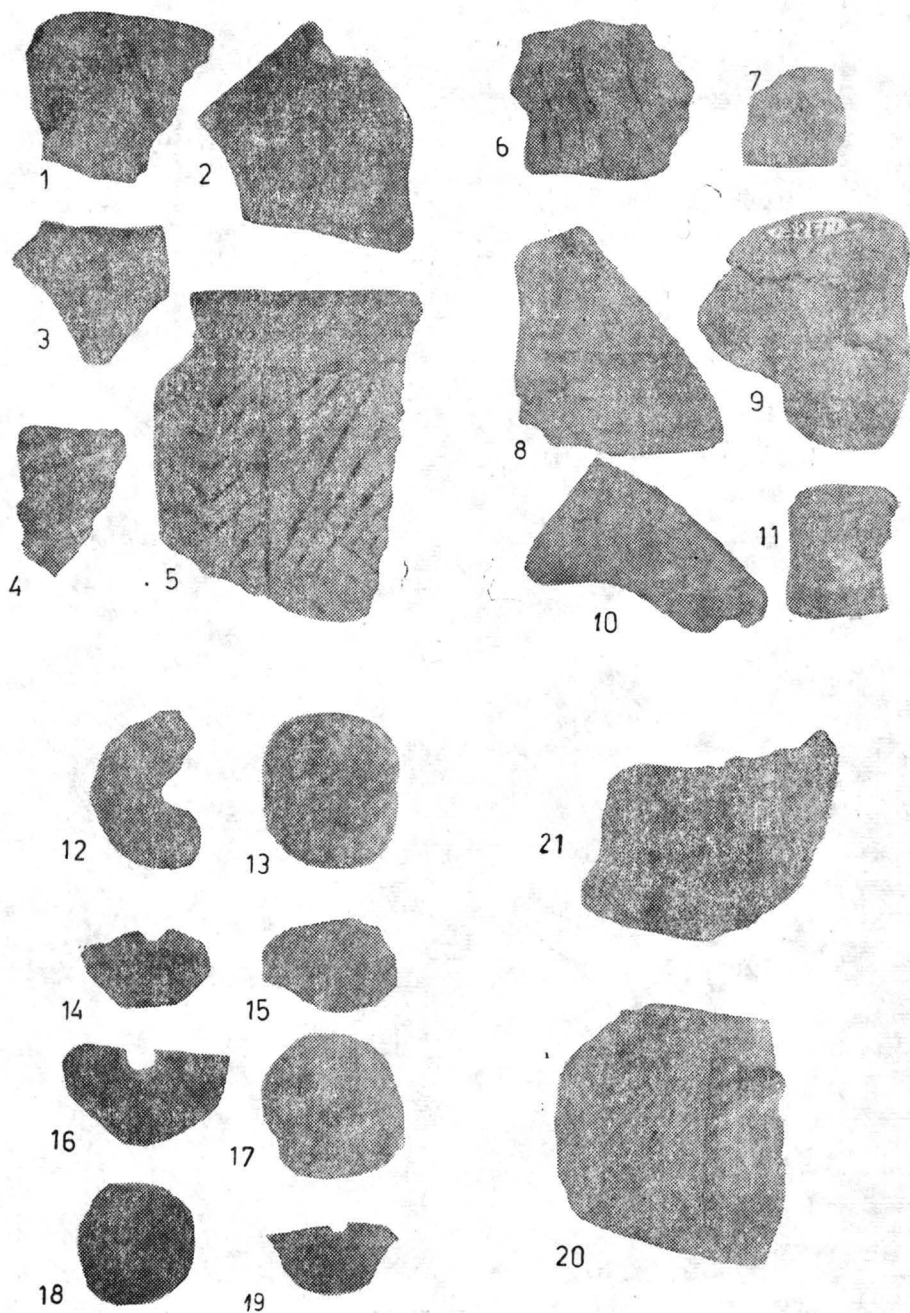
Pl. VI — Parța. Cultura Banatului, faza II. 1, 3 Protome antropomorfe; 2 Fragment de tăviță; 4 Altăraș patrulater; 5—7 Obiect de lut; 8 Cap de brățară din piatră; 9—15 Fragmente de brățări de lut; 16—18, 20—24 Sfere și conuri de lut; 19 Mărgea; 21 Greutate de lut.

Pl. VII — Parța. Fragmente ceramice, cultura Banatului, faza II.

Pl. VIII — Parța. Cultura Banatului, faza II, fragmente ceramice.

Pl. IX — Parţa. Cultura Banatului, faza II, fragmente ceramice.

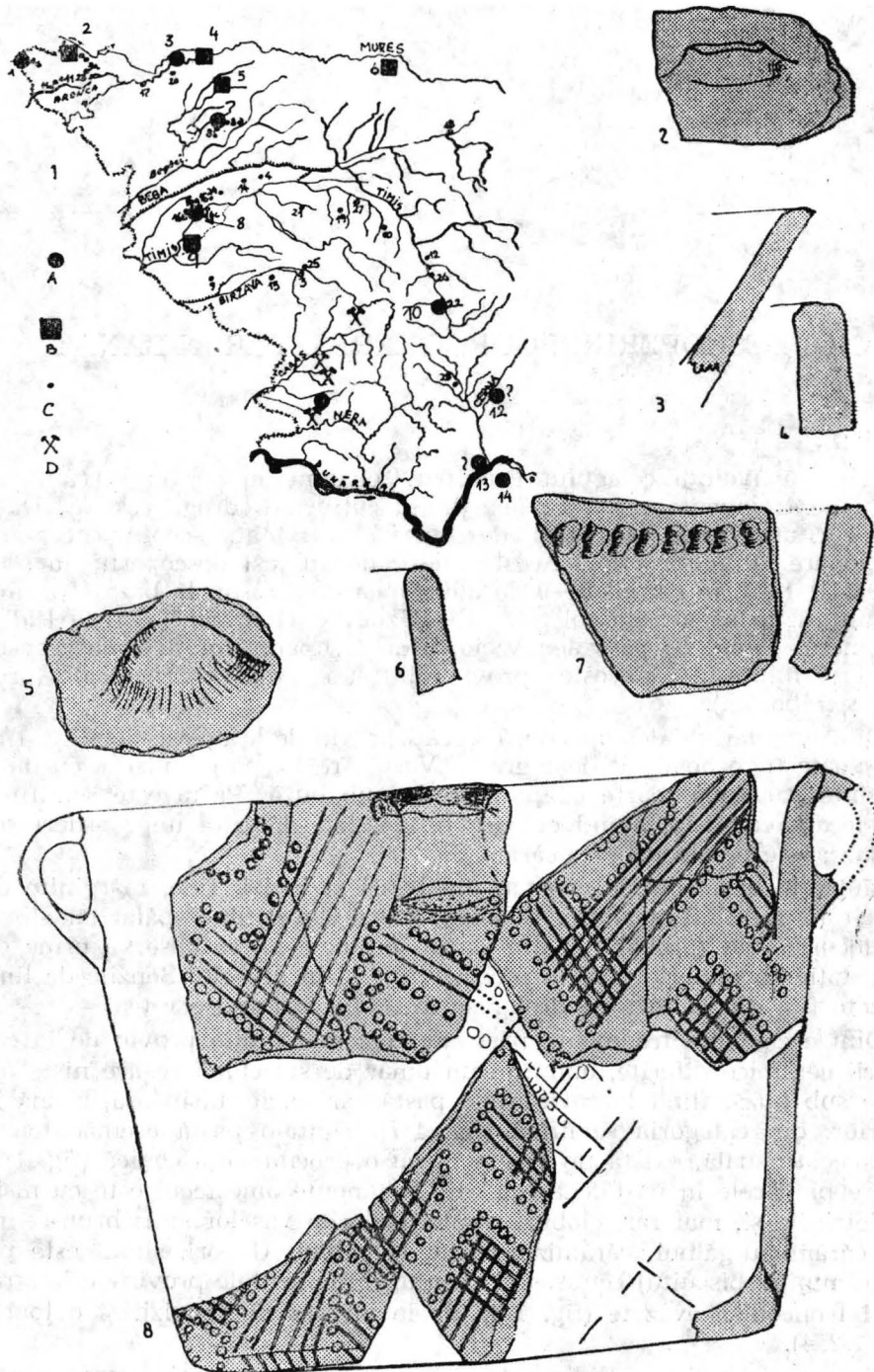

Fig. 1 — 1. Harta descoperirilor eneolitice timpurii din Banat. Legenda hărții: A. descoperiri Bodrogkeresztúr; B. Descoperiri de topoare de tip Mezökeresztúr; C. Descoperiri Tiszapolgár (după A. Oprinescu); D. Zone cu zăcăminte și exploatare cuprifere; 2—8 — Descoperiri Bodrogkeresztúr de la Ilidia — Funii.

NOI DESCOPERIRI BODROGKERESZTÚR ÎN BANAT

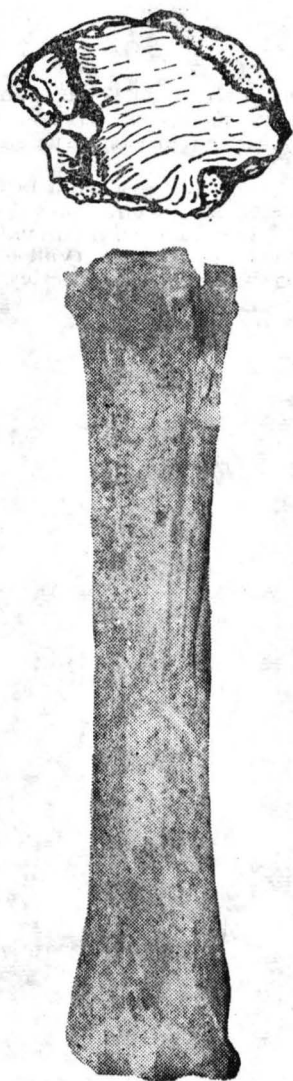
Prin bunăvoința colegului Dumitru Țicu ne-au parvenit cca două duzini de fragmente ceramice aparținând culturii Bodrogkeresztúr. Dată fiind raritatea unor asemenea descoperiri în Banat, socotim necesară menționarea urgentă a lor. Aceste materiale au fost descoperite în secțiunea III/1983, în caroul 8—9, la adâncimea de 0,75-m, la baza stratului de cultură, în săpăturile colegilor Ilie Uzun și Dumitru Țicu la Ilidia, în punctul *Funii*, de pe valea Vicinicului. Gruparea lor în zona respectivă lasă impresia că acestea provin dintr-un complex arheologic (probabil semibordei).

Dintre materiale descoperite, 7 bucăți provin de la un vâscior (fig. 1/3) care poate fi reconstituit doar grafic. Vasul are formă cilindrică, cu buza răsfrântă, cu două toarte ce pornesc de sub buză. Pasta este semifină, amestecată cu nisip, avînd culoare brună, iar, datorită unor arderi secundare, este pe alocuri este cărămizie.

Motivele ornamentale constau din benzi și incizii fine, mărginite de adîncituri, formînd meandre. Deoarece vasul a fost bine spălat iar slipul pe alocuri căzut (probabil și din cauza solului acid) se observă urme de încrustație cu materie albă în inciziile fine și în alveole. Benzile de linii incizate fin, din cotul meandrelor se întretaie formînd o rețea.

Dintre celelalte fragmente păstrate, cele mai multe provin de la categorii ceramice diferite, amintim un umăr de strachină ce are niște alveole sub buză, fiind lucrat dintr-o pastă cărămizie, nisipoasă, brună la interior, din categoria semifină (fig. 1/7). Dintr-o pastă asemănătoare, din specia uzuală, există un fragment cu o proeminență conică (fig. 1/5) ce are pietricele în pastă. La celelalte fragmente amestecul este cu nisip și pietricele și, mai rar, cioburi pisate. Culorile vaselor sînt: brun-cenușos, cărămiziu-gălbui, cărămiziu-roșcat și gălbui. Uneori, slipul este picat, rămnînd biscuitul cenușos al vasului. Fragmentele provin de la străchini tronconice evazate (fig. 1/3), de la un vas de provizii și o toartă (fig. 1/2, 4).

Descoperirea de la Ilidia este deosebit de importantă deoarece numărul localităților cu descoperiri Bodrogkeresztúr este foarte redus. Această civilizație este răspîndită în Banat pînă pe Dunăre, drumul ei fiind marcat prin descoperirile din culoarul Timiș-Cerna de la Slatina

Pl. I — Metacarp III: 1 — extremitate proximală (vedere transversală); 2 — fața posterioară.

Pl. I — Métacarpe III: 1 — extrémité proximale (vue transversale); 2 — la face postérieure

LA PRÉSENCE D'EQUUS (ASINUS) HYDRUNTINUS REG.
DANS L'ÉTABLISSEMENT VINCIENTE DE GORNEA —
„CĂUNIȚA DE SUS“ (DEP. DE CARAȘ-SEVERIN)

(Résumé)

Dans le matériel faunique provenu de l'établissement vincienne de Gornea — „Căunița de Sus“, on a trouvé un métacarpe III, appartenant à *Equus hydruntinus*. On suit la description de la pièce, en insistant sur ses dates métriques introduites dans les tableaux 1-er et 2-e.

Bien qu'on ait cru que l'espèce avait disparu à la fin du mésolithique, des nombreuses découvertes des établissements néolithiques de Hongrie, Yougoslavie, infirment la supposition. En Roumanie elle a été mise en évidence seulement en Dobroudja (culture Hamangia). La découverte de Gornea (Vallée du Danube) vient d'enrichir le répertoire des établissements avec ce sorte de restes.

este sinustozată ceea ce indică apartenența piesei la un animal adult. Metapodul prezintă un aspect gracil, evidențiat și de datele metrice prezentate mai jos.

1 — lg. max.; 2 — lt. px.; 3 — lt. min. diaf.; 4 — lt. dist.; 5 — lt. trohleei; 6 — Ø px.; 7 — Ø diaf.; 8 Ø dist.; 9 — Ø părții mediane a trohleei; 10 — Ø părții later. a trohleei.

Tabelul 2

Datele metrice ale impresiunii metac. II prezentate în raport cu cele ale unei piese provenite dintr-o stațiune mezolitică (mm)

Stațiunea	Cultura	Lg. max.	Lt. prox.	Gros. min. diaf.
Kecel	Mezolitic	110	11,5	14
Gornea	Vinča	95,5	—	—

La început s-a crezut că specia dispăruse cel mai târziu la sfârșitul mezoliticului⁴, dar o serie de piese găsite în așezări neolitice timpurii au infirmat această afirmație. Astfel hydruntinul a fost atestat în neoliticul timpuriu al Ungariei, în următoarele așezări ale culturii Körös: Bodzás-part (lingă Hódmezővásárhely)⁵, Gyálarét — Szilágyi major⁶, Rőszke — Lúdvár⁷ și Szajol — Felsőföld⁸. Pe teritoriul Iugoslaviei specia este atestată în nivelul III de la Lepenski Vir⁹ și în așezările Körös de la Ludas¹⁰ și Nosza¹¹.

Pe teritoriul României specia a fost pusă în evidență în necropola de la Cernavodă¹² (cultura Hamangia) și într-o serie de stațiuni ale aceleiași culturi: Techirghiol, Golovița, Ceamurlia¹³.

La acestea s-ar putea adăuga și descoperirea de la Gornea — „Cău-nița de Sus“, ce vine să completeze repertoriul așezărilor cu astfel de urme. Prezența hydruntinului în mediul vinčian din Banat s-ar explica prin pătrunderea speciei în mezolitic — neoliticul timpuriu în Valea Dunării¹⁴. Datele metrice avansate în tabelele 1, 2 confirmă ipoteza potrivit căreia înainte de dispariția speciei, a avut loc un fenomen de diminuare a taliei, păstrându-se în schimb toate caracterele morfologice tipice¹⁵.

GEORGETA EL SUSI

⁴ S. Bökönyi, în *ActaArhHung*, IV, 1954, 1—4, p. 9—21.

⁵ *Ibidem*.

⁶ S. Bökönyi, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974, p. 364.

⁷ *Ibidem*, p. 396.

⁸ I. Vörös, în *FolArh.*, XXXI, 1980, p. 35—64.

⁹ S. Bökönyi, în *Science*, 167, 1970, p. 1702—1704.

¹⁰ S. Bökönyi, *History...*, p. 435—436.

¹¹ *Ibidem*.

¹² O. Necrasov, S. Haimovici, în *AnStUniv.*, V, 1959, p. 137—148; O. Necrasov, M. Știrbu, M. Iacob, în *AnStUniv.*, XIII, 1967, 2, p. 311—320.

¹³ O. Necrasov, M. Știrbu, M. Iacob, *op. cit.*,

¹⁴ I. Vörös, în *FolArh.*, XXXII, 1981, p. 60.

¹⁵ O. Necrasov, M. Știrbu, M. Iacob, *op. cit.*, p. 317.

PREZENȚA LUI EQUUS (ASINUS) HYDRUNTINUS REG. ÎN AȘEZAREA VINČIANĂ DE LA GORNEA — „CĂUNIȚA DE SUS“ (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

În materialul faunistic aflat în curs de cercetare, provenit din așezarea vinčiană de la Gornea — „Căunița de Sus“¹, a fost depistat un metacarp III aparținând lui *Equus (Asinus) hydruntinus* Regalia (1907)². Piesa provine dintr-un complex închis (bordeiul 9), ce a fost datat, pe baza materialului exhumat, în Vinča A₂³. Menționăm că pînă în prezent, în eșantionul faunistic determinat, nu au mai fost găsite și alte piese aparținând speciei mai sus amintite.

Metacarpul este relativ bine păstrat, cu excepția regiunii trohleii, ce este corodată. Remarcăm de asemenea absența metacarpului II (este vizibilă doar impresiunea) și a porțiunii proximale a metacarpului IV. Pe fața anterioară este bine schițat tuberculul proximal, iar pe fața posterioară, în regiunea distală, o fosetă. Linia de sutură a metac. III și IV

Tabelul 1

**Datele metrice ale metac. III prezentate în raport cu cele provenite
din alte stațiuni (mm)**

Stațiunea	Cultura	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Kecel	Mezolitic	214	44,5	26	40	37,8	30	28	29	26	24
Röszke	Körös		—	—	37	36	—	17	27	25,4	23
Gornea	Vinča	(181)	37,5	25	36,5	34,5	25	16	—	(25)	23
Lebő	Tisa	—	38	25	—	—	—	—	—	—	—
Szegvár	Tisa	—	—	—	39	37,4	—	—	29	27	23

¹ Gh. Lazarovici, *Gornea Preistoric*, Reșița, 1977.

² Mulțumim și pe această cale cercetătoarei A. Bolomey pentru îndrumările prețioase date în vederea întocmirii materialului.

³ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 57.

Cît despre utilitatea practică a vaselor de acest tip, părerile sînt împărțite între „vase de cult”¹¹, „vase de ofrandă”¹² etc. Aceste păreri admit legătura între tipul de vas mai sus menționat și mormîntul răvășit de aici. Nu neapărat vasele trebuiau să constituie un inventar de mormînt¹³. Ele puteau fi folosite în cadrul *ritualului de inmormîntare*, sau aveau rol bine definit în *cultul morților*. Valențele preocupărilor legate de venerarea decedatului din familie oricum s-au pierdut pînă la noi. Ce ne putea ajuta, stratigrafia, este și ea, în cazul de față, pierdută.

* * *

Necesitatea continuării cercetărilor sistematice privind situl de la Gornea — *Locurile lungi* devine pregnantă în contextul noilor descoperiri fortuite de aici. Descoperirile de aici vor putea fi astfel discutate în cadrul larg dat de stratigrafie.

ADRIAN S. LUCA — I. DRAGOMIR

ÜBER EINE NEUE ARCHÄOLOGISCHE ENTDECKUNG VON GORNEA — LOCURILE LUNGI

(Zusammenfassung)

Die im Jahre 1984 in Gornea — *Locurile lungi* gemachten zufälligen Entdeckungen (fig. 1 und 2) haben neue Daten bezüglich der Vielfältigkeit des Starčevo-Criș Materials von hier gebracht. Es zeichnen sich zwei Gefässe mit viereckigem Fuss aus (fig. 1/1a-c, 3), die am nächsten dem Gefäss von Lepenski Vir (Niveau III b) stehen. Die typologische Reihe dieser Gefässe (Anmk. 4) ergänzt sich mit den Entdeckungen von *Locurile lungi*.

¹¹ S. Dimitriević, *op. cit.*, 1974, p. 100.

¹² Gh. Lazarovici, in *Acta MP*, VIII, 1984, p. 61.

¹³ Despre mormintele aparținînd acestei culturi vezi: I. Kutzián, *A Körös Kultúra*, Diss. Pan., ser. II, nr. 23, 1944, p. 93—94; N. Vlăsa, in *Acta MN*, III, p. 18; Vl. Dumitrescu, A. Bolomey, F. Mogoșanu, *Espuise d'une préhistoire de la Roumanie*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, capitol V, p. 155—156; Gh. Lazarovici, in *Acta MP*, VIII, 1984, p. 80.

foarte bune condițiuni un slip maroniu, bine netezit și lustruit. De menționat faptul că, vasul din care provine fragmentul, era de dimensiuni mai mari decât primul.

Fragmentele ceramice descoperite aici o dată cu cele două mai sus descrise sînt: patru buze de vas (fig. 2/1, 8—10), o toartă (fig. 2/4), două fragmente ornamentate cu barbotină (fig. 2/5—7) și două fragmente ceramice incizate (fig. 2/2—3). Anumite fragmente au un fond — angobă pictat (?) cu roșu, căzut în cea mai mare parte (slip? fig. 2/9). La unele fragmente (fig. 2/2—4) apare milul în pastă, nisip și chiar pietricele. Acestea aparțin, după factură, nivelului de platforme de aici⁵.

Două obiecte trebuiesc amintite și nu în ultimul rînd. Un fragment de idol (fig. 1/2) și o bucată dintr-o brățară lucrată din scoica Spondylus (fig. 1/4)⁶.

Încadrare cronologică și culturală

Date fiind condițiile fortuite ale descoperirii discuțiile pe această temă vor fi axate pe grupe de obiecte (cel mai mare impediment este lipsa informațiilor stratigrafice sigure).

A. Ceramica

Materialul ceramic descoperit aici este amestecat. El aparține ambelor faze de locuire documentate în acest loc⁷.

B. Idolul de la fig. 1/2 are ruptă tocmai zona care ne-ar fi dat cele mai multe informații. După aspectul părții păstrate, el se încadrează în categoria idolilor coloană⁸.

C. Scoica Spondylus, cu toată raritatea ei aparentă, nu ne poate aduce argumente hotărîtoare pentru o încadrare sau alta. Demonstrează în schimb, vădite legături cu lumea mediteranoidă.

D. Picioarele de vas.

Ieșit din comun este faptul că în cadrul aceluiași complex au fost descoperite două astfel de vase, chiar dacă realitatea arheologică arată că tipul mai sus amintit este extrem de rar, seria sa tipologică putînd fi pusă în corelație cu primele faze ale culturii Starčevo — Criș⁹. Tipul de picior de la „Locurile lungi” este printre cele mai evoluat fiind, pînă la ora actuală, unul dintre finalurile de serie. Analogia cea mai bună este vasul cu picior patrulater și corp terminat lobat de la Lepenski-Vir (nivelul III b)¹⁰. De altfel, factura vasului de aici pare identică cu cea a piciorului fragmentar de la Gornea.

⁵ Gh. Lazarovici, *Gornea-Freistoric*, 1977, p. 44; Idem., *Neolit Ban.*, p. 198; Idem., în *Acta MP*, 1984, p. 65.

⁶ E. Comșa, în *Dacia NS*, XVII, 1973, p. 61—77. Nu sînt cuprinse piese Starčevo-Criș.

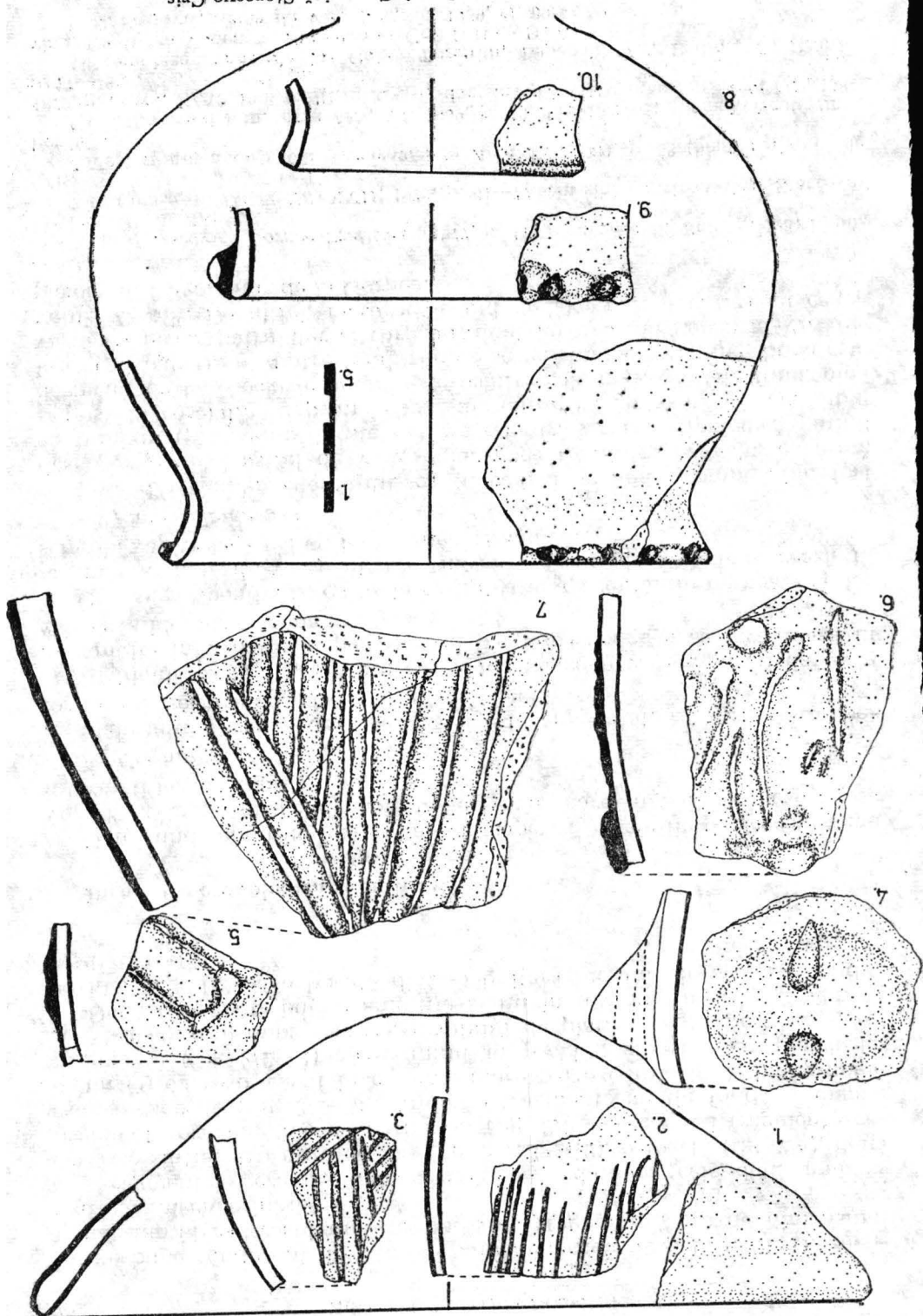
⁷ Vezi *supra*, nota 5. Gh. Lazarovici în *Acta MP*, 1984, p. 63 (pentru nivelul de bordeie).

⁸ Gh. Lazarovici în, *Acta MN*, VI, 1969, p. 18, fig. 10/1—2; Idem., în *Neolit Ban.*, 1979, p. 32, pl. X/A2 (mai mulți în faza II dar sînt și în III); Idem., în, *Acta MP*, 1984, p. 77—78.

⁹ Exemplare cunoscute la: Cuina Turcului, Lepenski Vir, Padina, D. Branjevina, Haidučka Vodenica (Starčevo — Criș II B — III A).

¹⁰ D. Srejić, *Lepenski Vir*, Beograd, 1969, sl. 89.

Fig. 2. Gornea — Locurile lungi. Ceramica Starcevo-Cris.

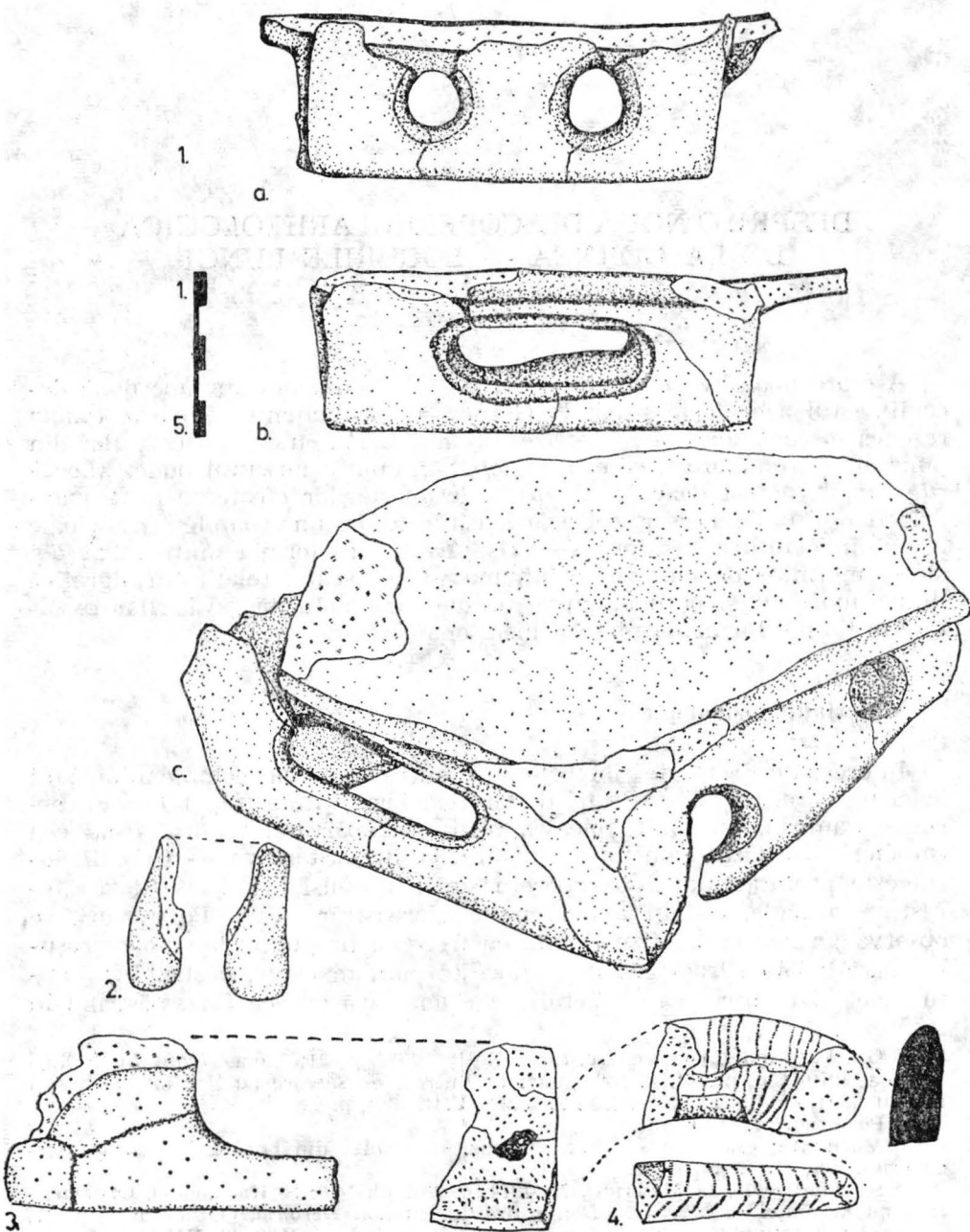

Fig. 1. Gornea — Locurile lungi: 1 — picior patrulater, perforat; 2 — fragment de idol; 3 — fragment de picior patrulater; 4 — fragment de brățară din scoica Spondylus.

DESPRE O NOUĂ DESCOPERIRE ARHEOLOGICĂ DE LA GORNEA — LOCURILE LUNGI

Așezare neolitică cercetată sistematic încă de acum aproape două decenii¹, situl arheologic situat la Gornea în locul numit „Locurile lungi” rezervă în continuare noi surprize. În anul 1984², cu ocazia lucrărilor din punctul „Cărămidărie”, ce este înglobat în deja cunoscutul punct „Locurile lungi”, a fost dezvelit, în urma decopertărilor efectuate pentru extragerea lutului necesar fabricării cărămizilor, un complex arheologic aparținând culturii Starčevo — Criș. Acesta era format dintr-un bordei și un mormînt de om matur înhumat. Din păcate, relația stratigrafică dintre mormînt și bordei rămîne necunoscută datorită răvășirilor rezultate în timpul lucrărilor mai sus menționate³.

Materialul arheologic

Interesante și foarte importante pentru datarea complexului, sînt două picioare, parțial păstrate, de vas⁴. Picioarul întreg (fig. 1/1 a—c) este roșu-cărămiziu, cu multă pleavă, negru în spărtură, factura fiind cea caracteristică speciei de uz comun din cultura Starčevo — Criș. Picioarul este perforat; doi dintre pereții simetric opuși avînd cîte două „ferestre” rotunde, ceilalți avînd cîte o „ferastră” ovală. Pe alocuri, se observă un slip ce a căzut o dată cu trecerea timpului, de culoare roșu-brună. Al doilea fragment (fig. 1/3) este mult mai mic, păstrînd începutul unei „ferestre” ovale. Factura este analoagă cu cea fină, păstrînd în

¹ Gh. Lazarovici, *Gornea-Preistorie*, Reșița, 1977, p. 21; Idem, *Neolit Ban*, Cluj-Napoca, 1979, rep. nr. 41, p. 198, punct b; Lucrări de salvare au fost întreprinse și în anul 1981, cf. Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 63.

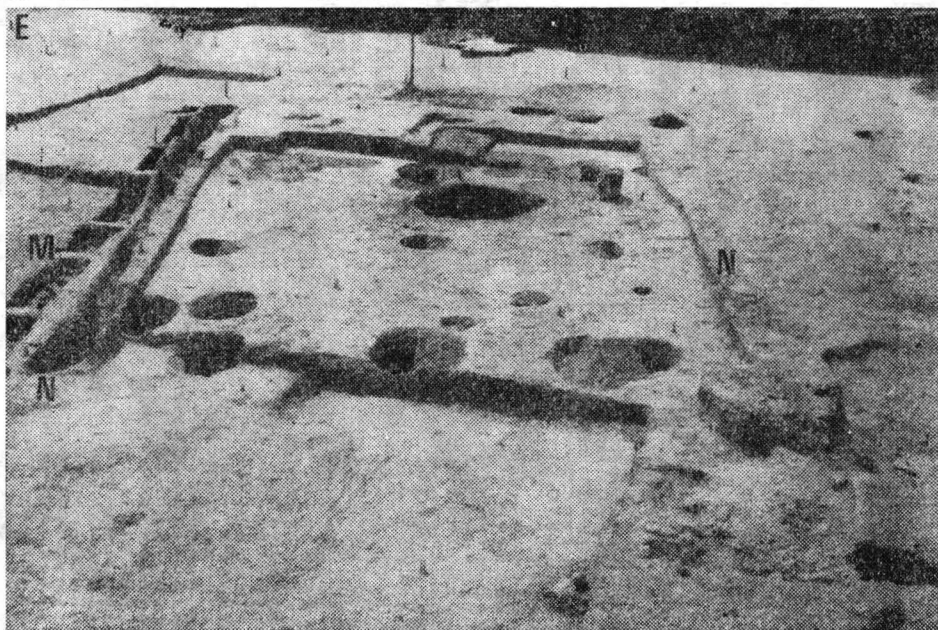
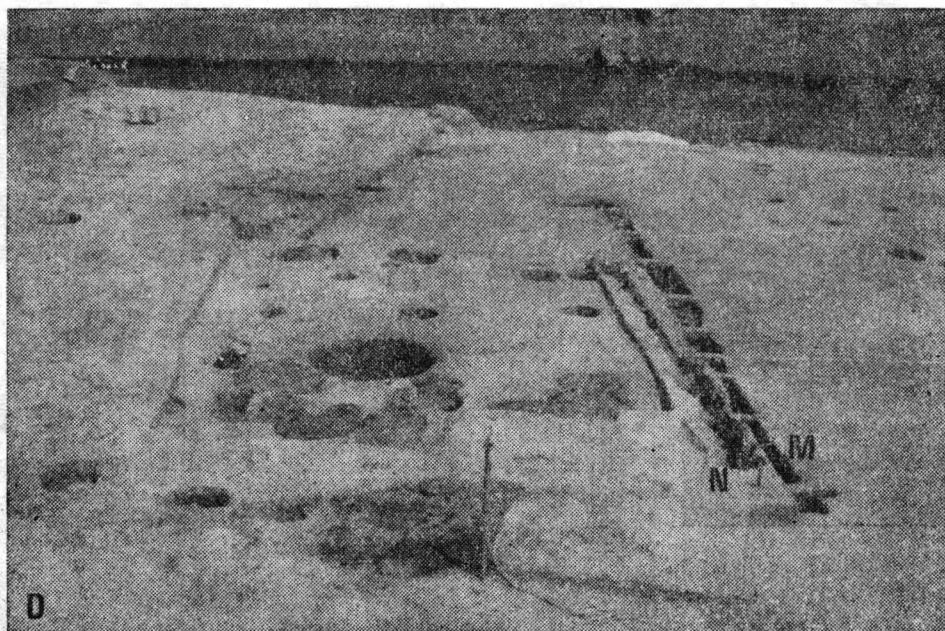
² Periegheză I. Dragomir.

³ Mormîntul era în mare parte distrus. Materialul din bordei, la venirea descoperitorului, era deja răvășit.

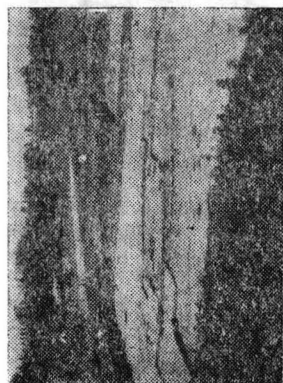
⁴ S. Dimitrievic, în *Materialj*, X, 1974, p. 100, pl. I/19; S. Karmanški, *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1975, p. 12, prilog 2/1 (stratum III); Idem, *Donja Branjevina*, Odžaci, 1979, T. XXXI/1—5 (niv. II—III), T. XXXII/1—6 (niv. II—III); D. Srejšović, *Lepenski Vir*, Beograd, 1969, sl. 89, niv. III b; x x x, *Lepenski Vir. Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*, Köln—München, p. 89, Katalog nr. 259 (IIIb); Gh. Lazarovici, *Neolit Ban*, 1979, p. 36, tip b7; idem., *Acta MP*, VIII, 1984, p. 61, fig. 3/3, p. 63, 4/5; Idem., în *Banatica*, VII, 1983, p. 11—12, fig. 1/13; 2/8.

Pl. XXII — Parța, 1984. Sanctuar. D) Detalii de la fundația peretelui de vest; E) Detalii de la capătul de est al sanctuarului și al lui P₂₀. În față imagini de la P₃₅.

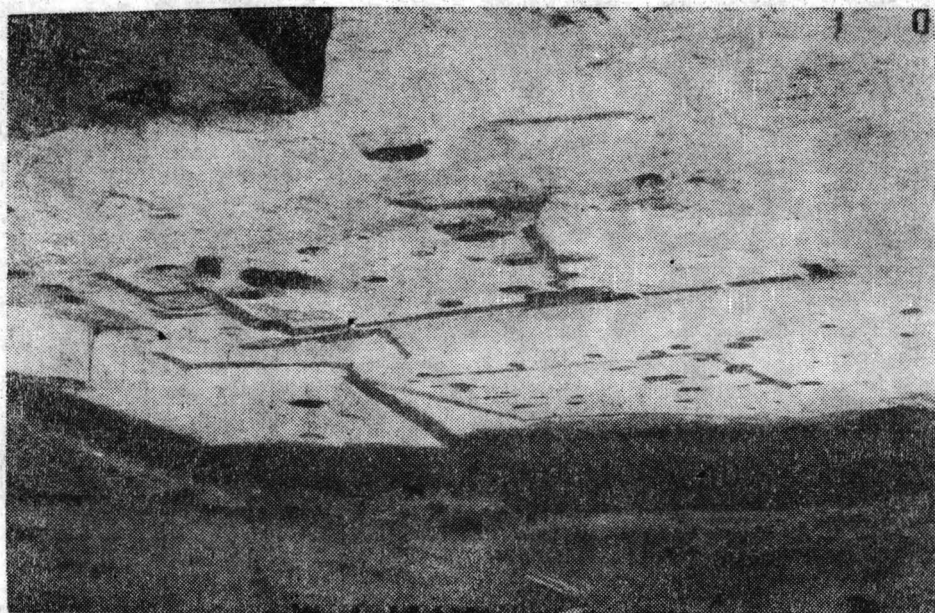
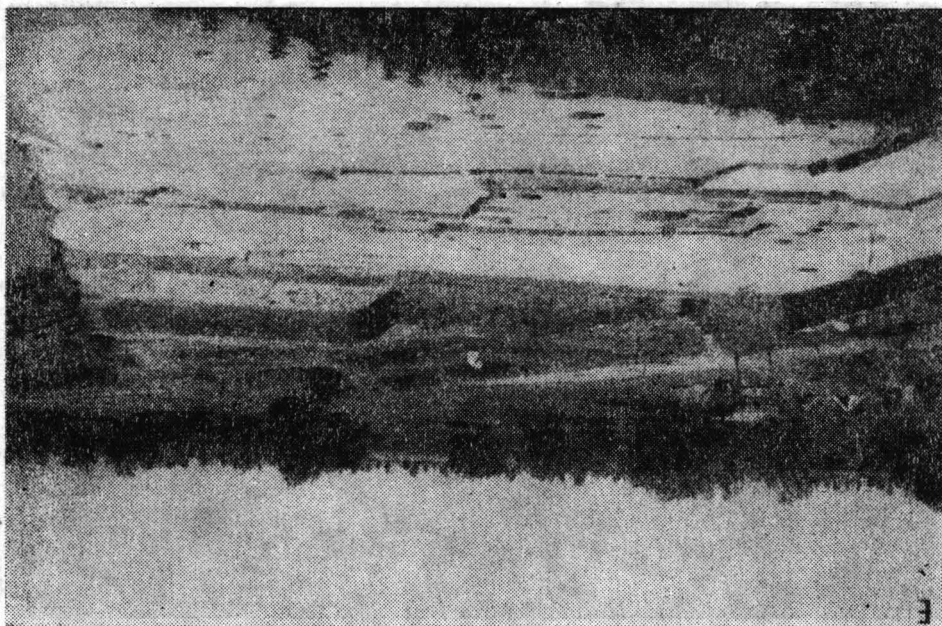

Pl. XXI — Parța, 1984. Sanctuar, detalii de la fundația peretelui de sud. M=faza I;
N=faza II.

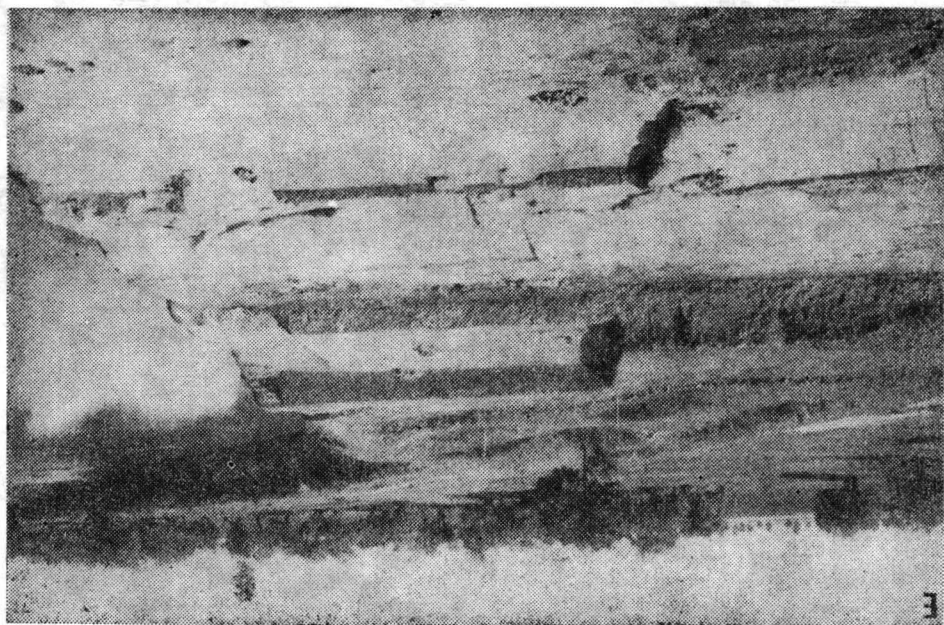
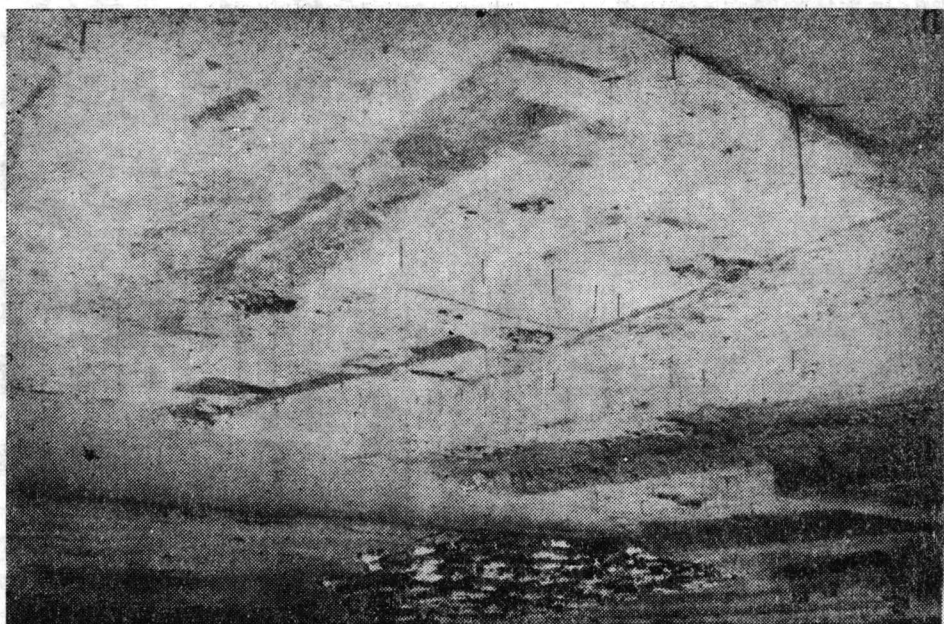

Pl. XX — Parța, 1984. Sanctuar, detalii de la fundația peretelui de sud. M=faza I;
N=faza II.

Pl. XIX — Parța, 1984. Adâncimea de —1,80 și —1,90 m.

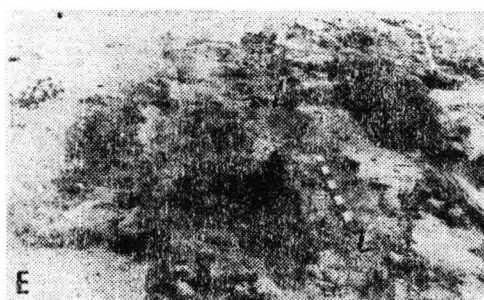
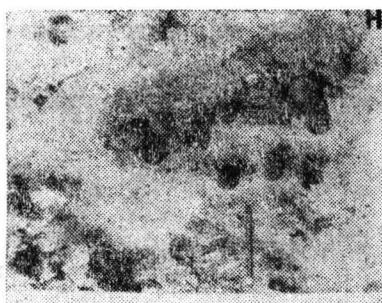

Pl. XVIII — Paria, 1984. Adâncimea de —1,80 m.

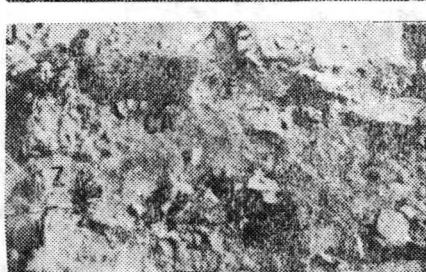
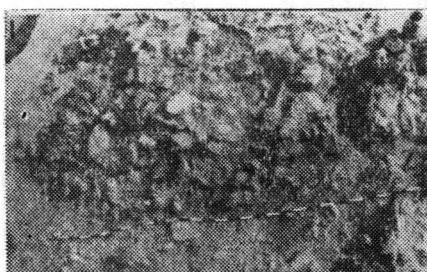
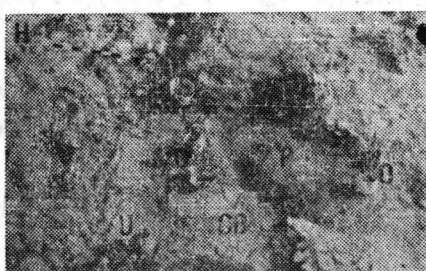
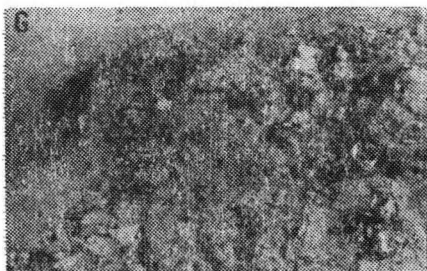
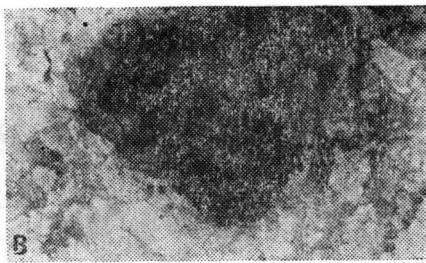

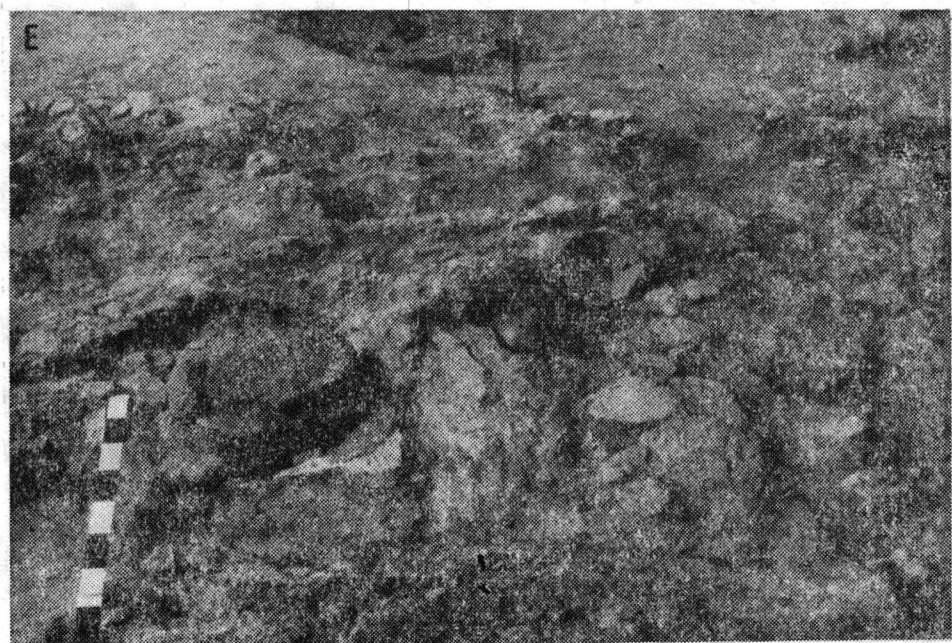
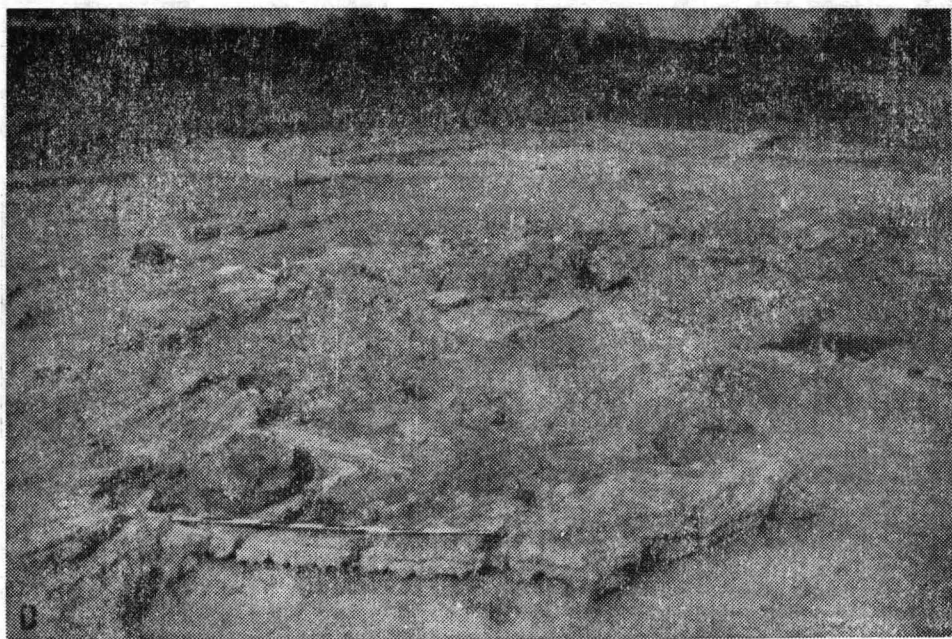
Pl. XVII — Parța 1983. Sanctuar, masa-altar, casetele B și C, P — indică urma unui perete despărțitor.

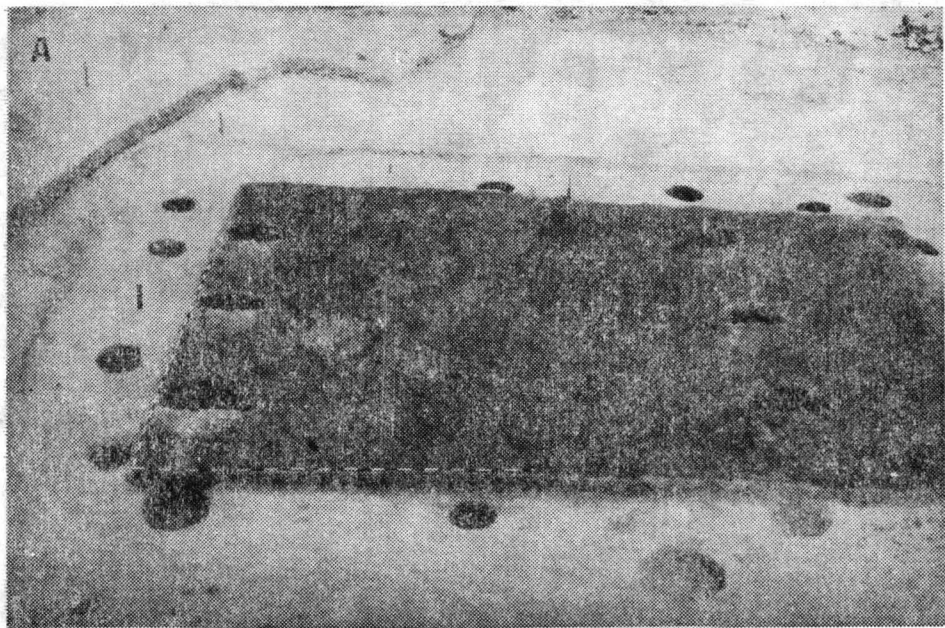
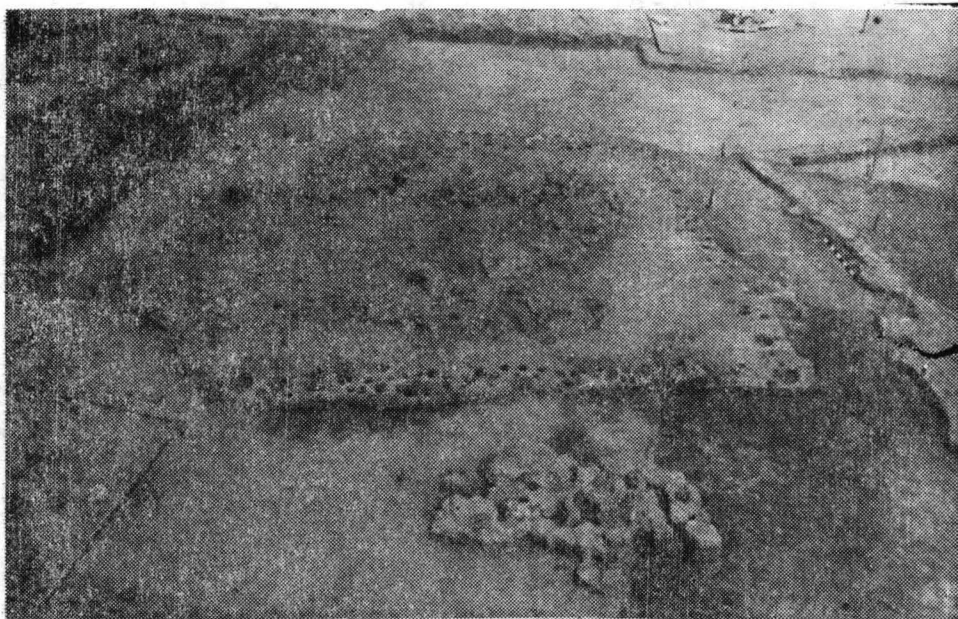
Pl. XVI — Parța, 1984. Sanctuar. D) Vedere dinspre nord; E—G, I, J) Masa-altar, caseta A; H) — Bile de praștie în P₂₀.

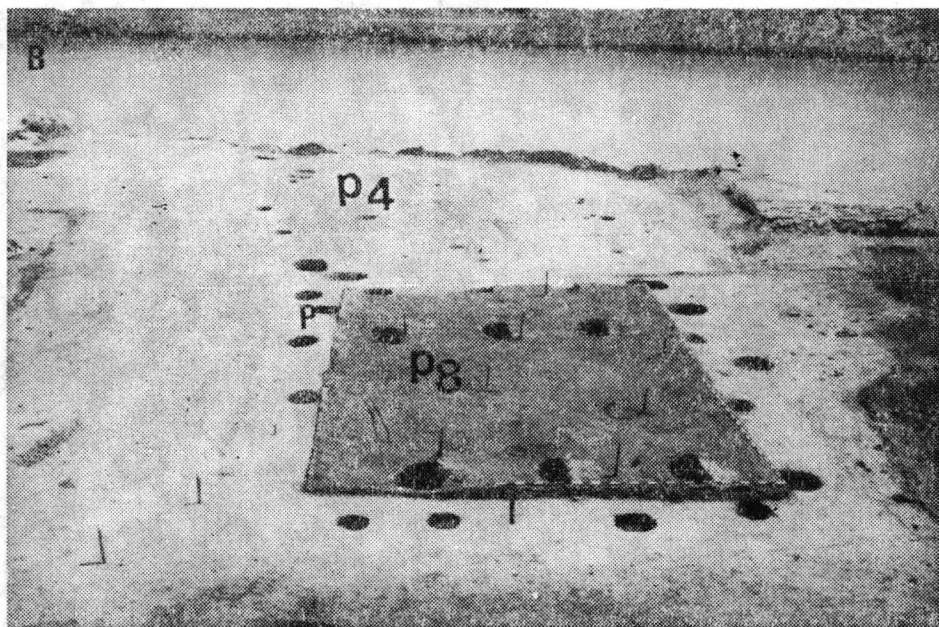
Pl. XV — Parța. Detalii de la masa-altar. A) Masa-altar D, vedere din profil; X) dărămăturile peretelui de sud; Y) Dărămăturile peretelui despărțitor; Z) Masa-altar D; B) Peretele despărțitor de pe masa-altar D, ars pînă la vitrifiere; C—D) Imaginea peretelui despărțitor, peste masa-altar D; E—F) Detaliu din același loc cu urma unui orificiu circular, astupat cu lut; G) Masa-altar D, cu O sînt marcate vasele de ofrandă din caseta B; H) Masa-altar B (caseta B=CB); P — Groapa puțului din nivel 5₈ ce taie caseta B; U — Vasul cu față umană; O — Vase de ofrandă; I — Farte din masa-altar D; J) Caseta A, cu Z este marcată urma zidului.

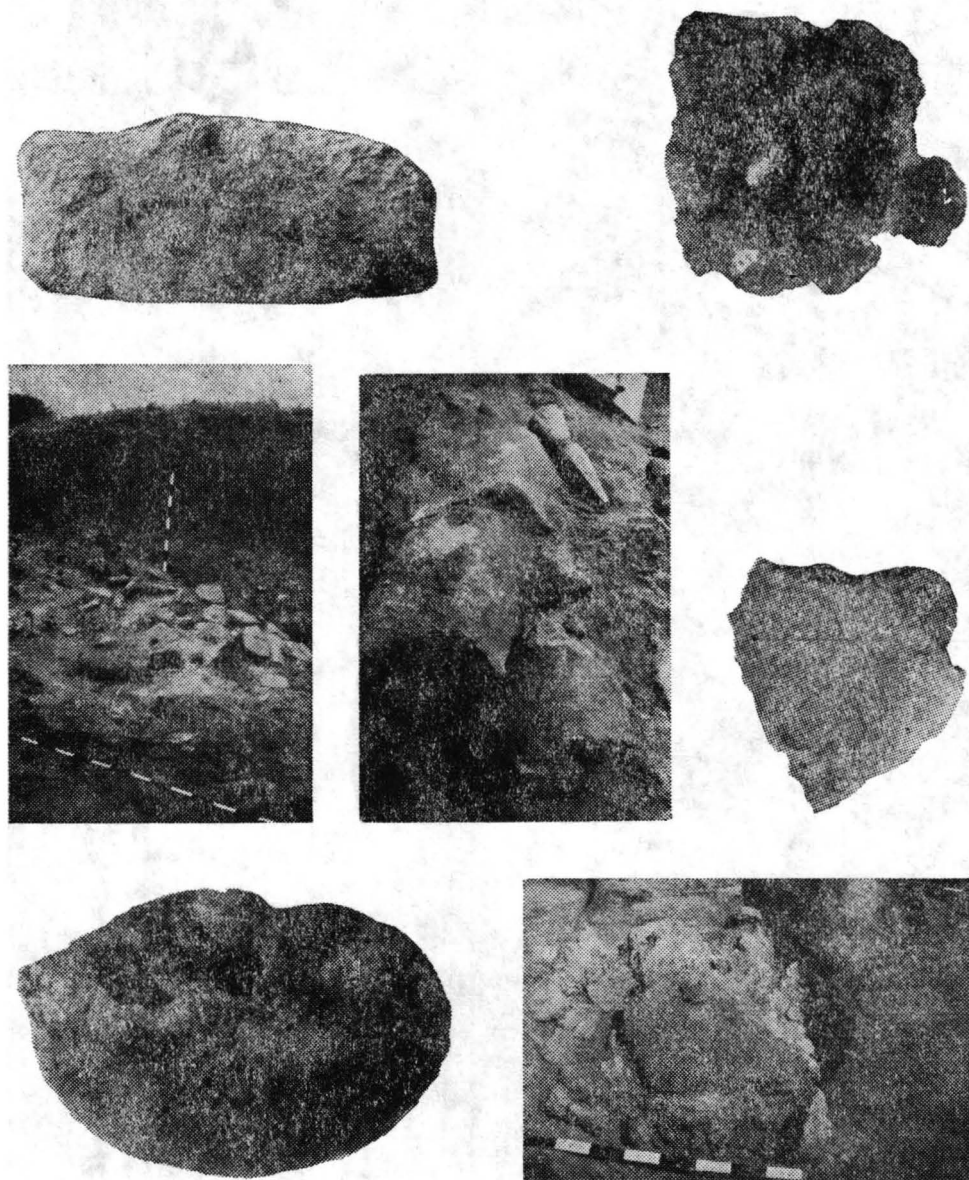
Pl. XIV — Parța. Sanctuarul. D) Vederea peretelui de vest cu luna și soarele;
E) Detaliu.

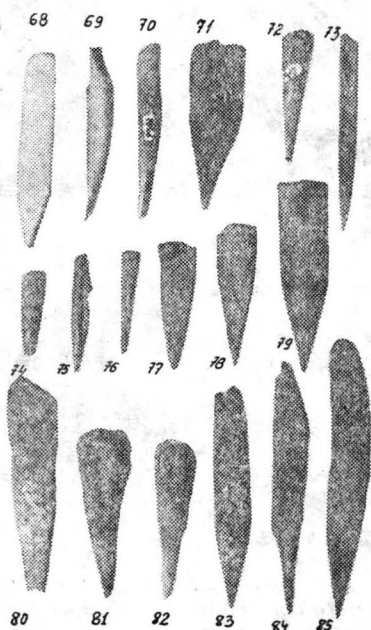
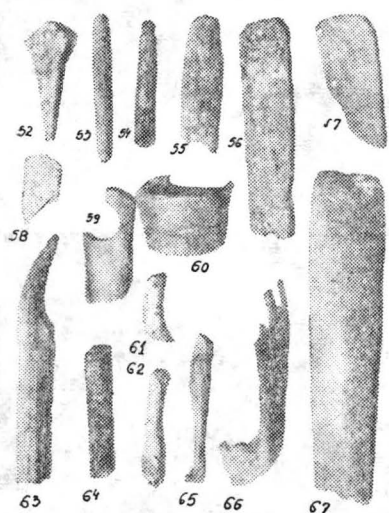
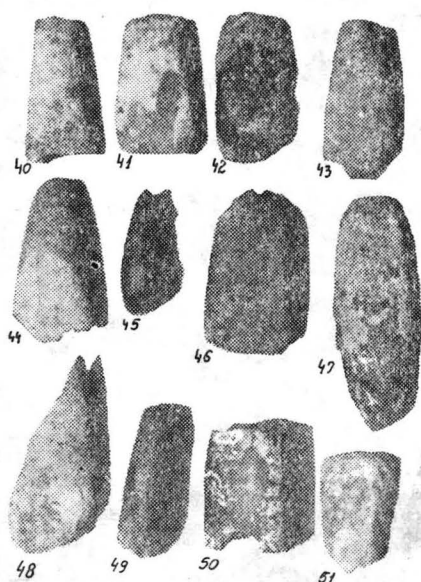
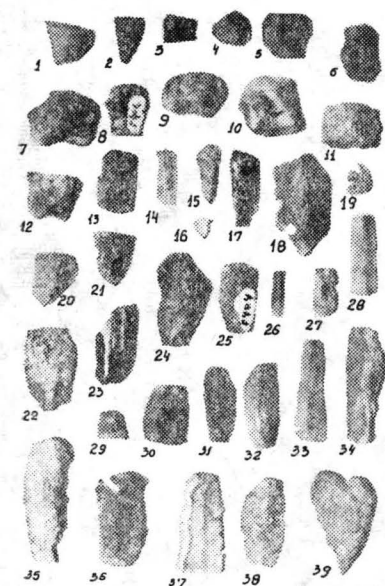
Pl. XIII — Pața. A) Fundația lui P₈; B) Urma zidurilor cu găurile de pari și dărîmăturile din interior, din P₈.

Pl. XII — Parța. A) P₈, vedere din momentul ridicării dărîmăturilor; 1 și săgeata marchează statuia-bust nr. 3; B) P₈, găuri de stîlpi și pari din ambele faze.

Pl. XI — Parţa: 1 — Ido'-bust nr. 1, găsit la intrarea de răsărit a sanctuarului; 2 — Pîntec de la statuia dublă; 3 — Imagini din zona statuii-altar; 4 — Canatul de uşă cu capul de taur; 5 — Capul de taur; 6 — Statuia-bust nr. 3, găsită în P₈; 7 — Detaliu de la statuia dublă, umărul de est.

Pl. X. Parța. Cultura Banatului, faza II. 1—39 — Unele clopite din silex și obli-dian; 40—51 — Topoare din piatră șlefuită; 52 — Fragmente de idol din os; 53—85 — Unele și arme din os.

Timiș¹, Orșova² (descoperiri nesigure) și la Ostrovu Corbului unde a apărut și un cimitir³.

În Banatul de vest descoperiri Borogkeresztúr sînt cunoscute la Vinča, un mormînt⁴, la Banatska Dubica⁵, Dubovac⁶, Cristurul Sîrb⁷, Crna Bara⁸, Čoka⁹, Batka¹⁰ și altele¹¹.

În nordul Banatului descoperiri Borogkeresztúr au fost semnalate la Beba Veche, Cenad, Sînpetru German, Pecica¹² la care se adaugă elemente timpurii — cele care fac trecerea de la Tiszapolgár la Bodrogkeresztúr — de la Parța¹³, Cornești¹⁴ și Pecica — *Forgaci*¹⁵.

Dacă socotim că în aceste zone sînt cunoscute doar patru topoare de tip Mezökeresztes; unul la Ciacova¹⁶, altul la Lipova¹⁷ și o descoperire recentă de la Periam¹⁸ (fig. 2/1) și o semnalare la Vinga¹⁹, numărul descoperirilor Bodrogkeresztúr a crescut de la patru la opt, la care se adaugă cele patru descoperiri de topoare. Numărul unor asemenea descoperiri este cu siguranță mai mare, dar depozitele muzeelor din Timișoara, Reșița și Lugoj nu au fost cercetate sistematic din acest punct de vedere. Mai amintim și existența unor colecții școlare care nu au fost cercetate sistematic²⁰. Socotim, din același punct de vedere, necesitatea reanalizării descoperirilor de la Cuptoare — *Sfogea*²¹ și Băile Herculane, unde între elementele Sălcuța IIc și III ar fi posibil să apară și materiale Bodrogkeresztúr.

Încadrarea cronologică și culturală a materialelor de la Ilidia nu ridică mari probleme. În factura ceramicii nu se mai constată elemente Tiszapolgár, ceea ce presupune că aceste materiale aparțin fazei clasice (mijlocii) a culturii Borogkeresztúr.

¹ Gh. Lazarovici, I. Munteanu, în *StComC.* IV, 1982, p. 121 și urm.; Grupa III și IV, p. 124—125, fig. 6/5, 10, 7/3, 8/2.

² D. Popescu, în *SCIV*, VI, 1964, 4, p. 452.

³ P. Roman, în *SCIVA*, XXIX, 1978, 2, p. 219—220; A. Dodd-Oprîtescu, *Südliche Beziehungen der Bodrogkeresztúrkultur*, comunicare Vrdnik, 4 octombrie 1982.

⁴ N. Tasić, *Vinča u praeistoriji i srednjen veku*, Beograd, 1984, p. 72—75, fig. 43, 44, catalog 272—273.

⁵ B. Bruckner, în *Istraživanja*, 3, 1974, p. 28.

⁶ *Ibidem*, p. 28; Idem, în *Praj Voj*, Beograd—Novi-Sad, 1974, catalog 84, p. 502.

⁷ M. Garašanin, în *Starinar*, IX—X, 1959, p. 30; B. Bruckner, *op. cit.*, p. 133.

⁸ M. Garašanin, *op. cit.*, p. 33; D. Garašanin, în *ArhPregled*, 1, 1959, p. 9; B. Bruckner, *op. cit.*, catalog 86—89, 91; N. Tasić, în *Epoque PPY*, 1971, p. 283.

⁹ M. Garašanin, *op. cit.*, p. 127; B. Bruckner, în *Istraživanja*, 3, 1974, p. 28; Idem, în *PraistVojv*, p. 133.

¹⁰ N. Tasić, *op. cit.*, p. 283.

¹¹ *Ibidem*; B. Bruckner, *op. cit.*, catalog 85, 133, 502; Idem, în *Istraživanja* ..., p. 28.

¹² Referiri la P. Roman, în *Comunicări*, Craiova, 1967, p. 10, se referă la fondul Bodrogkeresztúr pe care mai mult îl presupune.

¹³ Materiale inedite descoperite în nivel 4c, la I—1 m.

¹⁴ Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 25 nr. 15, lista 2; Idem, în *Istraživanja*, 5, 1976, nr. 15, Liste 2.

¹⁵ E. Pădureanu, în *Crisia*,

¹⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 9/10.

¹⁷ În *ArchÉrt*, 33, 1913, p. 305, IV/15a.

¹⁸ Informații amabile O. Radu și V. Dudaș.

¹⁹ M. Roska, în *Közlemények*, 1, 1942, p. 59, nr. 212; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, nr. 40, Liste 5.

²⁰ Asemenea colecții școlare sînt la Periam, Sînicolau Mare, Cenad, Curtici, Silagiu, Timișoara, (mai multe puncte) și foarte probabil altele.

²¹ Gh. Lazarovici, în *Banatica*, VI, 1981, p. 35 și urm.

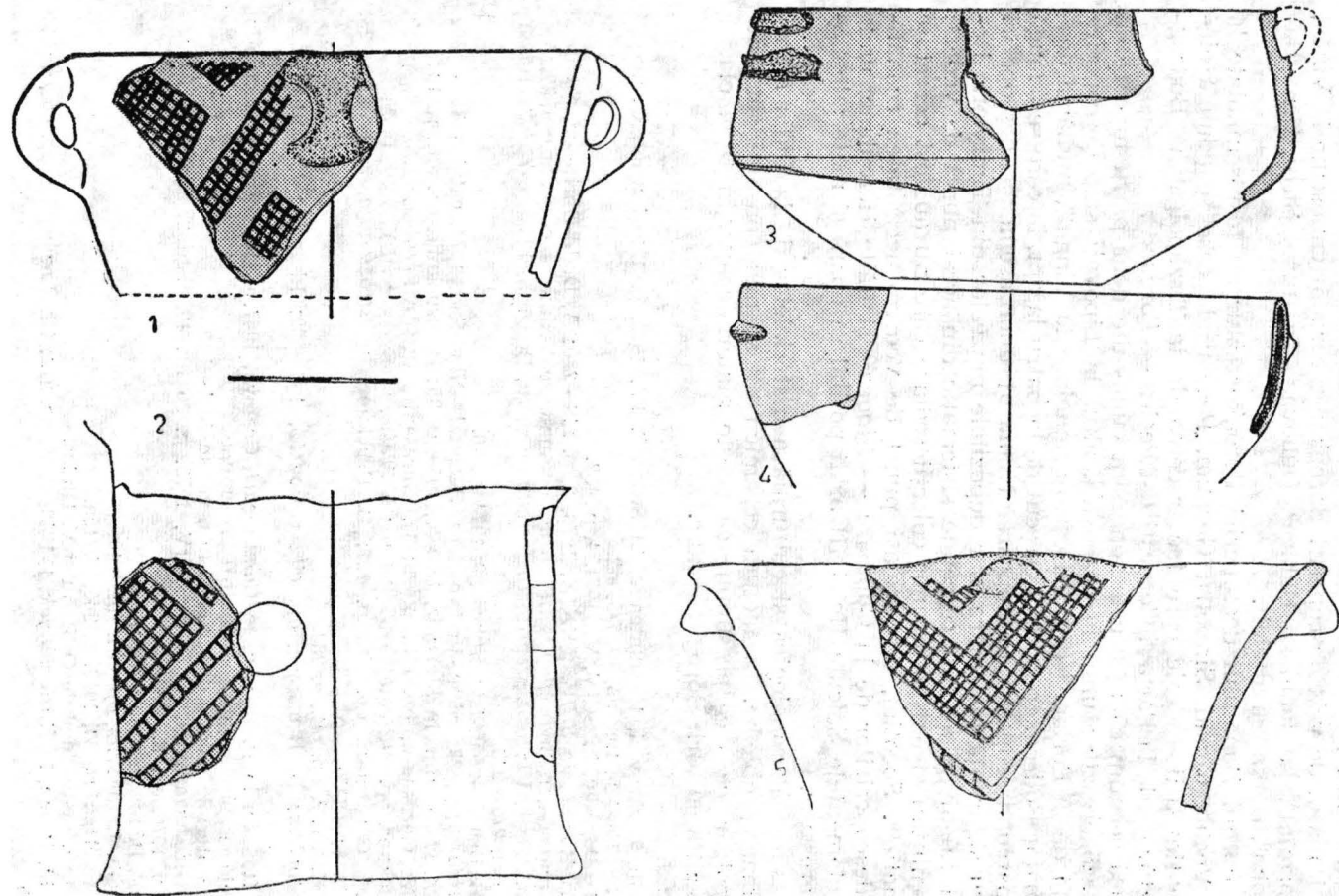

Fig. 2 — Materiale Bodrogkeresztúr de la Pecica — Forgaci (după E. Pădureanu).
<https://biblioteca-digitala.ro>

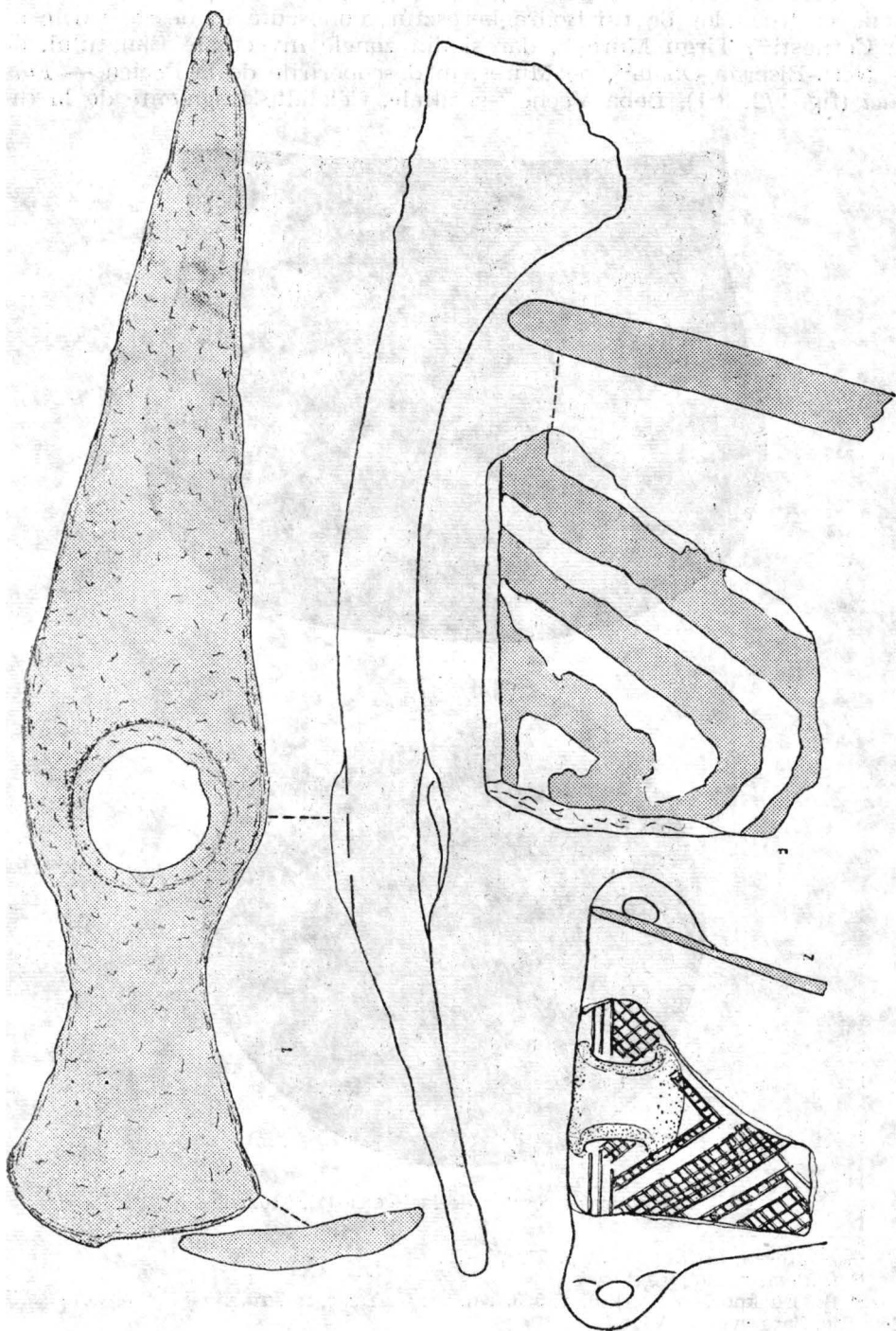

Fig. 3 — 1 — Topor de tip Mezökeresztúr de la Pecica; 2—3 — materiale Bodrogkeresztúr de la Ilidia.

Forma de vas, reconstituită grafic (fig. 1/8) amintește de caracteristicile castroanelor de tip Bodrogkeresztúr, cunoscute în descoperirile de la Cornești²², Tîrgu Mureș²³, dar și din zonele învecinate Banatului, de la Nosa-Biserna Obala²⁴, pe Mureș, în descoperirile de la Pecica — *Forgaci* (fig. 2/2, 3/1), Beba Veche²⁵ și altele. Celelalte fragmente de la Ili-

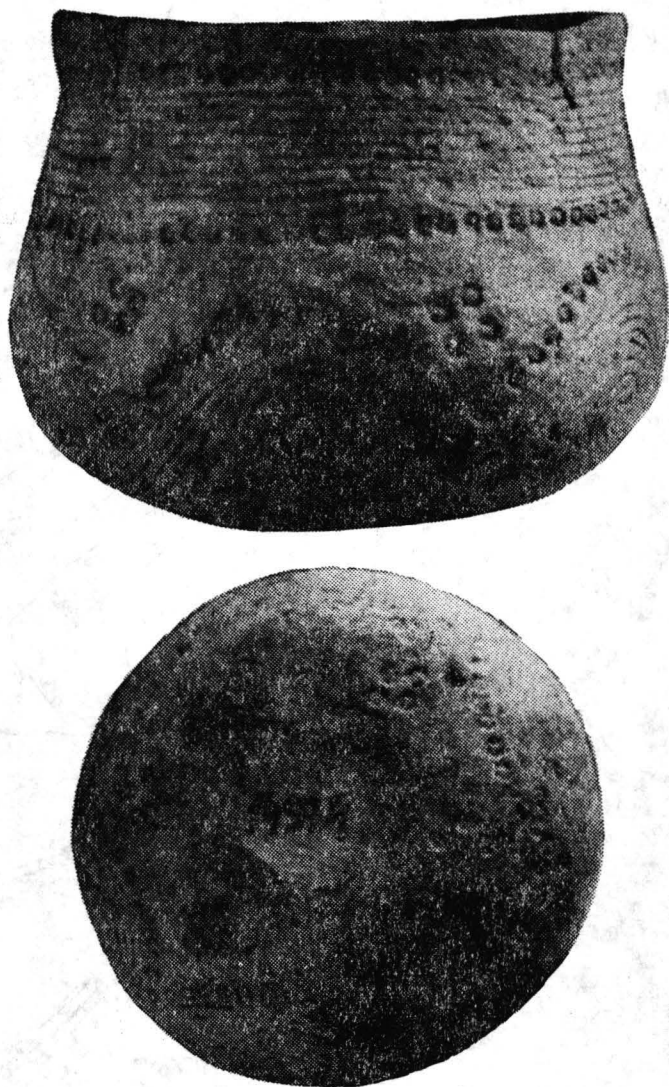

Fig. 4 — Vas Bodrogkeresztúr de la Pecica (?). Muzeul din Arad.

²² M. Roska, *ÉrdRép*, 1942, p. 97, nr. 122.

²³ *Ibidem*, p. 267, fig. 193.

²⁴ B. Bruckner, în *PraiVoj*, p. 503, cat. 90; N. Tasić, în *Praistorija, Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo, pl. VIII/4.

²⁵ P. Patay, în *RégFüzetek*, X, 1961, pl. XXXIV/5.

dia sînt cu mult prea tipice pentru a mai cita analogii, fiind însă elemente cunoscute la acest orizont cronologic, atît prin strachina cu buza evazată (fig. 1/3), cu analogii la Pecica (fig. 3/5)²⁶ cît și pentru celelalte două forme (fig. 1/4, 6 cu analogii în fig. 2/3).

Motivele ornamentale constînd din incizii fine și benzi în rețea (fig. 1/8) au analogii la Pecica — Forgaci (fig. 2/2, 3/2, 5), în alte descoperiri din țară de la Tîrgu Mureș²⁷, Reci²⁸ și în zonele învecinate, din vest și nord²⁹. Asocierea motivelor incizate cu puncte șampilate și încrustate cu alb este un fenomen mai general cunoscut în cultura Borogkeresztúr atît în descoperirile din zonele sudice, de la Vinča³⁰ și Dubovac³¹ cît și în cele de la nord, de la Curtici³² (fig. 4) și mai departe, tot spre nord, la Borogkeresztúr, Hodmezővásárhely — *Belváros*, Kiskörös, Sarasdanya, Nagykörű, Pusztáistvanhaza, Tiszadob, Tiszavalk, Tisasasos și altele³³.

Unul dintre motive (fig. 1/7) ar putea indica eventualele contacte sau influențe ale culturii Sălcuța. O atenție deosebită trebuie acordată fragmentului de la Pecica (fig. 2/3) pictat cu alb în tehnica *crusted*, pictură străină de fenomenele etno-culturale din această zonă. Pictură cu alb, dar într-o altă tehnică, a apărut (în asociere cu boluri tip Borogkeresztúr) la Tîrgu Mureș³⁴ dar, după părerea noastră acelea aparțin Ariușd, după tehnica picturii cu alb pe fondul negru lustruit al vasului și mai ales după forma celor două vase din respectivul complex. Situația de la Reci este întrucîtva similară celei de la Tîrgu Mureș, acolo apărînd cu elemente Borogkeresztúr și pe o formă tipică Bodrogkeresztúr pictură negru pe roșu și negru pe alb³⁵.

Din păcate nu sînt cercetări sistematice pentru descoperirile de la Pecica-Forgaci, deși aceste materiale și bogăția lor sînt deosebit de interesante. Săpături sistematice în această stațiune ar putea aduce lămuriri unor probleme de bază referitoare la evoluția eneoliticului timpuriu și a culturii Bodrogkeresztúr din Banat.

GHEORGHE LAZAROVICI

²⁶ Idem, în *Fo!Arch*, XXIX, 1978, p. 24, M2, fig. 3/3.

²⁷ M. Roska, *ErdRep*, 1942, p. 167, fig. 198.

²⁸ Z. Szekely, în *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 123, fig. 3/3, 5—6.

²⁹ N. Tasič, *Vinča*..., p. 213, cat. 273.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 502, cat. 84.

³² B. Posta, în *ArchÉrt*, 1889, p. 27, pl. VII/c; P. Patay, *RégFüzetek*, 10, 1962, fig. 35/4—5.

³³ *Ibidem*; Idem, în *op. cit.*, 1/2, VI/10; VII/9; VIII/1, 2, II/9, 11, XVI/10, XX/6, 10, 12, XXI/1, 5, XXV/5, XXVII/6, 11, XXIX/14, XXXI/7—8, XXXIII/14; S. Dumitrașcu, în *Banatica*, III, 1975, p. 30, fig. 5.

³⁴ P. Roman, în *Banatica*, II, 1973, p. 63.

³⁵ *Ibidem*, p. 67—68; Idem, în *SCIVA*, XXIX, 1978, 2, p. 29; Z. Szekely, *op. cit.*, p. 123.

S₃, Carou 8—9, Adîncime 0,75 m.

Eșantionul analizat conține 12 resturi determinabile pînă la gen și specie cît și 10 fragmente cuprinzînd așchii și coaste. Tot materialul aparține mamiferelor, inclusiv cel nedeterminabil. Repartiția lotului pe specii este următoarea:

Bos taurus: este reprezentat prin 9 piese repartizate după cum urmează. Un astragal stîng cu lungimea de 63 mm, o falangă II cu lg. max. 45; lt. prox. 31, două porțiuni dintr-o tibie, cu sutura proximală vizibilă, nedimensionabile, un fragment de epifiză prox. de la un metacarp drept, patru porțiuni de neurocraniu. Aceste fragmente provin de la minimum un individ sacrificat în jur de 3,5—4 ani.

Ovicaprinelor le aparține un fragment de radius provenit de la un animal adult.

Sus scrofa ferrus. Specia este reprezentată printr-un fragment de la mandibulă dreaptă și o porțiune de calcaneu cu „tuber calcis“ ros. Ambele oase provin de la un individ de talie mare.

Resturi specii domestice	10 buc. — 83,34%
Resturi specii sălbatice	<u>2 buc. — 16,66%</u>
	12

GEORGETA EL SUSI

NEUE BODROGKERESZTÜR ENTDECKUNGEN IM BANAT

(Zusammenfassung)

Der Verfasser stellt ungefähr 40 Keramik Bruchstücke vor die der Kultur Bodrogkeresztúr angehören und im Jahre 1983, in Ilidia bei „Funii“ entdeckt wurden.

Gleichzeitig sind die Entdeckungen aus dem Banat erwähnt die dieser Kultur angehören; usw. die aus dem Westen des Banats^{4—11} und aus die aus dem Süden^{12—15}. Ebenfalls die aus der „Clisura“³.

Zum Schluss wird die Notwendigkeit eines neuen Studiums der Materialien aus den Schul- und Dorfsämlungen, sowie der Entdeckungen von Cuptoare-Sfogea aus Băile Herculane vertreten, wo zwischen den Sălcuța II C und III, auch Elemente vom Typ Bodrogkeresztúr erscheinen könnten.

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA LIUBCOVA — ȚIGLĂRIE

Descoperită în mod întâmplător în anul 1980, ca urmare a scăderii apelor Dunării, necropola din partea de est a satului Liubcova, comuna Berzasca, județul Caraș-Severin, impunea săpături urgente de salvare¹. Astfel, în anul următor, datorită scăderii apelor Dunării, am început executarea unor săpături pentru recuperarea materialelor din necropolă.

Cercetările efectuate în câteva campanii arheologice, începînd din anul 1981, au scos la lumina zilei o întinsă necropolă din epoca bronzului aparținînd marelui complex cu ceramică încrustată de tipul Dubovac — Zuto Brdo — Gîrla Mare.

Pe lângă bogatul material ceramic recoltat în urma săpăturilor, au fost descoperite și numeroase piese din bronz aflate în urnele de incinerare. În secțiunea notată de noi cu S₃, în partea de nord-vest a ei, a apărut un mormînt care conținea un depozit de bronzuri compus din 43 de piese.

Din cele 43 de piese ale depozitului, marea lor majoritate sînt fragmente și prea puține întregi, între ele găsindu-se și trei turte de bronz.

Întrucît săpăturile în necropolă vor continua și în anii următori, iar prezentarea lor completă o vom face la sfîrșitul cercetărilor, am considerat că publicarea depozitului este necesară pentru importanța contextului în care a fost descoperit, el aducînd cîteva indicii prețioase la încadrarea cronologică a necropolei, cît și la durata ei în timp. În continuare, prezentăm piesele din componența depozitului.

Descrierea materialului

Depozitul a fost descoperit într-un vas păstrat fragmentar, de culoare brun-neagră, din pastă grosieră, fără decor.

1. Brătară de bronz, romboidală în secțiune. Patină brună de culoare verde închis. D.=6,5 cm. (Pl. IV/4).

2. Celt de tip transilvănean, cu buza gurii de înmănușare puțin îngroșată la exterior. La toartă se observă urmele lăsate de turnare. Tăișul este puțin lățit și curbat. Decorul este format din două linii relie-

¹ Informațiile și materialul recoltat ni le-a dat cetățeanul Rubaș Ignat din satul Liubcova.

fate care, la 2 cm de buza gurii de înmănușare, sînt unite printr-o linie, formînd un motiv ornamental distinct. Patină de culoare verde-închis, bună. Dimensiuni: $L.=9,5$ cm, $L.=4,5$ cm, $D.=2,7 \times 2,2$ cm (Pl. IX/1).

3. Aplică din foiță de bronz, avînd formă rotundă, îndoită la margine spre exterior. Pe partea interioară are o tortiță pentru prindere. Patina are culoare verde închis, prezintă urme de oxidare. Dimensiuni: $D.=5$ cm (Pl. V/2).

4. Aplică de același tip, dar mai deteriorată. Are partea îndoită ruptă, lipsesc două bucăți de pe ambele margini și are o fisură care ajunge pînă la mijlocul ei. Patină de culoare verde, este mai slabă și oxidată. Pe partea interioară are o tortiță pentru prindere. Dimensiuni: $D.=4,5$ cm (Pl. V/1).

5. Fragment de brătară semicirculară în secțiune. Decorul este format din linii incizate dispuse orizontal și oblic. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $L.=4$ cm, $L.=1,2$ cm (Pl. VI/10).

6. Brătară de bronz rotundă în secțiune, cu capetele ușor subțiate. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $D.=3,5$ cm (Pl. VI/9).

7. Cuțit de bronz din care este rupt vîrf. A fost introdus în urnă îndoit, este puternic corodat pe margini. Patină mai slabă de culoare verde închis. Dimensiuni: $L.=13,8$ cm, $L.=2,5$ cm (Pl. II/3).

8. Cuțit de bronz cu marginile puternic corodate. Patină de culoare verde închis, prezintă urme de oxidare. Dimensiuni: $L.=18$ cm, $L.=1,5$ cm (Pl. VI/1).

9. Pandantiv de formă rotundă cu prelungirea pentru agățat găurită. Decorul este format din linii puternic reliefate, dispuse orizontal la partea pentru agățat și rotunde la partea decorativă. Dimensiuni: $D.=4$ cm, $H.=6,5$ cm (Pl. II/2).

10. Fragment de celt de același tip cu cel prezentat anterior, avînd aceeași formă și probabil același decor. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $H.=4,5$ cm, $D.=2,2 \times 1,8$ cm (Pl. IV/2).

11. Celt ciocan, avînd pe margini două linii puternic reliefate, rămase de la valvele de turnare. Buza gurii de înmănușare este puțin îngroșată și răsfîrîntă în exterior. La baza celtului se observă urme de folosire. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $H.=4,5$ cm, $D.=2,2 \times 1,8$ cm (Pl. IV/3).

12. Fragment de brătară dintr-o bară de bronz rotundă în secțiune. Decorul este format din linii incizate paralele, dispuse orizontal. Patină de culoare verde închis. Dimensiuni: $L.=6$ cm, $L.=0,08$ cm (Pl. V/3).

13. Fragment de sabie cu nervura mediană reliefată. A fost introdusă în urnă ruptă. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $L.=9$ cm, $L.=3,5$ cm (Pl. V/6).

14. Fragment de seceră cu buton. Muchia este îngroșată, iar sub muchie se află o linie reliefată care, probabil, mergea pe tot corpul secerei. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: $L.=9$ cm, $L.=2$ cm (Pl. VII/3).

15. Fragment de cuțit prevăzut cu zimți pe margini. O parte din tăiș este ruptă din vechime. Patină verde închis. Dimensiuni: $L.=6,5$ cm, $L.=1,5$ cm (Pl. VII/2).

16. Fragment de cuțit din care se păstrează numai partea din vîrf a lamei. Patină de culoare verde, prezintă urme de oxidare. Dimensiuni: $L.=7$ cm, $L.=1,5$ cm (Pl. III/1).

17. Cuțit din bronz de tip ferăstrău cu marginea zimțată. Introdus în urnă îndoit. Pe una din fețe are o nervură reliefată. Patină slabă, prezintă urme de oxidare. Dimensiuni: L.=11 cm, l.=1,6 cm (Pl. III/2).

18. Fragment dintr-o brătară de bronz, semicirculară în secțiune. Decorul este format din grupuri de linii incizate paralele, dispuse orizontal și oblic. Patina este de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=2,5 cm, l.=1,5 cm (Pl. VI/10).

19. Fragment din buza unui vas de bronz, care la partea mai lată are o gaură pentru nitul torții. Imediat sub buză este decorat cu o linie incizată. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=4 cm, l.=1,5 cm (Pl. III/7).

20. Coadă unui ac din bronz, confecționat dintr-o bară dreptunghiulară în secțiune, care a fost torsionată. Patină de culoare verde închis, prezentând urme de oxidare. Dimensiuni: L.=12,5 cm (Pl. V/7).

21. Bară din bronz rotundă în secțiune. La unul din capete este lătită prin batere, iar la celălalt este despăcată în două. La ambele capete este ruptă. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=7 cm, D.=0,04 cm (Pl. VI/2).

22. Arc de fibulă rotund în secțiune. La unul din capete este ascuțit, prezentând două spire, iar la celălalt capăt este rupt. Patină verde prezentând urme de oxizi. Dimensiuni: L.=6 cm, D.=0,03 cm (Pl. III/3).

23. Fragment de cuțit de tipul fierăstrău, prezentând, pe ambele părți zimți. Pe mijlocul feței exterioare are o nervură. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=4,5 cm, l.=1,5 cm (Pl. III/5).

24. Fragment de cuțit de tipul fierăstrău. Ambele margini au zimți, iar pe fața exterioară are o nervură. Patină verde închis. Dimensiuni: L.=3,8 cm, l.=1,5 cm (Pl. VI/6).

25. Fragment dintr-o fibulă din care se păstrează numai partea ornamentală fără arc. Ornamentul este format din linii fin incizate și punctate, lucrate în tehnica „au repousé”. Forma în care era pusă în vas este² aceea a unui incl. Patină de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=9,5 cm (Pl. II/1).

26. Un fragment, probabil, dintr-o cingătoare de bronz. La unul din capete este prevăzut cu un orificiu. A fost introdusă în urnă îndoită. Decorul este format din puncte dispuse pe ambele margini lucrate în tehnica „au repousé”. Patina de culoare verde închis prezintă urme de oxidare. Dimensiuni: L.=6 cm, l.=1,7 cm (Pl. VII/1).

27. Fragment de sabie avînd marginile amîndouă știrbite din vechime. Este ornamentată cu două linii incizate pe marginea tășului. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=5 cm, l.=3,5 cm.

28. Fragment dintr-o brătară ovoidală în secțiune. Patină slabă. Dimensiuni: L.=4 cm, D.=0,07 cm (Pl. III/4).

29. Fragment de sabie decorat cu linii paralele incizate. Dimensiuni: L.=4,5 cm, l.=3 cm (Pl. III/6).

30. Turtă de bronz fragmentară, puternic oxidată. Dimensiuni: L.=4 cm, l.=3,5 cm (Pl. VI/7).

31. Vîrf de sabie decorat cu linii incizate paralele. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=3,5 cm, l.=1,5 cm (Pl. VI/3).

² Mulțumim și pe această cale colegului Marian Gumă pentru sugestiile date.

32. Fragment din buza unui celt, puternic oxidat. Dimensiuni: L.=2,5 cm, l.=1,5 cm (Pl. VII/5).
33. Fragment de seceră cu marginea îngroșată. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=3,5 cm, l.=2,5 cm (Pl. V/4).
34. Fragment dintr-o turtă de bronz puternic oxidată. Dimensiuni: L.=2,5 cm, l.=2,2 cm (Pl. VI/8).
35. Fragment dintr-o turtă de bronz puternic oxidată. Dimensiuni: L.=4,5 cm, l.=3 cm (Pl. VI/4).
36. Fragment dintr-o sabie de bronz, ornamentat cu linii incizate paralele. Patină bună de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=9,5 cm, l.=3,5 cm (Pl. V/5).
37. Fragment de bronz, probabil din corpul unui celt, puternic oxidat, patină slabă. Dimensiuni: L.=1,9 cm, l.=1,8 cm (Pl. VII/4).
38. Perlă tubulară deteriorată la un capăt. Patină de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=1,5 cm, D.=1×0,03 cm (Pl. VII/6).
39. Perlă tubulară puțin deteriorată, mai subțire la un capăt. Patină verde închis. Dimensiuni: L.=4 cm, D.=0,06 cm (Pl. VI/11).
40. Perlă tubulară puternic oxidată. Patină slabă. Dimensiuni: L.=1,5 cm, D.=0,04 cm (Pl. VI/12).
41. Fragment de saltaleoni. Patină verde închis. Dimensiuni: L.=0,07 cm (Pl. VII/7).
42. Perlă tubulară. Patină de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=1,6 cm, D.=0,05 cm (Pl. VI/14).
43. Fragment dintr-o curea, probabil, introdus în urnă îndoit. Prezintă deteriorări la unul din capete. Decorat cu puncte executate în tehnica „au repoussé”. Patină de culoare verde închis. Dimensiuni: L.=5,5 cm, l.=1,7 cm (Pl. VII/1).

Încadrarea cronologică

În vederea încadrării cronologice a depozitului de la Liubcova — Țiglărie, folosim analogiile găsite pentru piesele din componența depozitului, cât și contextul arheologic în care el a fost găsit.

Descoperirea lui într-o necropolă aparținând culturii Zuto Brdo — Gîrla Mare ridică câteva probleme legate de încadrarea cronologică care este făcută ținînd seama de piesele din componența lui.

Avînd în vedere că o mare parte a materialului ceramic din necropola de la Liubcova are analogii la Dubovac³ și Kovin⁴; că în zona aceasta au fost descoperite câteva forme ceramice specifice numai acestora⁵, vom încadra cronologic depozitul ținînd cont de acestea, cât și de analogiile găsite pentru piesele din el, fără a face o discuție a ceramicii din necropolă și o încadrare cronologică a ei, aceasta urmînd a fi făcută după terminarea săpăturilor.

Descoperit în partea de nord-vest a secțiunii numerotate de noi S₃, depozitul era depus într-un vas care, din cauza presiunii și a greutateii

³ N. Tasić, *FraiVoj*, p. 232, Pl. XXIII/1, 5.

⁴ B. Milleker, *Dêlm*, I, 1897; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978, p. 32.

⁵ N. Tasić, *op. cit.*, p. 464; S. Morintz, *op. cit.*, p. 31.

pământului ce-l acoperea, cît și datorită umezelii, s-a sfărîmat, din el păstrîndu-se doar o parte. Vasul era făcut din pastă grosieră de culoare brun-neagră, fără decor, și poate fi foarte bine atribuit culturii cu ceramică incrustată, întrucît multe din vasele descoperite în necropolă sînt de culoare brun-negricioasă, cît și sfîrșitului acestei culturi care, în această zonă, dăinuie pînă în pragul Hallstattului.⁶

Celul din depozitul nostru este ornamentat cu linii reliefate, unite între ele și formînd un motiv ornamental distinct intră în varianta C₅ — după clasificarea lui M. Rusu.⁷

Asemenea culturi au fost descoperite în depozitele de la Pescari⁸, Balșa⁹, Cozla¹⁰, Ciorani¹¹.

Acest tip de celt a fost denumit celul transilvănean de tip oriental¹². Majoritatea analogiilor găsite se încadrează în Ha.A₁, dar această variantă merge, după cum am văzut din Bz.D., și pînă în Hallstattul mijlociu¹³.

Fragmentul de celt din care se păstrează numai tăișul și o mică parte a corpului, după forma pe care o are, se încadrează în același tip ca și cel întreg, avînd aceeași formă și datare.

Celul de tip ciocan care prezintă urme de folosire, are analogii în depozitul de la Dîpșa, încadrîndu-se tot în Ha.A₁¹⁴.

Cei doi butoni cu toartă de prindere în partea inferioară au analogii în depozitele de la: Sandra¹⁵, Domănești¹⁶ II, Gușterița¹⁷, Tăut¹⁸, Uioara de Sus¹⁹, Pecica IV²⁰, Pădureni²¹.

După cum se poate vedea din analogiile găsite pentru butoni, aceștia s-au descoperit în depozitele, atît din bronzul final cît și din Hallstattul timpuriu, putînd fi găsite chiar și în Hallstattul mijlociu, dar cele mai multe se găsesc în Ha.A₁.

Pendantivul își găsește analogii la: Biharea²², iar la Ciumești au fost

⁶ S. Morintz, *op. cit.*, p. 37; M. Kosorić, I. Todorović, în *Starinar*, N. S., XIII—XIV, 1962—1963, p. 267.

⁷ M. Rusu, în *Sargetia*, IV, p. 17.

⁸ C. Săcărîn, în *Banatica*, IV, 1977, p. 113, Pl. II.

⁹ M. Rusu, *op. cit.*, p. 26.

¹⁰ C. Săcărîn, în *Banatica*, V, 1979, p. 110, fig. 2/4.

¹¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, 1977, p. 269, Pl. 78/17.

¹² M. Petrescu-Dîmbovița, în *SCIV.*, 3—4, 1953, p. 466, Fig. 16/6.

¹³ M. Rusu, *op. cit.*, p. 17; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, 1977, p. 209.

¹⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 239, Pl. 138/1, 2; M. Rusu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 184; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N. S., X, 1966, p. 170.

¹⁵ B. Milleker, *op. cit.*, p. 99; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 176, Pl. 12/2.

¹⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 193, Pl. 46/3; T. Bader, *Studii și comunicări*, Satu Mare, 1969, p. 73.

¹⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 251, Pl. 160/14; M. Rusu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963.

¹⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 279, Pl. 213/33; Fr. Holste, *Hortfunde*, p. 16.

¹⁹ M. Rusu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 186; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 296, Pl. 218/18.

²⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 261, Pl. 177/11, 12.

²¹ A. Aricescu, în *Pontica*, 3, 1970, p. 50, fig. 26/1, 2.

²² M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 229, Pl. 118/17; J. Hampel, *Bronzkör*, p. 2; Fr. Holste, *Hortfunde*, p. 45.

descoperite câteva exemplare de tipare pentru turnat pandantive de un tip asemănător cu cel descoperit la Liubcova²³.

Pandantive asemănătoare ca formă cu cel descoperit la Liubcova s-au găsit în săpăturile de la Nagyvarad²⁴, din Ungaria, cât și în Orient, la Redkin²⁵, și la Yorgan Tepe I — Nuzi²⁶.

Un obiect care ne permite încadrarea mai bună a depozitului este un fragment de fibulă de tipul Gereinlebern, denumită astfel de P. Betzler²⁷. Acest tip de fibulă a fost descoperit în Cehoslovacia²⁸, Polonia²⁹, Germania³⁰, Austria³¹, iar la noi în țară la Uioara de Sus³² și Cugir³³. În privința datării, marea majoritate a cercetătorilor datează aceste fibule în Ha.A₁.³⁴ Cele două fibule descoperite în România, în depozitele de la Uioara de Sus și Cugir sînt datate tot în Ha.A₁.³⁵

Cele două fragmente de seceră, unul din partea de mijloc a tăișului iar celălalt din partea de la mîner, fiind prevăzut cu buton, au analogii în depozitele de la: Bătarci³⁶, Alejd I³⁷, Pecica³⁸, datate în Bz.D. și Ha.A₁.

Pentru arcul de fibulă de bronz, analogiile se găsesc în depozitele de la: Băleni³⁹, Ulmi⁴⁰, Alțina⁴¹, Ghergheș⁴² și la Dunajvaros⁴³.

Majoritatea acestor depozite sînt datate în Bz.D. dar și în Ha.A₁, fapt ce dovedește că acest tip de obiect din bronz are o durată lungă de folosire, începînd cu bronzul mijlociu și tîrziu pînă la Hallstattul timpuriu și

Brățara de mici dimensiuni din sîrmă de bronz, rotundă în secțiune se găsește atît în depozitele din Bz.D., cum sînt cele de la Balșa și Cireșoaia⁴⁴, cît și în depozitul de Crăciunești⁴⁵, care este datat în Ha.A₁.

Pentru fragmentele de sabie sînt mai multe analogii, ele mergînd din Bz.D. și pînă la Ha.A₁. Este mai greu de încadrat aceste fragmente într-un timp anume. Analogii pentru ele avem în depozitele de la: Aurel

²³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 237, Pl. 133/16; M. Rusu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 207.

²⁴ S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Tafel 3/1.

²⁵ C. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, fig. 298/4, 5.

²⁶ *Ibidem*, fig. 312/10.

²⁷ T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, p. 32.

²⁸ T. Bader, *op. cit.*, p. 33.

²⁹ *Ibidem*, p. 33.

³⁰ *Ibidem*, p. 33.

³¹ *Ibidem*, p. 33.

³² M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 307, Pl. 268/11.

³³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 233, Pl. 135/10.

³⁴ T. Bader, *op. cit.*, p. 34.

³⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 307; M. Rusu, în *Dacia*, N. S., X, 1966,

³⁶ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 182, Pl. 25/3.

³⁷ *Ibidem*, p. 180, Pl. 21/4.

³⁸ *Ibidem*, p. 256, Pl. 169/11.

³⁹ *Ibidem*, p. 267, Pl. 74/32.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 214, Pl. 85/16.

⁴¹ *Ibidem*, p. 234, Pl. 127/18.

⁴² M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 182, Pl. 24/2.

⁴³ I. Sztatmári, în *Alba Regia*, XX, 1983, p. 25, Abb. 46/15

⁴⁴ *Ibidem*, p. 187, Pl. 34/8.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 188, Pl. 39/5.

Vlaicu⁴⁶, Belciug⁴⁷, Uriu⁴⁸, Aiud⁴⁹, Alțina⁵⁰, Deva⁵¹, Tirgușor⁵², Gușterița⁵³, Moldova Veche⁵⁴, Pecica⁵⁵, Uioara de Sus⁵⁶, Spălnaca⁵⁷, Berzasca⁵⁸.

Brățara închis, romboidală, în secțiune are analogii la Bocșa Montană⁵⁹ și Băleni⁶⁰, amândouă datate în Ha.A₁.

Pentru fragmentul de brățară rotundă în secțiune, decorat cu incizii adinci, analogii se găsesc în depozitele de la: Arcuș⁶¹, Ciocaia⁶², Lelei⁶³, Uriu⁶⁴, Dubova⁶⁵, datate în Bz.D. și Ha.A₁.

Pentru celelalte două piese din sirmă, cea torsionată și cea rotundă în secțiune, găsim analogii în depozitele de la: Iara⁶⁶, Doștat⁶⁷, Uioara de Sus⁶⁸, depozite datate în Bz.D. și Ha.A₁.

Cuțitele, atât cele fragmentare, cât și cele două introduse înnoite în urmă au analogii în depozitele de la: Băleni⁶⁹ și Uioara de Sus⁷⁰, ambele datate în Ha.A₁.

Brățara fragmentară, rotundă în secțiune are analogii la Cincu⁷¹.

Fragmentul de curea (probabil) introdus în urnă îndoit are analogii la Uioara de Sus⁷².

Cele trei fragmente tubulare, dintre care unul este mai ascuțit la un capăt, folosite probabil ca piese de podoabă, au analogii în depozitele de

⁴⁶ I. Berciu, Al. Aldea, în *Apulum*, VI, 1967, p. 81; M. Rusu, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 205; A. Alexandrescu, în *Dacia*, N. S., X, p. 178; M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 181, Pl. 22/11.

⁴⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 183, Pl. 27/14.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 205, Pl. 69/10.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 223, Pl. 106/10.

⁵⁰ M. Roșka, *Erdrép*, p. 15; M. Rusu, *op. cit.*, p. 207; M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 227, Pl. 113/3.

⁵¹ O. Floca, în *SCIV*, I, 1950, p. 220; M. Roska, *op. cit.*, p. 67, M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 238, Pl. 136/6.

⁵² A. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 175; M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 203, Pl. 66/6.

⁵³ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 248, Pl. 156/1, 2.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 254, Pl. 165/1.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 256, Pl. 169/14.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 297, Pl. 250/11.

⁵⁷ M. Rusu, în *Sargeția*, IV, 1966, p. 42; M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 273, Pl. 201/14.

⁵⁸ B. Milleker, *Délm*, I, p. 76; M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 229, Pl. 117/5.

⁵⁹ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 230, Pl. 120/19.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 207, Pl. 74/38.

⁶¹ *Ibidem*, p. 180, Pl. 21/11.

⁶² *Ibidem*, p. 186, Pl. 33/6.

⁶³ *Ibidem*, p. 196, Pl. 51/18.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 205, Pl. 69/12.

⁶⁵ M. Roska, *op. cit.*, p. 70, fig. 71/6.

⁶⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 195, Pl. 50/4, 5.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 193, Pl. 46/26.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 302, Pl. 58/12, 13.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 207, Pl. 73/14.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 306, Pl. 260.

⁷¹ *Ibidem*, p. 236, Pl. 131/5.

⁷² *Ibidem*, p. 301, Pl. 257/1.

la: Băleni⁷³, Poarta Albă⁷⁴, Pecica II⁷⁵, Dunajvaros⁷⁶, datate în Bz.D. și Ha.A₁.

Pentru fragmentul din buza unui vas de bronz, avem analogii la Caransebeș⁷⁷ și Cincu⁷⁸.

Ținînd seama de faptul că piesele din depozitul de la Liubcova au analogii într-o serie de depozite datate în Bz.D, cît și altele din Ha.A₁, și avînd ca element sigur de datare fibula de tipul Gemeinlebern, care datează din Ha.A₁, atît în descoperirile de la noi, din depozitele de la Cugir⁷⁹ și Uioara de Sus⁸⁰, cît și în cele din vestul și centrul Europei⁸¹, putem încadra depozitul descoperit la Liubcova în Ha.A₁.

Precizăm că în zona care a fost descoperită necropola, cultura Dubovac — Zuto Brdo — Gîrla Mare evoluează la sfîrșitul culturii Vatină și pînă în pragul Hallstattului timpuriu⁸², ea transformîndu-se în sens hallstattian, așa cum arată și descoperirile de la Grad⁸³.

În privința apartenenței depozitului, credem că el a aparținut unui meșter ambulant, pentru aceasta pledînd și faptul că în componența depozitului, pe lîngă cele cîteva piese întregi, foarte multe sînt fragmentare, pregătite probabil pentru prelucrare, iar celul ciocan, prezintă urme de folosire. Pentru aceasta mai pledează și cele trei turte de bronz din componența depozitului.

Prezentînd în articolul de mai sus depozitul și încadrarea lui crono-logică bazată pe analogiile găsite pentru piesele din componența lui, cît și condițiile în care a fost descoperit, nu ne-am propus să facem o discuție exhaustivă asupra lui și a necropolei, aceste lucruri vor fi lămurite, probabil, de săpăturile viitoare.

CAIUS SĂCĂRÎN

DER BRONZEFUND VON LIUBCOVA — ȚIGLĂRIE

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Aufsatz stellt der Verfasser den Bronzenfund von Liubcova, Gemeinde Berzasca, Kreis Caraș-Severin, die Stelle „Țiglărie“ vor. Er wurde infolge der Rettungsausgrabungen beim Gräberfeld mit Brandbestattung im oben erwähnten Ort gefunden. Das Gräberfeld stammt aus der Bronzezeit und gehört der Kultur Dubovac - Zuto Brdo — Gîrla Mare an.

Der besagte Fund, aus 43 Gegenstände gebildet, einige intakt, der Rest nur Bruchstücke, ist der einzige der in klaren Verhältnissen entdeckt wurde.

Auf Grund von Analogien wurde der Fund chronologisch dem — Ha.A₁ — zugeschrieben.

⁷³ I. T. Dragomir, în *Danubius*, X, 1981, p. 34, fig. 9/2; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 207.

⁷⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 179, Pl. 18/11.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 256, Pl. 170/2.

⁷⁶ I. Szatmari, *op. cit.*, Abb. 54/16.

⁷⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 232, Pl. 124/1.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 235, Pl. 130/6.

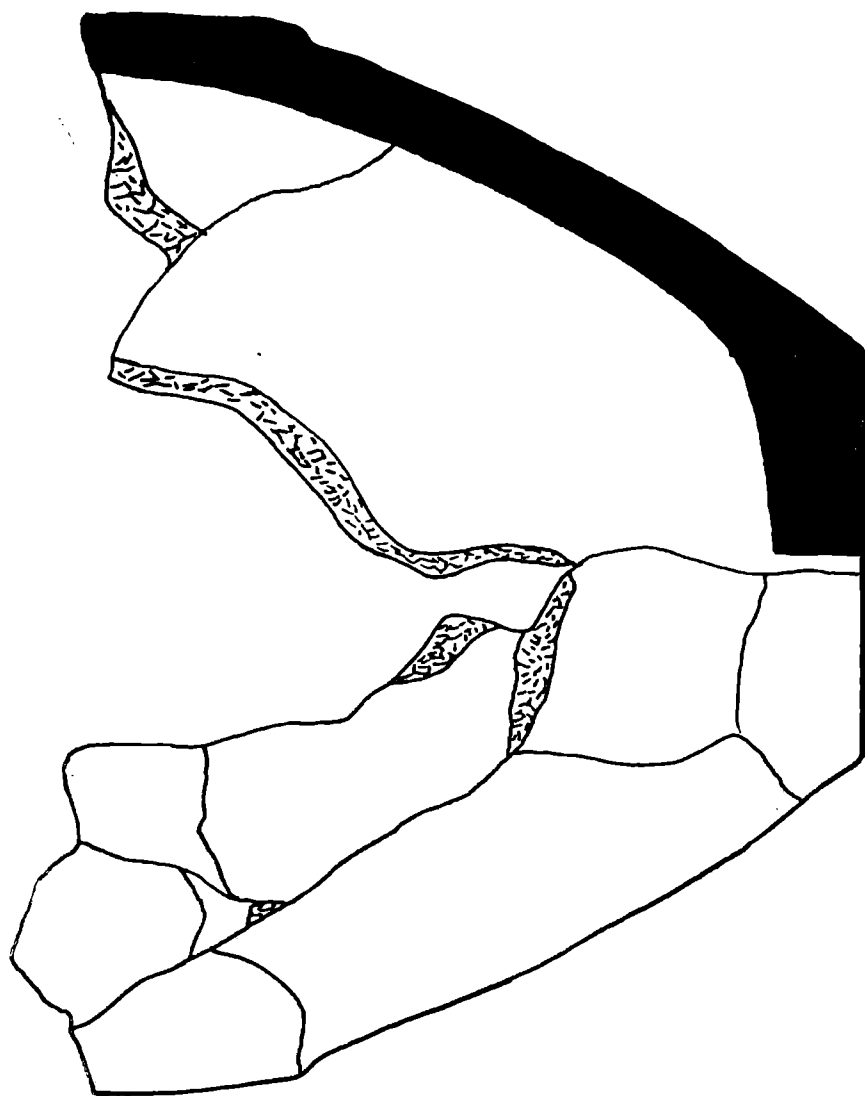
⁷⁹ *Ibidem*, p. 238, Pl. 135/10.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 307, pl. 268/11.

⁸¹ T. Bader, *op. cit.*, p. 32.

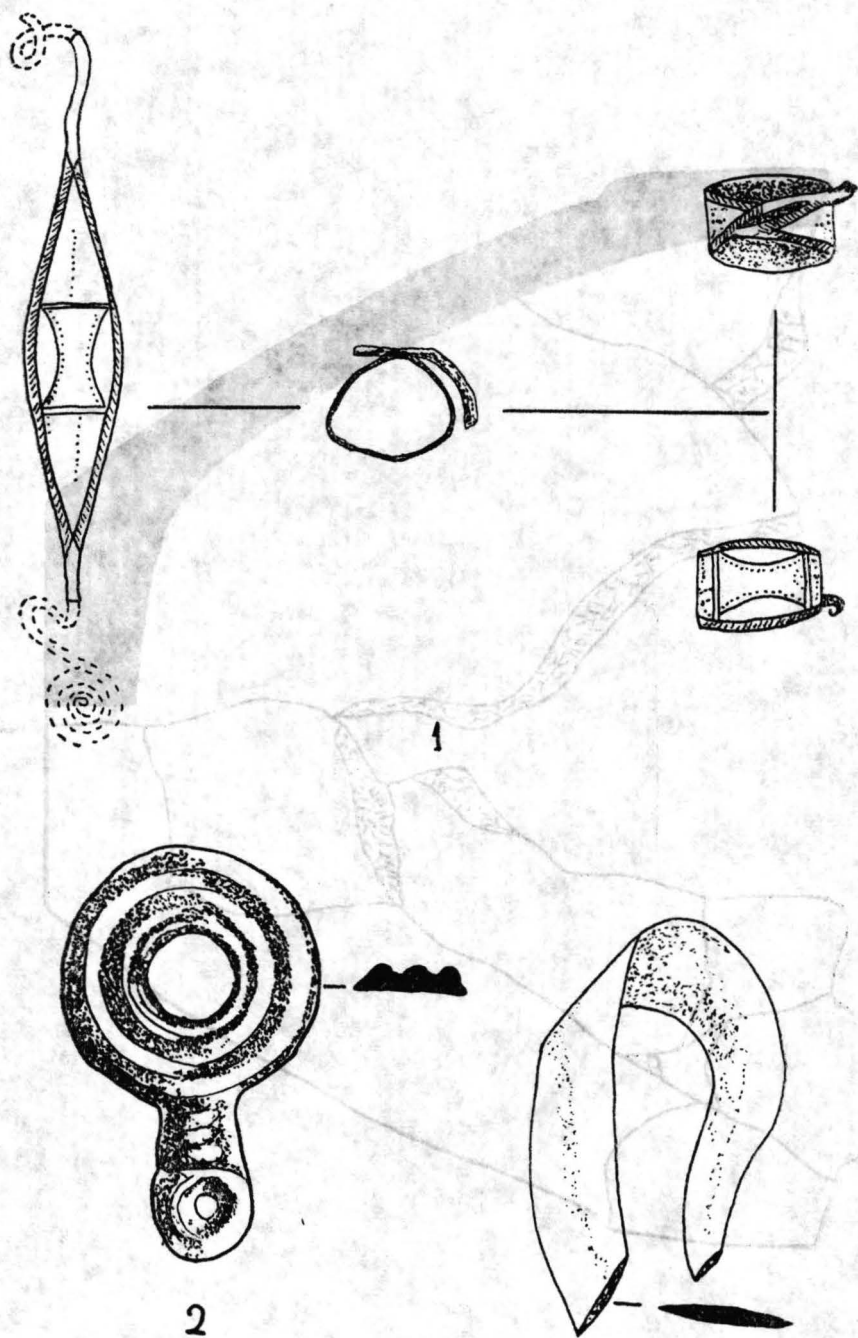
⁸² M. Gumă, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 481 și urm.; S. Morintz, *op. cit.*, p. 37.

⁸³ M. Kosorić, I. Todorović, *op. cit.*, p. 268.

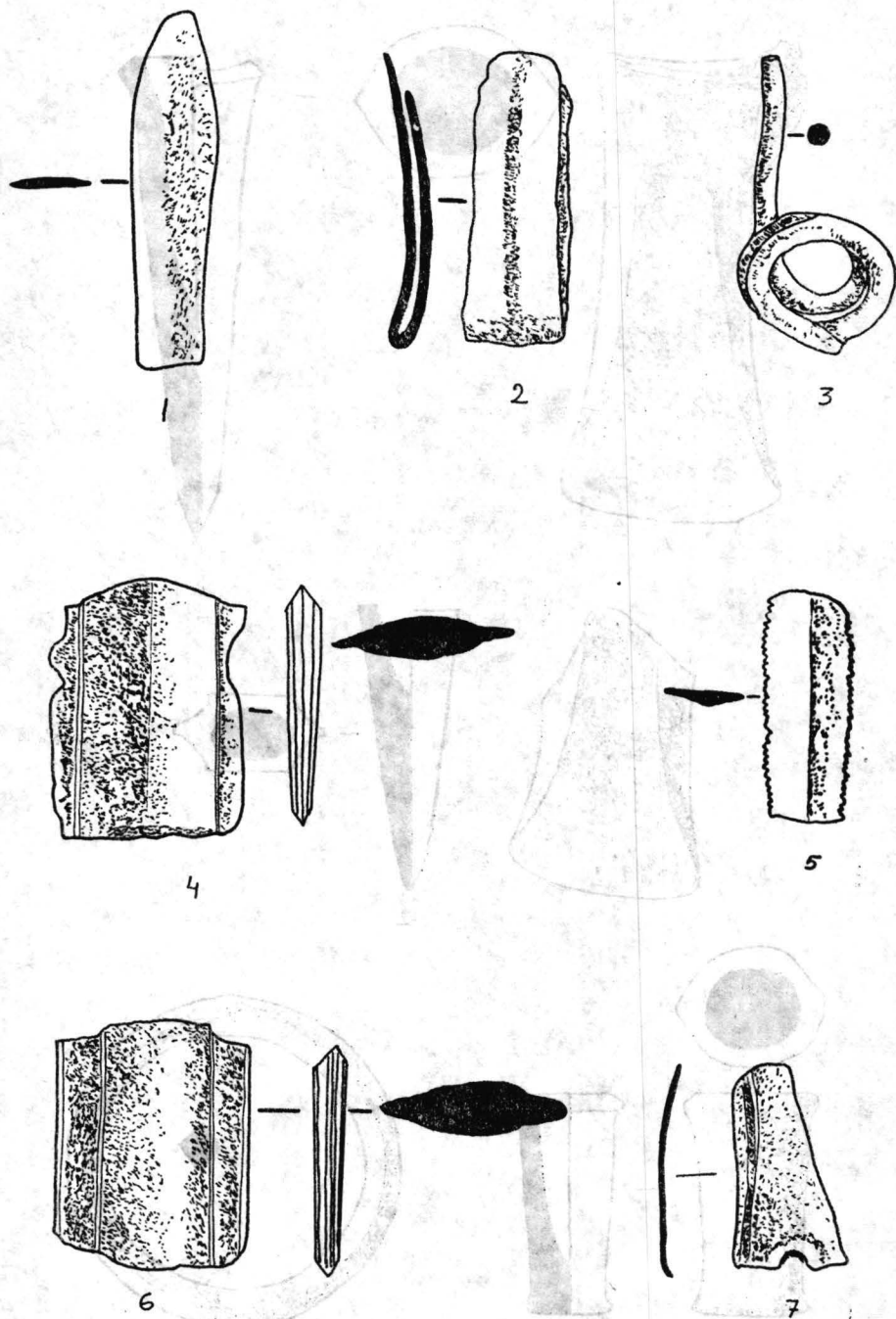

Pl. I — Vasul în care a fost descoperit depozitul.

Pl. I — Das Gefäß in dem der Fund entdeckt wurde.

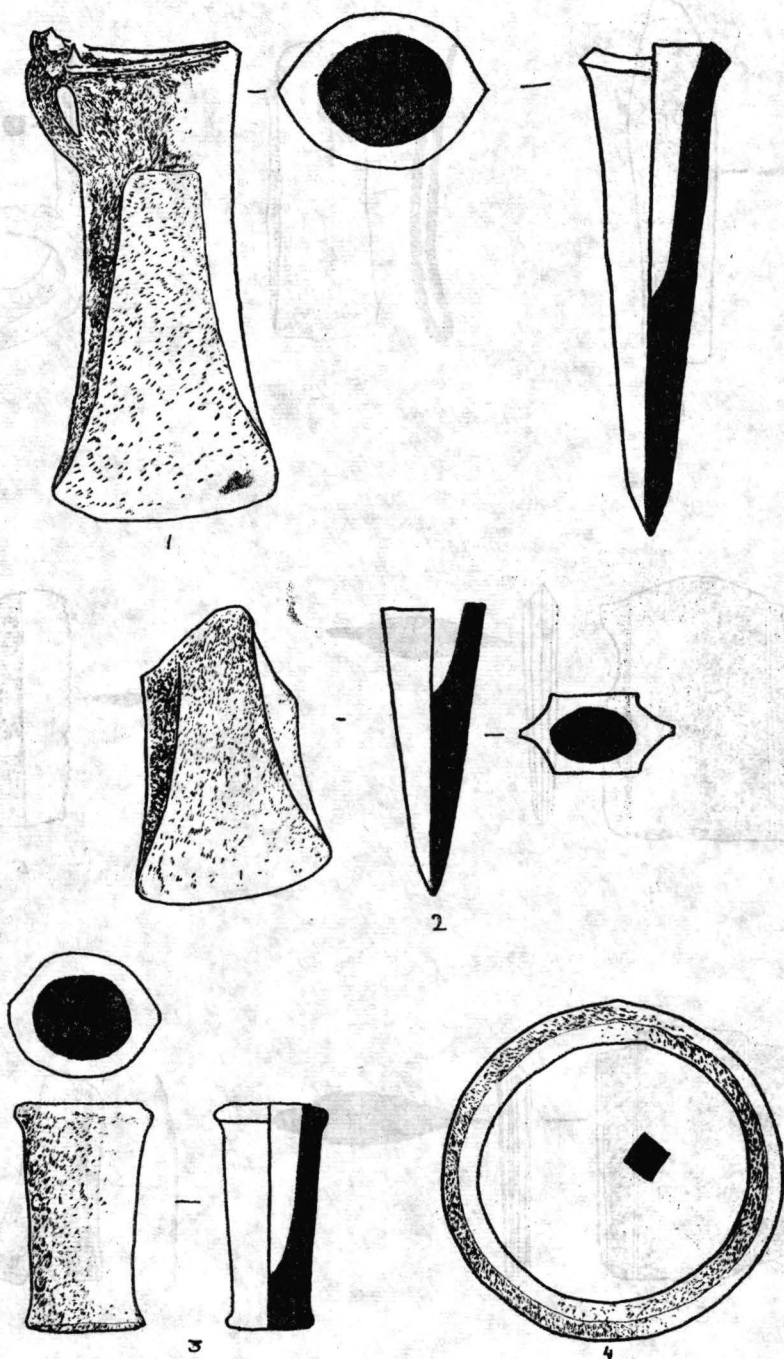

Pl. II — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.
 Pl. II — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

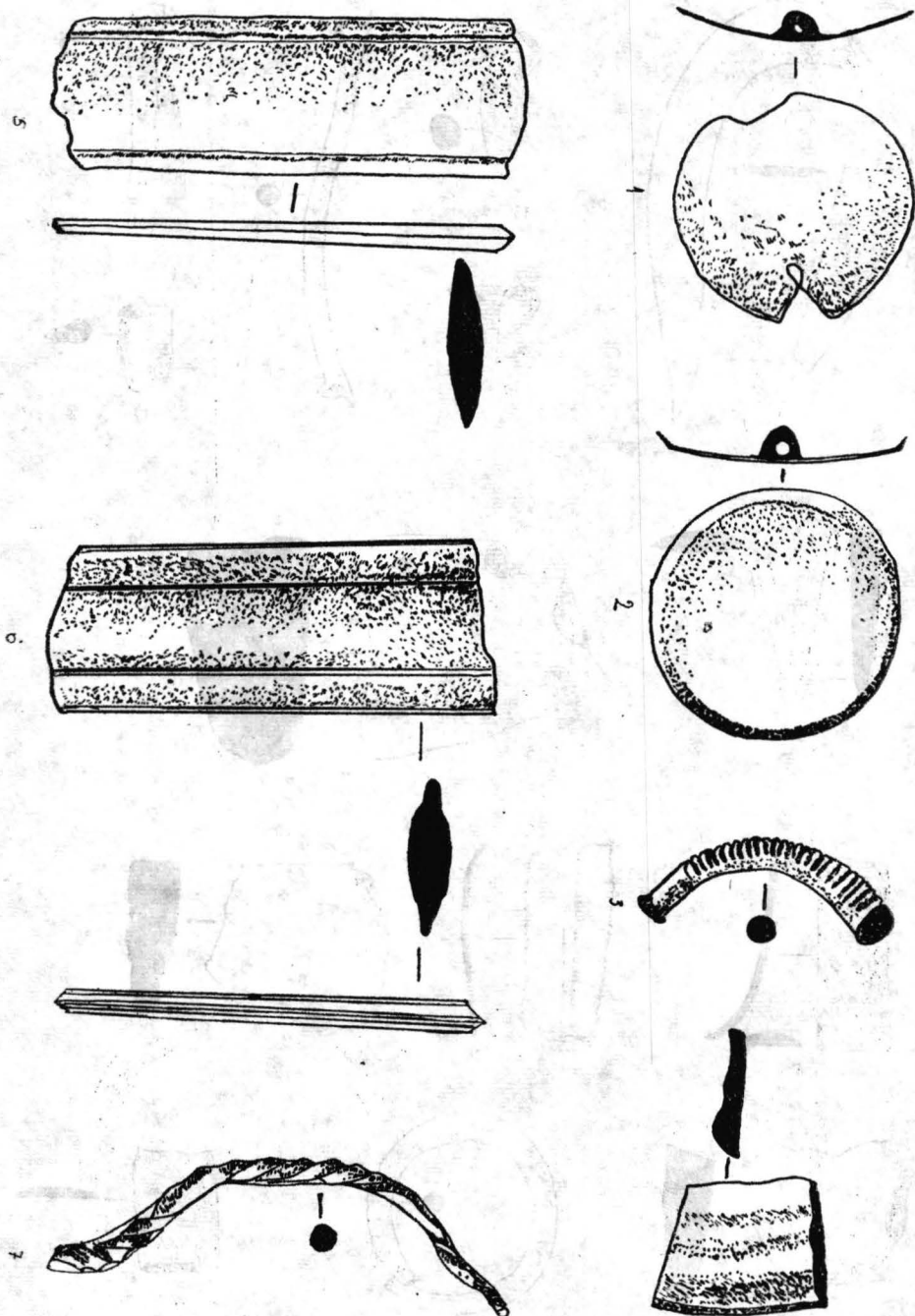
Pl. III — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.

Pl. III — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

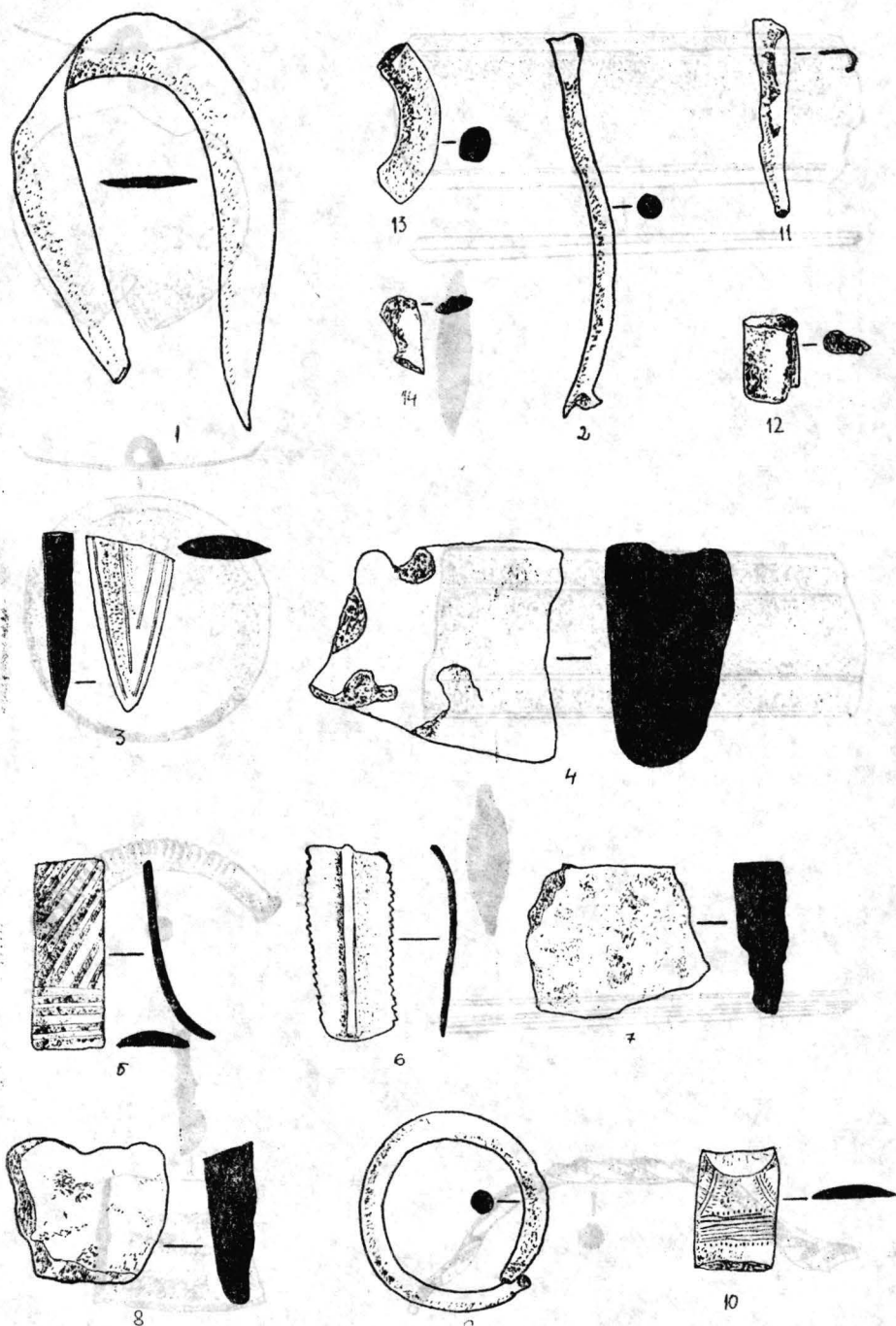

Pl. IV — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.

Pl. IV — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

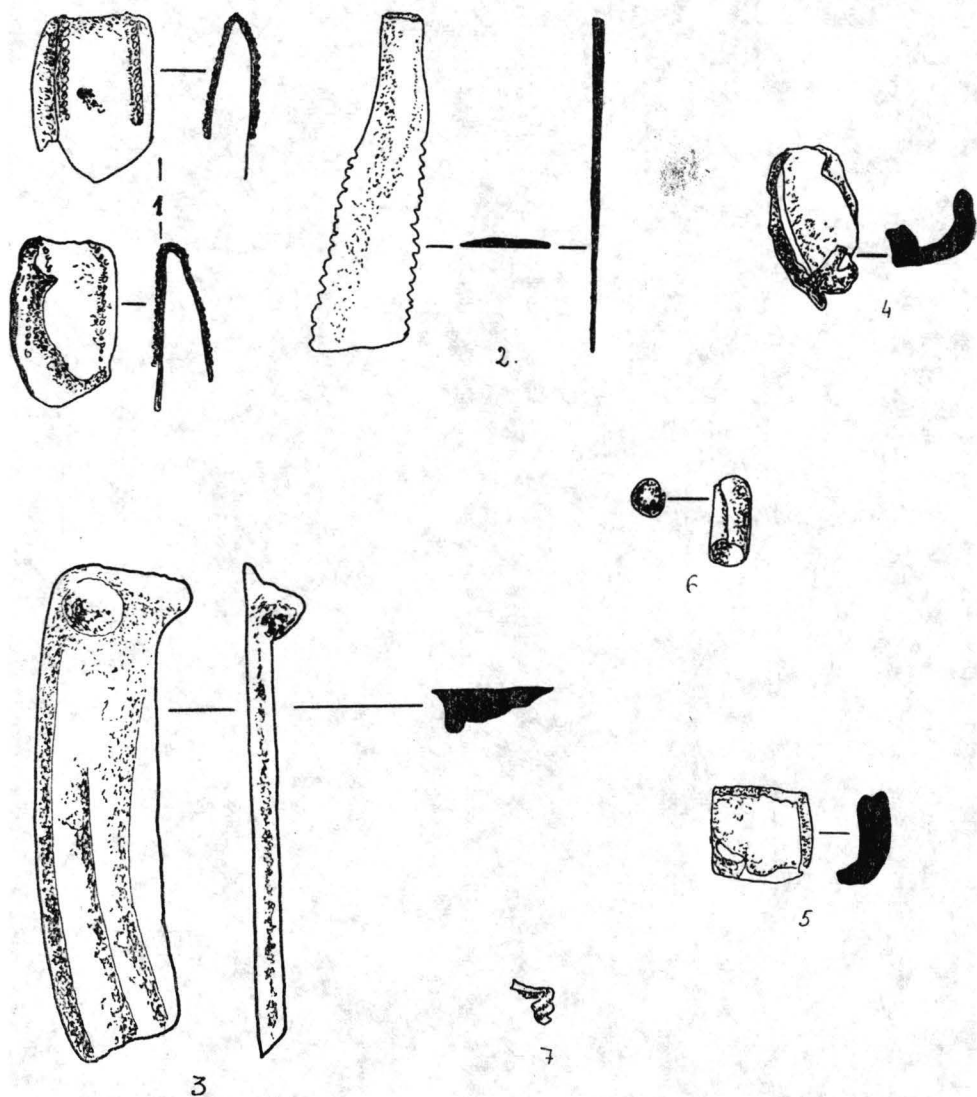

Pl. V — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.
 Pl. V — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

Pl. VI — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.

Pl. VI — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

Pl. VII — Obiecte din depozitul de la Liubcova — Țiglărie.

Pl. VII — Gegenstände aus dem Fund von Liubcova — Țiglărie.

UN DEPOZIT DE BRONZURI DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DESCOPERIT LA LIBORAJDEA (COM. SICHEVIȚA, JUD. CARAȘ-SEVERIN)

În ansamblul numeroaselor vestigii istorico-arheologice existente în Clisura Dunării¹, cele descoperite în hotarul localității Gornea și Sichevîța ocupă un loc deosebit de important. În urma campaniilor succesive de săpături arheologice, a unor cercetări de suprafață și a mai multor descoperiri întâmplătoare, au ieșit la iveală bogate și reprezentative materiale arheologice din mai multe epoci care au făcut ca aceste localități — cu deosebire Gornea — să devină unul dintre cele mai fericite exemple de permanență și continuitate istorică din sud-vestul României².

Dintre descoperirile efectuate aici se detașează și cele aparținând primei epoci a fierului³, inclusiv dovezile referitoare la o susținută acti-

¹ Termenul „Clisură” este toponimicul local folosit pentru zona defileului Dunării, de la Porțile de Fier, pe o lungime de peste 130 km în aval de localitatea Baziaș. Pentru aceeași zonă, în Iugoslavia este folosit termenul *Djerdap*.

² Menționăm aici, în primul rând, cele două monografii: N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, seria *Caiete Banatica*, IV, Reșița, 1977; Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, seria *Caiete Banatica*, V, Reșița, 1977; ambele cu bibliografia mai veche. Pentru alte descoperiri a se mai vedea și: I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevîța*, în *Banatica*, II, 1973, p. 403—416; R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n.*, în *Banatica*, III, 1975, p. 375—378; V. Boroneanț, *Gornea—Vodneac, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier*, în *RevMuz*, I, 1971, p. 5—12; Idem, *Descoperiri aparținând culturii Verbicioara din regiunea Porților de Fier*, în *Drobeta*, 1976, p. 14—29; Gh. Lazarovici, C. Săcărin, *Epoca bronzului în „Clisura” Dunării*, în *Banatica*, V, 1979, p. 73 și urm.; M. Guma, *Date noi privind descoperirile hallstattiene de la Gornea*, în *Banatica*, V, 1979, p. 115—180; I. Dragomir, *Noi descoperiri arheologice în hotarul localităților Gornea și Sichevîța (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 463—466; C. Pop — I. Uzum, *Un bronz roman de la Gornea — „Zomonite”*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 137—140; O. Bozu, *Considerații cu privire la un opaiț paleo-creștin descoperit la Gornea (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 225—230; I. Uzum, *Locuirea feudală timpurie de la Gornea — Țărmuri*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 215—222; Idem, *Die Rumänen aus der „Clisura Dunării” zwischen dem VI und XIV Jahrhundert (Geschichtlich — archäologische Betrachtungen)* în *Banatica*, V, 1979, p. 215—224; Idem, *Necropola feudală timpurie de la Gornea — „Căunița de Sus” (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 181—195; Idem, *Locuirile medievale românești de la Gornea — „Zomonite”*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 249—296.

³ M. Guma, *op. cit.*, în *Banatica*, V, 1979, p. 115—180, cu bibliografia; I. Dragomir, *op. cit.*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 463—466.

vitate metalurgică, documentată prin prezența mai multor piese izolate și depozite de bronzuri datînd din această perioadă⁴.

Acestora din urmă vine să li se adauge acum un alt depozit de bronzuri, care constituie obiectul articolului de față, scos la iveală relativ recent pe malul Dunării, la Liborajdea.

Condițiile descoperirii. Localitatea Liborajdea (aparținînd din punct de vedere administrativ comunei Sichevița) este compusă din cîteva case împrăștiate ce constituie un mic cătun așezat pe valea pîrîului Liborajdea, un afluent al Dunării, între localitățile Gornea și Pescari.

La est de vărsarea pîrîului Liborajdea în Dunăre, pe marginea șoselei Orșova—Moldova Nouă, se află clădirea unui fost pichet de grăniceri, transformată actualmente în magazin alimentar. În fața acestuia, între șosea și Dunăre, se păstrează încă o limbă de pămînt de aproximativ 20 m, acoperită în cea mai mare parte de nisip aluvionar, făcînd parte din terasa inferioară a Dunării, care în prezent este inundată aproape în totalitate de apele lacului de acumulare al hidrocentralei Porțile de Fier I (fig. 1).

Cu ocazia unei cercetări de suprafață, efectuate în luna noiembrie 1983, învățătorul Ion Dragomir din satul Gornea a descoperit la extremitatea sudică a acestui punct („Terenul lui „Brăilă“) un mic depozit de piese din bronz, spălate de apele fluviului, compus din: două culturi

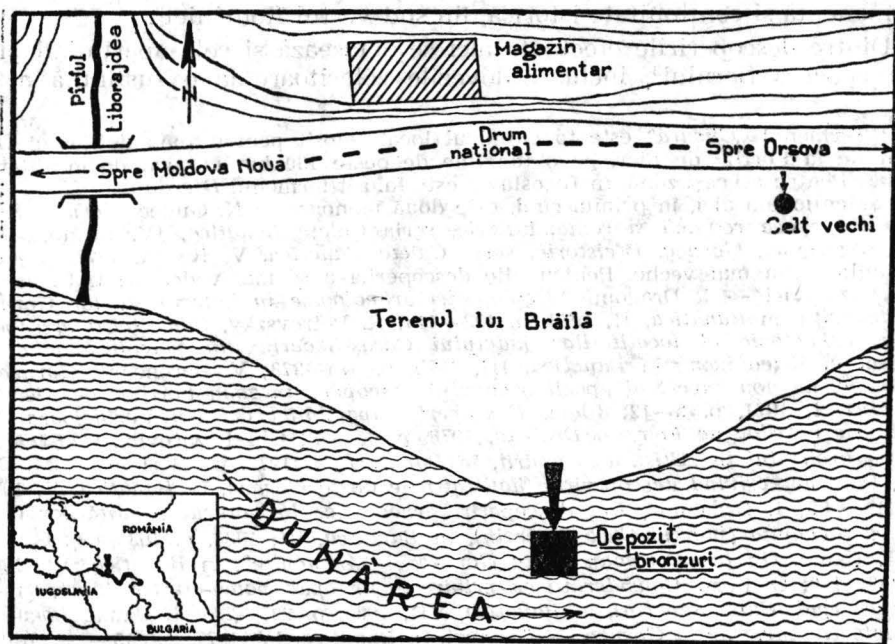

Fig. 1 — Plan de situație cu localizarea descoperirii de la Liborajdea.

Abb. 1 — Lageplan und Lokalisierung der Funde von Liborajdea.

⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 95—97, cu bibliografia mai veche; M. Gumă, *loc. cit.*, p. 116; C. Săcărin, *Bronzuri descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin*, în *StComC*, 1979, p. 111 și urm.

(fig. 2/1, 3; 3/1—2), un fragment din lama unei spade (fig. 2/4; 4/2) și un ac cu secțiune rotundă, fără decor⁵.

Deși obiectele menționate nu au fost găsite într-un vas, în imediata apropiere a locului în care acestea au ieșit la iveală, I. Dragomir a cules și câteva fragmente ceramice provenind de la mai multe tipuri de vase decorate în exclusivitate cu ajutorul canelurilor (fig. 5—7), încadrarea lor cronologică și culturală permițând o eventuală relație de contemporaneitate cu depozitul de bronzuri studiat aici, întrucât se circumscriu mani-

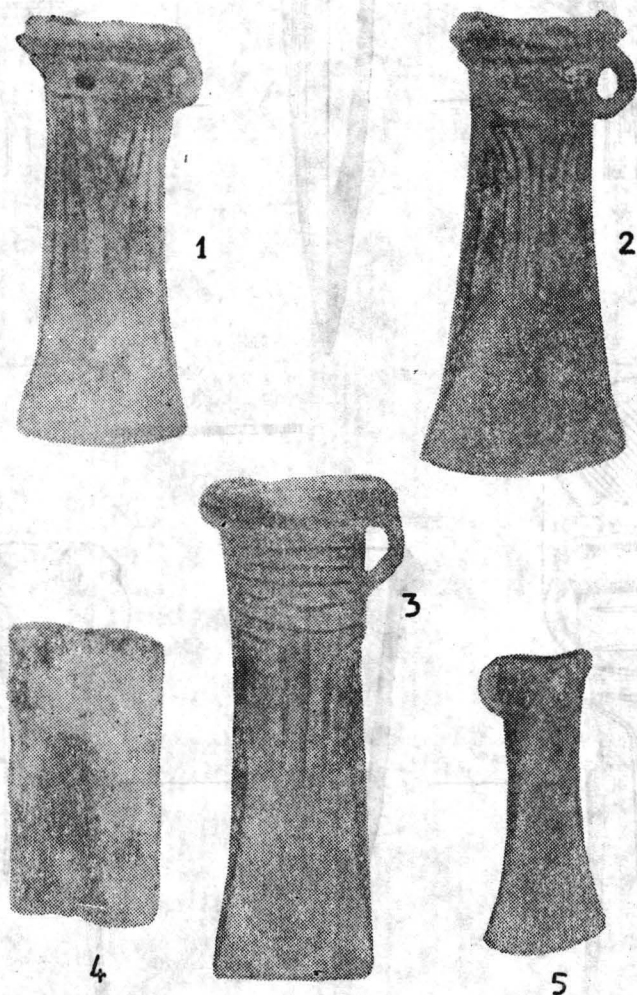

Fig. 2 — Depozitul de bronzuri de la Liborajdea: celturi (1—3, 5); fragment de lamă (4).

Abb. 2 — Bronzedeopot von Liborajdea: Kelten (1—3, 5); Fragment des Schwerts (4).

⁵ Din păcate, această ultimă piesă a fost pierdută ulterior de către descoperitor și nu dispunem de alte elemente descriptive.

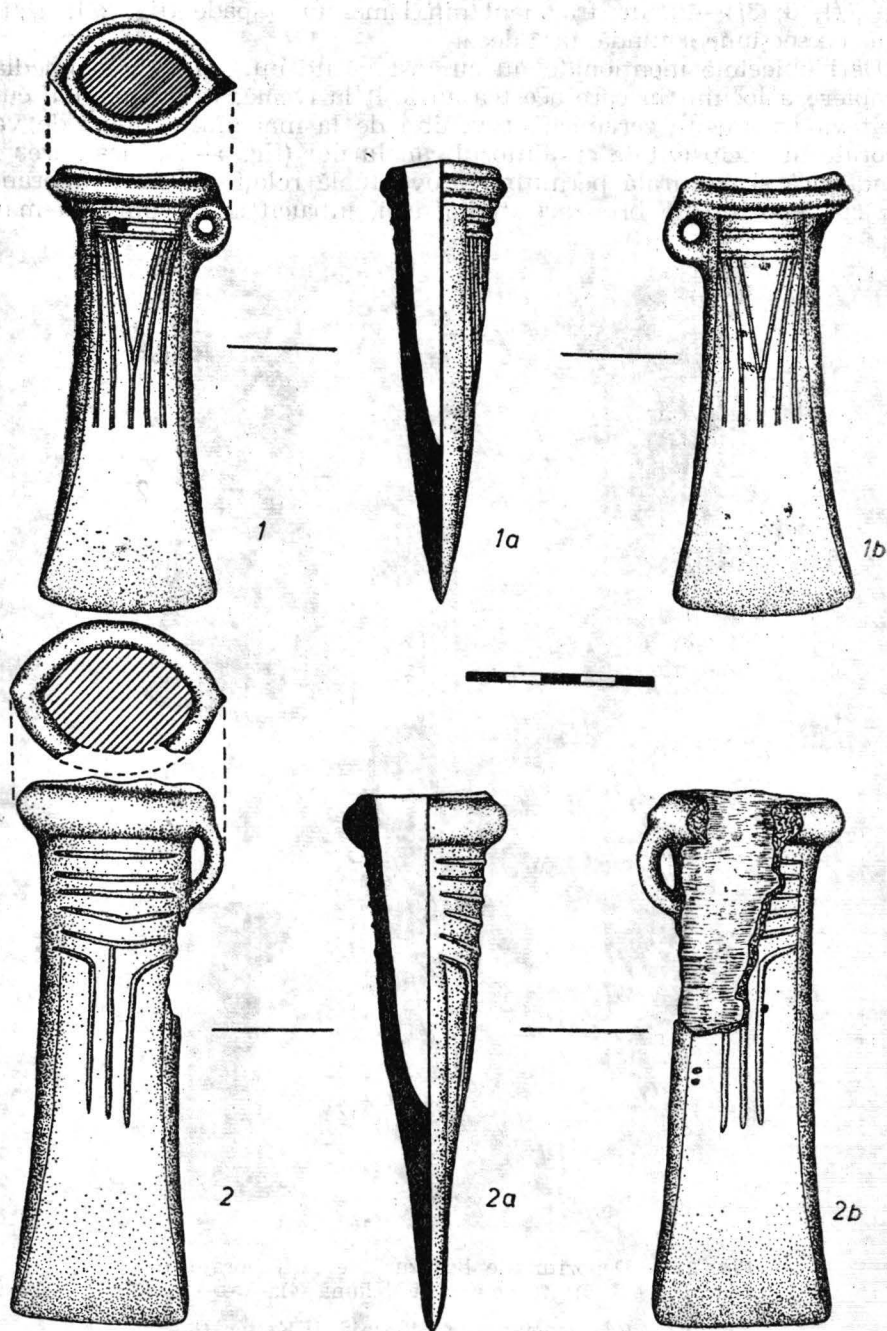

Fig. 3 — Celturi de bronz din depozitul de la Liborajdea.

Abb. 3 — Bronzenkelten aus dem Depot von Liborajdea.

festărilor tipice ale olăriei locale de la începutul primei epoci a fierului (Hallstatt timpuriu)⁶.

Ulterior, în același loc, a mai fost descoperit încă un celt de mici dimensiuni (fig. 2/5; 4/1), apartenența lui la același depozit impunându-se cu siguranță, după părerea noastră.

De asemenea, tot aici, în cursul anului 1973, a mai fost descoperit un alt celt de bronz (fig. 2/2; 4/3), semnalat deja în literatura de specialitate însă numai cu o descriere sumară și fără ilustrații⁷. Ținând cont de condițiile descoperirii și de încadrarea sa cronologică, considerăm că și această piesă aparține aceluiași depozit și, ca atare, îl vom prezenta și discuta cu acest prilej, în context cu celelalte piese amintite mai înainte.

Nu același lucru se poate spune însă și despre un alt fragment de lamă provenind de la o spadă de bronz, descoperit în punctul „Varniță“ (localizat de unii autori în hotarul Liborajdei)⁸. Având în vedere distanța relativ mare care separă cele două puncte, precum și faptul că piesa de la „Varniță“ pare a fi (după o descriere sumară făcută de I. Dragomir) puțin mai veche decât depozitul nostru, nu există argumente reale în favoarea apartenenței lor la aceeași descoperire.

În aceste condiții, numărul total al pieselor care fac parte din depozitul de la Liborajdea se ridică la șase, respectiv: patru celturi, un fragment din lama unei spade și un ac de bronz (ultima piesă nefiind discutată și ilustrată în cadrul articolului). Greutatea totală a acestor obiecte (exclusiv acul) este de 1 193 grame, toate piesele fiind păstrate la Muzeul sătesc din Gornea (com. Sichevița).

Descrierea descoperirilor

În cele ce urmează, alături de piesele de bronz, vor fi prezentate și fragmentele ceramice hallstattiene cele mai tipice descoperite în apropierea acestora, deoarece — așa cum am mai arătat — ele par să aparțină aceleiași perioade.

A. Obiectele din metal

1. *Celt* cu corpul masiv și zvelt (fig. 2/3; 3/2), având tăișul drept cu colțurile ușor rotunjite. Gaura de înmănușare este de formă ovală, cu buza mult îngroșată și rotunjită, din care pornește tortița. Patină de culoare verzui-cenușie (tenta accentuat cenușie datorându-se, probabil, procentului ridicat de staniu din compoziția aliajului). Prost turnat, prezintă multe găuri datorate bulelor de gaz, evidente mai ales în ruptura masivă pe care piesa o prezintă pe o parte, acolo unde pereții săi au fost foarte subțiri din cauza deficiențelor de turnare. Pe ambele fețe prezintă un decor complex format din cinci nervuri orizontale în relief, dispuse sub buza găurii de înmănușare, sub care se află o nervură verticală flancată de două nervuri unghiulare.

Dimensiuni: lungimea (L)=14,2 cm; lățimea tăișului (lt.)=4,5 cm; diametrul găurii de înmănușare (D.g.)=4×3 cm; adâncimea găurii de înmănușare (a.g.)=8,2 cm; greutatea (G)=360 g.

⁶ Este vorba de manifestări ceramice aparținând grupelor locale din sud-vestul României, incluse în mai vastul complex al ceramicii negre, canelate de la începutul primei epoci a fierului.

⁷ R. Petrovsky, *op. cit.*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 439, punctul XXXVII/4; C. Săcărîn, *op. cit.*, în *StComC*, 1979 p. 111—112.

⁸ *Ibidem*; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 97.

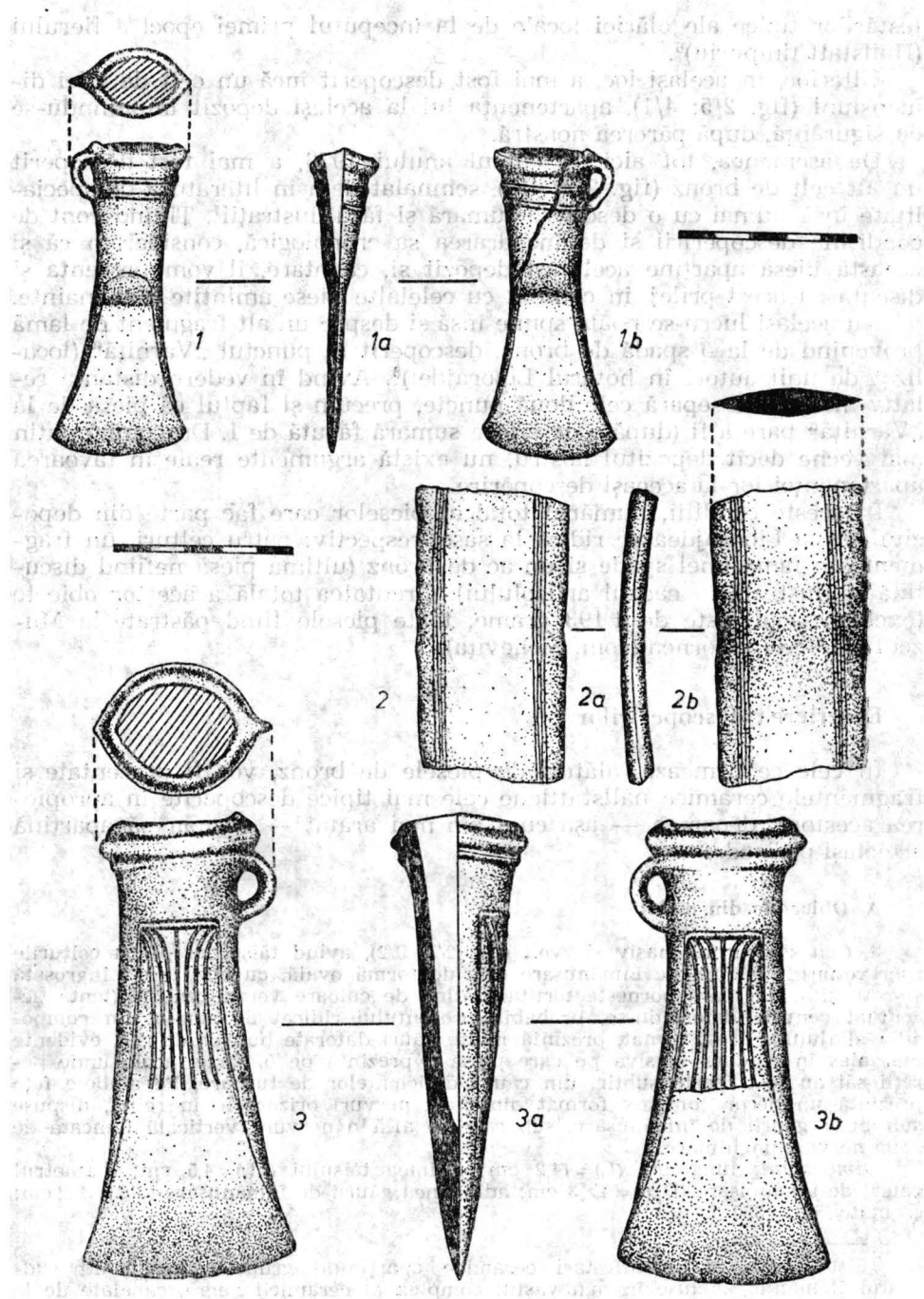

Fig. 4 — Celturi de bronz (1, 3), și fragment de lamă de la o spadă (2).

Abb. 4 — Bronzekelten (1, 3) und Fragment der Scheide des Schwerts (2).

2. *Celt* masiv, cu corpul zvult (fig. 2/1; 3/1), avînd gaura de înmănușare de formă ovală cu bordura îngroșată și reliefată. Bine păstrat, prezintă o patină de culoare verde-închisă. Pe corp are cîteva găuri mici provocate de bulele de gaz de la turnare. Tortița, de formă aproape rotundă, este îngrijit finisată și pornește din bordura găurii de înmănușare. În partea superioară a acesteia se observă o urmă ușoară provenind de la ciotul de turnare. Taișul este ușor arcuit, cu colțurile rotunjite. Pe ambele fețe este decorat cu cîte un motiv complex alcătuit din două nervuri orizontale în relief, dispuse sub bordura găurii de înmănușare în dreptul tortiței, sub care se află șase nervuri unghiulare în relief, dispuse vertical. Cele două nervuri din mijloc se unesc formînd un triunghi, al cărui vîrf se continuă în jos printr-o singură nervură. Pe o latură, sub bordura găurii de înmănușare, prezintă un orificiu destinat cuiului de fixare.

Dimensiuni: L=11,5 cm; l.t.=4,7 cm; D.g.=3,2×2,4 cm; A.g.=7,3 cm; G=280 g.

3. *Celt* masiv, cu corpul zvult, lăindu-se spre taiș (fig. 2/2; 4/3). Tortița, bine finisată, pornește de sub bordura găurii de înmănușare. Este relativ bine păstrat, prezintă o patină de culoare verde-închisă. Pe una din laturi se observă o fisură orizontală, iar pe pereți cîteva găuri mici datorate bulelor de gaz de la turnare. Gaura de înmănușare este de formă ovală, cu bordura îngroșată și reliefată, păstrînd deasupra tortiței urmele evidente ale ciotului de turnare. Taișul este arcuit și bine ascuțit, rotunjit spre colțuri, prezentînd cîteva mici știrbituri realizate după efectuarea descoperirii. Pe ambele fețe este decorat cu cîte o nervură orizontală în relief, îngroșată, de la care pornesc șapte nervuri subțiri în relief, dispuse vertical. Nervura din mijloc este dreaptă și încadrată de fiecare parte cu cîte trei nervuri ușor curbate spre capete. Nr. inv. G 353.

Dimensiuni: L=13 cm; l.t.=6 cm; D.g.=3,4×2,7 cm; A.g.=9,2 cm; G=345 g.

4. *Celt* de mici dimensiuni (fig. 2/5; 4/1), cu corpul arcuit, lăindu-se spre taiș. Gaura de înmănușare este de formă ovală, avînd bordura ușor îngroșată la exterior. Tortița pornește din bordura găurii de înmănușare, prezentînd în partea superioară urmele ciotului de turnare. Taișul este lătit și arcuit, rotunjit la capete, și pornește cam de la jumătatea celtului fiind bine delimitat de restul corpului. El prezintă urme de folosire, avînd mici știrbituri din vechime. Piesa este relativ bine păstrată, fiind acoperită de o patină verde-închisă pe o latură și verde-albăstrău pe cealaltă. Pe una din fețe, în jumătatea superioară se observă o nervură în relief, neregulată, provenind de la o fisură existentă într-una dintre valvele tiparului. Celtul este decorat în partea superioară, imediat sub bordura găurii de înmănușare, prin două nervuri paralele în relief, dispuse orizontal.

Dimensiuni: L=8,5 cm; l.t.=3,6 cm; D.g.=2,1×1,5 cm; A.g.=4,2 cm; G=78 g.

5. *Fragment de lamă* (fig. 2/4; 4/2), provenind de la o spadă, probabil de dimensiuni mai mari dacă ținem cont de masivitatea și greutatea piesei. Este ruptă din vechime, fiind ușor curbată, fără nervură mediană și are secțiunea oval alungită. Relativ bine conservat, fragmentul este acoperit de o patină verde-albăstruie, peste care se află un strat negricios rezultat probabil în urma unei treceri prin foc. Pe ambele fețe este decorat cu cîte două benzi alcătuite din patru incizii paralele, longitudinale.

Dimensiuni: L=8 cm; l (lățimea)=4,2 cm; Gr. (grosimea maximă)=0,8 cm; G=130 g.

B. Ceramica. Dintre fragmentele ceramice hallstattiene, descoperite lîngă sau în apropierea pieselor de bronz, am reținut pentru ilustrare pe cele mai tipice, respectiv buze și funduri de vase, o parte din ele fiind și decorate (fig. 5—7). Ele sînt lucrate în totalitate cu mîna, fiind realizate — cu o singură excepție — din pastă fină și semifină. Pentru o prezentare cît mai completă, vom face în continuare descrierea sumară a fiecăruia dintre cele mai reprezentative fragmente, ținînd cont și de posibilitățile lor de reconstituire grafică: 1. — fragment dintr-un vas în formă de sac, cu buza dreaptă și pereții ușor arcuiți, lucrat dintr-o pastă grosieră de culoare cărămizie, fără ornamente (fig. 7/2); 2. — fragment de la un vas cu gîtul înalt și buza răsfrîntă la exterior, lucrat din pastă fină, de culoare brună, cu pereții lustruiți, decorat cu caneluri orizontale pe partea interioară a buzei (fig. 7/1); 3. — fund de vas fragmentar, lucrat din pastă fină, de culoare neagră-cenușie, cu urme de lustruire (fig. 6/2); 4. — fragment de la un fund de vas, lucrat din pastă fină, de culoare brun-neagră la exterior și brun-cărămizie în interior (fig. 6/1); 5 — fragment de la o strachină bitronconică cu buza ușor trasă spre interior, lucrată din pastă fină, de culoare neagră, cu urme ușoare de

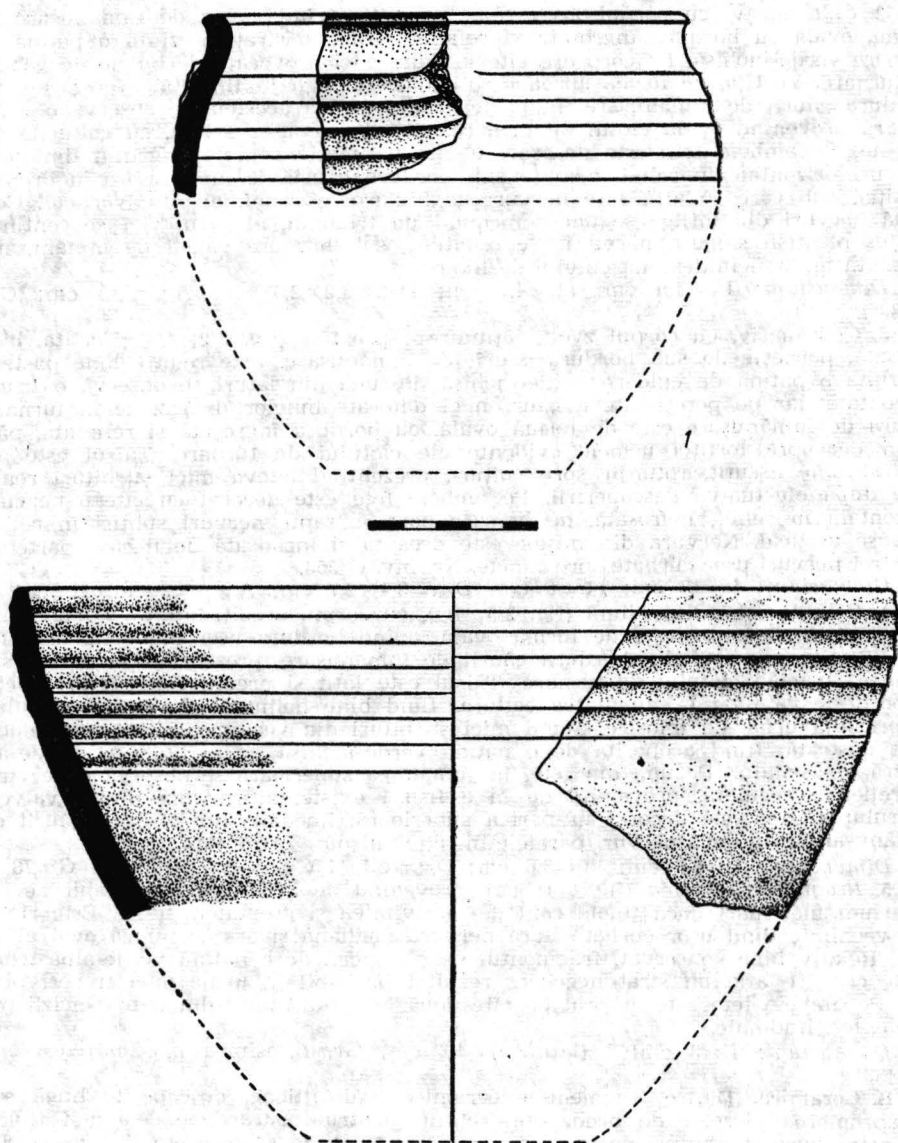

Fig. 5. — Ceramică descoperită în apropierea depozitului de bronzuri de la Liborajdea.

Abb. 5 — Keramik aus der Nähe des Bronzedepts von Liborajdea.

lustruire la exterior, fără ornamente (fig. 6/3); 6. — fragment de strachină cu buza trasă spre interior, lucrată din pastă fină, de culoare neagră, cu urme ușoare de la exterior, decorată cu caneluri înguste, orizontale, pe umăr și o proeminență conică lătită pe corp (fig. 6/4); 7. — fragment de la o cană cu corpul bombat și buza ușor profilată, lucrată din pastă fină, de culoare neagră, cu pereții lustruiți, prezintă pe corp urma unei rupturi provenind de la o toartă sau proeminență, deco-

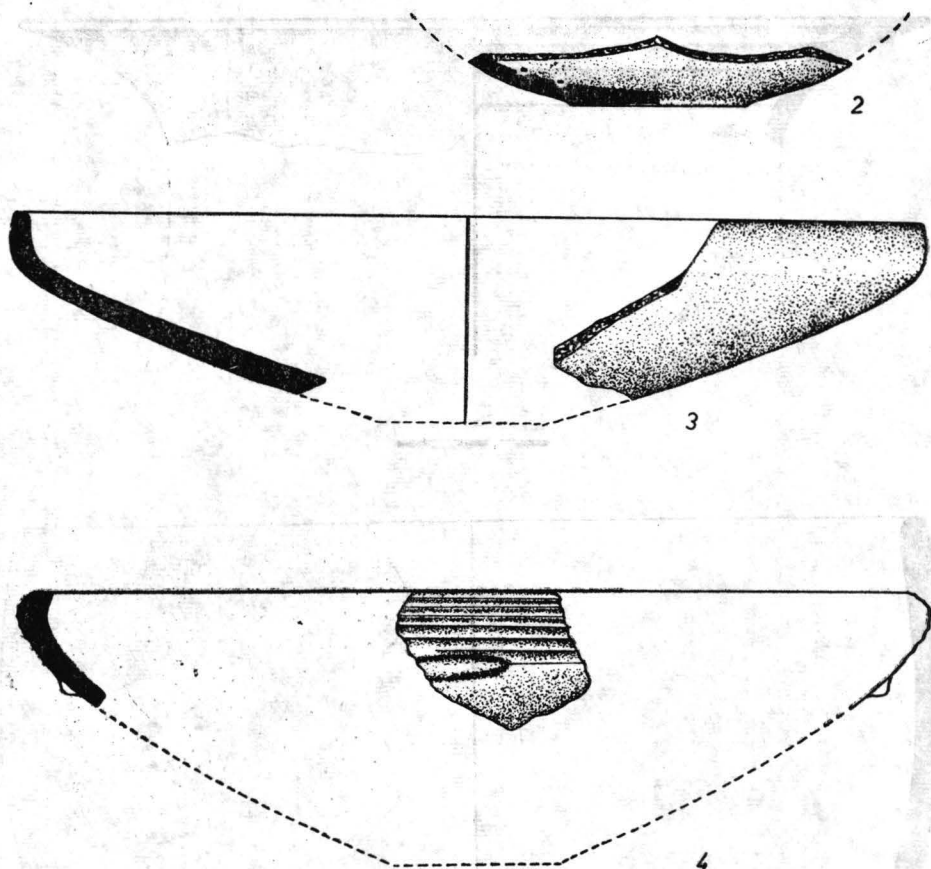

Fig. 6 — Ceramică descoperită în apropierea depozitului de bronzuri de la Liborajdea.

Abb. 6 — Keramikfragmente aus der Nähe des Bronzdepots von Liborajdea.

rată prin canelură orizontală, dispuse în zona mai bombată a vasului (fig. 5/1); 8. — fragment de la un vas bitronconic, lucrat din pastă fină, de culoare brun-neagră, cu pereții lustruiți, decorat imediat sub buză, atât la exterior cât și în interior, prin caneluri orizontale (fig. 5/2).

*

Concluzii

Pe baza tuturor celor arătate mai înainte, vom încerca să stabilim — în limita documentației existente, desigur — care pot fi implicațiile istorice și importanța acestei noi descoperiri pornind — în mod firesc — de la stabilirea cât mai exact posibil a poziției sale cronologice.

Încadrarea cronologică. Cele mai importante și sigure repere pentru datare ne sînt oferite în primul rînd de piesele de metal.

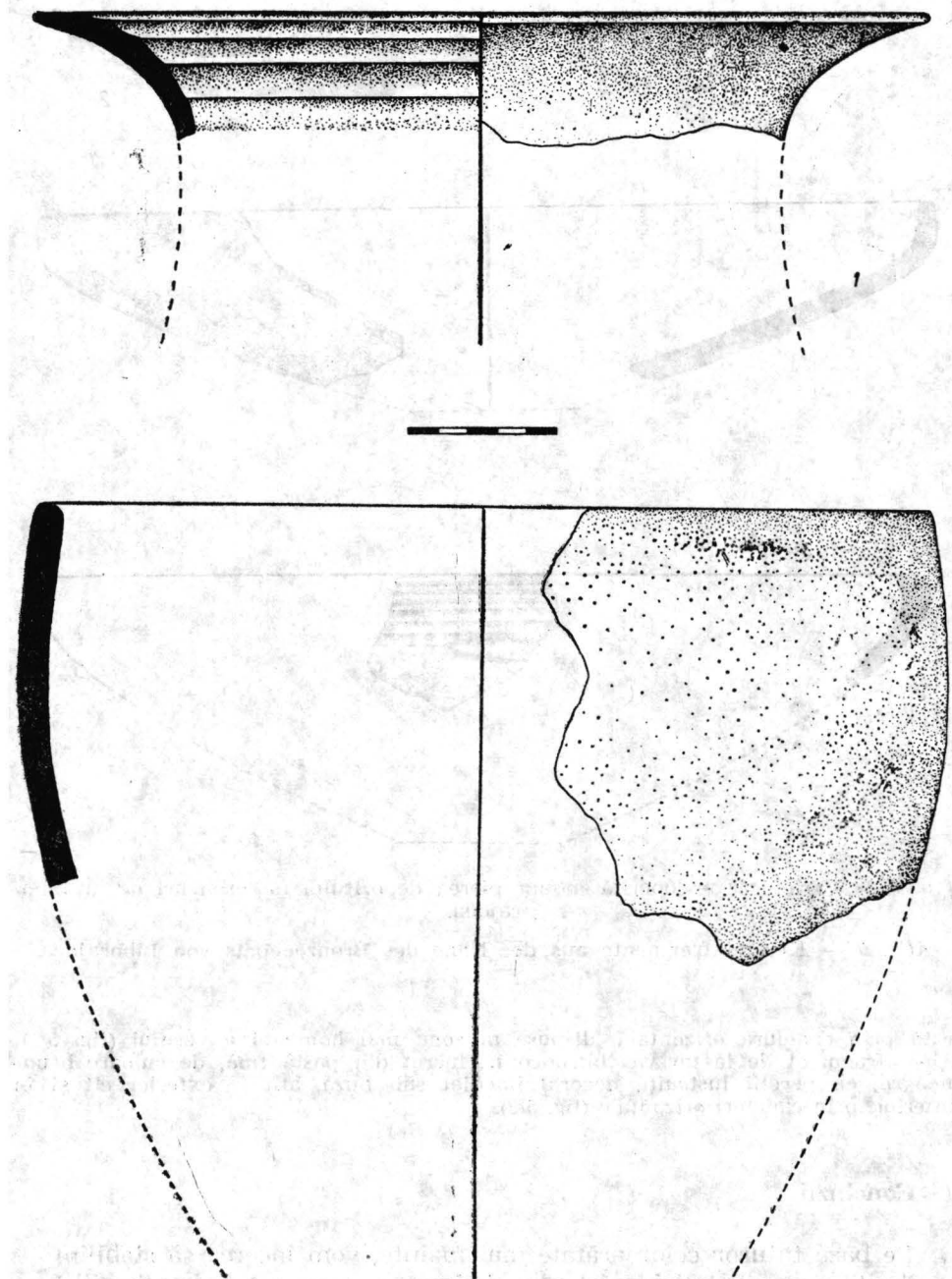

Fig. 7 — Ceramică descoperită în apropierea depozitului de bronzuri de la Liborajdea.

Abb. 7 — Keramik aus der Nähe des Bronzedepts von Liborajdea.

În lipsa gărzii și a mînerului, ce ar fi permis o încadrare tipologică mai precisă, lama fragmentară de spadă (fig. 2/4; 4/2) se pretează mai puțin la o datare sigură, singurele elemente care ne pot oferi slabe indicii în acest sens fiind benzile incizate longitudinal pe lamă și profilul acesteia. Spade cu un profil și decor asemănător al lamei intră în componența depozitelor de la Finațe⁹, Stoboru¹⁰ și Turia I¹¹ (aparținând seriei Jupalnic — Turia, datată în Ha A₂), Bunești¹³, Silvașu de Cîmpie¹⁴ și Șimleul Silvaniei III¹⁵ (aparținând seriei Sîngeorgiu de Pădure — Fizeșul Gherlii, datat în Ha B₂). Analogii mai pot fi stabilite însă și cu o serie de spade mai timpurii, cum sînt cele de la Odorhei și Bistrița (Ha A₁)¹⁶.

Din punct de vedere tipologic, analogiile menționate aparțin unui număr de trei mari categorii de spade, bine reprezentate pe teritoriul României la începutul primei epoci a fierului, respectiv tipul cu terminația mînerului în formă de șaibă (*Scheibenknaufschwerter*), databil în intervalul Ha A₁—B₁¹⁷, tipul cu terminația mînerului în formă de cupă (*Schalenknaufschwerter*), databil în intervalul Ha A₂—B₂¹⁸, și tipul cu terminația mînerului în formă de antene (*Antennenschwerter*), databil în Ha B₁—B₂¹⁹.

Ținînd cont de dimensiunile relativ mari ale fragmentului ce face parte din depozitul descoperit la Liborajdea, este mai probabil ca el să fi aparținut fie unei spade de tipul *Schalenknaufschwerter*, fie uneia de tipul *Antennenschwerter*, ceea ce presupune plasarea sa în intervalul Ha A₂—B₂, mai sigur Ha A₂—B₁²⁰.

Cele mai prețioase elemente pentru datarea depozitului de bronzuri de la Liborajdea ne sînt oferite însă de forma și ornamentația celor patru culturi ce intră în componența sa.

Astfel, celul de dimensiuni mai mici (fig. 2/1; 4/1), decorat în partea superioară prin două nervuri orizontale, bine reliefate, își găsește cele mai bune analogii în exemplare similare, făcînd parte din depozitele Sîmbăta Nouă I²¹, Boldești²², Zagon II²³, Țelna²⁴, Suatu²⁵, Nou Săsesc²⁶, Giurgiova²⁷, și Bancu²⁸, aparținînd toate seriei de depozite de tip Moigrad —

⁹ M. P. Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1977, p. 123; pl. 291/1.

¹⁰ *Ibidem*, p. 124; pl. 292/10—11; 293/1.

¹¹ *Ibidem*, p. 124; pl. 293/2.

¹² *Ibidem*, p. 128; pl. 304/8.

¹³ *Ibidem*, p. 140; pl. 343/12—14.

¹⁴ *Ibidem*, p. 143; pl. 350/11—13.

¹⁵ *Ibidem*, p. 143; pl. 354/2.

¹⁶ A. D. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, Taf. V/5; VII/1.

¹⁷ *Ibidem*, p. 126—128.

¹⁸ *Ibidem*, p. 128—129.

¹⁹ *Ibidem*, p. 129—131.

²⁰ *Ibidem*, p. 128—131; I. Chicideanu, *Zur Typologie und Verbreitung der Schalenknaufschwerter*, în *Dacia*, N.S., XXVII, 1—2, 1983, p. 11 și urm.

²¹ M. P. Dimbovița, *op. cit.*, p. 140; pl. 341/7.

²² *Ibidem*, p. 139; pl. 340/6—8.

²³ *Ibidem*, p. 138—139; pl. 338/15.

²⁴ *Ibidem*, p. 137; pl. 332/2, 5—6.

²⁵ *Ibidem*, p. 135; pl. 322/17, 19.

²⁶ *Ibidem*, p. 132; pl. 313/11, 13.

²⁷ *Ibidem*, p. 130; pl. 307/15.

²⁸ *Ibidem*, p. 126; pl. 298/7—9.

Tăuteu (în Transilvania), Boldești (în Muntenia) și Sîmbăta Nouă (în Dobrogea) datată în Ha B₁, deși exemplare apropiate ca formă pot fi întâlnite atît în depozitele de la Dezmir²⁹ și Căpușu de Cîmpie³⁰ (seria Jupalnic—Turia, Ha A₂), cît și în depozitul de la Fizeșu Gherlii II³¹ (seria Sîngeorgiu de Pădure—Fizeșu Gherlii, Ha B₂).

De asemenea, celțul masiv cu corpul zvelt, decorat pe ambele fețe cu cîte o nervură orizontală în relief de la care pornesc șapte nervuri verticale ușor curbate (fig. 2/2; 4/3), este identic cu exemplarul component al depozitului Sichevița I³², avînd analogii și în depozitele de la Jibert³³ și Josani³⁴ (toate aparținînd seriei Moigrad—Tăuteu din Ha B₁).

O datare similară o presupune și celțul (fig. 2/1; 3/1), decorat cu două nervuri orizontale în relief de la care pornesc șase nervuri unghiulare, dispuse vertical, cele din mijloc unindu-se într-un triunghi al cărui vîrf se continuă în jos într-o singură nervură. Cele mai numeroase și bune analogii pot fi găsite tot în depozite aparținînd seriei Moigrad—Tăuteu (din Transilvania), Boldești (din Muntenia) din Ha B₁, descoperite la Bancu³⁵, Soarș³⁶, Șieu II³⁷, Suatu³⁸, Boldești³⁹, Pietrosu⁴⁰ și Sîmbăta Nouă I⁴¹, deși exemplare apropiate ca formă și decor apar atît la Dîrja⁴² și Sărățeni⁴³ (depozite din seria Jupalnic I—Turia, Ha A₂), cît și la Cămin⁴⁴, Fizeșu Gherlii II⁴⁵, Glod⁴⁶, sau Sîngeorgiu de Pădure I⁴⁷ (seria Sîngeorgiu de Pădure—Fizeșu Gherlii, Ha B₂).

În sfîrșit, una dintre cele mai caracteristice piese pentru orizontul cronologic la care se situează depozitul de la Liborajdea îl constituie celțul masiv, rupt pe o latură și decorat prin cele cinci nervuri în relief orizontale, sub care se află o nervură verticală flancată de două nervuri unghiulare (fig. 2/3; 3/2). Apărînd în forme și ornamentație oarecum asemănătoare încă în depozitele seriei Jupalnic—Turia din Ha A₂ (așa cum o demonstrează exemplarele care fac parte din depozitele Cluj-Napoca I⁴⁸, Dîrja⁴⁹, Dezmir⁵⁰, Jupalnic⁵¹ sau depozitul de tipare de la Plenîța⁵², și continuîndu-se — cu un decor ușor modificat — în depozitele seriei Sîngeor-

²⁹ *Ibidem*, p. 122—123; pl. 288/14—15.

³⁰ *Ibidem*, p. 121; pl. 286/1.

³¹ *Ibidem*, p. 142; pl. 345/13—15, 18.

³² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 95—96; pl. LXXV/1.

³³ M. P. Dimbovița, *op. cit.*, p. 130—131; pl. 308/7.

³⁴ *Ibidem*, p. 131; pl. 309/6.

³⁵ *Ibidem*, p. 126; pl. 299/1.

³⁶ *Ibidem*, p. 135; pl. 324/4.

³⁷ *Ibidem*, p. 135; pl. 323/2.

³⁸ *Ibidem*, p. 135; pl. 322/10.

³⁹ *Ibidem*, p. 139; pl. 340/3—5.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 139; pl. 340/9.

⁴¹ *Ibidem*, p. 140; pl. 341/3.

⁴² *Ibidem*, p. 123; pl. 290/1.

⁴³ *Ibidem*, p. 124; pl. 292/9.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 141; pl. 344/12.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 142; pl. 246/3, 6—9.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 142; pl. 347/14.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 143; pl. 351/13—14, 17.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 122; pl. 288/1.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 123; pl. 289/14.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 122—123; pl. 288/17.

⁵¹ *Ibidem*, p. 123; pl. 291/3—4.

⁵² *Ibidem*, p. 123; pl. 295/7, 10.

giu de Pădure—Fizeșu Gherlii din Ha B₂ (Delnița⁵³, Glod⁵⁴, Tîrgu Secuiesc I⁵⁵), acest tip de celt este cu deosebire caracteristic depozitelor din seria Moigrad—Tăuteu din Ha B₁, așa cum o demonstrează exemplarele descoperite la Cluj-Napoca II⁵⁶, Cornești⁵⁷, Șpălnaca I⁵⁸, Tăuteu⁵⁹, Țelna⁶⁰, Zagon II⁶¹, Simbăta Nouă I⁶². Deosebit de importantă, în acest sens, este și analogia foarte apropiată ce poate fi făcută cu unul dintre celturile ce intră în componența depozitului de la Sig⁶³, a cărui datare în Ha B₁ este puternic sprijinită de asocierea — printre altele — cu o situlă de tip Hajdúböszörmény, un coif în formă de clopot cu buton applatizat, precum și mai multe cești de tip Kirkendrup și Fuchsstadt⁶⁴.

În consecință, marea majoritate a obiectelor de metal aparținând depozitului de la Liborajdea pot fi încadrate cu precădere în faza Ha B₁, ceea ce implică o datare în consecință a întregului depozit și *inclusiunea sa în seria de depozite de tipul Moigrad—Tăuteu*, „îngroparea” lui petrecându-se — foarte probabil — la pragul dintre fazele Ha B₁ și Ha B₂, în circumstanțe istorice ce vor fi — numai parțial — discutate mai departe, în orice caz fără a putea fi pe deplin clarificate.

Ceramica descoperită în apropierea pieselor de metal ar putea fi pusă — fără a avea însă o certitudine deplină în acest sens — în relație cu acestea, întrucît prin caracteristicile sale esențiale poate fi atribuită fără nici un dubiu complexului cultural cu ceramică neagră canelată, care domină fazele incipiente ale Hallstatt-ului (Ha A și începutul Ha B) și în sud-vestul României⁶⁵.

⁵³ *Ibidem*, p. 141; pl. 345/7.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 142; pl. 347/13.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 144; pl. 355/15.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 128; pl. 303/14.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 128—129; pl. 305/6.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 135—136; pl. 325/13—14, 16; 326/1—2.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 136—137; pl. 329/8.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 137; pl. 332/4.

⁶¹ *Ibidem*, p. 138—139; pl. 338/9—12.

⁶² *Ibidem*, p. 140; pl. 341/8.

⁶³ T. Soroceanu — E. Lakó, *Depozitul de bronzuri de la Sig (jud. Sălaj)*, în *Acta MP*, V, 1981, p. 145 și urm.; fig. 8/4, cu bibliografia.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 155; fig. 2—6, 9/4.

⁶⁵ Cele mai reprezentative descoperiri aparținând acestui complex pe teritoriul Banatului sînt: cele din faza a II-a a necropolei de incinerare de la Bobda (săpături efectuate de M. Moga și O. Radu. Material inedit în Muz. Timișoara. Cf. M. Moga, în *RevMuz*, I, 1964, p. 296; *Idem*, în *Acti del VI CISPP*, II, (1965), p. 430; K. Horedt, în *StComS*, 13, 1967, p. 147 și urm.), cele de la Cornuțel (I. Stratan, în *SCIV*, XV, 1964, 4, p. 523—527; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 205; A. László, în *Centenar Muzeal Orădean*, p. 180 și fig. 4; M. Gumă, în *StComC*, II, 1977, p. 256), Fizeș (O. Bozu, în *StComC*, IV, 1982, p. 137—153), Susani, (I. Stratan, Al. Vulpe, în *PZ*, 52, 1977, p. 28—60), Caransebeș (Material în Muz. Caransebeș. Cf. L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. I, Ed. Facia, Timișoara, 1979, p. 196), Moldova Nouă — „Cariera de banatite” (M. Gumă, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 481—493) și Remetea Mare — „Gomila lui Gabor” (săpături inedite efectuate de Fl. Medeș. Materialul în Muz. Timișoara, toate datele cu precădere în faza Ha A. În cea mai mare parte a zonei de sud-vest a României acest complex își continuă evoluția și la începutul fazei Ha B, așa cum o demonstrează descoperirile de la Bocșa Română — „Dealul Mare” (material inedit în Muz. Reșița, provenind dintr-o necropolă de incinerare) și cele de la Remetea Mare — „Gomila lui Pituț”, (ceretări efectuate de Fl. Medeș. Material în cea mai mare parte inedit, aflat la Muz. Timișoara. Cf. Fl. Medeș, *Cercetări arheologice recente de la Remetea Mare*, jud. Timiș, mss., comunicare prezentată în cadrul simpozionului „In Memoriam

Din păcate, starea sa excesiv de fragmentară și lipsa unei tipologii evolutive a ceramicii pentru primele faze ale Hallstatt-ului, în condițiile în care multe dintre descoperirile din Banat caracteristice acestui orizont sînt încă nepublicate (Bobda, Remetea Mare, Bocșa Română etc.), fac deosebit de dificilă orice încercare de încadrare cronologică mai fină în cadrul acestui interval a materialului ceramic descoperit la Liborajdea.

Din cadrul acestuia, vasul uzual în formă de sac (fig. 7/2) nu ne poate oferi repere cronologice deosebite, fiind un tip comun și larg răspîndit la sfîrșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului în întregul spațiu carpato-danubian. Dintre celelalte forme, tipul de vas—urnă decorat cu caneluri (fig. 7/1) are analogii încă din orizontul Cruceni II (Br. D)⁶⁶ sau în descoperirile de la Susani⁶⁷, Moldova Nouă⁶⁸, Bobda II⁶⁹ (Br. D — Ha A, și, mai ales, Ha A), evoluția sa prelungindu-se — de cele mai multe ori în asociere cu ornamente incizate și imprimate — pînă la orizontul grupelor cu ceramică incizată și imprimată din Ha B, de tip Gornea — Kalkač⁷⁰ și Insula Banului⁷¹, sau chiar în cultura Basarabi (Ha C)⁷². La fel, cana cu corpul bombat, decorată cu caneluri orizontale (fig. 5/1), este înțilnită în forme incipiente încă din faza a doua a necropolei de la Cruceni⁷³, sau la Susani⁷⁴. Străchinile cu buza trasă spre interior (fig. 6/3—4) încep să apară pe teritoriul Banatului încă de la același orizont, așa cum o arată exemplarele descoperite la Susani⁷⁵ și Moldova Nouă⁷⁶, dar evoluează pe întreg parcursul primei epoci a fierului.

Ansamblul elementelor definitorii (pastă, decor, forme) al ceramicii descoperite la Liborajdea denotă însă un aspect mai evoluat decît cel al orizontului Bobda II — Susani — Moldova Nouă (Ha A₁), ea încadrîndu-se mai degrabă în orizontul descoperirilor (încă inedite) de tip Remetea Mare — „Gomila lui Gabor” și „Gomila lui Pituț” și Bocșa Română — „Dealul Mare” din Banat, datate în Ha A₂—B₁.

Toate acestea sprijină, așadar, posibilitatea existenței unei relații de contemporaneitate între piesele de metal ale depozitului de la Liborajdea și fragmentele ceramice descoperite în apropierea acestuia.

Constantini Daicoviciu”, Caransebeș, 26—27 martie 1977). Datarea acestei ultime stațiuni cel puțin în faza de Ha B, este sprijinită și de prezența în perimetrul acesteia a unei situle de bronz de tip Hajdúböszörmény (Fl. Medeleț, *Die Bronzesitula von Remetea Mare, Krets Timiș*, în *Dacia*, M.S., XVIII, 1974, p. 95—102; idem, *Situla de la Remetea Mare, jud. Timiș*, în *Banatica*, III, 1975, p. 49—59.

⁶⁶ O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 503 și urm., pl. 1/3; 3/5; 9/9.

⁶⁷ I. Stratan, Al. Vulpe, *loc. cit.*, Taf. 4/11—12; 6/93—94; 25/149.

⁶⁸ M. Gumă, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 484, pl. II.

⁶⁹ Material inedit în Muz. Timișoara.

⁷⁰ M. Gumă, *op. cit.*, în *Banatica*, V, 1979, pl. XII; XXI/4—6.

⁷¹ S. Morintz și P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României — Insula Banului*, în *SCIV*, 20, 1969, 3, fig. 12/1; 19/1.

⁷² M. Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, în *Banatica*, VII, 1983, pl. XII/2; XXIX.

⁷³ O. Radu, *op. cit.*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, pl. 2/1.

⁷⁴ I. Stratan, Al. Vulpe, *loc. cit.*, Taf. 4/7; 5/214.

⁷⁵ *Ibidem*, Taf. 5/3; 10/79—86, 92; 11/100—117; 12/118—121; 13/122—125.

⁷⁶ M. Gumă, în *Acta MN*, XVI, 1979, pl. IV/5.

Considerații istorico-arheologice

Avînd în vedere condițiile fortuite de efectuare ale acestei descoperiri, precum și lipsa unor săpături arheologice în punctul menționat (aproape imposibil de realizat în prezent, datorită nivelului ridicat al apelor Du-nării), este greu de stabilit cu certitudine caracterul inițial al acestui complex arheologic.

Gruparea strînsă a cinci din cele șase obiecte de metal care intră în componența depozitului ar pleda la prima vedere în favoarea ascunderii sale în contextul unor împrejurări istorice vitrege pentru persoana sau comunitatea căruia i-a aparținut.

Relativ recent, în literatura de specialitate a fost avansată ideea potrivit căreia multe, dacă nu chiar marea majoritate a depozitelor de bronzuri cunoscute ar reprezenta de fapt depuneri votive⁷⁷. Din păcate, pentru descoperirea de la Liborajdea nu există nici un fel de elemente care să pledeze în favoarea unei asemenea interpretări.

Mai mult, ținînd cont de varietatea tipurilor de vase descoperite în imediată apropiere a obiectelor de metal și distanța destul de mare care separă locul în care a fost găsit celțul din 1973, față de gruparea de obiecte descoperite în 1983, nu poate fi în întregime exclusă existența unei necropole hallstattiene timpurii în acest punct.

Desigur, asupra acestui important aspect numai efectuarea unor cercetări arheologice sistematice va fi în măsură să aducă precizări suplimentare.

Deosebit de importante pot fi însă implicațiile istorice ale acestei descoperiri pentru mai buna înțelegere a evoluției culturale din etapa timpurie a primei epoci a fierului în sud-vestul României.

În primul rînd, trebuie să remarcăm faptul că orizontul cronologic la care se plasează materialele descoperite la Liborajdea (Ha B₁) consemnează, cel puțin pentru Banat, o scădere remarcabilă a numărului de depozite de bronzuri, comparativ cu perioada anterioară a Hallstatt-ului A⁷⁸.

Această realitate s-ar putea datora pe de o parte progreselor făcute în această perioadă de metalurgia fierului, cu deosebire în zona de sud-vest a României⁷⁹, iar pe de altă parte unei stabilități etno-culturale mai

⁷⁷ Pentru aceasta, a se vedea, mai ales: F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland: Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Bonn, 1976, p. 80 și urm.; W. A. von Brunn, *Zur Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, în *61 Ber R.G.K.*, 1980, p. 92; V. Căpitanu și Al. Vulpe, *Sabia de la Marvila*, în *MemAntiq*, IX—XI, (1977—1979), 1985, p. 499 și nota 12; T. Soroceanu — E. Lákó, *op. cit.*, în *Acta MP*, V, 1981, p. 155. Pentru țara noastră, această părere a fost susținută îndeosebi de Al. Vulpe (în: *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 305; *SCIVA*, 1973, 1974, 1, p. 16; *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 371; *Germania*, 59, 1981, 2, p. 428.) și B. Hänsel (în *P.Z.*, 56, 1981, 2, p. 285).

⁷⁸ Singurul depozit de bronzuri cunoscut pînă acum pentru faza Ha B₁ în Banat era cel de la *Giurgiova* (O. Răut, în *RevMuz*, IV, 1967, 1, p. 44—47.), cu toate că nu este deloc exclusă și posibilitatea plasării sale în faza Ha A₂ (Cf. și M. P. Dîmbovița, *op.cit.*, p. 130, cu opinia lui M. Rusu).

⁷⁹ M. Rusu, *Inceputurile metalurgiei fierului în Transilvania*, în *MemCD*, C.uj, 1974, p. 351 și urm.; A. László, *Inceputurile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 17 și urm.; Idem, *Anfänge der Benützung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, în *ActaArchHung*, 29, 1977, p. 53 și urm.

accentuate față de cea constatată la orizontul fazelor Br. D — Ha A, pentru întreaga zonă sud-est europeană.

Ținând cont și de posibilitatea corelării depozitului descoperit la Liborajdea cu o fază mai avansată din evoluția complexului cultural cu ceramică canelată de la începutul primei epoci a fierului, singura explicație posibilă pentru „ascunderea” acestui depozit (în cazul în care excludem ipoteza interpretării sale ca depunere votivă sau ca element component al unei necropole) ar fi punerea sa în legătură cu penetrația, constatată în Ha B (mai sigur Ha B₂—B₃) pentru zonele sudice și vestice ale Banatului, a elementelor de tip Gornea—Kalakača (Bosut III a)⁸⁰.

În orice caz, dacă asocierea pieselor de metal ale depozitului de la Liborajdea cu ceramica neagră canelată reprezintă o realitate, această nouă descoperire din sudul Banatului s-ar putea adăuga argumentelor deja publicate care pledează pentru restrângerea datării, în intervalul Ha B₂—B₃, a grupelor culturale de tip Insula Banului și Gornea—Kalakača⁸¹.

Fără îndoială, că cercetările viitoare vor fi în măsură să valorifice mai complex această nouă descoperire, contribuind substanțial la o cit mai obiectivă interpretare a evoluției etno-culturale din sud-vestul României, din întregul spațiu carpato-dunărean, la începutul primei epoci a fierului tracic din aceste zone.

MARIAN GUMĂ — ION DRAGOMIR

EIN BRONZEDEPOT AUS DER FRÜHEISENZEIT DAS BEI LIBORAJDEA GEFUNDEN WURDE (GEMEINDE SICHEVIȚA, KREIS KARASCH-SEVERIN)

(Zusammenfassung)

Anlässlich einer Felbegehung im November 1983 fand der Lehrer Ion Dragomir aus Gornea östlich der Mündung des Baches Liborajdea in die Donau (die Stelle heisst „Terenul lui Brăilă”), am Stromufer, ein Bronzedepot bestehend aus zwei Kelten (Abb. 2/1, 3; 3/1—2), ein Fragment eines Bronzeschwerter (Abb. 2/4; 4/2), sowie eine Nadel (die der Finder verlor). Später fand man an derselben Stelle einen weiteren kleineren Kelten (Abb. 2/5; 4/1).

Indem die Autoren einen weiteren Kelten hinzuzählen, der 1973 in der Nähe gefunden wurde (Abb. 2/2; 4/3) kommen sie zu der Schlussfolgerung, dass es sich um Funde aus einem Bronzedepot handelt. Es wird nicht ausgeschlossen, dass sich in der Nähe auch eine Nekropole befindet. Die verlorene Nadel nicht hinzugerechnet wiegt der Depotfund 1.193 Gramm.

Ausser der Bronzefunden entdeckte man auch Keramikfragmente, die mehrere Gefässtypen angehören (Abb. 5—7) und typisch sind für der Kulturkomplex der Schwarzkkeramik mit Rillen aus der Früheisenzeit im Südwesten Rumäniens.

Aufgrund der Form- und Dekoranalogen der Bronzefunde wird das Depot der Phase Ha B₁ zugeordnet und als der Depotgruppe vom Typ Moigrad—Tăuteu angehörend erkannt (nach M. Rusu).

⁸⁰ M. Gumă, *Cîteva observații asupra grupului Bosut*, în *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 43—66, cu bibliografia.

⁸¹ *Ibidem*, p. 62—64; A. László, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 26; V. Vasilev, în *Acta MN*, XX, 1983, p. 44—49; M. Gumă, *op. cit.*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 89.

CONSIDERAȚII PRIVIND MATERIALUL FAUNISTIC PROVENIT DIN AȘEZAREA DACICĂ DE LA „STENCA” LIUBCOVEI (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Eșantioanele faunistice ce fac obiectul articolului de față provin din așezarea dacică fortificată de la „Stenca” Liubcovei și se datează, alături de celelalte materiale arheologice între: sfârșit de sec. III î.e.n. și început de sec. I e.n.¹.

Stațiunea mai sus-amintită este amplasată în Valea Dunării, în depreșiunea Gornea—Liubcova, pe un masiv calcaros ce bara pînă nu demult accesul în Clisura Dunării între localitățile Liubcova și Berzasca. Materialul, cumulînd un număr de 1216 oase, provine din 21 gropi, 5 locuințe și din stratul de cultură. Analiza s-a efectuat pe fiecare nivel în parte. Din nivelul dacic inferior (I), datat între secolele III—II î.e.n.², a fost supus observației un lot de 573 fragmente iar din nivelul dacic superior (II), datat între secolele I î.e.n. — I e.n.³, un lot de 622 oase.

Relativ bine conservate, de dimensiuni variabile, resturile prezintă spărturi vechi. Unele dintre ele evidențiază urme de tăiere, pete de ardere (în special cel provenit din zona vetrelor), urme lăsate de colții carnivorelor. În proporție mică apar fragmente de coarne de cerb cu urme de prelucrare, unele fiind prelucrate integral (21 buc.). Identificarea eşantioanelor a pus în evidență doar resturi provenite de la animale. Privit în ansamblu, materialul îmbracă un aspect tipic de „resturi menajere”, avînd în vedere cele enunțate mai sus.

Nivelul I Dacic

Moluștelor le revin două cochilii de *Unio*.

Peștii dețin resturi mai numeroase, și anume 50 fragmente de radii, operculare, dinți faringieni, vertebre, aparținînd speciilor: *Cyprinus carpio*, *Silurus glanis*. Se apreciază că indivizii pescuiți aveau dimensiuni mari (vertebre de somn cu Ø de: 34; 35,5; 46,5 mm).

Păsărilor le aparțin 33 fragmente, toate atribuite *găinii domestice*.

¹ M. Gumă, în *Banatica* IV, 1977, 102.

² *Ibidem*, p. 90.

³ *Ibidem*.

Repartiția materialului faunistic

	Nivelul I Dacic																							
	G ₃	G ₆	G ₈	G ₇	G ₈	G ₁₀	G ₁₁	G ₁₂	G ₁₃	G ₁₄	G ₁₆	G ₁₇	G ₁₈	G ₂₂	G ₂₄	G ₂₆	G ₂₉	G ₃₀	G ₃₈	Din str.	Total			
Bos taurus	1				3		5	5	14	4	6	6	7		4		1	1	2	29	88			
Sus s. dom.	1			9	2		5	5	5	5		12	4	2	8	7	3	1	12	24	105			
Ovicaprine			5	2	2	5	4		5	1	2	6	3		6	2			5	19	67			
Canis fam.							1	1													2			
Equus c.												1								1	2			
TOTAL sp. domestice	2		5	11	7	5	15	11	24	10	8	25	14	2	18	9	4	2	19	73	264			
Cervus el.	4		2					1	3	2	1		7		2	1		1	2	25	51			
Sus s. fer.	2	1		1				2	1		1	1	6				1	1		16	33			
Capreolus c.																				5	5			
Ursus arct.				1																				
Bos primig				44																	4			
Meles m.													27								27			
Martes m.																				1	1			
TOTAL sp. sălbatice	6	1	2	6				3	4	2	2	1	40		2	1	1	2	2	47	122			
Păsări							27	2	1		1									2	33			
Reptile																								
Pești							33	1	1			4	5		2				1	3	50			
Moluște															1						1			
TOTAL MAMIFERE	8	1	7	17	7	5	15	14	28	12	10	26	54	2	20	10	5	4	21	120	386			
TOTAL sp. determin.	8	1	7	17	7	5	75	17	30	12	11	30	59	2	23	10	5	4	22	125	470			
Coaste	6	2	5	10	7		20	17	5		2	2		4	2		4	1	1	15	103			
TOTAL EȘANTION	14	3	12	27	14	5	95	34	35	12	13	32	59	6	25	10	9	5	23	140	573			

G=groapă menajeră; B=bordei; L=locuință; V=vatră.

Tabelul 1

Complexe — „Stenca” Liubcovei

Nivelul II Dacic																Tosal general
G ₂₅	G ₂₆	G ₃₀	G ₃₁	G ₃₄	B ₁	B ₂	B ₃	L ₄	L ₅	V ₁	V ₂	V ₃	V ₄	Din str.	Total	
4	19		6	1	10	7	5	12	9	3	4	5	5	75	165	253
6	3	2	1	1	9	7	7	10	19	1	2		2	52	122	227
3	4		1		7	1	6	6	8	2	1		2	53	94	161
								1					1		2	4
														3	3	5
13	26	2	8	2	26	15	18	29	36	6	7	5	10	183	386	650
3	2		2		2	4	3	3	17	4	1	1	2	53	97	148
1	1	1			3	2	2	1	3				1	20	35	68
														1	1	6
									1					5	6	7
														4	4	8
														1	1	28
																1
4	3	1	2		5	6	5	4	21	4	1	1	3	84	144	266
									2					3	5	38
											1			2	3	3
					3	2	1	2	1					8	17	67
					1		1								2	3
17	29	3	10	2	31	21	23	33	57	10	8	6	13	267	530	916
17	29	3	10	2	35	23	25	35	60	10	9	6	13	180	557	1 027
5	2	1			5	2	8	10	5		5	1	1	20	65	168
22	31	4	10	2	40	25	33	45	65	10	14	7	14	300	622	1 195

195 + 21* = 1 216

* coarne de cerb prelucrate

Tabelul 2

Datele metrice ale găinii din așezarea dacică de la „Stenca” Liubcovei (mm)

	Nivelul I	Nivelul II
TIBIOTARS		
Lg. max.	106	92,5
Lt. px.		16,5
Lt. diaf.	5,5; 5,5; 9	
Lt. dist.	5	10
FEMUR		
Lg. max.	65	68,5
Lt. px.	13	13,5
Lt. diaf.	6	6
Lt. dist.	12	13
OMOPLAT		
Lt. cap cranial		10
HUMERUS		
Lg. max.	59,5	
Lt. px.	17	
Lt. diaf.	6	

Din groapa 11 provin 27 oase de găină domestică repartizate la minimum 4 indivizi subadulți (tab. 3). Puținele date metrice ce au putut fi prelevate pe oasele animalelor adulte, indică o găină de talie mică, întâlnită și în alte așezări geto-dacice de pe teritoriul României⁴.

Tabelul 3

Repartiția resturilor de găină
din groapa 11 pe regiuni corporale

	stg.	dr.
Coracoid	2	—
Scapulă	1	1
Humerus	2	—
Ulnă	—	2
Femur	4	4
Tibiotars	2	1
Tarsometatars	3	2
Coaste (3)		

Speciile domestice

Cea mai mare parte a materialului aparține mamiferelor domestice și sălbatice, cumulînd un total de 489 fragmente dintre care 103 sînt coaste (tab. 1).

În cadrul speciilor domestice, pe primul loc, atît ca număr de oase cît și ca număr de indivizi, se situează *porcul domestic*.

⁴ S. Haimovici, în *Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere*, Budapest, 1973, p. 257—272.

Taliile suinelor domestice de la „Stenca” Liubcovei

Tabelul 4

Piesa	Nivelul I		Nivelul II	
	Lungimea	Talia	Lungimea	Talia
HUMERUS	152	61,56	151	61,15
ASTRAGAL	34,5	61,75	36	61,44
	41,5	74,28		
CALCANEU	67	62,57	65	60,71
METAC. III	68,5	73,43		
	65,5	70,21		
METAC. IV			67	70,55
	71	62,76	82	72,48
METAT. IV	76,5	67,62	74	65,41
VARIABILIT.	61,56 9 74,28		60,71 6 72,48	
MEDIA	66,85		65,79	

Tabelul 5

Datele metrice ale suinelor de la „Stenca” Liubcovei (mm)

	Nivelul I			Nivelul II		
	Nr.	Variabilit.	M	Nr.	Variabilit.	M
MAXILA						
P ² —P ⁴	1	34,5				
M ¹ —M ³	1	62				
Lg. M ³	3	28,5— 33	30,3	1	32	
Lg. M ²	7	17,5— 21,5	19,4	2	17; 20	
MANDIBULA						
P ₂ —P ₄	5	31 — 38	34,5	1	34	
M ₁ —M ₃	5	56 — 66	62,7	8	58 — 68,5	64,5
P ₂ —M ₃	4	87 — 103	96,2	1	98	
Lg. simf.	6	55 — 66,5	61,6	1	52,5	
Lg. M ₂	8	18 — 22	19,6	13	18 — 21,5	19,6
Lg. M ₃	5	27 — 32,5	29,9	10	26,5—34	30,6
OMOPLAT						
Lg. cap articular	2	33; 34				
Lg. supraf. articular	2	26; 28		1	24	
Lt. col	2	23; 23		2	16,5; 22,5	
HUMERUS						
Lg. mx.	1	152				
Lt. diaf.	6	15,5— 16,5	16	8	10,5—16,5	14,9
Lt. trohl.	8	29,5— 35,5	32	4	31 — 33	31,8
Lt. dist.	8	36,5— 41,5	37,1	4	36,5—37	37
RADIUS						
Lt. px.	3	26 — 28,5	27,6	6	26,5—30,5	28,5
Lt. diaf.	6	15 — 19	17,2	9	15,5—20,5	17,5

	Nivelul I			Nivelul II		
	Nr.	Variabilit.	M	Nr.	Variabilit.	M
COXAL						
Ø acetab.				2	36,5; 37	
TIBIA						
Lt. px.	1	32				
Lt. diaf.	2	19; 20,5		2	16; 18	
TIBIA						
Lt. px.	1	32				
Lt. diaf.	2	19; 20,5		2	16; 18	
Lt. dist.	1	29		5	27,5—29	28,2
ASTRAGAL						
Lg. mx.	2	34,5; 41,5		1	36	
CALCANEU						
Lg. mx.	1	67				
METACARP III						
Lg. mx.	3	63 — 68,5	65,5			
Lt. px.	5	17 — 20	18,5			
Lt. diaf.	5	12,5— 15	13,4			
Lt. dist.	3	14 — 15,5	15			
METACARP IV						
Lg. mx.					67	
Lt. px.				2	13; 16	
Lt. diaf.	1	13		2	11; 13	
Lt. dist.				1	14	
METATARS III						
Lt. px.	1	20				
Lt. diaf.				1	12,5	
METATARS IV						
Lg. mx.	2	71; 76,5		2	74; 82	
Lt. px.	2	15; 15,5		2	13,5; 16	
Lt. diaf.	3	10,5— 12,5	11,6			
Lt. dist.	2	12,5; 13,5	20,5	2	15,5; 16,5	
PHALANX I						
l.g. mx.				2	28; 28	
PHALANX II	1	29,5				

Această situație, în care oasele porcului sînt cele mai numeroase, a fost relevată și pentru nivelul dacic de la Pecica⁵. Materialul este bine conservat, existînd o serie de piese întregi. Repartiția materialului pe regiuni corporale este în general uniformă, totuși remarcăm prezența în număr foarte mare a resturilor de maxilare. Studiul acestora indică un masiv facial nu prea alungit, cu media simfizei mandibulare oscilînd în jurul valorii de 61,6 cm., fiind ceva mai mică decît cea de la Pecica (65,2)⁶.

Pentru un singur exemplar s-a calculat un indice lacrimar, cu valoarea de 1,33, deci aproape de cel al mistrețului. Pe opt fragmente maxilare a fost prezent P₁. Cu toate că masivul facial nu e prea alungit, suinele domestice de la „Stenca“ Liubcovei aparțineau totuși tipului primitiv, ne-

⁵ S. Haimovici, în *AnStUniv*, XV, 1969, p. 407.

⁶ S. Haimovici, în *Ziridava*, Arad, 1978, p. 274.

Tabelul 6

Datele metrice ale bovinelor de la „Stenca” Liubcovei (mm)

	Nivelul I			Nivelul II		
	Nr.	Variabilit.	M	Nr.	Variabilit.	M
COARNE						
Lg. mx.						
Circonf. bază				1	360	
Diametru mare bază				2	220; 160	
Diametrul mic bază				2	78; 63	
				2	62,5; 42,5	
MANDIBULA						
P ₂ —M ₃	2	127; 129				
P ₂ —P ₄	3	49 —50	49,3			
M ₁ —M ₃	4	75 —83	79			
Lg. M ₃	5	34 —38	35,6	1	33	
OMOPLAT						
Lg. cap articular	5	57,5—69,5	64,8	5	65 —69,5	64,5
Lg. supraf. artic.	4	41 —53	49,2	4	51 —53	51,7
Lt. min. col	2	38,5; 45				
HUMERUS						
Lt. proximală	1	96*				
Lt. distală	2	82; 84		2	70; 70,5	
RADIUS						
Lt. proximală	4	71 —85,5	76,5	2	77; 88	
Lt. diafiză	2	37; 40,5				
Lt. distală	4	59 —71,5	65	8	57 —69,5	63
TIBIA						
Lt. proximală	2	69; 78				
Lt. diafiză	6	26 —48	35	6	26 —48	34,8
Lt. distală	8	57 —69	60,2	7	52 —60	56,6
CENTROTARS						
Lg. maximă	4	43 —51	47,3			
ASTRAGAL						
Lg. maximă	5	56 —61	58,8	9	56,5—61,5	59
CALCANEU						
Lt. maximă	2	48; 53,5				
PHALANX I						
Lg. maximă 73*	18	52,5—70,5	60,8	14	52,5—70; 74,5*	61
PHALANX II						
Lg. maximă	6	33 —38,5	35,8		51,5*; 52*; 53*	
PHALANX III						
Lg. maximă	3	60 —73	67			

ameliorat. În privința taliei, datele metrice indică valori corporale asemănătoare celor de la Pecica⁷, însă ceva mai mari decât cele de la Zimnicea⁸. În privința vârstei de sacrificiu, se constată că din cei 18 indivizi estimați, 9 au fost sacrificați între 1—2 ani (50%), 5 indivizi pînă la un an (27,7%), unul între 2—2½, iar 3 animale aveau deja dentiția mediu sau puternic erodată (16,6%). Acest mod de exploatare este asemănător cu cel de la Radovanu⁹, Mărgăritești¹⁰, unde apar și indivizi cu dentiția puternic uzată.

Bovinele înregistrează un procent mai scăzut, cifra oferită de frecvența NMI¹¹ fiind mai semnificativă decât cea a numărului de resturi. În general, materialul lor este mai puțin semnificativ, oferind puține date despre talia și conformația corporală.

În material s-au găsit două porțiuni de coarne de tip „brahyceros” ce au aparținut probabil femelelor. Puținele date metrice indică animale de talie mică, ele încadrându-se în parametrii vitelor din așezările getodacice de la Pecica¹², Cîrlomănești¹³, Radovanu¹⁴, Piscul Crăsani¹⁵. Referitor la vârsta de sacrificare, doar 9,09% erau subadulți, 18,10% indivizi atinseseră stadiul adult, iar cea mai mare parte erau maturi (63,60%). S-au semnalat chiar animale cu serii dentare puternic erodate. Situația este întrucîtva asemănătoare cu cea de la Pecica¹⁶, Mărgăritești¹⁷.

Ovicaprinele. Din cele 67 resturi atribuite acestui grup, 1/3 reveneau caprelor. De la acestea s-au păstrat cinci fragmente de coarne dintre care patru au putut fi dimensionate, celălalt provenind de la un ied. Toate aparțin femelelor, încadrându-se în categoria „prisca”. De la ovine s-a păstrat un corn de femelă, de dimensiuni mici.

Tabelul 7

Taliile ovicaprinelor din nivelul I dacic

	Ovine		Caprine	
	Lungimea	Talia	Lungimea	Talia
HUMERUS	145	61,48 (H)		
RADIUS	152	60,19 (H) 61,1 (T)		
METACARP			112	64,4 (S)
METATARS	134	60,97 (H) 62,71 (T)	112	59,8 (S)
MEDIA				
VARIAB.		60,64—62,71 61,3		

⁷ Ibidem.⁸ S. Haimovici în *AnStUniv*, XVIII, 1972, p. 198.⁹ M. S. Udrescu, în *Thraco-Dacica*, III, 1982, p. 141.¹⁰ M. St. Udrescu, în *SCIVA*, 28, 1977, 2, p. 371.¹¹ Număr minim de indivizi.¹² S. Haimovici, în *Ziridava*, p. 277.¹³ M. St. Udrescu, în *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 367.¹⁴ M. St. Udrescu, în *Thraco-Dacica*, III, 1982, p. 140.¹⁵ M. St. Udrescu, în *Animals and Archaeology: Husbandry in Europe*, BAR International series 227, 1984, p. 85.¹⁶ S. Haimovici, în *Ziridava*, p. 2278.¹⁷ M. St. Udrescu, în *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 366.

Tabelul 8

Datele metrice ale ovicaprinelor de la „Stenca” Liubcovei (mm)

	Nivelul I dacic		
	Ovine	Caprine	Ovicaprine
COARNE			
Lg. mx.		143	
Circonf. bază		78	
Ø mare bază	27	29; 28; 35; 36,5	
Ø mic bază	20	17; 15; 17; 17,5	
MAXILA			
P ² —M ³			72
P ² —P ⁴			25
M ¹ —M ³			47
Lg. M ³			19
MANDIBULA			
I ₁ —M ₃			124
P ₂ —M ₃			72,5; 72,5
P ₂ —P ₄			26,5; 28
M ₁ —M ₃			46; 44,5; 48,5
Lg. M ₃			23; 23; 22,5
OMOPLAT			
Lg. cap artic.			30
Lg. supr. art.			23,5
Lt. min. col			17; 15,5
HUMERUS			
Lg. maximă	145		
Lt. proximală	31		
Lt. diafiză	11,5; 13,5; 14		
Lt. distală	28,5; 24,5; 31,5		
RADIUS			
Lg. maximă	152		
Lt. proximală	24		27
Lt. diafiză	12,5		16,5; 13,5; 14,5; 17,5
Lt. distală	28,5		
COXAL			
Ø acetabular	25,5	28	30
FEMUR			
Lt. distală			
TIBIA			
Lt. distală			
ASTRAGAL			
Lg. maximă	29		
METACARP			
Lg. maximă		112	
Lt. proximală	24,5	23	
Lt. diafiză	15,5	15,5	16
Lt. distală		26,5	
METATARS			
Lg. maximă	134	112	
Lt. proximală	17,5	18,5	
Lt. diafiză	9,5	12,5	12; 12,5
PHALANX I			
Lg. maximă	34; 38		

Din punct de vedere dimensional nu s-au semnalat diferențe față de ovicaprinele din celelalte așezări geto-dacice menționate în text. Referitor la modul de exploatare, erau ucise animale cam în mod egal pentru fiecare grupă de vîrstă, începînd cu 3—6 luni. În general proporția de animale tinere este mică, la fel și cea de exemplare bătrîne, predominînd cele sacrificate între 2—4 ani.

Equideele sînt reprezentate prin două resturi provenite din G₁₇ și din stratul de cultură. Dimensiunile lor le redăm mai jos:

PHALANX I

Lg. maximă 74,5 mm
 Lț. prox. 49
 Lț. feței de artic. prox. 46,5
 Ø proxim. 33,5
 Lț. min. diaf. 31
 Lț. dist. 41,5
 Lț. feței de artic. prox. 38

METACARP III

Lț. prox. 46,5

Ambele piese provin de la un cal de talie mică.

Canidele. Au fost identificate cu o frecvență foarte scăzută și resturi provenite de la cîine. Este vorba de o articulație mandibulară stîngă și o mandibulă stîngă fără dinți, cu următoarele dimensiuni luate la nivelul alveolelor dentare: P₁—M₃=59 mm; P₁—P₄=33; M₁—M₃=26; M₁=16,5. S-a calculat o lungime bazală după Dahr=127,1 ceea ce corespunde unui animal de talie mică.

Speciile sălbatice

Resturile acestui grup de mamifere au fost găsite în abundență în complexele cercetate în așezarea dacică de la „Stenca” Liubcovei. În eșantionul lor, *cerbului* îi revine cea mai mare parte din material. Pe lîngă cele

Tablul 9

Datele metrice ale mistrețului din așezarea dacică (mm)

	Nivelul I	Nivelul II
MAXILA — Lg. M ₃	38; 38; 44,5	
MANDIBULA — Lg. M ₃	38,5	
OMOPLAT — Lț. min. col	35,5; 38	
HUMERUS — Lț. trohlee	39; 48	42; 47; 48
— Lț. distală	48; 57,5	51,5; 54,5; 57; 58,5
RADIUS — Lț. prox.	38; 38; 39	
COXAL — Ø acetab.		44; 52; 52,5; 54
TIBIA — Lț. distală	35; 36,5	45; 45; 49
ASTRAGAL — Lg. max.	49; 50; 52	55
CALCANEU — Lg. max.	98; 102	
METAC IV — Lg. max.	98	
METAT IV — Lg. max.	124	
PHALANX I — Lg. max.	45,5	45,5; 47

Tabelul 10

Datele metrice ale cervidelor de la „Stenca” Liubcovei (mm)

	Nivelul I			Nivelul II		
	Nr.	Variabilit.	M	Nr.	Variabilit.	M
MANDIBULA						
M ₁ —M ₃	3	75 —84	79,6	1	81	
Lg. prem.				1	47	
OMOPLAT						
Lg. cap. articular	1	53,5				
Lg. supraf. articulară	1	42,5		4	35 —62	46,5
HUMERUS						
Lt. trohlee	1	58,5		2	55; 64	
Lt. distală	1	62		3	58,5—67,5	65
RADIUS						
Lt. prox.				3	57 —62,5	59
Lt. diafiză	2	27,5; 28				
Lt. distală	5	49 —57	52,2			
FEMUR						
Lt. prox.	1	25		1	83,5	
Lt. dist.	1	61				
TIBIA						
Lt. dist.	4	49,5—55	52,7	2	59,5; 69	
ASTRAGAL						
Lg. max.				1	55	
CALCANEU						
Lg. max.	2	128; 129				
METACARP						
Lg. max.				1	263	
Lt. prox.				1	43	
Lt. diafiză	1	23		12	19 —27	20,7
Lt. dist.	2	42; 42,5		5	39,5—50	43,3
METATARS						
Lg. max.	1	300,5				
Lt. prox.	2	38,5; 43,5				
Lt. diafiză	1	23		4	34,5—41	38
Lt. dist.	1	47		3	22 —25,5	23,3
PHALANX I						
Lg. max.	3	56 —62,5	59,6	5	56 —62	58,5
Lt. prox.	2	22,5; 23		5	22 —23,5	22,9
Lt. diafiză	2	17,5; 18		5	17,5—18,5	18,3
Lt. dist.	4	19,5—21,5	21	8	18 —21,5	20,5
PHALANX II				1	45,5	

51 oase, luate în discuție, 8 fragmente de coarne prezintă urme de prelucrare sau au fost prelucrate integral (ele nu sînt cuprinse în statistici). Semnalăm, de asemenea, prezența cîtorva oase neepifizate provenite de la doi subadulți. Restul materialului a aparținut unor animale mature. O singură piesă s-a păstrat întreagă, este vorba de un metatars cu lg. de 300,5 mm, pe care este vizibilă sutura epifizo-diafizară.

Mistrețul prezintă un material destul de bogat, și anume 33 fragmente provenite în cea mai mare parte de la indivizi maturi, cu o talie ce varia între 89,5—109,61 cm.

Căpriorul. Din cele cinci oase prezente în lot, trei provin de la un subadult (un corn, o ulnă neepifizată px., un metacarp neepifizat px.), iar două de la un adult (un corn cu urme de prelucrare și un calcaneu).

Bourul. Cele patru piese (datele lor metrice sînt trecute cu asterisc în tabelul 6) provin de la un mascul și o femelă.

Ursului îi revine un fragment de humerus distal cu lt. distală=81,5 și lt. diaf.=26 mm.

De la *jder* s-a păstrat un fragment de mandibulă cu lg. $M_1=11$ mm.

Bursucul. În G_{18} s-au găsit 27 piese aparținînd scheletului unui animal, ale cărui date metrice, din lipsă de spațiu, le vom prezenta într-un articol viitor.

Nivelul II Dacic

Cuprinde un număr de 622 oase repartizate aceluiași grupe de animale ca în primul nivel.

Moluştele sînt prezente prin două fragmente de valve de la specia *Unio*.

Peștilor le revin doar 17 fragmente de radii, vertebre, porțiuni maxilare, toate provenite de la *Esox lucius*, *Cyprinus carpio*, *Silurus glanis*.

Reptilele au 3 fragmente de plastron de *Testudo*.

Păsările au mai puține resturi în comparație cu primul nivel, și anume 5 fragmente atribuite la doi indivizi de găină domestică (un subadult și un adult).

Speciile domestice

În cadrul acestui grup, *bovinele* dețin ponderea cea mai mare, atît pe resturi, cit și pe NMI. Materialul lor este puternic fragmentat, doar o mică parte a putut fi dimensionat. S-au păstrat 4 fragmente de coarne, dintre care 2 au putut fi dimensionate cît de cît. Acestea îmbracă un aspect masiv, probabil că provin de la indivizi masculi. Unul singur s-a conservat integral. Prin aspectul și dimensiunile sale se apropie de tipul „primigenius“. Celelalte 2 fragmente nedimensionabile sînt gracile, au aparținut probabil femelelor, fiind de tip „brahyceros“. Sub raport dimensional nu sînt sesizabile deosebiri semnificative față de primul nivel dacic.

În privința vîrstelor de sacrificiu, situația se prezintă astfel: din cei 19 indivizi prezumați, 4 sînt subadulți și 15 au depășit acest stadiu. Dintre

aceștia, 3 animale abia au atins faza adultă, 4 au depășit $3\frac{1}{2}$ —4 ani, iar 8 animale au fost sacrificate peste 5 ani.

Suinele. Cu un număr de 122 resturi se situează după bovine. Materialul este foarte fragmentat, o bună parte din el aparține scheletului cefalic, mai puțin metapodiilor. Și în privința modului de exploatare a acestui grup de mamifere există similitudini între cele două nivele. Astfel, 37,50% dintre animale au fost ucise pînă la un an, 50% pînă la doi ani, doar 12% peste $2\frac{1}{2}$. Un singur exemplar se pare că a fost sacrificat la o vîrstă mai înaintată.

Ovicaprinele sînt reprezentate prin 94 fragmente pe baza cărora s-au estimat 12 indivizi. Și în acest nivel capra deține resturi mai puține decît oaia.

Tabelul 11

Taliile ovicaprinelor din nivelul II dacic

Piesa	Ovine		Caprine	
	Lungimea	Talia	Lungimea	Talia
METACARP			105	60,37 (S)
METATARS			116	61,94 (S)
TIBIE	208,5	63,8		

Datele metrice ale celor două specii se încadrează în limitele de variabilitate ale ovicaprinelor din așezările geto-dacice enumerate în text. Analizînd repartiția pe clase de vîrstă, se evidențiază, ca de altfel și în primul strat, un procent scăzut de animale sub un an (16,6%) și de animale mature (25%). În schimb, dacă în primul nivel predomină indivizii sacrificați între 2—4 ani, în nivelul al doilea predomină cei uciși între $1-2\frac{1}{2}$ ani.

Ciinele. În lotul faunistic al nivelului II specia e reprezentată printr-o porțiune de mandibulă și o tibie cu lungimea de 197 mm. Ambele fragmente provin de la un individ de talie mare (57,3).

De la *cal* s-au întîlnit doar trei molari puternic erodați, ce credem că au aparținut unui animal bătrîn, de talie mică.

Speciile sălbatice

În acest nivel oasele cerbului reprezintă mai mult de 50% din totalul celor sălbatice. Față de primul nivel, speciei îi revin mult mai multe piese. Remarcăm prezența și în acest nivel a 5 fragmente de coarne cu urme de prelucrare și a 8 unelte confecționate din același material. În general, parametrii corporali indică un cerb masiv, asemănător celui din bronzul de la Pecica¹⁸.

Pe locul secund, cu un număr de 35 resturi se situează *mistrețul*. Materialul este foarte fragmentat, neexistînd decît cîteva oase întregi. S-au păstrat însă numeroase defense, de mari dimensiuni, ce au aparținut cu

¹⁸ S. Haimovici, în *Ziridava*, p. 265—266.

siguranță unor masculi, cu o conformație robustă. Pe baza acestor piese se apreciază că majoritatea animalelor vinate aveau între 5—10 ani.

Ursul prezintă un material mai bogat ca în primul nivel, și anume, 6 oase cu următoarele dimensiuni:

MANDIBULA Lg. M_2 — 23,5

Lg. M_3 — 18,5

Lț. canin 21; 23

HUMERUS Lț. min. diaf. — 35,5; 26

Lț. distală — 90; 76

RADIUS Lț. proximală — 44

Lț. min. diaf. — 28,5

Cele 4 oase ale *bourului* provin de la animale de talie mare, net diferențiate prin parametrii lor de specia domestică.

Căpriorul posedă în material un singur fragment de corn pe peduncul, cu $\emptyset$ la bază de 26,5 mm, provenit de la un animal de cca. 3 ani. Piesa prezintă urme de prelucrare spre vîrfuri.

Bursucul are un fragment de mandibulă dr. cu $M_1=16$ mm.

Analizînd datele oferite de studiul celor două eșantioane provenite din așezarea dacică fortificată de la „Stenca” Liubcovei, se constată că vîna-toarea și creșterea animalelor erau ocupații bine conturate pentru comu-nitatea respectivă. Deși condițiile de mediu erau propice, apare evident că nici pescuitul ori culesul moluștelor nu pot fi considerate activități eco-nomice. Ele se exercitau probabil cu totul sporadic. Examinînd raportu-rile interspecifice (tabelul 12), devine evidentă preocuparea pentru creș-terea animalelor, aceasta avînd un caracter utilitar.

**Raporturile dintre mamiferelor domestice și sălbatice
la „Stenca” Liubcovei**

Tabelul 12

	Nivelul I dacic				Nivelul II dacic			
	Nr. frg.	%	NMI	%	Nr. frg.	%	NMI	%
Bos taurus	88	24,71	11	19,29	165	31,3	19	28,35
Sus dom.	105	29,49	18	31,57	122	23,14	16	23,88
Ovicaprine	67	18,82	10	17,54	94	17,83	12	17,91
Equus cab.	2	0,56	1	1,75	3	0,56	1	1,49
Cervus el.	51	14,32	7	12,28	97	18,4	10	14,92
Sus ferrus	33	9,26	5	8,77	35	6,64	4	5,97
Capreolus	5	1,4	2	3,5	1	0,18	1	1,49
Bos primig.	4	1,12	2	3,5	4	0,75	2	4,98
Ursus arct.	1	0,28	1	1,75	6	1,13	2	2,98
TOTAL	356		57		527		67	
Specii domestice	262	73,59	40	70,17	384	72,86	48	71,64
Specii sălbatice	94	26,41	17	29,83	143	27,14	19	28,36

* Nu au fost trecute în acest tabel resturile cinelui, jderului, bursucului, pen-tru a da procentajelor un aspect cît mai real.

Alături de bovine, suine, ovicaprine, apare ca element nou creșterea găinii domestice, cu o frecvență mai ridicată în primul nivel. În Valea Dunării ea este semnalată mai timpuriu în așezarea hallstattiană de la Doroslavo¹⁹.

Suinele înregistrează frecvența cea mai mare în nivelul I, iar în nivelul II se situează doar cu puțin sub valoarea frecvenței înregistrate de bovine, ilustrându-se prin aceasta rolul important jucat de porcine în economia locuitorilor din așezare.

Alături de suine, bovinele au reprezentat un grup de animale intens exploatare. Avînd în vedere repartitia indivizilor pe categorii de vîrstă, apare evident faptul că erau crescute în primul rînd în scopuri utilitare și mai apoi, ca furnizoare de carne.

Ovicaprinele, cu o frecvență mai mică, erau crescute atît ca furnizoare de carne cît și în scopuri utilitare.

Se remarcă frecvența scăzută a calului, prezența doar a tipului „ordinar”²⁰ atît de comun așezărilor geto-dace.

Ciinii erau de talie mică și mare, ambele forme fiind des întîlnite în așezările enumerate în text.

Speciile de animale domestice crescute în așezare erau de talie mică, cu o productivitate scăzută, asemănîndu-se în general cu cele existente în acele vremi în alte regiuni ale Europei „barbare”.

Condițiile climatice favorabile, ca și vegetația bogată din Valea Dunării au favorizat existența unei diversități și abundențe în specii de mamifere sălbatice. De aceea nu trebuie să surprindă frecvențele sporite ale resturilor lor. Vînătoarea avea în principal un scop alimentar, vîinîndu-se în acest sens specii de talie mare: cerb, bour, urs etc.

Procente însemnate înregistrează cerbul în ambele nivele. Pe lîngă faptul că era utilizat ca sursă alimentară, coarnele sale erau folosite ca materie primă pentru producerea de unelte. El apare destul de masiv, poate ceva mai masiv decît cel din Europa centrală, la fel și mîstrețul. Bourul, ursul prezintă resturi mai puține, toate provenite de la animale adulte, de talie mare.

Pe lîngă resturile speciilor vîinate, au fost depistate fragmente aparținînd unor carnivore de talie mică: jder, bursuc, fără vreo importanță în economia așezării.

GEORGETA EL SUSI

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LE MATÉRIAL FAUNIQUE PROVENU DE L'ÉTABLISSEMENT DACIQUE DE „STENCA” LIUBCOVEI (DÉP. CARAȘ-SEVERIN)

(Résumé)

Les échantillons fauniques qui font l'objet de cet article — ci proviennent de l'établissement dacique fortifié de „Stenca” Liubcovei et on le date, à côté des autres

¹⁹ S. Bökönyi, în *Materijali XIX (Referate des Symposium in Novi Sad)*, Novi Sad, 1981, p. 105—121, tab. 2.

²⁰ S. Haimovici, în *AnStUniv*, XVII, 1971, p. 169—185.

matériaux archéologique entre: le fin du III-e siècle av.n.e. et le début du I-er siècle de n.e.

Le matériel recherché accumule un total de 1216 restes ménagères, appartenant à deux niveaux d'habitation (niveau I-er et le II-e, tab. 1).

En analysant les dates offertes par l'étude de chaque échantion on constate que la chasse et l'élevage des domestiques constituaient des occupations principaux pour les habitants de cet établissement. En examinant les rapports interspécifiques (tab. 12) s'impose l'évidence que l'élevage animalier avait un caractère utilitaire. À côté des bovins, suines, ovicaprins, on apparaît, comme un nouveau élément, l'élevage de *Gallus domesticus* avec une fréquence évidente surtout au premier niveau. Les suines enregistrent la plus haute fréquence dans le I-er niveau, et, dans le II-e, la valeur de celle-ci se situant sous celle des bovins, démontrant le rôle important des suines dans l'économie interne de l'établissement ci envisagé.

Les bovins ont représenté un groupe d'animaux intensivement exploités, ayant premièrement un usage utilitaire et puis alimentaire. En ce qui concerne les ovicaprins, leur fréquence étant plus basse, élèves tant pour une finalité utilitaire comme pour l'alimentation. On doit remarquer la faible représentation du cheval, la présence seulement du type „ordinaire“ si commun dans les établissements des géto-daces sur le territoire de la Roumanie.

Les conditions climatiques favorables et la végétation abondante de la Vallée du Danube ont favorisé l'existence d'une nombreuse diversité d'espèces des mammifères sauvages. Voilà pourquoi la grande fréquence de ce sorte de restes n'est point surprenante, la chasse ayant, avant tout, un but alimentaire, la préférence étant dirigé vers des espèces de grand taille: cerf, ours, aurochs.

Un pourcentage significatif enregistre le cerf, dont les restes étant récoltés des deux niveaux mentionnés. Ce fait est parfaitement explicable si l'on prend en considération la consommation alimentaire et l'utilisation, pour l'industrie des outils en corns.

À côté des espèces ci-haut mentionnés, ont été mis en évidence des fragments appartenant à des carnivores de petite taille, (blaireau, martre) sans aucune importance du point de vue économique.

NUMERUS MAURORUM TIBISCENSIIUM. CONTRIBUȚII LA ISTORIA TRUPELOR DE MAURI DIN DACIA

Între trupele romane, care au format *exercitus provinciae* sînt atestate epigrafic și cîțiva *numeri Maurorum*. O serie de aspecte privind istoria acestor unități în Dacia — aducerea maurilor în Dacia, organizarea, structura lor, completarea efectivelor, dislocarea în diferite castre ale provinciei, evidențieri militare — deși au atras atenția specialiștilor cu diferite ocazii nu au fost studiate în complexitatea lor.

În anul 1937, în studiul său asupra unităților auxiliare de tip *numeri*, Rowell a analizat o serie de aspecte privind modul de organizare al acestor trupe. Pe baza materialului epigrafic cunoscut la acea dată pentru fiecare unitate autorul a întocmit o minimonografie. O serie de concluzii au rămas valabile și astăzi¹.

Materialul epigrafic apărut în ultimii ani a determinat reluarea unor probleme privind originea unităților de tip *numeri*, recrutarea lor. Se cuvin remarcate aici studiile lui H. Gallies și M. Speidel, care prin studierea materialului epigrafic recent apărut fac multe referiri la trupele de mauri din Imperiul roman².

Lucrările de sinteză ale lui Wagner (1939)³, Beneș (1978)⁴ asupra trupelor auxiliare din provinciile dunărene cuprind și ele referiri la trupele de mauri ale Daciei. Pentru fiecare unitate sînt schițate momentele importante ale istoriei lor rezultate din cercetarea materialului epigrafic cunoscut.

În literatura de specialitate românească au apărut referiri la trupele de mauri, mai ales cu caracter general, în contextul istoriei militare a Daciei romane sau cu ocazia analizei diferitelor unități ce formau garnizoana unui castru anume⁵.

¹ H. T. Rowell, sv. *Numerus*, RE, XVII, 1937, col. 1341 sqq; Idem, *The honesta missio from numeri of the Roman Imperial Army*, în *Yale Classical Studies*, VI, 1939, p. 77 sq.

² H. Gallies, în *BerichtRGK*, 1965, p. 132—226; M. Speidel, în *ANRW*, II/9, 1979, p. 202—231.

³ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1939.

⁴ J. Beneș, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Brno, 1978, p. 63—67.

⁵ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Buc., 969; I. I. Russu, în *SCIV*, XXIII, 1972, 1, p. 63—72; Idem, în *ActaMN*, V, 1969, p. 459—461.

Întrucît, unul din corpurile de trupă maure a făcut parte din garnizoana castrului de la Tibiscum intenționăm în continuare să abordăm studiarea acestei categorii de unități din Dacia.

1. Aducerea în Dacia. Prima informație asupra prezenței maurilor în spațiul nord-dunărean datează din timpul cuceririi provinciei Dacia Dio Cassius, 68, 32, 4 amintește: ὁστερον δὲ τοῦ Δακικοῦ πολέμου εὐστάντορ καὶ τοῦ Τραιανοῦ τῆρ τῶν Μαῦρων συμμαχίωρ δεηδέυτορ ἦλδὲ τεπρού αὐτόν ὑπεπάγγελτορ καὶ μεγάλα ἔρχα ἀπεδείξατο.

La cererea împăratului Traian, mauri aflați sub comanda șecului Lusius Quietus au participat la cucerirea Daciei, făcînd parte din armata romană. Reprezentarea pe Columna lui Traian a trei grupuri de călăreți mauri a determinat pe unii istorici să presupună că corpul expediționar maur trebuie să fi avut un efectiv mai mare de o *ala*⁶.

După formarea în anul 106 a provinciei Dacia, Lusius Quietus împreună cu trupa sa va participa în armata de campanie a lui Traian pentru războiul parthic, apoi va lua parte și va conduce implicit înăbușirea răscoalei iudeilor din Palestina.

În prima jumătate a secolului II nu se cunosc mărturii epigrafice, care să teste prezența vreunei trupe de mauri în Dacia.

O diplomă militară cunoscută de mult în literatura de specialitate îi atestă pe mauri pentru prima dată în anul 158. Ea a fost descoperită la Cristești și se datează în 8 iulie 158⁷. În rîndurile 8—11 apar amintiți: Vexil(lariis) Afric(ae) et Mau[r]etaniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris Gentilib(us) in Dacia Super(iore) et sunt sub Statio Prisco leg(ato)...

Rezultă că, în anul 158 a avut loc lăsarea la vatră a unor efective din corpul expediționar format din trupele auxiliare ale Africii și Mauretaniei Caesariensis, care se aflau împreună cu *Mauri gentiles* în Dacia. Din textul decretului nu rezultă că și acestia din urmă au beneficiat de acordarea cetățeniei romane.

Diploma din anul 158 este o diplomă „normală” acordînd cu același prilej cetățenia romană pentru alte trei ale (I Batavorum, I Hispanorum Campagonum, I Gallorum et Bosporanorum) și trei cohorte (I Thracum, IV Hispanorum, I Aug. Ituraeorum).

Poziția vexilației din Africa și Mauretania, ultima din cele 6 trupe amintite mai sus evidențiază prezența ei recentă între unitățile provinciei și mai ales caracterul ei deosebit. Asocierea vexilației cu corpul de *Mauri gentiles* nu este probabil întîmplătoare.

Un decret databil cam în această perioadă este un fragment descoperit la Răcari și publicat de V. Pârvan:

IMP(erator) CAESAR /divi Hadrianus f. divi Traianus/
 PARTH(ici) NEP(os) /divi Nervae pronepos T(itus)/
 AELIUS HA(drianus Antoninus Aug(ustus) Pius)/
 PONT(ifex) M(ax(imus) tr.pot.... imp.... cos.../
 5 MAURIS EQ(uitibus) et peditibus qui sunt in Moe-
 SIA SUP(eriore).....

⁶ E. Groag, RE, XIII, 2, col. 1877.

⁷ IDR, I, 16=CIL, XVI, 108.

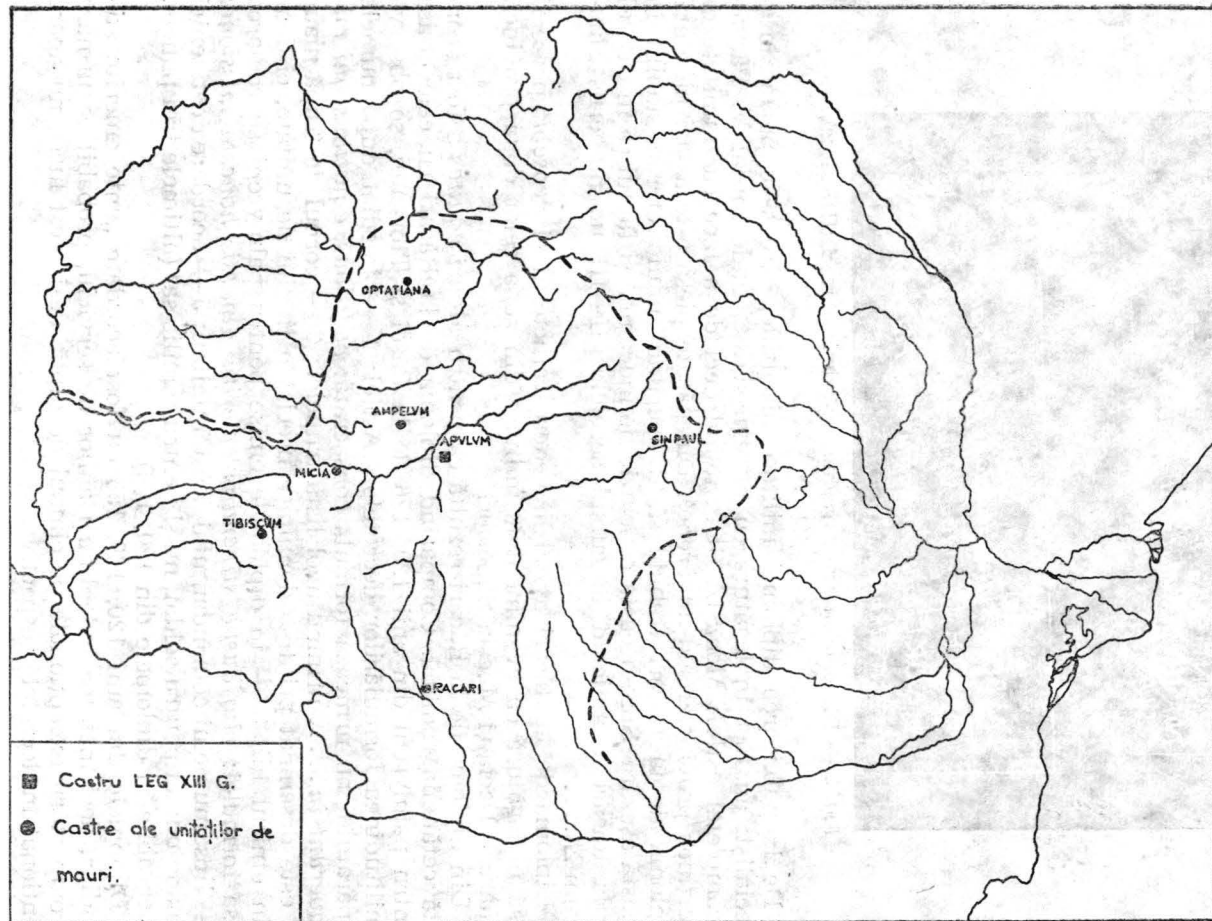

Fig. 1 — Castrele în care au staționat Numerii Maurorum în Dacia.

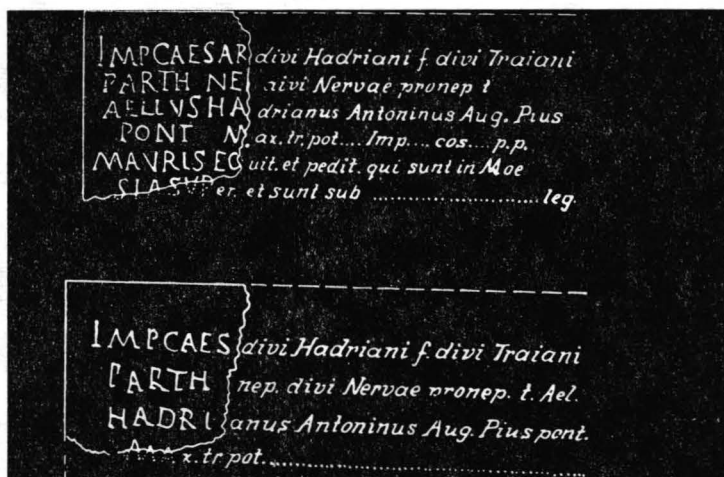

Fig. 2 — Diploma militară fragmentară de la Răcari (IDR, I, 29).

De la publicarea diplomei militare discuțiile, care s-au purtat între specialiști au fost în legătură cu întregirea R.6, unde inițial V. Pârvan a completat astfel: *Moe/SIA SUP.* avînd deci de a face cu o unitate ce aparținea provinciei sud-dunărene⁸. Din păcate piesa este astăzi pierdută. Diploma de la Răcari trebuie să fi aparținut unui veteran stabilit în această așezare. Spre această concluzie ne îndeamnă și faptul că în castrul de la Răcari a staționat în cursul secolelor II—III un *numerus Maurorum* Σ

Diploma de la Răcari avînd în vedere caracterul ei *deosebit* poate fi pusă în legătură cu evenimentele militare din zona celor două provincii dunărene Dacia și Moesia Superior.

Din diploma de la Răcari rezultă că pentru *Mauri equites* a fost acordată cetățenia romană. Comparînd diploma de la Răcari cu cele emise pentru palmyreni din anii 120, 126 de la Căței și Tibiscum, se observă similitudinea formulărilor decretelor. Astfel: 1 — imediat după numele împăratului nu urmează formula consacrată: *peditibus, equitibus qui militaverunt in* urmînd apoi lista trupelor; 2 — corpul de trupă maur nu este desemnat printr-o denumire precisă a tipului de unitate, ci doar prin etnicul lui; 3 — în diplomele emise pentru palmyreni se remarcă lipsa formulei: *pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione*; 4 — lipsa numelui comandantului acestei unități; 5 — acordarea cetățeniei romane numai pentru soldat, nu și pentru familia sa⁹ (ultimele trei puncte, observabile în diplomele din 120, 126).

Diplomele din anii 120, 126, 158 au fost acordate „ante emerita stipendia”, deci înaintea îndeplinirii anilor de serviciu, probabil ca urmare a comportării excepționale pe cîmpul de luptă, deși acest lucru nu apare menționat în decretule respective.

Aducerea vexilației formate din auxiliilele celor două provincii nord-africane și a contingentului de *Mauri gentiles* în provincia Dacia a fost

⁸ IDR, I, 29=CIL, XVI, 114.

⁹ IDR, I, 5, 6, 8, vezi și D. Benea, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 131—140.

determinată de dificultățile create în urma conflictelor cu dacii liberi la granițele de vest și de nord ale provinciei. Izvoarele literare amintesc în răstimpul anilor 155—157 lupte îndelungate purtate cu dacii liberi.¹⁰ În acest context pentru a face față situației au fost aduse contingentele de mai sus.

Acordarea de către împăratul Antonius Pius a cetățeniei romane unui corp de trupă barbar neinclus încă în sistemul auxiliar roman denotă evidențierea excepțională a maurilor pe câmpul de luptă. Similitudinea între modul de organizare al palmyrenilor și cel al maurilor se remarcă și în evoluția lor ulterioară, organizarea lor ca *numeri*. Antoninus Pius este împăratul care a organizat *ante* 160 pe palmyreni în *numeri*¹¹, foarte probabil tot acum începe același proces și cu mauri.

2. **Organizarea unităților de mauri.** Cine erau *Mauri gentiles*? După părerea lui Mommsen erau triburi care proveneau din teritorii aflate în afara organizării municipale romane, deci implicit nu erau subordonați acesteia. Mauri lui Lusius Quietus erau amintiți tot cu termenul de *gentiles*¹². Deci, avem de a face cu contingente de barbari, care sub conducerea unui conducător național erau cointeresați material în unele expediții romane. Integrarea lor în cadrul armatei romane are loc după o staționare îndelungată în provincia, unde participaseră la o campanie militară. Cointeresarea materială și implicit socială (prin acordarea în cazuri excepționale a cetățeniei romane) au fost elementele de bază care au contribuit la rămânerea în provincie și mai apoi organizarea în unități auxiliare neregulate.

Menționarea în diploma din anul 158 de la Cristești a unor *Mauri gentiles* însoțiți de o *vexillatio* formată din trupele auxiliare ale celor două provincii africane sugerează participarea lor directă la evenimentele militare care au frământat Dacia între 155—158 și anume atacurile dacilor liberi la granițele de vest, nord și poate est ale provinciei. Recrutarea maurilor, pare să fi avut un caracter excepțional.

În nordul Africii sînt cunoscute luptele violente care au avut loc între 144—150 provocate de tulburările maurilor. Un număr mare de vexilații ale legiunilor din provinciile dunărene: Pannonia, Moesia, Dacia au participat la pacificarea rebelilor. În vara anului 150 trupele romane reușiseră să restabilească liniștea¹³.

Izvoarele literare, deși laconice, fac referiri la aceste evenimente. SHA, relatează faptul că mauri au fost obligați să ceară pace¹⁴.

¹⁰ SHA, Vita Antonini Pii, 54.

¹¹ C. C. Petolescu, în *SCIVA*, XXII, 1975, p. 426—427.

¹² H. Callies, *op. cit.*, p. 163. Ridicarea unui corp expediționar maur în vremea lui Antoninus Pius putea constitui o măsură extraordinară de pacificare a acestora după lupte înverșunate purtate între anii 144—150. Această practică a fost frecvent utilizată de romani pentru a trimite corpuri expediționare recrutate din rîndul populațiilor barbare în provincii cît mai îndepărtate de locul de baștină. Prin aceasta se încerca anihilarea unor focare permanente de neliniste și pericol pentru Imperiu. Un caz similar îl reprezintă recrutarea sarmatilor pentru Britannia după înfrîngerea lor de către Marcus Aurelius (Cassius Dio, 71, 16).

¹³ M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 135—144.

¹⁴ SHA, Vita Antonini Pii, 54, La aceleași evenimente face referire în anul 144 retorul Aelius Aristides, *Discursuri*, cf. *Izv. priu. ist. Rom.*, I, 1964, p. 600; vezi și C. C. Petolescu, *Dacia*, N.S. XXVI, 1982, 167—170; Idem, *Dacia*, N.S., 30, 1986, 1—2, p. 161.

Dacă recrutarea maurilor a avut un caracter excepțional sau nu, acest lucru deocamdată trebuie luat în considerare ca o piteză. Prezența maurilor în Dacia în timpul evenimentelor militare dificile, pledează pentru acest fapt.

În Dacia sediul inițial al acestui corp expediționar nu este cunoscut, probabil că undeva în centrul provinciei, respectiv Dacia Superior. Ulterior, când din vexilația inițială s-au format detașamente acestea au fost în majoritatea cazurilor amplasate în castrele din Dacia Superior: Răcari, Sînpaul, Micia, Tibiscum).

Primele mențiuni epigrafice ale unor *numeri Maurorum* datează la începutul secolului III. Prima inscripție descoperită la Micia amintește alături de alte trupe ale Daciei Superior pe *numerus Maurorum Tibiscensium*¹⁵, iar în anul 204 o altă inscripție descoperită tot la Micia, atestă *Mauri Miciensenses*¹⁶.

M. Speidel, atrăgea atenția asupra a doua inscripții descoperite în Palestina, la Neapolis, datate în anul 194, care ar menționa în armata de campanie a lui Septimius Severus în Orient efective de palmyreni și mauri¹⁷. Prima inscripție care ne interesează amintește pe: Augindai eques ex numero(sic!) m(ilitum) Maurorum vixit anno(s) XXX h(eres) b(ene) m(erenti)...¹⁸

Armata lui Septimius Severus a fost recrutată din provinciile dunărene, dar doar Dacia avea la acea dată efective de palmyreni și mauri, ceea ce face plauzibilă ipoteza lui M. Speidel. Din timpul lui Septimius Severus apar primele informații documentare epigrafice ale unor *numeri Maurorum* în Dacia.

Distribuirea unităților de mauri în diferite castre și staționarea îndelungată în același loc a determinat adoptarea toponimului sediului de garnizoană, ca epitet al unităților. Folosirea toponimului sediului de garnizoană a fost impusă de necesitatea identificării mai ușoare a fiecăreia din cele 5—6 unități ale provinciei.

În Dacia sînt cunoscute următoarele trupe de mauri: *numerus Maurorum Hisp (?-aniensium)*, *numerus Maurorum Miciensium*, *numerus Mau-*

¹⁵ v. discuția la H. Callies, *op. cit.*, p. 181—183. Autorul consideră că între simpla mențiune a etnicului în cazul nostru *Mauri gentiles*=*numerus*, idee exprimată anterior de Rowell, *RE*, XVII, col. 2546, H. Nesselhauf *CIL*, XVI, 98. W. Wagner, *op. cit.*, p. 207 este de părere că simpla mențiune a etnicului unei unități reprezintă o etapă premergătoare unui *numerus*, părere la care subscriem („eine Vorstufe zu den Numeri der Mauri“). Credem că nu este lipsit de importanță să remarcăm faptul că în majoritatea cazurilor mențiunile epigrafice ce atestă astfel de unități cu titulatura de *numeri* sînt mai tirzii față de prima atestare epigrafică a unor formațiuni barbare ce își menționează doar etnicul. În Dacia *palmyreni sagittarii* apar amintiți în anii 120, 126, iar ca *numeri* de abia în deceniul VI al secolului II, *Mauri gentiles* aduși la mijlocul secolului II, apar ca *numeri* în timpul Severilor. Este greu să credem doar într-un hazard al descoperirilor. În ambele cazuri avem de-a face cu soldați recrutați în mediul barbar al unor provincii îndepărtate. H. Callies își bazează ipoteza în principal pe existența concomitentă a unor inscripții ce atestă formațiuni barbare fie numai cu etnonimul, fie doar ca *numeri*, fapt ce nu poate fi negat; *IDR*, III, 3, 77=*CIL*, III, 1343.

¹⁶ *IDR*, III, 3, 47.

¹⁷ *AE*, 1948, 149, 150; M. Speidel, *op. cit.*, p. 214.

¹⁸ *AE*, 1948, 149. Lectura propusă de autor pentru numele unității: *numerus Militum Maurorum* ar putea să fie o eroare de lapidat pentru *numerus Maurorum Miciensium*.

rorum O..., numerus Maurorum S..., numerus Maurorum Σ....., numerus Maurorum Tibiscensium.

3. **Efectivele unităților de mauri.** Recrutarea unui grup compact de *Mauri gentiles* în preajma sau în timpul luptelor cu dacii liberi nu este amintită de alte izvoare literare sau epigrafice în afara celor două diplome militare. Efectivul soldaților recrutați trebuie să fi fost îndeajuns de mare judecînd după numărul unităților existente ulterior la care se adaugă și eventualele pierderi din timpul luptelor din 155—157, despre care nu avem nici o știre.

Care erau efectivele unei unități? Părerile specialiștilor sînt diferite. H. Rowell, presupunea că *numerus* ar avea un efectiv ce se apropia de cel al unei auxiliii romane regulate¹⁹. Dimpotrivă, D. Baatz analizînd efectivele unor *numeri* din Germania prin compararea cu dimensiunile unor *castella* în care staționau, ajungea la concluzia că numărul acestor unități nu depășea 200—250 de soldați²⁰.

Hyginus, cap. 30 amintește în armata de campanie a lui Marcus Aurelius din anii 170—176 pe *mauri equites*, care aveau un efectiv de 600 de călăreți (*Mauri equites* DC... *classici* *Misenates* D. *Ravennates* DCCC..., item *equitum* *Afrorum* et *Maurorum electorum*²¹). Cum armata de campanie a fost formată din trupele provinciilor dunărene, este posibil ca aici să fi existat și efective din Dacia.²² În acest caz, detașamentul călăreților mauri era format din 600 de soldați, acesta pare să reprezinte efectivul unui astfel de trupe neregulate.

În Dacia, fortificațiile în care au staționat unitățile de mauri sînt caastre de dimensiuni medii: *Micia* (360×180 m) — garnizoana formată din trei trupe; *Tibiscum* (?×175 m) — garnizoană formată din trei trupe auxiliare; *Sînpaul* (150×133 m), *Răcari* (173,20×141,50 m), *Șutoru* (castru necercetat)²³. Dimensiunile fortificațiilor ne determină să presupunem că efectivul unui *numerus* este apropiat de cel al unei auxiliii regulate. Privind specificul trupelor de mauri este de presupus că ele să fi fost formate din *equites*.

4. **Completarea efectivelor.** Numărul mic de inscripții puse de soldații unităților de mauri din Dacia face dificilă reconstituirea modului de recrutare al acestor trupe. Spre deosebire de palmyreni, care încă în veacul al III-lea își completau efectivele din provincia de baștină, pentru mauri nu se poate susține același lucru.

Acordarea cetățeniei romane, *ante emerita stipensia* în timpul lui Antoninus Pius pentru unele elemente dintre *Mauri equites* va crea posibilitatea integrării lor mai rapide în cadrul armatei romane. Staționarea îndelungată în Dacia va determina cu timpul numirea în fruntea acestor vexilații fie a unor conaționali (cum a fost cazul lui Lusius Quietus), care dețineau cetățenia romană, fie a unor ofițeri romani. Inscripțiile care pot fi luate în discuție privind completarea efectivelor unor *numeri Mauro-*

¹⁹ H. Rowell, *op. cit.*, coll. 337—1338.

²⁰ D. Baatz, *Kastell Hasselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes*, 1972, *passim*.

²¹ M. Speidel, *op. cit.*, p. 206—207.

²² O *cohors milliaria Maurorum equitata* este atestată epigrafic în Pannonia, la Matrica (A. Mocsy, *ArchÉrt*, LXXXII, 1955, p. 62).

²³ vezi mai jos notele: 36, 47, 48, 49.

rum sînt puține doar în cîteva cazuri se poate recunoaște *cognomina* autohtonă: Txema, Dislariia (?), Sebl...er (?), sau Maurus.

Prezența gentiliciului de *Aelius* și *Aurelius* alături de cognomenul autohton-barbar al soldaților denotă primirea cetățeniei romane de la Antoninus Pius sau Marcus Aurelius.

Spre deosebire de palmyreni care își păstrează cu consecvență pînă în veacul al III-lea, cognomenul autohton de: Bolhas, Theimes, Zabdi-bol etc.²⁴ alături de gentiliciul imperial de *Aelius* sau *Aurelius* (chiar dacă avem de a face cu elemente provenite din familiile unor veterani stabiliți în Dacia) în trupele de mauri nu se constată acest fenomen. Acest lucru a putut fi determinat de două motive: 1. completarea efectivelor cu elemente peregrine din mediul provinciei, astfel încît nu se mai păstrează elemente de identificare a unor mauri; 2. renunțarea la completarea efectivelor în cursul secolelor II—III cu elemente din provinciile de baștină nord-africane.

Două inscripții funerare fragmentare descoperite la Tibiscum păstrează numele unor soldați din *numerus Maurorum* originari din provincia de baștină: Ael. Sebl...er ex n. Maur. Tib. vix. an. XXXV...²⁵. Prezența gentiliciului de *Aelius* denotă faptul că personajul a primit cetățenia de la Hadrianus-Antoninus Pius, în cazul nostru este vorba de ultimul împărat: Ael. Sebl...er ar putea fi considerat urmaș al unei familii de soldați de la care a preluat gentiliciul, sau poate fi considerat un soldat recrutat chiar la început. Această din urmă ipoteză pare puțin probabilă avînd în vedere faptul că unitatea apare amintită deja cu întreaga ei titulatură de *numerus Maurorum Tibiscensium* atestată epigrafic abia în epoca Severilor.

A doua inscripție menționează în schimb doi soldați ale căror nume sînt fragmentare: Dislariia și Txema. Cei doi indivizi nu dețineau cetățenia romană²⁶. Modul de organizare al cîmpului inscripției prin împărțirea lui în două registre verticale apropie monumentele de la Tibiscum, de cele din Africa. Acest fapt constituie un argument indirect, care pledează pentru a susține prezența în unitatea de la Tibiscum a unor elemente originare din provinciile lor de baștină.

O stelă funerară ridicată la Micia pentru veteranul Aurelius Maurus, din coh. II Commagenorum (unitate ce-și avea sediul în același castru) și pentru fiul său Aurelius Surus soldat în *numerus Maurorum* atestă o familie de militari din tată în fiu. Tatăl, Aurelius Maurus veteran dintr-o unitate auxiliară regulată are gentiliciul de Aurelius primit cu ocazia lăsării la vatră el și familia sa. Surprinzător, fiul său Aurelius Surus este recrutat în *numerus* și nu în una din cele două trupe auxiliare regulate: coh. II Commagenorum sau ala I Hispanorum Campagonum. Inscripția relevă un caz tipic de familie de militari stabilită în apropierea castrului și din rîndul căreia copilul a fost recrutat într-una din unitățile staționate în castru²⁷. Aurelius Maurus a servit inițial în *numerus* fiind avansat apoi, în cohortă ceea ce poate a influențat în recrutarea fiului în unitatea unde a efectuat inițial serviciul, tatăl.

²⁴ D. Benea, *op. cit.*, p. 135—138.

²⁵ IDR, III, 1, 156.

²⁶ IDR, III, 1, 172 și comentariul lui I. I. Russu.

²⁷ IDR, III, 3, 166=CIL, III, 6267.

În castrul de la Micia este amintit și un ilir Dassius..., ca *miles*²⁸. Pentru unitățile de la Răcari, Sînpaul nu se cunosc inscripții care să ofere indicii privind completarea efectivelor.

Acordarea cetățeniei romane de către Antoninus Pius unor *Mauri equites* pentru merite excepționale pe cîmpul de luptă, la fel ca predecesorul său Hadrian pentru palmyreni, a însemnat realizarea primei breșe în etnicul compact al unității. Dacă diplomele vor fi fost identice atunci cetățenia romană era acordată doar soldaților, fără familiile lor. Inscripțiile menționează doar într-un caz un soldat cu nume roman și de origine maură: Aurelius Maurus.

Completarea efectivelor trebuie să se fi făcut după primele decenii din mediul provinciei, atît pentru *numeri Maurorum* cît și pentru celelalte auxiliii, fenomen general în Imperiu.

5. Structura internă. În literatura de specialitate este încetățenită părerea că în fruntea unor unități de tip *numeri* se aflau *praepositi*²⁹. Epigrafic, primele mențiuni ce se pot data cu certitudine sînt din deceniul VI al secolului II³⁰.

În cursul secolului II, de la recrutarea și pînă la prima atestare epigrafică a unor *numeri* se constată o perioadă de timp în care nu deținem prea multe informații privind comanda acestor unități.

În Africa, la mijlocul secolului II *palmyreni sagittari* se afla sub comanda unui *centurio* din legiunea a III Africa, care de fapt era un conațional³¹. Prin această desemnare de *curam agere* se înțelege o funcție extraordinară. O inscripție din Palmyra, atestă un T. Aelius... *ἐπαρως* al vexilației de palmyreni de la Porolissum (inscripția datîndu-se în răs-timpul 138—161)³². *ἐπαρως* ar avea sensul de *praefectus*, numai că această funcție este neobișnuită la mijlocul secolului II în inscripțiile latinești³³.

Recrutarea unor unități din mediul barbar al unor provincii sau din afara granițelor lor de către romani s-a făcut printr-o grijă deosebită de a controla în permanență aceste efective. În mare parte recrutarea lor avea un caracter excepțional (vezi palmyrenii sînt aduși în Dacia 117—118; 142 — britonii aduși în Germania (după înfrîngerea unor revolte ale lor în Britania); Maurii în 155—158 în Dacia, după înăbușirea revolte- lor din 144—150; sarmați în Britania după înfrîngerea lor, în anii 171/172 etc. Inițial, ele s-au aflat aidoma maurilor din Dacia împreună cu o vexilație formată din auxiliile regulate. Ulterior, după lăsarea la vatră a unor efective din rîndul acestora din urmă, mauri au fost împărțiți în mai multe detașamente și dislocate în diferite castru. Comanda lor, tre- buie să o fi avut un conațional investit cu asemenea grad. În timpul răz- boaielor daco-romane Lusius Quietus a avut astfel comanda maurilor săi. Aceasta ar explica lipsa numelui comandantului pe diplomele militare acordate palmyrenilor din anii 120, 126.

²⁸ IDR, III, 2, 176=CIL, III, 7872.

²⁹ H. Rowell, *op. cit.*, cpl. 1336, H. Callies, *op. cit.*, p. 187 sq.

³⁰ H. Callies, *op. cit.*, nota 324.

³¹ J. Carcopino, in *Syria*, 6, 1925, p. 122.

³² H. Seyrig, in *Syria*, 22, 1941, p. 232, D. Benea, *op. cit.*, p. 132.

³³ H. Callies, *op. cit.*

În această perioadă nu avem de a face încă cu niște trupe integrate sistemului militar roman. Credem că, primele atestări epigrafice ale unor *numeri* și prezența în fruntea acestora a unor *praefecti* sau *tribuni* reprezintă momentul includerii lor definitive în cadrul armatei romane.³⁴

În Dacia, *numeri Maurorum* atestați epigrafic în secolul III se află sub comanda unor *praefecti*.³⁵

Privind gradele inferioare atestate epigrafic în *numeri Maurorum* ele sînt puține: *decurio* (N. Maur. S...), *signifer* (N. Maur. O...), *librarius* (N. Maur. Tib.), *milites* (N. Maur. Hisp. (2), N. Maur. Mic (1), N. Maur. Tib. (1).

6. Unitățile de mauri din Dacia

a. *Numerus Maurorum Hisp* (? — *aniensium*) — garnizoana la Ampelum (Zlatna)³⁶.

Unitatea este atestată epigrafic la sfîrșitul secolului II/începutul secolului III.

Completarea epitetului *Hisp.* în sens geografico-topografic duce la concluzia că efectivele au fost aduse din Hispania și desigur în acest caz nu am avea de a face cu o unitate formată din *Mauri gentiles* rămași în provincie după anul 158.

Historia Augusti, Vita Marcii, 21, 1 amintește de o invazie a maurilor în Hispania care ar fi avut loc în anul 171, fiind înfrîntă (Cum Mauri Hispanias prope omnes vastarent, res per legatos bene gestae sunt“).

Este posibil că din aceste triburi învinse o parte să fi fost incluse în acea armată de campanie a lui Marcus Aurelius, care a participat la luptele purtate în provinciile dunărene și apoi ulterior să fi fost adusă în Dacia, în zona exploatărilor miniere.

Mărturiile epigrafice păstrate pînă acum amintesc doar soldați care dețineau cetățenia romană și prin nimic nu amintesc de originea lor maură. Astfel apare un *M. Aur. Alexander*, pe un altar înclinat lui I.O.M., și un *Aelius* ... pe o piatră funerară³⁸. În inscripții numele unității apare abreviat astfel: NMH³⁹, N.MAUR.HISP⁴⁰, N.M.HISP⁴¹.

Numerus Maurorum a primit apelativul de *Antoninianus* de la Septimius Severus sau Caracalla⁴².

Două inscripții votive amintesc numele a doi: *praefecti*: T. Flavius Crescens și Aurelius Redux, fără a putea aduce precizări sigure cronologice asupra perioadei în care au activat aici.

³⁴ Ibidem, recunoaște că imposibilitatea explicării clare a modului cum era organizată comanda acestor formațiuni barbare se datorește faptului că ele nu erau încă integrate armatei romane. Acest fapt reprezintă și el un argument indirect pentru ipoteza noastră privind perioada de adaptare la sistemul militar roman.

³⁵ vezi mai jos notele: 36, 45, 54.

³⁶ TIR, L 34, 28; IDR, III, 3, 302, 312, 339, 325; J. Beneș, *op. cit.*, p. 59; I. I. Rus-su, *op. cit.*, p. 72.

³⁷ IDR, III, 3, 312; IOM/M. AUREL/ALEXANDER//MIL N. M. AUR/HISP. AN-TONI³⁸NIANI EX IUSSU.DEL.FE.

³⁸ IDR, III, 3, 339.

³⁹ IDR, III, 3, 302.

⁴⁰ IDR, III, 3, 312.

⁴¹ IDR, III, 3, 325; C. C. Petolescu, în *Gerion*, I, 1983, p. 327—330.

Mențiunile epigrafice ale unității se datează de la începutul secolului III, probabil pînă la părăsirea provinciei, deși mărturii epigrafice pentru aceasta nu cunosc.

Cîteva inscripții și ștampile ale legiunii a XIII Gemina dovedesc prezența în cursul secolelor II—III a unei detașament adus pentru paza minelor.

Unitatea nu este atestată prin cărămizi ștampilate. Castrul unității nu este identificat.

b. *Numerus Maurorum Miciensium* — Micia-Vețel castru pe malul stîng al râului Mureș, garnizoana formată din: *coh. II Commagenorum, ala I Hispanorum Campagonum, numerus Maurorum Miciensium*⁴³.

Fig. 3 — Inscripția descoperită în templul maurilor de la Micia.

Prima atestare epigrafică datată cu precizia a maurilor la Micia este din anul 204, cu ocazia refacerii templului dedicat zeilor părintești ruinat din vechime. În inscripție apar menționați *Mauri Micienses* aflați sub comanda prefectului Iulius Evangelianus. Inscripția a fost ridicată în sănătatea celor trei Severi și a familiei imperiale⁴⁴.

Pe o inscripție fragmentară descoperită la Sarmizegetusa se păstrează funcțiile unui personaj: *dec.col.eq.publ.praef. n.Maur. /Miv vel. Tib/ Severiani*⁴⁵. Aceasta constituie un indiciu că unitatea fie de la Micia, fie de la Tibiscum a primit apelativul de *Severianus* de la Severus Alexander (222—235).

Unitatea nu este documentată prin cărămizi ștampilate în castrul de la Micia. Trupa a staționat în această fortificație pînă la părăsirea provinciei.

c. *Numerus Maurorum O(ptatianensium?)* — Zutoru — Dacia Porolissensis, castru necercetat.

⁴² v. nota 40.

⁴³ W. Wagner, *op. cit.*, p. 208; T.I.R. L 34, p. 79—80; J. Beneș, *op. cit.*, p. 75.

⁴⁴ IDR, III, 3, 47.

⁴⁵ IDR, III, 2, 133.

O singură inscripție funerară amintește un *signifer* Aurelius Bassus din NMO. Întregirea de mult cunoscută în literatura de specialitate: *n(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)* a fost acceptată și localizată la Zutoru și pe baza descoperirii unor ștampile avînd aceste sigle⁴⁶.

d. *Numerus Maurorum S...* — castrul de la Sînpaul. Unitatea a fost identificată pe baza a două cărămizi ștampilate NMS descoperite mai de mult. O inscripție funerară la 1,5 km de castrul de la Sînpaul credem că se referă la un ofițer al trupei, *Aurelius Severus decurio*, ceea ce presupune că activa într-o unitate de cavalerie. Lipsa indicației unității nu trebuie să surprindă, individul a fost înmormîntat în apropierea locului unde își efectua serviciul. N.M.S. fiind formată mai ales din *equites*, organizarea ei internă se aseamănă cu cea a unei *ala*.⁴⁷

e. *Numerus Maurorum Σ (addensium)* castrul de la Răcari.

Unitatea este cunoscută doar prin ștampile de tipul NMΣ în mai multe variante. Lectura ultimei litere a fost citită diferit de către specialiști: Gr. Florescu, *numerus Maurorum Equium*; C. Daicoviciu, presupunea că ultima literă ar trebui citită *E(lectorum)*, iar N. Gostar vedea în ultima literă inițiala unui toponim dacic: *Saldis*.⁴⁸

Unitatea a staționat în castru pînă la părăsirea provinciei.

f. *Numerus Maurorum Tibiscensium* castru mare de la Tibiscum. Garnizoana formată din: *coh. I Sagittariorum*, înlocuită apoi cu *coh. I Vin-delicorum*, *numerus Palmyrenorum*, *numerus Maurorum Tibiscensium*.⁴⁹

Unitatea apare menționată epigrafic astfel: N.M.T., N.MAUR.TIB, N.MAURET.TIBIS. într-o inscripție din Mauretania⁵⁰. Prima mențiune epigrafică datată este din anul 200, din castrul de la Micia cînd unitatea sau un detașament al ei a participat alături de alte unități la o acțiune militară⁵¹.

Nu se cunosc ștampile asemenea celor palmyrene⁵². În castrul mare în ultimul nivel de locuire s-au descoperit mai multe ștampile de tipul:

⁴⁶ CIL, III, 7695: DM, Aelia Prisosta vix. ann. XXXIII Au[reli]a Bassina filia vix. an. VII, Aurel Denzi vix. ann. LXXX, aur. Bassus signifer N.M.O. coniugi et filis b.m.p.; Tigle cu ștampila (CIL, III, 8074, 27).

⁴⁷ TIR, L 34, p. 67; J. Beneș, *op. cit.*, p. 190; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 76; C. Daicoviciu, în *Dacia*, SV, VII—VIII, 1937—1940, p. 320; Z. Szekely, în *Arh. Mold.*, V, 1967, p. 134—135: DM/Aur.Se/verus/dec.v.a.XXXX/Aur.Qui/...

⁴⁸ TIR, L 34, p. 94; N. Gostar, în *SCIV*, V, 1953, 3—4, p. 607—610 cu toată discuția. Descoperirea la Craiova, în poziție secundară a unor ștampile NM ar putea constitui materiale aduse cu ocazia ridicării unor edificii moderne.

⁴⁹ TIR, L 34, p. 111; W. Wagner, *op. cit.*, p. 209—210; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 74; J. Beneș, *op. cit.*, p. 61; D. Benea, în *StComC*, IV, 1982, p. 173—183.

⁵⁰ IDR, III, 1, 156, 172, 147; IDR, III, 3, 77; CIL, VIII, 9368 = 10944.

⁵¹ IDR, III, 3, 77.

⁵² IDR, III, 1, 263, Tibiscum, este o ștampilă: M...I...D... interpretată ca fiind o ștampilă particulară. N. Gostar a completat astfel ștampila: M(auretaniae) I(uniores) Daciae, această lectură ni se pare mai apropiată ca interpretare cu amendamentul următor: M(auri) I(uniores) D(aciae sau Dacisci?). În acest caz am avea o ștampilă care redă numai etnicul acestei formațiuni barbare. Asemenea ștampile apar mai ales în castrul de la Tibiscum, cîteva și în așezarea civilă. Descoperiri similare de ștampile sînt atestate la: Bolvasnița, Criciova, Zăvoi, Sarmizegetusa, Apulum (IDR, III, 141, 241, 234; III, 2, 560 a). Dacă lectura se confirmă a fi corectă atunci *Mauri iuniores Dacisci* formau o vexilație din corpul expediționar adus inițial în provincie.

A.I.M.⁵³ Întregirea celor trei litere cu: A(la) I M(aurorum) ar putea deveni plauzibilă, dacă avem în vedere o analogie și anume aceea din castrul de la Porolissum, unde la mijlocul secolului III, *numerus* Palmyrenorum este amintit ca *ala*, deci o trupă neregulată asimilată unui corp de trupă regulat.

Un singur *praefectus* apare atestat în *numerus*: *Marius Domesticus*⁵⁴. Unitatea a staționat în castru pînă la părăsirea provinciei.

7. Cultele religioase. Inscripțiile păstrate referitoare la trupele de mauri sînt modeste ca informație datorită numărului mic de epigrafe cunoscut pînă acum.

Inscripția cunoscută de la Micia din anul 204 amintește refacerea de către *Mauri Micienses* aflați sub comanda lui Iulius Evangelianus a templului dedicat zeilor părintești (*templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua pecunia et opera restituerunt*).

Cercetările arheologice întreprinse cu mulți ani în urmă la Micia de către C. Daicoviciu au scos la iveală urmele unui templu cu o singură navă și trei încăperi dispuse pe latura de vest. Dimensiunile edificiului erau de 18×21 m. La începutul secolului III, templul a suferit o serie de modificări constructive, prin ridicarea a două ziduri care împărțeau sala templului în trei nave. De asemenea, pe latura de sud a templului în

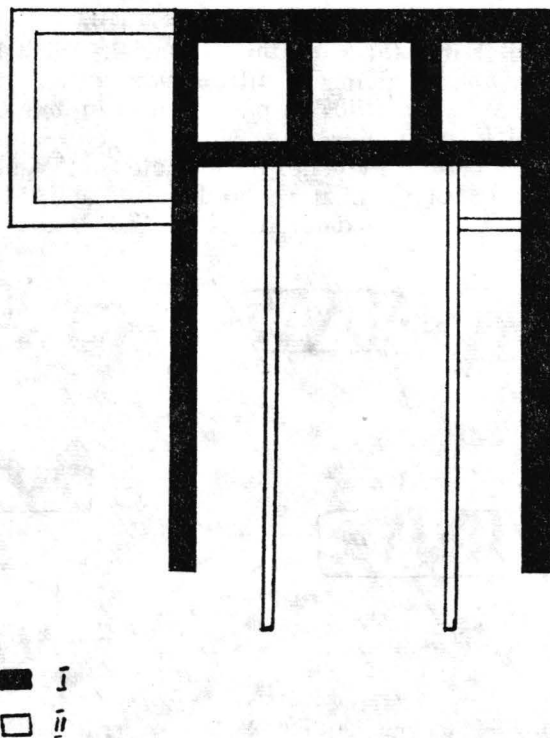

Fig. 4 — Planul templului maurilor de la Micia.

⁵³ IDR, III, 1, 258.

⁵⁴ CIL, VIII, 9368.

dreptul celor trei încăperi s-a mai adăugat încă una. Acoperișul era din țiglă, pardoseala din mozaic de cărămidă. Interiorul templului era pictat. Descoperirea aici a unui altar dedicat lui Silvanus ne determină să credem că templul era utilizat pentru mai multe divinități, nu numai pentru zeii părintești ai maurilor⁵⁵.

Dii patrii reprezintă *Dii Mauri* din patria origine a soldaților, divinitățile care se ascund sub această denumire nu au putut fi identificate. În unele cazuri se constată asocierea cu *Silvanus*, *Saturnus*, *Fortuna* etc. cum ar fi la Rapidum⁵⁶.

În muzeul din Lugoj se păstrează un mic basorelief fragmentar ce cuprinde invocația celor doi *numeri* de la Tibiscum: nP/AL ET N.M(aur) ... /vot/UM·PO⁵⁷. Din păcate, scena votiva este distrusă nepunându-se identifica divinitatea căreia îi era închinat relieful.

Trei altare votive puse de militari din *numerus Maurorum Hisp.* conțin invocații către I.O.M. *Silvanus*, și *Fortuna Redux* asociată cu geniu protector al unității⁵⁸.

Descoperirea la Tibiscum a două monumente funerare căzute în șanțul de apărare al castrului mare (numărul lor putând fi mult mai mare), realizate stilistic într-o manieră apropiată de cea din provinciile de bastină Mauretania și Africa sugerează existența unui atelier de pietrărie, sau a unor meșteri lăpiciți originari din acele provincii, care au însoțit trupa.

8. **Locul maurilor în istoria militară a Daciei.** Aduși la mijlocul secolului II, ca un corp expediționar însoțit de *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, *Mauri gentiles* au participat la luptele de apărare a provinciei din timpul lui Antonius Pius. Nu apare clar pînă acum dacă recrutarea lor s-a efectuat în condiții normale sau venea ca urmare a pedepsirii acestor triburi pentru revoltele din anii 144—150. Întrucît, după terminarea luptelor cu dacii liberi în 158 *Mauri gentiles* nu s-au

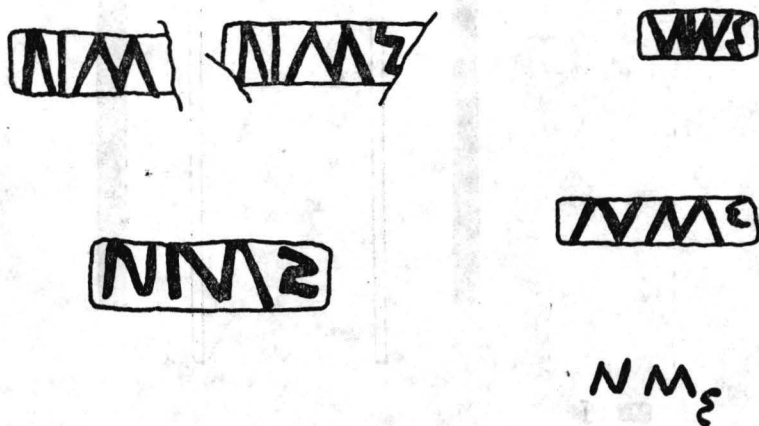

Fig. 5 — Stampile de tipul NME descoperite la Răcari.

⁵⁵ C. Daicoviciu, *Templul maurilor din Micia*, în *Sargetia*, II, 1940, p. 117, 125.

⁵⁶ CIL, VIII, 9195; M. Benabou, *op. cit.*, p. 318 sqq.

⁵⁷ IDR, III, 1, 147.

⁵⁸ IDR, III, 3, 312, 325, 302.

înapoiat în provinciile de baștină, acest fapt sugerează cea de a doua posibilitate.

Din acest corp expediționar s-au format mai multe unități repartizate atât în Dacia Superior, cât și în Dacia Porolissensis. Singura rezervă o reprezintă *numerus Maurorum Hisp.*, care probabil a fost adus din Hispania la începutul secolului III, pentru paza minelor de aur.

Epigrafic, primele *numeri Maurorum* sînt amintiți în timpul lui Septimius Severus. În răstimpul celor cinci decenii pînă la aceste prime mențiuni nu există prea multe date despre organizarea unităților de mauri. *Mauri equites* au fost folosiți în armata de campanie a lui Marcus Aurelius din anii 170—175, în luptele purtate împotriva marcomanilor, ulterior, în anul 194 Septimius Severus folosește în luptele din Orient alături de efective de palmyreni luate din Dacia și unități de mauri.

Lipsa din unele castre cum ar fi: Micia, Tibiscum, Ampelum a ștampilelor aparținînd acestor unități ar putea fi pusă în legătură cu activitatea lor militară propriu-zisă de cercetare, supraveghere, apărare a granițelor provinciei prin cavaleria maură și mai puțin o activitate constructivă suplinită de celelalte trupe aflate în castele respective. În castele de la Răcări și Sînpaul, *numeri Maurorum* și-au confecționat singure materialul de construcție fiind obligate și de lipsa altor trupe în fortificațiile respective.

Numărul mic al mărturiilor epigrafice care se referă la *numeri Maurorum* trebuie atribuită poate, conservatorismului acestei seminții, care nu s-a exprimat în scris pe monumente de piatră, dar în același timp trebuie avut în vedere faptul că după recrutarea inițială probabil prea puține contingente de mauri au fost aduse din provincia de baștină pentru completarea efectivelor unităților respective. Aceasta s-a efectuat în continuare din mediul provinciei, astfel încît probabil în secolul III, doar numele unităților mai amintea de vechea etnie.

DOINA BENEA

NUMERUS MAURORUM TIBISCENSIIUM BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER MAURISCHEN TRUPPEN AUS DAZIEN

(Zusammenfassung)

Die in der Provinz Dakien stehenden maurischen Truppenabteilungen sind in der Fachliteratur öfters zum Forschungsgegenstand gewählt worden.

Die Versetzung nach Dakien. Aus der ersten Hälfte des II-en Jhdt. besitzen wir keine epigraphischen Zeugnisse über die Anwesenheit einer maurischen Heereinheit in Dakien, obwohl maurische Reiter unter der Führung von Lusius Quietus an der Eroberung der Provinz teilgenommen hatten. Die erste epigraphische Erwähnung finden wir im Militärdiplom vom 8 Juli 158 aus Cristești. Die Reihen 8—10 dieses Diploms bezeugen dass: *Vexil(lariis) Afric(ae) et Mau[r]jet(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris Gentilib(us) in Dacia Superiore et sunt sub Statio Prisco legato...*⁷

Im Jahre 158 erfolgte also die Entlassung der aus den Auxilien der Provinzen Afrika et Mauretania Caesariensis gebildeten Heereinheiten, die sich in Dakien

zusammen mit den *Mauri gentiles* befunden hatten (was nicht bedeutet daß letztere durch das selbe Diplom das römische Bürgerrecht erhielten). Die Heranziehung des Korps von *Mauri gentiles* ist den Kriegzügen zuzuschreiben die zwischen 155—157 an den West und Nordgränzen ausgefochten wurden.

Im Fragment eines in Răcări entdeckten Militärdiploms seit langem von der Fachliteratur beschrieben, wird unter Antoninus Pius einigen *Mauri Equites* aus Moesia Superior das römische Bürgerrecht verliehen.⁹ Im Militärdiplom aus Răcări wird die Verleihung des römischen Bürgerrechts an die *Mauri equites* durch eine ungewohnte Formel ausgedrückt dem Namen des Kaisers folgt der der Einheit für welche er erlassen wurde. Die selbe Art von Diplomen würde für hervorragende militärische Leistungen in Jahren 120, 126 den *Palmyreni sagittari* verliehen als diese barbarischen Volkstämme noch nicht als römischen Heeresseinheiten organisiert waren.

Die Organisation der maurischen Truppenabteilungen. Ein halbes Jahrhundert spannt sich zwischen den Jahren 115/158 (erste Diplom) und die ersten Erwähnungen der *numeri Maurorum* zur Zeit des Septimius Severus. Über den Status dieser barbarischen Truppen, liegt für diese Periode, kein epigraphisches Material vor, doch weiss man daß dieser Status dem der Auxilien untergeordnet war.

In Dakien, die ersten *numeri Maurorum* werden epigraphisch am Anfang des III-en Jhdts datiert.

Da die maurischen Truppenabteilungen in verschiedenen Lagern in Dakien längere Zeit stationiert waren, wurde das Standquartier-Toponym der Bezeichnung der Abteilung beigefügt um diese leichter erkennbar zu machen. Wir kennen in Dakien folgende Einheiten: *numerus Maurorum Hisp(?-aniensium)*, *numerus Maurorum Mictensium*, *numerus Maurorum O(?ptatianensium)*, *numerus Maurorum S...*, *numerus Maurorum Σ...*, *numerus Maurorum Tibiscensium*.

TIBISCUM — CERCETĂRI ARHEOLOGICE III*

Cercetările arheologice în cursul anului 1982 s-au desfășurat în zona orașului roman Tibiscum (azi Jupa). În perimetrul necropolei tumulare de la Iaz' Dîmb' (Pl. X), s-au găsit două morminte tumulare de incinerare (M 10 și M 11) și o clădire I, iar în zona Pod Nord și castrul de la Tibiscum (Jupa) au fost restaurate, consolidate și conservate clădirea A (X) și Porta Praetoria.

I. Iaz (com. Obreja jud. Caraș-Severin)

În punctul „Dîmb“ unde se află necropola tumulară de la Tibiscum¹ cu ocazia unor lucrări de îmbunătățiri funciare, mantaua tumulilor a fost nivelată, ieșind la iveală două morminte romane de incinerare (M 10 și M 11) și o construcție romană. Ambele morminte (M 10 și M 11) tumulare² sînt de incinerare, în groapă dreptunghiulară în care mortul a fost incinerat pe loc cu o parte din inventar, apoi s-au depus vasele de ofrandă.

a) M 10 (amplasat în T 10 Pl. I/1) este un mormînt de incinerare cu dimensiunile de $1,85 \times 0,95 \times 0,10$ m.

În mormînt, rugul a fost așezat chiar în groapă împreună cu o parte a obiectelor de inventar (o monedă de bronz nedatabilă, obiecte de bronz și fier neprecizate), datorită focului, marginea gropii a fost arsă conturul ei devenindu-ne clar. În jumătatea de est a mormîntului au apărut fragmente de oase incinerate și foarte mult cărbune cu câteva cuie de fier (probabil de la targa de lemn pe care a fost așezat mortul). Fragmentele de oase mai mari (probabil de la membrele inferioare) apar în partea de nord, iar în partea de sud fragmente de oase mărunte (printre care și de la calota craniană) precum și moneda de bronz (MC nr. inv. 12 640) nedatabilă (deci mortul a fost îngropat cu capul spre sud și picioarele spre nord). În jumătatea de vest pe o platformă de lut s-au găsit trei ulcioare (MC nr. inv. 12 636, 12 637, 12 638, Pl. III, IV) cu ofrandă. În interiorul

* Această lucrare a fost prezentată în cadrul celei de a XVII-lea sesiuni anuale de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1983, Ploiești.

¹ P. Bona, R. Petrovsky, în *StComC*, II, 1977, p. 377—388, fig. 2; R. Petrovsky, în *Banatica*, V, 1979, p. 201—203.

² *Ibidem*, p. 204—212, fig. 3—5, Pl. III, V, la tipurile de morminte amintite adăugăm și pe acesta.

lor s-au găsit substanțe de culoare albă și cafenie uleioase. Ulcioarele au fost așezate chiar lângă marginea gropii, fiind puse ulterior deoarece nu au urme de arsură. Ele au următoarele dimensiuni: $I=16,5$ cm, $DG=3,5$ cm, $DB=6$ cm, $D=12,5$ cm; sînt de culoare cenușie, cu pastă fină, arderea este bună, au gîtul îngust și înalt, corpul sferic, buza vasului este evazată, toarta prezintă două caneluri verticale, iar piciorul ulcioarelor este scurt și inelar. Acest tip de ulcior face parte din tipul 7 al ulcioarelor cu o toartă folosite în necropole romane de ofrandă, fiind frecvent întîlnit la sfîrșitul sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea³.

b) M 11 (amplasat în T 5) a fost complet distrus de lama buldozerului, fiind recuperate⁴ fragmente ceramice de la un castron și de la un ulcior (MC nr. inv. 12 639) de același tip (dar de culoare roșie). Din informațiile primite, probabil și acest mormînt face parte din același tip de mormînt ca M 10 fiind datat în aceeași perioadă.

c) Clădirea I. În imediata apropiere a necropolei tumulare spre Vest în albia majoră a Timișului, a fost descoperită de către buldozer o construcție romană (probabil o fermă țărănească) a cărei destinație exactă nu o cunoaștem (Pl. I/2, V, VI, VII), materialul arheologic găsit este sărăcăcios. Construcția are dimensiunile de $15,80 \times 16,40$ m cuprinzînd 8 încăperi, ea are colțurile de NV și NE rotunjite (Pl. V), fundația fiind din piatră de rîu pe trei rînduri prinsă cu pămînt, probabil zidurile despărțitoare fiind din lemn iar acoperișul era din țigle, lățimea zidului fundației din piatră este de $0,70-0,60-0,50$ m.

Încăperea 1 (Pl. V, VI/1) are dimensiunea de $12,3 \times 11,5$ m cu o bază de piatră de rîu prinsă cu pămînt, aproximativ în centrul ei, de dimensiunile: $0,80 \times 0,80$ m. Această curtină era acoperită aproape în întregime cu țiglă spartă, materialul ceramic găsit fiind de uz comun. În colțul de SV, dar în exterior, s-a găsit o monedă de bronz nedatabilă, la o adîncime de $0,20$ m (MC nr. inv. 12 415).

Încăperea 2 (Pl. V, VI/1, VII/2) avea zidul de nord-vest rotunjit iar zidul de sud se prelungește cu $2,5$ m spre vest. Încăperea era pavată cu cărămizi (probabil în întregime) care s-au păstrat pe o suprafață de $3,40 \times 1,20$ m, deasupra lor fiind țiglă spartă (dintre care una cu șampilă MID). Pe peretele de sud erau așezate fragmente de țiglă lipite vertical de zid, iar colțul de nord-est al încăperii era clădit din cărămizi așezate în două rînduri. Ca material arheologic, s-a găsit în colțul de sud-vest fragmentul unui fund de situlă de bronz (MC nr. inv. 12 456) la adîncimea de $0,40-0,50$ m.

Încăperea 3 (Pl. V) avea dimensiunile de $3,60 \times 4,20$ m, era nepavată, cu material arheologic sporadic.

Încăperea 4 (Pl. V) avea dimensiunile de $4,10 \times 4,10$ m fiind nepavată cu material arheologic sporadic, podeaua era din lut, în colțul de nord-est fiind clădite cărămizi.

Încăperea 5 (Pl. V, VII/1) avea colțul de nord-est rotunjit cu urme de pardoseală din cărămizi, cu material arheologic sporadic.

³ I. Berciu, W. Wolski, în *Apulum*, IX, 1971, p. 388, fig. 5; G. Popilian, *Ceramica romană...*, 1976, p. 96, 99, Pl. XLVIII/514, 516; R. Petrowszky, *op. cit.*, p. 202—203, Pl. II/1.

⁴ Mulțumim și pe această cale lui O. Popescu care ne-a predat fragmentele ceramice.

Încăperea 6 (Pl. V, VI/2) avea dimensiunile de $4 \times 3,20$ m și era pavată cu cărămizi și țigle fragmentare (dintre care una cu ștampila MID) materialul arheologic găsit fiind sporadic.

Încăperea 7 (Pl. V, VI/2) cu dimensiunile de $4,20 \times 3,20$ m, era nepavată și cu material arheologic sporadic.

Încăperea 8 (Pl. V, VI/2) era pavată cu cărămizi și țigle fragmentare (dintre care una cu ștampoila MID). Din pământul evacuat s-a găsit o măr-gică de sticlă (MC nr. inv. 12 525) provenind din atelierul de la Tibiscum precum și o monedă de bronz (MC nr. inv. 12 524) cu efigia împăratului MARCUS IULIUS PHILIPPUS (Filip Arabul) pe avers iar pe revers cu inscripția PROVINCIA DACIA — AN I datată în anul 246 e.n.

În pământul evacuat s-au găsit fragmente ceramice preistorice; din neolitic (Criș-Starcevo) epoca bronzului (grupul cultural Balta-Sărată).

Această construcție romană poate fi încadrată cronologic, atât prin factura materialului arheologic cât și datorită monedei de bronz din anul 246 e.n., în a doua jumătate a secolului III e.n.

II. Tibiscum (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin)

În cadrul rezervației arheologice de la Jupa în cursul anului 1982 au fost încheiate cercetările asupra clădirii A (X), clădirea fiind cercetată în mod exhaustiv⁵. Totodată s-a decopertat suprafața clădirii C (XI) urmînd ca în cursul anului 1983 cercetările să continue. În același timp au fost terminate lucrările de restaurare, consolidare și conservare a clădirii A (X) și a Porții Praetoria (Pl. VIII, IX) pentru a fi inclusă în circuitul turistic, cunoscîndu-se faptul că în cadrul rezervației arheologice da la Jua pe lîngă activitatea de cercetare științifică se desfășoară și o activitate cultural-educativă a publicului vizitator.

PETRU BONA, PETRU ROGOZEA

TIBISCUM — ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN — III

(Zusammenfassung)

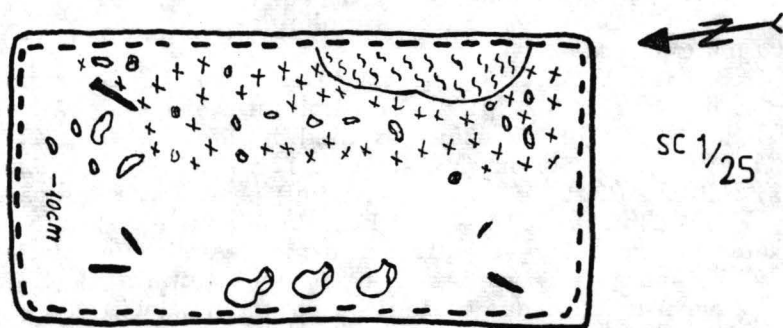
Die vorliegende Arbeit stellt die archäologischen Forschungen des Jahres 1982 bei Iaz „Dîmb“ und Jupa (Tibiscum) dar.

Bei Iaz „Dîmb“ wurden zwei Hügelgräber (M 10 und M 11) aus der Römerzeit entdeckt und ein römisches Gehöft (I) das durch die römische Bronzemünze von Marcus Iulius Philippus im Jahre 246 u.Z. datiert wurde.

Bei Jupa (Tibiscum) wurden das Gehöft A (X) und Porta Praetoria wiederhergestellt, konsolidiert und konserviert.

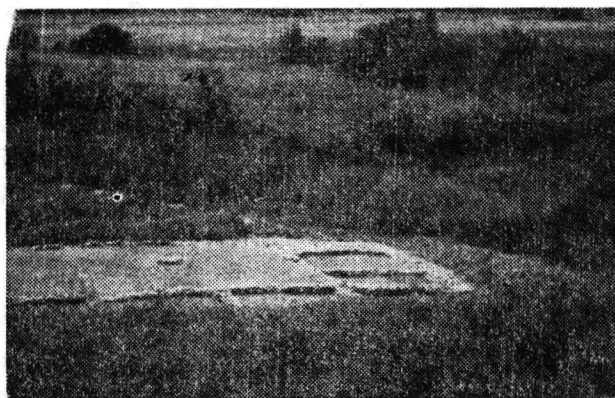
⁵ P. Bona și colab., în *StComC*, IV, 1982, p. 185—206.

** pentru dimensiuni am folosit următoarele prescurtări: I=înălțime, DG=diametrul gurii, DB=diametrul bazei, D=diametrul maxim.

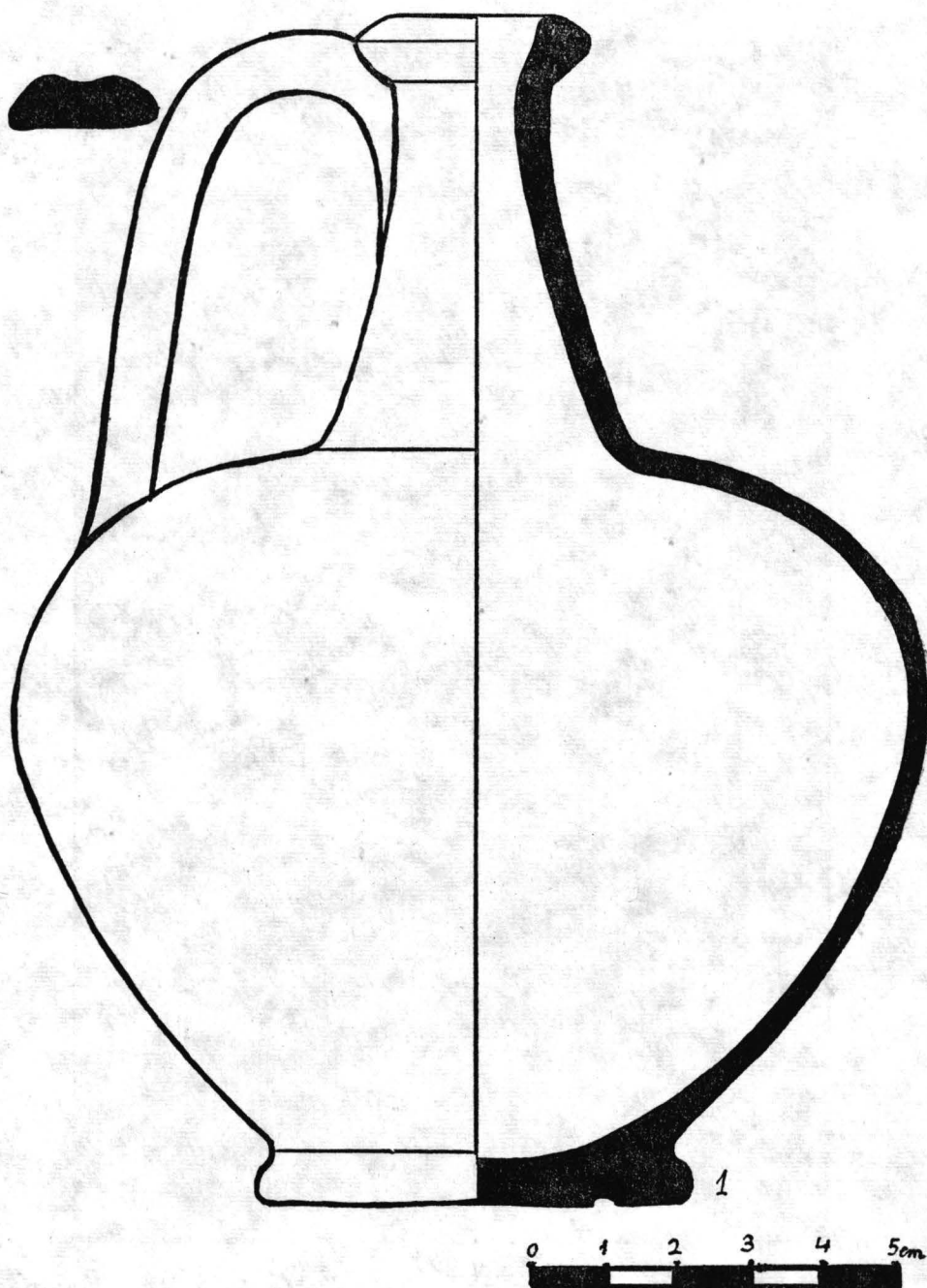

Pl. I — 1 — Iaz „Dîmb”: Planul mormintului (M 10): 1 — marginea arsă a gropii; 2 — monedă de bronz; 3 — cutie de fier; 4 — cărbune; 5 — oase umane incinerate.

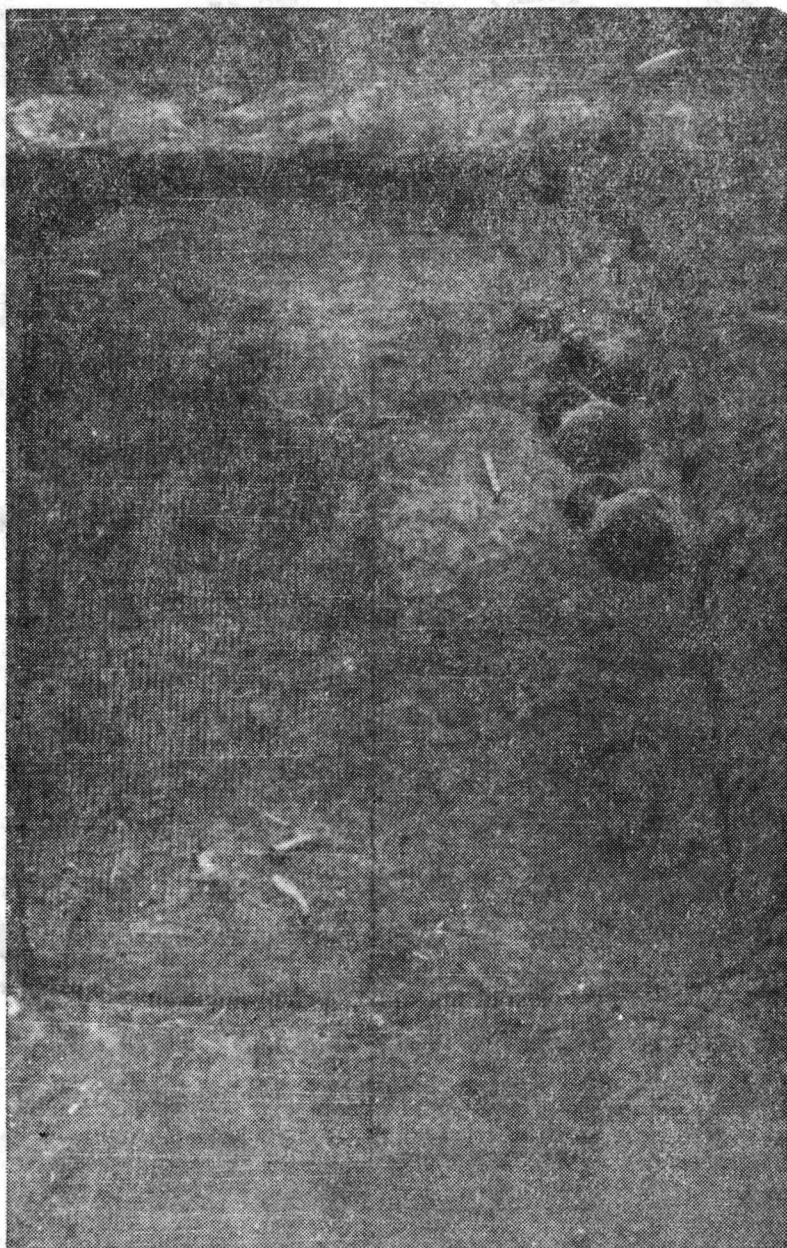
2 — Vedere a construcției romane de la Iaz „Dîmb”.

Taf. I — 1 — Iaz „Dîmb”: Grundriss des Hügelgrabes (M 10): 1 — Gebantes Rand des Graben; 2 — Bronzemünze; 3 — Eisennageln; 4 — Kohlen; 5 — gebrante Knochen. 2 — Iaz „Dîmb”: Sicht des römischen Gehöft I.

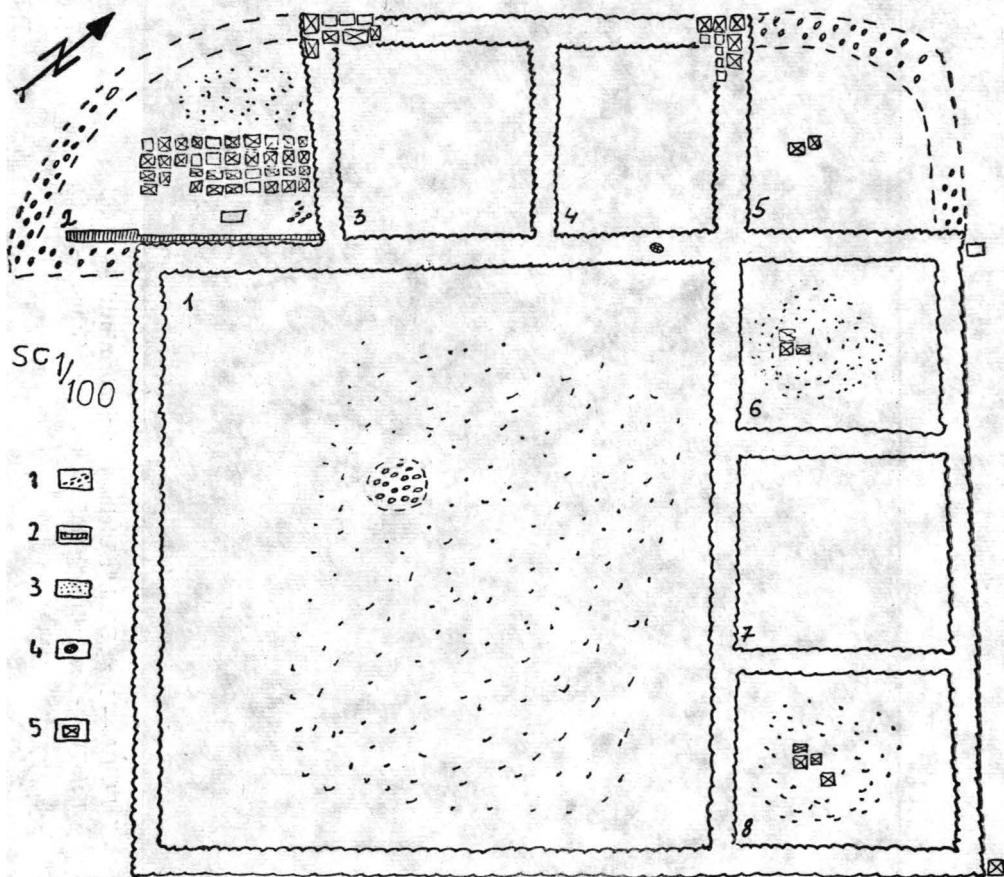
Pl. II — Iaz „Dîmb“ Tip de ulcior din mormînt.
 Taf. II — Iaz „Dîmb“ Gefäß aus dem Grabe.

Pl. III — Iaz „Dîmb“: Vedere a mormîntului (M 10).
Taf. III — Iaz „Dîmb“: Sicht des Hügelgrabes (M 10).

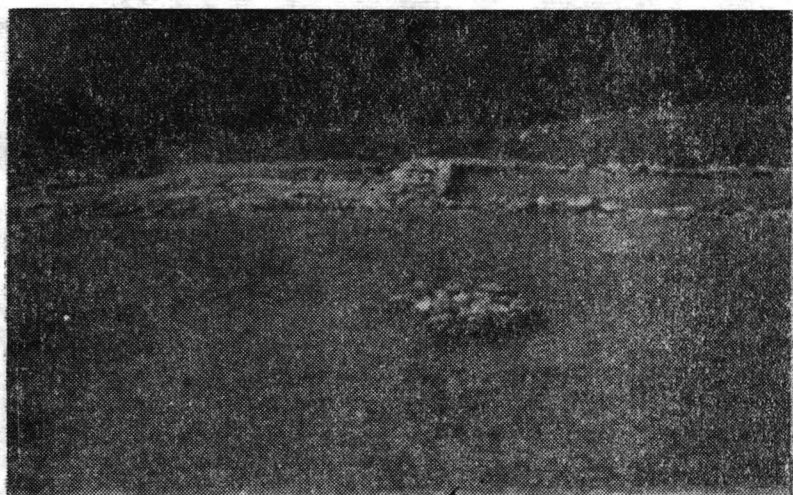
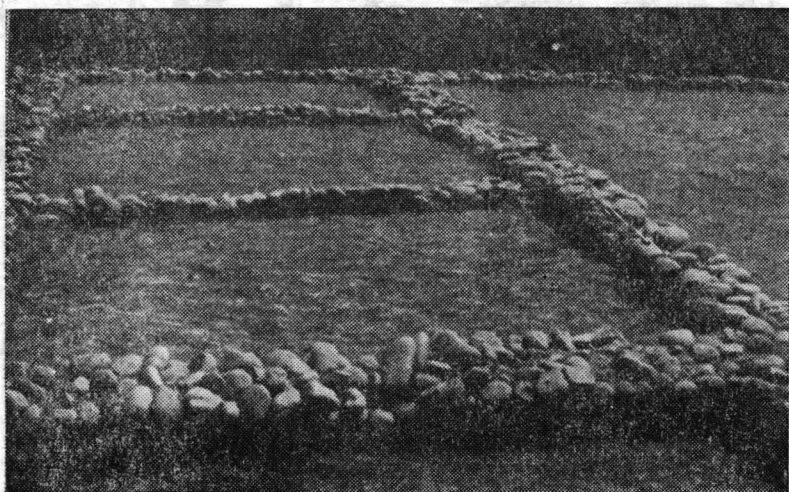

Pl. IV — Iaz „Dimb“: Ulcioare din mormântul — M 10.
Taf. IV — Iaz „Dimb“: Gefäße aus dem Grabe — M 10.

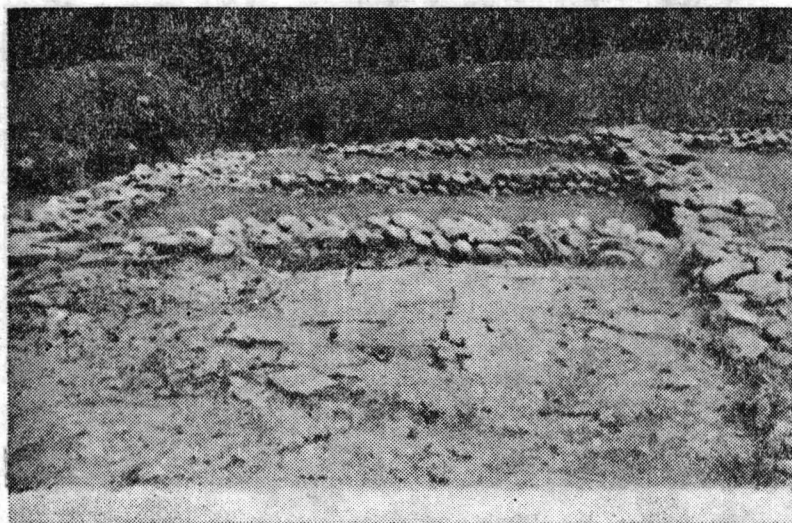
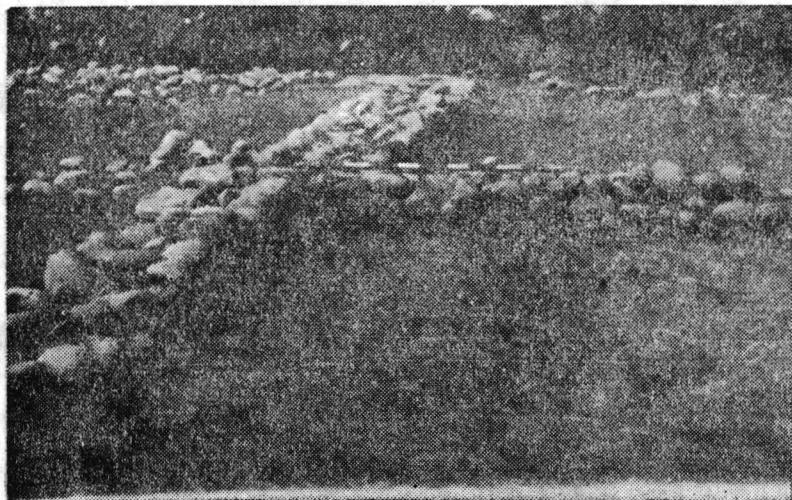

Pl. V — Iaz „Dîmb“: Planul construcției romane I: 1 — zid distrus; 2 — țigle sparte și așezate vertical; 3 — țigle sparte; 4 — cărămidă rotundă de hypocaust; 5 — cărămidă.

Taf. V — Iaz „Dîmb“: Grundriss des römischen Gehöft I: 1 — zerstörte Mauer; 2 — zerbrochene Ziegeln die senkrecht gesetzt sind; 3 — zerbrochene Ziegeln; 4 — rundformige Ziegel von Hypocaust; 5 — Bauziegel.

Pl. VI — Iaz „Dîmb”: vederi ale construcției romane I.
Taf. VI — Iaz „Dîmb”: Ansichten des römischen Gebäudes I.

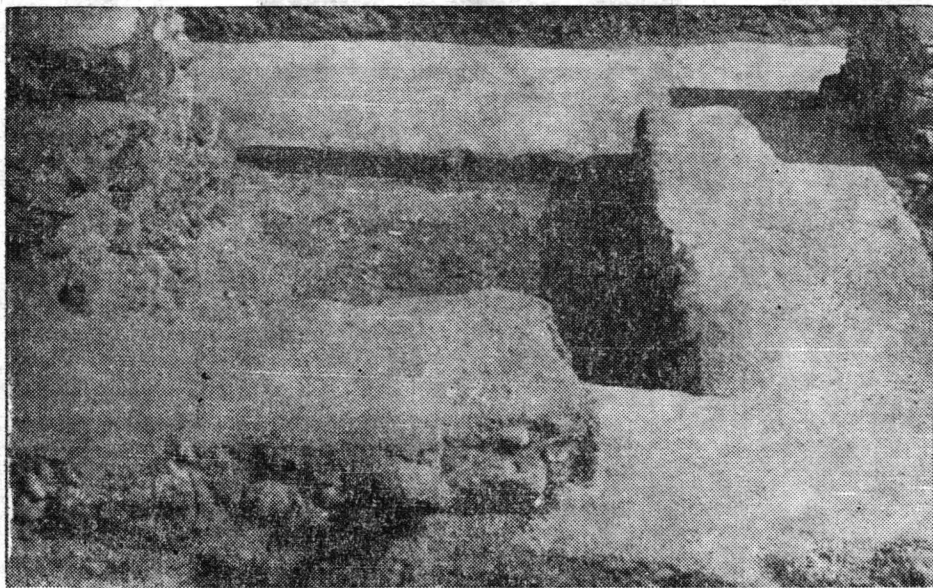
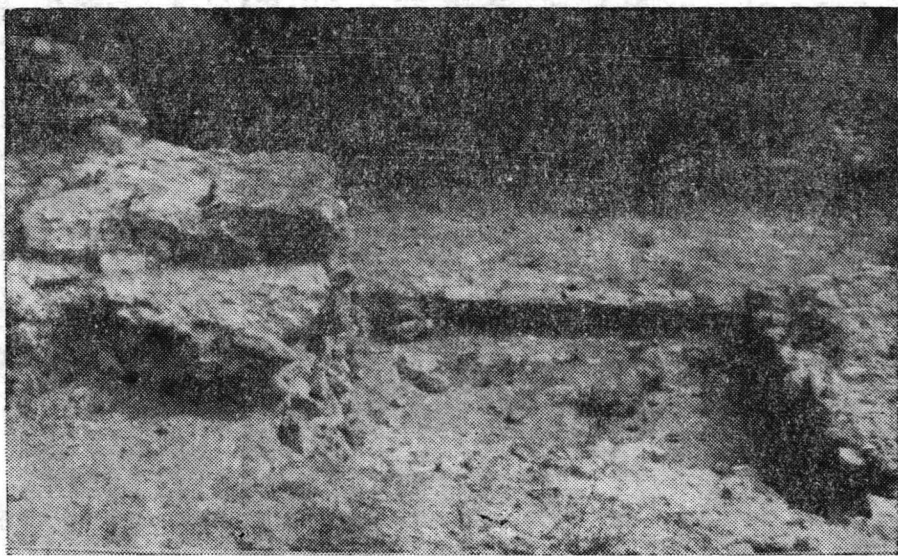

Pl. VII — Iaz „Dîmb“: vederi ale construcției romane I.
Taf. VII — Iaz „Dîmb“: Ansichten des römischen Gebäudes I.

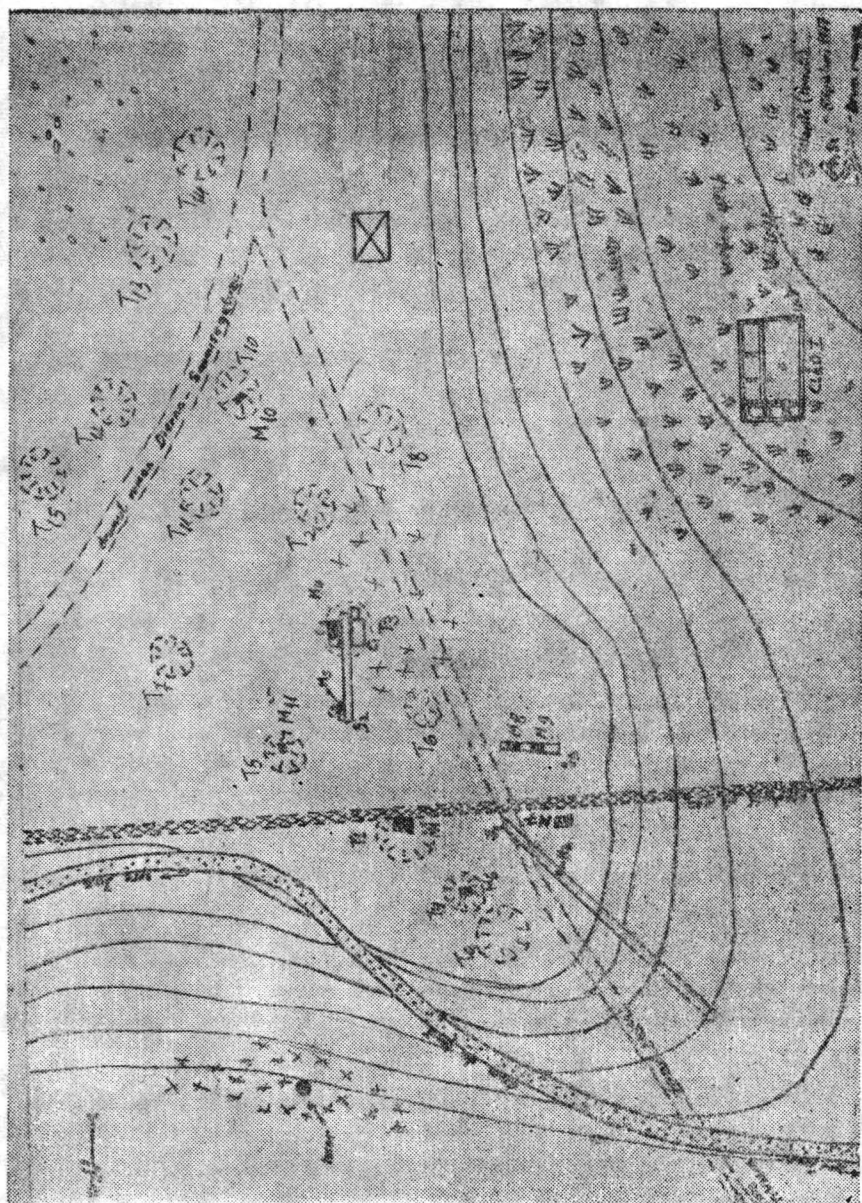
Pl. VIII — Jupa (Tibiscum): 1 — partea centrală a Porții Praetoria înainte de restaurare; 2 — partea centrală a Porții Praetoria după restaurare.

Taf. VIII — Jupa (Tibiscum): 1 — Zentralteil der Porta Praetoria vor der Restaurierung; 2 — Zentralteil der Porta Praetoria nach der Restaurierung.

Pl. IX — Jupa (Tibiscum): 1 — Turnul de nord al Fortii Praetoria înainte de restaurare; 2 — Turnul de nord al Fortii Praetoria după restaurare.

Taf. IX — Jupa (Tibiscum): 1 — der nordliche Turm der Porta Praetoria vor der Restaurierung; 2 — der nordliche Turm der Porta Praetoria nach der restaurierung.

Pl. X — Iaz „Dîmb“ — Plan topografic.
 Taf. X — Iaz „Dîmb“ — topografische Aufnahme.

CUPTOARELE SIDERURGICE DIN DEALUL CIOARA — REȘIȚA

Materialul arheologic pus la dispoziția noastră de către Dumitru Țeicu, de la Muzeul din Reșița, constă din patru fragmente luate din diferite părți ale cuptorului de topit minereu și din opt probe de zguri. În cele ce urmează vom prezenta rezultatele analizei microscopice și concluziile ce se impun.

Materialul de construcție

Roca utilizată la construcția cuptorului este un granit cu două mîce, prezentă din abundență în împrejurimile localității. Acest granit a fost folosit atît la zidirea pereților cît și a vetrei cuptorului. Principalii componenți ai granitului utilizat sînt:

1. Feldspatii, reprezentați aici prin minerale ca: ortoclaz, pertit și albit. Ei sînt conținuți în rocă în proporție de 50% (volum) iar diametrul lor oscilează între 0,1—2 mm.

2. Mîcele, formate din biotit și muscovit, cu predominarea primei varietăți, colorate în negru-brun. Sînt prezente în proporție de 22%. Dimensiunile lor variază în limitele de 0,2 și 0,8 mm.

3. Cel de al treilea component este cuarțul, prezent în proporție de 25% și variînd ca dimensiuni între 0,04 și 0,9 mm. Ca minerale accesorii amintim prezența oxizilor magnetit și ilmenit în proporție de 3%, la o granulație de 0,02 pînă la 0,1 mm.

În figura 1 sînt vizibile atît mineralele cît și structura-textura granitului. Am dat această descriere mai amănunțită a granitului, împreună cu dimensiunile mineralelor componente, pentru a înțelege mai bine transformările petrecute în acest material de construcție al cuptoarelor în cursul procesului de topire și reducere a minereului de fier, sub acțiunea directă a temperaturii înalte și în contact cu topitura de minereu.

Se constată astfel o mobilizare selectivă a componentilor începînd cu mîcele, care topesc primele, și intră apoi în reacție cu feldspatii pentru a da un nou produs cu caracter optic izotrop sau slab birefringent de dimensiuni cryptocristaline pînă la microlitice, gata să reacționeze în continuare cu cuarțul, așa după cum se poate observa din numeroasele margini de coroziune ale acestuia din urmă (fig. 2 și 3). Rezultă astfel o nouă

rocă cu un caracter friabil pronunțat și deci cu o rezistență mecanică scăzută. Din cauza acestor schimbări profunde de compoziție și de structură-textură a granitului se produce o uzură treptată a materialului de construcție de la interior spre exteriorul pereților și de la suprafața de contact a vetrei cu minereul înspre adâncime. Această uzură duce la necesitatea înlocuirii periodice a părților degradate și astfel la întreruperea temporară a producției de metal, pînă la recondiționarea cuptorului.

Natura zugurilor

Tot prin analiza microscopică, în secțiuni subțiri și lustruite, aflăm că zgura este formată dintr-un amestec de silicați de fier bine cristalizat (fig. 4) și de fier metalic în formă de sferule și de schelete de cristale (dendrite) (fig. 5).

Silicații de fier au compoziția fayalitului (Fe_2SiO_4) și a hiperstanului, respectiv a ferosilitului (FeSiO_3) (fig. 4).

Granulele și dendritele de fier au compoziția eutectică a unui aliaj de Fe—C, cu 4,2% C, al cărui punct de topire coboară pînă aproape la 200°C. Din cauza acestei temperaturi relativ scăzute, viscozitatea silicaților de fier este mare și segregarea fierului metalic rezultat se face defectuos și incomplet, o parte a acestuia rămînînd captiv, ca sferule și dendrite în masa silicaților (fig. 5).

Din compoziția zgurii mai rezultă că fondantul folosit la zgurificarea minereului a fost cuarțul (SiO_2) iar reducătorul și generatorul de căldură a fost manganul (cărbunele de lemn), după cum o dovedesc fragmentele de tăciuni incluse în zgură.

În ceea ce privește minereul de fier folosit, în materialul primit pentru analiză nu am găsit dovezi directe (concrete) dar știm din cercetările anterioare² făcute în legătură cu atelierele de la Soșdea-Ghertenis, de pe Valea Birzavei că aici se folosea (în secolele IV—V) magnetitul de la Ocna de Fier. Este deci plauzabilă folosirea aceluiași minereu de fier de calitate superioară și în atelierele de la Reșița de pe Dealul Cioara.

Concluzii

Zgurile rezultate din procesul siderurgic practicat pe Dealul Cioara au un caracter olivino-piroxenitic și conțin numeroase incluziuni de fier-metal sub formă de dendrite. Zgurificarea minereului de fier se făcea prin adăos de cuarț iar reducerea și încălzirea se realizau cu cărbune de lemn (mangal).

Cuptoarele siderurgice erau construite în întregime din granit și erau recondiționate periodic din cauza avariilor rezultate în urma topirii treptate a componentilor granitului în cursul procesului siderurgic.

✶

EUGEN STOICOVICI

¹ Wilhelm Hinz, *Silicate*, vol. I—II, Berlin, 1972.

² Eugen Stoicovici, *Atelierele siderurgice din secolele IV—V și XI—XII în partea de sud a Banatului*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 173—178.

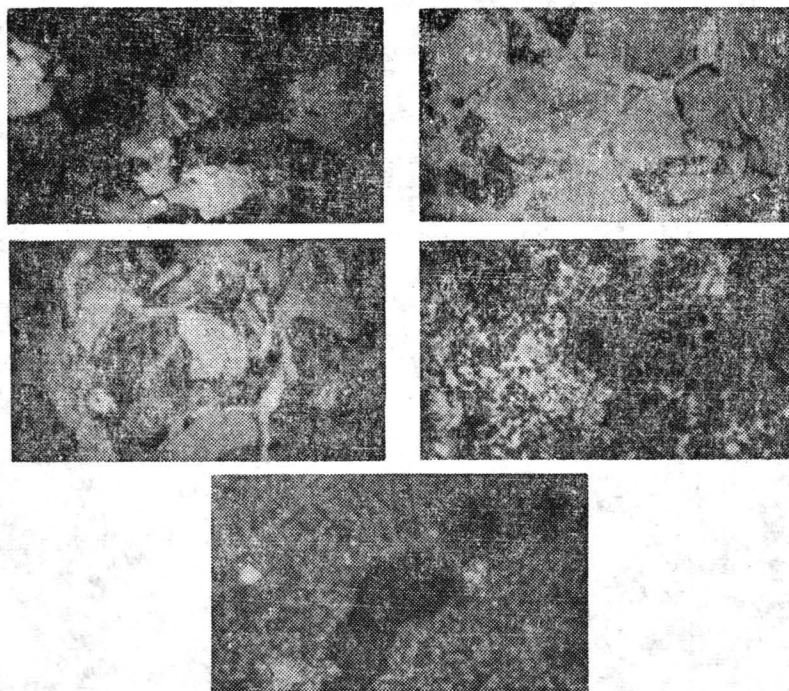
DIE SCHMELZHÜTTEN VON DEALUL CIOARA—REȘIȚA

(Zusammenfassung)

Auf Grund des archäologischen Materials und seiner mikroskopischen Forschung, kam man zu Schlussfolgerung dass auf dem „Dealul Cioara“ von Reșița, Hütten in Betrieb waren, die Kohlen-Eisen und olivino-piroxenische Schlacke mit zahlreichen dendritischen Eisen Inhalt erzeugten.

Die zu diesem zweck gebauten Hütten wurden aus hierortlichem Granitstein gebaut. Sie benötigten periodische Verbesserungen.

Das benützte Eisenerz war — sehr möglich — dasselbe Magnetit von Ocna de Fier, das im IV—V Jhd. bei Soșdea-Ghertiniș benützt wurde.

Pl. I — 1. Reșița. D. Cioara. Granit din peretele exterior al cuptorului. Componentele sale: feldspati, cuarț, miche și magnetit care se păstrează intacte. Lumină transmisă, N+ mărit de 30X. 2. Reșița. Dealul Cioara. Granit topit parțial. Probă luată din peretele interior al cuptorului. Mărit de 30X. 3. Reșița. Dealul Cioara. Granit topit parțial. Probă luată din vatra cuptorului. Mărit de 30X. 4. Reșița. D. Cioara. Zgură cu font olivino-piroxenic (alb) în care sînt incluse numeroase dendrite de fier și magnetit (Fe_3O_4) (negru). Lumină transmisă. Mărit de 30X. 5. Zgură cu dendrite de fier și magnetit (alb) conținute într-un fond de silicați olivin-piroxenici (negru). Văzută prin lumină reflectată. Mărit de 50X.

Tafel I: 1 — Reșița. D. Cioara. Granit aus der äusseren Wand der Hütte. Seine Bestandteile: Feldspat, Quarz, Glimmer, Magnetit, bewahrten sich intakt. Übertragenes Licht, N+. 30X vergrössert. 2 — Reșița. D. Cioara. Teilweise geschmolzener Granit. Probe aus dem inneren des Ofens. 30X vergrössert. 3 — Reșița. D. Cioara. Teilweise geschmolzener Granit. Probe aus der Herde. 30X vergrössert. 4 — Reșița. D. Cioara. Schlacke mit olivino — piroxenischen (weissen) Grund in der zahlreiche Eisendendrite und Magnetit (Fe_3O_4) (schwarz) eingeschlossen sind. Übertragenes Licht 30X. 5 — Schlacke mit dendritischem Eisen und Magnetit (weiss) die in einem Silikat Grund olivin-piroxen (schwarz) enthält. Durch reflektiertes Licht gesehen. 30X vergrössert.

DESCOPERIRI MONETARE DIN SUDUL BANATULUI

IV

Între anii 1983—1985 patrimoniul numismatic al Muzeului județean de istorie din Reșița s-a îmbogățit cu numeroase piese, descoperirea lor datorindu-se în bună parte cercetărilor arheologice întreprinse în principalele stațiuni istorice din județul Caraș-Severin¹.

A. Monede grecești

I. **Moldova Veche.** În timpul unei periegeze efectuate de arheologul Ovidiu Bozu în punctul „José“, situat la cca 50 m de șoseaua Moldova Veche—Pescari, a fost descoperită o drahmă²:

Dyrrachium

Meniskos-Agathionos

AR; 18 mm; 3,34 g; 5

Maier, 91; Ceka, 316

inv. N 963

B. Monede romane

II. **Moldova Veche.** Săpăturile arheologice din vara anului 1983, executate în așezarea romană din punctul „Vinograda“³ au dezvăluit alături de numeroase vestigii (ceramică, unelte, podoabe) și două monede din bronz:

1. Antoninian, *Traian Dacius* (249—251)

inv. N 964

¹ Repertoriul continuă seria din *Banatica*, VI, 1981, p. 147—150; *Banatica*, VII, 1983, p. 235—237, SCN, VIII, 1984, p. 129—136.

² O. Bozu, *Cercetări arheologice la Moldova Veche*, comunicare la simpozionul *Istoria Banatului — parte integrantă a istoriei naționale*, Reșița, 28 octombrie 1984. Mulțumim și pe această cale colegului Bozu pentru că ne-a cedat spre publicare piesa împreună cu informațiile necesare.

³ O. Bozu, *Așezarea romană tîrzie de la Moldova Veche, jud. Caraș Severin, raport la a XVIII-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice pe anul 1983*, Alba-Iulia, 26—27 martie, 1984; *Ibidem*, la simpozionul *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Caransebeș, 1—2 aprilie 1984.

2. *Follis, Constantius II (?)*

inv. N 965

III. **Măcești (oraș Moldova Nouă.** Din această localitate provin 21 de monede din bronz emise în secolul IV, perioadele 351—354, 355—361, în atelierele Sirmium, Constantinopol, Siscia, Nicomedia, cele mai multe din piese aparținând lui Constantius II și C. Gallus. Monedele au făcut parte din colecția Sălceanu Gheorghe (Moldova Nouă) și foarte probabil că s-au desprins din tezaurul descoperit în localitate.

C. Monede bizantine și medievale

IV. **Cuptoare (com. Cornea).** Campaniile arheologice din anii 1983—1985 efectuate în necropola medievală de pe dealul „*Sfoge*a” au scos la iveală numeroase și variate monede, pe care le vom prezenta în ordinea descoperirii lor:

1983⁴1. *Manuel I Comnenul*

Stamenon, 29×23 mm; 3,50; 6

Hendy, 219, tip A, imitație bulgară din anii 1195—1210⁵

Mormint 275 (mai departe M); inv. N 962

2. *Ioan III Vatatzes (1222—1254)*

hyperper; 23×27 mm; 4,29 g; 16 kt; 6

Hendy, pl. 32, nr. 4, emisiunea a 3-a, Magnesia

M 230; N 951

3. *Béla IV (1235—1270)*

dinar banal de Slavonia, 11 mm; 0,58 g; 8

Metcalf, p. 148, tab. 10, 1270

M 276; inv. N 960

4. *Béla IV (1235—1270)*

dinar; 22 mm; 0,50 g; 7

CNH, 248; Unger², I, 255

M 260; inv. N 959

5. *Idem*

dinar, fragmentar; 0,32 g

Avers; Unger², I, 256; CNH, 256Revers; Unger², I, 255; CNH, 248

M 216; inv. N 957

⁴ Colectivul de cercetare: I. Uzum, O. Bozu, Gh. Lazarovici, raport la Sesiunea Anuală de rapoarte arheologice, Alba-Iulia, 26—27 martie 1984.

⁵ Aducem calde mulțumiri colegului Ernest Oberländer-Târnoveanu pentru sprijinul prețios în determinarea monedei.

6. *Idem*

bracteată, AR; 18 mm; 0,21 g

CNH, 276

M 233; inv. N 954

7. *Stefan V (1270—1272)*

dinar; 12 mm; 0,42 g; 3

CNH, 295; Unger², I, 266

M 224; inv. N 953

8. *Idem*

dinar banal de Slavonia, 15 mm; 1,04; 12

M 266; inv. N 961

9. *Carol Robert (1308—1342)*

dinar; 133 mm; 0,66; 6

CNH, 11, Unger², I, 375

M 229; inv. N 955

10. *Idem*

dinar fragmentar;

CNH, 41; Unger¹, II, 382, anul 1330

M 229; inv. N 956

11. Dinar, secolul XIV?

fragment, M 216; inv. N 958

1984⁶

12. *Bernhard II (1202—1256), St. Veit*

pfenig; 0,76 g; 16 mm; 12

Luschin, NZ, 56, 1923, nr. 204

M 11/1984; inv. N 981

13. *Maria (1382—1387)*

dinar; 177 mm; 0,30 g;

Unger², I, 444

M 24/1984; inv. N 982

⁶ Colectivul de cercetare: I. Uzum, A. Oprinescu, Gh. Lazarovici, raport la Sesiunea anuală de rapoarte, arheologice, 22—23 martie, 1985, Tîrgoviște.

1985⁷14. *Geta*

AR; 18 mm; 2,60 g; 1
 BMC, V, 442, Roma, 203 și ulterior?
 RIC, IV. I., p. 319, nr. 38, Roma, 203—208
 M 3/1985; inv. N 1075⁸

15. *Isaac II Angelos (1185—1195)*

Stamenon, 23×21 mm; 2,22 g; 7
 Morrisson, II pl. CIII/B40, Constantinopolis
 M20/1985; inv. N 1 076

16. *Alexios III Angelos (1195—1203)*

stamenon, fragmentar,
 Morrisson, II. pl. CIII/B09
 M20/1985, inv. N 1 077 descoperit împreună cu primul stamenon
 și lipit de acesta

17. *Bela IV (1235—1270)*

dinar; 12 mm; 0,50 g; 2
 Unger², I, 241; CNH, 260
 M33/1985; inv. N 1 078

18. *Stefan V (1270—1272)*

dinar; 10 mm; 0,33 g
 Unger², I, 268; CNH, 297
 M 4/1985; inv. N 1 079

19. *Fragment dinar (?)*, inv. N 1 078, M 4/1985

V. Ilidia (com. Cielova Română). În cadrul șantierului din zonă, la „Cetatea Beiuului”, în anul 1984 au fost descoperite două monede⁹:

1. *Sigismund I*

dinar, 15 mm; 0,70 g
 Unger¹, II, 457, anii 1387—1389
 Unger², I, 449; CNH, 121
 inv. N 980

⁷ Colectivul de cercetare: I. Uzum, A. Oprinescu, O. Bozu, D. Bălănescu. Într-o primă formă, toate descoperirile monetare din necropolă au fost prezentate la cel de-al II-lea Simpozion național de numismatică, Suceava, 1—2 iunie 1985. De altfel, monedele descoperite aici își găsesc analogii aproape identice cu emisiunile monetare semnalate în necropola de la *Trnjane* (cf. G. Marjanovic-Vujovic, *Trnjane*, Beograd, 1984, p. 171—172).

⁸ Mulțumim mult și pe această cale colegului Eugen Nicolae (Institutul de arheologie din București) pentru sprijinul prețios în determinarea monedei. Despre apariția monedei romane în context medieval ne vom ocupa cu alt prilej alături de alte descoperiri similare.

⁹ Mulțumim și pe această cale colegului Dumitru Țicu pentru că ne-a cedat piesele spre publicare.

2. *Sigismund I*

dinar; 16 mm; 0,75 g
 Unger¹, II, 459, anii 1427—1437
 Unger², I, 450, CNH, 124
 inv. N 979

VI. **Reșița.** Lucrările de dezvelire și conservare a monumentului de arhitectură medievală situat în punctul „Ogășele” au prilejuit descoperirea unor piese de podoabă¹⁰ și a câtorva monede:

1983

1. *Ludovic I cel Mare (1342—1382)*

dinar; 0,49 g; 12 mm; 1
 Unger¹, II, 438, anii 1358—1371
 Unger², I, 429, CNH, 94 A*
 M 17; inv. N 946

2. *Idem*

dinar; 18 mm; 0,33; 7
 Unger¹, II, 441, anii 1373—1382
 Unger², I, 432; CNH, 39 A
 Szerecsendénar, 1373¹¹
 M 34; inv. N 950

3. *Sigismund I (1387—1437)*

parvus; 8 mm; 0,23 g
 Unger², I, 451, CNH, 128 B
 M 24; inv. N 947

4. *Idem*

dinar; 15 mm; 0,40; 2
 Unger¹, II, 459?, 1427—1437
 CNH; 124 A
 M 29; inv. N 949

5. *Idem*

dinar; 16,5 mm; 0,63 g; 2
 Unger¹, II, 459, anii 1427—1437
 M 9; inv. 943

¹⁰ Despre lucrările executate în necropola situată lângă monumentul arhitectural, cit și despre bogatul inventar arheologic, vezi I. Uzum, D. Țicu, în *Banatica*, VII, 1983, p. 297—310.

* La o analiză atentă, reversul dinarului prezintă în câmpul drept, în locul siglelor, un cap schițat, asemănător cu profilul de pe reversul unei piese tip Unger 2, I, 438 și aversul unei piese tip Unger 2, I, 432.

¹¹ În publicația *Magyar pénzérmék és papír pénzek*, Budapesta, 1981, p. 43, piesa apare sub această denumire, emiterea sa începând cu anul 1373.

6. *Vladislav I* (1440—1444) ?

obol; 10 mm; 0,49; 12

Unger², I, 476

M 8; inv. N 944

7. *Interregnum* (1444—1446)

obol; 11 mm; 0,28 g

Unger², I, 481, CNH, 153

M 16; inv. N 945

8. *Matia Corvin*

dinar; 10 mm; 0,49 g; 1

Unger¹, II, 574

Unger², I, 574

E. Chirilă, V. Pinte, *Apulum*, VI, 1967, p. 327, grupa XIV, atelier Kremnica, anii 1489—1490, meșter monetar P. Schaidler

M 26; inv. N 948

1985

9. *Maria* (1382—1387)

dinar; 0,51 g; 19 mm

Unger², I, 442; CNH, 114

M 42; inv. N 1116

D. Monede moderne

VII. **Reșița.** În toamna anului 1985, cu ocazia lucrărilor de translație la monumentul din „*Reșița Română*“, la baza fundațiilor au fost descoperite 35 de monede: 1 sfert de florin, 1858 și 34 kreuzeri emiși în anii 1781—1861¹². (Inv. N 1081—N 1115.)

*

Ne vom opri într-un succint comentariu doar asupra monedelor deosebite din punct de vedere numismatic sau istoric.

Drahma Dyrrachium (nr. A/I). Deși este o piesă descoperită izolat, ea nu este o apariție singulară în zonă, deoarece chiar la Moldova Veche este semnalată o drahmă emisă la Dyrrachium¹³.

¹² Piese au fost predate de către ing. Jula Silviu.

¹³ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenestică și romană*, Cluj, 1974, p. 271/150; Având în vedere faptul că punctul descoperirii este apropiat de comuna Pescari, reamintim tezaurul semnalat în această localitate (F. Medeleț, T. Soroceanu, N. Gudea, în *Acta MN*, VIII, 1971, p. 466, notele 22—23) și piesele descoperite în punctul „Culă“, din aceeași localitate (E. Chirilă, N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 713—714).

Hiperperul (nr. C/IV/2) descoperit în necropola de la Cuptoare este un exemplar bine conservat. Pe teritoriul României, monedele de aur emise de împăratul de la Nicaea sînt destul de numeroase, atît în cadrul tezaururilor: Dunărea¹⁴, Oțeleni¹⁵, Isaccea¹⁶, Stoienești¹⁷, Mihai Kogălniceanu¹⁸, cit și în rîndul descoperirilor izolate: Cetățenii din Cale¹⁹, Păcuilui lui Soare²⁰, Pietroasele²¹, Turnu-Severin și Novaci²², Isaccea²³, Enisala²⁴, etc. În Banat, deocamdată nu au fost semnalati hiperperi emiși de Ioan Vatatzes III, cunoscîndu-se doar monedele de aur emise de Manuel I Comnenul în tezaurul de la Variaș²⁵ și cele ale lui Vasile I, Roman V, Nicefor II Botaniates și Vasile II Bulgaroctonul în tezaurul de la Orșova²⁶.

În ceea ce privesc numeroasele descoperiri din Bulgaria²⁷, Turcia²⁸, Grecia²⁹, Ungaria³⁰ și Iugoslavia³¹, menționăm doar tezaurul de la Drama și colecția Ibrahim Pasha Parcel³², care cuprind cîteva monede din aceeași serie tipologică cu moneda de la Cuptoare.

Apariția hiperperului în Banat este firească, avînd în vedere rolul pe care l-a jucat această monedă ca etalon de valoare și mijloc încă din

¹⁴ C. Știrbu, în *Muzeul Național*, II, 1975, p. 353—364, unde sînt comentate pe larg și sursele narative care atestă evoluția hiperperului.

¹⁵ N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 909; O. Iliescu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 363—405; Idem, în *RÉSEE*, VII, 1969 -, p. 117.

¹⁶ O. Iliescu, în *SCN*, VI, 1975, p. 239—240, cuprinzînd întreaga bibliografie asupra descoperirii.

¹⁷ Idem. în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 394; Idem. în *RÉSEE*, VII, 1969, 1, p. 117, cu bibliografia descoperirii.

¹⁸ O. Iliescu, G. Simion, în *RÉSEE*, II, 1964, 1—2, p. 217—228; O. Iliescu, în *RÉSEE*, VII, 1969, 1, p. 117.

¹⁹ O. Iliescu, în *RÉSEE*, VII, 1969, 1, p. 119.

²⁰ Idem, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 394. De asemenea, în colecția Cabinetului Numismatic al Institutului de arheologie din București se păstrează 1 hiperper, inv. 1774, notă de inventar întocmită de C. Preda, publicat de B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 291/111.

²¹ O. Iliescu, în *SCN*, II, 1958, p. 455/18; Idem. *ArhMold*, II—III, 1964, p. 394—395; Idem, în *RÉSEE*, VII, 1969, 1, p. 117.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*: O. Iliescu, în *SCN*, VI, 1975, p. 239—242; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 291/108.

²⁴ O. Iliescu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 394.

²⁵ C. Feneșan, în *Crisia*, 1974, p. 109, nota 13.

²⁶ *Ibidem*, p. 108, nota 5.

²⁷ Tezaurele de la *Silistra* și *Preslav* (M. F. Hendy, *Coinage and Money in Byzantine Empire, 1081—1261*, *DOP*, XII, 1969, p. 378—379); tezaurul de la *Strumen*, (D. M. Metcalf, în *NC*, 20, 1980, p. 21); tezaurele de la *Tîrgovo* și *Nesebir* (D. M. Metcalf, în *GRBS*, III, 1960, 4, p. 20—207).

²⁸ Tezaurele de la *Stnekli* (M. F. Hendy, în *CH*, VI, 1981, p. 262) *Bergama*, *Agrinion*, *Istanbul*, *Smirna*, *Bursa* (D. M. Metcalf, în *NC*, 20, 1980, p. 2); alt tezaur de la *Istanbul*, (S. Bendall, în *NC*, 142, 1982, p. 66).

²⁹ Tezaurele de la Drama, Thessaly, Erymantheia, Corinth (D. M. Metcalf, în *NC*, 20, 1980, p. 2).

³⁰ Descoperire izolată de la Kigyopuszta. Neavînd acces la bibliografie, deocamdată menționăm că informația ne-a fost furnizată de colegul E. Oberländer-Târnoveau.

³¹ Descoperire izolată de la Sremska Mitrovica, supranota 30.

³² D. M. Metcalf, în *GRBS*, III, 1960, 4, pl. 11/9; pl. 9/6.

prima jumătate a secolului al XIII-lea la nordul Dunării³³. În schimb, descoperirea sa în contextul unei necropole este, cel puțin la prima vedere, deosebită³⁴. Deocamdată ne gândim la o situație întrucîtva asemănătoare: o bracteată de aur, rebătută după o piesă a regelui Ethelred II (978—1016), dar care era utilizată ca podoabă, descoperită în necropola de la Gamehl (Germania)³⁵. Așadar, apariția unei monede de aur în necropolă este destul de rară și considerăm că ea dobindește, probabil, semnificații deosebite în cadrul ritualului funerar.

Pfenigul (nr. C/4/12) scos la iveală în necropola de la Cuptoare reprezintă pînă în prezent al doilea caz de descoperire izolată a monedei, cunoscută sub genericul „apuseană”³⁶. În schimb, piese emise la St. Veit (Austria) sînt semnalate în tezaurele de la Sîmbăteni (jud. Arad)³⁷ și de la Vrșac³⁸. De altfel, monedele apusene sînt prezente în număr destul de mare în structura unor tezaure din Banat (Deta, Gaiu Mic, Vrșac³⁹). Dar, descoperirea acestora în așezări și necropole s-ar putea, astfel, explica prin prezența lor în circulația monetară a secolului al XIII-lea în Banat⁴⁰, ipoteză care, evident, trebuie confirmată prin descoperiri cît mai numeroase. Altfel, tezaurele, cu o structură foarte variată (piese emise la Friesach, Köln, Salzburg, St. Veit, St. Andreas) pot fi interpretate doar ca rezultatul unor capturi sau ca depozite monetare constituite chiar în centrul și apusul Europei și aduse pe diverse căi în Banat⁴¹. În acest sens, nu ar trebui neglijată ideea că, cele cîteva descoperiri izolate să se fi desprins din loturi monetare mai mari.

³³ S. Brezeanu, în *Studii*, 26, 1953, 4, p. 701; O. Iliescu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 394; Idem, în *RESEE*, VII, 1969, 1, p. 112—114; Idem, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 215; E. Oberländer-Târnoveanu, în *BSNR*, LXXV—LXXVI (1981—1982), p. 274—275 (hiperperii lui I. Vatatzes circulă în zona gurilor Dunării deja din deceniul al treilea și al patrulea al secolului al XIII-lea). Pe de altă parte, același cercetător, în comunicarea *Probleme ale circulației monetare în Oltenia în secolele XII—XIII*, prezentată la simpozionul *Cercetarea arheologică și numismatică, factor important în cunoașterea trecutului istoric al poporului român*, Craiova, 1985, atrăgea atenția asupra decalajului de timp dintre data emiterii acestor hiperperi și cea a pătrunderii lor la nord de Dunăre.

³⁴ O monedă de aur Iustinian în necropola de la Callăuș (M 132 — în gura scheletului), cf. C. Preda, *Callatis, Necropola romano-bizantină*, E. Acad. R.S.R., București, 1980, p. 65, 72, nr. 91; O plăcuță de aur într-un mormînt din necropola de la Obîrșia (jud. Olt), cf. O. Toropu, O. Stoica, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 171, fig. 7/18; Moneda de la Kigyopuszta provenea de asemenea dintr-un mormînt. Cu titlu informativ, menționăm descoperirea a 12 monede de aur într-un mormînt din Cehoslovacia (informații E. Oberländer-Târnoveanu și semnalarea cîtorva monede de aur în necropolele din Bulgaria (informații Bucur Mitrea, căruia îi mulțumim și pe această cale).

³⁵ D. V. Rosetti, în *Studii și comunicări*, Pitești, 1971, p. 190—191.

³⁶ Un dinar de Salzburg, descoperit în 1975 la Iliada (cf. D. Bălănescu, în *SCN*, VIII, 1984, p. 132, 23 a.

³⁷ C. Știrbu, în *CN*, III, 1979, p. 81, catalog 105—127 (23 de piese); în acest studiu este prezentat sistemul monetar din centrul Europei și evoluția acestuia.

³⁸ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 109—110, cu bibliografia mai veche a descoperirilor.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ C. Știrbu, în *CN*, III, 1979, p. 65—66, care prezintă detaliat complexul fenomen al circulației monetare din acele secole precum și stadiul de dezvoltare a relațiilor comerciale ale Transilvaniei cu centrul și apusul Europei.

⁴¹ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 107, care atrage atenția asupra unor conjuncturi istorice favorabile (de exemplu cruciadele); C. Știrbu, *op. cit.*, p. 66, care alături de această explicație, menționează și prezența coloniștilor.

Dinarii banali de Slavonia (nr. C/IV/8, 3) nu ridică probleme deosebite, emisiuni de acest gen aparținând lui Bela IV și Stefan V, fiind semnalate în compoziția tezaurelor de la Obad și Tomnatic⁴². Dorim doar să aducem câteva precizări tipologice: astfel, moneda emisă de Ștefan V, foarte bine păstrată, prezintă pe revers siglele S—R, încadrându-se astfel în seria datată de D. M. Metcalf în anii 1270—1272⁴³, în timp ce piesa emisă de Bela IV, aparține seriei date în 1270⁴⁴.

Monedele maghiare descoperite la Cuptoare (C/IV), Ilidia (C/V) și Reșița (C/VI) sînt piese întîlnite frecvent atît în tezaure: Săsarm⁴⁵, Șoimeni⁴⁶, Turda⁴⁷, Cenad⁴⁸, Sebiș⁴⁹, Tomnatic⁵⁰, Muzmat⁵¹, Brăești⁵², cît și în așezări și cetăți: Moldova Veche⁵³, Biharea⁵⁴, Severin⁵⁵, Curtea de Argeș⁵⁶, Tirgoviște⁵⁷ și Cluj „Mănăștur”⁵⁸ (monede emise de Bela IV, Stefan V, Carol Robert, Sigismund I). De asemenea, precizăm că moneda emisă de Matia Corvin, descoperită la Reșița—„Ogășele” reprezintă un tip, întîlnit în tezaurele de la Iara⁵⁹ și Enciu⁶⁰ și chiar în Banat, în tezaurul de la Caransebeș⁶¹.

DANA BĂLĂNESCU

⁴² Obad; I. Sabău, în *SCN*, II, 1958, p. 293/38; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 111; Tomnatic; I. Sabău, *op. cit.*, p. 272/12. De altfel, ultimul autor citat sublinia că la mijlocul secolului al XIII-lea, dinarii de Friesach dispar din circulație, fiind înlăturate de emisiunile locale (?) mai bune ale regelui Bela IV (p. 280).

⁴³ D. M. Metcalf, *Coinage in South — Eastern Europe, 820—1396*, 1976, p. 148, tabel 10.

⁴⁴ *Ibidem*. Pentru această categorie de monede vezi și D. M. Metcalf, *Monetarna interpretacija bankskog denara v XIII stoljecu*, în *NV*, 1979, p. 46/83.

⁴⁵ I. Sabău, *op. cit.*, p. 293/37.

⁴⁶ E. Kovács, în *NK*, IV, 1905, p. 12—15; I. Sabău, *op. cit.*, p. 295/44.

⁴⁷ I. Sabău, *op. cit.*, p. 217/55.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 287/10.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 293/38.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 297/54.

⁵¹ L. Rhéthy, în *Arch Ert*, XII, 1892, p. 435; O. Iliescu, în *SCN*, I, 1957, p. 218.

⁵² O. Iliescu, în *SCN*, I, 1957, p. 463.

⁵³ I. Sabău, *op. cit.*, p. 290/24.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 286/5.

⁵⁵ Al. Bărcăcilă, în *SCN*, I, 1957, p. 174/3—4.

⁵⁶ B. Mitrea, în *Dacia*, N.S. XIX, 1975 p. 325/96; E. Isăcescu, în *BSNR*, 67—69, 1973—1975, p. 123—130.

⁵⁷ B. Mitrea, în *Dacia*, XIX 1975, p. 301/182.

⁵⁸ P. Iambor, St. Matei, în *Dacia* N.S., XIX, 1975, p. 281/55 b; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S. XX, 1976, p. 291/24.

⁵⁹ F. Pap, Z. Milea, V. Feneșan, în *SCN*, V, 1975, p. 170—181.

⁶⁰ E. Chirilă, V. Pinte, în *Apulum*, VI, 1967, p. 327.

⁶¹ E. Chirilă, N. Gudea, I. Uzun, în *Banatica*, I, 1971, p. 182/XIII — o piesă. Detaliile pieselor din catalog sînt prezentate în următoarea ordine: nominal (metal); diametru (în mm); greutate (în grame); cifra care indică poziția axului reversului față de avers pe cadranul unui ceas.

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES DE SUD DE BANAT

— IV —

(Résumé)

Dans ce répertoire sont cataloguées les monnaies antiques, médiévales et modernes qui s'ont entrées dans les collections numismatiques du Musée d'histoire de Reșița durant les années 1983—1985.

On rétire spécialement les pièces suivantes:

La drachme issue à Dyrrachium, de Moldova Veche, qui peut être mise en relation avec les découvertes de ce genre de la zone²; ¹³.

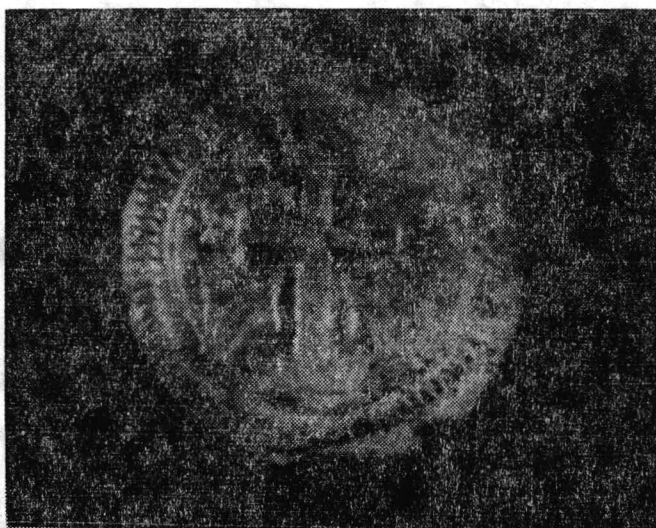
Les monnaies découvertes dans la nécropole médiévale de Cuptoare — *Sfogea*: *L'hyperpère de Ioan Vatatzes III* (1222—1254), dont l'apparition dans une tombe est assez rare^{34—35}.

Le pfenig issu à St. Veit, représente la deuxième découverte isolée de Banat³⁶.

Les dénièrs de Slavonia issus de Bela IV et Ștefan V, qui peuvent être datés des années 1270—1272⁴³; ⁴⁴.

Pl. I — Cuptoare: 1 (C/IV/2) — hiperper 2 — stamenon C/IV/1 (mărite de 2 ori).

1**2**

Pl. II — Cuptoare: 1 (C/IV/6) — bracteată (mărită de 2,5 ori); 2 (C/IV/3) — dinar banal de Slavonia, Bela IV, (mărită de 4,5 ori).

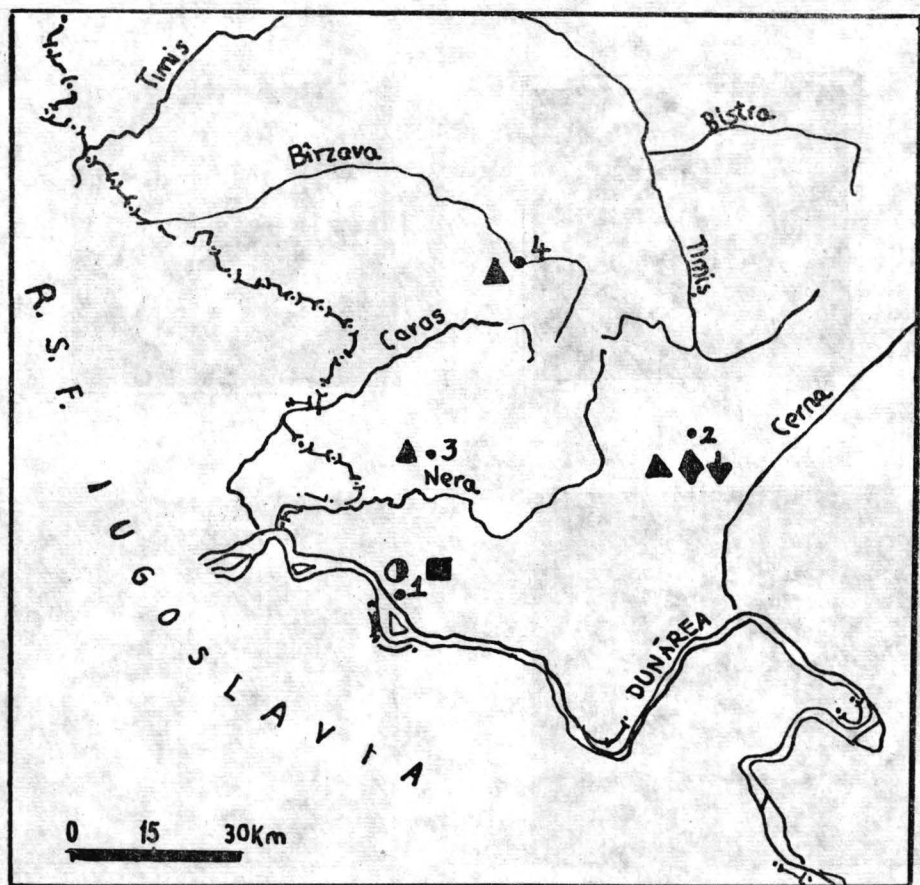
1

2

Pl. III — Cuptoare — monede Ștefan V; 1 — (C/IV/7) — dinar; 2 — dinar banal de Slavonia (C/IV/8), mărite de 3 ori.

Pl. IV — Descoperiri monetare din sudul Banatului: 1 — Moldova Veche; 2 — Cuptoare; 3 — Ilidia; 4 — Reșița.

- monede grecești; ■ monede romane; ◆ monede bizantine;
 ↓ monede apusene; ▲ monede maghiare.

ȘANTIERUL ARHEOLOGIC HODONI PUSTĂ RAPORT PRELIMINAR 1979—1984

1. Date despre stațiune

Satul Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș) se află plasat în partea de nord a Banatului, la circa 20 km distanță de municipiul Timișoara.

În anii 1959—1960, ca urmare a numeroaselor urme materiale apărute pe teritoriul satului, Muzeul Banatului a întreprins sondeaje în punctul numit „Pocioroane”, descoperind o așezare neolitică aparținând culturii Tisa I și mai multe morminte de înhumăție databile în sec. X—XI.¹ Cercetarea a fost reluată printr-un sondaj în anul 1976, completându-se descoperirile neolitice², prilej cu care s-au extins cercetările de suprafață pe o arie mai largă, depistându-se cu acest prilej două locuri în punctul Hodoni—Curtea Domnească (feudal-timpurie și sec. XVII—XVIII) și cele două așezări de la Hodoni-Pustă.³

Cercetarea în teren, în anul 1976, a profilelor celor două șanțuri de excavație efectuate pe platoul Pustă (fără a se efectua o ridicare topo, dificilă în acel moment) au dus la concluzia că, în respectivul punct arheologic se suprapun două așezări: una de mari proporții, avînd un nucleu fortificat (șanț de apărare, — val — palisadă de lemn exterioară valului) databilă, pe baza materialului ceramic în epoca bronzului, și o a doua așezare, deschisă, databilă, de asemeni pe baza materialului ceramic recoltat, în sec. III—IV e.n.⁴

Ca urmare a acestor constatări, în anul 1979 au început cercetările arheologice sistematice în punctul Hodoni-Pustă, cercetări care s-au încheiat în vara anului 1984.

2. Istoricul cercetărilor

2.1. În anul 1979⁵ s-a efectuat un sondaj arheologic constînd dintr-o secțiune cu dimensiunile de 30×2,50×1,50 (1,80) m (S3) și două casete

¹ A. Bejan — M. Moga, în *Tibiscus*, V, Timișoara, 1978, p. 150—168.

² M. Moga — O. Radu, în *St. Com. C. II*, 1977, p. 231—239.

³ A. Bejan — M. Moga, *op. cit.*, p. 168.

⁴ A. Bejan, în *Materiale și cercetări arheologice, A XIV-a sesiune de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 366—368 și fig. 1, 4, 5.

⁵ *Ibidem*, p. 369—373.

adiacente de $3 \times 3 \times 2$ m (C1, C2) (cele două șanțuri de evacuare fiind considerate, pentru a asigura continuitatea cercetărilor, ca S1 și S2). S-au surprins, în S3 și C1, următoarele elemente de locuire:

2.1.1. Locuința nr. 1. Continuându-se din S1, s-a excavat în anul 1979 partea sa vestică. Degajată doar parțial, s-a putut stabili forma sa patruleteră (dreptunghiulară?). S-au recuperat ca inventar fragmente ceramice de factură romană, lucrată la roată, de culoare cenușie și ceramică lucrată cu mină, ambele databile în sec. III—IV.

2.1.2. Locuința nr. 2. Suprinsă parțial, în profilul nordic al S3 (se va continua cercetarea în anii următori).

2.1.3. Locuința nr. 3. De mai mari dimensiuni, de asemenea de plan patruleter; vatra, distrusă din vechime (doar urmele sale). Ceramica recuperată se integrează în aceeași perioadă ca a celorlalte.

2.1.4. Groapă menajeră (Caseta C1) puțin adâncă, cu fragmente ceramice sec. III—IV e.n. Sub ea, multe fragmente ceramice, majoritatea atipice, de epoca bronzului.

2.1.5. Groapă de provizii, circulară, cu diametrul buzei de 1 m. Conține puține fragmente ceramice.

2.1.6. Cuptor menajer (?), foarte puțin ars. Surpat din vechime, cu inventar sărac; fragmente ceramice sec. III—IV și fragmente de chirpic.

2.2. În anul 1980 s-au realizat:⁶

2.2.1. Prelungirea spre vest a secțiunii S3 cu 20 de metri.

— Secțiunea S4, continuând S3 spre Est, între grădinile ultimelor case din sat și drumul de țară existent, paralel cu S1. Dimensiuni S4: $20 \times 1,25 \times 1,50$ m. Casetele adiacente C3, C4' (ambele cu dimensiunile $3 \times 3 \times 1,5$ m) și secțiunea S5 ($4 \times 1,50 \times 1,50$ m).

— Secțiunea S6 orientată N—S, paralelă cu S1, dimensiuni $24 \times 1,5 \times 1,5/2$ m și casetele C5, C6, C7 fiecare cu dimensiunile $3 \times 3 \times 2$ m.

— Pe latura vestică a secțiunii S1, 3 casete mici (C8, C9, C10) cu scopul de a salva resturile unor complexe de locuire distruse de șanțul de excavare, cu dimensiunile $2 \times 2 \times 1,50$ m fiecare.

2.2.2. Din lucrările efectuate, s-au degajat, în acest an, următoarele elemente de locuire:

a. două locuințe de epoca bronzului, cu material ceramic fragmentar, și parțial întregibil, relativ bogat;

b. Continuându-se cercetarea din anul 1979, s-a continuat degajarea locuințelor deja apărute, rezultând patru locuințe din care două, mai mari, au câte două încăperi, celelalte două fiind două bordeie cu câte o încăpere. Locuința degajată integral conține și un cuptor menajer.

c. Nouă gropi ovale și dreptunghiulare, unele surprinse parțial (putând eventual fi gropi de bordeie).

d. Resturile a trei cuptoare, din care unul probabil cuptor de olar.

⁶ A. Bejan — D. Benea, în *Materiale și cercetări arheologice. A XV-a sesiune de rapoarte, Brașov, 1981, București, 1983*, p. 381—384.

e. În S7 și C7, continuându-se și în afara lor, au apărut un șanț cu o groapă de stilp, provenind probabil de la un gard ce separă două complexe de locuit; șanț asemănător a fost surprins și în anul 1984, având probabil același scop.

2.3.1. În anul 1981 s-au excavat patru secțiuni paralele și apropiate la o distanță de 6 metri una de alta, deschizându-se casete și secțiuni adiacente și degajându-se în total o suprafață de aproximativ 460 m². Ele au următoarele dimensiuni:⁷

1981/S1=S2=S3=S4=24×1,50 m.

1981/S5=16×1,75 m.

1981/S6=8×1,25 m.

1981/S7=4×1,50 m.

1981/C1=4×1,50 m; C2=2×2,50 m; C3=5×2 m; C4=4×1 m; C5=2×2 m; C6=3×2 m; C7=2×2,5 m; C8=2×1,5 m; C9=3×5 m; C10=3×1,5 m; C11=5×2 m.

Adâncimea medie a tuturor casetelor și secțiunilor este de 1—1,20 m, coborînd în zona locuințelor și a anexelor acestora la adâncimea de 1,50—2 metri.

Ca urmare a acestor lucrări, în anul 1981 au fost degajate următoarele elemente de locuire:

2.3.2. Din așezarea de epoca bronzului:

Secțiunea S2 și caseta C7 au surprins latura vestică a unei locuințe din așezarea de epoca bronzului. Cea mai mare parte a locuinței a fost distrusă de către excavările anuale efectuate de către ferma zootehnică.

O a doua locuință, de proporții mai mari, cuprinsă în S4 și C9 și formată probabil din două încăperi. S-a degajat aproximativ 2/3 din suprafața sa.

— Marginea unei gropi menajere, circulare sau ovale, apărută în S3/1981.

— În toate secțiunile și casetele, sporadic sau sub așezarea de sec. III—IV s-a găsit material ceramic de epoca bronzului.

2.3.3. Așezarea de sec. III—IV.

În secțiunile S2 și S5, metrij 18—21: bordei patrulater, cu colțuri puternic rotunjite. Pe latura vestică, resturile distruse ale vetrei.

— Semibordei. Dimensiuni 3,50×2,50 m apărut în S1 și C11. Planul patrulater, orientat NV-SE:

— resturile a două cuptoare menajere, exterioare locuințelor, cu pereții prăbușiți și fața vetrei spartă, ambele în S1, m 0—3 și 12,5—14,5 m. Primul are forma vetrei ovală, cu dimensiunile 2,5×2 m, al doilea rotund, cu diametrul de 1,60 m;

— patru gropi de provizii cilindrice, două degajate integral și avînd axele 2×2,1 m și 2×1,60 m. O groapă surprinsă parțial și degajată în perețele S1/76, restul fiind distrus de acest șanț și marginea unei gropi surprinsă parțial în perețele secțiunii S5;

⁷ O prezentare succintă și a descoperirilor din anul 1981 la A. Bejan, în *Banatica*, VI, Reșița 1981, p. 153—171.

— două gropi în formă de clopot, prima în S2—S5, a doua în S4—S6. Toate gropile de provizorii sint săpate foarte adînc, pînă la adîncimea de 1,70—2 m;

— două gropi menajere, ambele în S4—S6. Adîncite doar pînă la 1 m, și avînd ca inventar puțin material ceramic.

2.4. În anul 1982 s-au efectuat următoarele lucrări:

2.4.1. În continuarea secțiunilor paralele trasate în anul 1981, prelungindu-se S2/1981 s-au trasat alte trei secțiuni paralele lungi de 20 m, late de 1,50 m și cu o distanță de 3 m între ele (S1, S2, S3/1982). Perpendicular pe S1/1976 s-a trasat, în dreptul m 616—619, S6), cu aceleași dimensiuni ca primele trei. În dreptul m 631—637, perpendicular de asemeni pe S1/1976, secțiunile S4 și S5/1982 (S4=S5=8×2 m), cu o distanță de 2 m între ele. Legat de degajarea integrală a elementelor arheologice apărute s-au deschis, în dreptul secțiunilor S1 și S2 trei casete adiacente de cîte 2(3)×2 m.

2.4.2. Au fost degajate următoarele complexe arheologice:

— colțul unui bordei de epoca bronzului, restul locuinței fiind distrusă de excavările din anul 1976;

— cinci gropi de provizii de epoca bronzului;

— latura unei locuințe de sec. III—IV (bordei);

— șase gropi de provizii de sec. III—IV.⁸

2.5. În anii 1983 și 1984 șantierul arheologic de la Hodoni-Pustă a intrat în faza finală de cercetare.

2.5.1. În acești ani, s-au degajat:

— cinci secțiuni cu dimensiunile de 5×1,50×1,50 m, precum și șase casete, patru adiacente secțiunilor, cinci cu dimensiunile de 3×2×2 m, una cu dimensiunile de 6×2×2 m.

— Pentru surprinderea șanțului de apărare al așezării de epoca bronzului s-a efectuat o secțiune de 25×1,50 m, cu adîncimea variînd de la 1,5 la 4 m.

2.5.1. În urma acestor lucrări, în cei doi ani, s-au realizat:

— degajarea profilului șanțului de apărare al așezării fortificate de epoca bronzului;

— surprinderea și degajarea unei locuințe (bordei) și a unei gropi menajere din epoca bronzului.

2.5.2. Din așezarea de sec. III—IV e.n.;

— o locuință de plan patrulater;

— o groapă de provizii;

— bordei patrulater cu colțurile rotunjite, cu multe bucăți de zgură în inventar (se afla probabil în apropierea unui atelier metalurgic), locuință suprapusă peste o groapă menajeră de epoca bronzului.

⁸ Pentru gropile de provizii a se vedea A. Bejan, în *Studii de istorie a Banatului*, IX, Univ. Timișoara, Timișoara, 1983, p. 13—23.

3. Descrierea descoperirilor arheologice

Deci, ca urmare a cercetărilor arheologice dintre anii 1979—1984 au fost degajate, total sau parțial, în punctul Hodoni-Pustă, următoarele complexe arheologice:

3.1. Din așezarea fortificată de epoca bronzului:

- a fost secționat șanțul de apărare al așezării. Lățimea șanțului, în partea superioară, este de 16,50 m, iar adâncimea sa maximă este de 3,5 m;
- au fost degajate cinci locuințe (bordeie și locuințe de suprafață);
- cinci gropi de provizii, circulare;
- șase gropi menajere, de dimensiuni mici.

Datarea așezării s-a realizat pe baza ceramicii, care încadrează complexul la sfârșitul epocii bronzului. Bordeiele descoperite au plan patruleter, cu colțurile puternic rotunjite, uneori aproape pînă spre mijlocul laturilor (acolo unde s-au putut surprinde marginile locuințelor). Gropile de bucate sînt cilindrice, cu pereții drepecți. Gropile menajere, puțin adîncite în pămînt (sub nivelul de cultură, au fundul albiat și sînt circulare sau ovale.

Întinderea așezării, sistemul său de fortificare complex precum și materialul arheologic încă neprelucrat, par a indica un important centru economic și politic al populației tracice din zonă.

3.2. Din așezarea de sec. III—IV s-au degajat:

- unsprezece locuințe;
- șasesprezece gropi de provizii;
- șapte gropi menajere;
- cinci cuptoare exterioare locuințelor (la trei s-au găsit doar vetrele distruse);
- un cuptor interior unei locuințe.

3.3. Descrierea complexelor așezării de sec. III—IV.

3.3.1. Locuințe:

1. *Bordei*. Patrulater, distrus pe latura estică de șanțul excavat de fermă în anul 1976. $L=4,20$ m, l (păstrată)=2 m. Avea două încăperi, de 2 m lungime fiecare, despărțite printr-un perete de pămînt cruțat de 0,20—0,25 m. Fundul la adîncimea de 1,50 m de nivelul de călcare actual (adîncimea medie a tuturor bordeielor de aici). În a doua încăpere, resturile unui cuptor menajer, plasat spre colțul sud-vestic, cu vatră de formă ovală avînd axele de $1,20 \times 1$ m. Intrarea pe latura vestică, lată de 1,2 m.

2. *Bordei*, identic probabil tipologic cu precedentul. Surprins în profilul șanțului de evacuare (1976) și desenat. Prin refacerea anuală a acestui șanț, a fost distrus total. $L=4$ m, avea probabil tot două încăperi, despărțite de zidul de pămînt cruțat.

3. *Bordei* avînd două faze de folosință. În prima sa fază, are formă patrulateră (trapezoidală) aproape oval datorită colțurilor puternic rotunjite. Pe latura estică se afla vatra, scobită în perete și adîncită în pămînt,

cu axele de $1,70 \times 1,5$ m. Dimensiunile locuinței: $3,20 \times 2,50$ m (pe axe). În a doua fază, în jurul vetrei bordeiul se lungeste și se îngustează, căpătând formă dreptunghiulară cu laturile de $3,60 \times 2$ m. Prima fază are fundul locuinței la 1,50—1,60 m, iar a doua la 1,30—1,40 m.

4. *Semibordei*, adâncime 0,9 m. Dreptunghiular, cu laturile de $3,50 \times 3,50$ m. Vatra, distrusă din vechime, în colțul de sud-est.

5. *Locuință de suprafață*. Adâncime 0,30—0,40 m de la nivelul actual. Distrusă de arătură, se particularizează de solul înconjurător prin cantitatea mare de fragmente ceramice masată în spațiul său. Dimensiuni aproximative: $L=6$ m, $l=4$ m, plan dreptunghiular, probabil cu două sau mai multe încăperi. Nu am depistat urme de vatră sau cuptor.

6. *Bordei*. Distrus parțial de șanțul de excavare, care l-a separat în lungime, peste mijloc. Dimensiuni: $4,60 \times 3$ m. Dreptunghiular, cu colțurile rotunjite. Urmele vetrei distruse, pe latura vestică, spre colțul sud-vestic.

7. *Bordei* dreptunghiular, suprapus peste o locuință de epoca bronzului. Dimensiuni: $3,80 \times 2,90$ m. Colțurile rotunjite.

8. *Bordei* dreptunghiular, cu colțuri rotunjite, dimensiuni $3,80 \times 2,60$ m.

9. *Bordei* distrus parțial de șanțul de excavare. Dreptunghiular, $L=3,70$ m; $l=1,10$ m (păstrată). Despărțit în două încăperi ($L_1=1,80$ m; $L_2=1,70$ m) de un zid de pământ cruțat gros de 0,20 m. Vatra se afla probabil pe latura vestică.

10. *Semibordei* suprapus peste o groapă de provizorii din epoca bronzului. Dreptunghiular, cu colțurile rotunjite, de dimensiuni reduse ($2,40 \times 1,50$ m). Fără vatră de foc. Se caracterizează prin numeroase bucăți de zgură aflate în umplutura sa. Probabil a fost o clădire anexă (depozit?) a unui atelier metalurgic aflat undeva în apropiere. Adâncimea gropii locuinței: 0,90—1 m.

11. *Bordei* degajat parțial, doar colțul de NE, restul fiind distrus de excavații. Identic tipologic cu precedentele.

3.3.2. Gropi de provizii.

1. Cilindrică, pereți dreپți, gură ovală (axe $2,20 \times 1,80$ m). Adâncime 1,40 m de la nivelul actual (stratul de cultură în așezare se termină la adâncimea de 0,70—0,80 m de la nivelul actual). Jur împrejur, urmele a 12 pari de stilpi pe care se sprijinea acoperișul (gropi mici de la pari s-au găsit aproape la toate gropile de provizii de la Hodoni).

2. Circulară, diametrul 1,50 m. Formă cilindrică. Adâncime 1,20 m.

3. De formă cilindrică, cu gura circulară, diametrul 1,10 m, adâncime 1,20 m.

4. Identică cu precedenta.

5. Circulară, cilindrică, diametrul 1,50 m, adâncime 1,60 m.

6. Circulară în partea superioară, spre fund se bombează formînd o cavitate cu pereți concavi. Pe fund, gropi de pari înfiپți orizontal, sugerînd prezența unui grătar de lemn. Adâncime 1,80 m. Diametrul gurii 2 m, diametrul fundului 3 m.

7. Groapă în formă de clopot. Gura patrulateră, cu colțurile rotunjite. Adâncimea 2 m. În umplutură, pe fund îndeosebi, s-a desenat conturul carbonizat al unui schelet lemnos, asemănător unei etajere.

8. Groapă cilindrică, circulară, cu diametrul de 2,50 m, adâncimea 1,40 m.

9. Identică tipologic cu precedentă, aproximativ aceleaşi dimensiuni.

10. Groapă circulară, diametrul 1,40 m la gură, formă concavă asemănătoare unui butoi cu diametrul maxim (1,70 m) pe mijlocul înălţimii. Adâncime 2,50 m.

11. Groapă circulară, concavă, cu diametrul maxim spre fund. Diametrul gurii 1,20 m, diametrul fundului 1,70 m. Adâncime 2,15 m. Din inventar, o monedă fragmentară de la Traianus Decius.

12. Identică tipologic cu nr. 10. Adâncime 2 m. Diametrul maxim 1,60 m, diametrul fundului şi guri 1,40 m.

13. Groapă în formă de clopot. Diametrul gurii 1 m, diametrul maxim 1,80 m. În inventar, un fragment de fibulă de fier corodată, databilă în sec. III e.n.

14. Groapă circulară, tronconică în profil, cu pereţii oblici, lărgindu-se de la gură spre fund. Adâncimea 2,40 m. Diametrul gurii 1,40 m, diametrul fundului 2,20 m. La fundul gropii, laviţă de pământ cruţat cu dimensiunile $L=0,90$ m, $l=0,80$ m, $f=0,40$ m.

15. Groapă de formă ovală tronconică în secţiune, cu pereţii uşor bombati. Axele gurii: $1,70 \times 1,50$ m. Axele fundului $2,10 \times 1,80$ m. Adâncime 1,80 m.

16. Groapă de formă tronconică, circulară în diametru. Diametrul gurii 1,50 m, diametrul fundului 2,40 m. Adâncime 2,20 m.

3.3.3. Gropi menajere

Şapte gropi de mici dimensiuni, circulare sau ovale (în medie 1,50 m diametru sau cu axele de $1(1,5) \times 2(1,5)$ m, de mică adâncime şi cu fundul puternic albiat, coborînd, în punctul maxim, pînă la cel mult 1 m adâncime. Umplutura lor constă din fragmente ceramice mărunte (majoritatea atipice) şi oase de animale fragmentare, cenuşă uneori.

3.3.4. Cuptoare şi vetre

1. Cuptor de olar, probabil de tipul cuptorului cu grătar. Are grătarul complet distrus. Este aproape rotund, diametrul aproximativ 1,70 m, groapa de alimentare lărgindu-se spre vest cu 1 m şi coborînd pînă la adâncimea de 1,40 m.

2. Partea finală a unui cuptor pentru copt piine, aflat transversal pe şanţul de evacuare şi distrus în cea mai mare parte. Formă dreptunghiulară, coboară în pantă pe axa longitudinală. Lungimea păstrată 1 m.

3. Cuptor menajer aflat în interiorul locuinţei nr. 1.

4. Vatră ovală, de mari dimensiuni, supraînălţată, cu axele $2,20 \times 2$ m (inclusiv marginile vetrei) apar, ţinînd probabil unui cuptor exterior locuinţei.

5. Vatră circulară, cu diametrul aproximativ de 2 m (inclusiv marginile vetrei), de acelaşi tip cu precedentă.

6. Groapă cu resturi de vatră, păstrîndu-se o porţiune de diametru şi pe o înălţime de 10 cm partea supraînălţată a vetrei. Diametrul probabil al vetrei: 1,20—1,40 m.

3.4. Materialul arheologic predominant recuperat în așezare de sec. III—IV este ceramica. Se adaugă numeroasele fragmente de oase de animale și câteva obiecte mărunte de metal (bronz), în majoritatea lor atipice. Ceramica este de două categorii: ceramică lucrată cu mâna, din pastă grosieră, cenușiu-cărămizie și prost arsă, aparținând unor vase de tipul oalei-borcan de dimensiuni mici și mijlocii și ceramică lucrată la roată, din pastă fină, în majoritatea ei cenușie, aspră la pipăit și aparținând unor chiupuri de mici dimensiuni, oale și străchini, dar într-o cantitate mai redusă, și ceramică roșie, fină, aparținând unor vase de mai mari dimensiuni (chiupuri). Deși materialul ceramic nu a fost încă prelucrat, el poate fi încadrat (atât cel lucrat cu mâna cât și cel la roată) în tipurile ceramice de tradiție dacică și romană, databile cronologic în sec. III—IV.

Așezarea de la Hodoni-Pustă aparține unei comunități daco-romane de agricultori, având o organizare de obște sătească. Alături de agricultură și creșterea vitelor ca ocupații principale, constatăm dovezi de practicare a meșteșugurilor, în vederea satisfacerii necesităților colectivității: olăritul (cuptorul de olar) și reducerea și prelucrarea metalelor (cantitatea mare de zgură din locuința descoperită în anul 1983 atestând prezența în așezare a unui atelier sau cuptor de redus minereu). Cele câteva fragmente de terra sigillata, măgelele, fibula sînt produse ale lumii (romane însoșite prin schimb de către membrii colectivității de la Hodoni.

Cronologia așezării este înlesnită de apariția fibulei din fier de sec. III e.n. și a unui fragment de monedă (denar roman) provenind de la împăratul Traianus Decius (249—251 e.n.). Desigur, întinderea mare a așezării și faptul că locuințele se găsesc la o adîncime relativ mare de la nivelul de călcare actual (peste 1—1,20 m) nu va putea permite cercetarea exhaustivă a sa, dar se pare că așezarea de la Hodoni, chiar dacă a avut o existență mai îndelungată, și-a avut perioada de maximă existență în sec. III e.n., prelungindu-se eventual spre începutul sec. IV e.n.

3.5. În perioada de după părăsirea Daciei de către romani așezările daco-romane se infiripă sau continuă să existe în preajma sau pe locul fostelor așezări din sec. II—III. e.n., de-alungul aceluiași cursuri de apă, fie pe terasele înalte, fie pe cel a joase, avînd aceeași structură de așezări deschise, nefortificate⁹. În zonele vestice ale Banatului, cum ar fi la: Iecea Mică sau Cioreni-Timișoara¹⁰ alegerea locului pentru așezare s-a făcut în strînsă corelare cu condițiile naturale, alegîndu-se promontorii mai ridicate care permiteau construirea locuințelor, fiind protejate în parte de inundații, ferite chiar de pericole externe.

Inventarul acestor așezări constă în mod deosebit din ceramică cenușie lucrată la roată în manieră tradițională dacică și cu evidente influențe romane (forme, motive ornamentale) alături de ceramica lucrată dintr-o pastă grosieră nu prea fină, de culoare brunmaronie (oale-borcan decorate cu briu alveolar, cești etc.).

Gropile bordeielor sînt de obicei săpate în stratul de lut viu pînă la o adîncime de 1,10—1,40 m, ca în așezarea de la Cioreni-Timișoara.

⁹ D. Benea — Adrian Bejan, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în sec. II—IV e.n.*, (manuscris).

¹⁰ D. Benea, A. Bejan, M. Mare, în *Studii de istorie a Banatului*, XII, Univ. Timișoara (sub tipar).

În cazul așezării de la Hodoni-Pustă, unde s-au întreprins săpături sistematice, au fost dezvelite 11 locuințe, care apar la o adâncime de cca 1,50 m de la nivelul actual de călcare (borderale). Așezarea de la Hodoni se caracterizează prin mai multe tipuri de locuință: o locuință de suprafață, două semibordeie și opt bordeie.

Locuințele sînt de formă patrulateră, avînd în unele cazuri două încăperi, despărțite de un perete de lut crușat, lat de 20—25 cm. Într-un singur caz, la un bordei, se constată o refacere și o lărgire a sa. De asemenea, în majoritatea cazurilor în interiorul locuințelor se constată urmele unor cuptoare menajere sau a unor vetre simple de foc.

În apropierea locuințelor au fost depistate 16 gropi de provizii, 7 gropi menajere, vetre de foc și cuptoare exterioare locuințelor.

Cu ocazia lucrărilor de irigație întreprinse în dreptul cartierului Fredorf-Timișoara în luna mai 1984, în șanțul de canalizare lat de 3 m, au fost surprinse la adîncimea de 0,90 m de la nivelul de călcare actual urme de locuințe-bordeie avînd la distanța de 3—4 m gropi de provizii, conținînd un bogat material ceramic cenușiu datat în sec. II—IV e.n., dar și ceramică lucrată de mînă, de culoare brun-cafenie.

Sondajele efectuate la Greoni, Ilidia, Moldova Veche au permis identificarea și dezvelirea în aceste zone a unor locuințe de suprafață sau bordeie cu un bogat material ceramic, unelte de fier etc. La Moldova Veche, în punctul Vinograd pe malul Dunării, spre Pescari au fost descoperite două locuințe: un semibordei la adîncimea de 0,80 m și o locuință de suprafață (la adîncimea de 0,55 m) cu dimensiunile de 2,50×2,20 m. În ambele locuințe s-au descoperit cîte o vatră realizată din fragmente de cărămizi romane (diametrul de 0,50 m). În fața locuinței de suprafață se păstrează și o a doua vatră¹¹.

Între amenajările gospodărești care au fost sesizate arheologic, *gropile de provizii* sînt cele mai numeroase. Ele sînt amplasate în preajma locuințelor și în spațiul dintre acestea. La așezarea de la Hodoni-Pustă au fost identificate 16 gropi de provizii: cilindrice, cu pereții nearși — 9 buc.; în formă de clopot, cu pereții puternic arși — 2 buc.; în formă de butoi — 2 buc.; trapezoidale 2 buc.; circulară în partea superioară și bombată mult în partea inferioară, cu pereții puternic arși — una.

Dimensiunile gropilor de provizii variază între 1,10—2,20 m (diametrul sau axa mare), iar adîncimea între 1,20—1,80 m. La unele gropi se observă de jur-împrejurul lor urme de pari (diametrul de 5—7 cm) ce susțineau probabil un acoperiș. În unele cazuri se observă urme de lemn de la amenajări interioare, sau urme de pari ce susțineau probabil un grătar din lemn sau leasă de nulele (?). În unele cazuri, după deteriorare, gropile deveneau depozite menajere.

Alte gropi de provizii au fost identificate în așezările de la Cioreni și Fraidorf Timișoara, Satchimez și într-una din locuințele de la Moldova Veche.

Gropile de provizii cercetate pînă acum constituie un element de continuitate observat încă în așezările daco-gete. Sistemul lor de amenajare simplu și eficient, fie prin arderea lor prealabilă, fie prin realizarea unor leaze din nulele (sau grătare?) care se lipeau apoi cu lut — leazele — asi-

¹¹ O. Bozu, *Noi descoperiri de la Moldova-Veche*, comunicare prezentată la sesiunea „În memoriam Constantini Daicoviciu“, Caransebeș, martie 1984.

gurau protejarea gropilor de infiltrațiile apei sau ale unor rozătoare. Gropile erau utilizate pentru depozitarea cerealelor, dar probabil și a altor provizii.

Caracterul rural al așezărilor este evidențiat și de prezența în cantitate mare a rîșnițelor de tip roman, fragmentare sau întregi, din tuf vulcanic, ce atestă gospodării stabile în care are loc prelucrarea produselor agricole principale.

Ocupațiile locuitorilor așezărilor daco-romane au fost cele obișnuite în mediul rural: agricultură, creșterea vitelor, păstoritul la care se adaugă o serie de îndeletniciri nelipsite: dulgheria, făurăria, olăria, țesutul etc.

Condițiile naturale propice au favorizat în Sud-Vestul Daciei cultivarea cerealelor și îndeosebi a grîului, meiului etc. pe care provincia l-a și exportat în veacurile II—III e.n.

Ocupație complementară agriculturii, determinată în primul rînd de zona geografică, creșterea vitelor era favorizată în sud-vestul Daciei de existența pășunilor. În marea majoritate a așezărilor rurale romane și daco-romane se constată — judecînd după materialul osteologic descoperit și cercetat — creșterea pentru hrană a bovinelor, ovicaprinelor și porcinelor. În inventarul locuințelor de la Moldova-Veche predomină prima categorie, în schimb în așezarea de la Cioreni-Timișoara, ovicaprinele.

Creșterea păsărilor de curte este documentată prin oasele descoperite în inventarele citorva locuințe cercetate sau a unor coji de ouă (la Hodoni).

Apariția masivă a zgurii metalifere și a urmelor de cuptoare din zona așezărilor rurale de la Soșdea-Berzovia, Moldova-Nouă, Jabăr Hodoni etc. denotă prelucrarea metalelor în aceleași comunități rurale, mai ales în veacurile III—IV e.n.

Alături de metalurgia fierului și prelucrarea lemnului, olăritul ocupă un loc important în comunitățile rurale (a se vedea cuptoarele de clar din aceste așezări)¹². Ocupațiile casnice-torsul și țesutul sînt documentate prin numeroasele fusaiole descoperite în mai toate așezările cercetate pînă acum.

Cu tot caracterul rural al unor așezări cercetate pînă în prezent cum ar fi cele de la Hodoni, Cioreni-Timișoara, Moldova-Veche, Greoni etc. în care agricultura și creșterea vitelor are un rol determinant și împreună cu celelalte meșteșuguri asigură aproape integral bunurile necesare traiului, prezența unor piese (unelte, accesorii vestimentare, podoabe) conduce spre concluzia că aceste așezări au fost antrenate în relațiile de schimb bazate pe monedă. Contactele permanente și regulate în timpul provinciei prin târgurile locale și negustorii itineranți au adus produse meșteșugărești romane pînă în cele mai îndepărtate centre rurale. După părăsirea Daciei de către romani, în cursul veacurilor III—IV e.n. circulația monetară intensă în spațiul cuprins între Tisa, Dunăre și Mureș¹³ denotă în continuare păstrarea unor relații de schimb cu Imperiul roman, comerț care își va menține caracterul neschimbat pînă spre sfîrșitul veacului IV e.n.

¹² D. Benea, în *Potaissa*, III, 1982, p. 22—41.

¹³ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure romane în sec. IV e.n., din Banat*, Lugoj, 1975.

3.6. Prezentarea celor mai de seamă descoperiri cunoscute pînă acum privitoare la viaţa rurală în Banat în secolele III—IV e.n. conduce spre câteva *concluzii*:

Aşezările daco-romane din sec. II—III e.n. (în cea mai mare parte necercetate pînă acum) şi au continuat existenţa în sate avînd ca tip predominant de locuinţă bordeiul şi semibordeiul. În secolele III—IV e.n. în mare parte aşezările continuă să fiinţeze pe vechile locuri, ori în preajma acestora. În noile aşezări se observă orientarea locuitorilor spre a asigura toate cele necesare în gospodăria proprie, aşa se explică apariţia unor mici ateliere rurale ce deserveau o comunitate sau mai multe. (din jur, cu produse meşteşugăreşti cum ar fi atelierele de olărie, făurărie, dulgherie etc.).

Sud-Vestul Daciei, ca de altfel întreaga provincie a fost un teritoriu agricol prin excelenţă, la care se adaugă şi prelucrarea minereurilor bogate din zonă, fără a avea dovada deocamdată, că în sec. III—IV e.n. sînt aşezări distincte de mineri ori meşteşugari în prelucrarea metalelor.

Pe întreg teritoriul Banatului antic sînt cunoscute pînă acum în jur de 100 localităţi în care au apărut urme de aşezări databile în sec. II—IV e.n. În vatra multor localităţi actuale se constată existenţa a două-trei aşezări, ceea ce ridică numărul lor pînă în jur de 150. Deşi cercetările sînt deocamdată relativ puţine, ele evidenţiază o viaţă rurală *intensă şi unitară* prin toate formele ei de manifestare pe întreg spaţiul cuprins între Mureş—Tisa—Dunăre; (de la Moldova-Veche şi Vrsac la Hodoni şi Arad-Ceala).

Componentele acestui caracter unitar al aşezărilor le reprezintă, alături de tipurile de locuinţe, amenajările (gropi de provizii, vetre, cup-toare etc.), ceramica de tradiţie autohtonă dacică lucrată cu mîna şi ceramica cenuşie lucrată la roată, în cele două variante ale sale, fină şi mai zgrunţuroasă, în formele căreia se recunoaşte influenţa romană. În organizarea aşezărilor rurale daco-romane se observă locuirea lor îndelungată, prin sistemul de construire al locuinţelor şi mai ales prin organizarea gospodăriilor cu toate anexele lor, atribute de seamă în identificarea unei populaţii stabile ce se ocupa în principal cu lucrarea pămîntului¹⁴. Ele constituie deci, alături de alte descoperiri, elemente fundamentale ale continuităţii daco-romane pe teritoriul Banatului.

ADRIAN BEJAN — DOINA BENEĂ

AUSGRABUNGEN IN HODONI-PUSTA

(Zusammenfassung)

Die Arbeit beschreibt die wichtigsten Ergebnisse der in der Gemarkung der Gemeinde Hodoni (Bez. Timiş) in der Zeitspanne 1979—1984 ausgeführten Grabungen.

¹⁴ A. Bejan, în *Analele Banatului. Istorie*, 1, Timişoara, 1981, p. 21—27.

1. *Daten über die Siedlung.* In der Zeitspanne 1959—1960 wurde in der Gemarkung der Gemeinde Hodoni am Flure „Poccioroane“ eine neolithische Siedlung entdeckt, mit darüberliegenden Körpergräbern aus den X—XI Jhs. Durch eine 1976 durchgeführte Bohrung wurden, die neolithischen Ausgrabungen ergänzt und zwei andere Grabungsobjekte festgelegt: Curtea Domnească (Früh-Mittelalter und XVII—XVIII Jh. und Pusta-zwei übereinander liegende Siedlungshorizonte: aus den Bronzealter, befestigt, und unbefestigt aus den III—IV Jh.

2. *Geschichte der Forschungen:* Die Ausgrabungen werden in chronologischer Reihenfolge angeführt.

3. *Beschreibung der Grabungsbefunde aus der Zeitspanne 1979—1981.*

3.1. Aus der keramikdateierten bronzezeitlichen Siedlung wurden fünf Wohnungen (Grubenhütten, und ebenerdige Häuser), fünf runde Vorratsgruben und sechs kleine Gruben für häusliche Abfälle entdeckt. Gleichzeitig wurde durch den Wehrgraben der Siedlung ein Querschnitt gemacht. Dieser Graben war ober 16,50 m breit und höchstens 7,5 m tief.

3.2. In der Siedlung aus den III—IV Jh. wurden: 11 Wohnungen, 16 Vorratsgruben, 7 Abfallgruben, 5 ausserhalb der Wohnungen gelegene Ofen und ein innerhalb der Wohnung gelegener Ofen freigelegt. Typologisch und was die Ausmaße betrifft gleicht die Siedlung anderen Siedlungen der selben Periode aus dem Süd-Westen Dakiens.

3.3. *Beschreibung der Grabungsobjekte aus dem III—IV Jh.* Die wichtigsten Grabungsbefunde aus der Siedlung der Zeitspanne III—IV Jh. bestehen aus Keramik, Bruchstücke von Tierknochen und kleine Metallgegenstände. Die Keramik kann eingeteilt werden in: mit der Handgearbeitet aus groben Paste graulich, ziegelrot und schlecht gebrannt (typologisch gehört sie zur Kategorie der kleinen und mittleren Töpfe) und auf der Drehscheibe erzeugten roten Keramik entdeckt. Chronologisch gehört diese Keramik zu den Typen dakischer und römischer Tradition aus den III—IV Jh.

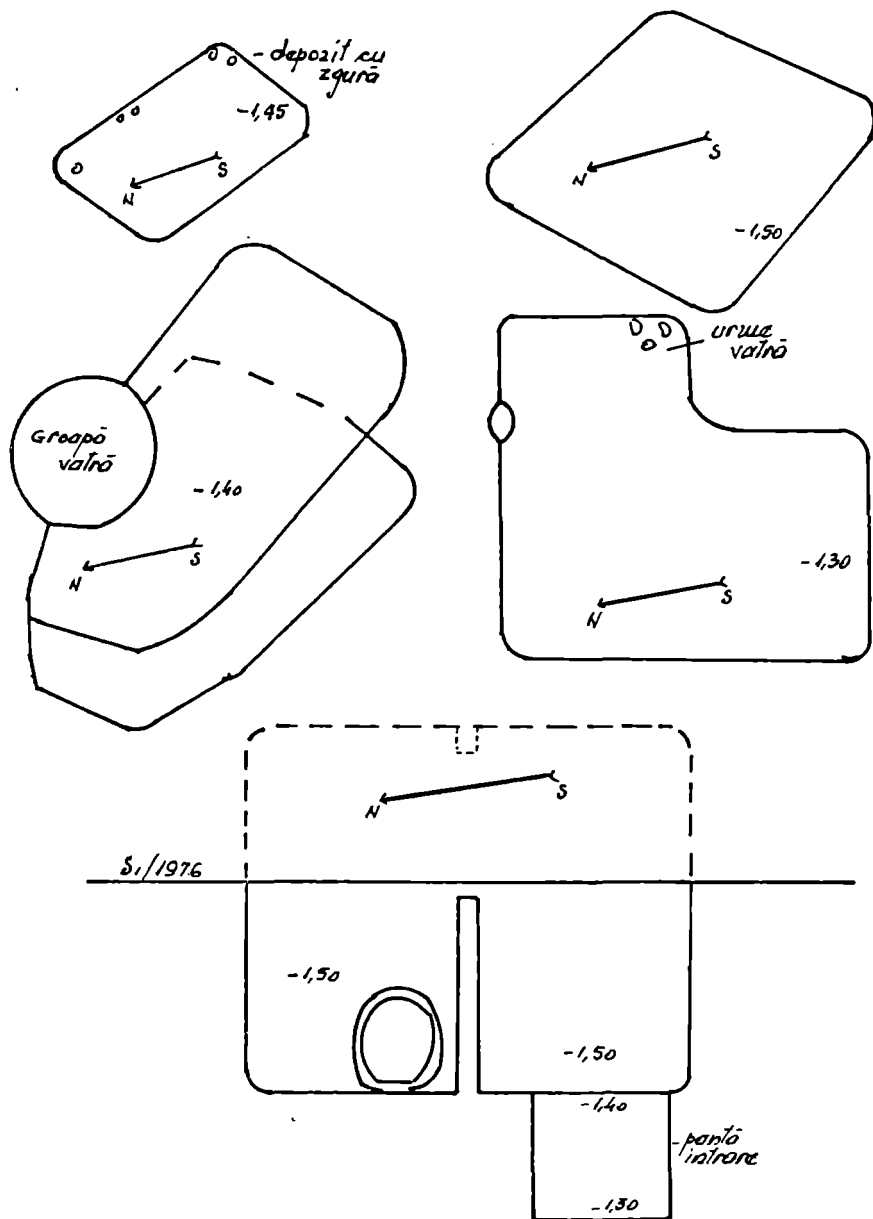
Die Siedlung Hodoni — Pusta gehörte einer dako-römischen Gemeinde von Landwirten, als Dorfgemeinschaft organisiert. Die Datierung der Siedlung wird durch die Entdeckung einer Eisenfibel aus dem III Jh. und des Bruchstückes eines römischen Denars aus der Zeit des Kaisers Traianus Decius (249—251) erleichtert. Wahrscheinlich war das III Jh. die Blütezeit der Siedlung vielleicht auch bis ins IV Jhs fortgesetzt.

3.5. In der dako-römischen Siedlung von Hodoni-Pusta wurden 11 Wohnungen entdeckt, die typologisch wie folgt eingeteilt werden; ein ebenerdiges Haus zwei Halbgrubenhütten und 8 Grubenhütten. Die Wohnungen sind viereckig, in einigen Fällen, mit zwei Räumen. Im Innern der Wohnungen konnte man die Spuren von Heizungseinrichtungen feststellen (Ofen oder einfache Herde). In der Nähe der Wohnungen wurden 16 Vorratsgruben freigelegt: zylindrische, mit ungebrannten Wänden (2); fassförmige (2); trapezoidale (2); oben runde und unten kugelförmige mit stark gebrannten Wänden (1). Solche Vorratsgruben wurden schon bei Ausgrabungen dako-getischer Siedlungen entdeckt und können als Element der Kontinuität betrachtet werden.

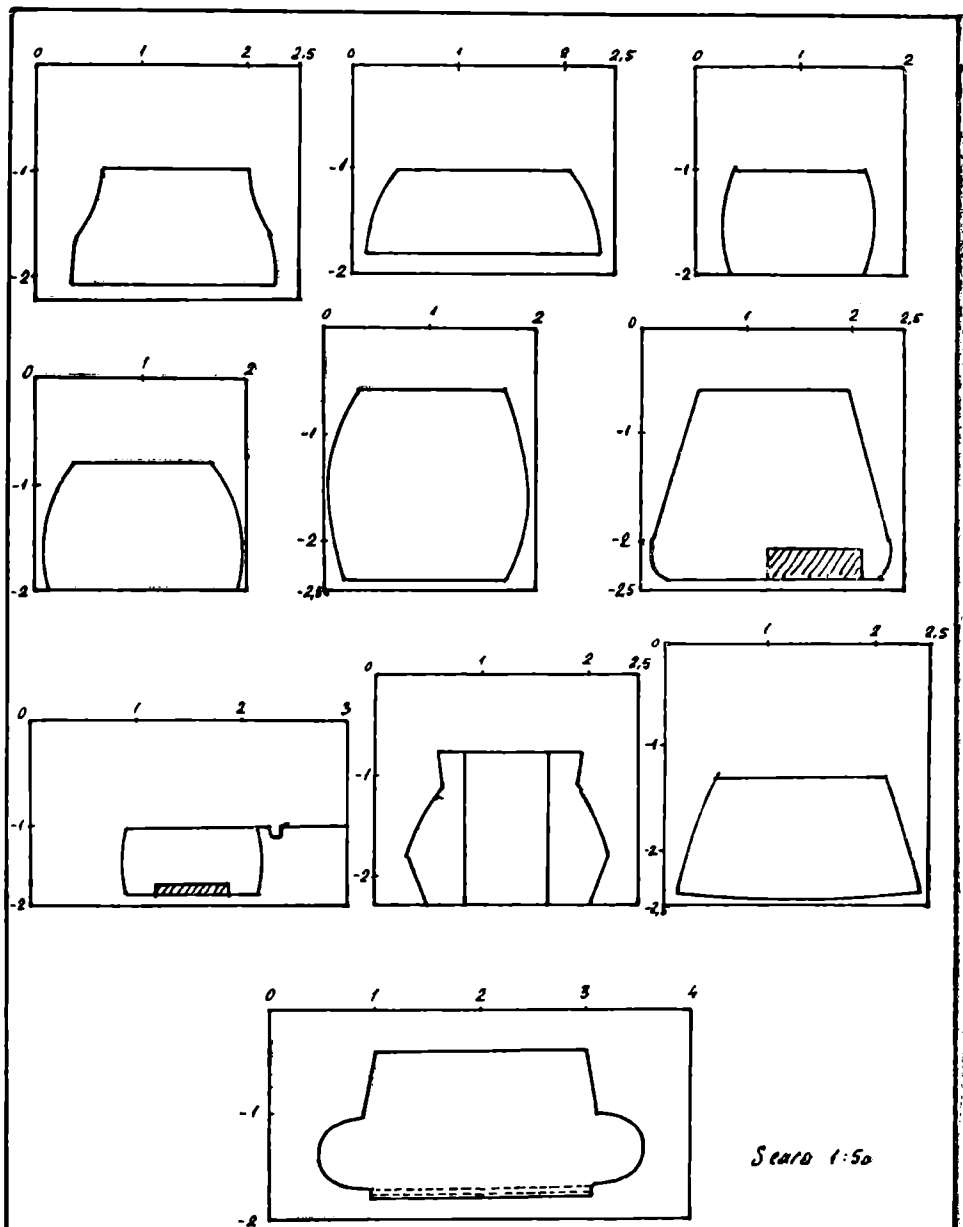
Charakteristisch für die unbefestigten Siedlungen im Süd-Westen Dakiens (Banat) sind folgende Eigentümlichkeiten: Einfluß der Umwelt auf ihre Anlage; ihr Inventar besteht hauptsächlich aus Keramik; letztere ist nach dakischer Tradition gefertigt aber römisch beeinflusst; alle archäologischen Objekte sind vom typologischen Standpunkt gleich (Wohnungen, Ofen, Vorratsgruben). Das ländliche Wesen dieser Siedlungen (Icea Mică, Cioreni — Timișoara, Freidorf — Timișoara, Satchinez, Moldova Veche u.a.) ist durch die große Anzahl der Steinhandmühlen römischen Typus, die ganz oder in Bruchteilen gefunden wurden bestätigt. Sie bezeugen die Existenz stabiler Wirtschaften die besonders Getreideanbau (Weizen, Hirse) betrieben und die wichtigsten landwirtschaftlichen Produkte verarbeiteten. Die Knochenbefunde beweisen daß Schlachtvieh gezogen wurde und Insassen der Siedlungen mit den Hütten der Herden beschäftigt waren; dazu kamen auch andere, für ländliche Siedlungen unentbehrliche Gewerbe: Zimmermann, Schmied, Töpfer, Weber, u.a., die alle archäologisch bezeugt sind.

Der Charakter der Siedlungen war vorherrschend landwirtschaftlich doch wurden sie in den auf Geld fussendem Warentauschverkehr miteinbezogen. Der intensive Münzenumlauf im Raume zwischen Theiss, Donau und Marosch in den III—IV Jh. bezeugt die Aufrechterhaltung von Tauschbeziehungen mit dem kaiserlichen Rom.

3.6. *Schlussfolgerungen.* Auf dem Gebiete des antiken Banats befinden sich etwa 100 Ortschaften wo Spuren von Siedlungen aus dem III—IV Jh. gefunden wurden. In den Gemarkungen zeitgenössischer Ortschaften wurde sogar die Existenz von zwei bis drei Siedlungen festgestellt, was ihre Anzahl auf ungefähr 150 erhebt. Diese Siedlungen bezeigen ein reges ländliches Leben welches sich in dem ganzen Gebiete zwischen Marosch-Theiss-Donau einheitlich äusserte. Neben anderen, Grabungsbefunde legen ein Zeugnis ab für die dako-römische Kontinuität auf dem Territorium des Banats.

Pl. I. Hodoni. Pustă. Așezare 3-4. Tipurile locuitorilor scară 1:50.

Scara 1:50

Planşa II. Hodoni-Pusta. Asezare sec III-IV. Tipologia gropilor de provizii

UN LITIGIU DIN ANUL 1390 ȘI INSTITUȚIA JURĂTORILOR TOCMELNICI

Viața societății românești în evul mediu a fost, inițial, total unitară, cu diferențe locale minore.

În perioada dezvoltării feudalismului se poate vorbi de un caracter unitar al acestei vieți, care nu va mai fi întâlnit pe parcursul dezvoltării poporului român decât după prima parte a secolului XX.

Viața și organizarea socială și administrativă, instituțiile, formele de viață, manifestările de cultură ale populației românești în perioada premergătoare întemeierii celor două Principate, cât și după aceea, au dus la evoluția lentă dar ireversibilă a vechiului fond de cultură și civilizație a cărei geneză trebuie căutată în vremurile străvechi, la strămoșii noștri daci și romani, fiind completat de cultura și civilizația română și îmbogățit mai târziu de influențele culturii și civilizației bizantine¹.

În vremurile care au precedat constituirea statelor românești, independente, de sine stătătoare, se află perioada de apariție, cristalizare și formare a culturii și civilizației românești în general și a instituțiilor în special. După această epocă toate formele de manifestare umană cunosc o permanentă și neîntreruptă dezvoltare, concomitent cu evoluția vieții sociale, economice și politice, fapt care duce la apariția unor noi instituții, modificarea celor vechi sau dispariția în totalitate a celor perimate².

Românii bănățeni și-au păstrat formele de organizare administrativă și s-au condus după normele vechiului drept românesc *ius valachicum*, acesta fiind folosit și aplicat din Dalmația pînă în Banat-Ardeal și pînă în Polonia, Galiția și Podolia, pretutindeni unde au trăit români³.

Între Dunăre, Carpați și Tisa, la venirea ungarilor, ei au găsit pe acest teritoriu populația autohtonă organizată administrativ, fapt care a ușurat mult organizarea comitatelor regale⁴.

În comunitățile sătenești se alegeau din rîndul bătrînilor juzii sau cnezii, care aveau menirea de a aplana conflictele dintre consăteni în conformi-

¹ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, coordonator — prof. univ. dr. docent Ioan Ceterchi, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980, p. 145—146; 153.

² *Ibidem*, p. 189.

³ *Ibidem*, p. 202—203; 139; 146; 177—182.

⁴ Sergiu Columbeanu, *Cnezate și voievodate românești*, Ed. Albatros, București, 1973, p. 15—19. Vezi și: Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 51—56. Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1980, p. 113—120; *Istoria dreptului românesc*... p. 133—134.

tate cu obiceiul pământului, norme care în documentele vremii erau intitulate: *ius valachicum*, *ritus Valahiae* sau *consuetudo Valahorum*⁵.

Actele existente atestă între Dunăre, Tisa și Carpați, existența unei autonomii teritoriale românești cu norme speciale de administrare, judecată și de regim al proprietății, specifice lui *ius valachicum*, determinând, în ansamblu, ca Transilvania să-și mențină individualitatea distinctă de-a lungul secolelor. În secolele XIV—XV, jupele, forme de organizare locală, grupate în jurul unor cetăți n-au fost prefăcute de regii maghiari în comitate ci au fost lăsate poporului român, sub forma autonomiei districteilor românești. Faptul este confirmat de diploma lui Ladislau V, emisă la 1457.

În Banat, vechea autonomie românească s-a păstrat timp mai îndelungat decât în restul teritoriilor locuite de români, aflate sub ocupație ungară, dar treptat regiunile bănățene au fost, totuși, înglobate în regatul ungar ca și zona Transilvaniei aflată la sud de Mureș⁶. Odată cu epoca lui Ludovic a început și prigoana religioasă, care a avut ca rezultat deposdarea multor nobili români de moșiile strămoșești⁷. Începând cu această perioadă, politica regilor maghiari va fi neschimbată față de nobilii și populația de credință răsăriteană.

Sub această persecuție, o parte din cnezii și voievozii români, care au fost ridicați la rangul de nobili, și-au părăsit credința strămoșească trecînd la catolicism, pierzîndu-se apoi de neamul românesc. Cei care au rămas la legea străbună, prin toate mijloacele posibile, au fost transformați în iobagi. Acest proces de uniformizare inițiat de Angevini și continuat de-a lungul secolelor, a avut drept scop și rezultat despoierea neamului românesc de pătura sa conducătoare autohtonă⁸.

Cu toate acestea, datorită sistemului de organizare și instituțiilor existente, ținutul dintre Carpați, Dunăre, Mureș și Tisa a rămas secole de-a rîndul provincie autonomă, neînglobată în rîndul comitatelor regale, în care viața socială s-a condus după norme proprii românești, fapt care a determinat ca în secolul XIV și mai tîrziu în Banatul Severinului și pe tot teritoriul Carașului și Severinului, elementul unguresc să fie inexistent⁹.

În acest cadru social au avut loc repetatele acțiuni ale regilor maghiari, prin forța armelor, împotriva cnezilor și voievozilor români din Banat, pentru impunerea suveranității asupra acestui teritoriu. Intervenții, prin forța armelor, împotriva cnezilor și voievozilor români din Banat, care în timpul însoțirii armatelor regale în incursiunile din ținut-

⁵ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în sec. XIV—XV*, Ed. științifică, București 1973, p. 219—220; Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 172; Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Ed. Eminescu, București, 1981, p. 61—68; Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 12; Sergiu Columbeanu, *op. cit.*, p. 64—72; Alexandru Herlea, *Studii de istorie a dreptului*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 221—223; *Istoria dreptului românesc...* p. 173.

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători...* p. 71—72.

⁷ *Ibidem*, p. 69—70.

⁸ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, 1883, p. 5; 30; 47—48; 59; 130; 144—145.

⁹ *Istoria dreptului românesc...*, p. 162.

turile de peste munți „se aliau dușmanului“, cît și pentru aducerea la supunere a acestora atunci cînd se răsculau¹⁰.

Intrucît populației române din Banat i-a revenit importantul rol militar de apărător al hotarelor din această parte a regatului, regii maghiari au acționat și pentru a-i atrage de partea lor pentru a le servi ca avangardă împotriva dușmanilor de dincolo de Dunăre, fapt care a contribuit la menținerea îndelungată a organizării administrative, legilor, credinței și obiceiurilor străvechi.

Pe această bază natura relațiilor dintre românii din Banat și regele Ungariei au fost cele de vasalitate, conform obiceiului feudal. În această situație raporturile juridice dintre populația autohtonă și autoritatea regală au prezentat multiple particularități, fiind asemănătoare cu cele dintre autoritatea supremă și cavalerii de tip medieval din Apusul Europei¹¹.

Documentele existente ne demonstrează că în veacul al XIV-lea dreptul românesc — *ius valachicum* — era în plină vigoare, aplicîndu-se atît la soluționarea litigiilor dintre autohtoni, cît și la reglementarea raporturilor juridice dintre români și autoritatea maghiară. Donațiunile regale inițiale, precum și confirmările ulterioare — „*novae donationes titulo*“ — la români se făceau numai în condițiile admise de vechiul drept românesc, așa cum se proceda pe teritoriul districtelor valahe din Banat. De asemenea, litigiile iscate în legătură cu proprietățile românilor nu se judecau după legile ungurești, ci după normele consuetudinare ale lui *ius valachicum*.

Acestea sînt fapte de netăgăduit, care nu-și găsesc altă explicație decît în adevărul de necontestat că românii constituiau de veacuri populația băstinașă a Transilvaniei și Banatului, iar datorită acestor realități, la venirea ungarilor, regii acestora nu s-au opus autohtonilor de a se conduce după reglementările lor străvechi, românii trăind în cadrul unei largi autonomii cu conducători și instituții proprii¹².

Odată cu dezvoltarea statului feudal maghiar lupta ideologică dintre autohtoni și regalitate se va accentua, ultima făcînd uz atît de forme legale cît și ilegale pentru menținerea și consolidarea stăpînirii asupra teritoriilor locuite de români.

Adesea între români și elemente străine apar conflicte, avînd ca obiect apărarea pămîntului strămoșesc și a proprietății de o parte și preocupările de deposedare a vechilor locuitori de pămînturile sau posesiunile lor, de altă parte. Din documentele existente se constată preocuparea unor familii din Banat, aflate în permanente conflicte și nesfîrșite procese, pentru apărarea proprietăților moștenite din străbuni față de unii înalți demnitari ai regatului care intenționau să-și formeze proprietăți pe văile și dealurile Banatului.

¹⁰ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 340. Vezi și: Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călătorii...*, p. 75; I. D. Suciu, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănețene*, Ed. Facla, Timișoara, 1980, p. 14—19.

¹¹ Sergiu Columbeanu, *op. cit.*, p. 135—136.

¹² *Teroarea horthysto-fascistă în nordul României; septembrie 1940 — octombrie 1944*; coordonatori: Mihai Fătu, Mircea Mușat. Ed. politică, București, 1985, p. VI—IX. Vezi și: Paul Mackendrick, *Pietrele dacilor vorbesc*. Ed. științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 9—10. Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călătorii...*, p. 26—29. Sergiu Columbeanu, *op. cit.*, p. 45—64.

Textul următor se referă la un litigiu apărut între un nobil și un grup de țărani din Banat, în perioada atît de frămîntată a sfîrșitului de secol XIV.

„1390, ianuarie 1, Timișoara

Noi, Sigismund, din mila lui Dumnezeu, regele Ungariei, Dalmației, Croației, etc. și margraf de Brandenburg, etc., dăm de știre prin scrisoarea de față că, înfățișîndu-se însuși înaintea majestății noastre Ștefan, fiul răposatului Petru, banul de Remetea, pe de o parte, iar pe de alta Anthonius, fiul lui Laurențiu Bachoza, Benche, Gregorius, Paulus, Royak și Radozlo, români din locurile ce țin de cetatea Kuesd, în numele lor și a lui Nexe Bank și Petre, de asemenea români tot de acolo, ni s-a mărturisit și ni s-a spus de către dînșii că ei s-au îndatorat și se îndatorează înaintea noastră în privința a doi români, închiși mai demult de acel Ștefan din anumite pricini, să vină marțea de după sărbătoarea viitoare a botezului domnului (11.01.1390) la moșia numită Gerch Janus (Gherte-niș), în care loc și la care soroc mai sus numiții români vor trebui să aducă — înaintea judecății — pe Dobronch românul închis mai demult de Ștefan, cu îndatorirea că orice vor judeca între acele părți, avînd pe Dumnezeu înaintea ochilor, vor orîndui și la urmă vor hotărî bărbații cinstiți și nobili, care vor fi aduși de către acele părți în acea zi și loc, pentru mai sus zisele plîngeri ale pomenitelor părți, amîndouă părțile să fie ținute să primească — hotărîrea — și pînă la urmă să o păzească.

Dacă însă românii aceia n-ar putea sau nu s-ar îngriji să aducă — înaintea judecății — în chipul arătat mai sus, pe zisul român Dobronch, atunci să fie pedepsiți la gloată — pentru răscumpărarea — celui român și pe deasupra să nu fie datori și nici să nu îndrăznească cumva a da de acum înainte vreun ajutor sau vreun sprijin soțiilor lor, care n-ar voi să facă cele de mai sus; așa s-au legat la aceasta pomeniții români și pomenitul Ștefan înaintea noastră, de bună voia lor în temeiul scrisorii de față.

Dat la Timișoara la sărbătoarea tăiatului împrejur al domnului în anul 1390¹³.

Litigiul descris în textul de mai sus face apel în soluționarea sa la o instituție străveche, care a continuat să existe în comunitățile sătetești de-a lungul timpului, ajungînd să fie larg folosită în perioada de dezvoltare a modului de producție feudală, fiind vorba de o procedură specială de judecată — judecata cu jurători.

Instituția jurătoriei își găsește originea în organizarea străveche a poporului român și continuă să existe în societatea feudală, atît pe teritoriul locuit de români, implicit în Banat, cît și în țările vecine, ca și în altele care nu au avut contacte directe între ele¹⁴.

Această procedură necunoscută dreptului roman din perioada republicii și a imperiului a fost larg aplicată în lumea medievală, atît la popoarele migratoare cît și la populația sătetească din majoritatea provinciilor europene ale imperiului roman.

¹³ Pesty Frigyes, *op. cit.*, doc. 127, p. 195—196.

¹⁴ Valentin Al. Georgescu; Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova, 1611—1831, Partea a II-a. Procedura de judecată*. Ed. Academiei R.S.R., București, 1982, p. 68—72.

Deși există unele asemănări ale instituției române cu cele germane sau slave, aceasta nu motivează o presupusă idee a împrumutului. Un singur argument — continuitatea populației autohtone în spațiul carpato—danubiano—pontic de peste două milenii, permite concluzia că în cadrul obștilor sătești băștinașe s-au creat și perpetuat evolutiv instituții de drept proprii poporului român, manifestându-se și forme ale jurătoriei.

Instituția jurătoriei o considerăm o latură a lui *ius valachicum*.

Ca o latură a acestui sistem, proba cu jurători a fost folosită în marea majoritate a cazurilor numai în procesele civile care aveau ca obiect bunuri patrimoniale.

În literatura de specialitate se cunoaște un singur caz când folosirea probei cu jurători este atestată într-un proces verbal cu caracter politic. Documentul se referă la Mihai Viteazul, care înainte de a fi domn a fost judecat de Alexandru cel Rău, care auzise că este fiu de domn, deci potențial pretendent la domnie. Mihai Viteazul a fost adus de la Craiova la București sub această învinuire, dar tăgăduind cu 12 jurători, a scăpat¹⁵.

Dar, litigiul care ne interesează în cazul de față, prezentat în textul de mai sus, are caracter civil, avînd ca obiect doi români închiși mai demult de Stefan din anumite pricini... „... din care un anume... „Do-branch românul închis mai demult de Stefan“.

Observăm că pentru a se dispune o procedură de judecată pentru soluționarea conflictului, părțile litigante „Stefan, fiul răposatului Petru, banul de Remetea“ (nobil) pe de o parte, iar pe de alta „Anthonius, fiul lui Laurențiu, Bochoza, Benche, Gregorius, Paulus, Royac și Radozlo... în numele lor“ și... „al lui Nexe Bank și Petre“ — prin reprezentare — (țărani) români din locurile ce țin de cetatea Kuesd, s-au adresat direct suveranului. „Noi, Sigismund... etc., dăm de știre prin scrisoarea de față că, înfățișându-se însuși înaintea majestății noastre... ni s-a mărturisit și ni s-a spus de către dînșii că ei s-au îndatorat și se îndatorează înaintea noastră“.

Acționînd astfel, subiecții aflați în litigiu au eludat procedura obișnuită de folosire a judecătorilor localnici, fapt acceptat de suveran, lăsîndu-ne să înțelegem marea autonomie de acțiune și mișcare a populației autohtone de a se adresa pentru rezolvarea incidentelor căzute sub efectul legii, direct regelui, instanța judiciară supremă în stat¹⁶, țărani avînd regimul juridic identic cu cel al nobililor.

Regele Sigismund de Luxemburg, în documentele emise hotărâște ca părțile litigante să vină în data de 11.01.1390 „la moșia numită Gerch Janus (Ghertenis), unde vor hotărî bărbați cinstiți și nobili, care vor fi aduși de către acele părți în acea zi și loc“¹⁷, și sub forma sacră și obligatorie „avînd pe Dumnezeu înaintea ochilor să hotărască și amîndouă părțile să fie ținute să primească hotărîrea și să o păzească“.

Jurătorii au constituit în esență un mijloc de probă în procese, dar, pe lângă aceasta, au avut și anumite sarcini judiciare asemănătoare îndă-

¹⁵ Gheorghe Gront, *Instituții medievale românești, Înfrățirea de moșie. Jurătorii*. Ed. Academiei R.S.R., București, 1969, p. 162.

¹⁶ *Ibidem*, p. 137—150.

¹⁷ *Ibidem*, p. 157—160.

toririlor organelor auxiliare ale justiției. Din punct de vedere al acestor sarcini, instituția a cunoscut trei feluri de jurători:

1. jurători tocmelnici — care aveau rolul de arbitri, fiind chemați să mijlocească împăcarea părților¹⁸;

2. jurători adevărați — care erau chemați să sprijine prin jurământ revendicările împăcinate, întărind astfel jurământul părților, din care cauză acești jurători sînt numiți și cojurători¹⁹;

3. jurători hotarnici — care erau chemați în cazul soluționărilor liti-giilor al căror obiect era dreptul de proprietate asupra pămîntului²⁰.

Activitatea jurătorului se desfășura sub prestare de jurământ. Jurământul avea caracter colectiv, acesta depunîndu-se împreună cu partea pe care o reprezenta. Jurământul se lua, de obicei, la fața locului, sub conducerea unui reprezentant al instanței supreme, la locul unde se afla obiectul aflat în litigiu, sau la domiciliul părților litigante și mai rar la scaunul domnesc²¹.

Constatăm în cazul analizat că locul de depunere a jurământului este moșia Gerch Janus (Gherteniș), deci suveranul putea dispune ca jurământul să fie luat și în alt loc.

Jurământul era luat la data stabilită de domn sau de reprezentanții săi; în documentul nostru este stipulat expres „marțea de după sărbătoarea viitoare a botezului domnului“ (11.01.1390).

Spre deosebire de martori, care puteau jura în fața instanței de judecată sau da chiar declarații fără prestare de jurământ, jurătorii jurau, de regulă, în biserică, pe cruce sau pe evanghelie, obligatoriu în prezența unui preot. Jurământul jurătorilor nu avea efecte juridice dacă nu era întărit de suveran prin emiterea hotărîrii judecătorești²².

Funcția de jurător nu putea fi îndeplinită de orice persoană. Pentru alegerea jurătorilor se ținea seama de mai multe condiții de ordin general și anumite criterii. Astfel, în cadrul condițiilor generale se urmărea întrunirea următoarelor calități: vîrstă legală, integritatea aptitudinilor mintale, posibilitatea cunoașterii faptelor (motiv pentru care se urmărea ca jurătorul să fie rudă sau consătean cu justițiabilul), lipsa unei condamnări anterioare, renumele de om cinstit, iar situația familială să fie consolidată de familie²³.

Pe lângă aceste criterii referitoare la capacitatea juridică se urmăreau întrunirea mai multor criterii de ordin social, astfel:

a) starea socială de același nivel, întemeiată pe grade heraldice și pe onoare cavalerască, jurătorii trebuind să fie cel puțin de nivelul clasei sociale din care făcea parte împăcatul;

b) starea socială creată prin care, jurătorul trebuind să fie proprietar de pămînt spre a reprezenta și o garanție materială, aceasta reprezentînd

¹⁸ *Ibidem*, p. 124. Vezi și: Valentin Al. Georgescu; Petre Strihan, *op. cit.*, p. 78—79.

¹⁹ *Ibidem*, p. 125—126; p. 73—77.

²⁰ *Ibidem*, p. 127—128; p. 79—80.

²¹ Alexandru Herlea, *op. cit.*, p. 255. Vezi și: Valentin Al. Georgescu; Petre Strihan, *op. cit.*, p. 83.

²² *Ibidem*, p. 253; p. 83.

²³ Alexandru Herlea, *op. cit.*, p. 250.

o certitudine pentru valoarea participației personale a jurătorului la garantarea morală a împricinatului²⁴.

Din textul supus atenției constatăm că jurătorii trebuie să fie aduși la scaunul de judecată prin grija părților cărora le fuseseră dați. Pe toată durata anchetelor efectuate de jurători, întreținerea și transportul încumba părților, jurătorii fiind luați numai dintre nobili sau vîrfurile înstărite ale obștilor sătești.

Termenul de „tocmelnici“ figurează cu sensul general de arbitri. De regulă, jurătorii tocmelnici aveau rolul de împăciuitori, fiind dați împricinaților la cererea sau cu consimțămîntul acestora, în număr egal pentru fiecare din cele două părți între care se purta procesul. Desemnarea nominală a jurătorilor tocmelnici avea loc cu asentimentul împricinaților „de bună voia lor“, „între dînșii“, „împreună“, iar în cazul nostru „aduși de către acele părți“.

În cadrul procedurii de judecată, judecătorii tocmelnici făceau cercetări, examinau actele de stăpînire, puneau întrebări cunoscătorilor faptelor, apoi consemnau constatările și hotărîrile lor în documente numite cărți (de judecată, de mărturie sau de întocmire). În cărțile lor, jurătorii precizau că ei „dau mărturie“, „adeveresc“ sau „tocmesc“ și nici într-un caz că „hotărască“, jurătorii nejudecînd ci numai pregătind actele ce urmau a fi supuse justiției domnești, fie că aduceau la îndeplinire hotărîri date de instanța judiciară supremă din stat sau a reprezentanților acesteia.

Termenul de „a judecat“ are sensul de „a cumpănit“, „a analizat“ sau „a adevărit“.

La judecată tocmelnicii, folosind formule sacre, în cazul analizat aceea de „avînd pe Dumnezeu înaintea ochilor“, mărturiseau „cu sufletele lor“ cum „au umblat“, „au socotit“, „au dat“, „au întocmit“, „au adevărit“ sau „au judecat“.

Cele stabilite de judecătorii tocmelnici aveau caracterul unei judecăți de fapt pe baza căreia regele sau domnul și prin reprezentare, dregătorii acestora, pronunțau hotărîrea.

Tocmelnicii aveau rol activ în judecarea prealabilă a proceselor, acesata rezultînd și din textul analizat; regele dispune ca „bărbații cinstiți și nobilii care vor fi aduși de către acele părți... să orînduiască și la urmă să hotărască, dar dreptul de a pronunța hotărîrea judecătorească aparținea instanței de judecată, respectiv domnului sau dregătorului domnesc.

Subordonarea instituției jurătorilor față de autoritatea regală, iar în țările române autorității domnești, apare în documente ca un fapt indubitabil, aceasta fiind determinată de extinderea puterii suverane asupra teritoriului și de înmulțirea litigiilor supuse justiției domnești. Pentru a-și exercita atribuțiunile judiciare, domnul a folosit instituția jurătorilor, atît în procesele dintre nobili sau boieri (aceasta reflectînd solidaritatea feudală în fața justiției supreme), cît și în procesele purtate de țărani împotriva nobililor, documentul analizat fiind concludent în acest sens.

Subordonată puterii centrale, pe măsura întăririi acestei puteri, instituția jurătorilor s-a feudalizat ca urmare a feudalizării societății. Prin

²⁴ Valentin Al. Georgescu; Petre Strihan, *op. cit.*, p. 83. Vezi și: Gh. Gronț, *op. cit.*, p. 129—136; Alexandru Herlea, *op. cit.*, p. 251—253.

aservirea treptată a obștilor sătești, justiția feudalilor s-a substituit într-o mare măsură justiției sătești. Instituția jurătorilor a fost folosită de domni nu numai în interesul feudalilor ci și pentru a asigura suveranului o autoritate sporită față de nobili, aceasta reflectându-se în special în modul cum se încuviința sarcina probei cu jurătorii²⁵.

În documentul la care facem referință constatăm că suveranul stipulează măsuri concrete pentru a obliga părțile în a executa cele ce va hotări: „amîndouă părțile să fie ținute să primească — hotărîrea — și să o păzească“, fixînd în același document și măsuri coercitive de sancționare a neexecutării „hotărîrii“ sale: „atunci să fie pedepsiți la gloaba — pentru răscumpărarea — aceluî român“ și pe deasupra „să nu fie datori și nici să nu îndrăznească cumva a da de acum înainte vreun ajutor sau vreun sprijin soților lor, care n-ar voi să facă cele de mai sus“.

Instituția jurătorilor tocmealnici a fost o latură a sistemului de norme necrise ale lui *ius valachicum*, sistem de reglementare cutumiar-juridică în cadrul obștilor sătești, pe care statul feudal, în evoluția sa spre consolidare, l-a acceptat, recunoscînd aplicarea sa la populația băstinașă, durabil stabilită pe un teritoriu întins. Acest fapt s-a datorat și formelor de organizare a comunităților sătești de-a lungul diferitelor etape ale dezvoltării statului.

În cursul evoluției sale, sistemul de drept românesc a împrumutat noi instituții, au apărut altele, care, în preioada feudalismului dezvoltat, a dat acestuia o categorică funcție feudală. În această perioadă și instituția jurătorilor tocmealnici dispare, căzînd în desuetudine. *Ius valachicum* a intrat în lichidare după o perioadă relativ lungă, epocă în care în jurul teritoriului locuit de români s-au format state feudale puternice, care au influențat intens evoluția societății românești²⁶.

În cadrul statului ungar, în Transilvania propriu-zisă, în Banat și în așa numitele „partes adnexae“, *ius valachicum*, ca sistem etnic de drept feudal timpuriu, a declinat în favoarea dreptului feudal de stat, păstrîndu-se ca obicei românesc²⁷.

Acolo unde a existat o dezvoltare neîntreruptă a sistemului de reglementări, *ius valachicum* a evoluat și a suferit permanente modificări, fiind completat cu noi instituții apărute ca o necesitate de reglementare a complexelor domenii de activitate din viața social-economică a orînduirii feudale, contribuind la formarea dreptului feudal de stat românesc.

CORNEL SĂTMĂREAN

²⁵ Barbu Cîmpina, *Scrieri istorice*, vol. I, Ed. Academiei R.S.R., București, 1973, p. 156—157; 163.

²⁶ *Istoria dreptului românesc*... p. 177. Vezi și Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *op. cit.*, p. 89—91.

²⁷ *Istoria dreptului românesc*..., p. 172.

UN LITIGE DE L'ANNÉE 1390 ET L'INSTITUTION
DE JURÉS TEMPORAIRES

(Résumé)

Après la conquête de la Dacie par les romains, dans les siècles du premier millénaire de notre ère, sur le territoire habité par les roumains, sous les influences de la culture et de la civilisation byzantine, sont apparus cristallisées et formées, dans une irréversible évolution, la culture et la civilisation spécifiques au peuple roumain.

Le développement des forces et des relations de production est lié d'une manière indestructible à l'évolution des normes du droit, qui se sont constitués dans un „corpus“ connu sous la dénomination de „*ius valachicum*“, „*ritus valahas*“, ou „*consuetudo valahorum*“, caractéristique au peuple roumain.

En arrivant sur ce territoire, les hongrois ont rencontré le peuple roumain, qui constituait des siècles la population autochtone de la Transylvannie et du Banat, réalité qu'a déterminé que „*ius valachicum*“ soit en vigueur beaucoup de siècle, tant à la solution des litiges entre les autochtones, qu'aussi à la disposition des rapports juridiques entre les roumains et la souveraineté royale, en appelant au roi — l'instance suprême dans l'Etat, sans être acceptés les institutions du droit hongrois.

L'institution des jurés a été utilisé à la majorité des peuples de l'Est et jusqu'à l'Ouest de l'Europe, avec des petites différences en fonction de particularités propre au chaque peuple. L'utilisation concomitante de cette institution sur un espace si étendu démontre l'existence d'un niveau de développement de la société semblable à la majorité des peuples de l'Europe, inclusivement du peuple roumain, qu'avait déjà des formes d'organisation et des institutions spécifiques à l'époque médiévale.

MIHAI VITEAZUL ȘI BANATUL

Marea epopee antiotomană de la sfârșitul veacului al XVI-lea de sub conducerea lui Mihai Viteazul a suscitât numeroase comentarii și aprecieri. Mai apoi, unirea Țării Românești cu Transilvania și Moldova a consacrat momentul crucial din activitatea marelui domn.

Aproape fiecare ținut românesc și-a revendicat și dovedit natura și trăinicia legăturilor cu Mihai Viteazul. În acest context se părea că Banatului, vecin cu Țara Românească, nu-i revenea nici un merit în acțiunile vremii și că nu au existat contacte nici directe și nici mediate între bănățeni și domnul muntean sau oamenii acestuia. Părerea este greșită și ea provine din necunoașterea sau nestudierea amănunțită a documentelor epocii. Tot atât de adevărat este și faptul că acestea se află răspândite în diverse locuri din țară și din Europa, iar adunarea lor într-un corpus unitar nu a fost încă înfăptuită. Nici istoricul bănățean Ion Sirbu — care a dat la iveală monumentală sa lucrare asupra domniei lui Mihai Viteazul — nu a reușit să completeze acest gol; în relatările sale întâlnim abia cinci mențiuni despre legături munteano-bănățene și acestea tangențiale¹.

Vom încerca să prezentăm câteva dintre acțiunile sau manifestările comune ale muntenilor și ale lui Mihai Viteazul cu bănățenii. Acestea nu sînt, și nici nu au pretenția că sînt complete, dar sperăm să completeze imaginea asupra naturii și valorii acestor raporturi, constituindu-se totodată într-un îndemn pentru viitor.

Primele mențiuni documentare cunoscute despre interesul proaspătului domn al Țării Românești — Mihai Viteazul — față de Banat sînt cuprinse într-o scrisoare trimisă din București, pe data de 17 aprilie 1594, banului de Lugoj-Caransebeș, Gheorghe Palatici². Domnul i se adresează banului ca între buni vecini, înștiințându-l despre o serie de lucrări pe care i le spune prin viu grai Toma postelnicul, trimis de el la Caransebeș. Sînt lucruri — menționează Mihai — care nu pot fi încredințate hîrtiei: „Fiindcă am fost nevoiți să trimitem la Domnia Ta pentru deosebite lucruri de nevoie pe postelnicul curții noastre Toma prin care am vestit pe Domnia Ta din belșug despre toate lucrurile din caea pricină rugăm

¹ Ion Sirbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, Ed. Facla, Timișoara, 1976.

² Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1933, p. 75.

pe Domnia Ta, pe prietenul nostru vecin binevoitor, să-i credeți vorbele pe care le spune cu cuvintele noastre“.

Aceste lucruri neîncredințate hîrtiei dar rostite prin viu grai sînt în certă legătură cu pregătirea răscoalei antiotomane a bănățenilor, acțiune de care domnul muntean nu a fost străin și pe care a sprijinit-o pe ascuns. Faptul că Mihai Viteazul nu este de loc străin de aceste evenimente în pregătire ne-o dovedește și călătoria întreprinsă de el incognito prin Banat în luna iunie a aceluiași an 1594.

Intrat prin Valea Cernei, Mihai coboară pînă la culoarul Cerna—Timiș, după care urcă pe valea Nerei — prin Almăj — și în cele din urmă ajunge în tabăra răsculaților de la Virșeș. Aici ia jurămîntul de credință al răsculaților față de coaliția antiotomană, în numele principelui Transilvaniei, Sigismund Bathory. Cei doi domni sînt uniți prin recenta alianță, iar răscoala românilor și sîrbilor bănățeni reprezintă semnalul declanșării luptelor antiotomane atît pentru Transilvania cît și pentru Țara Românească. Prezența lui Mihai în tabăra de la Virșeș este certificată de o scrisoare a căpeteniilor răsculaților datată la 13 iunie: „Vrem să vestim pe Domnia Ta, că a venit între noi Mihai Voevodul și ne-a găsit adunați în tabără, vreo mie. De aceea am trimis în toate părțile pe acest pămînt și în doua sau trei zile se pot aduna cinci sau șase mii. Iară chinejii și creștinii se adunară cu toții aici și jurară înaintea lui Veli Mironit Sava și a Vlădicăi și a Voevodului Mihai, că slujesc cu toții cu credință și devotament Maiestății Sale Craiului...“³.

În zilele imediat următoare reîntorcerii sale la București, Mihai Viteazul mijlocește parvenirea unei scrisori de-a lui Sigismund Bathory către sultan, prin care principele transilvan — la sfaturile aceluiași Mihai — încearcă să-l inducă în eroare pe sultan și Poarta Otomană asupra intențiilor reale ale principatului ca și asupra neamestecului acestuia în problemele bănățene⁴. Lipsa practică de ajutor transilvan — Sigismund Bathory își pregătea căsătoria — pentru răsculații din Banat va contribui la înăbușirea răscoalei. Mihai Viteazul — în ciuda sprijinului acordat — nu poate să intervină pe față de partea bănățenilor întrucît pregătirile sale armate nu erau încă încheiate, și riscul unei intervenții armate otomane la nordul Dunării era iminent. Mulți dintre răsculații scăpați din lupta de la Becicherecul Mare vor trece munții și vor lupta anii în șir în armatele muntene. Printre aceștia pot fi enumerați un Deli Marcu, un Teodor, un Sava Temișvaraș („țimișoreanul“)⁵.

Semnalul războiului antiotoman îl dă Mihai abia în toamna anului 1594, prin cunoscuta acțiune a măcelării turcilor din București. Un contingent transilvan este trimis la 31 octombrie 1594 la București pentru ajutorarea domnului. Printre cei 2 000 de oșteni se află și bănățeanul Ștefan Beceș (Békes)⁶, care peste cîțiva ani va fi căpitan de Lugoș.

Pentru perioada de început a luptelor antiotomane conduse de către Mihai Viteazul, o legendă culeasă în veacul trecut în Banat vorbește despre lupte ale muntenilor cu tătarii în preajma Orșovei; la aceste lupte

³ *Ibidem*, p. 78—79.

⁴ *Ibidem*, p. 84, document din 23 iunie 1594.

⁵ Cel mai cunoscut dintre ei este Deli Marcu, comandant de haiduci liberi, din anul 1597 trecut în serviciul lui Mihai Viteazul.

⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XII, București, 1903, p. 288.

participă și contingente bănățene sub comanda banului de Lugoj-Caransebeș — Gheorghe Palatici — iar Mihai devine subiectul central al acestei legende datorită hotărârii sale de a sparge toate butoaiile cu băutură ale propriei armate spre a-și păstra oștenii în deplină stare de luptă⁷.

În cursul lunii iunie 1595, după reîntoarcerea sa din campania antiotomană dunăreană, Mihai îl trimite pe același ban, desigur participant la lupte, la cancelarul principatului transilvan, bănățeanul Ștefan Iosica⁸. Cancelarul și cu banul — amândoi bănățeni și puternic atrași de personalitatea puternică a domnului muntean — trebuiau să-l convingă pe Sigismund Bathory despre lealitatea domnului muntean și să-l antreneze pe șovăielnicul principe în campania antiotomană.

O mărturie indirectă, cea a italianului Silvio Piccolomini, îl prezintă pe Gheorghe Palatici revenit deja la București înainte de 19 octombrie 1595, după îndeplinirea misiunii sale diplomatice; cu această ocazie el își prezintă serviciile domnului muntean, împreună cu cei 60 de oameni ai bamberiului său⁹. Iată așadar că raporturile inițiale, de bună vecinătate au evoluat spre raporturi mult mai strînse, de colaborare. Cum altcumva s-ar fi integrat Palatici cu întreg banderiuul său în rîndurile armatei lui Mihai, dacă nu ar fi avut aceleași convingeri?

Din păcate, documentele nu mai detaliază participarea acestui banderiu la luptele din următorii ani. Cert este că la încheierea lor Palatici se reîntoarce în Banat. Îl aflăm în 1599 la curtea noului principe transilvan, cardinalul Andrei Bathory, care-l trimite la București cu o misiune îngrată: să-i ceară lui Mihai părăsirea scaunului domnesc; misiunea se încheie cu un schimb de scrisori¹⁰, dar fără nici un rezultat — lucru deosebit de previzibil. Cu toate acestea, Gheorghe Palatici nu-și pierde stima lui Mihai Viteazul, de care-l legau atîtea fire.

Legăturile lui Mihai cu comandanții de haiduci liberi — corpuri militare compuse din creștini care acționează în slujba cîte unui nobil, principe, domn etc., și de multe ori împotriva otomanilor — sînt ceva mai cunoscute, prin prisma relațiilor cu Baba Novac. În afara acestuia, apar documentar și alți comandanți care stabilesc relații cu domnul muntean. Unul dintre aceștia este și acel Deli Marcu, participant la răscoala bănățenilor din 1594 și despre care un raport venețian din 2 martie 1596 menționează că a fost ales comandantul celor 2 000 de haiduci liberi¹¹. Aproximativ în același timp aceștia prezentaseră lui Sigismund Bathory capturile făcute în detrimentul pașei de Timișoara, semn că operațiunile militare — chiar de mai mică amploare continuă în Banat. Nu peste mult timp același Deli Marcu cu haiducii săi figurează în rîndurile oștirii lui Mihai Viteazul. Importanța deosebită a acestui corp de armată a haiducilor liberi este relevată de solul imperial Erich Lasota în anul 1597, atunci cînd acesta se referă la planurile militare ale domnului muntean¹². Aceste corpuri erau alcătuite îndeosebi din români și sîrbi, din zonele ocupate de turcii otomani sau din cele aflate la frontierele Imperiului Otoman și se remarcă printr-o eficiență deosebită în luptele antiotomane. Astfel de

⁷ Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, p. 39.

⁸ *Călători străini în Țările Române*, vol. IV, București, 1974, p. 121.

⁹ *Ibidem*, vol. III, București, 1972, p. 567.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 515.

¹² Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 361.

trupe de haiduci liberi se aflau și pe cuprinsul Banatului, numărul lor crescînd în acest ultim deceniu al secolului al XVI-lea și datorită conflictelor militare dintre creștini și otomani.

După unele păreri contemporane, reținute de cronicarul Stefan Szamösközy, celebrul haiduc Baba Novac s-ar fi născut în satul Poreča, de pe insula cu același nume de pe Dunăre¹³. Această informație nu face decât să confirme unele supoziții sau aluzii anterioare privind o posibilă origine bănățeană a lui Baba Novac. Faptele sale de arme sînt bine cunoscute și nu vom insista aici asupra lor.

Mai puțin cunoscute sînt legăturile Banatului cu Mihai Viteazul în perioada 1596—1598, deși ele au existat. Gîndindu-ne la dorința deja cunoscută a lui Mihai de a uni cele trei țări române trebuie să presupunem că — cel puțin pentru acțiunea care viza cucerirea Transilvaniei — Mihai a întreținut relații active cu Banatul de Lugoj-Caransebeș, subordonat principatului, dar favorabil acțiunii de apropiere și unire a celor două țări românești. Un singur episod anterior acțiunii militare din 1599 relevă faptul că ajutorul militar muntean sosit în sprijinul lui Sigismund Bathory în 1598 este cantonat la Lugoj¹⁴. Putem întrevădea aici și alte fațete ale viitoare acțiuni unificatoare a voievodului Mihai și a poziției pe care o vor adopta bănățenii față de acest eveniment.

Poziția reală a românilor bănățeni față de acțiunea unificatoare întreprinsă în toamna anului 1599 de către Mihai Viteazul este relevată de o altă însemnare a cronicarului Szamösközy care notează — în preajma bătăliei de la Șelimbăr — că „oștile de la Lipova, Ienopole și Lugoj nu au sosit în ziua luptei în sprijinul cardinalului, dacă ar fi sosit, altfel s-ar fi întîmplat lucrurile”¹⁵. Reținem atît poziția, cît mai ales importanța militară deosebită a acestor trupe în balanța victoriei scontate pentru partida Bathoreștilor.

Nu se cunoaște cu precizie și nici măcar cu aproximație numărul bănățenilor care au luptat sub comanda directă a lui Mihai Viteazul în campaniile sale antiotomane sau a celor din Transilvania și Moldova, dar cunoaștem numele cîtorva bănățeni care-l înconjoară odată cu intrarea în Transilvania și-l slujesc cu credință pînă la dispariția de pe Cîmpia Turzii.

Unul dintre aceștia este nobilul George Borțun zis și Pitar, din Caransebeș, căruia domnul Țării Românești și al Transilvaniei îi dăruiește satul Sărăzani aparținător cetății Jdioara pentru slujbele sale credincioase¹⁶. Reținem din cuprinsul documentului citat și titlul lui Mihai vis-a-vis de Banat: „*eiusdem Cis Transilvaniam partiumque eidem subiectorum fines exercitus Generalis capitaneus*” adică căpitan general al armatei Banatului (a părților „cis”-transilvane). Același George Borțun va fi unul dintre „provisori”-i domnului în Transilvania în momentul cînd acesta pleacă spre Moldova în primăvara anului 1600. Pentru devotamentul arătat în aceste împrejurări, Borțun primește pe 11 august 1600 răsplata domnească sub forma unei donații pentru o casă în Caransebeș¹⁷.

¹³ I. Crăciun, *Cronicarul Szakösközy și informațiile sale privitoare la români, 1566—1608*, Cluj 1928, p. 143—144.

¹⁴ *Ibidem*, p. 36.

¹⁵ *Ibidem*, p. 136.

¹⁶ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, București, 1935, p. 1—2.

¹⁷ *Ibidem*, p. 84—85; în documentul emis de Mihai Viteazul pe 18 aprilie 1600 din Alba-Iulia, apare drept „vornic”.

Beneficiari ai grației voievodale sînt și frații Ciocănești, castelani ai cetății Jdioara, pe care o apăraseră în mai multe rinduri; pentru aceste merite primesc la 18 februarie 1600 cîteva posesiuni și sînt înobilati¹⁸. Acești frați sînt originari dintr-un sat Ciocănești, așezat în zona estică a Banatului de Lugoj-Caransebeș.

Dintre nobilii care-l sprijină pe Mihai odată cu intrarea sa în Transilvania, un anume Paul Keresztesi primește la 6 decembrie 1599 posesiunile Homojdia și Românești ce aparțin tîrgului Marginea, ca semn al bunăvoinței voievodale¹⁹. Majoritatea covîrșitoare a populației românești din Banatul de Lugoj-Caransebeș îl sprijină pe voievod fără rezerve, iar acesta recunoscînd importanța strategică a zonei în contextul militar românesc, reușește să-și păstreze sentimentele favorabile ale populației locale. Garnizoane muntene sau credincioase domnului ocupă principalele fortificații din zonă²⁰. Trupele banului de Lugoj-Caransebeș, Andrei Barcsay (Bârcian) participă alături de Mihai la campania moldoveană, dovedindu-se viteze și credincioase.

Intenția lui Mihai de a stăpîni întreg Banatul, este vizibilă încă din luna decembrie a anului 1599, întrucît deja la 14 decembrie, polonul Valentin Walawski notează din Turda că voievodul se pregătește peste iarnă ca să meargă împotriva Timișorii și să asedieze spre vară cetatea turcească²¹. Unirea Moldovei cu celelalte două țări românești amină aceste dorințe, deși unul dintre secretarii domnului notează: „umblă zvonul, îndeobște că Mihai Vodă a hotărît că de cum se va întoarce din Moldova, va împresura Timișoara”²².

Acestui deziderat, Mihai îi va consacra timp și importante forțe umane. Încă din iarna anului 1599, Baba Novac și cei 4 000 de haiduci ai săi își aveau garnizoana la Lipova, de unde urmăresc cu atenție mișcările turcilor²³. Încercînd tăria garnizoanelor otomane, pe 11 februarie oamenii lui atacă orașul Timișoara și mahalalele sale ucigînd dușmanii înțilniți în cale, prădînd zona și luînd cu ei prizonieri²⁴. Acțiunea continuă prin intermediul acestor trupe de haiduci, despre comandantul unora dintre ele — cunoscutul deja Deli Marcu — știindu-se deja la 4 martie la Veneția că a atacat 4 castele din preajma Timișorii, silind dușmanul să le evacueze²⁵. Victoriile fulgerătoare ale celor aproximativ 6 000 oameni ai lui Mihai care luptă în Banat și ajung pînă la Pančevo — pe malul Dunării în fața Belgradului — unde-și fac tabără, provoacă îngrijorare la Istanbul la 28 martie cînd știrile despre aceste expediții ajung la sultan²⁶.

Tot în acest interval de timp, martie—aprilie 1600, se situează și asediul întreprins de trupele credincioase lui Mihai asupra cetății Jdioara, apărată de bănățeanul Nicolae de Harmadia, unul dintre puținii nobili localnici rămași credincioși familie Bathory. După 27 de zile de asediu tru-

¹⁸ *Ibidem*, p. 157—158.

¹⁹ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 115—116.

²⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 536, document ce menționează faptul că la 8 decembrie 1599 erau garnizoane muntene la Lipova, Ineu, Siria, Lugoj, Caransebeș.

²¹ *Călători Străini în Țările Române*, vol. IV, p. 181.

²² *Ibidem*.

²³ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 788.

²⁴ Andrei Veress, *op. cit.*, pvol. VI, p. 40 și 41.

²⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 752.

²⁶ *Ibidem*, p. 809—810.

pele se îndreaptă spre Lipova și de aici spre Alba Iulia de unde pleacă spre Moldova. Acest nobil de Harmadia va fi răsplătit pentru faptele sale credincioase de către un alt principe din familia Bathory, anume Gabriel, pe 7 septembrie 1605²⁷.

Un alt fapt semnificativ pentru poziția mării majorității a nobilimii locale față de Mihai îl reprezintă acel Gheorghe Farcaș, numit comandant al cetății Lipova de către Mihai, probabil în primăvara sau vara anului 1600, și care deși schimbat de voievod din funcția lui, luptă alături de el la Mirăslău²⁸.

Indiferent de rezultatul confruntărilor militare din zonă, Mihai Viteazul păstrează gândul reintegrării Banatului și păstrării acestuia sub conducerea sa. Aflat la Praga, în discuțiile cu împăratul Rudolf al II-lea, domnul român cere și argumentează aceste pretenții. Ele vor fi stipulate și în tratatul semnat în iarna anilor 1600—1601²⁹. Mihai cere și obține recunoașterea stăpînirii sale asupra cetăților bănățene Timișoara, Felnac, Arad, Cenad, Becicherecul Mare, Pančevo și Berini, aflate deocamdată sub stăpînire turcească. Această stăpînire este valabilă atît pentru el personal cît și pentru urmașii săi în linie bărbătească. Iată așadar un gînd vizionar: eliberarea părților bănățene aflate sub ocupație otomană și păstrarea întregii zone sub stăpînirea sa și a urmașilor săi.

Evenimentele din vara anului 1601 nu-i mai vor permite împlinirea acestor dorințe, dar bănățenii vor păstra în amintirea lor imaginea unui domn viteaz, aflat aproape de suferințele și năzuințele lor, care a știut să-i ajute și aline și care i-a alăturat sieși în acțiunea de împlinire a idealului de unitate și independență.

IOAN HAȚEGAN

MICHEL LE BRAVE ET LE BANAT

(Résumé)

L'étude se rapporte aux relations que Michel le Brave, le prince des Pays Roumains, les a eu pendant son règne avec cette région roumaine.

Chacunes de principautés roumaines avait réclamé jusqu'à ce moment la nature et l'ampleur des relations avec ce brave prince et il paraît que le Banat n'eût

²⁷ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta, 1883, p. 240.

²⁸ Radu Păiușan — Corneliu Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. IX, Timișoara, 1983, p. 35.

²⁹ Referitor la aceste discuții preliminare semnării tratatului vezi rapoartele comisarilor imperiali din 16 aprilie 1600 la Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 840; din iulie 1600 la *Ibidem*, p. 961, pentru raportul și hotărîrea dietei dintre 10—16 iulie 1600 vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, București, 1983, p. 524 și 552. Iată un fragment din punctul 6 al discuției din iulie: „Cum cetățile de pre margini ce se vor slobozi din mina păgînilor spre Domnia Lui, Timișoara, Felnacu, Cenadul, Becicherecul, Panciova, Beriniul, cu toate ținuturile cîte sînt pînă la Dunăre — să fie moșie fir pre fir și prea feata”.

jamais eu une telle relation. Mais voilà que ces relations sont d'une nature complètement différente et extrêmement intéressante.

Les principaux aspects sont soulignés maintenant, aspects qui démontrent l'étroite interdépendance entre les actions militaires de Michel le Brave, et les habitants de la contrée de Banat pendant la période de 1594—1597.

La participation nombreuse des habitants de Banat aux actions militaires et politiques de Michel le Brave, à la période de 1599—1601 confirme l'attachement de ceux-ci à l'idéal de l'union politique des Pays Roumains réalisé par le courageux prince.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ATESTĂRI DOCUMENTARE PRIVIND CARACTERUL ANTI-HABSBURGIC AL RĂSCOALEI POPULARE DIN BANAT DIN ANII 1737—1739

În urmă cu două veacuri și jumătate, pământul românesc al Banatului a fost zguduit de o puternică răscoală, care, prin amploarea ei, se înscrie în istoria țării noastre ca un moment de culme în cadrul mișcărilor anti-habsburgice din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Deși, prin întinderea, durata și urmările ei, a pus în primejdie însăși stăpînirea în continuare de către austrieci a acestei provincii, istoriografia i-a acordat o importanță nemeritat de mică și, ceea ce este mai grav, de-a lungul timpului a fost prezentată de o seamă de istorici într-o lumină denaturată. Lipsa unei analize obiective și solide a faptelor a dus nu la o reconstituire veridică a realității istorice, ci la mistificarea — mai mult sau mai puțin conștientă — a acesteia. Se poate spune că, din acest punct de vedere, modul în care a fost abordată marea răscoală a românilor bănățeni de la 1737—1739 constituie una din paginile de gravă denaturare a adevărului istoric. Ea nu este prezentată drept o mișcare de eliberare socială și națională îndreptată nemijlocit împotriva coroanei habsburgice, ci drept o acțiune de „jaf“ și „tilhărie“ a românilor bănățeni.

Se pune în mod firesc întrebarea, care este izvorul acestei interpretări eronate și, mai ales, jignitoare pentru poporul român, cum a pătruns ea în istoriografie, care este explicația perseverenței cu care a fost apoi cultivată de unii istorici în veacul al XIX-lea și chiar și în secolul nostru, deși, între timp, apăruseră lucrări în care faptele au fost prezentate în lumina lor reală.

Pentru a putea da un răspuns corect, este necesară o corelare a evenimentelor politice care au avut loc în Banat în secolul, al XVIII-lea cu consecințele acestora pe plan moral-afectiv.

Cucerirea de către austrieci a Banatului și instaurarea noii stăpîniri habsburgice în acest ținut românesc a atras după sine nu numai opoziția între interesele politico-militare și economice ale imperialilor și cele ale populației autohtone, ci — așa cum este firesc — și adversități de factură

¹ G. Popoviciu, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 328, 330—334; Aurel Țintă, *Situația Banatului la cucerirea lui de către habsburgi*, în *Studii de istorie a Banatului*, Ed. Universității din Timișoara, Timișoara, 1969, p. 83—101; *Aspecte din lupta maselor populare din Banat împotriva exploatării habsburgice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii și articole de istorie*, II, București, 1957, p. 259—264; *Colonizările habsburgice în Banat*, Timișoara, 1972, p. 41 și urm.

psihologică între acestea. Coexistau de-acum două lumi care priveau de pe poziții diferite, gindeau și simțeau diferit. Pe de-o parte, clasa dominantă, reprezentanții civili și militari ai stăpînirii în această provincie, funcționăria, bine situată și plătită, ocrotită de legi și armată, abuzivă, dornică de înavuțire rapidă, încorsetată într-o mentalitate de tip feudal, care trata poporul băștinaș — constituit în majoritate covârșitoare din români — cu aroganță și dispreț, de pe poziția sa de clasă și de învingător; pe de altă parte, țărănimea română bănățeană, căreia i s-a pus „jugul de fier” austriac, mereu confruntată cu nedreptăți și umilită, ducînd o viață neînchipuit de grea în mijlocul lipsurilor, dar, totodată, apărîndu-și cu o neînchipuită dîrzenie și mîndrie libertatea spirituală, de credință și de neam. Cu alte cuvinte, cîtropitorii s-au constituit într-o clasă socială suprapusă și asupritoare, iar populația autohtonă a fost degradată la o stare de subjugare socială și națională. Din confruntarea celor două părți a rezultat, în timp, un climat de ostilitate, de dușmănie, care a dus, pe români la o îndreptățită stare de revoltă, iar pe cei ce se considerau stăpîni pe aceste meleaguri, la deprecierea conștiință a acestora, la minimizarea și chiar negarea aportului pe care populația băștinașe l-a adus la realizările epocii, precum și la lansarea unor invective și calificative jignitoare la adresa acesteia.

Este știut și consemnat de istorie faptul că aparatul birocratic austriac din Banat, funcționarii militari și civili, începînd cu cei ce posedau ranguri nobiliare și terminînd cu aventurierii și șarlatanii veniți de pe tot cuprinsul imperiului pentru a ocupa posturi bănoase, nu se mulțumeau să-și sporească veniturile prin luarea unor măsuri ruinătoare pentru locuitorii Banatului, ci, profitînd de faptul că manipula imensele venituri aduse de provincie erariului, își însușeau o parte din acestea în detrimentul monarhiei. Referindu-se la această stare de lucruri, Leonard Böhm, Pesty Frigyes și Szentkláray Jenő, în lucrările lor², arată că funcționarii corupți și veroși, pentru a ascunde faptele lor necinstite față de Curtea vieneză, explicau realizarea venitului minimal raportat acesteia prin existența în această provincie imperială a unei populații autohtone primitive, înapoiate, aflate la un nivel de dezvoltare inferior. Românii erau prezentați drept un neam de păstori, cu aplecare spre „tîlhărie” și „hoție”, înapoiați din punct de vedere moral comparativ cu neamurile colonizate aici de stăpînire, lipsiți de conștiință națională, gata oricînd să trădeze interesele imperiului și să treacă la acte violente³.

Astfel s-a creat în timp și s-a permanentizat în epocă o imagine falsă despre țăranul român din Banat, despre cel care, de fapt, a trudit din greu tot secolul pentru „civilizarea” provinciei, despre cel care cu sudoarea sa a înălțat clădiri, diguri, a săpat canale, a suferit greul războaielor duse de imperiu.

² Leonard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats* (Istoria Banatului Timișan), Leipzig, 1861, II, p. 96 și urm.; Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* (Istoria Banatului de Severin și a comitatului Severin), Budapesta, 1877, p. 424; Jenő Szentkláray, *Száz és Dél-Magyarország újabb történetéből*. (O sută de ani din istoria mai nouă a Ungariei de sud), Temesvár, 1879, p. 201.

³ George Popoviciu, *op. cit.*, p. 330, 331.

Plecînd de la această imagine preconcepută, orice încercare a „supușilor“ bănățeni de a se apăra, de a se opune in justiției, de a lupta pentru o viață omenească și liberă, era calificată drept „tilhărie“, „hoție“, „trădare“. Revoltatului i se nega conștiința politică, fiind considerat un simplu răufăcător, un „tilhar“, un „criminal“. În acest sens sînt întocmite actele oficiale care privesc lotria⁴, puternică mișcare antihabsburgică a românilor bănățeni din cursul veacului al XVIII-lea, ca și cele ce se referă la marea răscoală de la 1737—1739⁵.

Bazîndu-se pe un asemenea suport de manifestată ostilitate față de românii bănățeni, această răscoală a avut un destin istoriografic vitreg. Izbucnită în condițiile războiului austro-turc, răsunsetul ei între contemporani a fost slab, atenția acestora fiind reținută de desfășurarea campaniilor militare ale celor două armate aflate în conflict. Acțiunile răsculaților, deși pornite cu multe luni înainte de pătrunderea otomanilor în Banat, au rămas ascunse în umbra războiului, unele din ele fiind chiar confundate cu cele ale trupelor turcești. Confuzia a fost favorizată de prezența, în unele cazuri, ale răsculaților alături de turci, dat fiind că, la data aceea, lupta împotriva Imperiului habsburgic — desigur, cu țeluri diferite — constituia un fragil numitor comun. Ca atare, reconstituirea ulterioară a evenimentelor de la 1737—1739 nu a fost o chestiune facilă, dimpotrivă, a presupus adesea citirea printre rînduri. Aceasta a avut o latură negativă: nu întotdeauna imaginea trecutului reînviat corespundea realității acelor ani. O seamă de istorici, preocupați mai mult de ilustrarea meritelor stăpînirii austriece pe plan socio-politic și economic decît de cercetarea riguroasă și lipsită de subiectivitate a faptelor, și-au bazat lucrările pe informațiile culese de la oficanții imperiali și din actele oficiale emise de aparatul birocratic austriac în timpul răscoalei, fără a le supune unei analize critice, ceea ce a avut ca urmare formarea unei optici denaturate asupra românului bănățean. Lipsa de probitate științifică, tratarea superficială a problemelor, neîntuirea corectă a motivațiilor și a sensurilor unor acțiuni ale răsculaților, dar mai ales dorința de a nu păta imaginea politicii duse de imperiali în această pro-

⁴ Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII. Századi Történetéhez (Reper-toriul documentelor privind istoria Ungariei de sud în secolul XVIII)*, Temesvár, II, Lipphaer Districts-Verwalteramt, p. 85; 3 sept. 1738; I. Csanader Districts-Verwalte-ramt, p. 265, 17 decembrie 1738; vol. anexă, Provincial-Commissariat, p. 35, 13 ianuarie 1739; I. Administrations-Circularverordnungen, p. 187, 15 septembrie 1739; I. Orsovaer Verwalteramt, p. 249, 14 august 1737.

Privitor la lotrie, vezi: Aurel Țintă, *Aspecte din lupta maselor... și Lotria — formă de luptă a poporului din Banat împotriva stăpînirii habsburgice*, în *Studii*, an. XII, nr. 3, 1959, p. 169—191; Calincof Eleonora, *Lotria — puternică mișcare anti-habsburgică în perioada administrației civile (1751—1778)*, în *Tibiscus*, Timișoara, 1979, p. 251—268.

⁵ Baróti Lajos, *op. cit.*, II, Lipphaer Salzamt, p. 568, 24 august 1738; II Lipphaer Vaewalteramt, p. 88, 18 aprilie 1739; I. Pancsovaer Diestriacts-Verwalteramt, p. 363, 364, 13 septembrie 1738; II, Lugosch- und Facseter Districts-Verwalteramt, p. 145, 16 aprilie 1738; I, Besckereker-Verwalteramt, p. 324, 16 septembrie 1739; II, Caranseber Verwalteramt, p. 197, 21 mai 1737; p. 198, 23 iunie 1737; p. 198, 7 octombrie 1738; p. 199, 19 septembrie 1739; I, Temesvarer Verwalteramt, p. 415, 25 iulie 1739; I, Administrations Circularverordnungen, p. 187, 17 ianuarie 1738; vol. anexă, Provincial-Commissariat, p. 33, 29 ianuarie 1738.

vincie, toate acestea au contribuit la statornicirea în istoriografie a unui tablou eronat despre răscoala de la 1737—39.

Începutul l-a făcut savantul italian Francesco Grisellini cu cartea sa „Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei”⁶, lucrare redactată în urma călătoriei sale în această provincie. Plecând de la constatările făcute cu această ocazie, el demonstrează originea romană a poporului român, continuitatea de viață pe vatra strămoșească, latinitatea limbii române, faptul că românii constituiau în secolul al XVIII-lea majoritatea covârșitoare a populației din Banat și aparțineau la o comunitate de neam ce nu putea fi despărțită prin fruntariile politice. Lucrarea însă nu este scutită de erori, aprecieri făcute în grabă, superficiale și neîntețmeiate la adresa românilor⁷ — pe care i-a pretuit de altfel mult —, nepunând surprinde sau elucida particularitățile de mentalitate datorate viețuirii îndelungate sub dominație străină. Influențat de opinia funcționarilor imperiali, cu care a luat contact la venirea sa în Banat, și indus în eroare de materialul documentar furnizat de arhiva Administrației Provinciale, Francenco Grisellini nu a intuit caracterul de mișcare populară anti-habsburgică a răscoalei românilor de la 1737—1739, reducând totul la o acțiune de „trădare”, „jaf” și „tilhărie”.⁸

Cartea lui Francesco Grisellini s-a bucurat de asemenea prestigiu în epocă și chiar mai târziu, încât a devenit piatra de temelie a întregii istoriografii privitoare la Banat. Ea a stat nu numai la baza scrierilor din secolul trecut, ci și a celor din vremuri mai noi. Enunțurile savantului italian au devenit teze rigide, afirmațiile sale, adevăruri indiscutabile. Relatările sale treceau din carte în carte, uneori fără vreo modificare a textului. Din păcate, datele furnizate de lucrarea sa monografică au fost preluate în bloc, aproape automat, fără ca mult timp cineva să fi avut inițiativa de a pune sub semnul întrebării veridicitatea acestora. Aceasta a dus la fixarea și perpetuarea în istoriografie a unor imagini denaturate cu privire la unele evenimente și, în baza lor, s-au emis ulterior, o serie

⁶ Francesco Grisellini, *Lettere odeporeiche ove i suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale, ai costumi di vari popoli e supra più altri interessanti oggetti si descrivono, giuntevi parecchie memorie dello stesso autore, che riguardano le scienze e le arti utili*, I, Milano, 1780. Traducerea în limba germană: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, I—II, Wien, 1780; traducerea în sîrbă: *Istoričesko opisane Banata po Grizelinu*, în „Banatski Almanah”, I, 1827. Traduceri în limba română: *Descrierea Banatului de Grisellini. Tradusă de Melitiu Drăghici*, Timișoara, 1882 (traducere parțială); *Istoria Banatului Timișan de Francisc Grisellini*. Traducere din limba germană de Nicolae Bolocan, București, 1926; *Francesco Grisellini, Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, traducere de Costin Feneșan, Ed. Facla, Timișoara, 1984. Francesco Grisellini a vizitat Banatul în perioada septembrie 1774—ianuarie 1777.

⁷ Francesco Grisellini, cel care a lăudat „virtuțile sociale ale acestui neam (românesc)” și a arătat că „românii nu sînt lipsiți de meșteșuguri”, căci „unelte casnice și economice... toate sînt opera minilor lor”, cel ce a admirat istețimea stărilor români și recunoștea că minerilor români „nu le lipsea nici istețimea, nici experiența” (Fr. Grisellini, *Încercare de istorie politică...*, p. 178—181), face și o apreciere negativă, de care se vor folosi ulterior o seamă de detractori ai neamului nostru, anume că la români se remarcă „plăcerea de a drumeți la întîmplare, gustul spre trîndăvie, pornirea spre tilhărie, trădare și cruzime” (*Idem*, p. 126).

⁸ Francesco Grisellini, *op. cit.*, p. 134, 135.

de teorii aberante⁹, care au primit putere de lege. Tocmai pe asemenea clișee s-au bazat detractorii poporului nostru, cei care nu au fost interesați în respectarea adevărului istoric.

Cele înfățișate mai sus explică interpretarea în spirit griselian a răscoalei țăranilor români de la 1737—1739 de către o seamă de istorici din secolul al XIX-lea, iar, mai apoi, din perioada interbelică a veacului nostru. Dintre aceștia amintim pe Bárány Ágoston, Leonard Böhm, Johann Heinrich Schwicker, Jenő Szentkláray, Felix Milleker, Leo Hoffmann, Josef Stitzl, Karl von Möller, F. Wettel, Matz Hoffmann și alții¹⁰. Trebuie arătat că acești istorici nu și-au propus să prezinte mișcarea în sine — în viziunea lor o răscoală antihabsburgică a românilor bănățeni așa cum o concepem noi azi nici nu a existat —, ei însă nu au reușit în lucrările lor să evite tratarea unor aspecte ale acestei ridicări populare.

Cel dintii cercetător care, la începutul secolului nostru, s-a străduit să ne ofere o imagine mai apropiată de realitate despre această răscoală a fost Patrachie Dragalina¹¹, urmat apoi la scurt timp de George Popoviciu¹². Marele nostru istoric Nicolae Iorga evocă și el în câteva rânduri ridicarea bănățeană în tomul închinat istoriei Transilvaniei pînă la răscoala lui Horea¹³. În perioada interbelică cel care a luat o atitudine fermă împotriva falsificării adevărului cu privire la răscoala din 1737—1739 a fost Ion Stoia-Udrea. Într-o serie de articole apărute în presă, dar și într-un

⁹ Privitor la teza Banatului „pustiu și depopulat” și a unui Banat cu un „nivel de viață primitiv”, ca și la teza „rolului civilizator al Austriei” în această provincie, vezi Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice...*, p. 12, 35 și urm. Prin aceste teze tendențioase și lipsite de suport documentar, se nega existența unei mase compacte românești în Banat la cucerirea acestuia de către Imperiul austriac (1718), deci continuitatea românilor pe aceste meleaguri, se motiva necesitatea colonizării acestui teritoriu, se scoteau în evidență realizările administrației imperiale și ale elementelor colonizate, negîndu-se totodată aportul românilor în dezvoltarea vieții social-economice.

¹⁰ Bárány Ágoston, *Temesvármegye Emléke* (În amintirea județului Timiș), Becicherecul Mare, 1848, p. 67; Leonard Böhm, *op. cit.*, I, Leipzig, 1861, p. 246; Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats (Istoria Banatului Timișan)*, Pesta, 1872, p. 336; Jenő Szentkláray, *op. cit.*, I, p. 154; Felix Milleker, *Geschichte der königlichen Freistadt Werschetz (Istoria orașului liber regesc Vîrșeț)*, I, Buda, 1886, p. 114; Leo Hoffmann, *Streiflichter zur wissenschaftlichen Einrichtung des Temesvärer Banats durch die kaiserliche Regierung (1716—1778). Mit besondere Berücksichtigung der Verhältnisse nach dem Türkenkriege von 1738—39 (Reflexe de lumină asupra organizării științifice a Banatului Timișoarei prin guvernămîntul imperial (1716—1778). Cu luarea în special în considerație a împrejurărilor de după războiul turcesc din 1738—39)*, Temesvar, 1932, p. 16; Josef Stitzl, *Aus des Vergangenheit und Gegenwart der Grossgemeinde Rekasch (Din trecutul și prezentul comunei mari Receaș)*, Temesvar, 1924, p. 9, 10; Karl von Möller, *Wie die schwäbischen Gemeinden entstanden sind, Temesvar, 1924, II, p. 60; F. Wettel, Beiträge zur Chronik der Gemeinde Neubeschenowa (Contribuții la cronica comunei Beșenova Nouă)*, Temesvar, 1930, p. 10 și *Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temescher Banates (Schite biografice. Contribuții la istoria Banatului Timișan)*, Temesvar, 1932, p. 77—78; Matz Hoffmann, „1785—1935 — Hundertfünfzig Jahre deutsches Gertianosch (1785—1935 — O sută cincizeci de ani ai Cărpinișului german)”, Timișoara, 1935, p. 23.

¹¹ Patrachie Dragalina, *Din istoria Banatului de Severin*, III, Căransebeș, 1902, p. 175—226.

¹² George Popoviciu, *op. cit.*, p. 314, 316.

¹³ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria. Pînă la mișcarea lui Horea (1784)*, București, 1915, p. 310, 311.

studiu amplu, el va încerca să aducă lumină în această chestiune¹⁴. În anul 1957 istoricul Bujor Surdu ne va dăruî un studiu de sinteză de mare amploare, în care, analizînd faptele cu rigurozitate științifică, stabilește caracterul de răscoală antihabsburgică a mișcării din prima jumătate a secolului al XVIII-lea¹⁵. „Istoria României“, editată sub îngrijirea Academiei R.P.R., în volumul III, acordă răscoalei un spațiu nemeritat de redus, mai puțin de două pagini, sprijinindu-se pe studiul lui Bujor Surdu.¹⁶ Momentul a mai fost evocat de Aurel Țintă¹⁷, Costin Feneșan¹⁸ și alți cercetători ai istoriei acestei părți de țară, studiile sau articolele publicate în ultimele decenii sfîșind vîlul denaturant ce acoperise mult timp adevărul istoric.

Prezenta lucrare nu-și propune să prezinte cauzele care au determinat ridicare maselor de români bănățeni la 1737—1739, nici detaliile legate de desfășurarea și reprimarea acesteia, ele fiind deja tratate de istoricii amintiți mai sus. Ne vom mulțumi doar — pentru o mai bună înțelegere a celor ce urmează — să arătăm că răscoala a izbucnit spontan, fără pregătiri prealabile și fără a avea o conducere unitară. Ea a fost îndreptată nemijlocit împotriva stăpînirii habsburgice, ce se instaurase în această provincie începînd cu anul 1718, stăpînire ce se dovedise mai aspră și mai rigidă decît cea otomană. Aprinderea vîlvătaiei a fost determinată de agravarea situației populației băștinașe prin izbucnirea, în acei ani, a războiului austro-turc, care a transformat Banatul într-un imens cîmp de luptă. Atît înainte de pătrunderea armatelor turcești în Banat, cît și după aceea, românii răsculați au acționat împotriva trupelor imperiale și și-au revărsat mînia asupra tuturor stărilor de lucruri ce aminteau de stăpînirea austriacă. Au fost distruse sediile oficiilor camerale și instalațiile miniere și de prelucrare a minereurilor, iar funcționarii imperiali și coloniștii au fost hîrțuiți și alungați. În 1738 austriecii mai stăpîneau provincia doar cu numele, administrația fiind total dezorganizată. Încercările răzlețe de potolire a spiritelor dînd greș, Curtea de la Viena a dispus pregătirea unei vaste campanii de represiune. La începutul anului 1739, puternice detașamente militare au fost concentrate în acest scop la Timișoara și în regiunea Hațegului, de unde au pornit apoi concomitent spre Caransebeș, multe sate întîlnite în cale fiind prefăcute în cenuse, iar locuitorii uciși. Unitățile militare au înfrînt rezistența răsculaților în părțile Lugoșului, la Caransebeș, Slatina, Bănia ș.a., după care generalul Iulius Căsar Lentulus, comandantul trupelor însărcinate cu reprimarea, a ordonat urmărirea cetelor de răsculați spre Moldova, Vîrșeț, precum și de-a lungul riului

¹⁴ Ion Stoia Udrea, *Asfințitul steagurilor*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, VIII, 1940, nr. 27, p. 13—24; nr. 28—29, p. 170—198; *Răscoala bănățenilor dela 1738*, în *Vrerea*, 1933, V, nr. 1—4, p. 1—8; nr. 5, p. 21—23; *Februarie bănățean-1739*, în *Vrerea*, an VIII, nr. 1—2 ianuarie-februarie 1947, p. 1, 6; *Coase desdoite*, în *Vrerea*, an. VI, nr. 3—4, 1—15 februarie 1945, p. 2; O „instrucțiune“ din 1739 a Administrației austriece din Banat, în *Studii și documente bănățene*, I, fasc. I, Timișoara, 1943, p. 29—31; *Răscoala țărănească din Banat dela 1738—39*, în *Studii și documente*, 1945, nr. 1, p. 1—53.

¹⁵ Bujor Surdu, *Răscoala populară antihabsburgică din Banat (1737—1739)* în *SMIM*, II, 1957, p. 289—342.

¹⁶ *Istoria României*, III, București, 1964, p. 422—423.

¹⁷ Aurel Țintă, *Aspecte din lupta maselor populare...*, p. 263, 264.

¹⁸ Costin Feneșan, *Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737—1739*, în *Banatica*, 1973, p. 165—171.

Bega pînă la granița Transilvaniei. Cu toate victoriile locale, cum a fost cea de la 1 februarie 1739 de lângă Virșeț, răsculații au fost în cele din urmă înfrinți, mulți din ei fiind nevoiți să părăsească teritoriul Banatului.

*
*
*

Actele oficiale întocmite de autoritățile austriece în anii izbucnirii răscoalei, ca și alte materiale contemporane mișcării, pot furniza cercetătorului de azi destule argumente în sprijinul restabilirii adevărului cu privire la marea răscoală bănățeană de la 1737—1739. Indiferent de spiritul în care au fost întocmite sau de terminologia folosită, realitatea cu care a fost confruntată administrația austriacă din această provincie nu a putut fi ocolită sau anulată cu totul. Plecînd de la acest principiu se impune cercetarea riguroasă a tuturor surselor documentare.

De un real folos sub acest aspect sînt regestele documentelor aflate în arhiva bănățeană, publicate de Baróti Lajos la sfîrșitul secolului trecut și în primii ani ai veacului nostru²⁰. Deși s-a făcut și pînă acum apel la acestea din urmă, ele constituind — în lipsa documentelor originale — principala sursă de informații pe care s-au sprijinit studiile publicate pînă la această dată despre răscoală, considerăm că nu au fost încă complet exploatare, că nu și-au spus ultimul cuvînt. Aceste regeste au fost cercetate mai mult pentru determinarea cauzelor care au dus la izbucnirea răscoalei sau pentru a reconstitui modul în care s-a desfășurat și în care a fost reprimată aceasta, nefiind studiate din punctul de vedere al posibilității lor de a dovedi că mișcarea de la 1737—1739 a fost o răscoală a românilor bănățeni îndreptată împotriva regimului habsburgic și nu o acțiune de jaf.

Acest fapt constituie scopul prezentei lucrări, cu precizarea că, în măsura în care s-au încadrat în problematica dată, au fost amintite și alte surse documentare.

În tratarea acestei chestiuni s-a plecat de la principiul că pot constitui dovezi de izbucnire a unei răscoale antihabsburgice în Banat în acei ani acele acte oficiale în care funcționarii imperiali, emitenții documentelor, folosesc ei înșiși termeni care se identifică cu noțiunea de răscoală sau care se încadrează în sfera semantică a acesteia; de asemenea acele materiale în care se redă o stare de spirit general-revoluționară, în care se vorbește de nesupunerea unor părți de districte, a unor comune întregi, ca și a unor cnezi și obercnezi, aceștia fiind reprezentanții de drept ai locuitorilor satelor românești. În același sens trebuie interpretate documentele în care autoritățile imperiale solicită ajutor armat, precum și acelea care amintesc de acțiuni ale românilor împotriva a tot ceea ce era legat de stăpînirea habsburgică, chiar și atunci cînd aceștia, pentru a scăpa de jugul austriac, au acționat alături sau chiar împreună cu turcii.

În această ordine de idei semnalăm, în primul rînd, raportul oficial înaintat Curții vieneze după răscoală de către generalul Engelshofen²¹.

¹⁹ După *Istoria României*, p. 422, 433.

²⁰ Baróti Lajos, *op. cit.*, vol. I, Temesvár, 1893—1896, 539+XXXXVII p., vol. II, Temesvár, 1900—1904, IV+625+LXXXVIII p.; vol. anexă, Temesvár, 1907, 156+XIX p.

²¹ Baronul Francisc Leopold von Engelshofen a ocupat înaltul post de guvernator al Banatului în două etape: 1733—1736 și 1740—1753, înainte de 1740 avînd importanta funcție de comandant militar al cetății Timișoara.

Acesta analizând cauzele ridicării maselor, arată că „principalul rău care a bîntuit așa pînă acum în această provincie și a cauzat *răscoala fatală* se trage mai cu seamă din aceea că la încasările, de care depinde totuși în cea mai mare parte starea rea sau bună a unei țări, nu s-a respectat nici un fel de regulă, ci totul a fost condus după bunul plac particular al uneia sau alteia din persoane, care nu a privit chestiunea destul de profund sau poate chiar a vrut să-și facă merite cu singele sușușilor”.²²

Acest act constituie o dovadă de primă mînă a faptului că în Banat a avut loc o răscoală și că ea a fost cauzată de asuprirea pînă la singe a populației autohtone românești de către administrația habsburgică.

La 28 decembrie 1739 Administrația Imperială a Banatului emite un ordin către Carl Franz Summer, contabilul minelor bănățene, în care arată că „pacea restabilită acum din nou și interesul majestății sale imperiale” pretinde luarea unor măsuri „pentru refacerea mineritului bănățean ruinat de vicisitudinile fostului război, dar *mai ales de către românii răsculați*”²³.

Întocmit după încheierea păcii de la Belgrad²⁴, care a consfințit stăpînirea în continuare de către austrieci a Banatului, acest act prezintă o valoare multiplă: nu numai că dovedește, fără posibilități de tăgadă, că în Banat a avut loc în acei ani o răscoală, dar precizează că cei care s-au ridicat au fost românii bănățeni, ei cauzînd erariului pagube mai mari decît oștile bine înarmate ale otomanilor. Același document ne mai oferă informații asupra amplexării acestei mișcări și a hotărîrii cu care au acționat revoltații, ei nimicind pînă la ruinare totală mineritul cameral din această provincie, sursă importantă de venituri ale monarhiei.

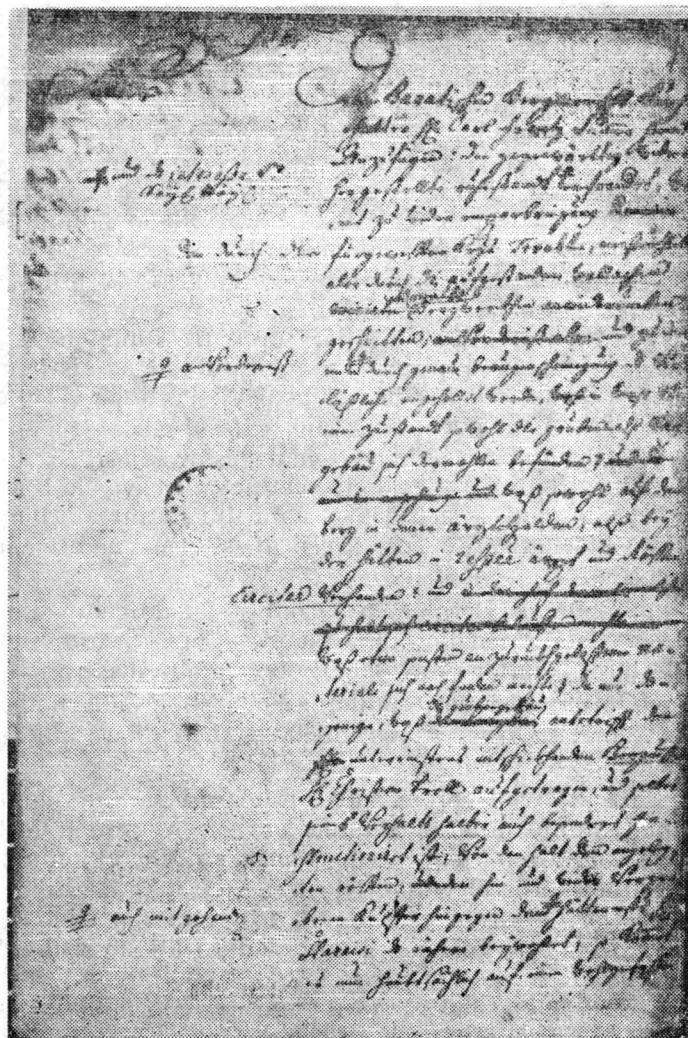
În jurnalul de campanie al lui Stephanus Bethlen, care a participat în armata imperială la luptele împotriva turcilor, se arată la {3} ianuarie 1739 că „*poporul răsculat din Banat*, nevoind să revină la credință, cu toate avertismentele din mai multe rînduri, ba chiar avînd de gînd să se dedea la uneltiri și mai mari, s-a trimis de aici (din Ardeal) din nou contra lor, cu aprobarea curții majestății sale generalul Lentulus cu 1.000 de călăreți”²⁵.

²² Textul original: „Das haubt-übel so in dieser Provinz bisshero grassiret, und den *fatalen aufstand* verursacht hat, entspringet hauptsächlich daher, dass man in dennen Collectis, Worvon doch der Wohl oder übelstand eines Landes grösten theils Abhanget, ganz keine regul Beobachtet, sonder alles nach der Privat-Willkühr ein oder anderer Persohn, welche die sach nicht tieff genug eingesehen, oder wohl gar mit dem Bluth derer unterthanen sich Verdiensten machen wollen, dirigiret worden“. Textul german după Jenő Szentkláray, *op. cit.*, I, p. 154—155. Sublinierea din text, precum și sublinierile din textele ce le vom prezenta în continuare ne aparțin.

²³ Filiala Arhivelor Statului Timiș, fondul *Direcția Montanistică Bănățeană*, dosar 9/1739, f. 1. Textul original: „der Gegenwärtig wieder hergestellte ruhestandt und das Interesse Seiner Kaiserl. Majest. erfordert, womit zu wider emporbringung den durch die fûrgewessten Kriegs Troublen, *meistenteils aber durch die aufgestanden Wallachen* ruinirten Bănatischen Bergwerkwesen...“.

²⁴ Preliminariile păcii s-au iscălit la 1 septembrie 1739 în tabăra turcească, iar tratatul de pace la 18 septembrie 1739, la Belgrad.

²⁵ Jurnalul de campanie este intitulat „*Diarium campestre pro campania a (1)738 quae ex parte Transilvaniae sub commanda serinissimmi principis de Lobkoviz cum bono deo instituitur*“, Biblioteca Universității din Cluj-Napoca, secția manuscrise, nr. 927, f. 10 v—11 v. și 15 v—16 v. După Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 330, 331.

Ordinul administrației Imperiale a Banatului privind luarea unor măsuri „pentru refacerea mineritului bănățean ruinat de vicisitudinile fostului război, dar mai ales de către românii răsculați” — 28 decembrie 1739.

Un alt document în care, contrar regulei, cei care l-au întocmit au renunțat la falsificarea adevărului istoric, recunoscînd că se aflau în fața unei răscoale, este un raport înaintat de Oficiul administrativ al districtului Caransebeș Administrației Imperiale din Timișoara la 19 mai 1737, în care se arată că „datorită răzvrătirii prea mari a supușilor nu pot fi procurate căruțele pentru transportarea făinei și a furajelor”²⁶. Actul acesta prezintă importanță nu numai pentru că atestă faptul că autoritățile erau pe deplin conștiente că se aflau în fața unei răscoale, ci și pentru că stabilește că în districtul românesc Caransebeș răscoala se afla în plină desfășurare deja din primăvara anului 1737.

²⁶ Baróti Lajos, *op. cit.*, II, Caransebeser Verwalteramt, p. 197. Textul original: „wegen zu grossen Aufruhrs der Unterthanen, keine Wagen zur Abführung des Mehls und Hartfutters beigeschafft werden können“.

În termeni foarte apropiați se va exprima și Administrația Imperială din Timișoara într-un ordin circular emis la 10 ianuarie 1739 către toate oficiile administrative districtuale din Banat. Se dispune acestora „să fie publicate pretutindeni și în localitățile izolate amnistia generală care are loc pentru ultima dată pentru *supușii rebeli* și care rățăcesc de colo-colo, aducându-se la cunoștință că cei ce se mențin în neascultarea lor și nu acceptă nici această iertare *vor fi considerați ca tilhari* și vor suferi cea mai grea pedeapsă și nevestele și copiii lor, dimpotrivă aceia care se vor întoarce vor avea parte de eliberarea și iertarea promisă”²⁷.

Autoritățile recunoșteau deci public că se aflau în fața unei rebeliuni, a unei răscoale. Documentul ne permite însă să stabilim și folosirea arbitrară a noțiunii de „tilhar” de către funcționarii imperiali. Același individ, pînă la expirarea termenului de amnistiere, era considerat, din punct de vedere juridic, „supus rebel”, după care, dacă nu se preda, era încadrat în categoria „tilharilor”.

Termenul de „rebel” îl mai găsim folosit și într-un act întocmit de Oficiul administrativ al districtului Ciacova la 1 august 1741, deci după răscoală, cînd se acordă amnistie lui Guțul Marian, care era „fratele lui Paul Marian care a fost executat” și „care de asemenea mai înainte a fost rebel”²⁸.

Stephanus Bethlen în jurnalul său de campanie amintit, referindu-se la această răscoală, spune și el: „Cauza aceste *rebeliuni*, după cum au declarat locuitorii din Banat, nu este alta decît Neffezer”²⁹.

Un cronicar sas, contemporan cu răscoala, notează în august 1738 că în Banat se aflau cîteva mii de „*rebeli*”, care atacau mai ales ostașii imperiali.³⁰

În procesul-verbal încheiat cu ocazia interogatoriului luat preotului Ioan Munteanu din comuna Topolovăț, care a fost acuzat și apoi condamnat la moarte pentru „trădare” („*Verratherey*”), întrucît se dovedise legătura sa cu Petrașcu Nicolcea și fratele acestuia, aflați în fruntea răsculaților, se arată că preotul, în scrisoarea trimisă fratelui lui Nicolcea, afirma că este „prietenul acestor doi frați și *rebeli*”³¹.

²⁷ *Idem*, I, Administrations-Circularverordnungen, p. 187.. Textul original: „der zum letztenmal erfolgende General-Pardon für die herumirrenden und *rebellischen Unterthanen*, allgemein und in entlegenen Ortschaften zur Publikation gebracht werden solle, mit der Bekanntmachung, dass wenn dieselben in ihrem Ungehorsam verbleiben und auch diesen Pardon nicht annehmen, selbe als Räuber betrachtet und unter schwerster Strafe auch ihre Weiber und Kinder exequiert werden, dagegen jene Rückkehrenden der zugesagten Befreiung und Gnade theilhaftig werden würden”.

²⁸ *Idem*, I, Csakovaer Verwalteramt, p. 472.

Textul original: „der Bruder des hingerichteten Paul Marian, Guțul Marian welcher ebenfalls ehelin Rebel gewesen”.

²⁹ „*Diarium campestre*...”, f. 10 v—11 v. După Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 330. Wolf Konrad von Neffzern, funcționar superior al Administrației Provinciale, care, în calitate de arendaș al unor dijme, precum și al tuturor vămilor din Banat, s-a dedat la numeroase abuzuri.

³⁰ „*Diarium des Thomas Tartler*”, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, VII, p. 212. După Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 291.

³¹ I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Edit. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980, p. 180.

Text original: „Freind von diessen beyden Brüdern und *Rebellen* seye”.

Într-un raport înaintat în 1738 de Oficiul montanistic din Oravița Administrației Imperiale a Banatului³², acesta se exprimă la adresa răsculaților într-un mod asemănător. În act sînt prezentate măsurile luate de autoritățile montanistice în vederea apărării regiunii miniere³³. S-a dispus ocuparea căilor de acces dinspre Almăj, căci — se spune pe un ton sceptic —, dacă nu se va putea interzice efectiv accesul dușmanului măcar s'ăfie împiedecată „*pătrunderea cu forța a supușilor almăjeni corupți*”³⁴, sau, cum explică dicționarul printr-un termen sinonim, „stricați”. Ei erau calificați drept „stricați” pentru că refuzau să se mai supună ordinelor administrației austriece și pentru că nu se opuneau turcilor, așa cum ar fi dorit acestea. Cu alte cuvinte, în rîndul locuitorilor din valea Almăjului domina spiritul de revoltă. În continuare, în același document se arată că „este aproape sigur că *mai mult de 1.000 supuși almăjeni înarmați* intenționează să pătrundă în ținutul de aici”, adică în regiunea minieră, obercnezul Almăjului situîndu-se de partea acestora. În asemenea condiții se mai poate discuta de „tîlhărie”, chiar dacă în continuare în respectul act, deși se vorbește despre aceeași acțiune, este folosit impropriu acest termen? Dimpotrivă, în acest caz se atestă faptul că cei care în rapoartele oficiale erau numiți „tîlhari”, erau de fapt țărani răsculați.

Dacă în documentele prezentate mai sus autoritățile austriece recunosc direct că erau confrunțați cu o răscoală, din modul de redactare a numeroase alte acte, chiar dacă exprimarea este mai puțin fățișă, reiese că aveau de înfruntat o răscoală a supușilor bănățeni, aceștia manifestîndu-și atitudinea dușmănoasă față de stăpînirea habsburgică în forme mai mult sau mai puțin violente.

Asemenea acte oficiale au fost emise de oficiile administrative ale tuturor districtelor din Banat, corespondența purtate de acestea cu forurile superioare atestînd astfel că răscoala a avut o arie largă de răspîndire, ea cuprinzînd întreaga provincie.

În această ordine de idei amintim două rapoarte ale administratorului districtului Virșeț, Brandenburg. La 7 noiembrie 1738 acesta face cunoscut Administrației Imperiale din Timișoara că „*agitările localități ale districtului* se vor lăsa cu greu convinse la datorie și ascultare fără asistență militară”³⁵, iar o lună mai tîrziu, la 8 decembrie, că „*localitățile* nu au mai putut fi convinse la ordine”³⁶.

Pentru înțelegerea importanței acestor documente precizăm că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în districtul Virșeț, din totalul

³² Filiala Arhivelor Statului Timiș, fondul *Direcția Montanistică Bănățeană*, dosar 9/1738.

³³ La 17 mai 1738 guvernatorul Neipperg a încredințat maistrului minier superior Hartenfels apărarea regiunii miniere din sudul Banatului. El se baza pe cîteva companii de pază a minelor și pe grupurile de voluntari recrutați din rîndul coloniștilor germani. După Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 166.

³⁴ Textul original: „*das Einbrechen deren Corruptirten allmascher unterthanen*”. Hartenfels era sceptic cu privire la posibilitatea de a opri pericolul care venea dinspre Almăj, căci — se plînge el — combatanții lui „au șters-o în ciuda tuturor măsurilor luate sub severă amenințare”. Filiala Arhivelor Statului Timiș, fondul Direcția Montanistică Bănățeană, dosar 9/1739, f. 2.

³⁵ Baróti Lajos, *op. cit.*, I, Werschetzer Verwalteramt, p. 518.

Textul original: „*die unruhigen District sortschaften schwerlich zur Pflicht und zum Gehorsam nich ohne Militärassistenz werden bewegen lassen*”.

³⁶ *Idem*, p. 519. Textul original: „*die Ortschaften zur Ordnung nicht mehr zu bereden gewesen*”.

de 66 de comune existente, 41 erau curat românești, iar 7 erau locuite de români și sirbi³⁷ și că în perimetrul acestuia se afla și zona minieră bănățeană, în care stăpînirea austriacă făcuse investiții serioase pentru extragerea minereurilor și prelucrarea acestora. Din conținutul rapoartelor reiese că administrația locală se afla de cel puțin o lună în imposibilitate de a mai stăpîni cu forțele militare locale localitățile din district, adică pe locuitorii satelor aflate în stare de revoltă. Acestea — spun documentele — refuză să se mai supună ordinelor administrației imperiale, fapt care constituie o dovadă incontestabilă că ne aflăm în fața unei răscoale antihabsburgice, pentru reprimarea căreia se face apel la ajutor armat din exteriorul districtului.

În intervalul emiterii celor două acte prezentate mai sus, la 28 noiembrie, administrația districtuală înaintază un alt raport, în care arată că „în uzina Bocșa s-au adunat 600 de bărbați adunătură de țîlhari, între care ar fi Adam Moharu și că întrucît se adăpostesc în pădure va fi greu de ajuns la aceștia”³⁸. Acest document a fost redactat la numai trei săptămîni după cel menționat anterior, deci în plină răscoală. Cei 600 de „bărbați”, cărora chiar dacă — în spiritul stilului birocratilor imperiali — li s-a adăugat un epitet ce-i reduce la simpli „țîlhari”, par mai degrabă o masă de răsculați decît o ceată de lotri, cunoscut fiind că aceștia se constituiau dintr-un număr mult mai redus de indivizi. Adunarea revoluționarilor în jurul lui Adam Moharu, conducător faimos al unei cete de lotri ce înfrunta de ani de zile stăpînirea austriacă, confirmă un fapt stabilit deja de istoricul maghiar Marczali, care, referindu-se la răscoala lui Horea, spune că, în condițiile în care un neam este subjugat de alt neam, individualitățile puternice din sinul celor nevoiți să se supună evadează în haiducie, trăind în afara și împotriva legilor noii stăpîniri. Poporul vede în asemenea indivizi eroi naționali, în timp ce aceia care asupresc un simplu țîlhar.³⁹ Dintr-un asemenea punct de vedere pare perfect verosimil faptul că în focul răscoalei mulți revoltați s-au adunat în jurul eroului lor, harambașa Adam Moharu, constituind un puternic detașament de răsculați. În sprijinul acestei interpretări datele documentului vine faptul că acesta este întocmit exact în luna în care celelalte două rapoarte prezentate anterior, atestă că în districtul Virșeț autoritatea austriacă încetase să mai existe și cînd este greu de imaginat că funcționarii districtuali au situat în centrul preocupărilor lor urmărirea unor țîlhari de drumul mare.

Ca argument în sprijinul ideii că districtul Virșeț era bîntuit de suflul revoltei, prezentăm un act întocmit de același oficiu districtual la 18 decembrie, în care se solicită detașarea în acest district a unui „detașament de trupe regulate pentru menținerea liniștei publice”⁴⁰. Știm că la 23 de-

³⁷ Bujor Surdu, *Aspecte privitoare la situația Banatului în 1743*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, XIII, 1970, p. 14; 60—64. Datele obținute dintr-o descripție aflată la Hohkammerarchiv Wien, Banater Akten, fasz. no. 66.

³⁸ Baróti Lajos, *op. cit.*, I, Werschetzer Verwalteramt, p. 518. Textul original: „in dem Werke Bogsan 600 Mann Räuber gesind zusammengezogen, worunter der Adham Moharu sein soll, und dass selben, indem sie in den Wäldern hausen, schwer beizukommen sein wird”.

³⁹ Ion Stoia-Udrea, *Răscoala țărănească...*, p. 20.

⁴⁰ Baróti Lajos, *op. cit.*, I, Werschetzer Verwalteramt, p. 519. Textul original: „nach Werschetz ein Detachement regulirter Truppen zur Aufrechthaltung der öffentlichen Ruhe beordnet werden wolle”.

cembrie acest detașament a sosit la destinație, fiind comandat de căpitanul Nikola Visataz⁴¹. Informațiile cuprinse în acest raport se corelează perfect cu cele obținute din alte surse. Astfel, în scrisoarea adresată la 22 mai 1738 de Iancu Petroni, protopopul Bocsei, lui Ilie Daina, protopopul Lugojului, acesta, referindu-se la starea de spirit a enoriașilor săi, arată că aceștia amenință că „pentru domnii lumești or începe ei acuș să aprindă vîlvătăile cele mari, să să curețe pămîntul de zgăibi“. Amenințările lor din timpul primăverii nu au fost vorbe în vînt, ele s-au transformat ulterior, — așa cum reiese din materialele prezentate — în fapte.

Din districtul Palanca Nouă, subadministratorul Anton Mayer face cunoscut la 19 septembrie 1738 că „a adus la cunoștință satelor de acolo ca și tilharilor că, dacă se reîntorc la locuințele lor pînă la 20 a acestei luni, vor obține iertarea aprobată“⁴². Acest act prezintă valoare nu numai prin faptul că atestă starea de revoltă existentă în acest district, ci și prin aceea că funcționarul, pentru a nu da naștere la confuzii, la redactarea materialului a fost nevoit să facă distincția între locuitorii revoltați și tilhari, în cazul de față fiind vorba însă probabil de lotri.

Oficiul administrativ al districtului Lugoj emite la 21 ianuarie 1739 un act asupra căruia de asemenea merită să ne oprim. Acesta se referă, ce e drept, la „urmărirea tilharilor“, dar datele pe care le furnizează s-ar putea încadra numai cu greu în tiparele unei acțiuni îndreptate împotriva unor obișnuiți răufăcători. Se arată, spre exemplu, că la respectiva urmărire, „în afară de cei care au fost uciși pe cîmpul de luptă, au mai fost luați 80 de prizonieri“⁴³.

Dacă raportăm informațiile aduse de acest document la aceea ce se știe despre reprimarea răscoalei, atunci — luînd în considerare data emiterii actului — deducem că acesta se referă la conflictul armat care a avut loc în apropiere de Lugoj între răsculați și trupele de reprimare ale generalului Niesemeuschel. Acestea din urmă au plecat în marș de la Timișoara spre Caransebeș pentru a se întîlni cu coloana militară condusă de Iulius Căsar Lentulus, venită în Banat din părțile Hațegului. Considerăm că acest document constituie un exemplu de felul tendențios în care se desemna populația română răsculată cu termenul de „tilhari“.

În ciuda reprimării sîngeroase a răscoalei în districtul Lugoj, sau poate tocmai de aceea, spiritul de revoltă aici nu a dispărut. Acest fapt îl dovedește un raport al Oficiului administrativ al districtului Timișoara înaintat Administrației Imperiale de la Timișoara la 14 iunie 1739, deci la jumătate de an după ce o bună parte din localitățile lugojene au fost prefăcute în cenușă. În acest act se face cunoscut că s-a aflat de la funcționarul districtual Wagner din Lugoj că „mulți supuși răzvrătiți“, cu prilejul unei incursiuni a turcilor pînă aproape de Hisiaș, s-au alăturat

⁴¹ *Idem*, p. 519, 520.

⁴² Bujor Surdu, *Răscoala populară...*, anexa 1, p. 329.

⁴³ Baróti Lajos, *op. cit.*, II, Ujpalankaer Verwalteramt, p. 29. Textul original: „er den dortigen Gemeinden, wir auch den Räubern zu wissen gemacht hat, wenn sie bis 20-ten dieses in ihre Wohnungen zurückkehren, den bewilligten Pardon erhalten werden“.

⁴⁴ *Idem*, II, Lugosch-und Facseter Districtsverwalteramt, p. 146. Textul original: „bei den letzt angeordneten Räuber verfolgung, ohne die welche auf dem Kampfplatze niedergemacht wurden, annoch 80 gefangen worden sind“.

acestora.⁴⁵ Se recunoaște deci oficial că populația băștinașă s-a răsculat și că pentru a alunga pe asupritorii austrieci a trecut de partea dușmanului acestora. Locuitorii din Banat deveniseră, în concepția celor de la Viena, „sperjuri“ și, ca atare, după reprimarea răscoalei, au fost forțați să revină la starea lor veche de „supuși“ ai coroanei habsburgice. După cum se arată într-un raport al Oficiului administrativ al districtului Lugoj, în cursul lui septembrie 1739 toți „*supușii districtului*“ au fost obligați să depună un jurământ de credință față de stăpânirea austriacă.⁴⁶ Interesant este că această chestiune face și obiectul unui raport înaintat de același district trei zile mai târziu, adică la 25 septembrie, dar aici termenul de „supuși“ apare înlocuit cu cel de „*tilhari*“⁴⁷. Acest fapt constituie un argument solid în favoarea afirmației noastre că numeroase acte în care se vorbește de „*tilhari*“ se referă, de fapt, la răsculați.

Depunerea jurământului de credință față de coroana habsburgică de către populația dintr-un număr mare de așezări — acțiune de amploare — dovedește că locuitorii din acele părți, la un moment dat, au refuzat să mai fie „supuși“, că s-au răsculat. Pentru a-i readuce la ordine se foloseau toate metodele, inclusiv cele de încheiere a unor forme oficiale prin care aceștia să fie obligați să execute și pe mai departe ordinele împărațului, în caz contrar fiind posibili de grave pedepse.

Din districtul Timișoara aflăm că *supușilor din părțile Recășului* stăpânirea este dispusă să le acorde amnistie generală celor ce se făcuseră vinovați de trădare în cazul în care aceștia reveneau la casele lor.⁴⁸ Actul, emis de Administrația Imperială atestă că în jurul cetății Timișoara — loc de refugiu al tuturor celor ce se temeau nu numai de turci, ci și de românii răsculați — masele de țărani luaseră poziție antihabsburgică. Această atitudine s-a menținut și după reprimarea de mare amploare a mișcării de la începutul lui 1739. Dovadă că în noiembrie a aceluiași an 200 de roboțași din districtul Timișoara, duși cu forța la lucrările de fortificație de la Belgrad, dezertează de acolo.⁴⁹

La sud de Timișoara, în districtul Ciacova — așa cum dovedesc actele oficiale — răscoala nu numai că trebuie să fi fost deosebit de puternică, dar nu a încetat nici după masacrele întreprinse de trupele de reprimare. Într-un raport întocmit la 17 mai 1738 se comunică că „*localitățile Duleu și Valea Mare . . . au fugit*“, făcând imposibilă încasarea porției.⁵⁰ Această informație sugerează indiscutabil o stare de revoltă, stare care ne este atestată apoi de un document de cea mai mare importanță, emis de Oficiul administrativ al districtului Ciacova la 1 iulie a aceluiași an, în care

⁴⁵ *Idem*, I, Temesvarer Verwalteramt., p. 414. Textul original: „*viele aufrührerischen Unterthanen*“.

⁴⁶ *Idem*, II, Lugosch-und Facseter Districtsverwalteramt, p. 147. 22 septembrie 1739. Textul original: „*den Districtsunterthanen die Huldigung abgenommen*“.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Idem*, I, Temesvarer Verwalteramt, p. 413. Act nedatat. Textul original: „*Rekaser Bezirksunterthanen*“.

⁴⁹ *Idem*, p. 416, 10 noiembrie 1739.

⁵⁰ *Idem*, I, Csakovaer Verwalteramt, p. 468. Textul original: „*von denen zwei Örttern Duleo und Wallea-Mare die Portion, weil selbe . . . entwichen, nicht eingebracht werden könne*“.

acesta solicită Administrației din Timișoara ajutor armat „pentru a putea fi arestați *capii răscoalei din cele două cercuri românești*”⁵¹.

O lună mai târziu subadministratorul Greyner din comuna Paraz cere Administrației permisiunea de a se refugia, dat fiind că la data aceea „*întregul district Ciacova*” se declarase pe față dușman al stăpînirii, trecînd de partea dușmanilor declațați ai acesteia, turcii.⁵²

Starea de revoltă în aceste părți nu a putut fi aplanată complet nici în primăvara lui 1739. Semnalăm, pentru susținerea acestei afirmații un act emis de Oficiul administrativ al districtului Ciacova la 1 martie, prin care acesta mulțumește Administrației Imperiale din Timișoara pentru ajutorul militar acordat și anunță cu neascunsă satisfacție că „*4 comune* au revenit la modul pașnic de viață”⁵³. În document nu se precizează care sînt cele patru așezări, dar în ce privește metodele de „pacificare” folosite de imperiali, acestea nu puteau fi decît cele utilizate și în celelalte zone: incendierea caselor, masacrarea locuitorilor.

Dintr-un document din 16 martie 1739 același oficiu face cunoscut forurilor superioare că husearul Pollermann, care se găsea la Ciacova, a fost nevoit să se refugieze la Petroman la izbucnirea „*tumultului*”⁵⁴. Acest cuvînt nu poate avea altă semnificație decît acela de conflict puternic între răsculați și autoritățile militare de pază locală.

S-a vorbit puțin despre o răscoală în districtul Becicherec, de aceea semnalăm două acte oficiale care atestă că și în această parte de sud-vest a Banatului a domnit spiritul de revoltă, acesta izbucnind cu putere în vara anului 1739, deci atunci cînd în alte zone ale provinciei răscoala scăzuse în intensitate.

La 17 august 1739 Oficiul administrativ al districtului Becicherec raportează că multe localități au făcut cauză comună cu dușmanul, iar „*acelea care nu s-au predat (turcilor)* nu dau nici o ascultare”⁵⁵.

În acest district s-au petrecut apoi în zilele următoare lucruri grave, căci, la numai o lună după aceea, mai exact, la 16 septembrie, același oficiu face cunoscut că „*toate clădirile din Becicherec sînt ruinat de supuși*”, solicitînd ajutor militar „pentru țîlharii ce mereu cutreieră” prin aceste părți, aceștia fiind desigur răsculații din împrejurimi.⁵⁶

⁵¹ *Idem*, p. 468, 469. Se referă la cercul Ciacovei și cercul Bîrzavei. Textul original: „damit die *Anführer* aus den zwei wallachischen Prozessen in Verhaft genommen können”.

⁵² *Idem*, I, Temesvarer Verwalteramt, p. 412, 25 august 1738. Loc. Paraz, azi Parța (jud. Timiș). În original: „*der ganze Csakovaer District*”.

⁵³ *Idem*, I, Csakovaer Verwalteramt, p. 470. În original: „*4 Ortschaften zur friedlichen Lebens art rückgekehrt seien*”. Cifra de patru este total nesemnificativă dacă avem în vedere că în conscripția publicată de Bujor Surdu în „*Aspecte privitoare la...*” p. 31—35, districtul Ciacova figurează cu 65 de localități.

⁵⁴ *Ibidem*. Textul original: „*der allda geweste und bei entstandenem Tumult geflüchtete Husaren-Corporal Pollermann...*”.

⁵⁵ *Idem*, I, Becskereker Districts-Verwalteramt, p. 324. Districtul Becicherec fiind locuit în majoritate de populație sîrbească, deducem că în 1739 s-a ridicat și aceasta împotriva stăpînirii habsburgice. În conscripția publicată de Bujor Surdu în *Aspecte privitoare...*, p. 24, localitatea Becicherec (azi, Zrenjanin, Jug.) apare locuită de sîrbi și germani, dar în lucrarea lui J. J. Ehrler, *Banatul de la origini pînă acum — 1774*, Timișoara, 1982, p. 130, 131, se arată că aceasta era populată cu români și germani. Textul original: „*die nicht ergebenden (Ortschaften) auf keine Volksamkeit leisten*”.

⁵⁶ *Ibidem*. Textul original: „*die Gebäude alle durch die Unterthanen in Becskerek ruiniert sind*”.

În nordul Banatului, la sud de Mureș, Oficiul administrativ al districtului Lipova înaintează Administrației din Timișoara la 31 august 1738 un raport prin care face cunoscut că „*cercul Var este în asemenea fierbere*, încît nici un husar districtual nu a îndrăznit să se apropie de acesta”⁵⁷. La 6 septembrie revine asupra chestiunii, arătînd că situația în respectivul cerc nu s-a schimbat.⁵⁸ La acea dată însă oficiul își mutase deja sediul în incinta mănăstirii de la Radna, pentru că — se arată într-un raport din 3 septembrie — după cucerirea Orșovei de către turci „de-acum înainte între românii, care încă pe deasupra sprijină bandele de tilhari (sic!) nu există nici cea mai mică siguranță”.⁵⁹

Trei documente, trei dovezi solide că în districtul Lipova numeroase sate s-au ridicat la luptă împotriva regimului habsburgic, alungînd autoritățile militare și civile austriece. Din laconica comunicare aflăm că cei însărcinați cu paza, haiducii, nici nu cutezau să pună piciorul într-o zonă întinsă din district, iar funcționăria s-a refugiat înspăimîntată în dosul zidurilor trainice ale mănăstirii catolice de la Radna. Valoarea ultimului document citat este cu atît mai mare, cu cît precizează că aceasta fugise de teama populației românești și nu de frica turcilor s-au a tilharilor. Prețioasă este și informația că românii răsculați din părțile Lipovei își uniseră forțele cu cele ale lotrilor.

Este știut că în ianuarie 1739 trupele de reprimare conduse de generalul Lentulus, în cadrul acțiunilor de reprimare de mare amploare au acționat și înspre Lipova. Ceea ce însă nu a fost consemnat pînă acum este faptul că în acest district s-au luat măsuri de reprimare a mișcării populare chiar din primele zile ale anului, înainte de a fi pătruns Lentulus cu trupele sale în Banat. Merite deosebite și-a cîștigat pe această linie căpitanul Antony, acestea fiind amintite în două rapoarte ale Oficiului administrativ de la Lipova, primul întocmit la 9 ianuarie, al doilea la 23 ianuarie 1739. Aflăm că respectivul căpitan Antony „și-a împărțit între oamenii săi primele prăzi din *satele suspecte*, pentru a imprima acestora un curaj mai mare”⁶⁰. Nu putem preciza care au fost aceste așezări „suspecte”, dar probabil că s-au apărut cu înverșunare, din moment ce ofițerul imperial care conducea operațiile de reprimare a fost nevoit să-și încurajeze soldații, oferindu-le cu larghețe ceea ce a jefuit de la răsculații înfrinți.

Rezistența țăranilor din părțile Lipovei nu a putut fi înfrîntă ușor. În februarie 1739 cei din satele Novosello⁶¹ și Sinnicolau, duși cu forța

⁵⁷ *Idem*, II, Lippaer Verwalteramt, p. 85. Textul original: „*der Varraer Prozess dermassen in Gährung sei, dass kein Districts-Husar sich demselben zu nähern getraut*”.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*. În cazul de față nu poate fi vorba decît de lotrie, știut fiind că țăranimea română din Banat a sprijinit această mișcare. Textul original: „*unter den Wallachen, welche noch obendrein Räuberhorden unterstützen, keine geringste Sicherheit obwaltet*”.

⁶⁰ *Idem*, p. 87. Textul original: „*der Capitän Antony (hat) seine erste Beute aus den verdächtigen Dorfschaften unter seine Leute vertheilt, um denselben einen grosseren Muth einzuprägen*”.

⁶¹ Azi, satul Neudorf (jud. Arad). Conform conscripției imperiale din 1743, publicată de Surdu Bujor în „Aspecte privitoare...” p. 39, Nova Sella era pe atunci sat curat românesc.

la robotă, au fugit cu toții⁶², iar, după cum aflăm dintr-un raport întocmit la 18 aprilie, comunele din „cercul Sinnicolau se refugiază din nou în Luncă”⁶³, lucru care făcea imposibilă încasarea contribuției și trimiterea locuitorilor de acolo la lucrările de fortificație.

Că în districtul Lipova nu putea fi în nici un caz vorba de reprimarea unor bande de tâlhari reiese cu pregnanță din faptul că în primele luni ale anului o seamă de cnezi sătești zăceau în temniță. Aceasta o aflăm dintr-un ordin al Administrației Imperiale de la Timișoara, emis la 30 aprilie 1739, prin care se comunică Oficiului administrativ al districtului Lipova că „cnezii arestați vor fi de altfel eliberați numai în cazul în care districtul va trimite pentru o săptămână în loc de 40, 80 de muncitori.”⁶⁴

În timpul războaielor de la 1737—1739 numeroși cnezi și obercnezi⁶⁵ și-au călcat jurământul de credință față de monarh, devenind — așa cum glăsuiesc actele oficiale — „sperjuri”. Ce semnificație poate avea atitudinea lor decît una antihabsburgică? Sînt acuzați de trădare, sînt arestați, răspund cu capul pentru „tîlhăriile” comise de locuitorii din așezările lor. Pot acești reprezentanți ai satelor românești din Banat, oameni respectați de masele de țărani, să fie identificați cu niște infractori de drept comun? Au ajuns în temniță pentru că s-au pus în fruntea unor cete de răufăcători? Evident, răspunsul nu poate fi decît unul negativ. Ei, purtătorii de cuvînt ai locuitorilor satelor românești, s-au situat în mod natural și logic în fruntea maselor atunci cînd acestea s-au răsculat. Acest fapt s-a petrecut chiar din momentul izbucnirii răzmeriței. O plîngere împotriva lor datează deja din 1737, cînd funcționarul Stögmann din districtul Palanca Nouă raportează că „obercnezii care i-au fost repartizați ca ajutoare la lucrările de fortificații au dezertat de la datorie”,⁶⁶ că „cei mai mulți obercnezi districtuali au devenit sperjuri” și „în acest mod *neînfrînarea supușilor începe deja să crească peste măsură*”⁶⁷. Administrația din Timișoara încearcă să ia măsuri de stăvilire a suflului revoluționar, expedind la 21 mai 1738 Oficiului administrativ al districtului Palanca Nouă

⁶² Probabil Sinnicolaul Mic, sat azi înglobat municipiului Arad.

⁶³ Baróti Lajos, *op. cit.*, II, Lipphaer Verwalteramt, p. 88. Textul original: „*der Szt-Mikloser Prozess sich wieder in die Lunca flüchtet*”.

⁶⁴ *Ibidem*. Textul original: „*die arrestierten Knesen werden übrigens nur für den Fall entlassen werden, wenn der District für eine Woche statt 40, 80 Arbeiter hereinstellen wird*”.

⁶⁵ În secolul al XVIII-lea în fruntea fiecărui sat bănățean se afla un cnez (cu varianta, chinez), îndeplinind atribuții apropiate celor ale primarului din epoca modernă. Fiind oameni simpli din popor, cnezii au jucat un rol important în cadrul mișcărilor sociale din această epocă. Obercnezul se afla în fruntea unui număr mai mare de sate (de obicei 10—20), avînd ca sarcină de a îndruma și controla activitatea cnezilor sătești. Pentru instituția cnezială bănățeană din veacul al XVIII-lea, vezi N. Trăpcea, *Organizația cnezială în Banat din a doua jumătate a secolului al XVII-lea pînă în prima jumătate a celui de-al XIX-lea*, în *Studii și articole de istorie*, IX, 1967, p. 256 și urm. și Costin Feneșan, *Mărturie despre cnezii bănățeni la începutul stăpînirii austriece*, în *Anuarul, Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p. 379 și urm.

⁶⁶ Baróti Lajos, *op. cit.*, II, Ujpalankaer Verwalteramt, p. 27, 21 iulie 1737.

⁶⁷ *Idem*, 31 iulie 1737. Textul original: „*die meisten Districts-Oberknesen meinedig geworden sind, und... auf solche Art, die Zügellosigkeit der Unterthanen bereits überhand zu nehmen beginnt*”.

o patentă pentru imediata publicare a pedepsei „de care trebuie să se păzească în viitor *sperjuri*“.⁶⁸

Documentele vorbesc cu indignare despre „trădarea“ cnezilor și a obercnezilor, întrucât aceștia nu mai executau ordinele funcționarilor imperiali, refuzau să se mai prezinte la convocările ce aveau loc la sediile oficiilor administrative districtuale și chiar luau, în numele maselor de țărani răsculați, legătura cu turcii, dușmanii declarați ai Imperiului habsburgic.⁶⁹ Neîncrederea în cnezi și obercnezi era atât de mare, încât de ea nu erau scutiți nici reprezentanții satelor în care, aparent, domina încă ordinea, aceste așezări putând să se răscoale în orice moment. De aceea autoritățile austriece au ordonat ca din satele pașnice aceștia să fie ridicați și ținuți ca ostateci.

Două acte aflate în arhiva Comisariatului Provincial ne dau nu numai informații prețioase în această direcție, dar constituie dovezi de primă mână că în Banat a avut loc o răscoală și că pentru a-i pune capăt s-au trecut la acțiuni de o nemaipomenită cruzime. La 13 ianuarie 1739 Administrația Imperială din Timișoara ordonă administratorului-șef Buchleitner „să nimicească definitiv toate *localitățile dușmănoase*, dar de la acele localități care sînt cunoscute ca bineintenționate, să se aducă ca ostateci obercnezii ca (și) cnezii comunali și pe cei mai bătrîni“⁷⁰. Cîteva zile mai tîrziu, la 23 ianuarie, respectivul administrator raportează despre „pustiirea *localităților dușmănoase* și *lupta* care a avut loc cu țilharii ce stau ascunși“, referindu-se probabil la un conflict armat cu răsculații urmăriți pînă la locurile unde aceștia se refugiaseră.⁷¹

Desigur, mai există și alte aspecte din care putem deduce că autoritățile austriece erau perfect conștiente că se aflau în fața unei largi mișcări sociale antihabsburgice. Ce altă explicație s-ar putea da faptului că la 21 mai 1738, deci în perioada în care răscoala a cunoscut o maximă intensitate și s-a extins pe zone întinse ale Banatului, se ordonă dezarmarea întregii populații a provinciei? Oficiului administrativ al districtului Virșeț i se comunică că „în conformitate cu dispozițiile venite de la cel mai înalt nivel, *toți supușii districtuali fără excepție* trebuie să predea armele lor de foc la oficiul administrativ, în caz contrar îi așteaptă pedeapsa corporală și condamnarea pe viață“⁷². Concomitent cu ordinul de dezarmare, în aceeași zi chiar, se emite și o patentă privind pedepsirea drastică a „țilharilor“. Cele două acte nu pot fi judecate separat, căci reprezintă — fără doar și poate — două aspecte ale acțiunii întreprinse pentru stăvilirea răscoalei. O dovadă în acest sens o constituie faptul că în ordinul Administrației Imperiale din Timișoara către Oficiul

⁶⁸ *Idem*, p. 28. Textul original: (der Strafe) „welche künftig die Meineidigen zu gewärtigen haben“.

⁶⁹ *Idem*, I, Pancsovaer Districts-Verwalteramt, p. 365, 23 mai 1739; Temeswarer Verwalteramt, p. 413, 14 ianuarie 1739; p. 415, 3 iulie 1739.

⁷⁰ *Idem*., vol. anexă, Provincial-Commissariat, p. 35. Textul original: „alle *widriggesinnten Ortschaften* gänzlich zu zerstören, von jenen Ortschaften aber, welche als gutgesinnt anerkannt werden, die Ober-als Ortsknesen und Ältesten als Geise hereinzustellen“.

⁷¹ *Ibidem*. Textul original: „die Verheerung der *übelgesinnten Ortschaften*, und den mit denen in den Versteck stehenden Räubern beschehenen Angriff“.

⁷² *Idem*, I, Werschetzer Verwalteramt, p. 518.

administrativ al districtului Cenad se dispune ca odată cu publicarea patentei să se aducă la cunoștință supușilor „sub amenințarea pedepsei corporale și a condamnării pe viață să-și depună la oficiul administrativ toate armele de foc”⁷³. Aceasta conduce automat la ideea că prin așa-zii „tîlhari”, împotriva cărora a fost emisă patenta, se înțelegeau elementele răscolite. Pare cu totul absurdă de asemenea ideea că s-a organizat o acțiune atît de amplă, cum este aceea de dezarmare a unei întregi populații, numai pentru că niște cete de răufăcători ordinari cutreierau provincia.

Dezarmarea locuitorilor era o consecință a neîncrederii autorităților habsburgice în fidelitatea acestora. Populația din satele românești era acuzată de „trădare” nu numai pentru că a pornit pe cont propriu lupta împotriva stăpînirii imperiale, ci și pentru că a stabilit relații pașnice cu ocupanții turci, acordînd chiar sprijin armat otomanilor în lupta contra trupelor austriece.⁷⁴

Francesco Grisellini recunoaște că datorită acestui sprijin dușmanul a cîștigat „întăriri considerabile”.⁷⁵ Nicolae Stoica de Hațeg, în cronica sa, se referă și el la acest aspect, arătînd că românii „de la Lugoj pînă la Sla-tină, cărașoveani, (bîrzoveăni), pogăniceăni, (bistreăni), cu teregoveăni, ce-au ajutat turcilor în a. 1738 de-a astupa drumul Cheăii Teregovii, ca oastea împăratească în Mehadia să să închidă”⁷⁶, au pus în primejdie însăși viața marelui duce Francisc de Lorena, ginerele împăratului Carol al VI-lea, și a fratelui acestuia, Carol de Lorena.

Stephanul Bethlen, în jurnalul său de campanie, arată că, după ce turcii au pătruns în Banat, „alăturîndu-li-se populația locală, încep să provoace pagube mari trupelor majestății-sale, cît și în bunuri, pînă la hotarele Ardealului” și „încep să neliniștească pe soldații noștri care se găsesc în posturi, atacîndu-i prin surprindere”⁷⁷.

Generalul Schmettau din armata imperială a arătat în memoriile sale că succesele militare înregistrate de turci în primăvara anului 1738 s-au datorat sprijinului primit de aceștia din partea locuitorilor bănățeni.⁷⁸

Se pune întrebarea, pot fi calificate aceste acțiuni ale românilor drept acte de trădare? Asemenea acuzație nu are un suport real, pentru că populația băștinașă din această provincie nu a identificat niciodată Imperiul habsburgic cu patria sa, ci cu stăpînirea care a ocupat cu forță armată pămîntul său strămoșesc, vechi pămînt românesc. Credința față de monarhie avea pe planul mental al țăranului bănățean o valoare pur

⁷³ *Idem*, I, Csanader Districts-Verwalteramt, p. 263, 21 mai 1738.

⁷⁴ *Idem*, I, Csakovaer Verwalteramt, p. 470, 30 iunie 1739; Werschetzer Verwalteramt, p. 519, 8 decembrie 1738; Pancsovaer Districts-Verwalteramt, p. 364, 17 aprilie 1739, p. 365, 23 aprilie 1739 și 23 mai 1739; II, Lugoscher-und Facseter Districts-Verwalteramt, p. 147, 28 septembrie 1739; I, Csakovaer Verwalteramt, p. 470, 25 martie și 30 iunie 1739; II, Lipphaer Verwalteramt, p. 84, 30 august 1738, p. 87, 9 ianuarie 1739.

⁷⁵ Francesco Grisellini, *op. cit.*, p. 136.

⁷⁶ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Timișoara, 1981, p. 184. Despre alianța românilor cu turcii se mai amintește la paginile 179—181.

⁷⁷ „*Driarium campestre...*”, p. 10 v., 11 v. (după Bujor Surdu, *Răscoala populară...*, p. 330, 331).

⁷⁸ Le comte de Schmettau, *Memoires secrets de la guerre de Hongrie pendant le campagnes de 1737, 1738 et 1739*, Francfort, 1771, p. 154. (După Bujor Surdu, *Răscoala populară...*, p. 291.)

⁷⁹ Nicolae Stoica de Hațeg, *op. cit.*, p. 184.

formală, fără să fi pătruns vreodată în conștiința sa, căci el era urmărit de ideea alungării cotropitorilor imperiali. Apariția otomanilor i-a înlesnit realizarea acestei dorințe, i-a creat condiții de a lovi în stăpînirea habsburgică, de a scăpa, dintr-o dată, de tot cortegiul de nedreptăți și greutăți cu care acesta îl încărcase dincolo de limitele suportabilității.

Aceasta nu însemna însă nici pe departe că românii din Banat au urmărit să reinstaleze „jugul de lemn” turcesc, dimpotrivă, ei își doreau cu ardoare libertatea socială și națională. Că este așa și nu altfel ne-o dovedește Nicolae Stoica de Hațeg, care arată că, în perioada în care autoritatea austriacă în Banat fusese anulată, iar cea turcească nu a fost introdusă, răsculații „ce erau pe apa Bistra, în Chizătău și într-alte sate, juca, cînta: Tine, doamne, tot așa, nici cu turcu nici cu neamțu! Tine, doamne, tot așa!”⁷⁹

Documentele acestea, citate pentru a explica relațiile româno-turce din Banat în anii de răscoală, constituie și ele argumente că în cazul dat avem de-aface cu o ridicare a maselor. Nu se vorbește în ele de tilhari, ci de locuitorii satelor dintre Lugoj și Slatina, țărani din Pogănești, Te-regova, Birza, din valea Carașului și a Bistrei, din Chizătău, cu alte cuvinte, — cum se exprimă Stephanus Bethlen — „populația locală”. Deosebit de important ne apare, din acest punct de vedere, faptul că în preliminariile de pace, ca și în tratatul de pace încheiat la Belgrad s-a prevăzut, la propunerea părții turcești, amnistie pentru toți supușii care în timpul războiului austro-turc au ridicat armele împotriva sultanului lor legitim⁸⁰. De această prevedere au beneficiat numeroși bănățeni, ceea ce echivala cu o recunoaștere oficială din partea stăpînirii austriece că în Banat avusese loc o mare ridicare a maselor. Autoritățile imperiale însă nu au respectat întru totul această clauză. Dat fiind că mulți răsculați s-au temut sau au refuzat să se predea la termenul stabilit, Administrația Imperială din Timișoara și-a putut continua acțiunile de urmărire și nimicire a cetelor de „tilhari”.⁸¹ Ea dispune la 30 decembrie 1739 cu laconică cruzime ca cei prinși „să fie executați fără alt proces, prin legea marțială”⁸². Aceste fărădelegi — forme mascate de încălcare a prevederii mai sus arătate din tratatul de pace — au întîrziat cu mult reintroducerea ordinii în districte după încetarea războiului. Dintr-un raport al Oficiului administrativ al districtului Orșova, întocmit la 21 martie 1740, aflăm că „cea mai mare parte a *supușilor districtului* parțial (se adăpostesc) în peșterile din păduri, parțial rătăcesc răspîndiți prin provincii străine”⁸³. Se pune întrebarea, dacă autoritățile imperiale ar fi respectat prevederile tratatului de pace, de ce „supușii districtuali”, deci

⁸⁰ Laugier, *Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrad*, II, Paris, 1768, p. 306, 307; *Umständliche auf Original Dokumente gegründete Geschichte der sämtlichen und wahren Vorgänge bei den Unterhandlung des zu Belgrad am 18-ten September 1739*, Frankfurt und Leipzig, 1790, p. 264 (după Bujor Surdu, *Răscoala populară...*, p. 323, 291).

⁸¹ Baróti Lajos, *op. cit.*, I, Administrations-Circularverordnungen, p. 188, 8 septembrie 1739.

⁸² *Idem*, p. 190. Textul original: „ohne weiteren Prozess durch das Standrecht zu exequiren”.

⁸³ *Idem*, II, Orsovaer Verwalteramt, p. 251. Textul original: „der grösste Teil der Districtsunterthanen teils in den Höhlen der Waldungen, teils in fremden Provinzen zerstreut herumirren”.

nu „tîlharii“, continuau să se ascundă în codri și refuzau să revină la casele lor? Făcînd abstracție de faptul că din aceasta putem deduce că mulți dintre ei nu au renunțat la atitudinea lor antihabsburgică, mai intervenea și un alt aspect: erau tratați cînd drept supuși, cînd drept tîlhari, după cum o cereau interesele momentane ale imperiului, sau — mai grav — după cum considerau de cuviință funcționarii locali.

La întocmirea unor monografii comunale, unii autori⁸⁴ — adepți ai imaginii denaturate despre români — susțin că aceștia, profitînd de situația de război, au prădat gospodăriile coloniștilor. Într-adevăr, localitățile colonizate au fost atacate de răsculați, multe din ele fiind complet nimicite. Din cele 55 de așezări colonizate de imperiali cu germani și alte neamuri, mai existau în 1743 doar 15 comune germane și una cu populație mixtă sîrbo-germană.⁸⁵ Aceste fapte însă trebuie interpretate ca acțiuni ale românilor revoltați, îndreptate împotriva tuturor stărilor de lucruri ce aminteau de stăpînirea austriacă. Alungarea coloniștilor egala pe plan mental la țăranul român cu alungarea stăpînirii imperiale, cu recîștigarea libertății și reîntarea în vechile lui posesiuni și drepturi. Erau deci manifestări ale spiritului antihabsburgic și nicidecum ale așa-zisei tendințe înnăscute a românilor spre „jaf“ și „tîlhărie“, cum s-a afirmat în acele scrieri. Atitudinea față de coloniști a fost determinată de modul cum a fost conceput și aplicat de către autoritățile austriece procesul de colonizare. Numeroasele favoruri acordate noilor veniți erau făcute în detrimentul populației autohtone, iar cortegiul de abuzuri cu care s-a însoțit realizarea în practică a colonizării a atras pe drept minia țăranilor români.

Spațiul nu ne permite să prezentăm aici toate suferințele și nedreptățile îndurate de țăranii autohtoni cu ocazia așezării pe pămînturile lor strămoșești a străinilor adunați de pe tot cuprinsul imperiului⁸⁶, ne mulțumim doar să arătăm că, pentru românii revoltați de la 1737—1739, aparatul birocratic și coloniștii au reprezentat întruchiparea asupririi sociale și naționale și, privită cheștiunea din acest punct de vedere, acțiunile lor sînt perfect îndreptățite și au un suport politico-ideologic, deci nu pot fi tratate drept acțiuni de pradă și jaf.

În concluzie, considerăm că materialele documentare prezentate confirmă tezele tendențioase lansate în legătură cu acțiunile întreprinse de

⁸⁴ Felix Milleker, *op. cit.*, p. 114; Josef Stitzl, *op. cit.*, p. 9, 10; Karl von Möller, *op. cit.*, p. 60; F. Wettel, *op. cit.*, p. 77, 78; Matz Hoffmann, *op. cit.*, p. 23 și alții.

⁸⁵ După N. Dobrescu, *Cîteva date privitoare la Banat și românii bănățeni*, în *Transilvania*, Sibiu, 1905, XXXVI, p. 143, 144, care prezintă în rezumat descripția oficială aflată în arhivele vieneze „*Specification samentlicher Banatischen Distrikten und deren in selbigen sich befindenden Ortschaften mit Ausweisung des Contributionalis nach der mit Ende des 1743 Jahr vorgenommenen Revision aller Personal und Fakultätes-Köpfen*“.

⁸⁶ Pentru colonizare, tratată din acest punct de vedere, vezi, Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice...*; Șt. Manciulea, *Elemente etnice străine așezate în Banat între 1000—1870*, în *Banatul de altădată*, Timișoara, 1944, p. 329—390; Johann Wolf, *Zur Geschichte der Besiedlung des Banates mit deutschen Bauern im XVIII. Jahrhundert (Asupra istoriei colonizării Banatului cu țărani germani în secolul al XVIII-lea)*, în *Neuer Weg*, București, decembrie 1954—ianuarie 1955; C. Grofșorean, *Istoricul colonizărilor germane în secolul al XVIII-lea*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, XV, iulie-decembrie 1946; de asemenea, lucrările citate în paginile anterioare, care, se ocupă de răscoala de la 1737—1739, acestea tratînd problema colonizării în cadrul cauzelor care au provocat ridicarea.

românii bănăţeni în 1737—1739, constituind dovezi temeinice că în acei ani în această parte a ţării a avut loc o puternică răscoală populară anti-habsburgică.

ELEONORA CALINCOF

URKUNDLICHE BELEGE DES ANTIHABSBURGER
CHARAKTERS DES BANATER VOLKSAUFSTANDES
AUS DEN JAHREN 1737—1739

(Zusammenfassung)

Vor zweieinhalb Jahrhunderte erschütterte ein starker Aufstand den Boden des rumänischen Banates, ein Aufstand der in der Geschichte des Bauerntums einen Höhepunkt der antihabsburgischen Bewegungen aus der ersten Hälfte des 18. Jh. darstellt.

Die Urkunden die die Verfasserin vorstellt sind konkludente Beweise dafür.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA MINELOR VECHI AURIFERE DIN ZONA BOCȘA—OCNA DE FIER—DOGNECEA (SEC. XVIII—XIX)

În zona localităților Bocșa-Ocna de Fier-Dognecea sînt trei perime-tre mai de seamă, unde au funcționat mine auro-argintifere. Primul pe-rimetru al acestor mine aurifere este în masivul deluros de la *Cracul cu aur*¹, situat între Bocșa (Română) și Ocna de Fier².

Al doilea perimetru al minelor aurifere, a fost în dealurile Tîlva de la Dognecea, în regiunea exploatărilor miniere de mai tîrziu *Iuliana și Bern-hard* cu vîrfurile lor care a fost total exploatat³.

Al treilea perimetru a minelor aurifere, a fost în apropierea văii Petru și Pavel, adică în jurul Lacului mic de la Dognecea spre est în valea Te-rezia, unde la mina *Franciscus-Theresia* s-au extras minereuri aurifere⁴.

În perimetrul de la *Cracul cu aur* se pot vedea și azi minele. Ele con-stau din excavații de suprafață, galerii direcționale și transversale, puțuri săpate direct pe filon și halde. Majoritatea lucrărilor miniere sînt greu accesibile, deși au fost redeschise în mai multe ocazii de-a lungul timpului.

Date scrise despre aceste mine de aur putem să găsim în protocoalele ședințelor cancelariei montanistice de la Dognecea. De asemenea, există o lucrare de sinteză întocmită în baza acestor registre de protocoale de către inginerul miner Bene Géza⁵ cit și o descriere realizată de antreprenorul aurar Bauer.

¹ Aici s-a găsit o lucernă (opait) romană aflată în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara.

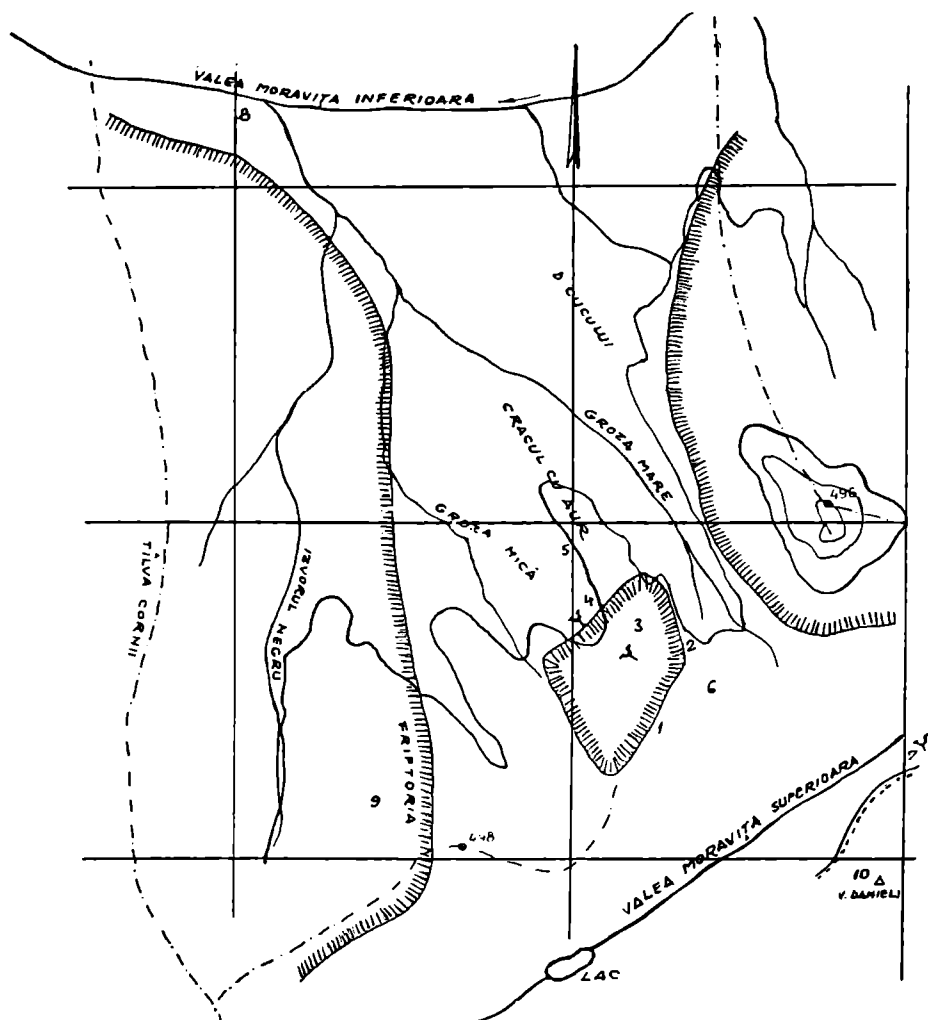
² Sau cum menționează doar documentele de arhivă *Wolfganger Gebirge* — dea-lurile de trecătoare a lupilor.

³ Situat între bazinele hidrografice ale văii Aronului și a Moraviței. Acest vîrf, fie — vîrfurile bogate — („*Reicher Spitz*“) ar fi fost format din bogate minereuri ne-feroase, exploatate total în Evul Mediu. Deci încă un corp de minereuri similar cu — Simon Iuda —. Existența unor mîne de aur, insuficient localizate, le găsim men-ționate încă la anul 1552 (Pesty, *Krassó*..., II, I, p. 58).

⁴ Timișoara, Filiala Arhivelor Statului, fond *Direcțiunea Montanistică Bănă-țeană* (pe scurt *DMB*). Descrierea lui Bauer nu există în arhiva IM BOCSA, mențiu-nea despre existența ei o face manuscrisul ing. Bene Géza, menționat sub cota Arh. IM BOCSA, dos. M-1, De asemenea I. von Born, în lucrarea sa *Briefe über mi-neralogische Gegenstanden durch Seine Reise*,... p. 51, amintește că la *Wolfganger Gebirg*, la mina *Maria Victoria*, în șisturile cristaline albe, dizolvate fin, calcopirita a format obiectul mineritului.

⁵ Rozlozsnik Pál și Emszt Kálmán, *Beitrage zur generen petrographischen und chemischen Kenntnis des Banatite des Komitate Krasso Szörény*, în *Anuarul Inst. geogr. r. maghiar*, XVI, 4, p. 246—267.

După o altă lucrare cu caracter geologic, se menționează faptul că la *Cracul cu aur* și în vecinătatea lui, dealul Cucului, roca predominantă este granodioritul⁶. În masa rocilor eruptive își fac prezența filoanele de cuarț cu pirite aurifere⁷.

1 — Poziția aproximativă a lucrărilor miniere romane; 2 — Puț; 3 — Galeria Cristian; 4 — Galeria Iohani; 5 — Galeria Sf. Dumitru; 6 — Galeria Barbara; 7 — Galeria inferioară Reichenstein; 8 — Ruinele zdrobitoarei de minereu a lui Bauer; 9 — Locul aproximativ al minei Victoria de odinioară; 10 — Vîrfurile Danieli.

⁶ Asupra rocilor eruptive din Banat s-au efectuat numeroase studii. Una dintre ele semnată de Bernhardt von Cotta, în *Erzlagerstätten im Banat und Serbien*, Wien, 1864, este valabilă și azi. El numește pentru prima dată toată gama rocilor eruptive sub titlul generic de „banatite” (pag. 13), denumire utilizată și azi.

⁷ Marka, von Georg, *Einige notizen über das Banater Gebirg*, în *Jahrbuch der k.u.k. Reichsamt*, 1869, p. 19 și 299.

Geologul Schröckenstein, bun cunoscător al regiunii arată că ganga filoanelor aurifere de la *Cracul cu aur*, este o brechie de cuarț, învelișul fiind format din talc, feldspat, mică albă și neagră, precum și faptul că aurul găsit aici este liber⁸.

În anul 1930 academicianul Alexandru Codarcea, pe baza unui studiu aprofundat petrografic conchide: „în masivul banatitic joacă un rol important fenomenele hidrotermale reprezentate mai ales prin cuarțuri porfirice și keratofirice, intens transformate, asociate adesea cu ceva mine-reu oligistic sau mai ales piritos, uneori slab aurifer. Toate mineralele afară de cuarț au fost transformate”⁹.

Într-un raport geologic preliminar, întocmit de I.P.E.G. Caransebeș, se afirmă că granodioritul de aici cu structură porfiroidă (cu bobul mare) prezintă procese de caolinizare, limonitizare și sericitizare. Nu este dovedită originea hidrotermală — arată raportul menționat — a acestor filoane, care ar dovedi mineralizări auro-argintifere¹⁰. Planurile geologice detaliate anexate la raport prezintă structura geologică, după care în punctul cel mai înalt de la *Cracul cu aur*, șisturile cristaline aflăsează ca o insulă înconjurată pretutindeni de granodiorite. Această pată de șisturi cristaline cu laturile de formă ovală are o lungime pe direcția de N-S de 900 m, iar pe direcția E-V de 600 m. Aici sînt cunoscute de demult filoane subțiri, care în cuarțul cavernos aveau pe alocuri conținut de aur liber.

După cum poate fi stabilit, majoritatea ivirilor și aflorimentelor sînt în apropierea petecului de șisturi cristaline. Din planurile de situație rezultă că dealurile aflate între valea Moravița inferioară și superioară sînt divizate în patru văi anume: Groza Mare, Groza Mică, Friptoria și Izvorul Negru.

În manuscrisul lui Bene Géza se menționează harta lui A. Franzenau în care mina de aur *Victoria* era situată în partea superioară a văii denumită *Friptoria*. Probabil denumirea de *Friptoria* provine din deformarea denumirii *Victoria*. Din același manuscris aflăm despre cercetările făcute în anul 1901, cînd Bene Géza, a reușit să pătrundă într-o galerie și un puț legat de ea (denumit *Cristian*), restul lucrărilor miniere fiind fără excepție surpate. La intrarea în galerie s-au observat pereții perpendiculari caracteristici mineritului roman, care au fost lucrați frumos cu dalta și cu ciocanul. Astfel zona *Cracul cu aur* reprezintă una din regiunile miniere cele mai vechi din Banat și țara noastră, unde s-a extras minereu aurifer.

Din procesele verbale ale cancelariei montanistice din Dognecea (Bergamts Consultations Protocoll) aflăm despre minele aurifere de la Bocșa Română cît și despre activitatea de acolo. Această zonă apare cînd sub denumirea de Dealurile Bocșei, cînd sub denumirea de Trecătoarea Lupilor (vezi nota 2). Aflăm astfel că aici se exploatează nu numai aur, dar și minereuri cuprifere. Prima mențiune scrisă o găsim în procesul verbal din 28 ianuarie 1741, după care în galeria *Wolfgang* pe un filon de 4 degete grosime apar minereurile cuprifere pe direcție cît și spre adîncime.

⁸ Schröckenstein, Fr., *Die geologische Verhältnisse des Banater Montan Distrikt*, în *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatairól*, Pesta, 1870, 5, p. 85.

⁹ Alexandru Codarcea, *Studiu geologic și petrografic în regiunea Bocșa Montană-Ocna de Fier (Banat)*, București, 1932, p. 88.

¹⁰ Raportul geologic întocmit de IPEG Caransebeș.

După alte procese verbale acest filon ce are direcția N-S a fost exploatat de Ioan Proszmann împreună cu 11 ortaci ai lui¹¹.

Existența galeriei *Nepomuceni* în dealurile Bocșei este menționat în august 1741. Aici s-a redeschis o galerie și apoi un puț, care după redeschidere s-a aprofundat, exploatându-se pe un filon de 8—10 cm grosime minereu de cupru (malahit). În același an, în luna septembrie, au fost transportate de aici 578 q minereu (adică 323 t) la topitoria de cupru *Danieli* de la Ocna de Fier, minereu care după proba mică de foc (o metodă de analiză a timpului) a prezentat un conținut de 2,45% Cu. Cuptorul *Danieli* însă nu funcționa în cea mai mare parte a anului, fie din lipsă de apă vara, fie din cauza înghețului iarna.

Peste puțin timp, în octombrie 1741, la mina *Nepomuceni* au lucrat 2 echipe și tot atunci este amintită pentru prima dată, cercetarea *Barbara*¹². Mai târziu, la 24 august 1747, s-a ordonat exploatarea mai intensă a filoanelor de aur din zona montană a Banatului, pentru aceasta folosindu-se și munca de robotă¹³.

Începînd cu data respectivă, pînă la 27 septembrie 1749 despre cercetările de la Bocșa și minele de aur de aici, în manuscrisele menționate nu se mai amintește nimic. Dar fără îndoială că activitatea minieră în acest timp a continuat, deoarece la 27 septembrie 1749 inginerul minier Zeitler a fost însărcinat cu stabilirea perimetrelor miniere la minele *Alberti* și *Iacobi*. Prima nu se știe unde a fost, a doua era însă cu siguranță în valea Groza Mică. La această mină s-a exploatat un filon argintifer, dar în același an, din cauza înghețului mare, extracția de minereuri a fost suspendată.

La 29 august 1750, Sebastian Barth (împuțernicitul societății miniere *Simon Iuda*) a cerut concesiune pentru o mină cu numele de *Bartholomeus* situată în jurul locului Buniu Lupului din dealurile Bocșei. Acest Barth apoi a exploatat aici minereuri cuprifere, care au apărut într-un filon subțire. Această mină se amintește pentru ultima dată în anul 1756.

Între anii 1749—1750 și apoi între 1760—1761 sînt înregistrate 128 concesiunări de mine, dintre acestea 13 fiind situate în zone apropiate de dealurile Bocșei, de dealurile Bartolomei, sau a minei *Victoria*. Prin toate acestea trebuie să înțelegem zona *Cracul cu aur* și vecinătatea ei.

După un proces verbal din 22 iulie 1758, unul dintre cantaragii forjeriei din Bocșa, cu numele de Bognardo, a cerut permis de cercetare pentru aur în dealurile *Ursoanea*, care se situează la est de *Cracul cu aur*, după ce în prealabil a depistat asemenea minereuri. Cancelaria montanistică Dognecea, căreia îi aparținea sarcina de a controla și supraveghea activitatea minieră din această zonă, a ținut deschisă problema. De asemenea, Ioan George Rysz șeful cancelariei, deplasîndu-se la fața locului, a adus și el probe de minereuri, care au fost trimise pentru analiză. Nu avem însă date despre rezultatele acestora¹⁴.

¹¹ Arh. IM BOCȘA, dos. M-1, p. 98.

¹² *Ibidem*, p. 99. Cît privește cuptorul de topit *Danieli*, din Ocna de Fier, acesta a scăpat din distrugerile anilor 1738—39, neamintindu-se construcția sau reconstrucția lui.

¹³ Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez*, II, Timișoara, 1900—1904, p. 261 (în ce urmează pe scurt: *Adattár*).

¹⁴ Arh. IM BOCȘA, dos. M-1, p. 100.

Începînd din anul 1759, pînă la finele anului 1769, în procesele verbale ale conferințelor miniere săptămînale care aveau loc în Dognecea sînt cuprinse și analizele de minereuri. Sînt astfel menționate cantitățile de minereuri extrase la mine și cantitățile de metal cupru ce se așteaptă ca producție în baza probelor de foc mic. Rezultatul analizelor de foc mic de la mina *Victoria* au fost următoarele¹⁵:

Anul	Minereu extras		Conținutul de metal după proba mică de foc în minereul extras		
	q	pfunți	q	pfunți	% cupru
1759	182	75	8	48	4,68
1760	2 195	—	78	66	4,02
1764	2 136	50	132	25	5,76
1765	2 594	—	149	16	5,88
1766	1 595	—	68	45	4,29
1767	1 216	75	67	12	5,51
1768	4 848	50	295	68	6,09
1769	1 472	75	98	49	6,68

q=56 kf; pfunt=0,56 kg.

Localizarea minelor vechi aurifere în dealurile Bocșei, conform manuscriselor cancelariei montanistice, este exactă. Din acestea mai aflăm că în perimetrul *Cracul cu aur* au fost următoarele mine: *Franciscus-Theresia*, *Prinz Iosef*, *puțul Iohann Michaeli*, *Venceslaus* și *Ana*, *puțul Leopold*, *Franciscus-Seraphicus* și prospecțiunea auriferă *Iohann Michaelis*. În perioada anilor 1764—1765 aceste mine au fost exploatate intensiv, fără a se obține rezultatele dorite.

Toate aceste mine au fost începute prin redeschiderea altor lucrări miniere mai vechi. Filoanele au fost cercetate pe direcție cît și în adîncime, s-au luat în permanență probe care au fost analizate pentru conținuturile de metale utile, dar în cele mai multe ocazii s-a constatat că topierea minereurilor se face cu pierderi.

La cuptorul de la Ocna de Fier, amintit mai înainte, denumit fie *Danieli* fie *Michaeli*, a fost instalată o zdrobitoare. Aici maestrul supraveghetor Wattrang, venit de la Banská-Stiavnica (R. S. Cehoslovacia), a efectuat spălări de încercare dar acestea nu au dat rezultate mulțumitoare în afară de minereurile extrase de la prospecțiunea auriferă *Iohann Michaeli*. În ciuda acestora s-a hotărît, în anul 1765, să se sape o galerie inferioară sub mina *Prinz Iosef*. Atunci au fost înaintate la *Direcțiunea Montanistică Bănățeană* din Oravița, hărțile și planurile tuturor minelor aurifere și harta detaliată a minei *Iohann Michaelis*. Din păcate aceste planuri nu s-au păstrat.

Dintre minele existente în regiunea Bocșei, mina *Victoria* s-a dovedit a fi rentabilă, deoarece cesiile acțiunilor miniere sînt înregistrate pînă la anul 1766. În anul 1838 vechea mină *Victoria* a fost donată trezoreriei statului. De asemenea în vecinătatea acestei mine a fost și o altă mină cu numele de *Constantinus Magnus* despre a cărei concesionare se pomenește în anul 1769.

După explicațiile furnizate de administratorul minei Ocna de Fier, care a funcționat aici în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dreptul

¹⁵ *Ibidem*, p. 101—114.

de exploatare a vechilor mine de la *Cracul cu aur* a fost acordat unui aventurier. Ceva mai târziu, dreptul la exploatarea minieră de aici a fost obținut de o societate, în cadrul căreia un antreprenor aurar cu numele de Bauer a redeschis minele vechi, a produs minereuri, a efectuat spălări din ele în zdrobitoarea construită în valea Moraviței. Spre sfârșitul secolului trecut, aceste mine au fost oferite spre cumpărare Societății STEG.

De la acest Bauer, a rămas o descriere de specialitate care apreciază ivirile de minereuri peste valoarea lor. După Bauer ivirile aurifere se întind pe trei regiuni: *Cracul cu aur* poiana *Forviz* și ogașul *Buzărin*.

În perimetrul *Cracul cu aur* sînt cunoscute șase filoane dintre care trei taie valea Groza Mică. Primul filon, susține Bauer, care n-a fost niciodată exploatat are o grosime de 0,9—1,2 m cu o poziție aproape perpendiculară. Spre sud de acest filon, la 200—300 m, valea taie al doilea filon, care se putea vedea aflorînd deasupra solului. De aici mergînd mai departe, pe partea superioară a văii, la 200 m se găsește al treilea filon, care a fost urmărit pe direcția V-E prin galerii (acestea sînt probabil vechile galerii *Iohannis*), avînd 20—30 m lungime. Filonul este lat de 1,2—2,0 m. De la această ivire spre est, aproximativ 400 m, este filonul al patrulea care era cel mai bogat. Pe acest filon au fost adîncite numeroase puțuri, dintre care unele doar la 5 m distanță unul de altul. Unul dintre aceste puțuri este adîncit în masivul de aici pînă la 50 m, pe cînd celelalte sînt adîncite numai la 15—20 m. Sub cel mai adînc puț, anume la adîncimea de 17 m s-a săpat o galerie de 20 m, care a atins filonul. Apoi s-a înaintat pe direcția ei și s-a făcut legătură cu un alt puț. Din această galerie la 54 m lungime s-a executat o altă lucrare, deasupra piruiului *Groza Mică*. Galeria de 3 m înălțime a fost săpată folosindu-se praf de pușcă în diorite pe o lungime de 110 m.

Tot pe filonul patru, la 600 m spre sud-est de puțurile vechi, se află puțuri dintr-o perioadă mai veche, legate printr-o galerie direcțională (probabil galeria *Barbara*). Accesul în aceste galerii este anevoios, dar filonul putea fi cercetat pretutindeni. Grosimea filonului oscilează între 0,45—0,80 m. Deși pe acest filon s-a lucrat în numeroase puncte și în diferite timpuri, atît pe direcție cît și pe adîncime, o exploatare propriu-zisă nu a existat. Acest lucru este dovedit și prin haldele mici ca volum aflate la gura galeriilor. Al cincilea filon de la *Cracul cu aur* apare aproape paralel cu al patrulea, fiind gros de 2—3 m, avînd și aceeași direcție, ca cel precedent. Pe acest filon există doar o singură deschidere, prin care s-a cercetat grosimea și direcția. La 50 m este deschis al șaselea filon prin două puțuri de 40 m, fără alte lucrări. Filonul în cauză are aceeași direcție ca și celelalte, este aproape perpendicular, avînd o grosime de 0,70—0,91 m. Sub două puțuri, la 30 m adîncime, se află o galerie veche, care era inaccesibilă încă de pe vremea lui Bauer.

De asemenea, Bauer mai amintește că la *Cracul cu aur* au existat și alte lucrări miniere pentru aur ale căror intrări au fost astupate de alunecările de teren, iar studiarea haldinelor dovedește că și acestea au provenit de la excavațiile efectuate pentru minereuri aurifere și cuprifere. Aceste afirmații sînt reale, cercetarea și observarea pe teren dovedind un mare număr de lucrări miniere de toate tipurile. Considerăm că numărul total al acestora depășește cifra de 100.

Completînd tehnica minieră tratată pînă în prezent, în decursul evenimentelor, menționăm că perforarea se făcea manual, găurile de mină

avînd un diametru de circa 25 mm. Transportul a fost efectuat cu roabe, care circulau pe o scîndură groasă în talpa galeriei. Iluminatul s-a efectuat cu candelă alimentate cu ulei sau cu seu topit. Susținerea s-a făcut doar la gură cu lemn, în rest rocile în cea mai mare parte sînt destul de rezistente pentru a fi lăsate nesusținute.

Un autor al unei lucrări de evidență minieră din anul 1910, K. Déry, menționează în lucrarea sa (*Bányakalauz*) existența la Ocna de Fier și a altor întreprinderi miniere cum ar fi: The Arpad Gold Syndicate Ltd, datînd încă din 1892; mina auro-argintiferă a lui Cohen-Mylius; Societatea minieră Sf. Dumitru; South Hungarian Goldmining Syndicate și mina auriferă a văduvei Anton Schuch din Dognecea. Ani de-a rîndul proprietarii lor au rămas datori cu achitarea taxelor, fapt ce a dus la pierderea drepturilor de exploatare minieră, astfel că începînd cu anul 1910 toate aceste mici întreprinderi particulare au fost sistate.

În mod sigur, după scrierile rămase, iviri mai bogate au existat în dealurile Tilva, la minele *Philippi et Iacobi*, *Fabiani et Sebastiani* a căror gol denumit *Goldzeche* a fost menționat pe harta din anul 1846 a topografului Fr. Obert. Faptul că această mină auriferă a fost situată în regiunea exploatărilor *Iuliana-Bernhard* de mai tîrziu, rezultă dintr-un proces verbal din 10 noiembrie 1745. Potrivit acestuia, consilierul de administrație Iohann Michael Brandenburg a cerut concesionarea unei vechi galerii abandonate, cu toponimicul de *Maria Kirchen*, unde au existat urme de cupru. Deoarece mai înainte a fost concesionată, tot acolo, o mină societății miniere *Philippi et Iacobi*, cu scopul de a cerceta puțurile vechi existente în acel loc pentru cupru, cererea lui Brandenburg a fost aprobată condiționat. În completare adăugăm că acest Brandenburg a îndeplinit funcția de administrator al districtului Virșeț, de care aparținea la aceea vreme și o parte din zona minieră.

Societatea minieră *Philippi et Iacobi* a redeschis o galerie care ducea la puțurile vechi. La finele anului 1748 galeria redeschisă avea o lungime de 163 m și în afară de acesta erau și galerii de legătură spre puțurile vechi, dar cum ivirile au fost exploatate de înaintași, mina a fost sistată în luna martie 1749. Cu toate rezultatele nefavorabile, ivirea auriferă trebuia să aibe un bun renume deoarece după 11 ani, în 24 ianuarie 1760, această mină este concesionată din nou, tot sub numele de *Philippi et Iacobi* lui Heinrich Müller și celor 11 ortaci ai săi.

Despre data înființării minei *Sebastiani* nu avem informații. Documentele ilustrează că în anul 1759 a existat deja. Atunci, conform unui proces verbal din 13 octombrie 1759, s-a concesionat lui Iosif Pock, ea fiind situată în masivul de lîngă minele *Michaeli* și *Rochus*. Tot acolo s-a concesionat o mină aflată în deschidere sub numele de *Fabiani*, care se încorporează la mina *Sebastiani*. Desigur, această mină a adus ceva beneficii, deoarece în anul 1760 o parte din acționari au solicitat angajarea unui administrator de mină.

Tot din procesele verbale ale cancelariei montanistice din Dognecea, datînd din luna mai 1765, referitor la minele *Fabiani* și *Sebastiani*, aflăm că filoanele sînt de „tipul ficatului“. Ultima dată din filon au fost extrase și zdrobite 148 q minereu din care s-a obținut peste 20 g aur amalgamat (capellirtes Mühlgold) în valoare de 27 florini (1 q=56 kg). Cheltuielile de producție s-au ridicat la 18 fl. Menționăm că la mina *Sebastiani* în

afară de minereuri aurifere au apărut și minereuri cuprifere a căror conținut de Cu oscila între 2—7% Cu.

Societatea minieră *Fabiani et Sebastiani* n-a funcționat între anii 1765 și 1767. Potrivit unui proces verbal din 24 mai 1767, mina părăsită *Sebastiani* a fost concesionată lui Gheorghe Pogovits sub numele de *Prinz Eugenius*. Privind geologia ivirilor de minereuri cuprifere, exploatate la minele *Philippi et Iacobi* și *Fabiani et Sebastiani*, precum și exploatarea de mai târziu *Iuliana-Bernhard*, secătuite și epuizate în prezent, pe baza documentelor și hărților lui Obert putem să afirmăm că aici unele filoane au apărut în diorite, care spre adâncime sărăcesc.

La Dognecea, pe valea Lacului mic, minele *Franciscus-Theresia* și *Iohann Michaeli* au avut ca obiect filoanele aurifere localizate în erupții de diorite, spre care s-a săpat ultima dată galeria *Cosma și Damian*. După hărțile vechi, minele *Cosma și Damian* au fost situate pe coama sud-estică a dealului Terezia la nord de Lacul mic.

Într-un raport, din decembrie 1757, este amintită pentru întâia dată mina *Franciscus-Terezia*, sub acest nume începându-se o cercetare prin care au fost deschise zone cu minereuri cuprifere având un conținut de circa 6% Cu. Deschiderea s-a făcut la o adâncime la care mineralizația apare pe o grosime de 1,26—1,58 m. Această adâncire a fost continuată în februarie 1758 cu un puț obișnuit, în care zăcămintul de cupru tinde spre adâncime cu o grosime de 0,99 m. În iulie 1764 începe extracția de minereuri aurifere la minele *Iohann Michaeli* și *Prinz Iosef*. După cum rezultă din procesele verbale de mai târziu, minele *Franciscus-Theresia* și *Prinz Iosef* au fost situate pe ivirile aurifere din apropierea *Lacului mic*, pe cînd mina *Iohann Michaeli* a fost situată în continuitatea acestora în adâncime. Tot în această zonă a existat puțul *Leopold*. Toate aceste mine se bazau pe redeschiderile vechi și chiar foarte vechi. În partea de nord și nord-est de *Lacul mic* de la Dognecea, la contactul dintre diorite și șisturile cristaline, mai exact în diorite, au fost deschise către sfîrșitul secolului XVIII-lea mai multe filoane subțiri, care conțineau minereuri aurifere.

Pentru analiza minereurilor de la minele *Franciscus-Theresia*, *Michaeli* cît și *Fabiani* și *Sebastiani* din dealurile *Tilva*, trezoreria statului a trimis la Dognecea pe maistrul Wattrang care a efectuat în mod sistematic probe și extracții de aur. Supuse probării au fost atît minereurile produse din filoane cît și rambleurile din vechile lucrări. De menționat că aceste ramblee au fost găsite mai bogate în aur decît materialul filonian. Aceasta dovedește sărăcirea filoanelor spre adâncime. În procesele verbale sînt menționate extracțiile de aur, valoarea acestora și beneficiile realizate după scăderea cheltuielilor de producție.

Din documentele consultate constatăm că aceste filoane au direcția aproximativ N-S și grosimi din cele mai variabile, avînd uneori aproximativ cîțiva centimetri sau peste 1 m. Referitor la înclinarea filoanelor, se poate presupune că acestea ar fi spre V, iar despre gradul de înclinare nu sînt date.

În anul 1764 la minele *Franciscus Theresia* și *Prinz Iosef* au fost redeschise vechile galerii, pe cînd minele *Leopold* și *Iohann Michaeli* erau în curs de redeschidere. În același an societățile miniere *Iohann Michaeli*, *Ana* și *Leopold* a căror perimetru erau aproape unul de altul, au fost uni-

ficate într-o singură societate minieră cu numele de *Iohann Michaeli*. Aici a mai intrat și fosta mină *Wenceslau*. Tot atunci a existat în plan construirea unei instalații de zdrobire pe locul de odinioară a cuptorului *Danieli*, adică în actuala localitate *Ocna de Fier*, în jurul fostei mori de apă situate deasupra minei *Theresia*.

După procesul verbal din ianuarie 1765, pentru minele amintite s-a propus construirea unei instalații de șteampuri în valea cu zguri de la *Dognecea*. Toponimicul *la zguri*, amintește de o fostă instalație de topit minereurile exploatare în amonte de *Dognecea*.

Între anii 1765—1766 și parțial în anul 1767 lucrările vechi de la minele *Franciscus-Theresia*, *Leopold* și *Iohann Michaeli* în mare parte au fost redeschise, constatându-se, pe baza probelor sistematice de spălare și preparare, că în aceste locuri mineritul aurifer ar fi numai atunci rentabil când în adâncime se vor deschide porțiuni mai bogate în aur, ca acelea pe care au fost efectuate exploatare vechi. În acest scop, încă la începutul anului 1765, a fost propusă săparea unei galerii inferioare pe 174 m lungime, care ar fi ajuns la 45 m sub pilierul puțului *Prinz Iosef*. Prin ordinul Comisiei Aulice din 18 iunie 1765, s-a aprobat ca această galerie să se sape sub mina *Iohann Michaeli*. Săparea galeriei inferioare a început un an mai târziu, în iunie 1766, iar în noiembrie 1767, s-a înțilnit filonul care avea grosimea de 1 picior (circa 30 cm). La 1768 grosimea filonului a scăzut de la cea inițială la circa 1 palmă, iar materialul filonian era compus din impregnații dure, grăunțoase, de marcasit. Din cauza conținutului slab al filonului, în februarie 1769 a fost oprită înaintarea pe direcție și în locul acesteia s-a trecut la căutări în lucrările vechi. Apoi, după cum reiese dintr-un proces verbal din luna mai 1769, la circa 5,40 m de frontul situat în fund de sac, s-a început pe partea stângă o galerie de cercetare. Procesul verbal amintit este ultimul privitor la minele aurifere *Franciscus Theresia*, *Prinz Iosef* și *Iohann Michaeli*.

Potrivit unui proces verbal din anul 1795 al judecătoriei montanistice din *Dognecea*, din cauza greutăților cauzate de evacuarea apelor de mină, împuternicitul *Adolf Pockmann* a solicitat pentru mina *Franciscus Theresia* o amânare de producție. Tot atunci *Anton Burgmann* a cerut ca această mină să-i fie concesionată lui. Ambele cereri au fost respinse, cu motivarea că societatea minieră inițială are obligația de a evacua apele din mină, în caz contrar va fi concesionată altei societăți.

Datele privind producția de metale nobile, realizate în regiunea minieră *Bocșa-Ocna de Fier-Dognecea* se concretizează în următoarele cifre¹⁶:

Perioada	Aur (mărci)	Argint (mărci)
1771—1800	lipsă	42 539
1801—1824	3	17 844
1825—1854	69	37 725
TOTAL	72	98 108
Transformate în kilograme rezultă:	20,7	28 255

1 marcă=288 g; 1 loth=18 g;

¹⁶ Gheorghe Pocrean, *Vaskő-Dognácska érctelepeiről*, in *Bányászati és Kohászati Lapok*, nr. 16/15 august 1893, p. 271.

Despre secătuirea zăcămintelor aurifere de la Dognecea aflăm din documente emise în anul 1766¹⁷, când este semnalată, de asemenea, încetarea activității unei mine aurifere de la Sasca¹⁸.

O mină auriferă este amintită ca fiind în hotarul localității Lescovița-Zlatnița, iar alta de aur, argint și mercur în perimetrul Agadici-Maidan-Oravița, la colonia Eugenia¹⁹.

În descrierea geologică a „Lacolitului Bocsei” (Munții Areniș) situat la nord de Bocșa, sînt menționate filonașe de aur, argint și cupru situate în perimetrul localităților Zorlențul Mare, Bărbos, Firliug și Bocșa Montană, fără importanță economică²⁰.

Un loc important în obținerea aurului l-a deținut spălarea lui din aluviunile riurilor. Astfel spălătorii de aur (se pare din jurul localității Bozovici) se adresează Comandantului Militar al Banatului (prin anii 1728—1730) solicitînd să li se permită construirea de case pentru iarnă, ca să-și întrețină „familiile nenorocite”. Cererea, care nu va fi aprobată, este semnată de Alexandru Orbulescu, Ion Dragomir, Stan Flore, Ion Radul și Ilie Gruia²¹.

Prezența și activitatea spălătorilor de aur a fost mereu în atenția organelor de guvernămînt ale Banatului din acel timp, deoarece la 4 mai 1735 se cere o situație nominală privind efectivul spălătorilor care activau în zona Almăj și care lucrau pe malul rîului Nera. La 9 octombrie 1748 se ordonă acordarea de mijloace de subzistență, scule și asistență (robotă) căutătorilor de metal galben, tot în regiunea Almăj. În anul următor s-a raportat despre dezvoltarea producției de aur spălat din Banat și se cere, din nou, o situație a spălătorilor de aur, stabilindu-se prețul de răscum-părare a unei cantități de metal spălat²².

Persoane care se ocupau cu spălatul aurului au existat și în alte localități ale Carașului montan ca de pildă în cercul și comuna Rafnic, unde în 1780 s-a executat conscrierea lor²³.

În scopul valorificării aurului din nisipul pîrului, în aval de Dognecea, se colonizează zlătari (țigani aurari) aduși de la Oravița, care se așează în apropierea locului *Gura Izvor* (la anul 1818). În fruntea lor era chiar un supraveghetor, Nicolai Schokoi (Ciocoi), care dispunea de un efectiv de 30 persoane²⁴.

Din nisipul rîului Bîrzava s-au efectuat la fel spălări pentru obținerea metalului galben, în acest scop în locul denumit Măgura sînt colonizați și stabiliți la Bocșa Montană alți zlătari. Metalul obținut prin spălare era predat bianual Direcțiunii Montanistice din Oravița²⁵. Acest for de conducere transmite în 1835 Uzinei de Fier din Bocșa Montană,

¹⁷ Timișoara, FAS, fond. DMB-OMD, doc. 3/31 dec. 1766.

¹⁸ Timișoara, FAS, fond. DMB-OMS, doc. 6/1750.

¹⁹ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1909, I, p. 100—101.

²⁰ Halaváts Gyula, în *Földrajzi közlemények*, 1891, IV, și Fr. Schröckenstein, *Die geologische verhältnisse des Banater Montan Distrikt*, în *A m. földtani társulat munkálatai*, V, p. 85.

²¹ Grigore Popiți, *Date și documente bănățene, (1728—1887)*, Timișoara, 1939, p. 89.

²² *Adattár*, II, p. 53, 550, 571, 264 și 330.

²³ Timișoara, FAS, fond. DMB-OMD, doc. 3/1780.

²⁴ Timișoara, FAS, fond. DMB-OMD, doc. 22/27 august 1818.

²⁵ Timișoara, FAS, fond. DMB-OMD, doc. 7/25.09.1819.

tabloul zăcărilor, care în acel timp au spălat și au predat aur, cu rugămintea de a promova cât mai mult producția de aur²⁶.

Căpitănatul de mine din Oravița, avea în evidență o serie de localități unde se obținea aur prin spălare. Între acestea se numără: Bogodini, Lăpușnic, Lescovița, Naidăș, Slatina Nera, Dalboșeț, Gîrbovăț, Sopotul Vechi, toate de-a lungul riului Nera²⁷. Evident este faptul că firișoarele de aur cărate de ape proveneau din filoanele sfredelite în zonele din amonte.

În final, considerăm că este bine să oferim o bibliografie, privind ivirile și spălarea aurului ca meserie. Vom enumera câteva surse bibliografice, care nu au fost menționate în prezenta lucrare: *Goldfund in Banat*, în *Österreichische Zeitschrift für Berg und Hüttenwesen*, 1/1886; Téglás Gábor, *A rómaiakat jellemző aranymosás kavicshalmái Dognácskán*, în *Arheológiai Értesítő*, U.F. XIX; W. Hoffmann, *Der Goldbergbau in Rumänien in seiner rechtlichen und wirtschaftlichen Entwicklung*, în *Kohle und Erze*, Jg. 28 1931; Ion Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc*, 1933; Costin Feneșan, *Date privind extragerea aurului în Banat*, în *Studia Babeș-Bolyai, Series historia*, Cluj-Napoca, I, 1967; Vasile Zaberca, *Din istoria mineritului cărășan în secolul al XIX-lea, Exploatarea minieră „Elisabeta”*, în *Banatica*, III, 1975.

CAROL BRINDZA

BEITRAG ZUR BESCHREIBUNG ALTER GOLD UND SILBER FÜHRENDEN BERGWERKE AUS DEM BOCȘA-OCNA DE FIER-DOGNECEA — ER ERZGEBIET. ANDERE GRUBEN FÜR ABBAU AUS DIESER GEGEND.

(Zusammenfassung)

Im Bocșa—Ocna de Fier—Dognecea-er Erzgebiet aus dem Caraș-Severin-er Bezirk befinden drei Zonen mit Gold und Silber führenden Gruben und Kupferabbau.

Hier fand man Erzeugnisse einer Aktivität aus der Römer Zeit, Schriftliche Documente aus den Jahren 1741—1795 und Schriftliche Beweise einer Goldextraktion bis in 1854.

Die geologische Beschreibung bezeichnet eine Mineralisierung mit Silber und Gold führende Adern, fundbar an der Kontakt von Eruptivgestein und Glimmerschiffer. Man beschreibt Grubengänge wie: Franciscus-Theresia, Nepomuceni, Bartolomeu, Victoria, Prinz-Iosef, Constantinus Magnus, Philippi et Iacobi, Fabiani et Sebastiani, Maria Kirchen, Rochus, Prinz Eugenius, Iohann Michaeli. Schachte:

²⁶ Timișoara, FAS, fond. DMB-OFB (Of. Fierului Bocșa), doc. 27/25 februarie 1936.

²⁷ *Bányászati és Kohászati évkönyv*, 1909, I, p. 100—101.

Iohann Michaeli, Leopold, Venceslaus, Ana Abbau und andere Bergwerke, dessen mit Name der Zeit verlohrt, doch durch dennen man zur Zeit, eine Gold, Silber und Kupfer Produktion arhielt.

Die Beschreibung presentiert tehnsche Bergbaubedingungen, Kupfer-Gold, und Silber inhalt und Mass einheiten der Vorzeit für Edelmetale.

Zuletzt beschreibt man die Goldwasche dieser Gegend aus dem Flussland und eine Bibliografie in Kronologische Reihe.

DOUĂ DOCUMENTE REFERITOARE LA ÎNCEPUTURILE FURNALELOR DIN REȘIȚA

Atestată o perioadă de mai bine de o jumătate de secol (1719—1771) drept „centrul mineritului și metalurgiei fierului din Banat”¹, Bocșa era cunoscută îndeosebi datorită atelierelor sale manufacturiere metalurgice. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea aici s-au ivit însă o serie întreagă de probleme energetice generate de distrugerea pădurilor din jurul localității și de căderea de pantă mică a apei râului Bîrzava², determinînd o scădere a producției în momentul în care a crescut cererea pentru produsele metalurgice bănățene (obuze, cazane, sobe, etc.)³, Austria încercînd să compenseze pierderea regiunii miniere Silezia — în urma Războiului de șapte ani a cedat-o Prusiei — prin exploatarea intensivă a Banatului.

Astfel că la ordinul din 8 august 1768 al împărătesei Maria Terezia de a se relua în regia statului instalațiile metalurgice de la Bocșa⁴ și de a se mări cele existente, Christoph Traugott Delius⁵ și Franz Wöginger, ase-

¹ I. Uzun, *Despre istoria societății omenеști și tradițiile mineritului și metalurgiei pe teritoriul microregiunii Reșița*, în, * * * 200 de ani de construcții de mașini la Reșița 1771—1971, vol. I, Reșița, 1971, p. 49.

² *Ibidem*, p. 50; Ceea ce nu permitea decît utilizarea unor roți hidraulice de dimensiuni mici, antrenate de apă prin partea inferioară. Prin urmare era nevoie de un debit de apă mare, imposibil de asigurat de râul Bîrzava în zona Bocșa în perioade de secetă și îngheț, cf. S. Bordan și G. C. Bogdan, *Înființarea și dezvoltarea uzinelor pînă la Eliberarea țării*, în * * * 200 de ani de construcții de mașini la Reșița 1771—1971, vol. I, Reșița, 1971, p. 53.

³ S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, Verlag R. Oldenburg, München, 1967, p. 125.

⁴ În perioada dintre 1736 (15 mai) și 1768 acestea au fost arendate de cîteva ori unor particulari, fiind reluate apoi temporar în regia statului, cf. I. Uzun, *op. cit.*, p. 50.

⁵ A avut un rol deosebit în dezvoltarea mineritului și a metalurgiei în sudul Banatului. S-a născut în Turingia, la Waldhausen, în anul 1728. A studiat, beneficiînd de o bursă a Mariei Terezia, la Schemnitz (Banska-Stiavnica, Selmeczbánya). După terminarea studiilor a fost trimis în Banat ca inginer minier. Aici a activat la Dognecea, Oravița (asesor al Direcției Miniere Bănățene). În această calitate și-a adus o contribuție hotărîtoare la nașterea uzinelor reșițene. Între 1770 și 1772 a fost profesor la Academia de științe montanistice și silvice de la Schemnitz. A devenit apoi consilier de Curte al Oficiului Cameral și Montanistic de la Viena. A murit în vîrstă de 51 de ani, în data de 21 ianuarie 1789, la Florența. Este autorul unor importante lucrări: *Anleitung zur Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen Kameralwissenschaft*, Wien,

sori la Direcția Minieră Bănățeană din Oravița, raportează Curtții imperiale din Viena că Bocșa nu corespunde măririi intenționate⁶, propunând în schimb construirea unor noi uzine la Reșița⁷. În raportul amintit, datat 3 septembrie 1768, Delius și Wöginger au adus următoarele argumente în favoarea locului ales de ei: căderea de pantă mai mare a apei riului Bîrzava — Reșița fiind situată la 20 km în amonte față de Bocșa — ceea ce permitea funcționarea instalațiilor și la debit de apă mic, în felul acesta fiind evitată apariția timpilor morți în procesul de producere al fierului⁸, abundența de material lemnos, Reșița situându-se la limita nordică a unei păduri imense ce se întindea din Munții Semenic pînă la Caransebeș pe de o parte, pe de altă parte pînă în zona Almăjului⁹.

Ținînd cont de faptul că amplasarea unei uzine este o chestiune deosebit de complexă condiționată de o multitudine de factori influențați la rîndul lor de evoluția tehnică și tehnologică a producției, dependenți de posibilitățile de aprovizionare cu materii prime și materiale de calitate, de desfacere rentabilă a produselor, de asigurare a energiei și a mîinii de lucru¹⁰, menționăm că dacă rezolvarea favorabilă a asigurării energiei hidrolice necesare noilor uzine a cîntărit greu în alegerea Reșiței, nu mai puțin importantă a fost existența zăcămintelor de minereu de fier în apropierea așezării¹¹. Și nu în ultimul rînd va fi fost apreciată practicarea în regiune din cele mai vechi timpuri a mineritului și metalurgiei, ceea ce a permis asigurarea mîinii de lucru calificate din rîndul populației autohtone românești, alături de care au fost colonizați specialiști din alte regiuni ale imperiului habsburgic¹².

1773 și *Abhandlung über den Ursprung der Gebürge und der darin befindlichen Erzadern*, Leipzig, 1770. La Dognecea și Anina-Steierdorf există și astăzi puturi care poartă numele Delius. Vezi V. Wollmann, *Dezvoltarea tehnicii miniere din munții Cărașeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Banatica*, I, Reșița, 1971, p. 200; C. Brindza, *Der Mann der die Gründung Reschitzas anregte, Pioniere der Banater Montanindustrie*, III, *Neuer Weg*, 2 octombrie 1984, an 37, nr. 10995, p. 4.

⁶ Iată ce scrie Ignatz von Born în *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Ungarn, an den Herausgeber derselben, Johann Jacob Ferber, Mitglied der Königl. Grossherzogl. Akademie der Wissenschaften zu Siena, und der Ackerbau-Gesellschaft zu Vicenza und zu Florenz*, geschrieben, Frankfurt und Leipzig, 1774, în cea de-a zecea scrisoare, p. 60: Bogschan wo ich Mittagmahl hielte, ist nur vier Stunden von Dognazka entfernt. Der Ort liegt in einem angenehmen Thale, zwischen Thonschiefer- und Kalkhügel, welche auf unserm Saxo metallifero aufgesetzt sind. Mitten durch den Ort läuft der Fluss Bersova. Der Ort selbst steht auf einem Sumpfe, welcher ihn ungesund macht. Als Servien noch unter Kaiserlicher Bothmässigkeit war, stunden viele schöne Gebäude und Eisenhämmer da. Nun ist aber der Eisen-Vertrieb in etwas gehemmet worden. Dem ungeachtet sind noch einige Eisenhämmer, ein Hoh-Ofen, einige Blau-Oefen, die von jenen, in welchen man zu Ronitz die Pocheisen erzeugt, nur an Grösse unterschieden sind, hier befindlich. Man giesst hier Stückkugeln für die Kaiserliche Artillerie. Der Eisenstein wird von Dognazka hieher gebracht;

⁷ S. Mihalik, *Resicza jelene és multja*, Tipografia Hungaria (A. Weisz), Reșița, 1896, p. 104—105.

⁸ *Ibidem*, p. 105.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ S. Bordan, G. C. Bogdan, *op. cit.*, p. 53.

¹¹ *Ibidem*: La Ocna de fier, Dognecea, Delinești, Tîrnova, Slamina (Doman), Ogașul Popii (Reșița), și Tilva Țapului (între Cilnic și Lupac).

¹² *Ibidem*.

Argumentele lui Delius și Wörginger fiind convingătoare, la 31 octombrie 1768 Curtea de la Viena le-a aprobat raportul¹³. A urmat examinarea problemei de către o comisie a oficiului montanistic din Bocșa, comisie formată din Delius, Wörginger, inginerul Steinlein și maistrul minier Redange. La 13 aprilie aceștia și-au prezentat raportul Curții imperiale de la Viena. Acesta cuprindea o hartă a zonei unde urmau să fie amplasate uzinele, un program de muncă și un preliminar detaliat de cheltuieli¹⁴.

Zona de amplasare a viitoarelor uzine este cercetată încă o dată de către consilierul aulic Schöner, acesta avînd sarcina de a verifica și planurile întocmite de comisia amintită mai sus. Găsind regiunea propice și planurile corecte, la 20 octombrie 1769 Schöner a trimis președintelui civil al Banatului¹⁵ raportul prin care confirma exactitatea celor transmise de comisie. Prin urmare, la 25 octombrie 1769 contele Carl von Clary und Altringen a ordonat începerea lucrărilor de construcție a noilor furnale¹⁶.

Ceea ce s-a și întîmplat la 1 noiembrie 1769. Planurile de construcție au fost elaborate de către Francisc Müller, consilier la Direcția din Oravița, și Iosif Redange, maistru minier la Dognecea¹⁷. Peter Korb maistru dulgher din Oravița și Kleschko Martin¹⁸ maistru zidar din Biserica Albă (Bela Crkva — R. S. F. Iugoslavia) au fost însărcinați cu conducerea lucrărilor de dulgherie, respectiv de zidărie¹⁹.

Una din problemele rămase nerezolvate și după începerea lucrărilor de construcție a fost cea a suprafețelor de pădure și pășune care urmau să fie atribuite uzinei. În urma insistențelor conducătorilor lucrărilor, la 21 aprilie 1770 a sosit de la Timișoara o comisie care a desemnat terenurile necesare. Predarea nu s-a făcut însă nici de data aceasta, chestiunea găsindu-și rezolvarea abia în anul 1773²⁰.

Construcția a înaintat într-un ritm destul de rapid, astfel că în ciuda greutăților, a întreruperilor și a greșelilor²¹, în 1771 au fost terminate 2 furnale, 4 forje (ciocane), toate cu cuptoarele lor de încălzire, un șopron pentru cărbune și altul pentru piese fabricate. Tot atunci a fost terminat și canalul deschis pentru adus apă la furnale, canal proiectat de Delius²².

¹³ Gh. Cimponeriu, *Din istoricul Reșiței*, în *Buletinul U.D.R.*, vol. I, Reșița, dec. 1930; nr. 2, p. 17.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Contele Carl von Clary und Altringen, președinte civil al Banatului între anii 1769—1774, vezi: Johann Heinrich Schwikker, *Geschichte des Temeser Banats*, Pest, 1872, p. 425.

¹⁶ S. Mihalik, *op. cit.*, p. 106.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ În unele documente apare și grafia Klesko sau Kleske.

¹⁹ S. Mihalik, *op. cit.*, p. 106.

²⁰ Gh. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 18; S. Mihalik, *op. cit.*, p. 113.

²¹ Arh. M. J. I. R., doc. nr. 9724: După ce construcția a fost atît de înaintată încît ambele furnale puteau fi puse în funcțiune, la 29 ianuarie 1771 Redange a fost trimis de Direcția Minieră din Oravița la Reșița pentru a inspecta furnalele înainte de darea lor în funcțiune. Între timp sosise la Oravița raportul care înștiințea despre unele infiltrații de apă la rezervorul de apă al unui ciocan (forjă). În timpul inspecției s-a prăbușit o parte a zidului rezervorului, motiv pentru care constructorul, maistrul Kleschko, a fost arestat și obligat să reconstruiască zidul pe propria-i cheltuială, ceea ce s-a și întîmplat.

²² Ing. Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de Fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor*, ed. a III-a, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Centrală, București, 1936, p. 13.

Puse în funcțiune la 3 iulie 1771 furnalele au adus deja în prima jumătate de an de activitate un câștig de 4 721 florini, devenind cea mai importantă uzină metalurgică din Banat²³.

În anexe reproducem atât în limba germană cât și în traducere românească două documente referitoare la construcția celor două furnale la Reșița.

Fără a insista asupra comentării lor, deoarece ele vorbesc de la sine, trebuie totuși să observăm că primul²⁴ cuprinde instrucțiunile adresate de către Wöginger și Delius maistrului minier din Dognecea Redange și controlorului uzinal din Bocșa, Schuhmann, referitoare la atitudinea pe care cei doi „comisari“ urmau s-o adopte în cursul discuțiilor cu membrii comisiei ce aveau să sosească la Bocșa în 21 aprilie 1770. Redange și Schuhmann erau instruiți pentru a fi atenți la: terenul și pășunile uzinei; întinderea zonelor acoperite cu păduri ce urmau să fie atribuite acesteia; locul de unde să fie tăiată și cantitatea de lemne necesară arderii varului și cărămizilor; construirea drumului între Bocșa și Reșița și contribuția pe care aveau să și-o aducă la aceasta Erariul pe de o parte și țăranii români din satele învecinate pe de altă parte; robota pe care aceiași țărani urmau s-o presteze la construcția furnalelor.

Cel de al doilea document este un raport săptămînal (10—15 septembrie 1770) adresat Direcției Miniere din Oravița de către topograful minier Hierchenröder și de conducătorul de lucrări Lorenz Rudolph; el cuprinde pe primele două pagini și aprecierile lui Wöginger pe marginea celor relatate în raport²⁵.

Raportul ne dă informații detaliate referitoare la prospectările de minereu de fier în zona Reșiței; stadiul lucrărilor de zidărie și dulgherie în acel moment; forța de muncă calificată și necalificată folosită; transportul de materiale de construcție și prețul acestuia; producția cuptorului de var și a celui de ars cărămidă; aprovizionarea cu accesorii; îmbolnăvirea maistrului „Kleske“ și perturbațiile produse de aceasta în procesul de producție.

Ambele documente au fost cunoscute de către Mihalik Sándor, autorii ulteriori folosindu-i lucrarea atunci cînd se referă la aceste momente din istoria industriei reșițene. La fel s-a întîmplat și cu alte atestări ale acesteia. Tocmai de aceea considerăm necesară publicarea documentelor întemeierii industriei grele reșițene, lucrarea de față considerîndu-se doar un modest început.

RUDOLF GRÄF

²³ S. Jordan, *op. cit.*, p. 125. Interesant este faptul că faimoase uzine metalurgice europene au fost înființate în urma celei din Reșița: Krupp din Essen în 1811, Skoda din Pilsen în 1859/1860, Witkowitz (Cehoslovacia) în 1829, Donawitz (Austria) în 1836, cf. S. Bordan, G. C. Bogdan, *op. cit.*, p. 53.

²⁴ Arh. M. J. I. R., doc. nr. 9743.

²⁵ Arh. M. J. I. R., doc. nr. 13223.

ANEXA A

Nr. 31.

D 18 Aprilie 770.

An dem Dognazkaer Bergmeister Redange, und Bogshaner Werks Controlor Schuhmann.

Die denenselben wegen übernehmung des Reshizaer Terrains und der Waldung Ertheilte Instruction.

Anzufügen; da Verlautet dass den 20 oder 21 dies die Von der K. Landes Administration zu übergebung des Reshizaer Terrains und Waldung bestimmte Commission in Bogshan eintreffen wird, so findet man Vor Nöthig Ihnen Beyden Von dieser Berg Direction (hierin) ernannten Commissarien nachstehendes zu ihrer Instruction hiebey zu Verordnen;

1-mo Ist dahin anzutragen dass nicht allein, das dieseits der persawa gelegene Thal, wo die Krug Eisen Werker hingebauet werden, sondern auch ausserdiesen ein genugsamer Terrain zu den Vor das Werk erforderlichen Wiesen zugetheilet werde.

2-do Vorzüglich das Augenmerk dahin zu nehmen ist, dass dem Werk eine solche Waldung zugemässen werde, welche durch lange zeiten hinaus Sufficient ist, so ist, auf diesen Punkt ganz besonders fürzudenken, damit sonach mit der Zeit nicht abermahl um eine Neue zumassung Eines Stücks Waldung welches bis dahin Vielleicht durch die Landesunterthane ruinirt seyn dürfte, angesuchet werden müsse woheren nun die von der K. K. Landes Administr. abgeschickte Commission bevollmachtet ist, die Waldung alsogleich zu übergeben so ist eine rüchtige Beschreibung aller dem Werk zu Theilende Gebürg nach ihrer Benennung wie auch der Gränzen zu machen, und alsogleich zu Aufwerfung der Hotar-Hügel zu schreiten worüber sonach ein accurate Wald und Terrain Charten Verfasset werde würd.

3-tio Da es jezt gleich die Nothwendigkeit erheischet ein quantum Clafter Holz zum Kalk=und zieged Brennen zu schlagen, so ist mit der Wald Commission auszumachen, wo solches in der nähe des Werkes am fügichsten geschlagen werden könne, wo sodann zu dessen schlagung alsogleich hand anzulegen und solches mittelst Freywilligen Holzschlägern Vorzunehmen seyn wird.

4-to Bey der Waldbereitung ist eröffnete Commission auf die jenigen Örter zuzuführen, wo die Landesunterthanen so grosse Waldschädlichkeiten Verübet haben, wobey dann in überlegung zu ziehen seyn wird, wie die grosse Quantität der umgehaute Bäume zum Nutzen des Werks zuguten gebracht werden könne, und ob nicht daselbst zuerst der holtzschlag anzulegen seye, um dieses Ruinirte Holtz zur Kohlung aufzuarbeiten, und in Claftern zu seggen. Wobey dann zugleich in überlegung zu nehmen ist, Wie Viel Tausend Clafter Holtz dieses jahr wegen der Nothwendigen Austrocknung Aufzusezen seyen. Auch komt hierbey noch anzumerken dass zugleich ein Convenabler Platz ausfündig gemacht werde, wo ein Kohl=Dorf zu Ansiedlung der Kohlbrennerschaft errichtet werden könne.

5-to Ist nicht minder Vorzüglich dahin zu sorgen dass der weeg Von Bogshan bis Reshiza in einen guten und brauchbaren stand hergestellt werde. Zumahlen nun dieser weeg nicht allein dem Bogshaner und Reshizaer Werk sondern auch allen dortherum gegen Carashova und Caransebesh zuliegenden Dörfern gleichviel nuzet, und es folglich billig ist, dass das Land zu herstellung dieses Weegs das seinige beytrage, so ist eröffnete Commission hierowgen das nöthige, und zwar folgergestalt Vorzustellen, dass Von seiten des Werks die Häuer zum sprengen, nicht minder die zimmerleute zu denen erforderlichen Brücken, nebst Eisenzeug, Pulver, Schantzzeug, und übrige Requisiten, auch Brücken Bauholtz herbegeben. Von seiten des Landes aber die hierbey erforderliche hand=und zug Roboth ohne Bezahlung prastiret werden möchte, wie solches ohnehin in denen Bergwerken bey dergleichen Gemeinschaftl. Brücken und Weegen eingeführet und gebräuchlich ist.

6-to Zugleich ist auch Respectu hand und zug Roboth gegen Baar bezahlung zu dem Bau des Eisenwerks selbst das erforderliche auszumachen damit die jenigen Dörfer welche diese Roboth zu leisten haben werden bestimmt und angewiesen und hierowegen die betreffende unter Verwalters belehret werde mögen.

7-mo Haben die Commissarii bey diesen besichtigung und unterhandlungen, den Bogshaner Waldbereiter den Eisenstein Hutman Schrop, und den den Reshizaer Bau Besorgenden zimmermeister Korb als welche beyde leztere die dortige Waldgegenden Besonders gut kennen, in diesen Commissionsgeschäft mit zuziehen.

Da übrigens diese ganze Sache den Höchsten Nuzen des K. K. ararii betrifft, so haben sie Commissarii selbigen in diesen ganzen geschäft lediglich zum Augenmerk zu nehmen, damit derselbe auf das beste und genaueste befördert werde, wornach sie nach Vollendung dieses geschäfts den ausführlichen Bericht hierüber an diese K. K. Berg Direction zu erstatten haben werden.

Franz Xav. Wöginger
Christoph Delius

ANEXA A₁

Nr. 31.

18 aprilie 1770.

Către maistrul minier Redange și controlorul uzinei din Bocșa, Schuhmann.

Instrucțiunile date acestora, referitoare la preluarea terenului Reșiței și a pădurilor.

A se adăuga: deoarece se comunică sosirea la Bocșa, în 20 sau 21, a comisiei hotărâte de administrația c.c. a țării, în scopul predării terenului Reșiței și al pădurii, găsim necesar a vă ordona următoarele instrucțiuni dumneavoastră, celor doi comisari numiți de această direcțiune minieră:

1-mo Să se propună ca nu numai valea de pe malul de dincoace al Bîrzavei, unde vor fi construite uzinele de fier, să fie repartizată, ci și un teren suficient pe lângă pășunile care vor fi ocupate de uzină.

2-do Atenția să fie îndreptată spre asigurarea repartiției unui lot de pădure, care să asigure pe termen suficient uzinele, avîndu-se în vedere la acest punct, în special evitarea unei cereri ulterioare cu scopul primirii unor alte păduri, care la timpul respectiv s-ar putea să fie deja ruinate de supușii țării. În măsura în care comisia trimisă de administrația c.c. a țării este imputernicită de a preda imediat pădurea, este necesar să se facă o descriere corectă a tuturor munților care se vor repartiza uzinei conform numelui lor, ca și a granițelor, și de a se trece imediat la ridicarea colinelor de hotar, executîndu-se apoi o hartă exactă a pădurii și terenului.

3-tio Deoarece este imediat necesară tăierea unei cantități de lemne pentru arderea varului și a cărămizilor, trebuie stabilit cu această comisie unde poate fi tăiată în condiții favorabile în apropierea uzinei, fiind necesar să se treacă imediat la tăierea acestora cu ajutorul tăietorilor de lemne voluntari.

4-to Cu ocazia amenajării silvice să se arate comisiei amintite și acele locuri unde supuși i-au făcut pagube atît de mari, fiind necesar să se aprecieze cantitatea de copaci tăiați care pot fi puși la dispoziția uzinei, cît și dacă nu trebuie început abatajul acolo, în scopul transformării în mangal a acestui lemn depreciat și a tăierii lui în stînjeni:

Trebuind să se aprecieze totodată cîte mii de stînjeni de lemn vor fi tăiați în acest an în scopul uscării lor.

Mai trebuie menționat că tot atunci trebuie găsit un loc convenabil unde poate fi ridicat un sat de cărbunari în scopul colonizării sale cu cărbunari.

5-to Nu este mai puțin important de a se lua măsuri ca drumul de la Bocșa pînă la Reșița să fie realizat într-o stare bună și folosibilă. Cu atît mai mult, cu cît acest drum nu este folositor doar uzinei din Bocșa și celei din Reșița, ci și tuturor satelor din jurul Carașovei și Caransebeșului, fiind astfel echitabil ca țara să-i aducă contribuția la realizarea acestui drum. Astfel că trebuie prezentate cele necesare comisiei amintite și anume următoarele: că uzina va da artificierii necesari lucrărilor miniere, nu mai puțin dulgherii pentru podurile necesare, pe lângă sculele de fier, praful de pușcă, uneltele necesare construirii terasamentelor

și celelalte accesorii, ca și lemnul pentru construirea podurilor. Din partea țării însă robota manuală și de tracțiune animală necesară să fie prestată gratuit, după cum aceasta a fost introdusă și este folosită în mine, la asemenea poduri și drumuri comunale în mod obișnuit.

6-to Totodată trebuie stabilită și robota de mină și de tracțiune contra plății în bani peșin, pentru construirea uzinei de fier însuși, în scopul stabilirii și indicării satelor care trebuie să efectueze robota, și a îndrumării subadministratorilor respectivi în acest scop.

7-mo Dumneavoastră, comisarii, îi veți include în această comisie, cu ocazia inspecției de efectuat și a tratativelor, pe amenajatorul silvic al Bocșei, metalurgul din Ocna de Fier, Schrop, și pe Korb dulgherul responsabil pentru construcția uzinelor reșitene, deoarece ultimii doi cunosc foarte bine zonele păduroase de acolo. Pentru că de fapt această chestiune privește beneficiul Erariului c.c., voi comisarii trebuie să vă îndreptați atenția în direcția favorizării acestuia pe cât posibil, după care, în urma încheierii acestei afaceri, veți face un raport amănunțit către Direcția Minieră c.c.

Franz Xav. Wöginger

Christoph Delius

ANEXA B

Ad Rubr. Schurffung

Beschiehet recht dass gegen abend in dem abfallende Gebürg einer weissen mit Eisenstein Vermischten Cluft noch ein Stollen mit zwey Mann getrieben wird, und solche hirmit Continuiert werden.

Ad Rubrq. Extranote

ad 2-dum Da man unereinstens an das Weisskürchner Verwalter Amt schreibet, dass selbes dem Maurer Pallier Kleschko nacher Reschiza beordnen sollen, als ist anderseits der Bereits dahin abgegangene Zimmer Pallier Korb wege errichtung des Staab=Hammers alhier Vollkommen belehret, und ihme auch die Risse übergeben worden, wesweg sich nach desen angab hierinfalls zu Reguliren ist.

Ubrigens werden Morgen 8 Maurer Von hier dahin abgeschicket, welche also-gleich anzustellen, und jeden Tägtl. 36 kr zu Verabfolgen sind. Wie dan auch die Vor Besagte Maurer zur dahin Lieferung erforderliche zwey Vorspann wäg Von Hier Bis nacher Reschiza mit dem Reglamentmässigen Betrag daselbst zu bezahlen sind.

Wie nicht minder auch das Fuhr Lohn Von hier nacher Saska und wiederum zurück pr 48 kr dem Maurer Marko, da er für sich und die übrige Maurer Kozen und wäsch abgeholtet, zu ersetzen, und unter obige Fuhrbons unkösten anzurechnen kommet.

Der übrige Inhalt dienet zur nachsicht. Oraviza den 24 Sber 1770.

Franz Xav. Wöginger

Reschizaer Bauwesens

Unterthänig gehorsamster Wochen Rapport von 10-ten bis incl 15-ten Septem-ber 770.

Eisenstein Schürfung.

Im dem auf den mittägigen Gebürg, einigen Eisenstein Flötzen nach auf 5½ Clr abgesunkenen saigeren Schacht ist der gnädig anbefohlene Durchschlag diese Wochen bewürket worden, und wird somit denen Flötzen nach noch weiter mit 4 Mann abgeteufet.

Weiter gegen abend wird mit 2 Mann einigen einbrechenden Eisensteinenen Mugeln Stollenmässig nachgebrochen;

Dagegen noch mehr gegen abend und zwar in dem abfallenden Gebürge einer weissen mit Eisenstein Flötz vermischten gegen Morgen streichenden Cluft noch

ein Stollen mit 2 Mann ferner und bis auf weitere Hochgnädige Befehle angetrieben wird.

Maurer Arbeit

Seyend durch die alhier in Arbeit stehende 13 Maurer und 2 Buben (nachdem zwey hievon 4 Tage, einer 2 Täg, und einer die ganze Wochen krank gelegen) die obere fliegel Mauren auf denen Hochöfen, und also diesen an dem Mauer Werk bis auf die Stellung völlig hergestellt, dann die beyden Seiten Mauren des Auslaufs=Grabens von der Rad Stuben, und die untere Giebel Mauer vollständig aufgeführt und angeworfen worden.

Hammer Arbeit

Durch die alhier in Arbeit stehende 15 Mann Zimmerleuth wurde jenen abgewichener Wochen das zur Staabhammer Dachung benöthigte Holtz behauen, und ordentlich zugerichtet.

Handlanger et Sarahoren

Diese Wochen seyend bey denen vorangezeigten Mauern 42 bey den Malter machen, Kalk ablöschen, und Ausraumung der Raad Stuben 16, bey dem Staabhammer Platz planiren und Fundament ausgraben 20, bey den diesfälligen Wasser Graben 30. dann bey dem unteren auslauf Graben 64. zusammen also 172 Mann in arbeit gestanden; hiebey kommet gehorsamst anzuzeig, dass die obbemelte in dem Staabhammer Graben angelegte 30 Mann, solchen auf 15. Clr: 3 und 4 Schuh tief und in der Sohle 2 claft. breit, verlängert, und weiter hinunter auf 25. Clafter zu rassieren angefangen die leztern 64 Mann hingeg, in dem untersten Auslaufgraben die zuruckgebliebene Sohle auf 35. Clafter 2.2 $\frac{1}{2}$ auch 3 Schuh tief in der gewöhnlichen Breite des Grabens von unten herauf nachgenommen haben.

Fuhren und zug arbeit

Mittelst 10 Wägen seyend jezt verflossener Wochen zum Kalch und Hochöfen 19 Claft brenn Holtz mit 21 Wägen 45 Claft Stein zum Staabhammer, mit 2 Wägen 10 fuhren Sandt und 49 fuhren Kalch, mit 3 Wägen 10360 Ste Ziegel zum Hochöfen frügel Mauren, und mit 12 Wägen durch 5 Täg (da selbe in zwey Täten 5 mahl gefahren) 633 Schuh Quadrat Steine beygeführt worden.

Kalch Ofen

Ist den 15-te dñes wiederum mit einen Brand in Operation gesetzt worden.

Zügl Ofen

Seyend bis Ende dieser Wochen auf denen sammelt 5 Tischen 70000 Ste zügel geschlagen worden, und wird somit bis 100000 zusammen, und in brand gebracht continuiret werden.

Requisiten Beyschaffung

Ist diese Wochen auser 4100 st Schindl weiter nichts beygeschaffet worden.

Extra Notata

1-mo wird der Kranken Rapport von abgewichenen wochen zur Hochgnädigen Einsicht gehorsamst beygebogen.

2-do sollen gehorsamst einberechten dass Mauer Pallier Kleske bereits den 4-ten hujus krank von hier abgegangen und zu Dato ohngeachtet neuen allschon demselben wegen seiner alhier nothwendigen Gegenwart geschrieben, nicht re-vertiret, wenn man mit Ausgrabung und Planirung des Stabhammer Platzes und Fundament nach angabe des zimmer Meisters Korb auf 5 Schuh bis 22-ten dieses vollkommen zustande zu kommen gedenken und soforh auch alsogleich nach Hochgnädig Befehl an dem Mauerwerk der Anfang gemacht werden könnte so ist auch weillen und weder von diesfälligen Bauwesens etwas übergeben, weder die gnädige Intention, wie ein oder anderes hergestellt werden sollte, bekannt, der Korb aber sich eben verlauten lasset, dass ihme die diesfällige Absicht nebst seinen gehabten Diurnum schon seit anfangs Julii abgenommen worden, und sich daher nichts annehmen könne, auch dermalen schon wiederume 5. Täge abwesend die Gegenwart ermelten Palliers Kleschko, wie nicht minder, da die hiesigen Mauer um so erforderlich, als wiedrigenfalls das ganze bauwesen merklich gehemmet wurde.

3-tio Ist der zur Aufsicht gnädig anhero verordnete Bogschaner Hausser (Husar? — R. G.) Klimek den 13-ten dieses dahin eingetrofen, und sofort auch zur disfälligen Verrichtung angestellt worden.

J Hierchenröder

Markscheider

Lorenz Rudo:ph

Bauführer

ANEXA B₁*Construcțiile reșițene*

Supus raport săptămînal din 10 pînă incl. 15 septembrie 1770.

Referitor la rubr. explorare

Este bine că doi oameni sapă încă o galerie în panta muntelui într-o fantă albă amestecată cu zăcămint de minereu de fier, ea fiind continuată astfel.

Referitor la rubr. extranote

ad 2-dum Deoarece între timp se scrie către oficiul administrativ din Biserica Albă, pentru ca acesta să-l trimită la Reșița pe maistrul zidar Kleschko, pe de altă parte maistrul dulgher Korb, plecat deja în această direcție, a fost instruit cu privire la ridicarea forjei fiindu-i predate și planurile, se va ghida după aceste indicații. De altfel, mîine vor fi trimiși de aici 8 zidari într-acolo, care trebuie puși imediat la muncă, fiecăruia urmînd să i se achite zilnic 36 de creițari.

La fel vor fi plătiți cu suma regulamentară zidarii amintiți pentru transportul lor cu 2 atelaje de aici pînă la Reșița.

Nu în mai mică măsură să fie despăgubit și zidarul Marko cu 48 de creițari, incluși la plata cărăușiei, pentru achitarea transportului de aici la Sasca și înapoi, deoarece a preluat pentru sine și ceilalți zidari pături și haine.

Restul cuprinsului servește drept înștiințare. Oravița, 24 sept. 1770.

Franz Xav. Wöginger

Construcțiile reșițene

Supus raport săptămînal din 10 pînă incl. 15 septembrie 1770.

Prospectarea minereului de fier

În puțul vertical adîncit la 5½ de stînjeni după un zăcămint de fier din munții de miazăzi, a fost realizată în această săptămînă străpungerea ordonată, el fiind adîncit în continuare cu patru oameni de-a lungul zăcămintului.

Mai departe înspre apus se exploatează cu 2 oameni, bolovani rotunzi de minereu de fier.

Și mai mult înspre apus și anume în panta muntelui într-o fantă albă amestecată cu minereu de fier se exploatează cu doi oameni încă o galerie pînă la ordine contrare.

Lucrări de zidărie

Cu cei 13 zidari și 2 băieți (după ce doi dintre ei au fost bolnavi 4 zile, unul 2 zile și unul întreaga săptămînă) a fost terminat zidul de sprijin superior al furnalului, acesta fiind deci complet gata pînă în acest punct, apoi au fost ridicate în îngrime și tencuite ambele ziduri laterale ale canalului de scurgere de la camera de angrenaje și zidul de fronton inferior.

Lucrul la forjă

Cu cei 15 dulgheri care lucrează aici, săptămîna trecută a fost pregătit și fașonată lemnul necesar acoperișului forjei.

Muncitori necalificați și salahori

În această săptămînă au lucrat la zidăriile arătate anterior 42 de oameni, la amestecul mortarului, stingerea varului și săparea camerei angrenajelor 16, la nivelarea locului pentru forjă și la săparea fundamentului 20, la canalul de apă 30, apoi la canalul de scurgere de jos 64, deci 172 de oameni în total. Adăugăm cu su-pușenie că cei 30 de oameni delegați să lucreze la canalul forjei l-au extins la 15 stînjeni 3 și 4 picioare adîncime și la 2 stînjeni lățime pe fundul canalului, începînd să niveleze în continuare pe o lungime de 25 de stînjeni. Ultimii 64 de oameni au recuperat rămînerea în urmă aducînd tălpița la o lungime de 35 de stînjeni, 2½ și 3 picioare adîncime pe lățimea obișnuită a canalului de scurgere, lucrînd de jos în sus.

Cărăușie și tractiune

Săptămîna trecută au fost aduse cu 10 care la cuptorul de var și la furnal 19 stînjeni de lemn de foc, la forjă 46 stînjeni de piatră cu 21 de care, cu două care 10 transporturi de nisip și 49 de transporturi de var, cu 3 care 10 350 de bucăți de

cărămidă pentru zidul de sprijin al furnalului, și cu 12 care în 5 zile (pentru că acestea au circulat în cinci zile de două ori) 633 de picioare de pietre cubice.

Cuptorul de var

A fost repus în funcțiune în 15 ale lunii, fiind aprins.

Cuptorul de ars cărămidă

Pînă la sfîrșitul acestei săptămîni au fost făcute pe toate cele cinci mese 70 000 de bucăți de cărămidă, continuîndu-se (producția — R. G.) pînă la 100 000 care vor fi arse apoi împreună.

Procurarea de accesorii

Cu excepția a 4 100 de bucăți de șindriliă nu a fost adus nimic altceva.

Extra notată

1-mo Este anexat cu supușenie raportul medical pentru săptămîna trecută în scopul analizării sale.

2-do Raportăm supus că maistrul zidar Kleske a plecat bolnav de aici deja în data de 4 ale acestei (luni — R. G.) nerevenind pînă astăzi, în urma scrisorii noastre prin care l-am anunțat de necesitatea prezenței sale aici, așa că la indicațiile maistrului dulgher Korb se intenționează ca pînă în 22 săparea și planarea locului forjei și a fundamentului să ajungă la 5 picioare, putînd fi astfel începută conform înaltului ordin și construcția zidăriei, însă nu a fost predat nimic din construcțiile de aici, nefiind cunoscut nimic despre intenția binevoitoare asupra modului de realizare a acestora, Korb anunță însă că respectiva intenție ca și diurna i-au fost retrase deja la începutul lunii iulie, prin urmare el nu se poate angaja la nimic, el fiind de fapt din nou 5 zile absent, (astfel că — R. G.) prezența amintitului maistru Kleschko, și nu mai puțin cea a zidarilor este cu atît mai necesară, cu cît în caz contrar întregul mers al construcțiilor va fi vizibil prejudiciat.

3-tio Bocșanul Haussar (husar? — R. G.) Klimek trimis aici pentru supraveghere a sosit în data de 13, fiind angajat imediat în acest scop.

J Hierchenröder

topograf minier

Lorenz Rudolph

conducător de lucrări

ZWEI URKUNDEN ÜBER DIE GRÜNDUNG DER HOCHÖFEN AUS REȘIȚA

(Zusammenfassung)

Der Verfasser bringt einen Aufsatz über die Entstehung dieses so wichtigen Eisenwerkes und Industrieortes Reșița, gefolgt, im Anhang, von zwei Urkunden in deutscher Sprache und rumänischer Übersetzung, aus dem Archiv des Kreismuseums für Geschichte aus Reșița. Die Urkunden geben einen Einblick in die Probleme die die Gründer des Eisenwerkes Reșița zu lösen hatten: das Problem des Waldterrains, der Arbeitskraft, der Löhne, des Materialientransportes, der Krankheiten u.s.w.

CÎTEVA CONSIDERAȚIUNI ISTORIOGRAFICE PRIVIND UN EXEMPLAR DIN „ISTORIA PENTRU ÎNCEPUTUL ROMÂNILOR ÎN DACHIA”, A LUI PETRU MAIOR, EDIȚIA PRINCEPS, AFLAT ÎN BIBLIOTECA VATICANULUI

În Biblioteca Vaticanului din Roma, sub cota „R. G. Oriente, IV, 909^a”, se află un exemplar din ediția princeps a *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior¹. Exemplarul este coligat cu o altă tipăritură a lui Petru Maior *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*², imprimată de asemenea la Buda, în 1809, cu aproape 4 ani înainte, tot în Tipografia Universității chesaro-crăiești în care erau tipărite cărți în majoritatea limbilor vorbite de popoarele aflate în imperiul habsburgic, printre care și cele din sud-vestul european.

Referindu-ne la exemplarul *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia* aflat în fondurile orientale din Biblioteca Vaticanului, semnalăm acele particularități care îl caracterizează și îl singularizează, deosebindu-l de altele prin însemnele dobândite de-alungul unui veac și jumătate³.

Menționăm întâi de toate prezența unei etichete pe cotorul coligatului, pe care sînt imprimate cu majuscule latine titlul prescurtat al cărții și numele autorului.⁴ De reținut că pe etichetă se află numai titlul *Istoriei*,

¹ I. Bianu, N. Hodoș, D. Simionescu, *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, III, București, 1912, p. 57—61; (BRV 809); T. Furdul, *Un exemplar unic din Istoria pentru începutul românilor în Dacia a lui Petru Maior*. Ms. trimis spre publicare; Idem, *Un exemplar prețios din ediția princeps Istoria pentru începutul românilor în Dacia a lui Petru Maior*, în „Acta MP”, V, 1961, p. 679—683.

² I. Bianu, N. Hodoș, D. Simionescu, *op. cit.*, p. 6—10; (BRV 765); A. Andrea, *Cîteva date despre răspîndirea operei lui Samuil Micu și Petru Maior în Transilvania*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria *Historia*, 1983, p. 33, 39, 40; M. Protase, *Petru Maior — Un ctitor de conștiință*, București, 1973, p. 105, 106; I. Lungu, *Școala Ardeleană. Mișcarea ideologică națională iluministă*, București, 1978, p. 128; I. Mărza, *Lucrări de Petru Maior în colecții de carte veche din Alba Iulia*, în „*Marisia*”, VI, 1976, p. 255—271.

³ Avem în vedere, nu cei 174 de ani de la apariția pînă azi, ci anul în care, circulația acestui exemplar a încetat, el ajungînd în posesia Bibliotecii Vaticanului, unde a dobîndit ultimile însemne, biblioteconomice, ale acestei instituții de la Roma. Colateral, a se vedea Fișele-descriptive de la Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, sub cotele C.R.V. 262; C.R.V. 263; C.R.V. 264; C.R.V. 265; C.R.V. 266; C.R.V. 267; C.R.V. 268; C.R.V. 301; C.R.V. 305; C.R.V. 420; C.R.V. 439; C.R.V. 467.

⁴ Pe eticheta de pe cotorul copertii comune a celor două coligate, se află numai titlul prescurtat al *Istoriei* („ISTORIA”) și numele lui Petru „Maior” nu și titlul tipăriturii *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* este — considerăm noi — preferențială prima avînd o pondere culturală și istorică mai importantă, fapt apreciat de Ștefan Moldovan. Problema continuității și permanenței poporului

nu și a celui alt coligat *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*. Caracterul literelor latine este diferit față de cel de pe etichetele de cotor al exemplarelor din această tipăritură cunoscute de noi în bibliotecile publicate din țară.⁵

În al doilea rând, pe prima față a foi de gardă antefoaia de titlu, se află o însemnare cu litere chirilice, în care se spune că în 1849 a încetat din viață Teodor Borza. Însemnarea este făcută de Achim Luca „gînerele dînsului” — ca să redăm formularea autorului. (A se vedea facsimilul). Dacă din însemnare aflăm nu numai gradul de rudenie a celui care a făcut consemnarea, dar și forma de politețe în care a relatat-o, reverență frecvent folosită în lumea satelor transilvănene, în schimb nu ni se dau știri despre localitatea în care s-a făcut relatarea, și nici alte date despre defunct. De altfel, însemnarea era destinată generațiilor viitoare din familie, care erau în posesia exemplarului. În subsidiar, semnalăm că în onomastica românească din Transilvania, mai ales în Țara Moșilor, sînt frecvente numele de familie Borza și Achim, deci nu excludem ideea ca exemplarul să fi circulat și în părțile Munților Apuseni, în Abrud sau Cîmpeni. (vezi facsimilul).

Sub prima însemnare, se găsește o alta, scrisă cu litere latine, unde citim: „O am cumpăratu” și semnează „Ștefan Moldovan presbit al Mediașului”. Acest nou posesor al *Istoriei*, nu este altul decît fostul vice-prefect al Mediașului și al ținutului Cetatea de Baltă, fruntaș român în tabăra lui Avram Iancu, participant activ, revoluționar, la evenimentele din 1848 și 1849, fiul ofițerului Nestor Moldovan din Regimentul românesc de graniță al Legiunii a II-a de la Năsăud. Despre viața, activitatea și personalitatea lui Ștefan Moldovan, se găsesc relatări importante în scrierile lui Ștefan Pascu, Ștefan Metes, Coriolan Suciu, Gheorghe Nagy, I. I. Rusu, Liviu Patachi, George Togan și alții, dar mai ales în cele ale lui Ioan Chindriș.⁶ Printre intelectualii români revoluționari care au participat în 3/15 mai 1848 la Marea Adunare Națională de la Blaj, pe Cîmpia Libertății, a fost și Ștefan Moldovan, care împreună cu Simion Bărnuțiu, Gheorghe Barițiu, Timotei Cipariu, Aron Pumnul, Andrei Șaguna și Avram Iancu, au redactat *Petițiunea Națională*, cum era denumit programul revoluției de către participanți. A întreținut relații de colaborare cu Gheorghe Barițiu, Alexandru Papiu-Ilarian, Axente Sever, Eftimie Murgu, Vasile Moldovan, cu Timotei Cipariu și Ion Micu Moldovan. În cei cîțiva ani pe care i-a petrecut la Hațeg, Ștefan Moldovan a consacrat un timp prețios descifrării inscripțiilor epigrafice din sanctuarul de la Sarmizegetusa și ale celor de pe pereții interiori ai bise-

român în spațiul etnogenetic carpato-danubiano-pontic, era și atunci, la fel de acută ca și în zilele noastre. Cartea trebuia să fie în prima linie de front ideologic pentru cercetătorii implicați în acest dialog, declanșat în Europa.

⁵ Considerăm necesară acordarea unei atenții speciale acestui gen de imprimare: etichete de dimensiunea mărcilor poștale mijlocii, aceasta, cu atît mai mult cu cît toate sînt *unice*. Fiecare imprimare presupune un timp fizic consacrat culegerii de litere la text de 2—7 cuvinte. Aceste foi (uneori bucăți de piele) constituie un mic, dar important capitol de identificare și recuperare a unor date referitoare la literele folosite (pentru secolele XVIII și XIX) de atelierele de legătorie din tipografiile epocii, în Transilvania.

⁶ * * * George Barițiu și contemporanii săi, (vol. VI): *Correspondență de la...* Ștefan Moldovan. Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș, etc., *Documente literare*, București, 1983, p. 257.

ricilor române de rit răsăritean de la Riu de Mori și Densuș (secolul XIII—XIV), ale cărui rezultate au fost publicate de Iacob Radu în *Istoria Vicariatului greco-catolic al Hațegului*, carte tipărită la Lugoj în 1913. Tot la Hațeg, Ștefan Moldovan a întocmit, între 1852—1857, o statistică a tipăriturilor românești vechi rimnicene aflate în Țara Hațegului.⁷

Urmînd exemplul lui Gheorghe Șincai⁸ și în context cu același dezerat pe care îl urmăreau Petru Maior, Gheorghe Barițiu⁹ și Alexandru Papiu-Ilarian¹⁰, Ștefan Moldovan s-a dovedit a fi unul dintre intelectualii români transilvăneni care a adus imense servicii istoriografiei românești. Prin copierea selecționată și sistematizarea unor documente istorice privitoare la români, din *Diplomatiariul Keményan*¹¹, a pus în valoare, publicîndu-le în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” și în „Gazeta de Transilvania” importante informații relative la Transilvania. Pentru meritele amintite mai sus, prezența semnăturii lui Ștefan Moldovan este implicată în istoricul circulației exemplarului din *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, ajuns în Biblioteca Vaticanului. Presupunem că Ștefan Moldovan este cel care a trimis acest exemplar la Roma. Numele său în autograf îl întîlnim și pe o altă tipăritură a lui Petru Maior, anume pe un exemplar din *Istoria beseiricii românilor*, tipărit în 1813, la Buda, aflat acum în fondul C.R.V., PN de la Secția de Manuscrise și carte veche a Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, provenit prin donație de la Biblioteca Academiei din București.¹² Cum, ușor se poate constata, Ștefan Moldovan a avut o valoroasă bibliotecă personală, din care nu puteau lipsi și alte tipărituri ale Școlii Ardelene (*Calendarele* de la Buda ale lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai pentru anii 1806—1809), precum și scrierile lui Petru Maior.

⁷ I. I. Rüssu, *Aportul lui Ștefan Moldovan la epigrafia Daciei*, în *SCIV*, 2, 1963, p. 441—450; F. Dudaș, *Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina Catalogului lui Ștefan Moldovan (1875)*, în *Banatica*, V, 1979, p. 484—510; L. Patachi, *Cărți religioase din Țara Hațegului de pe o listă din 1857*, în *Mitropolia Ardealului*, 7—8/1939, p. 522—539.

⁸ Datorită sprijinului primit din partea istoricilor Stephanus Katona și Márton György Kováchici, care i-au înlesnit accesul la stocurile de manuscrise din arhiva lor personală, Gheorghe Șincai și-a redactat *Diplomatiariul* său și a complectat materialul pentru *Hronica românilor și a mai multor neamuri*.

⁹ Și Gheorghe Barițiu a făcut apel la toți posesorii de documente istorice referitoare la trecutul istoric al românilor transilvăneni, pentru lucrarea sa *Părți alese din istoria Transilvaniei* pe două sute de ani în urmă, în 3 volume tipărite la Sibiu în 1889, 1890 și 1891, precum și pentru *Material pentru istorie rgt. I grăniceresc transilvan*, apărut în *Observatorul*, Sibiu, 8/1885.

¹⁰ Efortul de a strînge cît mai multe documente istorice în scopul alcătuirii operei sale *Istoria românilor din Dacia Superioară*, Alexandru Papiu-Ilarian a apelat la numeroși intelectuali români transilvăneni care dețineau astfel de acte oficiale. Cele mai multe și poate cele mai valoroase, le-a obținut de la fostul tribun al lui Avram Iancu, ginerele lui Iosif Hodoș, Simion Balint din Roșia Montană a Abrudului.

¹¹ Ștefan Moldovan, care avea și el în agenda de lucru redactarea unor monografii — printre care se număra și una a orașului Lugoj — a căutat documente istorice la alți intelectuali români. Prin intermediul lui Gheorghe Barițiu, a beneficiat de acces la imensul stoc de acte oficiale — unele în manuscris, iar altele publicate — din colecția lui Ioszf Kemény „fillius Niykolaie de Kalata”.

¹² T. Furdui, *Tipărituri românești vechi aflate în fondul de carte românească veche de la Biblioteca R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, provenite de la Biblioteca Academiei R. S. România din București*. Comunicarea prezentată la Sesiunea științifică organizată la București în Aula Academiei. Material predat spre publicarea Academiei.

Admitem, de asemenea, că Ștefan Moldovan a întreținut relații cu autorii *Bibliografiei românești vechi*, Ioan Bianu și Nerva Hodoș. În perioada când se găsea la Lugoj, la Caransebeș se găsea ca profesor de liceu Enea Hodoș, fratele lui Nerva, primul autor care a elaborat un manual de *Istoria literaturii române vechi*, cu care Ștefan Moldovan va fi colaborat în trimiterea la Biblioteca Academiei. Colecția de tipărituri și texte clasice din Caransebeș a „Bibliotecii noastre“, al cărui director era Enea Hodoș, a fost susținută atât spiritualicește cât și materialicește, de Ștefan Moldovan. La înființarea „Reuniunii române de lectură din Caransebeș“, an în care, în cadrul „Asociației pentru literatura română și cultura poporului român“, Timotei Cipariu inițiasă în Sesiunea științifică a ASTREI de la Abrud, adunarea „monumentelor de limbă și scriitură românești vechi“ Ștefan Moldovan, Nerva Hodoș se găseau printre intelectualii români care au răspuns *Apelului* lansat de Ioan Bianu tuturor românilor, pentru a da curs inițiativei Academiei Române. Evenimentul de la Abrud a avut un ecou în toată Transilvania și Banat. Legăturile dintre Ștefan Moldovan și Iosif Hodoș au cimentat și mai mult relațiile cu fiii săi Nerva și Enea, ambii angajați în programul de alcătuire a *Bibliografiei românești vechi* propus de Ioan Bianu.

O altă mențiune pe care o facem referitor la exemplarul de la Biblioteca Vaticanului *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* a lui Petru Maior, privește calitatea hîrtiei pe care a fost imprimată. Grosimea și consistența hîrtiei a acestui exemplar diferă de hîrtia folosită la celelalte exemplare cunoscute de noi, care au o hîrtie mătăsoasă, foarte subțire. Pe unele file se găsește filigranat numele orașului Sibiu: „HERMANN-STADT 1803“, iar pe altele cifra „24“ încadrată în volute mari de cercuri frînte. (vezi design-ul în anexe). Folosirea hîrtiei sibiene la imprimarea cărții sale, invederează relațiile neîntrerupte a lui Petru Maior cu Sibiu, ceea ce sub raport biografic consistă în valențe susceptibile de prietenii vechi. Avem în vedere faptul că Petru Maior, după reîntoarcerea de la Roma, a rămas o perioadă scurtă, bogată în semnificații, în anturajul intelectualului român Saul Serdarul, în casa căruia, printre alți tineri români, patrioți înflăcărați, se afla și Gheorghe Șincai¹³. Probabil unii dintre aceștia îi vor fi înlesnit trimiterea unui stoc apreciabil de hîrtie, la tipografia din Buda.

Reținem încă un detaliu, ca epilog privitor la tipăriturile lui Petru Maior în Italia, absente — cel puțin în fișierele oficiale — ale marilor Biblioteci publice din Roma (Biblioteca De Propaganda Fide, Biblioteca Iezuiților și Biblioteca Municipală „Victor Emanuele al II-lea“), precum

¹³ Gh. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri în cît au fost iale așa de amestecate cu românii, cît lucrurile, întîmplările și faptele unora fără de ale altora, nu se pot scrie pre înțeles*, tom I, Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Floarea Fugariu. Prefață și note de Manole Neagoe. București, 1967, p. 3. „Aceasta era întîi de a se face pentru români“. Saul Cerdariul, Furdul, Titus, „Ideile revoluționare ale lui Horea, Cloșca și Crișan reflectate în scrierile lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ion Piurariu-Molnar (Cluj-Napoca, 1984). Comunicare ținută la Brad (Deva), în 1985.

și de la Milano („Ambrosiana“ și „Brero“), cât și Biblioteca municipală de la Genova.¹⁴

TITUS FURDUI

EINIGE HISTORIOGRAPHISCHE BEMERKUNGEN HINSICHTLICH
EINES EXEMPLARS DER ERSTAUSGABE DER „GESCHICHTE
FÜR DIE ANFÄNGE DER RUMÄNEN IN DAKIEN“
VON PETRU MAIOR, DAS SICH IN DER BIBLIOTHEK
DES VATIKANS BEFINDET

(Zusammenfassung)

In der Bibliothek des Vatikans in Rom befindet sich unter der Karteinummer „R. G. Oriente, IV, 909“ ein Exemplar der Erstausgabe der *Geschichte für die Anfänge der Rumänen in Dakien* (Historia de origine Valachorum — *Istoria pentru începutul românilor în Dachiia* (Buda, 1812), von Petru Maior.

Das Exemplar ist mit einem anderen Druck von Petru Maior *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* (Buda, 1809) (Predigten bei Beerdigung der toten Leute) zusammengebunden, der ebenfalls in Buda, aber 4 Jahre vorher, also im 1809, und zwar auch in der Druckerei der Kaiselich-königlichen Universität erschien, wo Bücher in der Mehrzahl der Sprachen der im Habsburger Kaiserreich befindlichen Völker, einschliesslich jener aus dem europäischen Südesten gedruckt wurden.

Durch den Vergleich mit anderen Exemplaren desselben Drucks unterstreicht der Verfasser die Eigentümlichkeiten, die dieses Buch von den anderen unterscheidet und die es seit dem Erscheinen bis zum Eingang in den Besitz der Bibliothek des Vatikans gewann.

¹⁴ Scrierile lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior au fost căutate în fișierele publice ale bibliotecilor din Paris (Sorbona „Richelieu“, „Saint-Génévieve“ și la Facultatea de filologie de la Grânde Pallais); la Milano, Madrid și Genova în bibliotecile municipale.

ISTORIA
MAIOR

RACE. GEN.
ORIENTE
IV
909

R. g. Oriente

IV. 909 (1-2)

F

35085

14-43

Page XVI

Rec'd Mail 1

Sam. Cooper
Ref. 111.10.10.10
Bendy

Facsimil 2

[illegible]

Facsimil 3

HERMANNSTADT

1803

Pl. III — Cele două filigrane în registre separate, aflate în hîrtia utilizată la imprimarea tipăriturii lui Petru Maion „Istoria pentru începutul români'or în Dacia” (Buda, 1812), exemplar aflat în Biblioteca Vaticanului.

<https://biblioteca-digitala.ro>

VIZIUNE ȘI EXPRESIVITATE ÎN „CRONICA BANATULUI” DE NICOLAE STOICA DE HAȚEG

I

Așa cum este cunoscut, CRONICA BANATULUI, scrisă de iluministul Nicolae Stoica de Hațeg în deceniul al III-lea al veacului trecut (1825—1827), și-a dobândit un loc de seamă în rîndul lucrărilor de gen din patrimoniul național, polarizînd interesul, mai ales în plan științific, al unor distinse personalități. Cunoscînd doar parțial această lucrare (cîteva fragmente publicate de Patriciu Dragalina)¹, Nicolae Iorga vede în autorul ei un „păstrător al trecutului și om de mare merit”². Iar mai apoi, într-o evocare, regretatul academician Constantin Daicoviciu vorbește despre cronicar cu venerație: „Permiteți-mi să dedic întreagă această vorbire celor care au fost înaintea noastră cronicarii și istoricii vrednici de toată lauda (. . .). Mă gîndesc că trebuie să încep neapărat cu cel care a fost marele nostru cronicar Nicolae Stoica, pe care și astăzi îl admirăm cu cîtă veridicitate a descris tot ce s-a întîmplat în timpul trecut de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea”³. Concomitent, exegeții, îndeosebi bănățeni, emit ample judecăți de valoare despre cronică, considerînd-o drept „piatră de hotar în istoriografia bănățeană, iar autorul ei poate fi numit pe bună dreptate întemeietorul acestei istoriografii”⁴. Ba mai mult, „nu se poate scrie o istorie adevărată, obiectivă, cuprinzătoare a Banatului în secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, fără utilizarea prețioaselor date cuprinse în ea”⁵.

Așa cum rezultă din confesiunile autorului (întrucît pînă la el, în Banat, „scriitori buni nu s-au născut, nici că s-au cerut, nici nu s-au putut”⁶, încearcă el să suplinească această lacună, dorind „a vedea înscris rumăneăște”⁷), redactează cronică cu un scop programatic didactic, destinînd-o conaționalilor săi din ținutul natal, pe care îi îndeamnă: „Eu vă

¹ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, (III), Caransebeș, 1902, p. 49.

² Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, p. 58.

³ Gheorghe Jurma, *Ultima întîlnire cu Constantin Daicoviciu*, „Caras-Severinul”, Reșița, august, 1973, p. 7.

⁴ Ion Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană de la început pînă la Unire 1582—1918*, Editura Regionalei Bănățene ASTRA, Timișoara, 1940, p. 266.

⁵ Damaschin Mioc, *Introducere la Cronica Banatului de Nicolae Stoica de Hațeg*, Editura Facla, Timișoara, 1981, p. 33.

⁶ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Editura Facla, Timișoara, 1981, p. 311.

⁷ *Ibidem*, p. 55.

poftesc (...) a ceti, bine a învăța și a ști cum să cade (...) părinților, învățătorilor a fi și cum către tot omul din lume a ne arăta⁸. „Avînd în vedere toată vremea pe viitorii săi cititori (adresîndu-li-se direct cu „iubiți fii“, în „Cuvînt întîiu“ — n.n.) și nivelul lor de instrucțiune, croniciarul își dă seama că datele seci ale istoriei, savant relateate sînt obositoare și nu pot constitui pentru ei o lectură prea atractivă⁹. De aceea, Stoica își redactează lucrarea apelînd la modalități și mijloace din perimetrul artei literare, astfel că, în ansamblul ei, *Cronica Banatului* tinde să se situeze la frontiera dintre istorie și literatură (îndeosebi către literatura memorialistică) de unde, așa cum s-a mai observat, bivalența generozității lucrării: „istoricul poate extrage din cronică datele necesare pentru reconstituirea științifică a evenimentelor“, pe de o parte, iar pe de alta, „cititorului care nu-și propune un astfel de scop i se relevă treptat fizionomia unei epoci fixată în pagini pe care literatura și le poate revendica pe drept cuvînt¹⁰. Calitățile literare ale acestei ultime mari cronici din istoriografia românească sînt, îndeobște, recunoscute (în puținele articole tratînd această latură, apărute pînă acum — altfel interesante) fiind însă enunțate doar la modul general, sau cu evidentă parțialitate, fără a se întreprinde, deci, demersuri analitice sistematice și cuprinzătoare. În acest sens, *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, referindu-se la cronică, menționează: „Partea a treia a lucrării e mult mai originală, cu un pronunțat caracter memorialistic (...) valoroasă și sub aspect literar¹¹ (s.n.), pe cînd, un alt lexicon, publicat în același an, strecoară în nota sa o evidentă confuzie: „*Cronica Banatului* — operă în care sursele livești și amintirile proprii se îmbină cu numeroase pasaje versificate într-o scriere cu scopuri pedagogice“. (Nu e clar care sînt acele „numeroase pasaje versificate“ conținute de numita lucrare.)

Așadar, avînd conștiința că, prin scrierea cronicii, săvîrșește nu numai un act de cultură, ci și unul de culturalizare, Stoica de Hațeg are în vedere și necesitatea găsirii culoarelor de comunicare cele mai eficiente către inima cititorului, apropierea acestuia de textul său, cîștigarea lui ca martor ipotetic spre a percepe șirul evenimentelor istorice atît cu mintea, cît și cu sufletul. Chiar dacă întîlnim în urzeala textului (la nivelul structurilor verbale, sintactice ori de natură fonetică) stîngăcii și stereotipii în construcția frazei și în alegerea cuvîntului (repetarea cuvîntului nu cu funcție stilistică de repetiție, ci mai degrabă din penurie sinonimică), chiar dacă, pe alocuri, comunicarea e lineară, aridă, inexpresivă, ori îngreunată prin aglomerări de arhaisme și îndeosebi de termeni tehnici — mai ales de ordin militar și administrativ — preluați adesea în formă brută dintr-o limbă străină, frecvent din germană și sîrbă, cu toate acestea (și nu numai acestea), deci, în ansamblu, lucrarea întrunește o serie de calități menite să faciliteze receptarea, precum: rostirea familiară, sfătoasă către cititori din predoslovie și epilog, o limbă plăcută cititorului local, colorată cu particularități regionale bănățene, o sensibilă

⁸ *Ibidem*, p. 62.

⁹ Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 31.

¹⁰ Al. Bîrșescu, *Un an dintr-o cronică: însemnările de campanie ale lui Nicolae Stoica de Hațeg*, „Caraș-Severinul“, Reșița, noiembrie, 1973, p. 15.

¹¹ *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 818.

putere de evocare ce dă, pe alocuri, cursivitate narațiunii, tonul muca-lit — mergînd de la umorul popular la ironia mușcătoare. Din aceeași arie a mijloacelor lingvistice puse în slujba accesibilității textului este oralitatea (mai pregnantă în partea memorialistică): cronicarul scrie cum se vorbește, marcînd frecvent particularitățile fonetice regionale; ba și numele proprii străine (onomastică și toponime) sînt notate așa cum se rostesc, abandonîndu-se ortografierea livrescă, desigur nu din ignoranță cronicarului (a cărui erudiție este multiplu demonstrată), ci pentru a fi facilitată comunicarea cu prezumtivul cititor din popor¹². Trebuie făcută, totuși, mențiunea că, dacă, bunăoară, contemporanul lui Stoica — Pavel Vasici-Ungureanu elimină cu premeditare neologismul din terminologia științifică înlocuindu-l în întregime cu autohtonisme (în redactarea *Antropologiei* sale, apărută la Pesta, în 1830) riscînd, astfel, alunecarea în grotesc, cronicarul nostru, dimpotrivă, încorporează frecvent expresia neologică, drept instrument în exprimare, cînd nu are la îndemînă echivalentul în românește. Acest aspect lexical din economia cronicii com-portă, însă, o mai nuanțată analiză.

Obsedat, deci, de necesitatea unei reale și permanente comunicări cu cititorul, Stoica nu se mulțumește a adopta cea mai elementară soluție de întreținere a curiozității prin transmiterea succesivă (adesea calendaristică, dar nu totdeauna cronologică), rapidă și consecutivă de știri, informații (precum Grigore Ureche, între alții), ci își amplifică mijloacele adoptînd o anumită strategie estetică. El are acel simț suplimentar al naratorului popular pentru incidentul captivant, gustul întîmplării anecdotice, a tot ce colorează și incită — mijloace (ocolite de istoriografia sobră de azi) presărate în inserierea de evenimente și destinate să împlinească coloana narativă. Rîndurile ce urmează încearcă să evidențieze cîteva dintre modalitățile (provenind din sfera „tehnicii“ literare) aplicate de cronicar la nivelul macrostructurilor compoziționale în scopul potențării interesului la lectură. În acest sens, cronicarul (conspicînd izvoarele din care se inspiră, sau apelînd la colportajul oral, ori prin contactul său direct cu realitatea) este tentat de amănuntul senzațional din culisele istoriei ilustrînd încarnarea concretă a vicisugurilor care evită primejdii, ori conduc la izbîndă. Astfel*, Cleopatra Egiptului se salvează din fața oștilor lui Dionisie lăsîndu-se transportată într-un sac spre a ajunge la Alexandria (65); sau, Chiactar își lărgeste împărăția oferind banchete crailor sciți pe care, îmbătîndu-i, îi ucide (66); Darius cucerește cetatea Babilonului printr-un subterfugiu (un prieten credincios se auto-slutește — își taie urechile și nasul — și intră în cetate mințind că e victima furiei lui Darius, astfel cîștigînd încrederea dușmanilor, pe care-i trădează împingîndu-i la pîiere (67); împăratul Constantin al Bizanțului, la uneltirea soției Fausta, își ucide fiul nevinovat, dar aflîndu-se adevărul, piere și femeia răpusă de aceeași sabie (92). Uneori amănuntul senzațional frizează sadismul (Paul Chinezul, încolțit de turci, reușește să-i respingă, apoi pedepsește aspru pe uneltitorii din tabăra sa: „În temniță

¹² Pentru alte mențiuni, vezi Liliana Trăpcea-Boiț, *Considerații de ordin literar și lingvistic asupra „Cronicii Banatului“ a lui Nicolae Stoica de Hațeg, „Mitropolia Banatului“*, Tom XXV, nr. 4—6, aprilie — iunie 1975, p.p. 232—239.

* Pentru toate trimiterile la conținutul *Cronicii Banatului* am folosit ediția a II-a, îngrijită de Damaschin Mioc și publicată la Editura Facla din Timișoara, în anul 1981.

i-au aruncat, i-au flămînzit, apoi pre unul din ei fript mîncare le-au dat. Și tot așa, pre unul după altul, pînă la cel din urmă, pre carele așa l-au lăsat pînă ce de foame chinuit au murit“ (120); sau grotescul (După o victorie împotriva turcilor, Paul Chinezul, „în horă mare jucînd, cu dinții luînd un turc mort cu el în (sic!) dinți în horă au jucat“ (121). Pe alocuri, detaliul senzational încorporează intervenția salvatoare, presupusă supranaturală, o zeităate homerică intervine și înlătură un mare pericol: „Căpitănușul nostru de la Toplet (. . .), aci fiind în cort la frustuc, o bombă turcească masa cu frustucul i-au răsturnat, dar nu l-au vătămat“ (278); „Într-o zi, amiază, vine obrîșteru, mă chemă la prînzi. Într-un cort gol 2 mueri îmi arată. *Ce căutați, ziși, cunoscîndu-le ce-s. Afară că cu bita vă scot.* Iale eșiră fuga. Noi doi la ușa cortului stam și veni o bombă turcească tocna în locu muerilor. Rupsă cortul“ (280). Un oștean scapă de la moarte, îndepărtîndu-se de la locul și momentul unei explozii, urmărind cu pușca niște porumbei ce zboară din pom în pom (288). Însuși autorul este salvat, miraculos, grație hazardului: „Eu rădicîndu-mi casa în Corni și turnul bisearicii, arse de 4 ani, suindu-mă eu însumi a lua măsură, brînașu, ghesimzu, supt picioare să spargi și eu cad pre foale în lungu zidului și scap“ (292). Alteori, astfel de situații sînt înfățișate pe un ton mucalit, beneficiînd, în planul expresiei artistice, de efectul asociativ al ambiguității: „Eu pre coastă, din sus de bateria mare, într-o vine nelucrată, boabe de struguri pîrgă, popistriți mîncam. Ci viindu-mi alte boabe urite pingă mine, vînturoasă, vîjăind, în pămînt se împlînta. Eu băgai mîna în gaură de-a o vedea caldă-i, ci fu afundă. Dezlegîndu-mi calul de-a fugi, altele îmi venea; una pingă briu meu, lingă piciorul calului să scufundă. Eu fuga“ (273). Pentru a colora relatarea, inserează detaliul descriptiv insolit: „pre beseărica naltă nu să putură sui, unde deasupra oltariului beseăricii, în aripa streășenii dreăpte prin acoperiș și zid, un cireș frumos, nalt, era crescut“ (233).

Tot un efect neașteptat, senzational, avînd drept scop, dar și rezultat, uimirea cititorului, încorporează și demersurile de smulgere din ghiarele morții, pe care le întreprinde cronicarul în repetate rînduri, muribunzii fiind diverși indivizi și chiar persoana sa. Relatarea este mai mult ori mai puțin esențializată, uneori fără divagații: „De la mitropolitul înțăleși că episcopu astăseară pînă dimineață moare, că doctoru l-au lăsat“(. . .) „de 3 zile amuțit, nemișcat dus zace“ (213). Dar nu moare pentru că supusul său Nicolae Stoica, venit lingă pat, îi cere poruncitor să „blagoslovească“. „El spărios, tricni[,] răcni și răsufală“ (213). Și cel abandonat morții se ridică, discută și se pregătește, cu vioiciune, de plecare spre a se înfățișa, nu peste multă vreme, superiorului său care, știindu-l în agonie, îl privește stupefiat. Peste cîteva zile, autorului îi este dat să-l redea vieții pe un stegar (Momirovici) din Cornereva, despre care a aflat că „au e mort au desară moare“. Momentul este astfel rememorat cu aceeași expresie concentrată: „Eu bătuți tare în ușă (. . .). Tricnind, ochii au deschis (. . .), mă văzu; întinsă mîinile (. . .). Mă cunosc; a vorbi începu. Di pe pămînt în pat l-am rădicat. O găină tăind, o ferși, zeamă îi dădei; au mîncat“ (219). Acum este salvat, dar cronicarul, cu amărăciune ascunsă, îi notează punctul final al destinului: „La 10 ani, latinant în Jupanec, turcii capu i-au tăiat“ (219). Prezent în fața altui bolnav (căpitanul Frant Șmit), „mortii dat“ de medici, cronicarul are prilejul să creioneze portretul și starea muribundului doar prin cîteva linii, dar energice și suges-

tive: „Gura mare căscată, ochii mari deschiși, în sus stîlpiți, 6 zile pre spate lungit, nemișcat, minile pingă el, tot mort“ (264). Altă dată, însă, parecă spre a contrazice intervenția vreunei forțe miraculoase, Stoica povestește cu detalii, într-o nuanțată și perfectă cursivitate, tratamentul empiric de prim-ajutor pe care îl aplică cu tenacitate, sugerînd, concomitent, înfrigurarea și efortul crescînd prestat, la capătul căruia înfăptuindu-se redeșeptarea sperată: „Luai o jumătate de lămîne mai bună și-i storși must acru în ochi, în nas, în gură. În deșert, nimica, mort! Îl luai de urechi, trag de nas, zgîțan; nu-i simțire! Genele ochilor cercai a le închide, iară să deschidea. Falca gurii din jos i-o închideam, să deschidea iară. Apucîndu-l de cap, ochii îi frecai, urechile, nasul, fălcile, mîinile îi îndoi, picioarele îi strînsi și iară storși must în ochi, în nas, în gură mai mult. Unde văzui că înghițea. Și mai storcîndu-i în gură, iar înghiți. Cu mîna lui palme îi dădui. Nasu, ochii mai frecîndu-i cu stîngu ochi mișcă; și cu altul. Din gură bine înghiți, ochii ceva deschisă, apoi mai bine. Căută la mine; (...) și veășle să făcu în față, vrînd a ride, fălcile încleștate deschisă“ (264). E un pasaj ce ilustrează, fără tăgadă, virtuțile narrative, capacitatea de sugestie, verosimilitatea și dialectica situației, toate dominate de senzația unei încordate tensiuni ce cristalizează, în final, în nerostită satisfacție. În calitatea sa de preot rural, în Corni, Stoica își amintește că a fost solicitat, cu desperare, să cuminece un țaran, care „de 8 zile zace, de un ceas au leșinat, gura, limba au pierdut“ (295). Situația este redată prin viu dialog, cînd cu persoanele din mediu, cînd cu agonicul, din context rezultînd și procedeele de salvare. Reușita este notată lapidar, bucuria fiind doar presupusă: „carele mine zi de dimineată afară la sălaș mereu trecu, bună ziua în zisă“ (295). În același perimetru de scoatere din ghiarele morții ce adulmecă ființa umană în vârtejul războiului, întîlnim consemnarea de febrilă despăduchere a soldaților internați în spitalul de la Bozovici, pe la începutul anului 1789. Tensionata acțiune de deparazitare, operațiunile efectuate galopant, imaginile ce rănesc retina prin iradierile lor scabroase sînt înfățișate într-o derulare cinematografică, comunicate prin enunțuri scurte, dense, energice: „5 sobe — /foișoare/ — mari, pline de bolnavi, îmbrăcați, unul lîngă altul jos culcați, făr de așternute (...) Boala dizenterii (:cursura greă), păduchi albi negrișă; piept, fața de păduchi nu să vedea. În toate zilele doi, trei morți, apoi cu grosu, cîte 10 și 12, cu caru duceam și odihneam. Cerui de la aberșteru 8 mueri din Bozovici cu piăptine să-i piăptine, și-mi // deăteră. Vro 10 zile peptenai, ci din țoale iară sus eșiau. Ce să fac? 3 cazane cerui; îmi deateră. În 3 kuhne vatra mare eu însumi le-am spart, cazanele am așezat, pline cu apă, foc le-am dat. Jos, în curtea casernii prăjine și începînd a-i dezbrăca, căpeneagu, reclu apoi dîndu-le acestea, altele, dintr-o sobă întralta, îi opăream și-i curățam, sobele des măturam. Cerui să-mi aducă cronoveț (...) sobele afumam, că mare putoare era, cît nici felcerii nu sta, ci fugea“ (263). E un episod ce ilustrează, cu pregnanță, participarea intens afectivă a cronicarului în apriga luptă cu moartea pentru salvarea ființei umane. Efectul se amplifică prin consecința inerentă: îmbolnăvirea gravă a generosului curant. Tot atît de pasionant la lectură apare și episodul următor ilustrînd efortul de autolecuire (prin apel la medicina populară), ce încorporează o firească stare tensională, halucinantă, atenuată apoi, treptat, de tonul muicalit cu care se învâluie confesiunea: „Lățîndu-mă în pat, 15 zile n-am mîncat. Ce luam de la hirurgul nu-mi

plăcea (. . .) trei nopți niște visă avui (. . .). Apoi îmi veni poftă o căpățină de varză acră, să rump frunză crude de pe ea (. . .) nu-mi plăcu. Apoi, alta cerui: zeară acră să beau, m-ar sănătoșa. Auzind oberșteru, îndată o caldărușă și o găleată cu lapte cu smântină în trimeăse, ci gustind, nu fu acru (. . .) Mă mai luptai cu visăle două zile. În miezul nopții, îmi veni miros acru de zară (. . .). Și blidul îl șterși, // foalele să îmflă. Eu de-a mai adormi nu pot, ci zioa aștept. Gura spălai și iată doctoru (. . .) La apotecă trimiși copilul, adusă. Ce zisease la ceasuri a lua, așa pre fereastră lepăda/m/. Eu iară după amiazi, cu zara. Mă sănătoșai și așa de moarte am scăpat“ (263—264).

Amintirile episoade ce vizează intervenția salvatoare, năzdrăvană a povestitorului, presărate cu dibăcie în derulajul cronicii, constituie, deci, încă o mărturie a meșteșugului scriitoricesc de a feri textul de uscăciune. Dacă Miron Costin, bunăoară, „are obiceiul să așeze foarte devreme pece-tea morții pe fruntea eroilor săi, obligându-ne să-i urmărim (. . .) ca pe proscriși“¹³, la Stoica, dimpotrivă, nu întîlnim nici un semn de anticipare a deznodămîntului. De remarcat e modul cum autorul știe să întretină atmosfera încordată, de incertitudine și, apoi, să concluzioneze fericit, cînd chipul hidos al morții a fost destrămat. Deși fiecare episod în discuție se desfășoară după aceeași schemă (de la înfiorare, la deznodămînt luminos, traseu pe care se evidențiază intervenția benefică a povestitorului-personaj — repetarea abuzivă a schemei putînd conduce, firește, la manierism și deci la monotonie), există o variere, voită ori nu, în selectarea cazurilor, a statutului și mediilor indivizilor salvați, în marcarea, fie și fugară, a atmosferei psihologice aferente, îndeobște stresantă.

Din secvențele de factură literară, rezultă că autorul este atras de ceea ce înglobează în sfera sa *modul teatral*. După cum își amintește, uneori, se implică direct în regizarea unor momente ceremoniale: „eu văzînd mueri, negustoreăse din Rușava aci venite, pre împăratul a-l vedea căuta, le strigi, le adunai, la un loc a sta, puși pruncii înaintea mumînilor la rînd, ca și mumînilor. Obrîșteru nostru adunasă tot corpul ofițirilor. Și stau iar aci, aproape“ (234). Participă la un moment asemănător, prin 1812, pe traseul Mehadia—Orșova (309). Altă dată, naratorul devine părtaş la înscenarea unei farse (în scop de amuzament și cu vădit substrat moralizator), la o agapă prilejuită de o reuniune clericală cu tineri proaspăt preoțiți, prin 1773, în Virșeț. La sugestia episcopului gazdă, un grup de preoți tineri sînt „distribuiți“ și instruiți a interpreta, pe un scenariu ad-hoc, rolul unor țărani din Almăj (în care sînt travestiți), ce promit să devină militari numai dacă li se vor trimite, în satele lor, preoți învățați. Apoi, aceiași interpreți, pe alt scenariu, îmbrăcați în sutane, revin, solicitînd parohii bune cu posturi de învățători. Farsa este descifrată de un „spectator“, spre hazul tuturor (204). Misiunea îndeplinită la această înscenare îi prinde bine mai tîrziu cînd se transformă în interpret, jucînd pentru cei de acasă, după un scenariu propriu, surpriza de a fi fost uns diacon. De remarcat plăcerea cu care sînt enumerate articolele de îmbrăcăminte și recuzită hărăzite sieși ca proaspăt „actor“ întru ceremonialurile preotești: „Dîndu-mi disagii, mă încălțai în ștrînfi, țipeli cu șnale, dolama, brîu, mintia, podcapia, mănuși, bîtu în mînă, cu tată-meu la utrenie mă

¹³ Eugen Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin*, Editura Minerva, București, 1972, p. 188.

duși“ (216). Din presupusa bibliografie parcursă, cronicarul reține și notează procedeul travestirii ca ceva senzational: „Semirami, o prințesă heroe, vitează (...), în Țoale bărbătești îmbrăcată, multe corajii și expediții armășești au făcut“ (66); „Sardanapal, om muerotcă, carele, în Țoale muerești îmbrăcat, cu furca torcea“ (66). Apetența pentru configurările teatrale nu rămîne în sine, ci este evidențiată și valorificată de cronicar, în strădania sa de a-l avea treaz permanent pe cititor, aplicînd o viziune spectaculară situațiilor încorporate narațiunii istorice de tip anecdotic (prezentă în literatura noastră istoriografică începînd cu Miron Costin) — de la simpla reproducere de replică, a unei simple și scurte dialogări, pînă la montajul mai amplu. Adesea, materia narativă (de factura amintită) e pe punctul de a fi distribuită scenic, conturînd o stare conflictuală, însă fără a atinge, decît foarte rar, o stare dramatică în adevăratul înțeles. Exemplele de această natură sînt numeroase; întru susținerea afirmației vor fi comentate doar cîteva dintre cele mai relevante. De un relief deosebit sînt scenele de comedie dramatică în care prelații își pedepsesc supușii de rînd, cu bătaia. Însuși povestitorul suportă un astfel de demers punitiv pe motivul că și-a pierdut căpeneagul. Deși vina este reperată la timp, pedepsirea este mereu amînată, însă acuza este rememorată în răstimpuri — ca o sabie a lui Damocles —, amplificînd, pe de o parte, tensiunea „condamnatului“, iar pe de alta, curiozitatea cititorului. Același procedeu al amînării evenimentului propriu-zis (vizînd în subsidiar imboldul la lectură) este materializat prin antepunerea altei secvențe asemănătoare: călugărul însărcinat de mitropolit să-l „scarmene“ pe tînărul Nicolae (Stoica) refuză ordinul, conformîndu-se numai după ce superiorul „începu a-i măsura dulama și a o scutura pre umeri, pre spate, de se despică mătasa faină“ (210).

Altă dată, povestitorul este acuzat că nu și-a făcut datoria administrativă de slujitor al mitropoliei. Urmează obișnuita sancționare cu nuiua, care și demarează prin așezarea la podea a pedepsitului. Dar și de astă dată, naratorul trage de timp, interpolînd un alt moment de evidentă savoare comică (alți supuși mitropolitani sortiți bății, sperîndu-se, se fofilează și dispar, cu tot efortul „gărzii“ de a-i reține): „Andrei (...) scoate 2 bîte. Într-aceasta, deodată cotiți, cuvarii, catana, cociașii, ușa deschizînd, fuga eșînd, el cu arhimandriții cu Gherasim la ușa a-i opri. Ei, împingîndu-i, zisără:

— Nu stăm.

— Stați!

— Nu stăm că aicea se peptenă. Noi meargem să ne peptenăm singuri.

Și fuga. Eu, culcat, mă uitam ce fu. Arhimandriții ținea ușa“ (212).

Alteori, configurarea scenică nu este realizată doar prin replică, ci mai ales prin puterea de evocare a povestitorului: „Sculîndu-să, domnul meu chemă pre Șacabent în sobă la el. Îm deate un ches mic, pecetluit, pentru înșurămînt, unu legat, de cale; și lăcrăma. Eu plîngeam. Și iar ducîndu-să, adusă un galbin mare. Îl arătă zicînd: *Acesta dăruiesc norumea, la grumazi să-l poarte*. Acu, cum plîngeam eu, așa și ei trei. Sărutîndu-i eu mîini, picioarele, și lui Putnic și Șacabent, cu Dumnezeu îi lăsai și, eșînd, plecai. Și iată și ei, afară după mine. Iară mă întorși și le sărutai. Eu pre treapte în jos, ei sus la treapte lacrămă. Al treilea oară mă întorși, le sărutai, fuga în jos plecai, în teligă mă puși, eșii. Ei și din fereastră mă blagoslovea“ (213). E lesne de observat că povestitorul, ca

personaj, devine protagonistul momentului, singurul executant al mișcării scenice (ce tinde să devină stereotipă prin repetare și de aci degajarea unui inerent iz de ridicol), dinamizat de impulsurile melodramatice generate de partenerii săi din planul secund.

Campania împărătească de militarizare a graniței este înfățișată, de fiecare dată, prin distribuire scenică, cu dibace încrucișări de replici, subliniind (cu o descifrabilă satisfacție a cronicarului) refuzul categoric al unor almăjeni de a deveni militari, în ciuda oricăror ademeniri: „Împăratul cu milă zisă a-i întreba: vreau să fie ei, Halmăju, militari împăratului Iozeff II? Fervalteru cu obercnezii zisără oamenilor a fi militari, însă ei cu totul: *Nu vom!* Împăratul:

— De viți fi militarii mei, nici unde la oaste nu vă voi trimite, ce numai aicea, la graniță, să-mi păziți, alta nu. În scris vă dau.

Ei, iară:

— Nicidecum nu voim, nu!

Împăratul cu mai mare milă, zisă:

— De veți fi numiți ai mei militari credincioși, eu voă contribuția v-oo ert, a nu plăti și cu carte întăresc.

Ei într-una:

— Nu vom, nu, macar doă porții să plătim, dară militari nicidecum!

Împăratul, arătându-le călăreții, cătanele, militarii iliricești, spusă că-s militari.

— Fie ei, noi nu!

Iară împăratul:

— Voi știți că la Mehadia militari, novi îmbrăcați, pre mine mă așteaptă?

— Lasă, fie ei militari, dar noi nicidecum nu voim!“

Scena se încheie cu învingerea împăratului prin suita viguroasă, hotărâtă a negațiilor rostite de țărani, cu toate argumentele persuasive invocate de suveran.

„Aici deate cu picioru în pământ, mort — saperment zicînd, au plecat“ (201).

Tot prin distribuire scenică, autorul revine asupra altui moment pe aceeași temă spre a reafirma că nici un fel de înlesnire, fie chiar suspendarea unor imanente și aspre pedepse nu-i poate determina pe almăjeni să devină militari (202).

Reluarea dialogului pe această temă, cu rezultat negativ pentru împărat, se face și din spirit de asociere a cronicarului cu almăjenii, întrucît și el refuzase, în cîteva rînduri, să devină ofițer în armata imperială.

De obicei, fragmentele dramatizate ale cronicii sînt închegate, au coerență, elementul de coeziune fiind, de regulă, comicul (de situații, mai ales), adus ori nu în prim-plan.

Stoica de Hațeg nu aplică doar o viziune spectaculară asupra realității înfățișate, ci este atras și cultivă frecvent (concomitent ori la distanță) și *spectaculosul* ca modalitate de mobilizare a atenției cititorului. În acest sens, procedeul cel mai des utilizat este răsturnarea de planuri cu rezultanta imediată — *surpriza*. Și aici se poate distinge o anume ierarhizare a situațiilor, de la simplu, la complex. Astfel, preluarea în glumă a unui anunț serios (mesajul ispravnicului Ștuță din Cerneț că se apropie o năvală turcească) duce la situații dramatice (237). Sau, perfectarea, în

detaliu, a căsătoriei tânărului Nicolae (Stoica) cu fata obercnezului din Firliug se anulează brusc printr-un scurt și zeflemitor răspuns (negativ) dat de severul tată al candidatului la înșurătoare (205). De la astfel de cazuri, mai simple, de aplicare a procedului amintit, se merge către altele, mai complexe cu un anume rafinament estetic. Spre a ilustra și sublinia calitățile de oameni harnici și rezistenți ale românilor bănațeni, cronicarul apelează la același mod de alternare a ipostazelor, în final, rezultând o luminoasă răsturnare de situație. În campania de militarizare a graniței, mîniindu-se împăratul la vestea că, pe traseul Feneș—Vălișoara, „satele-s toate goale, că oamenii cu toate gloatele (...), auzind că a lor mărire vine, în păduri au fugit“ (202), un confesor al său, Lasti, îl sfătuiește, cu înveninare, că „acest neam necredincios (adică românii, n.n.) trebuie preste hotar afară scos sau tot a-l tăia și în locul lor, pe-aicea creștini credincioși, ștaeri, tiroli, craineni (...) a aduce“ (202). Însă un alt confesor (Șleghel), mai obiectiv, are o părere inversă: coloniștii, pe lângă că vor comporta mari cheltuieli, nu vor fi cu nimic mai eficienți decît oamenii locului. În final, acestuia i se dă dreptate și, în plus, este răsplătit („căruia o tabacheră de aur cu 12 galbeni îi dărui, însă Lasti să nu știe“ — 203), iar cronicarul, după cum se vede, nu scapă prilejul de a sugera duplicitatea suveranului.

Prin încorporarea spectaculosului (efect al suspensului urmat de răsturnarea de planuri) este povestit, cursiv și concentrat, episodul cu femeia ce-și trișază soțul cu un turc (o mică aventură romantică localizată în părțile Oraviței, cunoscută de autor pe cale orală). Bărbatul, voinic, luptîndu-se cu răpitorul, se află, la un moment dat, în mare primejdie. De aceea, îi cere soției să taie brăcinarul turcului (spre a se împiedica în șalvari), dar aceasta, infidelă, procedează invers. Contrar așteptărilor, soțul trădat reușește să-și ucidă rivalul, pedepsînd, apoi, drastic, soția necredincioasă: „Și așa pre nevastă de pe o rîpă rea prin geante afunde au împins-o, să nu mai fie“ (167). De observat inspirata substituție sinonimică (pentru verbul „să moară“) din finalul citatului.

Într-o scurtă, dar savuroasă anecdotă, intercalată autonom printre evenimentele inseriate, narațiunea prinde relief prin eșalonare de planuri în care își dau întâlnire autorul, povestitorul ca personaj, și, respectiv, partenerul de dialog al povestitorului — stilul direct intersectîndu-se, deosebit de firesc, cu cel indirect liber. Povestitorul-personaj, Ignatie Popovici, reconstituie, cu nonșalanță, o teribilă gasconadă, în care el joacă rolul principal de prim-amorez al ... împărătesei Maria Tereza, căreia îi face vizite neanunțate, i se adresează familiar cu „soro Marie!“ . Și, pentru a fi mai „convîngător“, precizează: „Intrînd eu la crăiasa înlontru, o aflai frămîntînd piîne [?!]. „Eu încet o stersî cu palma pe dindărăt“ (190). Ca mai apoi, într-o altercație cu niște demnitari, presupuși „rivali“, „laitnantul bătrîn și chilav“ se desfășoară vitejește: „Eu umflînd pre unu și pre altul, îi trîntii să-i ucid, Crăiasa sări, în brață mă luoă, sărutîndu-mă: *frate Ignate, stăi, nu ucid pre Batiani*“ (191). În finalul suitei de picanterii, într-un scurt dar sugestiv aparteu, autorul conchide ironic: „Cine vrea, creadă!“, demolînd, astfel, monumentul de minciuni al caraghiosului ofițeraș. Cu această simplă clipire din ochi către cititor — transcrisă printr-o comunicare imperativ-afirmativă (cu sens limitativ) dar cu subtext imperativ-negativ cuprinzător — scriitorul obține, fără dubiu, o caustică răsturnare de situație.

Din aceste câteva exemplificări (foarte puține în comparație cu câte există pe întreaga arie de modalități narative ce-și așteaptă punerea în evidență) se poate concluziona (cu parțialitate, firește) că Stoica de Hațeg, avându-l mereu prezent pe prezumtivul său cititor, își asumă, mai clar ori mai discret, misiunea de regizor al relatării, utilizând deci, așa cum am menționat, o anumită *strategie estetică*.

PETRU CĂLIN

VISION ET EXPRESSION DANS „CRONICA BANATULUI” DE NICOLAE STOICA DE HAȚEG

(Résumé)

Cronica Banatului est considérée, généralement, comme le dernier grand ouvrage de ce genre de l'historiographie roumaine. Il a été élaboré entre 1825 et 1827, mais a été imprimé entièrement qu'en 1969.

Cette œuvre représente une importante source documentaire pour l'histoire du Banat, concernant surtout le XVIIIe siècle et le suivant.

Intéressé de donner une image sur l'histoire du Banat et également une lecture agréable, Stoica de Hațeg écrit cette chronique en appliquant une certaine „stratégie esthétique”. C'est l'aspect que représente l'objet de cette étude-ci, qui essaie de mettre en évidence quelques modalités utilisées par le chroniqueur pour séduire ses présumptifs lecteurs. Pour commencement: incorporation du détail sensationnel dans les culisses de l'histoire; des démarches fébriles pour sauver quelques agonisants; appétence pour le *mode théâtral* (vision scénique sur les situations dramatiques relatées); utilisation du suspense, de la surprise, du renversement de situation, etc. L'analyse vise premièrement la narration anecdotique.

Sûrement, ce côté de cette chronique suppose une recherche systématique et complète (linguistique et concernant la technique narrative), l'ouvrage en question en offrant un riche matériel.

AMENAJĂRI HIDROTEHNICE DIN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN ÎN SEC. XVIII—XX

Amenajările hidrotehnice industriale s-au dezvoltat pe teritoriul actualului județ Caraș-Severin din România în mod paralel și în strînsă legătură cu dezvoltarea mineritului și a metalurgiei, începînd cu secolul al XVIII-lea¹.

În acest secol, noii stăpînitori ai Banatului² au început exploatarea și prelucrarea sistematică a bogățiilor naturale din regiunea montanică bănățeană. La început s-a exploatat arama, argintul, aurul, mai tîrziu fierul și cărbunele³. Imediat după alungarea turcilor, mineritul din Banat a fost încredințat Comisiei Montanistice Bănățene⁴.

După ce mineritul bănățean a fost condus, mai întîi de un directorat subdelegat, el a fost încredințat unui departament al administrației bănățene, fiind separat de celelalte probleme ale țării, avînd în fruntea acestui departament, însă, pe președintele administrației bănățene. Departamentul minier transmitea ordinele Vienei, Oficiului Montanistic Superior de la Oravița, căruia îi erau subordonate diferitele oficii montanistice din zonă⁵.

Decretul din 27.07.1740⁶ a reglementat problemele mineritului bănățean. La 31.07.1741 a fost introdusă și în Banat legislația minieră maximiliană⁷ și la 6.02.1742 a fost instituită noua formă de administrare a mineritului bănățean⁸. Au fost înființate patru districte montanistice: Ora-

¹ În sud-vestul României s-a practicat mineritul deja în antichitate, de asemenea în evul mediu.

² În 1718, la pacea de la Passarowitz (21 iulie) care a pus capăt războiului austro-turc din 1716—1718, casa de Habsburg a luat în stăpînire Banatul. Cf. Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik in Banat im 18. Jahrhundert*, Verlag R. Oldenburg, München, 1967, p. 16.

³ La Carașova existau în anul 1718 instalații metalurgice folosite anterior de către turci. Cf. Franz Anton Schmidt, *Chronologisch systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Croatien, Dalmatien, Slawonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen*, Bd. 6, erste Abt., vom Jahre 1709 bis 1740, Wien, p. 100.

⁴ Schmidt, *op. cit.*, p. 100.

⁵ Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 122.

⁶ Schmidt, *op. cit.*, p. 100.

⁷ *Ibidem*, zweit Abt., p. 551.

⁸ *Ibidem*, B. 7, zweit Abt., p. 33—37.

vița, Dognecea, Moldova și Sasca⁹. Ele erau subordonate Direcției Miniere Bănățene care, pînă în 1772 și-a avut sediul la Timișoara, din 1773 orașul de reședință al Direcției fiind Oravița¹⁰.

În 1855 erariul și-a vîndut domeniile S.T.E.G.-ului¹¹, care le-a administrat pînă în 1920¹².

Iată, pe scurt, cîteva date referitoare la începuturile industriale în cele mai importante localități montanistice bănățene;

Oravița: 1718 se exploatează arama; există un cuptor de redus mine-reuri neferoase; la Ciclova, în imediata apropiere a Oraviței, funcționa o forjă¹³.

Dognecea: 1718 se fac prospectări; 1722 începe exploatarea plumbului și intră în funcțiune cîteva topitorii și cîteva cuptoare de cupelație¹⁴.

Sasca: 1730 este reluată exploatarea minieră. 1746 a fost construită uzina metalurgică Maximilian cu 4 cuptoare mici cu cuvă¹⁵.

Bocșa: 1719 furnal¹⁶.

Moldova Nouă: 1728 este reluată exploatarea minieră; 1733 este construită o topitorie nouă, în locul celei turcești¹⁷.

Reșița: 3 iulie 1771 au fost date în funcțiune primele două furnale¹⁸.

Văliug: 1793 este înființată colonia de tăietori de lemne. Atunci începe plutăritul pe Bîrzava¹⁹.

Steierdorf — Anina: a fost mai întîi o colonie de tăietori de lemne²⁰. 1790: cărbunele mineral a fost descoperit de Mathias Hammer²¹. În 1858 S.T.E.G.-ul a început construirea uzinei metalurgice²².

Dezvoltarea mineritului și a metalurgiei în sec. XVIII—XIX este strîns legată de folosirea potențialului hidroenergetic din regiunea în cauză. Pe teritoriul actualului județ Caraș-Severin faptul a fost posibil datorită existenței și exploatării debitului rîurilor Bîrzava — Nera — Caraș și a afluenților lor.

⁹ *Ibidem*; Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 122; Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats*, 2. Ausg., Pest, 1872, p. 363.

¹⁰ Ignatz von Born în *Briefe über mineralogische Gegenstände aus seiner Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Niederrungarn*, Frankfurt und Leipzig, 1774, p. 19, amintește următoarele 4 districte: Bocșa (inclusiv Reșița), Oravița, Dognecea și Sasca împreună cu Moldova.

¹¹ *General Statistik der Banater Domäne der k. k. Pri. Österr. Staats-Eisenbahn-Gesellschaft nach dem Stande mit Beginn des Jahres 1877*, p. 1.

¹² Decretul guvernului român cu nr. 2455 din 8 iunie 1920 a stipulat înființarea „Uzinelor der Fier și Domeniilor din Reșița. Societate Anonimă” (U.D.R.), cf. *200 de ani de construcții de mașini la Reșița, 1771—1971*, vol. 1, p. 95.

¹³ Schmidt, *op. cit.*, p. 114; 145; Filiala Arhivelor Statului Caransebeș (în continuare F.A.S.C.) fond STEG, nr. 18, Ortsgeschichte Deutsch Orawitz.

¹⁴ F.A.S.C. fond STEG nr. 15, Ortsgeschichte Montan Dognatschka; Schmidt, *op. cit.*, p. 234.

¹⁵ F.A.S.C. fond STEG, nr. 19, Ortsgeschichte Sasca.

¹⁶ F.A.S.C. fond STEG, nr. 32 (A₂), Ortsgeschichte Deutsch Bogsan; Schmidt, *op. cit.*, p. 180: „Das Eisen — werch — hammer und schmölzhütten zu Boschan”.

¹⁷ F.A.S.C. fond STEG, nr. 17, Ortsgeschichte Neu Moldova.

¹⁸ F.A.S.C. fond STEG, copie Ortsgeschichte Reșița.

¹⁹ F.A.S.C. fond STEG, nr. 21, Ortsgeschichte Franzdorf.

²⁰ Ortsgeschichte Steierdorf, copie.

²¹ Dipl. ing. Wilhelm Slowik, *Kurzer Umriss der Geschichte von Steierdorf — Anina*, Hermannstadt, 1940, p. 35.

²² Ortsgeschichte Anina, copie.

În regiunile montanistice, apa a avut și mai are un triplu rol: a) de obstacol, ceea ce a avut ca urmare exploatarea prin galerii, cu scopul înlăturării apei din mine;

b) de mijloc pentru spălarea mecanică a minereurilor, ca agent de flotație pentru prepararea gravitațională, ca apă de stins a minereurilor pentru prăjit, la pescuit, ca mijloc de transport al lemnului până în apropierea centrelor metalurgice unde buștenii urmau să fie transformați în mangal, și, în sfârșit

c) funcția cea mai importantă a apei, cea energetică, de forță motrice pentru mașini și diferite mecanisme²³.

În cele ce urmează vom urmări trei probleme:

1. apa ca mijloc de transport al lemnului prin plutăritul buștenilor.

2. apa ca forță motrice.

3. problema păstrării patrimoniului industrial existent și al repunerii lui în circuitul muzeal și turistic.

1. Una din marile probleme pe care le-a întâmpinat prelucrarea metalelor pe teritoriul județului Caraș-Severin a fost aceea a asigurării instalațiilor industriale existente cu mangal. Acesta a fost adus în centrele respective în sec. XVIII—XIX, în funcție de prețul de cost al transportului, ori cu mijloace de tracțiune, ori pe cursul râurilor Bîrzava (pentru atelierele de la Reșița, Bocșa și Dognecea) și Nera (pentru cele din Sasca). Transportul buștenilor din zonele de tăiere până la punctele de uscare și apoi de transformare a lor în mangal, a presupus o serie întreagă de lucrări de amenajare a acestor râuri (stăvilare, canale, baraje-rezervoare și mai târziu tunele).

La Academia de Științe Montanistice și Silvice de la Schemnitz (astăzi Banska-Stiavnica — R. S. Cehoslovacia) au fost pregătiți în mod special pentru a conduce activitatea de plutărit pe râul Bîrzava, și, mai întâi pe aceea de amenajare a Bîrzavei pentru plutărit, câțiva funcționari silvici²⁴.

Plutăritul buștenilor pe râul Bîrzava a cunoscut trei mari etape:

a) 1785—1803;

b) 1865—1904;

c) 1904 — deceniul 4 al secolului XX.

Între anii 1783—1784 au fost construite cinci stăvilare pentru plutărit: stăvilarele principale de la Crivaia (la prețul de 8 000 de guldeni) și Izvorul Mare (4 000 de guldeni) și stăvilarele secundare de la Izvorul Mic (3 000 guldeni), Gozna (6 000 guldeni) și Cereșna (4 500 guldeni), în total 25 500 guldeni. În aceeași perioadă au fost confecționate din lemn următoarele grătare de reținere: la Reșița (4 000 guldeni), la Cilnic, pentru Dognecea (4 000 guldeni), și la Bocșa (5 000 guldeni), prețul celor trei grătare ridicându-se în total la 13 000 de guldeni²⁵.

Aceste lucrări de amenajare a râului Bîrzava au fost conduse de către Franz Loidl, numit maistru silvic la Reșița²⁶.

²³ H. Wilsdorf, *Umriss der alten Bergmännischen Wasserwirtschaft auf dem Freiburger Bergrevier*, în *Festschrift zum 100 jährigen Bestehen des Naturkundemuseums Freiberg*, Freiberg, 1964, p. 109.

²⁴ Arhiva Muzeului Județean Reșița (A.M.J.R.), docum. nr. 1041/14018 și 1042/14019.

²⁵ F.A.S.C. fond STEG, nr. 21.

²⁶ *Ibidem*.

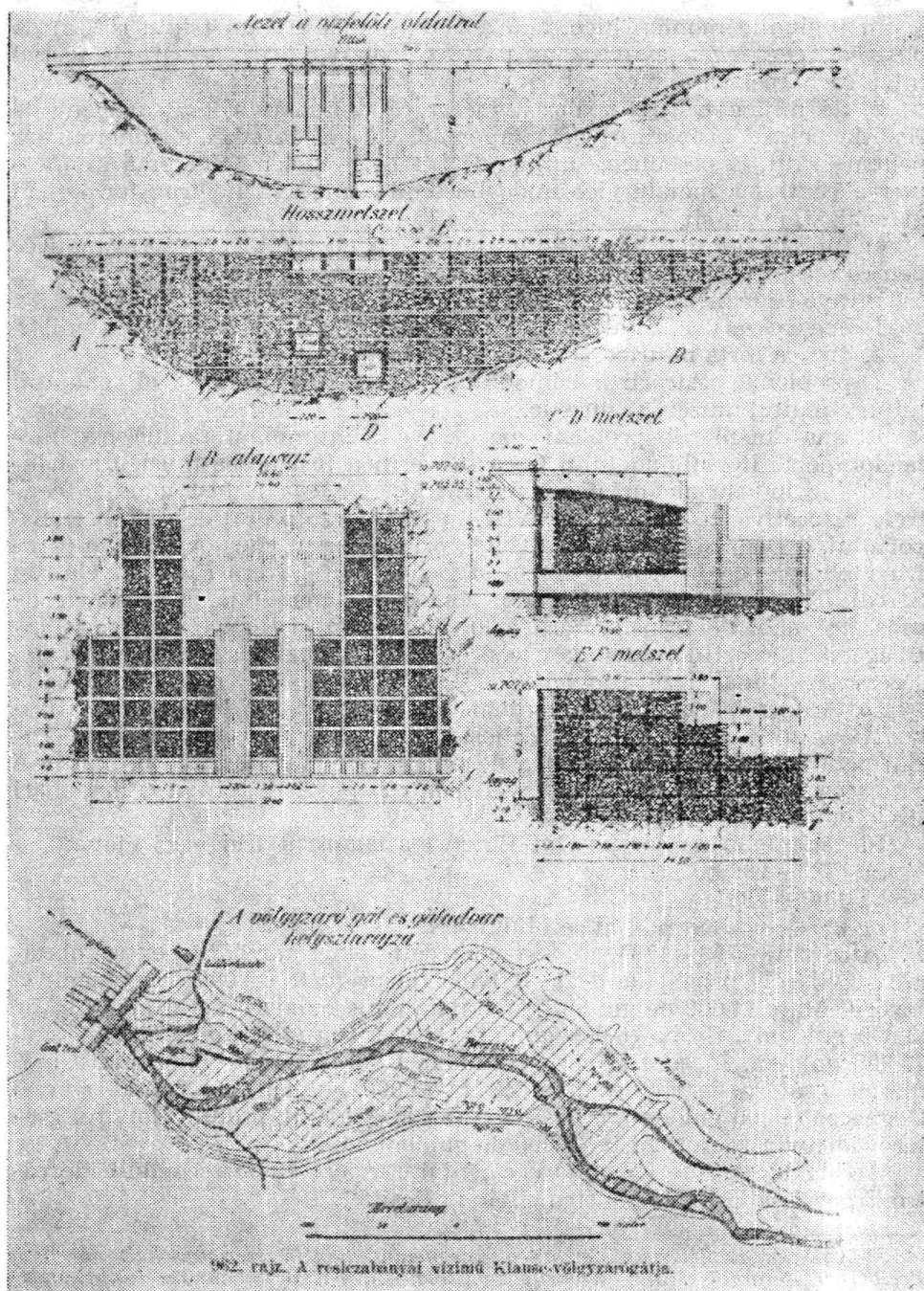

Fig. 1 — Văliug. Schița barajului de la Claus (după Bogdánfy Ödön, *A viziera* II kötet, Budapest. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1914, desen nr. 962).
Fotografii: Ion VOINA.

Plutăritul buștenilor a început în anul 1785 și s-a efectuat fără întrerupere timp de 19 ani, pînă în 1803, perioadă în care au fost plutăriti 179 682 de clafteri-cub²⁷ de bușteni, dintre care 51 137 pentru Reșița, 57 414 pentru Dognecea și 71 131 pentru Bocșa²⁸. Cheltuiala suportată de către erariu s-a ridicat la suma de 612 770 guldeni vienezi, în medie revenind pe clafter-cub 3 guldeni și 27 de creițari.

Odată cu reducerea suprafețelor păduroase din Valea Bîrzavei, cu creșterea necesarului de combustibil lemnos la uzina din Reșița, cu productivitatea mică a minelor de la Dognecea și refacerea pădurilor de la Bocșa și Dognecea, s-a pus problema renunțării la plutărit, ceea ce s-a și făcut în anul 1803²⁹, cînd s-a trecut la experimentarea pe timp de un an a producerii mangalului în zonele de tăiere a pădurilor³⁰.

Din această primă perioadă a plutăritului pe riul Bîrzava nu ne-au rămas vestigii materiale.

Arderea mangalului în locurile de tăiere din păduri și transportul lui cu ajutorul mijloacelor de tracțiune nu a rămas, însă, în faza de experiment. Cărbunele de lemn a fost produs și transportat în felul amintit mai sus din anul 1803 și pînă în 1855.

În jurul anului 1815 autoritățile au reluat discuțiile în legătură cu chestiunea plutăritului pe Bîrzava, deoarece în perioada de după 1803 a crescut foarte mult prețul transportului mangalului cu ajutorul mijloacelor de tracțiune. De exemplu, în 1804 măsura de mangal (1,414 l) costa 24 de creițari, ajungînd în 1815 la 1 fl. și 27 de creițari³¹. Calculele efectuate acum încercau demonstrarea faptului că plutăritul ar fi mai ieftin³², totuși se pare că, s-a renunțat la această idee.

Întreaga chestiune va fi reluată după cumpărarea de către S.T.E.G. a domeniilor industriale din Caraș-Severin³³, datorită faptului că, în urma eliberării după 1848, a țăranilor din iobăgie, aceștia nu mai puteau fi obligați la transporturile pentru uzină, astfel că transportul cu ajutorul căruțelor a devenit costisitor și ineficient³⁴. Prin urmare, între anii 1864—1869, riul Bîrzava și afluenții săi au fost amenajați din nou pentru plutărit³⁵. Amenajările au costat societatea 128 074,72 guldeni³⁶, în sumă fiind cuprins și costul barajului ridicat la 8,5 km la sud de Văliug, în anul 1864—1865. Barajul, construit din bușteni de brad ciopliți, avînd umplutură de piatră, a avut o înălțime de 11,5 m, o lungime de 76 m și o grosime de 26 m. Capacitatea lui de acumulare era de aproximativ 140 000 mc de apă. Apa acumulată de baraj permitea transportul con-

²⁷ Un clafter- cub — 6,822 mc.

²⁸ F.A.S.C. fond STEG, nr. 21.

²⁹ F.A.S.C. fond STEG, nr. 21; A.M.J.R., *Visitationsprotokoll*, 1815 nr. 1044/14021.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*; redăm doar calculele referitoare la cheltuielile necesare amenajării Bîrzavei pentru plutărit: „Für 16 Klausen á 9000 f. 144000 f. die Abtragung die wieder Herrichtung der Hruber Hauptklaus: 7000 f. Die Herstellung des Bogschaner und Reschitzaer Rechens: 15000 f. Die Flussraumung von Bogschan bis zum Ursprung 12000 f. Summa: 178000 f. — 4 f. 13 16/100 kr“.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ 200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771—1971, vol. 1, Reșița, 1971, p. 82.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *General Statistik* ..., 1877, p.

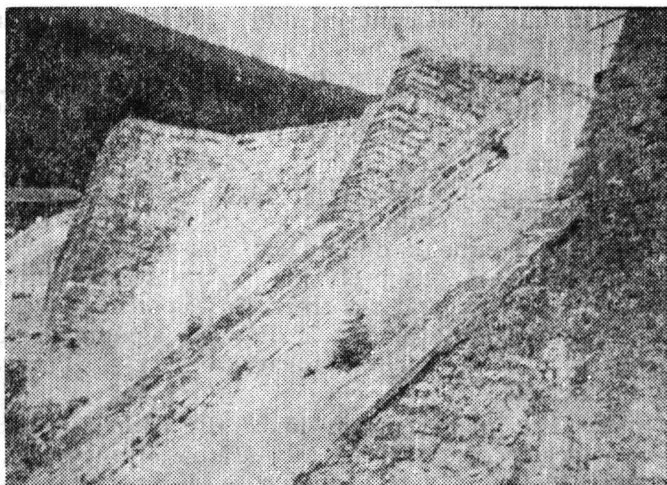

Fig. 2 — Oravița. Digul Lacului Mare.

comitent a 4 000—10 000 mc de lemne, sezonul de plutărit durind de la mijlocul lunii martie pînă în luna august³⁷.

Bîrzava a fost amenajată pentru plutăritul buștenilor pe o lungime de 38,8 km, lucrările ridicîndu-se la suma de 28 169 fl. și 33 de cr. Totodată, a fost construită o greblă pentru prinderea buștenilor avînd lungimea de 40 m, împreună cu cele trei locuri de uscare și ardere de la Reșița. Ele au costat 69 934 fl. și 48 cr.³⁸.

Din 1865 pînă inclusiv 1876, au fost plutăriți anual, în medie 104 870 mc de lemne (lemne de foc dar, în special, lemne pentru arderea mangalului). Cantitatea de lemne plutărite anual a variat între 83 713 mc (în 1867) și 133 288 mc (în 1870)³⁹.

Cu toate că am insistat pînă aici asupra plutăritului pe riul Bîrzava, trebuie amintit și cel de pe riul Nera. Acesta a fost amenajat în acest scop tot de către S.T.E.G. Pentru început, a fost construit un grătar de reținere (360 fl.) care nu a corespuns, însă, așteptărilor. În 1867 a mai fost ridicat un grătar (5 340 fl.) care, însă, nu a fost suficient de rezistent, fiind înlocuit cu altul (590 fl.) care, în sfîrșit, a reușit să facă față necesităților.

În 1871 a fost construit un pod suspendat (lung de 47 m) peste rîu, necesar circulației personalului. Un pod asemănător a fost construit apoi peste grătar. Primul a costat 160 fl., al doilea 50 fl.⁴⁰.

Societatea a folosit Nera pentru plutăritul buștenilor pe o lungime de 18,4 km „de la începutul pădurilor societății din zone de amonte a

³⁷ 200 de ani..., p. 82; cf. I. Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și Domeniilor din Reșița*, ed. 2, Buc., 1935, p. 59, erau 180 000 metri-cubi; cf. *General Statistik*..., 1877, p. 191—192 erau 191 572 mc, a costat 19 301,40 fl.

³⁸ *General Statistik*..., 1877, p. 191.

³⁹ *Ibidem*, p. 192.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 191.

Fig. 3 — Oravița. Deversorul Lacului Mic.

riului⁴¹, pînă la locul de uscare și de ardere din Sasca Română⁴¹. Transportul lemnului pe apă se putea efectua doar la o adîncime medie a apei, în timpul primăverii și a verii⁴². Între 1860 și 1877 au fost plutăriți în medie 5 954 mc de lemne. Cantitatea anuală a buștenilor transportați a oscilat între 2 029 mc, în 1864 și 11 029 mc în 1871⁴³.

Deosebirea dintre plutăritul buștenilor de pe Bîrzava și cel de pe Nera consta în faptul că, în timp ce cursul de apă al Bîrzavei a fost amenajat în mod artificial pentru această activitate, cel al Nerei era folosit fără mari modificări⁴⁴.

Un aspect secundar, dar, totuși, interesant al întregii chestiuni, îl reprezenta modalitatea de transportare, din punctul de tăiere pînă la locul de plutărit.

În zona Reșiței, buștenii erau aduși pînă la Bîrzava cu ajutorul unor scocuri uscate sau umede,⁴⁵ dar și cu cel al stăvilarelor secundare, con-

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 190.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 193.

struite în funcție de necesitățile de moment⁴⁶. Între anii 1868—1871, buștenii din pădurile Crivaia Mică și Crivaia Mare au fost transportați pînă la Bîrzava pe o cale ferată cu cădere liberă, aceasta, construită între anii 1868—1870, a avut o lungime de 4,96 km, o diferență de nivel mediu de 4,79‰, un ecartament de 1,15 m și curbe minime de 16,21 m. Șinele folosite⁴⁷ erau șine de mină de 36 de pfunzi⁴⁸. Au fost folosiți în total 5 vagoane a câte 1 150 kg și avînd o capacitate de câte 7 mc. De la Bîrzava pînă la locul de încărcare fiecare vagon era tras de un cal. După încărcare, era condus de către un frînar pînă la locul amenajat pentru plutărit⁴⁹. În medie, fiecare vagon parcurgea zilnic 19,5 km, transportînd 48 mc de lemne la rîu. Pînă în 1872 au fost transportați în felul acesta 136 997 mc de bușteni, lungi de 1 m, la un preț de cost de 67,8 cr. noi/mc.

Pentru transportul lemnului pînă la locurile de plutărit pe Bîrzava au mai fost folosite scocurile⁵⁰ dar și un funicular construit între 1892—1893 pentru transportul lemnului de pe versantul opus al Semenicului. El făcea legătura între pădurile Semenicului—Prislop—rîul Bîrzava, avînd o lungime totală de 5 576 m⁵¹.

La rîul Nera buștenii erau aduși cu ajutorul carelor din pădurea Potoc și cu scocuri uscate, din zonele suficient de înclinate. Locurile de depozitare și de ardere ale buștenilor din apropierea Reșiței erau legate de uzină prin intermediul unor căi ferate cu ecartament îngust⁵². Locul de pregătire al mangalului se afla la 4 km de uzină, în amonte Bîrzavei, cuprinzînd, totodată, și stavilele pentru scoaterea lemnului din apă⁵³.

Amenajările hidrotehnice de pe Bîrzava și afluenții săi au cunoscut o nouă dezvoltare în primul deceniu al secolului al XX-lea. Inițiativa noilor amenajări a fost luată de către S.T.E.G. care, „a apreciat importanța forțelor hidraulice de pe domeniile ei pentru exploatarea stabilimentelor metalurgice, a minelor și pentru celelalte nevoi industriale diverse”⁵⁴. Unul din scopurile noilor amenajări, alături de procurarea unui izvor permanent de energie, la adăpost de fluctuațiile de preț ale combustibilului ce făceau nesigură producerea energiei pe cale termică⁵⁵, era cel al transportării lemnului pe apă⁵⁶. Astfel că, alături de cursul principal al rîului Bîrzava, noile amenajamente au utilizat multe pîrîuri „formînd o rețea de 10 canale care conduc apa pe o lungime de 78 km, înzestrată cu baraje

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 194.

⁴⁸ 1 pfund = 0,56 kg.

⁴⁹ *General Statistik...*, 1877, p. 194.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Avea o diferență de nivel de 500 m. În lunile de vară — circa 150 de zile, timp de 10 ore pe zi — transporta 50—60 000 mc de lemne. Pînă la funicular, lemnurile erau aduse cu scocuri umede sau uscate. Funicularul a funcționat pînă în anul 1911 cînd a fost înlocuit de canale de plutărit. Cf. *200 de ani...*, p. 82.

⁵² *Beschreibung der südungarischen Domäne der privilegierten österreichisch-ungarischen Staats-Eisenbahn-Gesellschaft*, Budapest, 1885, Selbstverlag der priv. österr. ung. Staats-Eisenbahn-Gesellschaft, Pester Buchdruckerei Actien Gesellschaft, p. 46.

⁵³ *200 de ani...*, I, p. 82.

⁵⁴ Ing. D. Germani, *Amenajările hidroelectrice de la Reșița*, București, ș.a., p. 3.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 3—4.

⁵⁶ STEG-ul se obligase prin contract să pună la dispoziția „Societății Anonime pentru distilarea lemnului din Reșița” o mare cantitate de material lemnos. Cf., *Ibidem*.

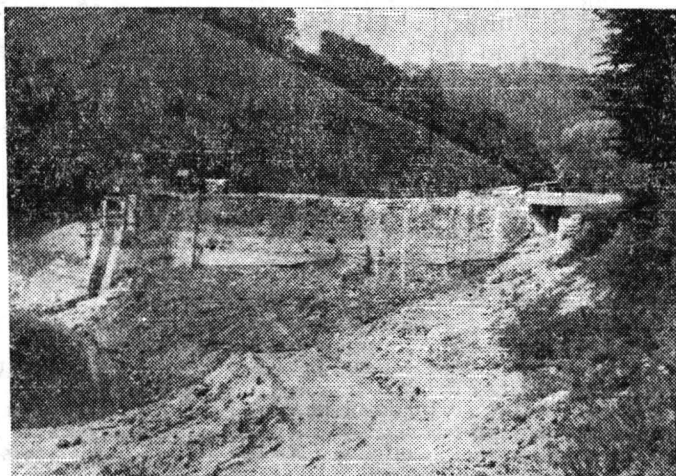

Fig. 4 — Dognecea. Digul Lacului Mare în timpul lucrărilor de renovare.

deversoare, baraje rezervoare, tuneluri, apeducte, castele de apă și conducte forțate⁴⁵⁷.

Amenajările amintite se împart, practic, în două părți: 1. cele de pînă la uzina hidroelectrică Breazova și 2. cele de la uzina susnumită pînă la Reșița. Din prima grupă fac parte canalele și lucrările aflate în legătură cu uzina hidroelectrică Breazova: canalele Zănoaga, Semenici, Prislop, Izvorul Rău, Gozna, Canalul de Sus, canera de sarcină, (castelul de apă Breazova), jilipul de ocol pentru transportul lemnului⁵⁸.

Pe traseul Canalului de Sus se află 4 tuneluri cu o lungime cumulată de 341 m: tunelul Crănicel (112 m), Izvorul Rău (53 m), Izvorul Mic

⁵⁷ Ing. Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurărilor*, ed. a 2-a, București, 1935, p. 54.

⁵⁸ Canalul Zănoaga are o lungime de 4,7 km. Aduce apa din regiunea muntelui de la cota 1 295 m. La 1 279 m se varsă în albia naturală a pîrului Murdila. Apele unite Zănoaga-Murdila, primind lemnele din pădurea Tilva, se varsă în canalul de plutărit Semenici. Canalul Zănoaga este săpat în pămînt, are o secțiune trapezoidală de 0,35 m² și o pantă de 3,5‰; Canalul Semenici: săpat în pămînt, pereți căptușiți cu scînduri și betonat pe o porțiune de 120 m, lungimea: 23,3 km, panta: 1,6 și 1,8‰, secțiunea transversală: 0,84 m². De la Prislop lemnele plutesc prin marele jilip — jilipul Prislop — Izvorul Rău — în Canalul de Sus la Izvorul Rău. Jilipul Prislop — Izvorul Rău, construit din lemn, porțiunea din apropierea Canalului de Sus este betonată, panta fiind de 330‰ în porțiunea superioară și de 104‰ în cea inferioară; Canalul de plutărit Gozna; în parte pămînt, în parte scînduri, este betonat la capăt pe o lungime de 80 m; Canalul de Sus: lungime: 3,6 km, secțiune transversală: 1,56 m², panta: 1‰, este construit din zidărie de piatră brută, duce apa la uzina Breazova. Începe mai jos de Văliug (la cota de 520 m) în dosul unui canal de priză (sau derivare) și se continuă într-un tunel. Lemnele aduse de jilipul Prislop—Izvorul Rău pluteau pînă la castelul de apă din pădurea Breazova la extremitatea Canalului de Sus. De aici, cea mai mare parte a apei ajunge printr-o stavilă orizontală la uzina Breazova. Apoi lemnele — cu apă puțină — ocolesc uzina și coboară printr-un jilip în Canalul Principal (la 38,1 m mai jos) urmîndu-și drumul spre Reșița. Priza Canalului de Sus se află la originea lui. Priza de apă este formată dintr-un baraj deversor construit în albia Birzavei (imediat mai jos de Văliug) și în sus de barajul rezervor, cf. *Ibidem*, p. 5—9.

(62 m) și Cleanțul Sirbului (114 m). Ele au o secțiune ovoidală și străbat formațiuni de gneis, fiind betonate. De asemenea, au fost construite trei apeducte — cu lungimea totală de 151 m — cu bolți de zidărie din piatră brută⁵⁹.

Cea de-a doua grupă este formată din amenajările pentru uzina hidro-electrică de la Reșița (Grebla) cuprinzând: barajele rezervoare Claus și Văliug, Canalul Principal, priza acestuia, canalele colectoare Crainic și Gropos Bogat, jilipul Sodol, apeductele, tunelele, canalul de rezervă, castelul de apă și conductele forțate⁶⁰.

2. Vom urmări, în continuare, cea de-a doua problemă care ne interesează, și anume, apa ca forță motrice. Specificăm că utilizarea ei în

⁵⁹ *Ibidem*, p. 9.

⁶⁰ Canalul Principal: începe în dosul barajului de priză din albia Birzavei (la 1,8 km în amonte de uzina Breazova; 200 m mai jos se află barajul rezervor Văliug; are o lungime de 14,2 km, secțiunea trapezoidală de 3 m², este săpată în pământ; panta: 1‰, fundul canalului este betonat, pereții fiind în parte din piatră brută, în parte din beton. Suprafața udată este tencuită cu ciment Portland. Pe porțiunea sa finală (1,8 km). Canalul Principal are o pantă mai redusă — 0,5‰ și secțiunea mărită; de la rambleul Curmătura la tunelul Ranchina (1,2 km): 5,5 m², restul de la tunel la castelul de apă (600 m): 16 m². Cea mai mică rază de curbură a canalului este de 20 m, nefiind necesară supralărgirea secțiunii.

Canalul Principal străbate șase tuneluri cu o lungime totală de 5 km (33% din lungimea canalului). Ele au fost săpate în stîncă. Unele sînt betonate, altele construite (zidite) în cărămidă, restul aflîndu-se în stare naturală (stîncă). În funcție de importanța lor, tunelurile au fost construite în secțiuni speciale. În dreapta fiecărui tunel, o banchetă de 0,6 m face posibilă vizitarea lor. Tunelurile sînt următoarele: Liscov — Barni (1761 m), Coziuța (825 m), Cozia (792 m), Secu (382 m), Teiuș (820 m), Ranchina (591 m).

Podurile — apeducte de fier — construcții din două grinzi cu zăbrele pe mai multe reazeme, avînd canale din tablă de fier, continuă Canalul Principal deasupra văilor. Acestea sînt: podul — apeduct Văran (138 m), Stirnic (28 m), Rîul Alb (95 m), Secu — care este cea mai importantă construcție de acest gen de pe traseul Canalului Principal. Are o lungime de 216 m, 6 deschideri de cîte 36 m, pilonii fixați pe fundamente de zid, suprastructură de fier — Cuptoare (226 m); lungimea totală a canalului însumînd 704 m, adică 5% din lungimea totală a Canalului Principal. Alături de apeductele de fier, de-a lungul Canalului Principal există 8 apeducte în zidărie cu o lungime totală de 65 m, de asemenea, umpluturi de vâi și porțiuni de canal care trec doar pe rambleu cu o lungime de 1,1 km. În Canalul Principal își varsă apele și următoarele canale colectoare: canalul colector Crainic lung de 1,05 km, secțiune transversală de 0,43 m², pantă de 65‰, construit în zidărie. Acesta aduce apa de pe versantul sudic al Văii Birzavei, străbate valea printr-un apeduct de fier în lungime de 68 m vîrsîndu-se în Canalul Principal mai sus de uzină. Canalul colector Gropos Bogat, lung de 10 km, cu o secțiune transversală din amonte în aval de la 0,51 m² la 1,5 m², începe la pîrîul Gropos, colectează pîrîurile Gropoșel, Cerna, Trepușin, Bogat, Breazova și se varsă în Canalul Principal, în amonte de apeductul Văran. Pe traseul său străbate 3 tuneluri mici cu o lungime cumulată de 300 m și un apeduct de fier de 68 m lungime; în apropierea castelului de apă, Canalul Principal se află în legătură cu un canal de rezervă lung de 1,5 km și avînd o secțiune de 10 m². Este construit în elevație, din piatră brută neregulată, cu o tencuială Portland în proporție de 1/5.

Materialele întrebunătățite la construirea canalelor amintite au fost gneisul și ardezia, aduse din carierele aflate în apropierea traseului, restul materialului de zidărie a fost transportat pe o cale ferată construită în acest scop. Unele dificultăți le-a provocat procurarea nisipului, acesta fiind adus din cariere sau din Birzava și transportat cu un funicular. Zidăria din piatră uscată a fost folosită doar la lucrări secundare, în locuri mai puțin expuse. În amonte de castelul de apă se desparte din Canalul Principal jilipul Sodol, pentru transportarea lemnului la locul de depozitare din Reșița. Acest jilip este săpat în pământ și căptușit cu scînduri.

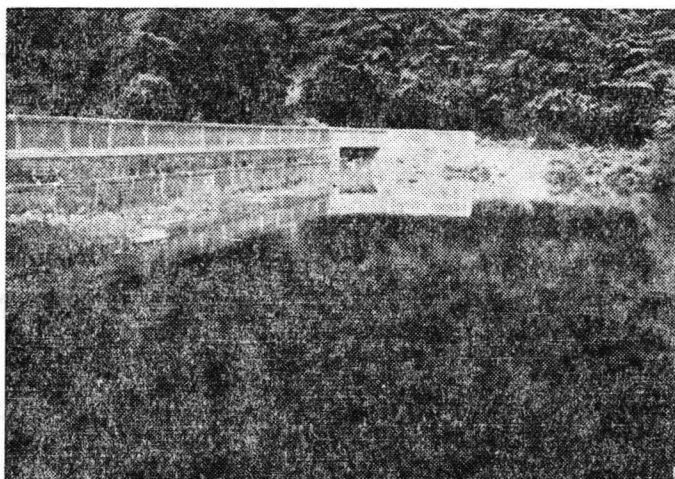

Fig. 5 — Anina. Lacul Buhui.

acest scop este posibilă prin folosirea în mod constant al cursului de apă, acolo unde el se află în imediata apropiere a instalațiilor metalurgice, apoi prin canelele construite de-a lungul acestor cursuri de apă, cât și prin lacuri artificiale. Se pare că, în general, au făcut uz de energia apelor întâi topitoriile și apoi minele⁶¹.

Dintre canalele construite în secolul al XVIII-lea în mod special pentru punerea în funcțiune a instalațiilor metalurgice, le amintim pe cele de la Bocșa și Reșița⁶². Complexul metalurgic de la Bocșa Montană, în ciuda perioadelor de criză, a avut o existență destul de îndelungată (furnalele au funcționat pînă în 1896), ultimele mari renovări fiind făcute la mijlocul secolului al XIX-lea, mai exact în 1861 și 1869⁶³. Din prima perioadă a existenței instalațiilor de la Bocșa Montană datează canalul Ieruga, acesta pornind de la barajul Florian⁶⁴ (lățime 3,3 m, adîncime 2 m). Canalul amintit a continuat să fie folosit și după scoaterea din uz a ultimului furnal de la Bocșa Montană. Începînd cu anul 1865 și pînă astăzi, apele canalului sînt folosite pentru producerea energiei electrice.

Menționăm, doar în treacăt, că vechiul canal care a pus în mișcare instalațiile metalurgice de la Reșița — canal intrat și în folclorul reșițean — nu mai există decît ca un canal betonat subteran, el dispărînd

⁶¹ Wilsdorf, *op. cit.*, p. 116.

⁶² În 1719, la Bocșa Veche (Alt Werk) au fost construite, sub conducerea maistrului minier Friedrich Freiberg, un cuptor de topit minereuri și forjele necesare. Cf. F.A.S.C. fond STEG, nr. 32. În 1722, furnalul a fost mutat la Bocșa Nouă (Neu Werk), instalațiile lui fiind puse în mișcare tot de apele unui canal. În 1725 furnalul a mai fost mutat odată, de data aceasta la Bocșa Montană, cf. Virgil Birou, *Începuturile și dezvoltarea mineritului de fier și metalurgiei în Banat în secolul XVIII*, în *Studii*, V, nr. 1—2, 1958, p. 247; Szentklárý Jenő, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban*, Timișoara, 1909, p. 20.

⁶³ F.A.S.C. fond STEG, nr. 32, A₂, B₂.

⁶⁴ Denumit așa, probabil după numele patronului turnătorilor Sf. Florian.

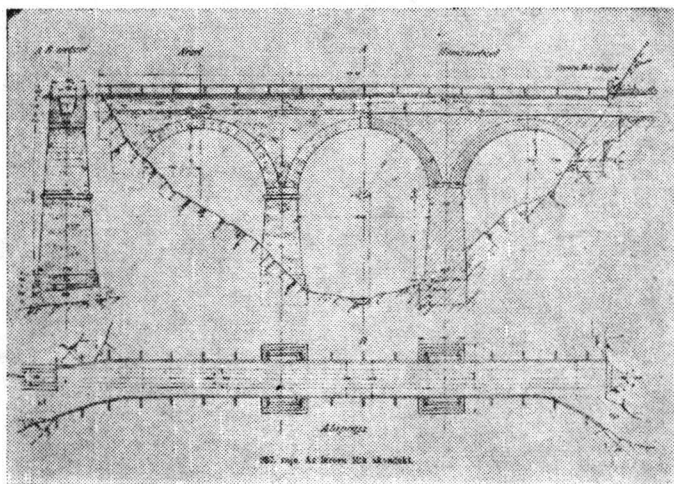

Fig. 6 — Izvorul Mic. Schița apeductului (după Bogdánfy Ödön, op. cit., desen nr. 957).

odată cu noua dezvoltare industrială a Reșiței după cel de-al doilea război mondial⁶⁵.

Și instalațiile metalurgice de la Sasca Montană (trei dintre ele) au fost acționate de apa ogasului Sușara, cea de-a patra fiind pusă în funcțiune de apele Nerei, dirijate prin canale de suprafață sau îngropate, unele dintre ele putînd fi văzute și astăzi⁶⁶.

În zonele montanistice lipseau, însă, adeseori riuri destul de puternice pentru a pune în funcțiune instalațiile de pompare, mașinile de transportat, instalațiile de șteampuri și uzinele metalurgice⁶⁷. Acolo unde lipseau condițiile naturale s-a impus construirea unor lacuri⁶⁸. Ceea ce

⁶⁵ Vezi Alexander Tietz, *Wo in den Tälern die Schlote rauchen*, Literatur Verlag, Bukarest, 1967, p. 214: „Auch dieser Teil des alten Reschitz ist der Industrie zum Opfer gefallen. Vor kurzem floss der Schmelzgraben, der jetzt unterirdisch in Betonrohren geleitet wird, offen in seinem Bette, zwischen seinen von eingerammten Holzpfählen gebildeten Ufern, dicht am Fusse der Bügel dahin. Diesseits lief am Graben entlang die Werksbahnstrecke, jenseits aber reiten sich reinliche Schmücke Arbeiterhäuser. Vor jedem Haus war ein Blumengarten aus dem die bunten Gartenblumenfreudlich über das Wasser herüber grüssten“.

⁶⁶ Brindza, Carol, *Despre utilizarea potențialului hidroenergetic al riurilor, lacurilor și canalelor de apă din zona minieră Bocșa—Ocna de Fier—Dognecea și Oravița—Sasca Montană—Moldova Nouă*, în manuscris, p. 1.

⁶⁷ Delius, Christoph Traugott, *Anleitung zu der Bergbaukunst*, 1773, p. 392.

⁶⁸ Iată ce scrie Delius, op. cit., p. 392: „Es ist daher viel mehr ein Theil der guten Bergwirtschaft, die Puchwerke so nahe als möglich zu den Erzgruben bringen“, Astfel că cel mai bun mijloc ca: „nahe gelegene kleine Bäche und Quellen ein eine einzige Wasserführung zusammen zu leiten, und zu weilen ist die Gelegenheit vorhanden einen grossen obschon entfernten Bach auf „sämmliche Maschinenwerke zu führen“.

„Wo es aber an allen diesen Naturvortheilen fehlet, und das Bergwerk so beträchtlich ist, dass man auch für die Anwendung beträchtlicher Unkosten künftighin wieder einen Ansehnlichen Nutzen zu schöpfen hoffen darf, da müssen unumgänglich beym Abgange des Schnees, und zu Regenzeiten ein genugsammen Wasservorrath sammelt, den man das Jahr hindurch sowohl auf die Wasserhebungs- und Fördernisskünste, als auf die Puchwerke und nach Gelegenheit auch auf

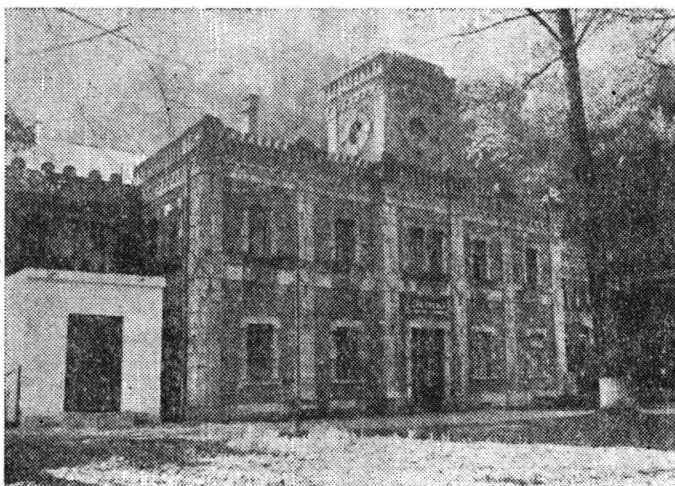

Fig. 7 — Reșița. Centrala hidroelectrică Grebla.

s-a și făcut în zona montanică bănățeană începînd cu secolul al XVIII-lea — dacă nu chiar și înainte — și pînă în secolul al XX-lea. O valoare deosebită pentru ilustrarea activității de amenajare hidroenergetică o au însăși lacurile care au reușit să înfrunte trecerea timpului, lacuri adunate în spatele digurilor construite pe teritoriul județului Caraș-Severin. Există și astăzi cinci diguri construite în secolul al XVIII-lea, alături de trei din primul deceniu al secolului XX. Pe lângă acestea sîntem în posesia unor informații referitoare la alte lacuri artificiale realizate în secolele XVIII și XIX.

Lacurile construite în secolul XVIII au servit, toate, intereselor mineritului și metalurgiei de pe teritoriul județului. Digurile construite în această perioadă au fost ridicate din piatră, spre deosebire de cele din Boemia, datînd din aceeași perioadă, care au folosit ca material de construcție lutul argilos⁶⁹.

În localitatea în care, de mai bine de un secol, s-a aflat Direcțiunea Minieră Bănățeană⁷⁰ și, unde după 1718⁷¹, noii administratori au continuat la un alt nivel exploatarea minieră și activitățile metalurgice — la Oravița — în 1718 a fost construit primul cuptor de topit minereuri neferoase. Urmărindu-se asigurarea unui potențial hidroenergetic constant, aici au fost înălțate două baraje pentru acumularea apei. Nu cunoaștem data exactă a construirii lor, există însă informații referitoare la repararea acestora în anul 1760⁷². La această dată, necesitățile de apă ale lo-

Hütten- Hämmer und Bergwerksfabrikenwerke benutzen kann. Da nun solche Teiche immer mehr Nutzen verschaffen, je grösser sie sind, so müssen sie auch mit gehöriger Vorsicht gebaut werden, damit sie bey langwierigen Regen, bey Wolkenbrüchen und starken Wassergüssen keinen Schaden leiden, oder damit auch der Damm durch die Schwere der grossen Wasserlast nicht eingedrückt werde“.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 408.

⁷⁰ 200 de ani..., p. 47.

⁷¹ Prin pacea de la Passarowitz, Banatul a intrat sub stăpînire austriacă, cf. *Ibidem*.

⁷² Cf. Brindza, C., op. cit., p. 6.

Fig. 8 — Reșița. Grebla — conductele torțate.

calităților montanistice erau, probabil, foarte mari, la mijlocul secolului al XVIII-lea — 2 iulie 1746 — fiind puse în funcțiune două noi cuptoare de redus minereuri neferoase⁷³. Lacurile amintite mai sus există și astăzi, ele purtând denumirea de: Lacul Mare și respectiv, Lacul Mic.

Lacul Mare este un baraj de greutate cu contraforți, din zidărie de piatră cu mortar. El este alimentat de pîrîul Oravița și de afluenții acestuia. Barajul are o înălțime de 12,5 m, o lățime de 8 m la bază și de 2 m la coronament. Lungimea la coronament a lacului este de 117 m; suprafața bazinului lacului: 28 km²; suprafața lacului: 0,008 km²; volumul lacului: 106 000 mc; barajul are două deversoare: unul lat de 7 m, celălalt de 5,5 m, de asemenea două vane cu diametrul de 0,83 m și respectiv 0,55 m.

În aval față de Lacul Mare, alimentat tot de pîrîul Oravița, se află Lacul Mic: baraj de greutate cu contraforți construiți din zidărie de piatră fasonată la suprafață; un deversor lat de 5 m și două vane: una de golire cu diametrul de 0,85 m și una de alimentare cu diametrul de 0,55 m; înălțimea barajului: 7,65 m; lățimea la coronament: 6 m; lungimea la coronament: 68 m; suprafața bazinului: 29 km²; suprafața lacului: 0,002 km²; volumul lacului: 450 000 mc⁷⁴.

Alte două baraje au fost construite în același scop în localitatea montanică Dognecea în anul 1724. Cele două lacuri au fost înzestrate și cu canalele de apă necesare⁷⁵. Ele apar și pe harta din 1765 a așezării Dognecea⁷⁶. Și aici, cele două lacuri poartă denumirea de Lacul Mare și Lacul Mic.

Lacul Mare este alimentat de pîrîul Dognecea, ale cărui ape se adună în spatele unui baraj de greutate în arc cu contraforți. Zidăria este din

⁷³ F.A.S.C. fond STEG, nr. 18.

⁷⁴ Mulțumim inginerilor și tehnicienilor de la O.G.A. Reșița pentru informațiile furnizate.

⁷⁵ F.A.S.C., fond STEG, nr. 15. Sint amintite și de Grisellini, Francesco în *Istoria Banatului Timișoarei*, ed. Facla, 1984, p. 285 (traducerea de Costin Feneșan).

⁷⁶ F.A.S.C., colecția de planuri, nr. 442.

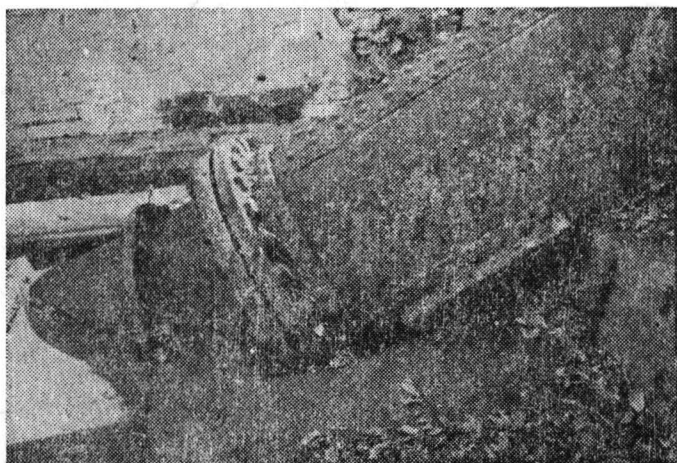

Fig. 9 — Reșița. Grebla — conductă forțată, detaliu.

piatră și mortar. Înălțimea: 14 m; lățimea la coronament: 7—9 m; lungimea la coronament: 71 m; suprafața bazinului de recepție: 18,5 km²; suprafața lacului: 0,002 km²; volumul lacului: 500 000 mc. Barajul este prevăzut cu o golire de fund și un deversor dreptunghiular lateral.

Lacul Mic, alimentat de pîrîul Valea Lacului și de precipitații; este un baraj de greutate de tip vechi cu două întărituri gen contraforți, un baraj în arc încastrat ca și barajul Lacului Mare, între două boturi de deal. A fost construit din zidărie de piatră cu mortar și cu miez de argilă. Înălțimea: 11,5 m; lățimea la coronament: 6 m; lungimea la coronament: 57 m; suprafața bazinului de recepție: 4,5 km²; suprafața lacului: 2,88 ha; volumul lacului: 135 000 mc⁷⁷.

Există informații referitoare la existența unui stăvilar artificial plasat pe apa Secaș, care trece prin mijlocul localității Dognecea, stăvilar alimentat și de un canal îngropat care aducea apa Văii Johann. De aici, apa intra într-un canal îngropat, care, mai târziu (secolul XIX), alimenta uzina de mijloc și uzina de jos. La rîndul său, Ogașul Johann, captat, alimenta uzina de sus⁷⁸.

La Ocna de Fier, în apropiere de Dognecea, instalațiile metalurgice au fost puse în funcțiune de apele Moraviței, captate în spatele unui baraj. Astăzi mai pot fi identificate depunerile de aluviuni formate în spatele barajului⁷⁹. Tot pe Valea Moraviței, în partea ei superioară, a existat un lac atestat documentar în anul 1882⁸⁰.

Un alt baraj a fost construit în anul 1900, pe o vale paralelă cu cea a Moraviței, pe Valea Ferendia. Apa acestuia a fost folosită la spălarea minereului mărunț de la haldele formate ca urmare a excavației Amalia. În anul 1912, în urma unor bogate averse de ploaie, haldele au alunecat spre firul Ferendia, formînd un lac de acumulare numit astăzi Vîrtoape⁸¹.

⁷⁷ Informații obținute de la O.G.A. Reșița.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Cf. Carol Brindza, *op. cit.*, p. 3.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 4.

⁸¹ *Ibidem*, p. 5.

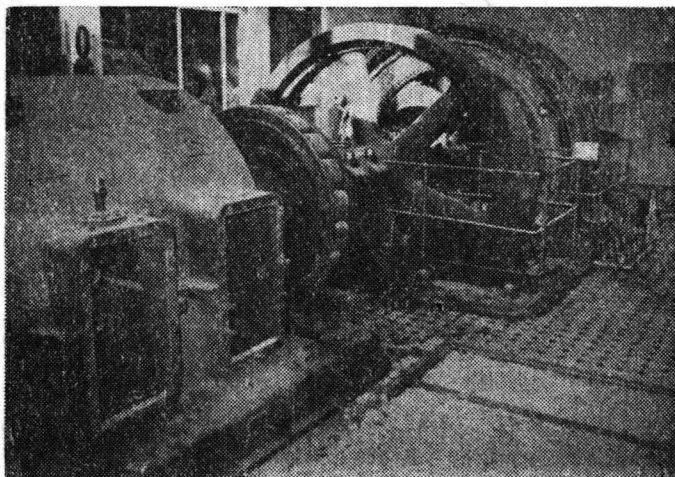

Fig. 10 — Reșița. Grebla — turbina Pelton de 2 660 CP.

Pentru anul 1758 este atestat documentar, în mod cert, un baraj astăzi dispărut lângă Moldova Nouă⁸².

Înainte de a trece la descrierea celor mai importante construcții hidro-tehnice realizate în primul deceniu al secolului XX, revenim cu unele date referitoare la un baraj-rezervor deosebit, construit pe domeniile Reșița, la 8,5 km în amonte de Văliug, între anii 1864—1865, în scopul plutăritului buștenilor. Barajul, realizat pe Valea Claus, purtând apoi și denumirea de Claus, a fost construit din bușteni de brad ciopliți, avînd umplutură de piatră. Înălțimea maximă a barajului: 11,5 m; deversorul: 8,4 m lungime; pragul acestuia fiind cu 1,6 m mai jos de coronamentul barajului. Bazinul barajului putea fi golit în vederea evacuării nămolului prin două deschideri ce puteau fi, la rîndul lor, obturate cu ajutorul unor stavile de fontă. În anul 1894, barajul a fost reparat și înălțat „constituind un baraj de pămînt combinat cu lăzi suprapuse umplute cu piatră”⁸³.

În legătură cu construcția canalelor pentru plutăritul buștenilor — zona Semenice-Reșița —⁸⁴, între anii 1907—1908 a fost construit barajul-rezervor de la Văliug⁸⁵. Aceasta pentru că debitul natural al Canalului Principal care alimenta uzina hidroelectrică de la Reșița (construită în anul 1904), scădea foarte mult toamna și iarna⁸⁶. Proiectul barajului a fost întocmit în anul 1903, începîndu-se lucrările un an mai tîrziu, respectiv în 1904. Ele au fost întrerupte — după ce lucrările pregătitoare

⁸² Arhivele Statului Timișoara, fond Direcția Montanistică Bănățeană nr. 6 și 7, anul 1758.

⁸³ D. Germani, *op. cit.*, p. 10; I. Păsărică, *op. cit.*, p. 59.

⁸⁴ Vezi notele 34—39.

⁸⁵ Întregul complex reprezentat de canale, baraje și uzinele electrice formează un sistem unitar.

⁸⁶ Inițial la uzina hidroelectrică au fost folosite mașini cu abur, cf. D. Germani, *op. cit.*, p. 20.

costaseră o jumătate de milion de coroane aur — deoarece a fost inițiată proiectarea unei uzine ce urma să utilizeze, pentru o parte din forță, gazele cuptoarelor. Odată cu terminarea studiului, referitor la problema amintită, a fost redeschisă problema barajului, datorită scumpirii cărbunelui. Astfel că, în 1907, a fost luată hotărîrea construirii unui baraj de regularizare a cărui înălțime urma să fie mai mică decît cea a barajului din primul proiect. Lucrările au fost executate în regie proprie de către S.T.E.G., cu excepția zidăriei propriu-zise⁸⁷.

Barajul de la Văliug a fost amplasat la 200 m în amonte de gura Canalului Principal, la 3,4 km în jos de Văliug, bazinul tributar rezervorului extinzîndu-se pe o suprafață de 76,9 km². Zidul mare: înălțime 28 m; se află în albia Bîrzavei, totodată a fost ridicat un dig de completare (zid de șea). La nivelul coronamentului deversorului, suprafața apei are o întindere de 12,6 ha, lungimea lacului: 1,95 km; capacitatea: 1,2 milioane mc⁸⁸.

Lîngă Anina, un alt centru minier și metalurgic important⁸⁹, a fost construit lacul de acumulare care deservește și el nevoile industriale ale orașului, și poartă denumirea de Buhui. Conform documentației O.G.A.⁹⁰, barajul a fost construit în anul 1887 și refăcut în 1904. Materialul de construcție folosit a fost pămîntul argilos, bătut în straturi subțiri. În anul 1935 a fost executată o căptușeală de beton armat cu plase de sîrmă pentru a împiedica infiltrațiile în corpul barajului. Căptușeala a fost executată la piciorul paramentului amonte, pe toată lungimea digului și pe o adîncime de 4 m. Înălțimea barajului: 13 m; lățimea la coronament: 4 m; lungimea la coronament: 60 m; suprafața lacului: 9,8 ha (0,098 km²); volumul lacului: 500 mc. Barajul are un deversor lateral, dreapta lung: 5 m; adîncime: 1 m; iar pentru alimentarea cu apă se folosea o conductă, metalică cu un diametru de 500 mm și lungă de 50 m.

Întregul potențial hidroenergetic de pe domeniile Reșița a cunoscut o valorificare superioară odată cu folosirea sa pentru producerea energiei electrice. Vom aminti în continuare trei centrale hidroelectrice construite în perioada 1865—1908.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 28; STEG-ul a executat excavatiile pentru fundații, mișcările de pămînt și stîncă, lucrările la tunelul apeduct, luarea de apă, deversorul, instalația pentru evacuarea apei moarte și cantonul barajului, a procurat materialele de construcție și mașinile. Firma Lenarduzzi a început lucrările la 8 mai 1908, ele terminîndu-se la 4 aprilie 1909. Pe timpul iernii, între 27 octombrie 1908 și 19 aprilie 1909 nu s-a lucrat. Barajul a fost umplut cu apă în luna noiembrie a anului 1909, cf. *Ibidem*, p. 33—35.

⁸⁸ Întregul sistem de amenajări este dotat cu o serie de instalații de siguranță: bazine pentru depunerea mlului, evacuabile prin manevrarea unor stavile. Pe Canalul de Sus un bazin, pe cel principal cinci. Ele se curăță cînd plutăritul este suspendat. Totodată sînt amenajate în mai multe puncte ale rețelei de canale deversoare pentru cazurile în care se produc înfundări. Întreaga amenajare era dirijată de la Reșița și de la Văliug. În timpul iernii canalele erau acoperite cu lemne scoase din apă. Cf. D. Germani, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁹ Vezi Dipl. Ing. Wilhelm Slovig, *Kurzer Umriss der Geschichte von Steierdorf Anina*, Hermannstadt, 1940; Josef Kracher, *Geschichte von Steierdorf-Anina vom Jahre 1773—1873*, Timișoara, 1873.

⁹⁰ Informații de la O.G.A. Reșița.

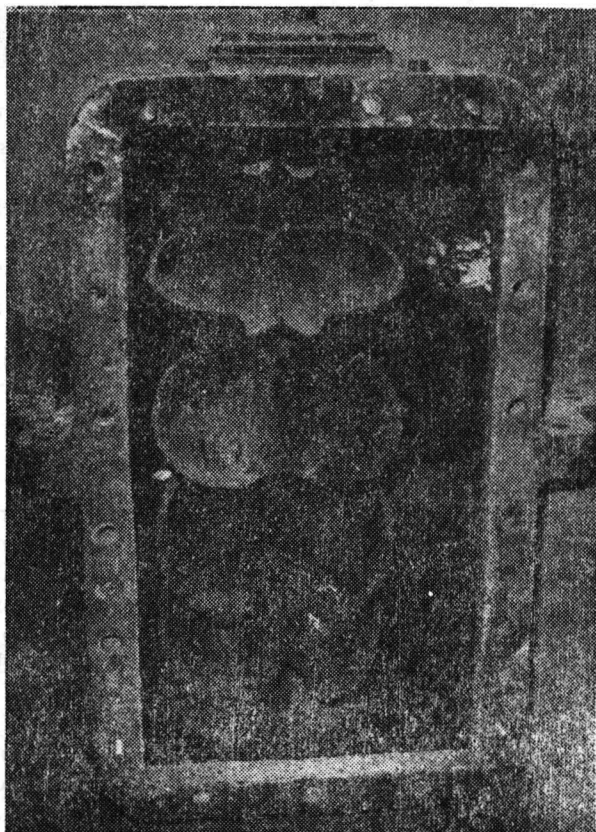

Fig. 11 — Reșița. Grebla — turbina Pelton, detaliu (paletele).

a) Centrala hidrotermică de la Bocșa Montană. A fost construită în anul 1865 și a funcționat pînă în deceniul al treilea al secolului XX, cînd mașinile au fost înlocuite cu altele noi. A folosit drept motoare o turbină Francis fabricată de Kolben & Co., de 200 CP și două mașini cu abur fabricate la Reșița, una de 250 CP și una de 150 CP. Generatorii centralei au fost doi alternatori trifazici — fabricație Kolben & Co., una de 880 kW, 24 A, 208 rot./min și respectiv de 100 kW, 14 A și 416 rot./min⁹¹. Centrala funcționează și astăzi fiind înzestrată cu o pompă de acționare a paletelor la turbina de fabricație tot Kolben & Co., cu un dinam — Kolben — de tipul E 100, 120 V, 60 A, 268 rot./min și avînd un generator fabricat la Reșița în anul 1926: 3 000 V, 337 A, 175 kVA.

b) Centrala hidroelectrică Grebla-Reșița a fost construită între anii 1903—1904, pe cele mai moderne baze cunoscute atunci. S-a avut în vedere „utilizarea căderii Bîrzavei dintre satul Văliug și Reșița“ construindu-se un canal de derivație cu priza la Văliug și cu extremitatea la

⁹¹ I. Păsărică, *op. cit.*, p. 61.

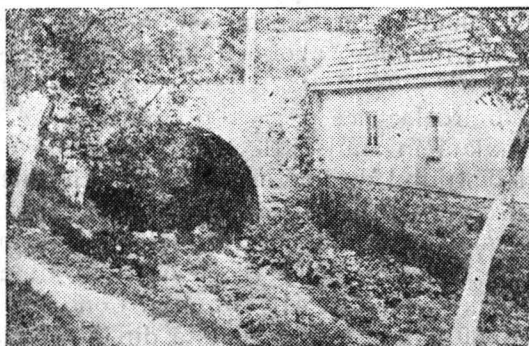

Fig. 12 — Oravița. Pod și casă în aval de baraje.

Reșița — Canalul Principal amintit mai sus — unde, după străbaterea uzinei, apa urma să se verse din nou în Bîrzava⁹². Apa din Canalul Principal se varsă în castelul de apă (camera de sarcină) construit la cota 460,8 m pe stâlpi mari de zidărie executați în parte din beton, în parte din piatră brută. Pentru fundație au fost extrași, prin explozie, 1 500 mc de stîncă, materialul necesar construcției fiind transportat cu un funicular lung de 750 m.

De la castelul de apă, apa este condusă spre uzină prin trei conducte cu diametrul de 900 mm⁹³. Conductele au o lungime de 600 m prezentînd două frînturi și o porțiune orizontală. Ele sînt compuse din tronsoane de tuburi de 20 m din fier forjat, nituit și cu flanșe. Pereții conductelor au o grosime de 6 mm lîngă castelul de apă și de 12 mm lîngă turbine, unde presiunea este de 21,6 atmosfere. Alimentarea uzinei revine la 3,45 mc/secundă, fiecare litru de apă producînd prin căderea sa de la 216 m o putere de 2,2 CP⁹⁴. Menționăm că din Canalul Principal pornea un canal lateral de 1,6 km lungime, formînd o rezervă de apă de 25 000 mc, pentru satisfacerea necesităților variabile de energie ale laminarelor⁹⁵.

Centrala propriu-zisă a fost instalată într-o clădire de 55×25 m, construită „estetic, modern și cu un oarecare lux”⁹⁶, din beton, piatră brută, șarpantă de fier la acoperiș, ea conținînd totodată și locuința șefului.

Ea cuprinde trei grupe electrogene cu o putere de 2 500 CP fiecare, formate din: trei turbine Pelton cu acuplare directă ierarhică, după sistemul „Zodel Woith” și trei generatoare trifazice de 1 800 kW, 5 500 V și 20,8 perioade (à 210 A).⁹⁷ Mai existau două turbine Pelton de cîte 170 CP, cuplate cu cîte un dinam de 95 kW putînd acționa și un alternator auxiliar de 48 kW la 240 V. Alături de acestea exista încă o turbină Pelton de 35 CP.

⁹² D. Germani, *op. cit.*, p. 4.

⁹³ S-a vrut construirea a 5 conducte. Inițial au fost montate doar 2 din care una despărțea, înainte de clădire spre mașini, o a treia conductă prelungită și ea ulterior pînă la castelul de apă, cf. D. Germani, *op. cit.*, p. 13.

⁹⁴ *Ibidem*; I. Păsărică, *op. cit.*, p. 59.

⁹⁵ I. Păsărică, *op. cit.*, p. 59.

⁹⁶ D. Germani, *op. cit.*, p. 13—14.

⁹⁷ *Ibidem*: cele trei turbine Pelton — fabricație Ganz Danubius; generatorii — fabricație Siemens Kalske, cf. I. Păsărică, *op. cit.*, p. 70.

Turbinele erau reglate automat prin servomotoare comandate de reglatoare centrifuge schimbate, apoi, cu altele acționate cu ulei comprimat⁹⁸.

Ultima centrală hidroelectrică pe care o amintim este cea de la Breazova. Ea a fost instalată în anul 1916. Este alimentată cu apă, printr-o derivație din susul barajului de la Văliug. La extremitatea Canalului de Sus se află castelul de apă construit din zidărie de piatră brută cu mortar de ciment. Centrala fusese dotată cu următoarele instalații: o turbină Francis de fabricație Ganz de 500 CP, generatorul fiind un alternator trifazic Ganz de 350 kW, 52 A și 416 rot./min. Conducta forțată de apă are un diametru de 500 mm și este executată din fier forjat nituit. Energia electrică produsă a servit la exploatarea minei de cărbuni de la Secu⁹⁹.

3. După această trecere în revistă a principalelor amenajări hidrotehnice de pe fostele domenii Reșița, ne vom referi, pe scurt, la chestiunea păstrării patrimoniului industrial existent și al integrării lui în circuitul muzeal și turistic.

În primul rând trebuie să menționăm că astăzi, la sfârșitul deceniului nouă al secolului XX, pe teritoriul județului Caraș-Severin există o serie întreagă de monumente de istorie a tehnicii datînd din secolul XVIII — începutul secolului XX care încă sînt în stare de funcționare, multe dintre ele fiind supuse la renovări periodice de către instituțiile de care aparțin. De exemplu: barajele de la Dognecea și Oravița, canalele din zona Semenice, Văliug, Reșița, barajul rezervor Văliug, centrala hidroelectrică de la Breazova și Grebla, ultimele păstrînd în incinta lor utilaje care, la rîndul lor, pot face obiectul unui studiu special.

Referitor la integrarea acestor monumente în circuitul muzeal și turistic, amintim că se poate ajunge cu trenul sau cu autobuzul în orașele Reșița (pentru Grebla), Oravița (pentru baraje dar și pentru arhitectura tipic montanistică a localității), la Bocșa (pentru canalul Ieruga și barajul Florian) și la Anina (de la Oravița, pentru lacul Buhui ș.a.). De la Reșița există legătură cu autobuzul înspre Dognecea, unde alături de cele două lacuri, pot fi admirate ruinele foarte frumoase ale unui furnal din secolul XIX. Tot de la Reșița se poate ajunge cu autobuzul la Văliug (pentru baraj), dar și la Anina.

Revenind la complexul Grebla-Văliug-Semenice, remarcăm că, o drumetie de-a lungul canalelor, tunelelor și apeductelor amintite mai sus, poate deveni un interesant și de neuitat eveniment, frumusețile naturale ale acestei zone montane îmbinîndu-se armonios cu opera omului.

⁹⁸ Iată, de exemplu, producția de kW/oră a centralei Grebla în anii:

1924	13 403 651 kW/h
1925	14 931 360 kW/h
1926	20 481 075 kW/h
1927	13 508 940 kW/h
1928	12 005 060 kW/h
1929	9 979 330 kW/h

Prețul de cost pentru 1 kW/h în lei fiind în anul 1927 — 0,56 lei și în 1928 — 0,60 lei.

⁹⁹ I. Păsărică, *op. cit.*, p. 60; D. Germani, *op. cit.*, p. 9.

În fine, o mai mare popularizare în rîndul iubitorilor de trecut ar putea fi benefică pentru cunoașterea, de către cît mai mulți oameni, a ceea ce a însemnat industria în secolele trecute, a acestor monumente de tehnică industrială.

RUDOLF GRÄF

DIE WASSERHALTUNG DER BERGDOMÄNE REȘIȚA UND UMGEBUNG IM XVIII—XX JH.

(Zusammenfassung)

Anhand von Archiv und Terraindokumentation versucht der Verfasser die Entwicklung der Wasserhaltung und Wassernutzung auf dem Gebiete des Kreises Caraș-Severin zu schildern. Dabei wird die Benützung der Flüsse Bîrzava und Nera bei der Holztrift im 18—19 Jh. hervorgehoben. Ebenfalls werden die wichtigsten Teiche aus dem 18—20. Jh. beschrieben: usw. die von Oravița, Dognecea und Anina.

Eine besondere Aufmerksamkeit schenkt der Verfasser den hydroelektrischen Zentralen von Bocșa, Reșița—Grebla und Văliug—Breazova und dem System von Kanälen die das Wasser zu den letzten zwei Zentralen leitet.

Der letzte Teil der Arbeit beschäftigt sich mit den Möglichkeiten diese technische Denkmäler in den musealen und touristischen Kreislauf einzubeziehen.

DIN CORESPONDENȚA LUI AT. M. MARINESCU CU IACOB MUREȘAN

Schimbul epistolar dintre personalitățile proeminente ale vieții politice și culturale românești înmănunchiază un izvor prețios de reconstituire a proceselor social-politice și spirituale, de întregire a tabloului evoluției poporului nostru. Prin informația adeseori inedită, prin exprimarea spontană nealterată de considerente exterioare¹, corespondența îmbogățește cunoașterea fondului de idei, de năzuinți și acțiuni, de neobosite strădanii depuse de înaintași pentru propășirea societății românești.

Scrisorile expediate de Atanasie Marian Marinescu² fruntașului politic și eruditului om de cultură Iacob Mureșan³ dezvăluie câteva aspecte interesante din preocupările și viața, din gândurile și aspirațiile cărturarului bănățean. Relevă, la mijlocul veacului al XIX-lea, preocuparea oamenilor de cultură români de a da noi dimensiuni colaborării peste granițele politice impuse de vicistitudinile vremurilor, de a contribui prin

¹ Acad. Ștefan Pascu, *Cuvînt introductiv*, în „Valeriu Braniște. Corespondență. 1879—1895”, vol. I, ediție îngrijită, note și comentarii de Valeria Căliman și Gh. Iancu, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 5.

² Atanasie Marian Marinescu (1830—1914), s-a născut în Lipova. Cursurile școlii primare le-a urmat în comuna natală, iar cele liceale la Arad, apoi Timișoara și Budapesta. Își continuă studiile la facultățile de drept din Budapesta și Viena, încheindu-le în anul 1856. Promovează (1856) examenul „judicial” și în anul următor pe cel „administrativ de stat”, necesare ocupării unor posturi administrative. În anul 1861 obține titlul de „Doctor utrusque juris”, fapt ce-i deschide drumul spre o serie de funcții în magistratură: vîcenotar al județului Caraș; asesor la sedria orfanală din Lugoj; judecător la tribunalul din Oravița (1871—1876) și Timișoara (1876—1886); consilier supleant la Curtea de Apel din Budapesta (1880—1885); judecător ordinar (titular) la aceeași instanță (din Budapesta (1885—1891) și Oradea (1891—1899)). După pensionare se stabilește definitiv la Sibiu. Cf. Dr. Cornel Diaconovich, *Enciclopedia Română*, vol. III, Sibiu, 1904, p. 209; Dr. Aurel Cosma junior, *Bănățeni de altădată*, vol. I, Timișoara, 1933, p. 125—129.

³ Iacob Mureșan, publicist și profesor, director al Gimnaziului român din Brașov, membru al Academiei Române. Împreună cu George Barițiu editează „Gazeta Transilvaniei”. Din anul 1850 conduce singur acest organ de presă cu un rol deosebit în afirmarea culturii și conștiinței naționale. A fost unul dintre fruntașii mișcării naționale din Transilvania. În anul 1868 a fost dat în „cercetare penală” pentru publicarea „Prenunciamentului” de la Blaj, iar în 1877 pentru publicarea unor articole de solidaritate cu războiul de independență al României. Sprijină activitatea unor institute de credit românești (Albina ș.a.), a Reuniunii femeilor române din Brașov. Din inițiativa sa a fost creat fondul destinat întemeierii Școlii civile de fete din Sibiu, important așezămînt de cultură românească (Cf. Dr. Cornel Diaconovich, *op. cit.*, p. 350—351).

toate mijloacele la afirmarea idealurilor progresului, ale unității și libertății naționale.

Format într-o perioadă de importante prefaceri, At. M. Marienescu a fost profund sensibil la dezideratele epocii și, mai ales, la cerințele definitorii ale poporului român. Era, de altfel, cunoscut „ca un luptător zelos pentru principiile naționale”⁴. Activitatea sa cultural-națională multilaterală, cuprinzând literatura, istoria, etnografia, economia politică, folclorul, va fi subsumată obiectivului central: ascendența economică, socială, politică și spirituală a poporului din mijlocul căruia s-a ridicat. Comandamentul care i-a călăuzit munca și viața îl sintetizează în puține, dar pilduitoare cuvinte: „Onoarea națiunii mele mă invită ca să lucr în interesul ei”⁵.

Își afirmă acest crez încă de foarte tânăr, în prefața unui mic tratat de economie politică, sugestiv intitulat: „*Învățătorul și poporul. Despre bunăstarea materială și propășirea spirituală*”. De la început precizează că a scris lucrarea cu scopul „ca poporul nostru să-și cunoască lipsele, pentru ca să le învingă și ca să-și cunoască datorințele, pentru ca să le îndeplinească spre îmbunătățirea sortii sale”⁶. At. M. Marienescu dovedește aici o concepție științifică despre dezvoltarea societății, o înțelegere a relației dialectice dintre baza economică și superstructură, a raporturilor condiționale dintre diferitele compartimente ale activității umane. „Fericirea unui popor, subliniază cărturarul bănățean, e bunăstarea materială și cultura generală a lui.”⁷ Viața economică, adică „agricultura, meseria și negustoria”, precizează At. M. Marienescu, nu poate „înflori și exista fără cultură generală, ... dar nici cultura generală nu poate crea în inima poporului dacă îi lipsește bunăstarea. Bunăstarea e rădăcina, cultura e floarea fericirii lui; și acestea așa trebuie să se țină una de alta, ca sufletul de trup”⁸. Mitropolitul Andrei Șaguna a dat o călduroasă apreciere acestei lucrări, considerînd-o a fi „spre folosul viitor al nației”⁹.

Simțăminte cu adevărat patriotice și o temeinică pătrundere a dezideratelor naționale demonstrează și în lucrarea „*Datorințele noastre. Un discurs popular închinat preoților și învățătorilor români*”. Adresîndu-se preoților și învățătorilor români, subliniază faptul că datoria lor principală era întărirea conștiinței naționale, a puterii de rezistență a românilor din Banat și Transilvania: „Să nu uitați dară a face toate ce se cer pentru întărirea și înflorirea naționalității române, căci nici un popor... nu poate avea nimic mai scump pe lume decît naționalitatea”⁹. Apărută, la numai un an de la instaurarea dualismului austro-ungar, lucrarea constituie un adevărat apel intelectualilor satelor românești pentru

⁴ Atanasie Marian Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, ediție îngrijită de Eugen Blăjan, prefată de Ovidiu Birlea, Edit. Minerva, Buc. 1971.

⁵ *Idem*, *Epistolă deschisă către domnii protopopi, preoți, profesori, învățători și către literații români*, 1870, în „Albina”, Pesta, an. V, nr. 8, 22 ian./3 febr. 1870, p. 1—3.

⁶ *Idem*, *Învățătoriul și poporul. Despre bunăstarea materială și propășirea spirituală*, Sibiu, 1858, p. 1.

⁷ *Idem*, p. 6.

⁸ *Idem*, p. 10.

⁹ Dr. At. M. Marienescu, *Datorințele noastre. Un discurs popular închinat preoților și învățătorilor români*, Viena, 1868, p. 12.

a-și intensifica eforturile închinare maselor asuprite ale țărănimii. „Așa-dară — scria At. M. Marienescu — trebuie să ne facem în toate învățătorii poporului și toți care șcim ceva mai mult decît cei nepricepuți, să primim această chemare de o datorință națională, să o împlinim cu conștiință și scumpătate; pentru că e vorba de viața și de fericirea elementului român pe care numai prin conlucrare cu toți îl putem deștepta, îl putem fericii și întări și-l putem ține curat în naționalitatea sa.”¹⁰

Poziția progresistă a savantului bănățean rezultă cu deosebită claritate din obiectivele preconizate și, mai ales, din rezultatele obținute prin cercetările sale folclorice, etnografice și istorice. Deși ca istoric a fost mai mult un autodidact¹¹, cariera judecătorească nelăsîndu-i răgazul necesar însușirii unor metode de investigare și interpretare proprii specialistului, totuși își exprimă corect și convingător credința în valoarea educativă a istoriei naționale¹². Merită reținut principiul etic și patriotic care i-a stat la temelie cercetărilor sale istorice. Dorința „de a nobiliza simțămintele naționale”¹³ l-a îndemnat să alcătuiască lucrarea *Istoria română națională pentru tinerimea națională*, dedicată elevilor săi, Alexandru și Eugeniu Mocioni de Foeni¹⁴. Deși nu este o lucrare originală, are marele merit că a contribuit la răspîndirea unor cunoștințe despre istoria poporului nostru, fiind intens folosită în școlile populare românești din Banat și Transilvania pînă în anul 1876, cînd va fi interzisă din ordinul autorităților austro-ungare¹⁵. Caracterul militant al preocupărilor de cercetare istorică îl afirmă, de altfel, prin însăși mărturisirea crezului său: „Eu cu cugetul am lucrat și scris pentru tinerimea română”¹⁶.

Contribuția lui At. M. Marienescu în folcloristica românească rămîne primordială, atît cantitativ cît și prin o serie de acumulări științifice și indicații metodologice¹⁷. Meritele pe acest tărîm, munca neobosită „în ogorul culturii naționale”¹⁸ îi asigură alegerea ca membru corespondent (13 septembrie 1877) și apoi ca membru activ (26 martie 1881) al Academiei Române¹⁹. At. M. Marienescu a fost printre cei dintîi oameni de cultură români care a înțeles valoarea reală și adîncă semnificație a folclorului național, care a pătruns marele adevăr că specificul și puterea unei națiuni stă în produsul maselor largi ale poporului, în modul lor de a trăi, de a munci, simți și gîndi²⁰.

Despre activitatea sa ca folclorist și istoric au fost publicate lucrări fundamentate științific.²¹ Considerăm necesară însă precizarea că stu-

¹⁰ *Ibidem*, p. 11—12.

¹¹ I. Lupaș, *Luptători pentru lumină*, Arad, 1916, p. 78.

¹² Un indice detaliat al lucrărilor elaborate și publicate de At. M. Marienescu la Tr. Topliceanu, Dr. *Atanasie Marienescu*, în „Analele Banatului”, III, nr. 3, fasc. 6, iulie—septembrie 1930.

¹³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 77.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Dr. Aurel Cosma, jun., *op. cit.*, p. 128.

¹⁶ I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, vol. II, Craiova, f.a., p. 263.

¹⁷ At. M. Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*..., p. VIII.

¹⁸ I. Lupaș, *Luptători pentru lumină*, p. 80.

¹⁹ Dr. Cornel Diaconovich, *Enciclopedia Română*, vol. III, p. 209.

²⁰ Tr. Topliceanu, *op. cit.*, p. 2.

²¹ Ovidiu Birlea, *Atanasie Marienescu folclorist*, în „Analele Universității Timișoara”, seria șt. filologice, vol. I, 1963, p. 11—87. Doina Radu, *Atanasie Marian Marienescu (1830—1914)*, în „Buridava”, 1978, 9, p. 341—368.

diile sale folclorice, ca și cele istorice, au depășit semnificația unui act de cultură, dobîndind un pronunțat caracter politic, militant. Cunoașterea și valorificarea folclorului nu a fost un scop în sine pentru cărturarul bănățean, ci unul de promovare a spiritualității românești, de afirmare a conștiinței și demnității naționale. Pentru At. M. Marienescu materia-lul folcloric și etnografic constituia un argument de validare a drepturilor istorice ale românilor din Banat și Transilvania, a originii și permanenței lor, de susținere și demonstrare a unității spirituale românești. Îndrăznim să afirmăm că activitatea sa deosebit de însemnată în domeniul valorifi-cării folclorului românesc a fost conștient subordonată acestui deziderat. Își afirmă plenar acest obiectiv în prefața lucrării „*cultul păgîn și creștin. Sărbările și datinile române vechi*“, vol. I, cînd subliniază: „Un popor, carele se cunoaște pe sine după istoria sa, religiunea și datinile sale, e capabil de o cultură națională și prin aceasta își face un viitor mai bun“²². Nu ezită să condamne caracterul neștiințific al unor afirmații tendențioase, să remarce conținutul lor subiectiv, pîrtinitor: „Unii scrii-tori străini ne-au denegat continuitatea naționalității romane de la colo-niile lui Traian în Dacia și existența noastră neîntreruptă în patria noastră veche. Alți învățați străini ne-au atacat naționalitatea chiar și în datinile populare, adică în cultul familiaru, impunîndu-ne zeități străine și cul-tul primit de la alte popoare. Aceștia din urmă ne-au atacat mai tare ro-manitatea... *Aceștia sînt motivele ce m-au îndemnat ca să culeg datinile și credințele populare ale cultului familiaru al românilor, și prin aceasta să contribuiesc la cunoștința de sine a lor și să apăr romanitatea și pe acest teren, căci aici se poate cunoaște mai bine originea poporului, viața lui și toate ideile și secretele lui*“²³.

Corespondența cărturarului At. M. Marienescu cu Iacob Mureșan aduce la lumină noi informații privind legăturile statornice dintre oamenii de cultură români, peste granițele politice vremelnice și artificiale, atestă constanta strădanie de a gîndi și analiza realitățile românești din perspec-tiva intereselor și preocupărilor generale ale poporului nostru. La 23 fe-bruarie 1858, spre exemplu, îl informa pe Iacob Mureșan, exprimîndu-și totodată bucuria, că „Dl. Asachi din Moldova mi-a trimis întru onoare poeziile lui scrise în 44 de ani și un colindariu de Iași“²⁴. Îi consemnează și faptul că „Dl. profesor Cioflec din Brașov asemenea adună poezii po-porale ca să-mi trimită. Foarte tare m-ași bucura. Pînă acum am căpătat 100—52 de colinde, celelalte sînt balade și cîntece și mi s-au mai făcut promisiuni“²⁵.

Este demnă de relevat preocuparea cărturarului bănățean de a trans-mite directorului Gazetei Transilvaniei scurte informații despre ac-tivitatea altor frunțași ai poporului nostru. Se înscrie, de altfel, în ten-dințele și acțiunile clar reliefate în schimbul epistolar din veacul trecut de a contura o viziune cît mai cuprinzătoare asupra societății românești în ansamblul ei. Laconice, sigure și de certă însemnatate, contribuie la

²² At. M. Marienescu, *Cultul păgîn și creștin. Sărbătorile și datinile romane vechi*, vol. I, Buc., 1884, p. III.

²³ *Observatorul*, Sibiu, VII, nr. 92, 17/29 noiembrie 1884, p. 372.

²⁴ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca (BCU) Colecții speciale. *Cores-pondență*. Mss. 5146/5, f. 11.

²⁵ *Ibidem*.

întregirea cunoașterii unor momente din viața oamenilor politici și de cultură români la mijlocul secolului al XIX-lea. Așa, de pildă, în scrisoarea datată 5 februarie 1854 (vechi) consemnează: „Dl. Eutimiu Murgu de la eliberare e tot în Pesta. În zilele acestea așteptăm pe D(l) Demetriu Stoichescu — ca liber. Dd. Papiu și Hodoș ca d(octo)ri de jure acuși se întorc în patria lor”²⁶. Nu uită să menționeze și atitudinea cunoscuților filantropi Andrei Mocioni și Emanuil Gojdu, în scrisoarea din 18 noiembrie 1858: „Pe aici trecură eroul Balint și ginerele Hodosi, către Viena. Fuseră cu căldură primiți la prînz la Dl. Mocioni și Dl. Gozdsu”²⁷. În aceeași epistolă notează și trecerea prin Budapesta, în drum spre Berlin, a „Dr. Cîmpianu cu pruncii lui Sturdza”²⁸. De reală importanță sînt precizările referitoare la acțiunea studenților români din Budapesta pentru înființarea unei catedre românești la Universitatea din capitala Ungariei (scrisoarea din 3 decembrie 1859, Anexa 2).

Cum este firesc, scrisorile cuprind informații asupra activității desfășurate de At. M. Marinescu și referiri la preocupările, intențiile sau dificultățile cu care era confruntat. În 24 noiembrie 1858 îi scria lui Iacob Mureșan că va participa la concursul inițiat de cercurile culturale din București pentru elaborarea „mapei Daciei romane”. Rezultă clar dorința sa, încă de foarte tînr, de a contribui la elucidarea unor probleme ale istoriei naționale. „Eu voi fi concurent, subliniază At. M. Marinescu, mapa Daciei antice o lucru din 1853 și de atunci tot culeg date istorice și topografice și am acum peste 30 de coale de la scriitorii vechi.”²⁹

Nu sînt puține rîndurile din care răzbat grijile materiale și nemulțumirea că strădaniile sale nu erau corespunzător înțelese și apreciate. În epistola amintită (24 noiembrie 1858) își exprimă mîhnirea, este adevărat că în cuvinte ponderoase, deoarece nu i-a fost publicat articolul „Ceva despre critică și respingerea unui atac”, scris ca răspuns la observațiile critice făcute de Simion Mangiuca. Cu conștiința unei munci utile, închinată neamului, a datoriei împlinite, se adresa directorului Gazetei Transilvaniei: „Eu cred că D-ta vei lua în considerațiune că între toți junii români eu sînt cel mai vechiu și neostenit ajutoriu pentru Gazetă și de cîte ori aveam ocaziune — pe lîngă prepararea pe examene de stat și riguroase — totdeauna am scris cîte ceva... și nu mă veți lăsa a nu mă putea apăra și a nu arăta cauza de dezbatere mai apropiat și mai bine”³⁰.

În 29 ianuarie 1859 o nouă scrisoare trimisă lui Iacob Mureșan conține unele precizări asupra cercetărilor științifice întreprinse în problemele de limbă și istorie națională: „Eu am lucrat în zilele trecute un articol foarte interesant și pot zice rar, articolul «Despre elementele constitutive ale limbii române, în paralelă cu elementele constitutive ale limbii italiene și franceze» și ce, nu am îndemn al puriza și trimite pînă nu voi vedea că iese articolul meu «Ceva despre critică și respingerea unui atac». Ca să nu-ți grămădesc pulpitul în deșert ca cu articolul

²⁶ *Ibidem*, Mss. 5147/2, f. 4.

²⁷ *Ibidem*, Mss. 5147/6, f. 12.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, Mss. 5147/3, f. 12.

³⁰ *Ibidem*, f. 14.

«Ceva pentru susținerea limbii române» și «Majestatea ta și Măria ta».³¹ La 12 iulie 1859 se plînge de nepăsarea unor preoți români care nu răs-pundeau solicitărilor sale de adunare a creației populare (vezi Anexa 3), fapt ce-l va îndemna să revină în mai multe rînduri și să sublinieze marea însemnătate națională a valorificării folclorului.³²

În cele trei „Anexe” am căutat să respectăm cît mai fidel ortografia și limbajul folosit de cărturarul bănățean, stilul epistolar de la mijlocul veacului trecut. Corespondența lui At. M. Marienescu cu Iacob Mureșan, deși fragmentată și incompletă, evocă totuși cît se poate de veridic gîndurile, speranțele, aspirațiile și preocupările unor cărturari a căror muncă și viață au fost, în mare parte, închinată împlinirii marilor idealuri ale poporului român.

A N E X E

Atanasie M. Marienescu către Iacob Mureșan

1.

Pesta, 1 februarie n. 1854

*Domnul Spectavere!*³³

Îmi iau indresnița aci alăturatele versuri a trimite și umilit a ruga ca să bine-voiți a le înșira în columnele „Foaiei”. Aceasta sper cu atîta mai tare, cu cît știu greutătoasa temă a unui redactore, mai ales la români — pentru de a se putea ocupa și cu opuri beletristice, preponderind și intenția de a deschide cîmp și mediu tinerimei întru pregătirile literaturii. Văzînd aceste împărtășite, voi năzui mai ade-seori a Vă trimite cîte ceva.

În privința baladei trimise „Muma romană”, de nou vă rog aveți bunătatea a o împărtăși; nu pentru că doară ar fi clasică, ci pentru că se poate numera între cele naționale și bune. Spiritul ei e din lumea veche și n-are impresiunea de a putea ameți pe cei de acum.

Neputîndu-se împărtăși sub At.M., doresc a fi încunoștințat.

Recomandîndu-vă simțămintelor bune, rămîn al spectaverului Domn, umilit serv

Atanasie Marienescu jurist

2.

Pesta, 3 decembrie n. 1859

*Domnule spectabile!*³⁴

Pe 10 octombrie m-am întors iară la Pesta și de atunci mă ocup numai cu rigo-rosul al doilea, pentru care am și căpătat termin, dar numai pe 6 martie. Trebuie acum să grăbesc cu doctoratul că îmbătrînesc cu el în spate.

³¹ *Ibidem*, f. 5.

³² *Albina*, V, 1870, nr. 8, 22 ian/3 febr., p. 1—3.

³³ B.C.U., *Correspondență*, Mss. 5147/1, f. 1.

³⁴ *Ibidem*, Mss. 5147/4, f. 1.

Junimea română din Pesta acum trei ani a recurat către episcopii români pentru ca să esopereze dinșii înființarea unei catedre române la Universitatea de aici. În anul acesta s-a reînnoit recursul aducând aceasta aminte Ex. Sale Erdélyi, când s-a dus la Viena, a vorbit cu ministrul de cult, — și zise la întoarcerea sa că și cu Împăratul — și ambii ar fi promis, pentru ce chiar Dl. Episcop Erdélyi, reîntorcându-să mă provoacă ca să facem recursul și să-l trimită lui. Alt exemplariu vom trimite și Ex. Sale Șaguna.

M-am adresat către toți Dd. Episcopi români cu o epistolă în interesul colindării, ca dinșii să susțină datina aceasta însemnată, deoarece guvernul din punct polițial vrea să o șteargă, că nu lasă a colinda.

Al Dtale

At. Marinescu

3.

Pesta, 12 iulie n. 1859

*Domnule spectabile!*³⁵

(...) De puteam eu precugeta că în așa perpleziune mă va aduce edițiunea colindelor, nici nu le tipăream. Prenumerațiune pe colinde abia 61 fl. noi am căpătat, iară pe Balade nu mi s-a strîns atîta cu cît laolaltă ași fi putut răscumpăra colindelede la tipariu. Eu speram ca barem atîta se va strînge pe 2 broșure, cît e tipariul. Din Lugojiu, Timișoara, Brașov etc. încă nici un cruceriu n-am căpătat. Ce să mai zic acum? Pentru restul de tipariu trebuie să dau schimb, înmulțind suma cu 10 fl. în schimb. Popor de 3½ milioane! Eu credeam că și în Brașov și împrejur sînt mai altfel de oameni români, și speram cel puțin 20 exemplare să treacă — și barem după ½ an, atunci cînd am devenit în perplezitate să cuget ceva.

Domnule! mă iartă că te-am incomodat în cauza baladelor, dar acu te rog, ai bunătatea a spune aceluia cui ai predat baladele ca să-și facă socoata și să-și tragă speșele, — iară baladele rămase nevîndute de loc, să mi le expedieze pe deligence, plătiind portul din sumă acolo. Nu-i destul că expedițiunea mi-a costat (sic!) 5 fl. la Brașov, acum și reespedițiunea să o plătesc.

Fac bucuros, — căci așa fac toți aceia care sînt bolinzi pentru poporul român.

Am scris la 20 epistole către protopopi și alți preoți mai cunoscuți, parte pentru versuri, parte pentru balade sau colinde și afară de Dl. Negruțiu nici un popă (nu) s-a adresat pentru balade și colinde și afară de Dl. Sora Noacu nici unu (nu) mi-a trimis versuri.

Apoi avem și noi cler! — zic avem că știe roade bine. Lasă că vine apă și pe moara mea cît mai curînd.

Mă recomand simțămîntelor bune
și rămîn

Al Dtale serv plecat

At. M. Marienescu

Notă. Adaosurile din paranteze ca și sublinierile sînt ale mele.

Nota aparține lui At. M. Marienescu.

³⁵ *Ibidem*, Mss. 5147/8, f. 16—17.

AUS DER KORRESPONDENZ VON AT. M. MARIENESCU MIT IACOB MUREȘAN

(Zusammenfassung)

Der Briefwechsel des Gelehrten At. M. Marienescu mit dem Publizisten und Professor Iacob Mureșan enthüllt neue Informationen die die Beziehungen zwischen den rumänischen Intellektuellen, trotz der künstlichen Grenzen die die rumänischen Provinzen trennten, beweisen. Wiedermal ein Argument dafür, dass die führenden rumänischen Persönlichkeiten konstant bestrebt waren die rumänischen Verhältnisse aus der Perspektive der allgemeinen Interessen und Tendenzen des rumänischen Volkes zu betrachten.

Die Briefe enthalten Daten über die Tätigkeit von At. M. Marienescu, und Hinweise auf die Hindernisse und Schwierigkeiten aus dem Leben des rumänischen Gelehrten.

ENEA HODOȘ — PROFESOR ȘI ANIMATOR CULTURAL (1858—1945)

S-a născut la 31 decembrie 1858 în comuna Roșia Montană în județul Alba. Provenea dintr-o familie cu vechi tradiții cărțurărești, a cărui bunic, Simion Balint, a fost unul din tribunii Revoluției de la 1848—1849. Împreună cu frații săi — NERVA HODOȘ și ALEXANDRU HODOȘ (ION GORUN) au constituit o veritabilă „dinastie de cărțurari ardeleni de rasă”¹.

În familia Hodoș se ducea o viață cumpătată și modestă, iar tatăl său era jurist, fapt care a influențat pozitiv formarea viitorului profesor și animator cultural. Școala poporală a urmat-o în comuna natală și la Baia de Criș, gimnaziul inferior la Brad, iar cel superior la Brașov și Blaj. În 1877 a trecut examenul de maturitate la Brașov cu mențiunea „Laudabiliter”.

Cu o bursă primită de la Societatea „Transilvania” din București, pleacă pentru desăvîrșirea studiilor în străinătate și urmează Facultatea de medicină de la Universitatea din Viena, pe care o abandonează însă din 1880 din cauza unei „împrejurări familiale neprielnice”² și trece la Facultatea de litere și filozofie, mai întâi la Budapesta și apoi la Viena, întreținându-se din puținele mijloace materiale rămase de la părinții săi.

A participat la activitățile organizate de studenții români în cele două capitale ale imperiului Austro-Ungar. În 1877 a devenit membru al Societății Academice Studențești „România Jună” din Viena, iar la Budapesta a fost ales membru al Societății de lectură „Petru Maior”, unde s-a remarcat cu lucrarea „Elemente maghiare în limba română”, distinsă la concursul premiilor anuale acordate de Universitate studenților de la diferite facultăți³.

Întors în țară „cu absolutor de la facultatea filozofică”, se dedică învățămîntului, pe care-l va servi cu pricepere și devotament timp de 18 ani, fiind „unul din cei mai străluciți profesori ai Ardealului dinainte de Unire”⁴. În 1886, a fost numit profesor la Școala civilă de fete a ASTREI din Sibiu unde a funcționat pînă în 1889, cînd a trecut la Insti-

¹ I. Breazu, I. Hodoș, în *Transilvania* nr. 7/1941, p. 511.

² A. Moacă, *Prof. Enea Hodoș (1858—1945)*, în *Foaia diecesană* nr. 5—6/1946, p. 2.

³ E. Hodoș, *Literatura zilei, articole diverse*, f.a., Sibiu, p. 168.

⁴ I. Breazu, *op. cit.*, p. 573.

tutul pedagogic discesan din Caransebeș, la chemarea episcopului NICOLAE POPEA, la catedra de limba română, maghiară și metodică istoriei în postul rămas vacant al prof. dr IOAN PAUL, plecat în vechea Românie.

După o susținută activitate didactică, științifică și literară desfășurată aici, el se decide să plece din Caransebeș, încheindu-și prematur cariera dascălească pentru care dovedise o certă și autentică vocație.⁵ Despre acest moment obscur din viața sa, el arată în autobiografie: „după 16 ani de profesorat... în anul 1905 am cerut, din motive de sănătate, pensionarea“. De fapt, adevărul era altul și rezultă din mărturiile contemporanilor săi, fiind silit să plece din cauza neînțelegerilor cu unii „consistorialnici de la cirna eparhiei“⁶. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare a prof. ROMUL CIOROGARU din Arad: „Onorabile: ți-ai aprins paie-n cap cu broșura „Schite umoristice“, 1897... am dat de urma marii agitațiuni pornite contra dumnitale... în care proteste preoțimea cere satisfacție pentru insulta (!) ce-ai făcut tagmei dumnitale din post“⁷. În unele schite umoristice, el a tratat în așa fel așezămintele bisericești și pe slujitorii lor, încât a dus la jignirea acestora, care s-au plîns consistoriului eparhial, ajungînd în felul acesta în conflict cu autoritățile bisericești încă din 1897, datorită și faptului că nu frecventa biserica, iar consecința acestui fapt este plecarea sa⁸.

După plecarea sa din Caransebeș se stabilește la Sibiu, unde și-a continuat activitatea timp de 40 de ani ca pensionar la ziarul „Telegraful român“, fiind mereu activ. A rămas aici pînă la sfîrșitul vieții, cu o întrerupere de cîteva luni între 3 septembrie 1919 și ianuarie 1920, cînd a fost trimis de către Consiliul Dirigent din Cluj ca director provizoriu pentru organizarea Școlii normale din Sighetul Marmăției. În timpul primului război mondial a fost persecutat de autoritățile maghiare pentru atitudinea sa patriotică.

Atît la Caransebeș cît și la Sibiu a desfășurat o activitate bogată și multilaterală. Ca profesor, a dobîndit un binemeritat prestigiu, atît prin prelegerile ținute, cît și în calitate de autor de manuale didactice. Acestea au apărut în 2—6 ediții, au fost foarte răspîndite odinioară în Transilvania, Banat și Bucovina și au făcut bune servicii învățămîntului românesc. A elaborat următoarele manuale didactice:

- Manual de limba română, Gramatică și Carte de citire;
- Noțiuni de Stilistică, Poetică și Carte de citire, Caransebeș 1901.
- Elemente de istoria literaturii, Caransebeș 1893.
- Întia carte de scriere și citire, Caransebeș 1896.
- Manual de limba maghiară, Carte de citire și Gramatică în colaborare cu I. Dengi, precum și „Convorbiri pedagogice“. Mai cunoscute sînt Abecedarul și Istoria literaturii române.

Abecedarul său a fost alcătuit pe baza cuvintelor normale. Are un pronunțat caracter național și popular. O parte a materialului de lectură a fost selecționat din colecțiile de folclor ale lui G. Dem. Teodorescu,

⁵ V. Floarea, *Folcloristul Enea Hodoș (1858—1945)*, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anul 1968—1970*, p. 480.

⁶ A. Moacă, *op. cit.*, p. 3.

⁷ E. Hodoș, *op. cit.*, p. 81.

⁸ P. Barbu, *O lămurire în Foaia Diecesană*, nr. 40/1897, p. 6.

Jarnik-Bîrseanu și altele⁹. Manualul de istorie a literaturii române era considerat de presa timpului ca unul din cele mai bune, mai complete și mai metodice manuale de acest fel. Acesta s-a bucurat de o bună primire în școlile secundare, fiind apreciat pentru valoarea sa pedagogică și a contribuit la lărgirea orizontului cultural al elevilor. Judecățile de valoare pe care le emite în cuprinsul manualului, nu se bazează pe criterii estetice, ci pe contribuția adusă de scriitorii respectivi la dezvoltarea limbii literare. Când vorbește de făuritorii de limbă și valori literare, el se referă la scriitorii români de pe ambele versante ale Carpaților. În acest fel, manualul său a devenit un mijloc de propagare a ideii de unitate națională în conștiința tinerei generații¹⁰.

Ca profesor a trăit cu convingerea că profesia aceasta trebuie să fie sinonimă cu cea de „bărbat de știință și de inimă”, că profesorul trebuie să achiziționeze cunoștințe și deprinderi multilaterale, pentru a putea forma personalitățile tinerilor în spiritul timpului.

Iată cum îl descrie un prieten pe când era profesor la Institutul pedagogic din Caransebeș: „Era înalt de statură și svelt la înfățișare. Avea un cap marcant, în care se găseau multe fire albe și nu vedea bine. Purta un sacou cu două rînduri, iar vara purta o pălărie de pai de culoare neagră. Nu era om de societate, trăindu-și mai mult viața în cercul familiei și al prietenilor puțin numeroși. Calea lui de toate zilele era de la locuință la școală, iar duminica făcea excursii în împrejurimile orașului. În timp de vreme rea timpul și-l petrecea la Casina Română unde citea toate ziarele. La prima vedere îți făcea impresia unui om posomorît și închis la fire, dar atunci când luai contact cu el constatai că este dezghețat, afabil și plin de umor. La restaurantul „Pomul verde” era o masă a intelectualilor români, unde putea fi des văzut, unde se discutau evenimentele zilei, se povestea, se petreceau clipe de destindere după munca de peste zi¹¹. A fost căsătorit și a avut două fete. Pe soția sa o chema Zotti Hodoș și a fost autoarea unei cărți de bucate, „Masa ieftină”, în care dă rețete de bucate simple și bune.

A fost un pedagog excepțional și un psiholog desăvîrșit. Școala promovată de el este o școală națională, accesibilă poporului, cu un conținut mai realist, cu metode noi, cu cadre bine pregătite, care să-și înțeleagă rolul lor social, o școală a faptelor, care să-i pregătească pe elevi pentru Unire¹². Fiind animat în activitatea sa pedagogică de idei înaintate s-a străduit să ridice școala românească la nivelul cerințelor epocii în care a trăit. În școală era tipul dascălului bun, dar și sever. A căutat să formeze la elevi dragostea față de muncă, simțul de demnitate și cinste, de încredere în puterile proprii. Era stăpîn pe materia de învățămînt pe care o predă. Știa să apropie știința și de mințile cele mai puțin dotate, ca să fie înțeles de toți elevii. Își modela tonul, ritmul și vocea, după cum o ce-

⁹ O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, E.D.P., București, 1975, p. 149.

¹⁰ V. Popengă, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867—1918 și lupta sa pentru Unire*, E.D.P., București, 1974, p. 76.

¹¹ A. Moacă, *op. cit.*, p. 2.

¹² D. Sîrbu, *Locul lui Enea Hodoș în istoria învățămîntului și culturii românești* (mss.), p. 26.

reau trebuințele psihologice și estetice ale lecției. Vorbea îngrijit și explicit. Explicarea lui era clară, plastică, plină de imagini și de învățăminte¹³.

Cursurile sale sistematice, pline de viață și de frumoase învățăminte, erau tot atâtea momente de înălțare sufletească și însuflețire națională. Influențat de Școala Ardeleană, a pus la baza întregii sale activități didactice ideea iluministă a progresului prin cultură și școală, ca factori necesari pentru emanciparea națională și socială a poporului român. Deși concepția sa despre lume și viață este idealistă, ea conține și unele elemente pozitive. Astfel, el consideră că în formarea personalității copilului, alături de religie trebuie să promovăm ideea însușirii prin școală a cunoștințelor din domeniul științelor naturii, având în vedere necesitatea pregătirii pentru viață a tinerilor la nivelul cerințelor contemporane.

Susținea că studiul gramaticii dezvăluie logica limbii și deprinde pe elevi să folosească în mod conștient în vorbire și scriere varietatea și bogăția limbii române. Recomanda ca tăblițele și condeiul de ardezie să fie înlocuite cu caiete liniate în care să se scrie cu creionul, iar la calligrafie să se folosească caietele dictando și tocul cu cerneală.

Lecțiile lui erau interesante și pătrundeau în conștiința copiilor, angajând la acțiune fantezia și simțul lor. „Conștiința mea de dascăl îmi spune că pragul „clasei“ să-l pășești cu inima senină și cu mintea lipsită de altfel de preocupări decât acelea profesionale...“¹⁴.

În calitate de profesor a elaborat „Regulamentul pentru internatul Institutului pedagogic al discezei greco-orientale române a Caransebeșului“, care a fost aprobat în Conferința profesorală din 17 octombrie 1900. Iată cum formulează el art. 30 „Elevii internatului, ca niște viitori dascăli ai poporului, vor căuta și pe timpul cit se află sub disciplina profesorilor și a prefectului, să fie modele vrednice de imitat în ceea ce privește conduita în internat și în afara lui...“¹⁵. În colaborare cu profesorul GHERASIM SÎRB a întocmit Statutul pentru ajutorarea tinerimii studioase de la Institutul teologic-pedagogic din Caransebeș, care a fost aprobat în Conferința profesorală din 27 ianuarie 1899. Tot el a întocmit și „Regulamentul pentru facerea examenului de calificare în învățătorească la Institutul pedagogic din Caransebeș“ pe baza statutului organic din 1868 și art. de Lege XVIII din 1879 aprobat de Conferința profesorală din 5 decembrie 1898. În calitate de profesor de limba română a condus și îndrumat Societatea de lectură a studenților „IOAN POPASU“ din Caransebeș în anul școlar 1890/91. De asemenea a întocmit și proiectul pentru statutele societății de lectură „IOAN POPASU“ a junimii studioase din Caransebeș, aprobate de Consistoriul diecesan în ședința sa din 22 martie 1891 cu nr. 673 B¹⁶.

A convins senatul școlar și pe directorul institutului că înzestrarea bibliotecii școlii reprezintă o condiție importantă pentru buna desfășurare a procesului de învățămînt, deoarece din bibliotecă lipseau operele clasice și moderne, care formează scheletul oricărei biblioteci. În anul școlar 1899—1900, biblioteca institutului a ajuns la peste 1 600 volume.

¹³ Informație de la inv. pensionar Pavel Jumanca din Caransebeș.

¹⁴ D. Sirbu, *op. cit.*, p. 41.

¹⁵ *Regulamentul pentru internatul Institutului pedagogic al discezei greco-orientale române a Caransebeșului*, 1900, p. 8.

¹⁶ D. Sirbu, *op. cit.*, p. 42.

A sprijinit cu căldură Societatea de lectură a elevilor, căutînd să-i educe în spirit patriotic prin intermediul literaturii. De asemenea, a sprijinit excursiile și serbările școlare ale elevilor. El considera că: „Prin ele scoatem pe tinerii noștri dintre cei patru pereți ai școlii și din hausul de litere tipărite ale manualelor școlare. Prin ele facem să cunoască regiunea locului lor natal, regiuni învecinate, alte sate, alte orașe, alți oameni, alte formațiuni geografice, alte monumente istorice...¹⁷”

Încă din 1889 se pronunță pentru înființarea unui internat pentru fii grănicerilor din fosta graniță militară. În cuvîntarea sa înflăcărată de la încheierea anului școlar, consideră „lipsa acestui internat ca o rană deschisă a școlilor noastre”, internat care a fost deschis în 1903. El dădea importanță tuturor laturilor educației. Astfel, considera că educația fizică contribuie la „o mărire a energiei de viață, (asigură) un echilibru sănătos între forțele sufletești și trupești, o fortificare fizică, ea ne face corpul ușor, elastic și supus la orice poruncă...¹⁸”

Catedra de limba română pe care a ilustrat-o cu atîta demnitate la Institutul pedagogic din Caransebeș, devine în scurt timp un magnet puternic, care atrage o mare parte a tinerimii bănățene. Aici el dă la iveală cu o rară competență, cele mai frumoase și mai importante capite din trecutul cultural și național al poporului nostru.

La plecarea sa din Caransebeș presa locală aprecia că: „Institutul nostru a pierdut o importantă putere didactică și un bărbat, a cărui activitate literară (era) apreciată nu numai la noi, ci și dincolo de Carpați. Am pierdut pe profesorul Enea Hodoș, care cu 1 noiembrie 1905, a trecut la pensie. Grave trebuie să fie motivele care l-au îndemnat să părăsească catedra căreia numai onoare i-a făcut¹⁹”.

S-a retras la Sibiu ca redactor la ziarul „Telegraful român” unde s-a ocupat cu scrisul pînă la sfîrșitul vieții sale. Personalitatea sa complexă ca om de cultură și talentul său au determinat ASTRA să-l aleagă ca membru ordinar al secției literare în 1911²⁰. Silît să părăsească „un apostolat... drag și o catedră din care și-a făcut un adevărat cult”, refuza să se retragă din redacția ziarului „Telegraful român”, pe care îl servise cu o mare tragere de inimă. Se izolase într-o încăpere sărăcăcioasă, rămînînd un însingurat. Trăia modest, împresurat de griji și privațiuni de tot felul, deoarece avea pensie mică și o locuință insalubră²¹.

În acele momente de grea cumpără pentru soarta bătrînului profesor dascălii bănățeni i-au întins o mînă de ajutor. Cu ocazia Adunării generale a Asociației învățătorilor bănățeni ținută la Băile Herculane la 25 septembrie 1925, învățătorul ȘTEFAN DRĂGULESCU din Vărădia după ce „expune situația materială grea a fostului profesor și scriitor ENEA HODOȘ”, face propunerea „ca Asociația să se arete recunoscătoare unui veteran luptător, înseninîndu-i zilele restului de viață”, retipărind volumul „Frumoasa din nori și alte povești alese” iar beneficiul rezultat să fie

¹⁷ E. Hodoș, *Discurs la încheierea anului școlar 1900—1901*, p. 2.

¹⁸ D. Sirbu, *op. cit.*, p. 45.

¹⁹ *Renașterea*, nr. 1/1905, p. 4.

²⁰ *Transilvania*, nr. 4/1911, p. 501.

²¹ Informație Pavel Jumanca.

al scriitorului, lucru ce s-a realizat, dar difuzarea lucrării s-a făcut cu multă încetineală și destule greutate²².

Profesorul IOAN BREAZU și-l reamintește din ultimii săi ani de viață. La cei peste 80 de ani ai săi semăna „cu un vraci oriental, șchiop, spîn, cu fața zdrențuită de zbîrcituri, îngropat între vrafuri uriașe de cărți prăfuite, uitat parcă și de Dumnezeu și de oameni, stăpînit însă de o caldă și discretă resemnare în fața nemiloasei curgeri a timpului”²³. Regretat de elevii săi, el rămîne unul dintre cărturarii care au lucrat cu pasiune pentru formarea conștiinței naționale a poporului român și ridicarea lui prin cultură. A murit la 25 iulie 1945 și a fost înmormîntat în Cimitirul central din Sibiu.

Paralel cu activitatea didactică a avut și o serie de preocupări culturale în care și-a cîștigat merite incontestabile. A activat ca ziarist foiletonist la „Tribuna” și la ziarele locale din Caransebeș și Lugoj. A colaborat la cele mai importante publicații bănățene ale timpului: „Foaia diecesană”, „Drapelul”, „Tribuna poporului”, „Românul”, „Biserica și școala”, „Pagini literare”, „Dreptatea”, „Banatul literar”, „Foaia de duminică”, precum și la „Tribuna”, „Telegraful român” și calendarele publicate în centrele de cultură bănățeană. În „Foaia diecesană” a publicat cîteva articole: „D-ale ortografiei românești 1891”, „Din popor”, „Șițe din istoria literaturii române 1892”, „O istorie a literaturii române”, „Cîntece populare din Banat (prefață)”, „Biserica și școala 1932”, „Școala lui Șaguna 1942”, „Doctor Vasici și școala”, „Episcopul Popasu și școala 1943” etc.

Ca traducător ne-a lăsat cîteva izbutite transpuneri din literaturile străine, prin intermediul limbii germane, atrăgînd atenția elevelor săi asupra filonului de aur al literaturii ruse. În 1890, îi apare nuvela „Clara Milici” de Ivan Turghenev²⁴. Ca lingvist l-au preocupat problemele de ortografie. În articolul „D-ale ortografiei românești” pornind de la ideea că în lupta dintre etimologism și fonetism, „principiul fonetic s-a adoptat pretutindeni de români”, el propune să se introducă o unitate în aplicarea lui. El considera că această unitate nu poate fi stabilită numai de Academie, deoarece „ortografia fonetică nu Academia a dat-o publicului, ci invers”²⁵. A făcut corpului profesoral de la Institutul pedagogic din Caransebeș o serie de „propuneri ortografice”. A publicat lucrări de dialectologie: prefață la „Poezii populare din Banat” și în loc de prefață „Răspuns domnului dr. Gh. Weigant” la „Cîntece bănățene”, în care arată că graiul țaranului din Banat are anumite abateri față de limba literară în număr de 22 pe care le enumeră și le exemplifică²⁶. Precum și o lucrare de lexicografie Mic dicționar de neologisme, arhaisme și provincialisme publicat în 1929. Ca scriitor a îmbogățit literatura Transilvaniei cu cele „Zece schițe umoristice”, care i-au atras ostilitatea unor prelați bănățeni. În schițele sale satirico-umoristice, el se identifică cu țaranul bănățean isteț și glumeț, demascînd atitudinile egoiste ale unor slujitori ai bisericii, îndreptate împotriva intereselor naționale, urmărind și pe această cale îndreptarea moravurilor sociale.

²² *Studii de limbă, literatură și folclor*, III, Reșița, 1976, p. 311.

²³ *Studii literare*, IV, Cluj, 1948, p. 201.

²⁴ D. Sirbu, *op. cit.*, p. 3.

²⁵ *Foaia Diecesană*, nr. 7, 1891, p. 1.

²⁶ *Ibidem*, nr. 44, 1892, p. 3.

Ca animator cultural în masele largi populare, a înființat o bibliotecă populară „Biblioteca noastră“ la Caransebeș care a ajuns la 47 numere prin care urmărirea popularizarea în Banat a marilor scriitori români ai timpului: GRIGORE ALEXANDRESCU, VASILE ALECSANDRI, GEORGE COȘBUC, ION SLAVICI și ALEXANDRU VLAHUȚĂ, din opera cărora a publicat versuri și proză, o selecție de prestigiu din literatura timpului, fără a neglija contribuțiile locale. Pe lângă lucrări literare și istorice, s-au publicat în această colecție și cărți, cu conținut agricol, economic și pedagogic, colecția sa devenind un îndrumător prețios pentru țăranii și intelectuali satelor noastre. În această colecție a publicat în anul 1897 un volum de „Versuri și proză“ din GEORGE COȘBUC, pe care-l cunoștea „încă din timpul șederii lui la Sibiu“, unde au fost buni prieteni. Iată ce scrie el în Prefața acestui volum „... Volumul de față pus de Coșbuc la dispoziția bibliotecii noastre, cuprinde versuri și proză, piese publicate acum pentru întâia oară în volum, afară de trei poezii (Dușmancele, Pe lângă boi și Numai una), care au apărut în Volumul „Balade și idile“. Toate piesele sînt prevăzute și îndreptate de poetul însăși. Biblioteca noastră poate să se mîndrească că cel mai distins dintre poeții români contemporani a autorizat-o să publice acest volum de netăgăduită valoare“²⁷.

Ca evocator al trecutului ne-a lăsat două lucruri: „SIMEON BALINT“ și „O viață de luptă, suferință și nădejde. Insemnări biografice“, a publicat corespondența unor luptători naționali: „Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contemporanilor săi“ și „Scrisori de la înaintași și de la contemporani!“.

Ca harnic și priceput folclorist, el a cules personal dar mai ales prin intermediul elevilor săi, un bogat material de literatură populară, publicat în ziarele și revistele timpului la care a colaborat sau în colecții separate. A publicat următoarele volume:

— Poezii populare din Banat	I Cîntece și strigături
— „	II Balade
— „	III Descîntece
— Cîntece bănățene	
— Cîntece cătănești	
— Literatură populară aleasă.	

Ca folclorist a debutat în 1888, cînd a publicat în Tribuna din Sibiu 2 snoave populare, sub influența tatălui său, care a fost coautor al unei colecții de proverbe românești și a culegerii lui V. ALECSANDRI, care îi era cunoscută din 1867. În anii de școală la Brașov și Blaj, interesul pentru folclor i-a fost întărit de profesorii săi ALEXANDRU LEPAȚĂTU și ION MICU-MOLDOVAN. De la ei a deprins metoda de culegere prin intermediul elevilor.

Adevărata activitate folcloristică începe odată cu cariera lui didactică la Institutul pedagogic din Caransebeș, cînd și-a propus să cunoască „mai deaproape lumea sufletească a satului românesc“, folosind metoda fostului său profesor de la Blaj. Începe culegerile prin 1890, întîmpinînd numeroase dificultăți, care l-au determinat să culeagă „mai rar personal și mai des, prin mijlocirea elevilor, precum și a unor membri din corpul didactic bănățean“²⁸. Acest lucru rezultă din articolul „Din popor“, în

²⁷ E. Hodoș, *Versuri și proză de George Coșbuc*, Caransebeș, 1897, p. 14.

²⁸ *Anuarul arhivei de folclor*, VII, 1945, p. 124.

care arată că pentru a dezvolta la sătenii noștri „îndeletnicirea cu cetitul ziarelor și revistelor“, este necesar ca învățătorii să culeagă folclorul, deoarece acesta se găsește răspîndit în ziarele de dincolo și dincoace de Carpați, dar „nu se adună din toate locurile locuite de români“. Pentru aceasta el propune ca „cei... ce vin în imediata atingere cu poporul, să culeagă cît mai des și cît mai multe din produsele fanteziei lui, după putință din toate locurile locuite de români și încă păstrîndu-le în forma cea mai fidelă...“²⁹, fapt ce dovedește concepția sa înaintată pentru acea vreme în privința culegerii și valorificării folclorului. În 1891 se afla deja în posesia unui bogat material folcloric. După un an apărea cel dintîi volum „Poezii populare din Banat“, în care dădea la iveală 600 de cîntece și strigături din materialul colecționat de elevii preparanți în vacanțele școlare din anii 1889—1892. În Prefață el arată că majoritatea pieselor din acest volum au cuprins erotic și de cătănie. Din ele răzbate sentimentul de dreptate, de cinste și de ospitalitate, care formează caracteristica acestor poezii.³⁰ Volumul a fost primit de public „cu un interes neașteptat“, intelectualii români procurîndu-l și răspîndindu-l în cercurile lor de cunoștințe. Presa timpului a recenzat favorabil volumul, dar cu oarecare întîrziere. Astfel, VALERIU BRANIȘTE aprecia colecția pentru valoarea ei artistică și pentru Prefață, unde autorul a reliefat particularitățile fonetice și morfologice ale subdialectului bănățean.³¹

Savantul BOGDAN P. HAȘDEU în articolul „Românii bănățeni din punctul de vedere al conservatorismului dialectal și teritorial“, considera că „tot ce s-a scris pînă acum mai nou, mai temeinic și mai neîncurcat asupra foneticii și morfologiei subdialectului bănățenesc, se datorează domnului ENEA HODOȘ...“³². Această colecție de literatură populară a fost prezentată al concursul pentru premiile anuale ale Academiei din anul 1894, autorul avînd greutăți materiale, solicită Academiei „un ajutor în bani pentru a putea continua această publicațiune“.³³ Se pare că n-a beneficiat de acest ajutor, fapt ce rezultă dintr-o mărturisire a sa, care nota în 1905 că volumul său de lirică bănățeană n-a stîrnit interesul „nici uneia din corporațiunile culturale române cîte le avem dincoace și dincolo de munți“.³⁴

Pentru activitatea sa literară și didactică, Secția literară a Academiei române în ședința sa din 23 martie 1904, prezidată de TITU MAIORESCU, recomanda primirea sa ca membru corespondent pe baza raportului favorabil al lui ION BIANU, care sublinia meritele sale privind „limba curată românească a tuturor publicațiilor sale“, „claritatea expunerii“ manualului de Istorie a literaturii române, serviciile aduse „răspîndirii și cultivării limbii române, precum și activitatea sa editorială de scriitor și folclorist concretizată în cele patru volume de culegeri apărute pînă atunci, dintre care prima era considerată una dintre cele mai bune edițiuni critice de texte române“.³⁵ Acest eveniment fericit din viața sa a avut loc concomitent cu primirea la Academie a preotului bucovinean

²⁹ D. Sirbu, *op. cit.*, p. 3.

³⁰ *Foaia Diecesană*, nr. 4/1892, p. 3.

³¹ *Dreptatea*, nr. 47/1894, p. 2.

³² B. P. Hașdeu, *Scrieri istorice*, vol. II, Ed. Albatros, 1973, p. 176.

³³ *Analele Academiei Române*, seria II, tomul XVI, 1893/94, p. 37.

³⁴ E. Hodoș, *Prefață...*, II, Balade, p. 3.

³⁵ *Analele Academiei Române*, seria II, tomul XXVI, 1903—1904, p. 228.

DIMITRIE DAN și el tot folclorist și a contribuit ca să dea uitării faptul că el n-a fost premiat. Cea mai înaltă instituție a țării recunoștea astfel prestigiul și utilitatea lucrărilor sale literare și didactice, puse în slujba școlii și culturii românești.

După stabilirea lui la Sibiu, interesul pentru folclor scade, deoarece își pierduse colaboratorii. Însuși el recunoaște acest lucru că „după plecarea din Caransebeș, n-am mai făcut culegeri“, ocupându-se doar de cîntecele populare trimise de pe front și publicarea materialului cules și nevalorificat. În 1914 a scos un volum de proză populară „Frumoasa din nori și alte povești“, a căror subiecte le-a auzit „din gura poporului bănațean“ și de la bunica sa, care însă nu s-a bucurat de o apreciere favorabilă din partea criticii literare.³⁶ Între anii 1918—1921, publică două volume de poezii populare „Frunzulițe din război. Versuri din Ardeal și Bucovina“, cu care se sfîrșește activitatea sa folcloristică.

VICTOR DOBRESU

ENEA HODOȘ — PROFESSEUR ET ANIMATEUR CULTUREL (1858—1945)

(*Resumé*)

Enea Hodoș est né le 31 décembre 1858, à Roșia Montană, dans le district Alba, dans une famille d'intellectuels. Il a suivi les cours de l'école populaire dans son village natale et à Baia de Criș et les cours du lycée à Brașov et à Blaj (terminés en 1877).

À Budapest et à Vienne il a fait ses études à la Faculté de lettre et de philosophie. Après avoir fini ses études, il se dédie à l'enseignement.

En 1886 il fut nommé professeur à l'École civile pour les jeunes filles de l'association ASTRA de Sibiu. En 1889 il passe à L'Institut pédagogique de Caransebeș, à la chaire de langue roumaine.

Il a déployé une intense activité didactique, scientifique et littéraire, mais il entre conflit avec les autorités ecclésiastiques et, en 1905 il quitte la ville de Caransebeș, achevant une belle carrière d'enseignant. Il s'est fixé ensuite à Sibiu où il a continué son activité au journal „Le typographe Roumain“.

Il a bénéficié, en qualité d'enseignant, d'un grand prestige, pour ses conférences et pour ses manuels scolaires.

En tant que collectionneur de folklore, il a publié en 1891 le livre „Poésies populaires de Banat“.

Pour sa prodigieuse activité littéraire et didactique, il a été élu membre correspondant de l'Académie Roumaine, le 23 mars 1904.

Il est mort le 25 juillet 1945.

³⁶ *Transilvania*, XLV, nr. 4/1914, p. 153.

CONTRIBUȚII LA BIOGRAFIA ISTORICULUI BĂNĂȚEAN DR. ION SÎRBU

Au rămas încă unele părți necunoscute din mereu nevoiașa și zbuciumata viață a istoricului bănățean Ion Sîrbu din Rudăria — azi comuna Eftimie Murgu — de la nașterea căruia s-au împlinit 120 de ani la 19 februarie 1985.

Această stare de fapt își găsește explicația, mai întâi, în distrugerea bibliotecii sale de specialitate, formată din peste 3 000 de volume scrise în limbile română, germană, maghiară, italiană și engleză. Au dispărut toate manuscrisele operei sale, actele și corespondența sa.

La pierderea lor, așa cum menționa Petra Sîrbu, sora istoricului, mai pot fi adăugate și alte două „întimplări nefericite” care au avut loc în timpul vieții lui Sîrbu. Astfel, în tot timpul primului război mondial au ținut îngropate în grădina casei „sub nucul cel mare” spre a fi salvate de furia autorităților maghiare, câteva lăzi cu acte și cu multe volume din *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul* pe care le mai avea nevîndute. Multe „au mucurit și s-au distrus”. Sora lui, Petra ne mărturisește în amintirile sale: „În tot timpul războiului casa noastră a fost mereu controlată. Nenea era obligat să se prezinte zilnic la comună, dimineața și seara, la ora 8, ca dovadă că nu a dispărut. Jandarmii ungurești erau toată ziua și toată noaptea dinaintea casei noastre. Nimeni nu avea voie să intre la noi.”¹

Tot ea ne relatează și despre cea de a doua întimplare: „Știut este că Dr. Ion Sîrbu i s-au furat manuscrise de mare valoare în hotelul Dacia din Lugoj la 25 aprilie 1921, când i-au luat geamantanele cu tot din odaie. (...) Când s-au întors de la Paris² s-au dus direct la București și au lăsat documentele statului, apoi au venit acasă s-o vadă pe muma și pe surorile lui, că n-avea nici-o știre de la noi, că prin '19 și '20 nu îmblau scrisorile. (...)”

Apoi, după ce a stat acasă câteva zile, a plecat iar la București. Și-a luat geamantanele cu cărți și cu acte și mai avea manuscrisul lui *Mihai Vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, volumul 3, pe care voia să-l tipărească, că era gata și mai avea și un costum de haine cumpărate la Paris, și s-au dus întâi la Lugoj, că fusese chemat la o conferință. Au

¹ Petra Sîrbu a scris aceste amintiri în anul 1954 la îndemnul strănepotului ei, Petru Creția, azi cercetător principal la Muzeul Literaturii Române din București.

² Ion Sîrbu a făcut parte din delegația română care a participat la tratatul de pace de la Versailles, (Trianon, 1920), ca expert în problema Banatului.

tras la hotel Dacia. A doua zi, când au sfinșit conferința și au ajuns la hotel, a constatat că dispăruseră și colegii de cameră și cele două geamantane ale lui“.

Nu cred că mai există în toată țara o personalitate de talia lui Ion Sîrbu, din a cărui operă să nu fi rămas nici o singură pagină scrisă de mîna lui, iar din corespondența sa să nu avem decît cîteva scrisori care se pot număra pe degetele ambelor mîini: cinci scrisori trimise Societății „Transilvania“ din București în anii 1889—1891, două scrisori adresate lui N. Iorga și publicate de Torouțiu în „Studii și documente de literatură“ vol. XII, București 1940, o scrisoare către părinți scrisă din Viena la 15 decembrie 1893 și alta către consăteanul său, învățătorul Olimpiu Rădulea, din 15 decembrie 1913, ambele donate de subsemnatul Muzeului de istorie din Reșița.

Materialele ce urmează aduc date noi care completează în bună parte biografia cunoscută pînă acum. Aproape toate le-am primit de la Petra Sîrbu, ultima supraviețuitoare a familiei, decedată în anul 1957.

Ion Sîrbu a absolvit Gimnaziul român-ortodox din Brașov în anul 1886. Aici a avut ca director pe Ștefan Iosif, tatăl poetului Ștefan O. Iosif și a fost coleg de clasă cu lugojanul A. C. Popovici. Împlinise 21 de ani cînd a terminat gimnaziul și a obținut testimoniul care se publică acum pentru prima dată:

„Testimoniu școlasticu. Sîrbu Ioanu de religie gr. or. din Rudăria comitatul Caraș-Severin, în clasa a VIII-a la gimnaziulu mare publicu român“ de confesiunea ortodoxă orientală din Brașovu a meritatu pe semenstrelulu II-lea, anul școlar 1885/1886 atestatu calculu generalu Fôrte bine, Morălitătea bună. Atențiunea încordată. Diligența mare. Sporulu în obiectele speciale obligate:

Religiunea: Fôrte bine;
 Limba Latină: Fôrte bine;
 Limba Română: Fôrte bine;
 Limba Elenică: Fôrte bine;
 Limba Germană: Fôrte bine;
 Limba Maghiară: Fôrte bine;
 Istoria: Fôrte bine;
 Matematica: Fôrte bine;
 Geometrie: Fôrte bine;
 Istoria naturală: Fôrte bine;
 Fizica: Fôrte bine;
 Propedeitica filozofică: Fôrte bine;
 În obiectele relativ obligate: Limba franceză: Fôrte bine;

Forma exterioară a lucrărilor scripturistice, curată; numărul orelor reglese, 51 scuzate.

Dat în Brașovu la 9 iunie 1886.

ss). Ștefan Iosifu mp. directorul gimnaziului și prof. de Latină.

ss) Paulu Budiuh mp. profesorul de clasă, de Elină și de Maghiară“.

În același an, deși era lipsit de mijloacele materiale necesare, Sîrbu a avut curajul să se înscrie la Universitatea din Iena „cu riscul de a mă expune pericolului de a peri de foame“ după cum singur va scrie după doi ani, într-o cerere adresată Societății „Transilvania“ din București.

Ca student la Facultatea de Istorie și filologie din Iena, a audiat un an cursurile predate de vestitul profesor de istorie Ottokar Lorentz.

În septembrie 1887 s-a transferat la Universitatea din Viena ca student anul II, însă nu a putut rezista nici aici lipsurilor materiale, fiind silit ca după semestrul I, la începutul anului 1888, să plece acasă la Rudăria unde va rămâne aproape doi ani, pînă în septembrie 1889 „fără să fi pierdut semestrele respective căci eram înscris la toate“.

De acasă s-a adresat în scris și personal Fundațiunii Gojdu din Oradea cu scopul de a obține o bursă de studii, dar fără nici o șansă deoarece din Banat numai Nicolae Popeia, episcopul Caransebeșului, a făcut parte din membrii reprezentanței Gojdu. A avut însă norocul să obțină un stipendiu de 400 lei pe trimestru de la Societatea „Transilvania“ din București înființată de Papiu Ilarian. La cererea respectivă a anexat și „un certificat de calicie“, eliberat de „antista comunală din Rudăria“.

Ion Sirbu a beneficiat de această bursă timp de 2 ani și 3 luni (1 octombrie 1889—31 decembrie 1891), primind în total 3 600 lei aur, o sumă destul de frumoasă. Cu acest ajutor pe care l-a considerat ca pe „un dar căzut din cer cu care m-a fericit mult onoratul comitet“, a reușit să termine anii doi, trei și patru, să ia „absolutoriu“ și spera că „voi putea prezenta și diploma probabil în noiembrie sau decembrie 1891“.

Nu s-a putut ține de cuvînt deoarece după primirea ultimei rate a bursei începe iar să se zbată cu lipsurile materiale din care cauză nu-și poate publica nici lucrarea de doctorat: *Matei Vodă Băsărabas, politica externă*, apărută abia în anul 1899. Această întârziere a avut însă și o latură pozitivă asupra conținutului ei „fiindcă în acest timp descoperind adeseori materiale nouă, multe capitole au trebuit prelucrate fundamental“.

Tot în anul 1899, după tipărirea acestei lucrări la Leipzig, Ion Sirbu „acest bărbat strălucit din localitatea Rudăria“ a obținut diploma de doctor în filozofie a Universității din Viena, act inedit pe care îl publicăm în continuare:

Q. F. F. P. Q. S.
SUMMIS AUSPICIIS
AUGUSTISSIMI IMPERATORIS AC REGIS
FRANCISCI IOSEPHI I
IN UNIVERSITATE LITTERARUM VINDOBONENSI
NOS
AEMILIUS
NOBILIS SCHRUTKA DE RECHENSTAMM

Iuris utriusque doctor processus civilis austriaci professor publicus ordinarius eques ordinis austriaci coronae ferrese cl. III

H.T. UNIVERSITATIS RECTOR
DAVIDUS HENRICUS MÜLLER

Philosophiae doctor linguarum semiticarum professor publicus ordinarius caes. academiae scientiarum Vindobonensis socius

ORDINIS PHILOSOPHORUM H. T. DECANUS
LEO REINISCH

Philosophiae doctor linguae Aegyptiae professor publicus ordinarius imperatoris Austriae a consiliis aule eques ordinis coronae ferrese cl. III academiae scientiarum Vindobonensis socius

Promotor vitae constitutus

in

virum clarissimum

IOANNEM SÎRBU

o Rudaria in Hungaria orindum

Postequam et dissertatione cui inscribitur „Mateiu Vodă Basaraba's auswartige Beziehungen 1632—1654. Erster theil, Bis 1637 et examinibus legitimis laudabilem in historie doctrinam probuit.

Doctoris philosophiae nomen et honores iura et privilegia.

Contulimus in eiusque rei fidem hance litteras universitatis sigillo sancindas curavimus. Vindobonae die XV m. februarii MCMI.

ss./ *Schrutka*

ss./ *Müller*

ss./ *Reinisch*

În ultimul deceniu al secolului trecut, între absolvirea universității și obținerea titlului de doctor în filozofie, Ion Sîrbu venea adesea la Rudăria, dar bătrînul său tată, născut în anul 1833, urmărea în taină ocazia de a-l putea stabili definitiv acasă unde patru femei, mama și trei surori, vedeau în el singurul sprijin al bătrîneții lor.

O rază de speranță în acest sens a apărut în anul 1897 cînd Ion Sîrbu s-a lăsat ales ca președinte al Comitetului parohial din Rudăria care ținea ședințe lunare. Acest comitet administra două fonduri comunale, fondul bisericesc de 13 000 florinți și fondul Școlii vechi de 29 000 florinți. Ambele fonduri creșteau anual cu dobînda de 5% încasată pentru împrumuturile date sătenilor. Aci va găsi și Ion Sîrbu ajutorul bănesc necesar publicării lucrării sale de doctorat, așa cum rezultă din protocolul proceselor verbale pe anii 1897—1903 scrise chiar de el, din care cităm:

„Protocolul ședinței a 11 extraordinare. Proces verbal încheiat în ședința comitetului parohial din Rudăria ținută la data de 25 martie 1898 st.v. în cancelaria comunei bisericești sub președinția lui Ion Sîrbu. Constatîndu-se majoritatea celor prezenți adică 31 membrii de comitet, lipsesc 9, președintele deschide ședința la 8 ceasuri dimineața. La ordinea zilei sînt mai multe cereri de împrumut:

1. Paraschiva Rădulea nr. 42 cere un împrumut de 30 fl. neîntabulați votează contra D. Dobren, primarul Clemente Dobren și Iacob Anton. Ceilalți unanim pentru. Se votează 20 fl.

2. Gheorghe Marcea cere 50 florinți. Se acordă.

3. Ion Crașovan 20 de florinți neîntabulați. Toți pentru.

4. Gheorghe Crașovan cere 50 florinți. Toți contra.

5. Ioachim Dobren, cere cărțile de boi zălogite pentru datoria de 100 fl. ca să-și vîndă boii. Toți pun condiția să împace 50 fl. din datorie și cărțile se vor da.

6. Vichentie Ghimboasa cere 30 florinți. Nu se aprobă.

7. Lazăr Vlădia nr. 249 cere 25 fl. Se aprobă.

8. Andrei Petrici cere destabilarea unei parcele de pămînt, din bancă, pe care vrea să o vîndă. Nu se aprobă.

9. Andrei Crașovan cere 40 florinți. Toți pro.

10. Ion Crăciun cere 10 fl. Nu se aprobă.

11. Dionisie Suta roagă ca interesele cu care datorează pînă acum pentru capitalurile luate cu împrumut să se capitalizeze. Se acordă.

12. Președintele Ion Sirbu cere un împrumut de 600 florinți cu îndatorirea ca întreaga familie să subscrie obligația și la caz că nu i-ar putea întoarce în timp de 6 luni, să-i întabuleze și să-i întoarcă cu țiriite. După aceasta președintele se retrage din cancelaria lăsînd comitetul să hotărească liber asupra cererii sale. I se votează unanimitate și se îngăduie ca banii aceștia să se scoată de la o casă de păstrare din banii fundației școlii vechi.

Nemaifiind alte la ordinea zilei ședința se încheie către orele 10.

Rudăria la 25 martie 1898 ss). Ion Sirbu președinte, ss) D. Sirbu notar, Pavel Popovici și Dănilă Imbrescu, membri.

În ultima zi din acest an Ion Sirbu primește o recompensă de 150 fl. tot prin hotărîrea comitetului așa după cum o găsim consemnată în procesul verbal din ziua respectivă:

„Proces verbal încheiat în ședința comitetului parohial din Rudăria ținut la data de 31 decembrie 1898 st.v. Constatîndu-se majoritatea de față președintele deschide ședința la ora 5 după amiază.

La ordinea zilei sînt cîteva cereri de împrumut. Înainte de a intra în ordinea de zi cere cuvîntul locuitorul Pavel Popovici, membru în comitet, care arată că împreună cu mai mulți membrii propune să se voteze o răsplată de 150 fl. din fondul școlar avînd în vedere osteneala ce și-a dat domnul Ion Sirbu întru mîntuirea acestei fundații a noastre, mergînd pînă la Viena. Toți cei de față votează în unanimitate. Ședința se încheie urmînd ca cererile de ajutoare să fie discutate după Anul nou. Rudăria la 31 decembrie 1898. ss). Ion Sirbu președinte, ss). D. Sirbu Notar.³

Tot în acest registru se găsesc și alte trei procese verbale legate de o frumoasă acțiune inițiată de Ion Sirbu.

Proces verbal încheiat în ședința comitetului parohial din Rudăria ținută la data de 15 februarie 1897 st.v. în cancelaria comunală, La ordinea zilei situația fondului școlar și cereri de împrumuturi.

1. Președintele ia cuvîntul și arată că în anul 1895 s-a primit un ordin din partea preturicii de la Bozovici prin care ne făcea cunoscut că Ministerul de Interne din Budapesta a dispus ca Fundația școlară să fie predată statului. Împotriva acestei măsuri comitetul a înaintat o plîngere la Ministerul Învățămîntului din Budapesta, dar ea a fost respinsă cu ordinul nr. 51871/1896. Propune ca pe lîngă încercarea de refuzul predării banilor, pe temeiul că averea nimănui nu se poate lua prin ordinațiuni ministeriale, ci numai prin lege ori sentința judecătorești, pe calca justiției, cel mai nimerit paș ar fi o petițiune la Maiestatea Sa și o deputațiune care să predea această petițiune cerînd audiență la împărat. Propunerea se primește cu unanimitate de toți membrii prezenți și se hotărește o deputațiune de trei inși care să și aleg în persoana președintelui Ion Sirbu, Martin Vlădia (Voacnăru) și Dionisie Suta (Cociașu), membrii în comitet. În acest scop se stabilește în unanimitate ca speșele de călătorie pînă la Viena să nu treacă de 60 de florinți de fiecare persoană. (...).

³ Extras din *Protocolul proceselor verbale al ședințelor comitetului parohial, pe anii 1897—1903*, consultat cu bunăvoința administratorului oficiului parohial din comuna Eftimie Murgu, Valeriu Stroca, căruia îi mulțumim din nou și cu această ocazie.

2. La punctul 2 din ordinea de zi e rugarea lui Dionisie Suta nr. 91 ca comuna bisericească să-i cumpere pămîntele pe cari judecătoria le-a scos la licitație cu prețul pretențiunii avocatului Novac din Bozovici în numele clientului său Ștefan Vlădia, adică cu prețul de 152 fl., plus ce cheltuieli de judecată ar mai veni, cu condițiunea ca să-i lase libertatea păgubașului de a-și răscumpăra acele pămînte prin plățirea în rate a sumei ce se va fi cheltuit și interesele corespunzătoare. Avîndu-se în vedere primejdia de care e expus rugătorul, comitetul și epitropia, afară de D. Dobren și I. Popovici, se învoiesc, în cazul că imobilele respective nu va mai fi întabulate și aiurea și se va putea face contractul de vînzare fără nici o pagubă pentru comuna bisericească. ss) I. Sîrbu.

În următoarele două procese verbale ni se arată rezultatul călătoriei efectuate la Viena:

„Protocolul ședinței a III extraordinară a comitetului parohial din Rudăria, ținută sub președinția lui Ion Sîrbu, marți 4 martie 1897. Mai întîi se citește protocolul ședinței din 15 februarie și se autentifică. Tre-cîndu-se la ordinea de zi președintele aduce la cunoștință despre mergerea în deputăție la Viena, care a fost pînă la Pesta, iar de acolo au trebuit să se întoarcă acasă deputațiunea, aflînd din norocire că Maiestatea Sa tocmai atunci a fost plecat la Cap Martin să viziteze pe Maiestatea Sa împărăteasa, fără ca aceasta să se fi știut mai dinainte. În călătoria asta a cheltuit deputațiunea 52 fl. care se aprobă în unanim. Cu privire la îndeplinirea acestei misiuni la Maiestatea Sa, comitetul, la propunerea președintelui e invitat să o îndeplinească cînd va socoti de bine și pentru a nu ieși din buget, să meargă numai doi inși și anume pe lîngă D-sa, mai bun este tot moșul Martin Vlădia (Voacnăru), pentru bătrînețele sale și decorațiile militare ce le are. Petițiunea și adevărîța să se scrie și is-călească însă odată ca să fie data mai proaspătă. Se mai hotărăște să se aboneze pe o lună foaia „Neue Freis Presse“, din bugetul fundației școlii, pentru a se putea ști cînd se întoarce împăratul la Viena.

La ordinea zilei se acordă următoarele cereri de împrumut: 1. Loghin Șuta 100 fl., 2. Grigorie Șuta 50 fl., 3. Iosif Otiman 30 fl., 4. Ioachim Dobren 100 fl., 5. Dumitru Sîrbu roagă să i se amine plățirea datoriei de 30 fl. de la 1 mai pînă la 1 septembrie astfel ca să i se dea cartea de pensiune depusă zălog la epitropia parohială, ca să-și poată scoate la prima aprilie pensia, avînd de luat 24 fl. pe 4 luni. Fiind 11 voturi pentru și 9 contra i se aprobă. ss I. Sîrbu președinte, D. Didraga membru“.

„Protocolul ședinței a VI-a extraordinară ținută la 11 mai 1897 sub președinția lui Ion Sîrbu. Constatîndu-se majoritatea ședința se deschide la 8 ceasuri dimineața. La ordinea zilei:

1. Raportul președintelui Ion Sîrbu despre umblarea sa la Viena împreună cu membrul din comitet Martin Vlădia. Comitetul ia cu plăcere la cunoștință povestirea președintelui Ion Sîrbu despre reușita cererii de audiență la Maiestatea Sa și osteneala ce și-a dat într-un mîntuirea fundației școlare. După chibzuite pașuri făcute în cancelaria de cabinet, deputațiunea comunei noastre a fost primită la 28 aprilie/10 mai în audiență la împărat. Maiestatea Sa a luat în mîinile sale petițiunea, a ascultat cu aprobare cuvîntarea domnului Ion Sîrbu despre dorința comunei noastre de a-și păstra fundațiunea și dreptul ce îl are asupra acestei frumoase averi a noastre.

Comitetul aprobă cheltuielile făcute de deputație în sumă de 156 fl. hotărînd ca plusul de 25 fl. și 1 fl. porto pentru o telegramă, cu care s-a trecut peste suma preliminară pentru acest scop, să fie acoperite din o parte a sumei destinată pentru plata casarilor și din spesele neprevăzute a fundațiunei Scoalei vechi, fiindcă la pozițiile numite erau pri-sosuri.

2. Tot cu această ocazie se stabilește ca răsplată pentru epitrop Ion Popovici 60 fl. din fundațiunea școlii și 5 fl. din fundațiunea bisericii. Se aprobă următoarele cereri de împrumut: George Șuta 80 fl., Meilă Rădulea 60 fl., Damaschin Crașovan 30 fl., Pro pentru toți. ss). I. Sîrbu președinte, ss). D. Sîrbu notar și D. Imbrescu, membri“.

Referindu-se la rezultatele audienței la împăratul Franț Iosif, sora doctorului Ion Sîrbu, Petra, a scris în amintirile sale: „De la Viena au venit acasă cu decretul împărătesc în mină, că să nu se atingă nimeni de banii fundației, să rămînă de folos oamenilor și să se întrebuițeze la ce vor avea nevoie și așa s-au făcut drum pe vale, care e de mare folos și acum și s-au făcut și școala nouă din sat tot cu acei bani“.

După cîteva căutări la Biblioteca Centrală de Stat din București am reușit să copiez o scrisoare din 10 noiembrie 1909 a lui A. C. Popovici (1863—1917) către Valeriu Braniște în care este vorba de alegerea unui episcop de Caransebeș, la sinodul eparhial din 1 decembrie 1909. Iată textul inedit al acestei scrisori:

„Viena, 10 noembrie 1909. Dragă Valeriu

Nu știu se gînduri aveți cu privire la alegerea de episcop în Caransebeș. Ca bănățean și ca român port și eu un viu interes pentru această alegere. Cred că nu-mi vei lua în nume de rău dacă țin să mă adresez ție și să-ți atrag atenția asupra singurului candidat posibil — din punct de vedere al politicii de *mine*. Este o părere pe care tu o vei judeca, da despre care țin că e profund întemeiată în relațiile noastre reale de acasă și în raporturile de aici, de unde ne poate veni schimbarea pe care toții o dorim.

Aveți mulți candidați dar mi se pare că tocmai pe cel mai vrednic prin cultura sa europeană, istorico-politică și prin energia sa de muncă, l-ați uitat și-l uitați pentru vechiul motiv că e proroc în patria lui, pentru că cei ce-l cunosc nu-l cunosc decît superficial, după aparențe înșelătoare. Vroi să vorbesc de Dr. Ion Sîrbu, Orișicare ar fi opiniile pripite a celor mărunți care nu-l cunosc — eu îl cunosc din liceu — orișicare ar fi dificultățile ce li se vor pîrînd unora și altora, eu cred că e o datorie pentru bănățeni să scoată pe acest om de extraordinară valoare la iveală și să-i dea puțința de a lucra precum puțini vor fi puțînd să lucreze. Nu vă grăbiți cu alți candidați și să nu credeți pe cei ce vă spun că Sîrbu n-ar avea șanse de a fi confirmat. Le are cel puțin în aceeași măsură în care le au și alții „posibili“.

Am ținut să-ți comunic această părere și regret că nu ți-o pot motiva cu grai viu, căci nu mă îndoiesc că ai fi de acord cu mine oricît de „stranie“ s-ar părea această candidatură celor ce nu-și dau seama că n-avem ce face cu episcopi cu vederi provinciale, ei că mai ales de aici înainte ne trebuiesc oameni cu vederi largi, întemeiate pe istoria desvoltării

neamului nostru. Cu prieteneshi îmbrățișări al tău devotat Dipsi (unul din pseudonimele lui Aurel C. Popovici n.a.) IX, Hotel Regina“.⁴

Legile școlare din 1879 și 1907 care au fost aplicate în statul austro-ungar pînă la destrămarea lui în decembrie 1918, urmăreau cu perseverență „maghiarizarea copiilor noștri, pe spesele noastre, provocînd prin aceasta un popor pașnic și liniștit la ură și la revoltă“.⁵

În zadar a militat generalul Traian Doda, omul care timp de 13 ani consecutivi (1874—1887) a fost ales de 6 ori, în circumscripția electorală Caransebeș, ca deputat român în Dieta din Budapesta, să obțină aprobarea pentru înființarea unui gimnaziu românesc în fosta graniță militară bănățeană. În acest context memoriul inedit întocmit de Dr. Ion Sirbu în calitatea lui de fost deputat trimis de circumscripția electorală din Caransebeș, în primul parlament al României întregite, prin care solicită realizarea acestui vechi deziderat al înfăptuirii unei școli medii la Bozovici, demonstrează o deosebită încredere neclintită în statul român.

„Onoratlui minister al Instrucțiunei Publice, București.

Subsemnatele comune din Plasa Bozovici, Județul Caraș-Severin, cu profund respect venim a înainta în numele populației din această plasă următorul M e m o r i u :

Înfăptuindu-se visul secular al Unirii tuturor romanilor într-un singur stat român independent, comunele neaoșe românești din acest leagăn al românismului, cu inimile invăpăiate de dorul slavei strămoșești, ne luăm voie a ruga On. Minister al Instrucțiunei Publice să binevoiască a dispune deschiderea unei școli secundare în Bozovici.

Motivele care ne determină a cere cu deplină încredere înființarea unei stare școale, sînt următoarele:

A. Subsemnatele comune simțind nevoia luminării sufletelor noastre, au cerut în nenumărate rînduri de la guvernul unguresc de tristă amintire, deschiderea unui asemenea institut în Bozovici, dar cererile noastre cu volnicie au fost respinse, ceea ce se înțelegea atunci din tendință de supremație brutală a fostei stăpîniri maștere pentru noi.

B. Plasa Bozovici a avut în trecut și are și de prezent sub administrația ei 19 comune rurale, cu o populație de 40 000 de locuitori, îndepărtate fiind de liceul din Caransebeș cu 160 km, și de școala civilă comercială din Orșova ca și de liceul din Oravița cu 100 km., fără comunicație de tren.

C. Interesele populației, dar mai virtos interesele de ordin superior ale statului, reclamă în mod imperios deschiderea acestui institut de creștere intelectuală și morală, (...). Ținem să accentuăm că acest institut cultural ar putea să fie frecventat și de fiii comunelor mai îndepărtate, de-a lungul Dunării, Berzasca, Liubcova, Gârîna, Gornea, Sichevița, Padina Matei, Coronini, Moldova Nouă, Cărbunari și Stinăpări cari din punct de vedere al poziției geografice sînt și mai îndepărtate de școalele menționate.

⁴ Biblioteca Centrală de Stat din București, *manuscrisul nr. 23 200*.

⁵ Dintr-o lungă *Interpelațiune* înaintată de Scaunul școlar al comunei Gîrbovăț, Județul Caraș-Severin, în anul 1912, către „Congregațiunea comitatului Caraș-Severin, Ilustrisimea Domnule Comite suprem! Onorată congregațiune“. Act în colecția autorului.

D. În această regiune nu sînt pămînte de mină moartă, proprietăți mari și latifundii, care s-ar putea expropria în interesul populației lipsite de pămînt, nici industrie care ar putea asigura existența materială a multora, deși pămîntul este binecuvîntat prin bogății naturale ca minerale și cărbuni, ce prin cercetări s-au descoperit, fiind populația deasă abia 30 ari cade pre un suflăt.

E. Numărul oamenilor fără ocupație se înmulțesc zilnic ceea ce constituie un pericol pentru siguranța cetățenilor pașnici.

F. Motivul cel mai ponderos care ne îndeamnă este că tineretul acestei populații a rămas și rămîne încă și astăzi necultivat și fără folos real pentru propășirea intelectuală, morală, comercială, industrială, a neamului nostru. Dacă însă, în centrul acestei regiuni s-ar înființa școala cerută, mulți fii de țărani, — aducîndu-le părinții merinde de acasă — s-ar dedica științei, devenind cu timpul bărbați folositori Patriei și societății, validîndu-se în diferite ramuri ale vieții publice.

G. Știînd că statul are a se lupta acum pentru refacerea sa pe toate terenurile vieții cu enorme greutăți financiare, amintim că edificiul corespunzător acestui institut cultural ar fi Cazarma din Bozovici, la fel construită ca cea din Caransebeș, însă în era confiniului militar grăniceresc, prin munca comună a populației din această plasă.

În fostul imperiu austro-ungar acest edificiu avea menirea unei școli militare inferioare germane, care a și funcționat aici timp de aproape 100 de ani, pregătînd mulți ofițeri pentru armata austriacă, din care foarte mulți au ajuns cînte neamului ca Generalul Traian Doda, Guran, Bihoi, Eftimie Murgu, etc. etc. Statul este deci scutit să apeleze și să spezeze pentru un edificiu nou, avînd a se îngriji numai de aranjamentul intern și de angajarea puterilor didactice.

Rezumînd motivele mai sus înșirate care îndreptătesc cererea noastră, cerînd sprijinul eficace al Onoratului Minister de Instrucțiune Publică în nădejdea ca, cu începerea anului școlar viitor 1922—1923, ni se va putea realiza dorința deschizîndu-se prima clasă al acestui institut, rămînem ai Onoratului Minister al Instrucțiunii Publice.

25 noiembrie 1921.

Umiliți rugători: preot Dr. Ion Sîrbu din Rudăria.

Preot Nicolae Novacovici și învățător Nicolae Bololoi din Gîrbovăț.
Nicolae Teodorovici și Teodor Chirileanu, învățători Bozovici.

Ioan Bojinca învățător Prilipeț. (...) ⁶

(Partea de jos a memoriului este ruptă.)

Ca urmare de unor plîngerii repetate adresate în scris de Petra Sîrbu cu privire la starea bibliotecii fratelui ei, reclamanta primește următorul răspuns:

„Republica Populară Română, Prezidiul Marii Adunări Naționale, Cabinetul președintelui, nr. 161, către Petra I. Sîrbu, comuna Rudăria, regiunea Timișoara.

Din dispoziția tov. Președinte Dr. Petru Groza, vă facem cunoscut că Sfatul popular al regiunii Timișoara a luat măsuri pentru îndreptare:

⁶ Pe baza acestui memoriu s-a înființat un gimnaziu în Bozovici, în toamna anului 1923 și a funcționat, cu puțină întrerupere, pînă la reforma învățămîntului din 1948, gimnaziu care a devenit pe parcurs Liceul agro-industrial, Eftimie Murgu, denumire sub care funcționează și astăzi.

— predarea întregii arhive și a bibliotecii către Muzeul Regional din Timișoara ca bun comun și de valoare istorică.

— Urmează ca celelalte lucruri care vi s-au luat să vă fie restituite, comunicându-ne dacă le-ați primit, indicând eventual o listă a lucrurilor neprimite, în afară de bibliotecă din care o parte s-a distrus, spre dauna științei noastre. Directorul Cabinetului ss) I. Vrabie, Sigiliul Prezidiului Marii Adunări Naționale⁶.

La data de 10.III.1954 Petra Sîrbu se adresează Prezidiului Marii Adunări Naționale, Cabinetul Președintelui, București.

„La adresa Dvs. nr. 161 din 1 februarie 1954, vă aduc în primul rînd mulțumirile mele calde pentru dreptatea ce mi-a fost făcută prin hotărîrea Domnului Președinte Dr. Petru Groza de a cinsti memoriu Dr. Ion Sîrbu, defunctului meu frate decedat în anul 1922, savant istoric, care a muncit toată viața pe tărîmul științei istorice românești (...).

Cu multă părere de rău trebuie să vă comunic că în ceea ce privește valoroasa bibliotecă istorică rămasă de pe urma defunctului meu frate, cu durere în suflet vă comunic că aceasta și azi se găsește, — ce n-a fost pierdut prin împrumutare, sau prin dăruire diferiților oameni din sat — tot la comună într-o cameră neîncuiată. (...)

Trăiască Republica Populară Română!

Trăiască Prezidiul Marii Adunări Naționale!

ss)Petra I. Sîrbu

După decesul ei survenit în anul 1957 s-a pierdut definitiv orice urmă a cărților din această bibliotecă.

Prea puțin sînt cei care știu că I. Sîrbu, cunoscut în general ca istoric, a avut încă din tinerețe și unele preocupări de literatură și de filologie. Între hîrțile rămase de la el am avut ocazia să citesc cîteva cînturi pe care le tradusesse din Infernul lui Dante. Tot în biblioteca lui am mai găsit și trei poezii scrise în 1888, pe cînd avea 23 de ani, din care două le-am publicat cu altă ocazie⁷.

În 1799 exact cu un secol înaintea acestor preocupări ale lui Sîrbu, cărășanul Paul Iorgovici, cel care colindase deja toată Europa, a lăsat urmașilor săi un prețios îndemn: „Acestora sîrguința și tu urmează și din cuvintele limbii românești, cele de rădăcină, sugerează cu acul minții tale, ca albina din flori, cuvinte spre înfrumusețarea limbii române⁸.

Îndemnul lui a fost preluat cu elan de toți cărturarii compatrioți săi din comitatul Caras-Severin, Eftimie Murgu, Damaschin Bojinca, Constantin Diaconovici Loga, Simion Manguica, Atanasie M. Marienescu ale căror contribuții lingvistice din secolul trecut sînt bine cunoscute.

Ion Sîrbu era la curent cu opera lor, dar consacrîndu-se cercetărilor istorice, începuturile sale filologice s-au încheiat odată cu sfîrșitul secolului trecut, soldîndu-se cu întocmirea a 464 fișe cu cuvinte din graiul rudărenilor, mai ales auzite de la „muma“ lui Floarea, care era analfabetă.

În fiecare fișă, pe lîngă înțelesul cuvîntului respectiv, Sîrbu a propus și etimologia lui citînd diverși scriitori străini și români ca de exemplu: savanții filologi francezi Louis Quicheret (1799—1884) și August Emile

⁷ Vasile Nemiș, *Despre satul lui Eftimie Murgu*, Editura „Litera“, București, 1981, p. 87—88.

⁸ Paul Iorgovici, *Observații de limba românească*, Timișoara, Ed. „Facla“, 1979, p. 81.

Picot (1844—1918) pe care-i avea în biblioteca sa, poetul latin Caius Lucilus (180—102) Sach Vilotte, Flugentius Planciades, Miron Costin, Ispirescu, Hajdeu, Eminescu, Urechia, ș.a.

În sfârșit, iată și câteva precizări cu privire la ultimele zile ale lui Ion Sîrbu, decedat când avea 57 ani, precizări scrise de sora sa în memoriul despre care am mai amintit:

„După ce a cinat în seara zilei de 17/30 martie 1922 la restaurantul Central din București, l-au și cuprins durerile și cu trenul de noapte a și plecat acasă în Banat. Acasă s-a îmbolnăvit și mai rău.

Am adus imediat pe doctorul Hohoi de la Bozovici, care n-a priceput ce are. Pe urmă l-am adus pe doctorul Popasu, cel mai bun doctor din Caransebeș, cu care se cunoștea de la Viena, și el a constatat ce are, dar nu a mai putut să-l ajute.

Cu toate acestea am adus și pe prietenul lui Dr. Bitulescu din București, care au spus că toate sînt prea tîrziu; trebuie să fi rămas la el la București, să-l îngrijească, că poate l-ar fi putut salva⁴.

În certificatul oficial de deces consemnat în registrul de stare civilă de la fostul notariat din Bănia⁹ — comună de care depindea atunci și Rudăria — la cauza decesului lui Ion Sîrbu este menționat: „bolnav de tifos exantematic“, boală foarte răspîndită în timpul și imediat după primul război mondial.

VASILE NEMIȘ

CONTRIBUTION À LA BIOGRAPHIE DE L'HISTORIEN DU BANAT DR. ION SÎRBU

(1865—1922)

(Résumé)

Dans cet ouvrage l'auteur nous présente des actes et des documents inédits.

Les premiers se rapportent à la période des années 1886—1901, pendant laquelle Ion Sîrbu a fréquenté les cours de la Faculté de philosophie de l'Université de Iena et de Viena, — et aux gênes qu'il a subies jusqu'à la fin des études et l'obtention du doctorat.

Les autres sont des documents personnels, visant différents aspects de son activité.

Ils démontrent la puissante influence des difficultés matérielles et familiales exercitées sur sa vie et sur son oeuvre.

Ainsi, il n'a réussi à réaliser que deux ouvrages, édités en 1899 et 1904, et puis il a été obligé à se retirer à Rudăria, — aujourd'hui Eftimie Murgu de Caraș-Severin —, son village natal, et à continuer sa vie en modeste prêtre de campagne.

Malgré cela Ion Sîrbu est maintenant considéré comme le meilleur historien roumain de l'époque pendant laquelle ont régné les voïvodes Michel le Brave et Matei Basarab.

⁹ Arhiva Sfatului popular al comunei Bănia, Județul Caraș-Severin, Protocolul răposaților pe anul 1922, p. 9.

MIȘCAREA CULTURALĂ DIN BANAT ÎNTRE 1877—1900 ÎN SLUJBA DESĂVÎRȘIRII UNITĂȚII STATALE (MIȘCAREA CORALĂ ȘI IDEALUL UNIRII)

Studii monografice apărute în ultimele două decenii ca și unele lucrări mai ample închinat fenomenului cultural bănățean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele două decenii ale secolului al XX-lea subliniază caracterul angajat și de permanență al mișcării culturale a românilor în plin progres și afirmare.

Încercînd să deslușim cauzele unui asemenea fenomen ne-am oprit la început asupra celor de ordin politic și social, dintre care cea mai importantă a fost nemulțumirea românilor bănățeni în urma încorporării Banatului la Ungaria¹ (1860) și spulberarea visului lor de a constitui un căpitanat român.

Accentuarea exploatării naționale și sociale după încheierea pactului dualist au pus în fața românilor din Transilvania și Banat alternativa de a accepta deliberat o atare situație sau de a găsi căile și mijloacele cele mai potrivite de apărare a ființei naționale, în care factorul cultural a jucat un rol deosebit. În fruntea numeroaselor reuniri culturale care au împînzit Banatul pînă la cumpăna dintre cele două secole, considerate unanim școli de educație național-patriotică, au fost țărani, meseriași, intelectuali ai satelor pe care — în vîltoarea luptelor politice pentru afirmarea programului P.N.R. — un cercetător atent îi poate descoperi pretutindeni. În principalele orașe ale Banatului, la Caransebeș, la Lugoj, la Reșița, Oravița sau Timișoara activitatea vestitelor reuniuni culturale se leagă nemijlocit de numele unor intelectuali și luptători pe tărîm politic și cultural precum Ioan Bartolomei și Ștefan Velovan la Caransebeș, Coriolan Brediceanu și Ioan Vidu la Lugoj, Aurel Oprea la Bocșa, Gheorghe Jianu la Oravița și Emanuil Ungureanu la Timișoara.

Cele două mari evenimente petrecute dincolo de culmile Carpaților: Unirea Principatelor și cucerirea independenței statale în mai puțin de două decenii s-au repercutat în mod benefic asupra românilor din provinciile asuprite, care — entuziasmați de puțința realizării visului multi-secular de unire — au înțeles că trebuie să-l pregătească mai întîi pe plan cultural.

Pe de altă parte în satele Banatului exista un număr mare de știutori de carte, urmare firească a bunei pregătiri a învățătorilor atît la preparandia din Arad începînd cu anul 1812 cît și la cursurile preparandiale

¹ „Din istoria Transilvaniei”, vol. II, Ed. Acad. R.S.R., p. 178.

organizate pentru fosta graniță militară începînd din anul 1820 de Ioan Tomiciu, apoi de Constantin Diaconovici-Loga și Nicolae Andreieviciu, pînă la înființarea în toamna anului 1876 a unui institut pedagogic la Caransebeș cu sprijinul episcopului Ioan Popasu, unde au slujit cu dăruire pedagogi de seamă ai învățămîntului românesc precum Ștefan Velovan, Patriciu Dragalina, Vasile Mindrean, Enea Hodoș, Antoniu Sequens și Andrei Ghidiu. Aceștia ca și alții, știuți și neștiuți, au aprins și întreținut setea de cultură, de ridicare spirituală a neamului. Pe bună dreptate „Foaia diecezană” sublinia în anul 1888 acest rol în emanciparea unui popor: *„Cultura este azi arma cea mai puternică a popoarelor și încît un popor se arată mai apt și mai accesibil pentru cultură, cu atît mai multe cuvinte are la o existență valoroasă în concertul celorlalte popoare”*.²

Primele asociații culturale ale românilor din Banat au fost constituite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în replică la legile și măsurile care vizau frinarea progresului cultural al românilor și deznaționalizarea lor. Fără a avea la această dată posibilitatea de a stabili cronologia lor, amintim că în anul 1868 s-a constituit la Caransebeș o societate a tinerimii clericale, devenită mai tirziu „Societatea de lectură Ioan Popasu”, în anul 1869 s-a reactivat corul din Lugoj,³ bazele lui punîndu-se în anul 1840, și s-a constituit Reuniunea română de cîntări, în anul 1872 s-au înființat Societatea română de lectură din Caransebeș și Reuniunea română de cîntări și muzică din Reșița. O activitate prestigioasă a desfășurat Societatea de cîntări și muzică din Caransebeș, înființată în luna decembrie 1876³.

Dintre reuniunile culturale sătești create în această etapă amintim Reuniunea de cîntări din Vărădia înființată în anul 1875 și Reuniunea română de cîntări din Grădinari (fost Cacova) înființată în anul 1880.

Cucerirea independenței de stat a României, operă a jertfei de sînge a întregului popor român de pe ambii versanți ai Carpaților ca și intensificarea subjugării naționale cu multiplele ei fațete în care flagrante erau lipsa drepturilor politice și imposibilitatea practică de a utiliza limba maternă în administrație și justiție,⁴ au impus întărirea organizatorică a forțelor naționale care au reușit să creeze un singur partid politic al românilor din Transilvania și Banat prin unificarea celor două partide create în anul 1869. Programul politic al noului partid creat în luna mai 1881 s-a repercutat pozitiv asupra vieții culturale din aceste provincii.

Un eveniment de seamă al anului 1882 cu implicații dintre cele mai favorabile pentru evoluția mișcării corale românești din Banat a fost sărbătorirea a 25 de ani de la constituirea corului plugarilor români din Chizătau, polarizînd atenția oamenilor de cultură din Transilvania, Banat și Bucovina. La manifestarea care a avut loc în această localitate bănățeană au fost prezente alte 11 coruri bănățene, care beneficiaseră de în-

² Foaia diecezană (Caransebeș), an III, nr. 6, p. 2.

³ Coriolan Brediceanu într-un studiu al său din anul 1901 închinat reuniunii române de cîntări din Lugoj susține că a existat un cor încă din anul 1840, acesta avînd o frumoasă activitate între 1857—1861, avînd un repertoriu destul de variat printre care și „Deșteaptă-te Române”, cîntec cu care l-au întîmpinat pe Emanoil Gojdu în 1861 cînd a fost instalat drept comite suprem de Caraș-Severin. (*Familia*, XXXIII, 41 din 14/27 oct. 1901, p. 490).

³ C. Brătescu, în *Revista Arhivelor*, LV, nr. 3/1978, p. 264.

⁴ „Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918”, București, 1972, p. 188.

drumarea dirijorilor formați la școala corală din Chizătău. În același timp, remarcabil este faptul că au fost prezenți slujitori ai muzicii corale românești în frunte cu Ciprian Porumbescu, Niki Popovici de la Caransebeș, K. Karasz din Timișoara și alături de ei alți intelectuali de seamă precum Coriolan Brediceanu, Ștefan Velovan și Pavel Rotariu⁵.

Impresionat de înalta măiestrie artistică a corurilor țărănești bănățene, Ciprian Porumbescu relatează în „*Gazeta Transilvaniei*”: „*producțiunea țăranilor pe care am avut norocirea de a-i auzi, a întrecut orice așteptare. Corurile acestor țărani, sînt niște instituțiuni cu bază solidă, care pot servi în orice loc spre fala neamului românesc*”⁶.

După aceste importante evenimente care s-au întipărit adînc în memoria contemporanilor, numărul asociațiilor culturale bănățene a crescut continuu. Pînă în anul 1888 sînt consemnate peste 50 reuniuni corale, în cea mai mare parte constituite din țărani, după exemplul corului din Chizătău.⁷ În anul 1888 s-au constituit reuninunea de cîntări și muzică „Armonia” din Ticvaniu-Mare⁸ și corul din Ramna;⁹ activa deja în acel an corul din Mercina¹⁰. Corul din Iertof s-a înființat în anul 1889, fiind capabil ca în anul următor să susțină spectacole la Moldova-Nouă și Ciclova-Română.¹¹ În anul 1890 s-a constituit corul din Broșteni¹², mărind numărul corurilor din satele de pe Valea Carașului, iar în anul 1892 corul din Bozovici, care a desfășurat de-a lungul anilor pînă la înfăptuirea Unirii celei mari o activitate deosebită.

Pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea Banatul va avea o rețea de coruri impresionantă, cerîndu-i o notă de specificitate și faimă în cultura românească. Despre acest fenomen fără precedent pînă atunci în arealul cultural de dincoace de Carpați va scrie în repetate rînduri Iosif Vulcan. „*Mai cu seamă în Banat — sublinia marele cărturar orădean — unde nu numai învățătorii ci și unii cîntăreți mai evalificați din popor conduc corurile, cari s-au înmulțit atît de mult încît n-a prea rămas comună românească unde să nu fie cîte unul*”¹³.

Pentru ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea trebuie amintită fie și în treacăt intensă activitate a corului din Chizătău, participant numai în anul 1892 la patru adunări generale ale Societății pentru fond de teatru român și la numeroase manifestări organizate de ASTRA, cor cu un repertoriu impresionant, a cărui faimă depășise granițele Banatului și fostului imperiu austro-ungar¹⁴. Alături de acesta la opera de dezvoltare culturală a Banatului au contribuit și alte coruri a căror activitate a fost reținută de presa timpului, dintre care trebuie amintite cele din Vărădia, Ticvaniu-Mare, Oravița, Grădinari, Reșița, Comloș, Făget, Mehadia, Ciacova, Rusova-Veche, Lugojel, Fizeș și Ciclova-Montană.

⁵ D. Onciulescu, I. Cărăbaș, *Chizătău — leagănul corurilor bănățene*, Timișoara, 1982, p. 27.

⁶ *Idem*, p. 28.

⁷ *Foaia diecezană*, Caransebeș, an. I (1886), nr. 15, p. 5.

⁸ Arh. St. Caransebeș, fond Prefectura județului Caraș, dos. 82/1945, f. 1—13.

⁹ *Foaia diecezană*, an V, nr. 25 din 24 iunie/6 iulie 1890, p. 7.

¹⁰ *Ibidem*, nr. din 14 februarie 1888.

¹¹ *Foaia diecezană*, V, nr. 8 din 25 februarie/9 martie 1890.

¹² *Idem*, an V, din 4/16 februarie 1890.

¹³ „*Anuarul Societății pentru fond de teatru român pentru anul 1905—1906*”, p. 5.

¹⁴ „*Familia*”, XXVIII, nr. 33 din 16/28 august 1892, p. 393.

Din punct de vedere repertorial se poate spune fără a greși că s-a abordat o tematică național-patriotică, prezentându-se creații corale ale unor reputați compozitori români precum Ciprian Porumbescu, Gavril Musicescu, Ioan Vidu, Al. Flechtenmacher, W. Humpel, Antoniu Sequens, Timotei Popovici, Nicolae Popovici ș.a. Cele mai multe din lucrările lui Ciprian Porumbescu, Gavril Musicescu și I. Costescu, inspirate din faptele de arme ale ostașilor români din timpul războiului de independență se regăsesc în programele reuniunilor corale bănățene.

Astfel, în repertoriul corului din Vărădia apărea în anul 1883 „*Cîntecul gîntei latine*“, pe versurile lui Vasile Alecsandri¹⁵, aceeași compoziție corală era interpretată la 2/14 februarie 1900 de către Societatea de lectură „Ioan Popasu“ a elevilor de la Institutul pedagogic și teologic din Caransebeș.¹⁶

În anul 1890 compoziția corală „*Tricolorul*“ de Ciprian Porumbescu, simbolizînd unirea tuturor românilor se afla în repertoriul corurilor din Ramna¹⁷ și Caransebeș. Acesta din urmă, concertînd în mijlocul muncitorilor și intelectualilor reșițeni a mai prezentat și piesa corală „*Steaua României*“ a timișoreanului K. Karasz.¹⁸ În luna mai 1890 studenții caransebeșeni, membri societății de lectură „Ioan Popasu“ au prezentat un bogat program din care nu au lipsit piesele corale „*Uniți în cuget*“ de Antoniu Sequens și „*Marșul lui Mihai Viteazul*“.¹⁹

În același an, dens în activități culturale, în repertoriul formațiilor din Broșteni și Rusova Veche figurau „*Iată ziua triumfală*“ de W. Humpel, „*Coroana Moldovei*“,²⁰ „*Hora Sinăii*“ de Ciprian Porumbescu și „*Sus opincă*“ de I. Vidu.²¹

În repertoriul multor formații corale bănățene, precum cele din Chizătau,²² Caransebeș, Lugoj sau Oravița²³ au fost înscrise în anii de maximă tensiune politică din perioada memorandistă, bucățile corale închinete primului unificator al poporului român: „*Moartea lui Mihai eroul*“ sau „*Marșul lui Mihai Viteazul*“ prelucrate de I. Vidu. Corul din Oravița a adăugat acestora în anul 1893, la scurtă vreme după depunerea memorandumului către tron, și o scenetă cu titlul simbolic „*Mihai Viteazul și călăul*“.²⁴

Bogata literatură cu conținut patriotic inspirată din luptele de secole ale poporului român împotriva asupritorilor străini, pentru apărarea ființei naționale a constituit un izvor nesecat pentru compozitorii români din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, care au înălțat muzica corală pe noi trepte. Pe versuri din poeziile lui Vasile Alecsandri s-au creat compozițiile corale de rezistență, intrînd în repertoriul multora dintre corurile bănățene. Corul românesc din Sînnicolaul-Mare a inclus în repertoriul său din anul 1893 o creație corală inspirată din poezia lui Vasile Alecsandri „*Soldan Viteazul*“.²⁵ Un repertoriu foarte variat prezenta corul din

¹⁵ I. Petrica, în *Semenicul*, IV, mai 1977, Reșița, p. 13.

¹⁶ *Foaia diecezană*, an XV, nr. 5 din 30 ianuarie c.v. 1900, p. 7.

¹⁷ *Foaia diecezană*, an V, nr. 25 din 24 iunie/6 iulie 1890, p. 7.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 17, din 29 aprilie/11 mai 1890, p. 7.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 19 din 13/25 mai 1890, p. 7—8.

²⁰ *Ibidem*, nr. 5 din 4/16 februarie 1890.

²¹ *Ibidem*, nr. 37 din 16/28 septembrie 1890, p. 6.

²² *Familia*, XXVIII, nr. 33 din 16/28 august 1892, p. 405.

²³ *Ibidem*, nr. 5 din 2/14 februarie 1892, p. 57.

²⁴ C. Brătescu, *op. cit.*, p. 57.

²⁵ „*Familia*“, XXIX, nr. 33 din 15/27 august 1893, p. 392.

Ciclova-Montană în același an, pregătind și prezentînd în concertele sale, printra care și cel dat la Bozovici „*Imnul lui Ștefan cel Mare*“.²⁶ Din impresionantul repertoriu al corului din Chizătău, prezent la Sibiu în anul 1892, cu ocazia adunării generale a Societății pentru fond de teatru român, reținem o altă piesă corală inspirată de personalitatea marelui domnitor moldovean Ștefan cel Mare intitulată „*Arcașul lui Ștefan Vodă*“, de Ciprian Porumbescu.²⁷

Asemenea multor asociații corale în ultimul deceniu al secolului trecut corul românesc din Timișoara își va intensifica activitatea, abordînd din muzica corală piese de Ciprian Porumbescu, Ioan Vidu, Antoniu Sequens ș.a. În anul 1894 femeile române din localitate au susținut un concert cuprinzînd și „*Rapsodia română*“ a caransebeșanului Antoniu Sequens.²⁸

Renumitul cor lugojan condus de reputatul dirijor și compozitor Ioan Vidu va aborda un repertoriu cuprinzînd piese de mare dificultate ale unor compozitori străini dar și cele mai reprezentative creații ale marilor compozitori români din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea și anume: Ciprian Porumbescu, I. Vorobchievici, G. Musicescu, I. Costescu ș.a. accentul punîndu-se în fiecare spectacol pe piesele corale cu un profund conținut patriotic. În concertul prezentat la 18 iunie 1893, corul din Lugoj a prezentat „*Dorul înstrăinatului*“ de Al. Flechtenmaacher, „*Cîntec ostășesc*“ de I. Vorobchievici și „*La frați*“ de I. Costescu.²⁹

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea corul românesc din Vărădia condus de Pau Farca va include în repertoriul său piesa corală „*Înainte române*“ și „*Bravi ostași ai României*“, piese primite cu entuziasm de către cei 400 spectatori participanți la concertul din 16/28 februarie 1892.³⁰

Amintim faptul că cele mai multe dintre spectacolele organizate de reuniunile corale erau însoțite de prezentarea unor piese de teatru, de obicei dintre creațiile lui Vasile Alecsandri și Iosif Vulcan, trebuie subliniată tendința de a se valorifica creația lirică a marilor poeți români din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cel mai popular în Banat fiind Vasile Alecsandri.

În anul cuceririi independenței de stat a României, intelectualul caransebeșan I. Nemoianu va recita la un concert al Societății române de cîntări și muzică din localitate poemul „*Movila lui Burcel*“ de Vasile Alecsandri³¹ care în anul 1892 se recită și cu ocazia concertului susținut de corul țăranilor din Topolovățul-Mare³². Din opera bardului de la Mircești va recita învățatul caransebeșan Ștefan Velovan poemul „*Dan, căpitan de plai*“ în anul 1879,³³ alte reuniuni culturale, precum cea din

²⁶ *Ibidem*, nr. 19 din 9/21 mai 1893, p. 226.

²⁷ *Ibidem*, an XXVIII, nr. 33 din 16/28 august 1892, p. 393.

²⁸ *Foaia diecezană*, an V, nr. 45 din 6/18 noiembrie 1894, p. 7.

²⁹ „*Familia*“, XXIX, nr. 23, din 6/18 iunie 1893, p. 273.

³⁰ „*Familia*“, XXVIII, nr. 9 din 1/13 martie 1892, p. 105.

³¹ Arh. St. Caransebeș, fond *Societatea română de cîntări și muzică Caransebeș*, dos. 4, fila 3.

³² „*Familia*“, XXVIII, nr. 16 din 16 aprilie/1 mai 1892, p. 191.

³³ Arh. St. Caransebeș, fond *Societatea română de cîntări și muzică Caransebeș*, dos. 8, fila 5.

Vărădia sau Societatea de lectură „I. Popasu“ din Caransebeș, preferind poezia „*Soldan Viteazul*“³⁴ sau „*Grui Singer*“.³⁵

Au fost receptate și poeziile din creațiile lui Iosif Vulcan: „*Apel la înfrățirea*“, T. V. Păcățian: „*Amorul României*“ (Comloșul-Mare, 1890)³⁶ din creațiile lui Iulian Grozescu: „*Dor de libertate*“ (Pecica, 1893)³⁷ și Dimitrie Bolintineanu cu „*Moartea lui Mihai Viteazul*“, (Topolovățul-Mare, 1892)³⁸.

Revenind la creația lui Vasile Alecsandri, trebuie subliniat faptul că cea mai gustată de public era poezia „*Peneș Curcanul*“, evocare a patriotismului dus pînă la sacrificiu al armatei române în războiul purtat la sud de Dunăre contra asupritorului multiseclar. Dacă la Cerneteaz³⁹ ea a putu fi recitată în anul 1892, în schimb la Mehadia autoritățile au cerut să fie scoasă de pe afișul concertului programat pentru 12/24 septembrie 1893.⁴⁰

Reuniunea corală a românilor timișoreni, condusă de Franț Adam, va aborda în anul 1893 nu numai un repertoriu coral cu piese de rezistență din creațiile lui Porumbescu, Gheorghe Dima, I. Vidu ș.a., dar va include printre poeziile ce se recită și emoționanta creație lirică eminesciană „*Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie*“ ca și poezia „*Nicolae Bălcescu murind*“.

Privită la început cu uimire și neîncredere de autorități care desconsiderau capacitatea poporului român de a înregistra progrese în muzica corală, acestea s-au confruntat mai târziu cu un fenomen de masă la nivel provincial, canalizat în direcția receptării unui repertoriu național-patriotic. Acum reacția autorităților nu întârzie să se arate și multe din manifestațiile artistice sînt anulate pe motiv de instigare contra statului maghiar, ajungîndu-se pînă la decizii de desființare a corurilor. În această situație au fost corurile din Chizătău⁴² și Petroman. În cazul celui dintîi, pretorul din Recaș hotărăște confiscarea bibliotecii, partiturilor și steagului propriu, corul fiind socotit drept centru de agitație națională românească⁴³. În cazul celui de al doilea, pretorul din Ciacova a hotărît atît dizolvarea reuniunii române de cîntări cît și procedura penală împotriva unor coriști.⁴⁴

Atitudinea națională a reuniunilor corale românești poate fi susținută și de alte cîteva informații documentare. Astfel, în anul 1896 cînd în Ungaria au avut loc mari serbări cu ocazia sărbătoririi mileniului, coriștii din Caransebeș, obligați să participe la marile manifestări culturale de la Budapesta, în semn de ostilitate față de regimul dualist asupritor au purtat însemnele tricolore românești, stîrnind reacții violente din partea zia-

³⁴ „Familia“, XXVIII, nr. 9 din 1/13 martie 1892, p. 105

³⁵ „Foaia diecezană“, IX, nr. 16 din 17/29 aprilie 1894, p. 7—8.

³⁶ *Ibidem*, V, nr. 4 din 28 ianuarie/9 februarie 1890, p. 7—8.

³⁷ „Familia“, XXIX, nr. 21 din 23 mai/4 iunie 1893, p. 250.

³⁸ *Ibidem*, XXVIII, nr. 16 aprilie/1 mai 1892, p. 191.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Foaia diecezană, VIII.

⁴¹ „Familia“, XXIX, nr. 20 din 16/28 mai 1893, p. 238.

⁴² D. Onciulescu și I. Cărăbaș, *op. cit.* p. 30.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ „Familia“, XXVIII, nr. 38, din 20 septembrie/2 octombrie 1892, p. 454.

relor „Pester Lloyd“ și „Budapester Tageblatt“. ⁴⁵ În același timp soldații români din cazarma aflată în centrul orașului Caransebeș au intonat „Deșteaptă-te române“, stîrnind mînia autorităților militare. ⁴⁶

Față de acest aspect, în seara zilei de 9 mai 1896 primarul orașului Caransebeș informa Comandamentul garnizoanei militare imperiale și regale din localitate că în incinta cazarmei „în întîineric se cîntă demonstrativ de către un adevărat cor cîntecul românesc „Deșteaptă-te române“ și se presupune, avînd în vedere că interpretarea (...) se desfășoară foarte corect că acolo s-au introdus civili pentru ca sub protecția colegilor lor soldați să poată demonstra împotriva sărbătoririi mileniului“. ⁴⁷

La începutul anului 1898 autoritățile maghiare dăduseră dispoziții ca în nici un fel să nu se permită românilor aniversarea a 50 de ani de la revoluția din 1848. Cu toate acestea, în localitatea Moldova-Nouă, în ziua de 3/15 mai, într-un cadru sărbătorec locuitorilor români din localitate li s-a prezentat însemnătatea evenimentelor petrecute în urmă cu cinci decenii (n.n. cea de a doua adunare de la Blaj). Expozeul a fost urmat de intonarea imnului „Deșteaptă-te române“, a „Marșului lui Iancu“ și bucății corale „Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim“. La acest eveniment au participat și 45 de studenți români sosiți din București, care vizitaseră uzinele și fabricile din sudul Banatului și pe care — grijulii din fire — îi păziseră în cursul nopții jandarmii maghiari. ⁴⁸

Fără a avea pretenția de a epuiza datele și informațiile despre contribuția reuniunilor corale la emanciparea culturală a românilor bănățeni, ca etapă inseparabilă a procesului de emancipare națională, se cuvine subliniat faptul că nu a fost zonă a Banatului care între anii 1877—1900 să nu fi contribuit prin cînt și vers românesc la procesul de făurire a statului național român unitar.

CONSTANTIN BRĂTESCU

DIE KULTURELLE TÄTIGKEIT IM BANATE
IN DEN JAHREN 1877—1900,
IM DIENSTE DER VERVOLLSTÄNDIGUNG
DER STAATLICHEN EINHEIT

(DIE GESANGVEREINE UND DAS IDEAL DER IDEAL EINHEIT)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser, der seine Arbeit nicht als eine komplette Verwertung aller Daten und Informationen betrachtet, bezieht sich auf den Beitrag der Gesangsvereine zur kulturellen Emanzipation der Banater Rumänen, den er als eine Etappe der nationalen Emanzipierung betrachtet. Er betont die Tatsache, dass es zwischen 1877 und 1900 im Banat keine Zone gegeben hat, die nicht durch Gesang und Vers, zur Schaffung des einheitlichen rumänischen Nationalstaates beigetragen hat.

⁴⁵ Arh. St. Caransebeș, „fond „Societatea română de cîntări și muzică Caransebeș“,“ dos. 11, f. 31—32.

⁴⁶ W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici „Unirea Banatului cu România“ Timișoara 1968, p. 87—88.

⁴⁷ Arh. St. Caransebeș, fond *Primăria oraș Caransebeș*, dos. 1/1896, doc. 7/conf., f. 4.

⁴⁸ Arh. St. Caransebeș, fond *Parohia ortodoxă română Moldova-Nouă*, dos. 1/1888, f. 1.

CASSIAN R. MUNTEANU — LUPTĂTOR PENTRU UNITATE NAȚIONALĂ

Cassian R. Munteanu s-a născut în comuna Vermaș, județul Caraș-Severin, la 12 martie 1892, fiind al nouălea copil al învățătorilor Paul și Brindușa Munteanu. Tatăl său scria articole filologice, care au văzut lumina tiparului în revistele *Familia* (Oradea) și *Luminătorul* (Timișoara). El le-a dat copiilor o educație aleasă, fundamentată pe dragostea fierbinte pentru neamul românesc.

După ce a urmat cursurile primare în satul natal, Cassian s-a înscris, în 1908, la liceul din Oradea, iar în anii 1910—1911 a frecventat liceul maghiar din Lugoj¹. Atras de literatură și animat de dorința fierbinte de a-și aduce contribuția la susținerea luptei pentru emancipare națională a românilor, tânărul licean a început colaborarea la ziarul lugojan *Drapelul*. În paginile acestei publicații i-au fost tipărite poezii ca: *În cimitir lui Victor Vlad Delamarina*, *Sonet lui Moș Costa*, *Norii*, *Mi-e dor*, *Primul flutur*, *Nocturnă* ș.a., scrieri în proză: *În război*, *Erou și bandiți*, *Focul*. Aceste creații de început dezvăluie profilul unui nemulțumit, revoltat de starea grea a românilor bănățeni, a unui înflăcărat patriot. În ele apar și o serie de stângăcii inerente vârstei. Firea sa orgolioasă, nesupusă, persecuțiile și nedreptățile existente în liceu l-au determinat să părăsească această instituție de învățămînt. Cassian Munteanu își motiva atitudinea prin faptul că aici nu se putea „cultiva prin studieri serioase și citirea cărților bune” și nu reușea să se subordoneze „capriciilor oricui și oricărui verdict și edict, nu mă supun orbește și nu mă umilesc prefectului”.² Colaborarea și munca desfășurată în redacția ziarului *Drapelul* au fost în schimb foarte rodnice, elogiate de însuși directorul acestei publicații. Într-o scrisoare adresată tânărului scriitor la sfîrșitul anului 1911, Valeriu Braniște preciza că a dovedit „conduită exemplară și deosebită înclinare pentru literatură opinînd că „merită pe deplin să fie sprijinit atît pen-

¹ Valerica Braniște, *Un poet bănățean uitat: Cassian R. Munteanu*, în *Convorbiri literare*, an. 57, din 25 noiembrie 1925, p. 818—819; Petru Nemoianu, *Cassian R. Munteanu. Viața și activitatea sa*, Lugoj, 1927, p. 4—6; Petre Călin, *Însemnări despre scriitorul Cassian R. Munteanu*, în *Studii de limbă, literatură și folclor*, Reșița, 1976, p. 23—34.

² Ion Stratan, *Dor de frați. Epistolar lugojan*, Timișoara, Ed. Facla, 1977, p. 151. Scrisoarea lui C. R. Munteanu către Paul Munteanu din 2 martie 1911.

tru terminarea studiilor liceale, cît și pentru a-și putea asigura condiții cinstite de existență³.

Atmosfera ostilă din liceu, persecuțiile la care era supus, ca urmare a activității publicistice l-au făcut pe tînărul gazetar să părăsească Lugojul în 1911 și să treacă în România liberă, unde a început o viață plină de lipsuri, acceptînd funcții umile. În 1911 îl găsim împăturitor de ziare la organul Partidului Național Liberal din Constanța, *Drapelul*, apoi angajat la publicațiile *Foaia noastră* și *Lumina nouă* din București. Aici își continuă studiile liceale între februarie 1912 — martie 1913 în institutul rudei sale Virgil Popescu dovedind multă perseverență și sirguintă în însușirea cunoștințelor.⁴ Greutățile ivite nu-l dezarmau, ci îl ambiționau, căci scria părinților cu mîndrie și plin de demnitate în aprilie 1912: „Cît sînt de tînăr am și eu un ideal și, orice am făcut, bine a fost, prin cîte am trecut numai m-au oțelit și orice voi mai întîmpina nu-mi va slăbi credința într-un viitor mai bun⁵. Totuși condițiile mizere pe care le-a avut în București l-au determinat în 1913 să se angajeze ca redactor la revista *Ramuri* din Craiova cu sprijinul prietenului său avocatul Mihai Lazărescu. Starea de provizorat în care se afla, dorul de meleagurile natale l-au făcut să se gîndească la reîntoarcerea în Banatul său iubit. În a doua parte a lunii mai, Cassian R. Munteanu scria părinților că dorește să revină acasă, prin septembrie-octombrie „unde mă așteaptă post bun la oricare ziar românesc⁶. În adevăr, acasă, era așteptat cu încredere de prieteni. Unul dintre aceștia Șerban Făgețel își exprima dorința de a-l vedea din nou în Lugoj, căci într-un mesaj din 22 noiembrie 1913 îi scria: „Lipsa D-tale e regretată de noi toți (...). Dacă mîine ai fi aici ne-ai aduce servicii imense. Dorim reîntoarcerea D-tale cu toată căldura⁷. Un altul, al cărui nume nu a putut fi identificat, datorită semnăturii indescifrabile, îl informa tot în toamna anului 1913 că: „Lipsa d(um)itale se simte din ce în ce mai mult. Îți doresc izbîndă și te aștept cu drag⁸. La rîndul său, Vasile Goldiș i-a propus în cîteva rînduri prin scris să revină în Banat și să intre în redacția ziarului *Românul* din Arad. În cele din urmă, Cassian Munteanu a răspuns favorabil repetatelor oferte, încît în prima jumătate a anului 1914 a fost redactor la organul arădean al Partidului Național Român. Condițiile pe care le avea la acest ziar nu erau dintre cele mai bune, căci scria din Arad tatălui, la 9/22 iunie: „de mai bine de două luni am rămas numai trei inși în redacție, trebuie să lucrăm cu puteri îndoite, astfel puținul timp care îmi rămîne profit să-l consacru odihnei⁹.

La izbucnirea primului război mondial, în vara anului 1914, Cassian Munteanu a fost înrolat în armata austro-ungară și trimis pe frontul din Galiția. Anii de zbucium, privațiuni și neajunsuri încep să-și spună cu-

³ *Ibidem*, p. 161; Valeriu Braniște, *Amintiri din închisoare*, București, Ed. Minerva, 1972, p. 419.

⁴ I. Stratan, *op. cit.*, p. 174, Scrisoarea lui Virgiliu Popescu din 11 aprilie 1913 către C. R. Munteanu; Valerica Braniște, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 819.

⁵ I. Stratan, *op. cit.*, p. 162, Scrisoarea lui C. R. Munteanu din 11 aprilie 1911 către Paul Munteanu.

⁶ *Ibidem*, p. 171. Scrisoarea din 22 mai 1913.

⁷ *Ibidem*, p. 172.

⁸ *Ibidem*, p. 173.

⁹ *Ibidem*, p. 179.

vîntul, căci sănătatea i s-a șubrezit. A fost internat de mai multe ori în spital. Aici a desfășurat o activitate propagandistică neobosită. În rîndurile ostașilor români, el răspîndea presa românească din Transilvania și Banat, în special ziarul *Românul* la care era abonat. Cassian organiza, de asemenea, întîlniri cu soldații români în care își exprima ura față de exploatarea neamului românesc și dorința realizării în cît mai scurt timp a idealului de unitate națională. Rememorînd acest eveniment, Dumitru Brînzei, țăran din Ciclova Română, martor al acestor întîlniri scria: „Noaptea dormea într-o baracă cu noi. În toată seara ținea lecții cu noi, ne vorbea mereu despre asupritorii noștri (...) pe unii îi îndemna să treacă munții (...), iar pe alții îi învăța ce să facă cînd mai ajung pe front. Mă uitam prelung la dinsul și mi se părea că văd înaintea mea un crou care se zbate, se frînge pentru un ideal, pentru libertatea poporului său. În felul acesta, Cassian Munteanu întemeiase o adevărată școală de educație națională, a patriotismului fierbinte, fapt care i-a atras o deosebită simpatie în rîndurile soldaților: „Pentru sentimentele lui curat românești — arăta în continuare D. Brînzei — începusem cu toții a-l iubi ca pe un bun amic al nostru „La aceste calități de bun român se adăugau trăsăturile morale alese bunătatea sufletească, sensibilitatea sa deosebită. Același contemporan afirma în continuare „era un băiat de îngerească bunătate, cu ochii blinzi, visători, cam întunecați și cu fața palidă“¹⁰.

De pe frontul galițian, tînărul scriitor a trimis o serie de *chipuri de război*, redacției ziarului *Românul*, care le-a publicat între 17 decembrie 1914 și 14 februarie 1915. El descria în aceste schițe emoționante prin mesajul lor uman, profilurile unor simpli luptători români. Povestirile, apărute în cinci foiletoane, prezentau zbuciumul sufletească al unor oameni trimiși să apere o cauză care le era străină. Ele au avut un efect deosebit asupra criticilor. Relevînd importanța lor majoră, Camil Petrescu scria că aceste creații înfățișau „povestea tragică a celor siliți să lupte pentru o patrie care nu era a lor“. Descrierile erau simple, dar sugestive. „O caldă dragoste se răsfrîngea peste suferințele celor mulți și umiliți. Un frate bun suferea pentru toți. Articolele lui au făcut o mare impresie“¹¹. Astfel în articolul *Celui dispărut. Caporalul Vidu* autorul ne înfățișează pe cel care i-a dat primul ajutor fiind rănit, un foarte bun prieten. Acesta a căzut însă în luptă. Moartea prietenului l-a îndurerat profund. Singura alinare o constituia doar pătrunderea armatei române în Transilvania, eliberarea acestei provincii și unirea ei cu patria mamă. „Aș fi fericit de moartea ta numai atunci, cînd acolo, la Oradea Mare, (...), vor ajunge granatele românești să răscolească oasele din adîncimea mormîntului tău, ca să te răzbune.“¹² Un alt foileton înfățișa moartea gornistului Copăcianu, care în loc să sune încetarea focului, de-

¹⁰ Dumitru Brînzei, *Cîteva știri în amintirea lui Cassian R. Munteanu*, în *Progresul*, (Oravița), XI, nr. 5, din 3 februarie 1923.

¹¹ Camil Petrescu, *Un scriitor bănățean: Cassian R. Munteanu în Banatul românesc*, (Timișoara, I, nr. 76, din 17 octombrie 1919; *Idem*, *Trei primăveri*. Ediție îngrijită de Simion Dima, Timișoara, Ed. Facla, 1975, p. 169—170; *Idem*, *Publicistică*, vol. I, Ediție, prefață și note de Florica Ichim, București, Ed. Minerva, 1984, p. 149—150.

¹² Cassian R. Munteanu, *Bătălia de la Mărășești (Proză, versuri și articole)*. Ediție îngrijită și prefață de Nicolae A. Roșu și Nicolae Țirioiu, Timișoara, Ed. Facla, 1977, p. 46—48.

oarece se dădea o luptă aeriană între un avion rus și două germane, a anunțat prin goarnă înțețirea tragerii. El „nu a căzut pînă nu a văzut prăbușindu-se și celălalt aeroplan nemțesc. Atunci fața i s-a luminat. Apoi s-a întors într-un călcii și a căzut grămadă mort”.¹³

Autoritățile austro-ungare au intervenit imediat, trăgînd la răspundere redacția ziarului care le-a publicat. Deși se afla în Caransebeș, în convalescență, Cassian Munteanu a fost arestat la 14 iunie 1915, degradat și trimis în fața Curtii Marțiale din Timișoara. Avînd în vedere că „era candidat la moarte sigură”, cum avea să scrie cîțiva ani mai tîrziu, a doua zi a evadat și a pornit spre România liberă împreună cu studentul Corneliu Țicu. După multe peripeții și suferințe îngrozitoare, prin munți au ajuns la Baia de Aramă și s-au predat autorităților românești. Peste tot, oamenii i-au întîmpinat cu bucurie, la stîni au primit hrană și adăpost. Unul dintre ciobani, Achim Turneanu de pe Muntele mare i-a rugat să spună fraților din țară că a avut șapte sute de oi, din care „patru sute i le-a luat cu sila stăpînirea (...), iar celelalte trei sute vrea să le dea gratis și de bună voie armatei române, să facă un praznic mare cînd vor coborî dorobanții la stîna lui”.¹⁴ Era și aceasta o dovadă elocventă a patriotismului de care erau animați oamenii de rînd, dornici să se înlăture cît mai grabnic stăpînirea străină.

Imediat după sosirea în România liberă, Cassian Munteanu a expediat o telegramă colonelului Herbert, cel mai sever ofițer habsburgic din regimentul 43, în care îi declara ironic „Ich melde gehosamst dass ich desertierthabe (vă raportează cu respect că am dezertat): Cassian Munteanu”.¹⁵ În București a devenit secretarul Ligii culturale condusă de Nicolae Iorga. Paralel cu activitatea politică, Cassian a continuat munca literară, definitivînd notele referitoare la participarea în cadrul luptelor de pe frontul galițian. El a tipărit în noiembrie 1915, la București, lucrarea *Atacul. Însemnările de război ale unui soldat din armata austro-ungară*. Venitul net obținut de pe urma lucrării a fost destinat refugiaților ardeleni și bănățeni, dovadă a înaltului spirit de solidaritate de care era animat. Cu sprijinul lui Onisifor Ghibu, Cassian Munteanu a fost primit în cercul ardelenilor care scotea revista politică și culturală *Tribuna*. În paginile acestei reviste, Cassian a publicat o serie de articole. Într-unul din acestea, tipărit la mijlocul lunii aprilie 1916, el dezvăluia hotărîrea soldaților din regimentul unde fusese înrolat „să murim cu toții, însă numai pentru izbînda cauzei noastre sfînte”. Autorul articolului exprima durerea pentru sutele de mii de frați, care „fură lăsați să moară o moarte nedemnă, jertfiți pe altarul intereselor ungurești”. Cu toate acestea, Cassian nu-și pierdea speranța în realizarea reîntregirii naționale, declarînd în numele refugiaților ardeleni și bănățeni: „Credem și azi în înfăptuirea României Mari”.¹⁶ Tot în Capitală, tînărul scriitor a colaborat la ziarul *România Mare* și a întreținut relații amicale cu frații bănățeni aflați prizonieri în Rusia. Unul dintre aceștia, Petru Nemoianu primea de la el ziare românești care erau răspîndite printre soldații ro-

¹³ *Ibidem*, p. 48.

¹⁴ *Ibidem*, p. 72—73.

¹⁵ P. Nemoianu, *op. cit.*, p. 16.

¹⁶ C. R. Munteanu, *Un vis ucis*, în „*Tribuna*”, II, nr. 1516, din 10 aprilie 1916, p. 260—261.

mâni, care „de doi ani de zile acum citesc pentru prima oară scrisoare românească”. Acest fapt le-a produs o mare bucurie, întrucât condițiile din lagăr, după cum relatează Petru Nemoianu într-o scrisoare adresată lui Cassian Munteanu, erau deosebit de grele. El sublinia, de asemenea, necesitatea intrării României în acțiune, căci după opinia sa „problema românească e destul de coaptă pentru a se rezolva odată”.¹⁷

Clipa mult așteptată, intrarea României în război de partea Antantei, la 14/27 august 1916, a fost primită cu multă satisfacție de românii aflați pe ambele versante ale Carpaților. Deși bolnav, Cassian R. Munteanu s-a înrolat voluntar în armata română, fiind repartizat la Biroul de Informații al Marelui Cartier General. Ca secretar al comisiei de recrutare a voluntarilor a înscris peste 20 000 de frați ardeleni și bucovineni în forțele militare române.¹⁸ La rîndul său, Octavian C. Tăslăoanu s-a înscris voluntar în forțele militare române cu gradul de locotenent. Prin ordinul nr. 326 din 14 septembrie 1916, el a fost numit translator informator pe lângă centrul de informații condus de maiorul Gheorhe Popescu.¹⁹ Tot în cadrul serviciului de informații a activat și locotenentul ardelean Florian Bogdan.²⁰

Armata română a pătruns în Transilvania, reușind în scurt timp să elibereze teritorii întinse. Aceste victorii au fost urmate de o contra-ofensivă inamică cu forțe copleșitoare. În fața superiorității numerice și mai ales în armament a trupelor quadruplei alianțe, forțele române au fost nevoite să se retragă. Armatele germano-austro-ungare au profitat de inactivitatea aliaților occidentali, de insuficiența sprijinului dat României, de greșelile și șovăielile comandamentului român și au ocupat Oltenia, Muntenia și Dobrogea, inclusiv capitala. În noile condiții, armata, guvernul, principalele instituții publice, ministerele, parlamentul au fost retrase cu patru trenuri speciale, în Moldova, zonă rămasă neocupată. Retragera civililor și militarilor s-a făcut în condiții foarte grele. Trenurile erau supraaglomerate, cei care nu s-au putut urca, în ele au fost nevoiți să parcurgă drumul pe jos. Martor a evenimentelor, Elena Th. Emandi a înfățișat în memoriile sale aceste momente tragice: „Se strivea lumea prin gări ca să apuce trenurile care veneau atît de ticsite că mureau adesea acolo copii înăbușiți și trebuiau să le arunce cadavrele pe fereastră (...). Drumurile și șoselele erau pline de convoiuri nesfîrșite de cupeuri, docare și căruțe de toate formele și de toate mărimile înhămate alandala (...) și mergeau bieții fugari, cît puteau de iute, cu groaza în ochi de ce văzuse, fără să știe unde se duc și unde să se

¹⁷ *România Mare*, I, nr. 30, din 7 august 1916; vezi și P. Nemoianu, *Prizonier la ruși. Rob la Unguri*, București, 1933, p. 98—101.

¹⁸ P. Nemoianu, *Cassian, R. Munteanu, Viața și activitatea sa...*, p. 17—20. După alte surse au pătruns în armata română pe diferite căi, circa 30.000 de voluntari. (Elie Buișne), *Revoluția de eliberare națională a Transilvaniei. Unirea (1914—1918)*, (mss.), în Arhiva Muzeului Unirii. Alba Iulia, fond Unirea, mss. 6557, f. 92—93; Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolul XIII—XIX*, ediția a II-a, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1977, p. 297.

¹⁹ *Biblioteca Academiei R. S. României* (în continuare se va cita B.A.R.S.R.), Secția Msse. Arh. Octavian C. Tăslăoanu, mapa VII, acte. 4.

²⁰ Ștefan J. Fay, *Caietele locotenentului Florian*, București, Ed. Albatros, 1983, *passim*.

oprească.²¹ Alături de miile de soldați și civili care se deplasau în colțul de țară liber s-a aflat și Cassian R. Munteanu. Înfringerile suferite de armatele române i-au produs scriitorului bănățean o mare decepție. Onisifor Ghibu, care l-a cunoscut în aceste momente de răstribite nota: „Cassian era trist și pesimist: „Țara“ în care își pusese el toată speranța fusese înfrântă. „Dezamăgirea provocată de noua stare de lucruri, alături de dorința fierbinte de a contribui efectiv la înfrângerea Puterilor Centrale, l-au determinat să se gândească la deplasarea pe unul din fronturile de luptă ale Antantei. Comentînd această intenție, Onisifor Ghibu scria în continuare: „Adeseori îmi vorbea că ar vrea să treacă cumva pe vre-un front al Aliaților, să lupte acolo și să moară, pentru a nu mai apuca grozava zi de miine în care Ardealul va fi încătușat pe vecie.“²² Condițiile interne și mai ales cele internaționale nu i-au permis însă să realizeze această năzuință.

Exodul sutelor de mii de militari și civili în Moldova a creat aici o situație deosebit de grea, ducînd la suprapopularea acestei regiuni. Insuficiența alimentelor, medicamentelor, îmbrăcămînții, combustibilului, lipsa spațiului, a unor condiții igienico-sanitare corespunzătoare au determinat apariția și răspîndirea unor epidemii de: gripă, variolă și mai ales tifos exantematic, care au secerat mii de vieți omenești. Aceste clipe au rămas adînc întipărite în memoria contemporanilor Octavian Goga expunea în ședința Adunării Deputaților din 19 decembrie 1919 un moment din marea tragedie: „În Iași în vremea dezastrelor am văzut odată reze-mat de zidurile spitalului Sfîntul Spiridon un soldat plin de răni și acoperit de zdrențe, ieșit din tifosul exantematic, stătea ca un spectru și se uita în gol. Imaginea, viziunea acestui soldat mi-a rămas în amintire“.²³ La rîndul său consulul Belgiei din Iași M. von Yperseel de Strihon scria într-un raport din 6 martie 1917 adresat superiorilor săi: „se vîd soldați căzînd de inaniție pe străzile Iașilor sau loviți de un atac pe neașteptate a numeroaselor maladii care bîntuie, ca, tifosul exantematic și recurent, meningitele etc. Decesele sînt așa de numeroase acum că lipsesc sicriile pentru a îngropa cadavrele (...). Se rechiziționează scînduri din gardurile proprietarilor particulari pentru a se face sicrie“.²⁴ Înfruntînd aceste greutăți și lipsuri, armata română s-a refăcut în iarna anilor 1916—1917. În iunie 1917, 460 000 de militari, cu un moral ridicat, dispunînd de armament și echipament modern, furnizate de aliați erau gata de luptă. Mar-tor al acestei perioade de maximă încordare, Cassian Munteanu, aflat în Iași dezvăluia starea de spirit antigermană, hotărîrea fermă a ostașilor români de a continua lupta, folosind un limbaj simplu, dar expresiv: „În mai erau gata: nouă divizii refăcute prevăzute cu numeroasă artilerie grea și trupele admirabil instruite și echipate, conduse de ofițeri bătrîni experimentați și tineri cu școală franceză. Moralul tuturor înălțător toți avînd

²¹ Elena Th. Emandi, *Din anii de durere... Pagini trăite*, Birlad, 1919, p. 78; vezi și C. Căzănișteanu, Dorina Rusu, *Pe aici nu se trece! Mărturii — Amintiri, Antologie*, București, Ed. Albatros, 1982, p. 154.

²² Onisifor Ghibu, *Amintiri despre Cassian Munteanu*, în *Almanahul presei române*, Cluj, 1926, p. 139.

²³ B.A.—R.S.R., Secția Msse, Arh. Octavian Goga, mapa III, varia 45, f. 21. Discursul lui O. Goga în manuscris.

²⁴ A. Pricop, *Documente belgiene privind orașul Iași în perioada primului război mondial*, în C.I., II/1971, p. 392, anexa I.

gîndul suferințelor îndurate dorul dezrobirii patriei invadate.“ Acestor trupe li s-au alăturat cele două batalioane de voluntari ardeleni și bucovineni, sosite din Rusia la Iași în vara anului 1917, care — continuă Cassian — „deși nu constituiau imediat o rezervă considerabilă, însemnau biruința ideii noastre de unitate națională, cu teritoriile revendicate.“²⁵

Profitînd de înfrîngerile suferite de trupele ruse pe frontul galițian, armatele a III-a și a VII-a austro-ungare au trecut în iunie 1917 la ofensivă primind ordin să atace Moldova prin nord, iar grupul de armate aflate sub comanda lui Mackensen să facă acest lucru prin sud, spre a prinde într-un clește teritoriul românesc liber. Aceste planuri nu au putut fi duse la bun sfîrșit datorită eroismului ostașilor români în marile bătălii de la Mărăști, Mărășești și Oituz. Între miile de luptători care se găseau pe frontul de la Mărășești s-a numărat și Cassian Munteanu. Aflat la Tecuci, în rîndurile Armatei a II-a, a scris poezia *Mărășești*, prima creație literară dedicată acestei bătălii. Concepută în metru popular, ea exprima bucuria renașterii armatei române: „Din cătun, din sat în sat / Oaste nouă a-n viat (...) / În loc de scut de vițel / Aveau căștile de oțel, / În loc de săgeți în pungi / Puști cu baionete lungi.“ Autorul înfățișa, de asemenea, tumultul luptei: „Și puhoiul de păgîni / zile două săptămîni / Se tot izbi de român; / Luptă grozavă s-a ncins / De văzduhul s-a aprins.“ Eroismul soldaților români în această teribilă înclăstare, „urmașii lui Ștefan, Țepeș ori Mihai“, a intrat în legendă, căci: „Și-n cronica neamului / Pină-n veacul veacului / Cu mîndrie să citește / Acest nume Mărășești.“²⁶ În cartea sa de rememorări dedicată mării bătălii, Cassian Munteanu înfățișa numeroase episoade eroice. Într-unul din acestea ne prezintă în cuvinte pline de patetism și înalt fior patriotic înăbușirea ultimelor eforturi ale inamicului în direcția Diocheți: „Aici s-au petrecut cele mai înălțătoare scene de eroism; fiind cald, unități de-ale noastre atacau în cămașă cu capul descoperit și cu mînele sumese ca la seceriș“.²⁷ Multe relatări ale eroicelor lupte din vara anului 1917 le găsim în paginile ziarului *Banatul*, unde Cassian a prezentat chipurile unor eroi anonimi ale acestor grandioase bătălii. Deosebit de emoționantă prin tragismul și mesajul pe care îl dezvăluie a fost descrierea morții lui Ion al Oanei: „Un obuz s-a spart lîngă el și i-a curmat glasul. Ion s-a prăvălit cu fața în jos, parcă voia să sărute pămîntul țării pentru care își jertfise viața. Mîna dreaptă a întins-o spre munți, parcă voia să strîngă dincolo de granița meșteșugită, o mîna frățească, nevăzută.“²⁸ Acestea erau în fond recunoașteri ale rolului covîrșitor jucat de țărani soldați, hotărîți ca în atîtea rînduri să-și apere cu prețul vieții glia strămoșească, unde trăiau, munciau și luptau de secole. Omul simplu își dovedise, ca în atîtea alte rînduri vitejia și curajul. EL „jertfindu-se pentru patria sa și pentru dezrobirea fraților săi subjugăți a suferit martiriu (...) a dovedit lumii încă odată că are loc de cîntec în istoria popoarelor și este vrednic de un viitor mai mare și mai bun.“²⁹

²⁵ C. R. Munteanu, *Bătălia de la Mărășești* ..., p. 78.

²⁶ *Ibidem*, p. 115—117.

²⁷ *Ibidem*, p. 84; C. Căzănișteanu, D. Rusu, *op. cit.*, p. 210.

²⁸ C. R. Munteanu, *Celui uitat, Ion al Oanei*, în *Banatul*, (Lugoj), I, nr. 16, din 16 mai 1919.

²⁹ C. R. Munteanu, *Bătălia de la Mărășești* ..., p. 85.

Bătălia de la Mărășești a rămas în amintirea lui Cassian Munteanu ca un moment memorabil în lupta românilor pentru apărarea gliei strămoșești. Evidențiind importanța covârșitoare a acestei lupte, patriotul bănațean scria: „Prin prăbușirea dezastroasă a planului austro-german care tindea la desființarea completă a României și prin rezistența victorioasă a soldatului român al cărui suflet s-a dovedit mai puternic decît mașinismul nemțesc, această luptă de apărare a Moldovei rămîne cea mai glorioasă în istoria neamului nostru”.³⁰ Într-adevăr, această mare epopee românească a avut un rol vital în realizarea peste mai bine de un an a idealului național. Totodată, prin aceste glorioase bătălii, românii au împiedicat pe Mackensen să ocupe Odesa, iar pe Leopold de Bavaria, Moscova.³¹

Strălucitele izbînzii de la Mărăști, Mărășești și Oituz, obținute cu prețul a enorme sacrificii umane și materiale nu au putut fi valorificate pe deplin, datorită ieșirii Rusiei din război, ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie. Lipsită de sprijinul aliaților, care dădeau numai îndemnuri la luptă, deși situația armatei române era cît se poate de critică, înconjurată de inamic, România a fost nevoită să semneze cu Puterile Centrale, mai întîi armistițiul de la Focșani, în 26 noiembrie/9 decembrie 1917 și apoi pacea de la Buftea — București, la 24 aprilie/7 mai 1918. La 11 martie 1918 prin ordinul Marelui Cartier General Român, voluntarii au fost demobilizați,³² deci și Cassian Munteanu. Profund dezamăgiți, ei s-au răspîndit prin Moldova fiind ascunși pentru a nu fi descoperiți. În aceste momente, Cassian era corespondent de presă în Bender, pe malul Nistrului „la poarta de răsărit a românismului,” cum numea el această regiune. În pofida situației grele în care se afla România, tînărul scriitor nu-și pierdea speranța în victoria finală crezînd „neclintit în dreptatea noastră apropiată”.³³ Această încredere, expresie a unui optimist robust, era, în același timp, dovada unui patriotism înălțător. Nu peste multă vreme, la 1 decembrie 1918, visul lui Cassian Munteanu, pentru care luptase și suferise alături de generația sa și cele anterioare se împlinea, căci prin grandioasa Adunare Națională de la Alba Iulia, Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul se uneau „pentru vecie”, cu patria mamă. Bucuria care l-a cuprins era imensă. Într-o scrisoare adresată părinților, la 12—25 decembrie 1918, arăta că principala sa preocupare a fost să-și facă „datoria către neam și țară (...) scriind și lup-tînd”. Acum cînd se realiza idealul de veacuri al poporului român, Cassian îi asigura că tot ce a făcut a fost bine, căci „îmi văz împlinit supremul scop care l-am avut în viață: Unirea noastră, a tuturor într-un singur stat”.³⁴ Și de data aceasta, el nu regreta drumul parcurs pentru că în final și-a făurit idealul său cel mai scump.

³⁰ *Idem. O aniversare glorioasă*, în *Banatul românesc*, I. nr. 49, din 7 august 1919.

³¹ R. W. Seton Watson, *Histoire de Roumains de l'époque romaine a l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937, p. 561.

³² Arhivele Statului Iași, fond *Primăria Iași*, dos. 168/1918, f. 107; B.A.R.S.R., Secția Msse, Arh. O. Tăslăoanu, mapa IX, varia 29.

³³ I. Stratan, *op. cit.*, p. 184. Scrisoarea lui C. R. Munteanu din Bender la 31 iulie 1918 către Paul Munteanu.

³⁴ *Ibidem*, p. 185, vezi și Ioan Munteanu (coord.), *Făurirea statului național unitar român. Contribuții documentare bănățene 1914—1919*, București, D.G.A.S. 1983, p. 197, doc. 214.

Mărețele acte plebiscitare de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia trebuiau însă confirmate de Conferința de Pace de la Paris. În paginile ziarului *Banatul*, C. R. Munteanu a publicat o serie de articole în care milita pentru recunoașterea de către forul mondial întrunit în capitala Franței a Unirii Banatului cu România, în conformitate cu clauzele tratatului semnat de șeful guvernului român, în august 1916, cu reprezentanții Antantei. Într-unul din aceste articole, el preciza că „drepturile noastre asupra Banatului sint indiscutabile și sacrosante“. Aceste drepturi se justificau, mai întâi, prin argumente etnice, căci majoritatea populației o formează românii. De asemenea, din punct de vedere geografic „Banatul se prezintă ca o unitate clasică, ce nu poate fi mutilată pe considerații de sentimentalism față de vecinii noștri.“³⁵ În alt articol, publicat în paginile aceluiași ziar, Cassian Munteanu se ridica împotriva organizării unui plebiscit în Banat, motivându-și atitudinea prin faptul că: „Plebiscit sint munții noștrii, miile de ostateci și deportați, satele jefuite“.³⁶ Organizarea unei asemenea consultări a electoratului pune sub semnul întrebării însăși legitimitatea actului de la Alba Iulia.

Anii de suferință și lipsurile, participarea la luptele de pe frontul Galiliia i-au agravat starea sănătății. Gripa infecțioasă, contractată în decembrie 1918, netratată la timp și în mod corespunzător, i-au provocat un început de tuberculoză în plămînul stîng. Pentru vindecare, medicii i-au recomandat 6 luni cură de sanatoriu. În București, însă, sanatoriile renumite pretindeau pentru tratament și îngrijire suma de 50 de lei pe zi, care depășea posibilitățile financiare ale tinărului scriitor. De aceea, el era hotărît să plece în Ardeal, fapt transmis într-o scrisoare adresată lui Nicolae Iorga, la 28 februarie 1919. În același mesaj, Cassian Munteanu îi cerea sprijinul profesorului Iorga, solicitînd ajutor financiar Ligii Culturale, pentru a-și salva viața. Această scrisoare dezvăluie o formidabilă dragoste de viață, dorința fierbinte de a-și sluji în continuare poporul cu același devotament: „D-le profesor, sint tînăr și ași dori să mai fiu de folos neamului meu, pentru care mi-am sacrificat toate puterile fizice și inteligența, luptînd cu arma și cu scrisul și ar fi păcat, cred să mă sting acum cînd m-aș putea bucura și eu de idealul nostru aproape împlinit.“ Autorul mesajului arăta, în continuare, că în fața sa stau moartea și viața „ajutat voi fi salvat“, iar în caz contrar „mă voi duce și eu cu cei mulți.“³⁷ Cu sprijinul financiar al prietenilor s-a deplasat în Italia pentru tratament. Boala însă se agrava. Cu toate acestea, Cassian era mîndru că a fost de folos patriei, căci afirma cu bucurie într-o scrisoare adresată la 17 februarie 1920 din Palermo părinților „mi-am făcut toată datoria pentru neamul meu.“ Jertfirea sănătății în lupta pentru întregirea țării o considera firească, necesară căci „acesta-i bunul cel mai mic ce-l putem da, căci viața o datoram pentru mărirea țării mele“.³⁸ Întors acasă a fost internat în sanatoriul din Bocșa. Aici a scos *Gazeta Bocșei* cu prilejul prezentării și pentru susținerea candidaturii în alegerile parlamentare din mai—iunie 1920 pe listele Partidului Poporului. Alături de alți fruntași

³⁵ C. R. Munteanu, *Banatul nostru*, în *Banatul*, I, nr. 2 din 31 ianuarie 1919.

³⁶ C. R. Munteanu, *Plebiscit*, în *Ibidem*, nr. 3, din 7 februarie.

³⁷ B.A. — R.S.R., Secția Msse, Corespondența N. Iorga, vol. 278/1919, f. 64—65. Scrisoarea lui Cassian R. Munteanu din 27 februarie 1919, către N. Iorga.

³⁸ I. Stratan, *op. cit.*, p. 176.

bănăţeni, Cassian R. Munteanu a semnat la începutul lunii noiembrie 1919 o declaraţie în 10 puncte care anunţa ruperea lor de Partidul Naţional şi înfiinţarea Uniunii naţionale, care a intrat apoi în partidul condus de generalul Alexandru Averescu. Atitudinea acestor oameni politici era în fond determinată de nemulţumirea burgheziei bănăţene faţă de poziţia pe care o ocupa în Consiliul Dirigent, dornică să-şi asigure un rol hotărîtor în conducerea acestei provincii.³⁹

În articolul program al gazetei, intitulat *Către cititori*, Cassian chema în jurul său pe acei „oameni de orice culoare politică însă de bună credinţă şi cu dragoste pentru întărirea ţării şi progresului neamului nostru”.⁴⁰ În paginile aceleiaşi publicaţii, el tipărea un emoţionant articol dedicat miilor de luptători pentru reîntregirea României, căzuţi pe cîmpul de onoare. Autorul le dedică un adevărat imn de slavă plin de sinceritate şi pioasă recunoştinţă: „Dormiţi în pace, voi toţi camarazii mei iubiţi, care v-au înghiţit cîmpiile Galiţiei, valurile Piavei, mlaştinile Macedoniei şi pustiu-rile Siberiei, dormiţi în pace”. În acelaşi număr, C. R. Munteanu aducea un omagiu miilor de voluntari ardeleni, bănăţeni şi bucovineni, care „au lăsat părinţi, casă, avere şi tot ce au avut şi s-au dus să lupte, să sufere, să singereze şi să moară, acolo unde se făurea idealul românesc, minunea realizată de azi-zic, cînd înlîneşti un voluntar de aceştia, fă bine şi ridică-ţi pălăria înaintea lui”.⁴²

În alegerile parlamentare din mai—iunie 1920, Cassian a fost ales deputat cu o mare majoritate de voturi, devansînd pe ceilalţi patru candidaţi, căci a fost susţinut de ţaranii şi intelectualii din Vermes şi Ramna.⁴³ Încîntat de această alegere, el îşi ruga tatăl „să comunice oamenilor mulţumirea şi recunoştinţa mea pentru cîstea ce mi-au făcut-o alegîndu-mă deputat”.⁴⁴ dovadă grăitoare a ataşamentului faţă de masele din care provenea. Deşi bolnav, tînărul deputat a participat la lucrările parlamentului. Boala nemiloasă l-a răpus însă, în ziua de 12 ianuarie 1921 în spitalul judeţean din Lugoj. La înmormîntare au luat parte notabilităţile oraşului. Au vorbit V. Bîrlea, fostul său profesor şi Avram Imbrone. A cîntat corul Ion Vidu. Parlamentul a primit cu amărăciune vestea morţii timpurii a luptătorului naţional bănăţean: „Toţi deputaţii în picioare — relatează un contemporan — au ascultat trista veste şi în aplauzele unanime s-a propus trimiterea unei telegrame de condoleanţe familiei”. Era în fond o recunoaştere a meritelor sale deosebite „ca să se poată întruni laolaltă deputaţii din toate colţurile românismului, căci — continua martorul ocular — Cassian Munteanu a fost înainte de toate o figură a vieţii naţionale şi un crîmpei din sufletul cel mare al neamului românesc.” În adevăr,

³⁹ Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *Viaţa politică în România 1918—1921*, ed. a II-a, Bucureşti, Ed. politică, 1976, p. 154.

⁴⁰ *Către cititori*, în *Gazeta Bocşei*, I nr 1, din 16 mai 1920.

⁴¹ Vermeşanu (C. R. Munteanu), *Mucenicii Unirii*, în *Ibidem*.

⁴² C. R. Munteanu, *Voluntarii României Mari*, în *Ibidem*.

⁴³ *Gazeta Bocşei*, I. nr. 3, din 13 iunie 1920.

⁴⁴ I. Stratan, *op. cit.*, p. 193. Scrisoarea lui C. R. Munteanu din 7 iunie 1920, către Paul Munteanu.

⁴⁵ Camil Petrescu, *Cassian Munteanu*, în *Țara*, (Timișoara), II, nr. 15, din 30 ianuarie 1921; *Idem*, *Trei primăveri...*, p. 187—190; *Idem*, *Publicistică...*, p. 339—342; C. R. Munteanu, *Bătălia de la Mărășești...*, p. 132—135.

Cassian R. Munteanu și-a sacrificat viața pentru cauza românească, înscriindu-se astfel la loc de cinste în galeria făuritorilor României întregite.

CONSTANTIN I. STAN

A N E X Ă

Scrisoarea lui Cassian R. Munteanu către Nicolae Iorga
București 28 februarie 1919

Domnule profesor

Vă rog foarte mult, eu care nu v-am molestat nici-o dată să-mi dați câteva clipe de ascultare.

Ca urmare a gripei infecțioase din decembrie, cu înfățișarea care m-ați văzut, neputîndu-mă îngriji bine în convalescență, astăzi doi medici (Dr. Lupan și Nestor) îmi constată *inceputul tuberculozei* în plămînul stîng. Examenul sputei încă o dat rezultat pozitiv. Mi se recomandă pentru vindecare, căci sînt în perioada cînd 95 la sută, dacă se îngrijesc scapă, 6 luni cură de sanatoriu. Aici, în capitală este un sanatoriu la Filaret al d-lui Dr. Formescu. M-am interesat prin prieteni. Acolo sînt numai săracii muribunzii de oftică, printre care nu aș vrea să intru, căci sensibil cum sînt m-ar demoraliza foarte mult. La alte sanatorii mi se cer 50 lei pe zi.

În astfel de împrejurări m-am hotărît să plec în Ardeal, peste 4—5 zile, unde viața e mai optimă și am căutare la Brașov sau Sibiu. Totul însă din ce există, și am existat pînă acum cu cotă (soldă) de sublocotenent (L 860) de la Marele Cartier unde contez încă ca ofițer informator pentru Banat. Dar de acum, trebuie să părăsesc orice servicii și adresîndu-mă comisiei medicale pentru un concediu de 2 luni, în care mi-aș fi putut lua și soldă mi s-a spus că cu boala mea voi fi reformat, adică lăsat în plata Domnului.

Astfel, de aici am perspectivele cele mai slabe pentru o îngrijire care să mă salveze. De acasă nu pot obține nimic, căci tatăl meu e un învățător pensionar și familia mea de 7 ani a fost avizată și la modestul meu ajutor, ce l-am putut da. Astăzi cu atît mai puțin, m-ar putea ajuta, cînd de patru luni ne jefuesc bandele sîrbești, mai în urmă au făcut acum 8 zile, cînd au făcut noi rechiziții și au luat 9 ostateci.

De aceea m-am gîndit să apelez la nobilele sentimente de umanitate ale D-voastră, rugîndu-vă să faceți ceea ce se va putea pentru mine. Eu din 1915 am fost funcționar al Ligii și pînă azi nu am demisionat. Cred că sub acest motiv, sau altul, Liga încă mi-ar putea da un ajutor mai însemnat, căci mi-am făcut serviciul conștiințios și pe deasupra am lucrat atît de mult pentru refugiați. Mai mult avînd o modestă funcțiune la Ligă tot venitul cărții mele *Atacul*, apărută în 1915, l-am dat fondului de ajutoare a refugiaților. Pînă la izbucnirea războiului 800 lei din aceștia au fost date d-l Al. Gogu, casierul comitetului. Acum mînat de boala ce mă consumă vin și eu să solicit un ajutor.

D-le profesor, sînt tînăr și aș dori să mai fiu de folos neamului meu, pentru care mi-am sacrificat toate puterile fizice și inteligența, luptînd cu arma și cu scrisul și ar fi păcat, cred să mă sting acum cînd m-aș putea bucura și eu de idealul nostru aproape împlinit și iarăși cred că nu se poate crea o regulă generală, ca

toți scriitorii bănățeni, ori acei care au promis ceva să moară tuberculoși, de mizerie, la vârsta de 26 de ani. Înaintea mea stă moartea și viața ajutat n-oi fi salvat — neapărat mă voi duce și eu cu cei mulți.

Vă salut cu toată stimă

(ss). C. R. Munteanu

Str. Vasile Lascăr 177.

P.S. Rog să nu faceți chestie de publicitate, colectă sau altceva. Răspunsul mi-l aduce servitorul Ligii.

Eu am și două manuscrise inedite *Basarabia românească* însemnări de călătorie și *Cinzece din pribegie* (poezii), pe care bucuros le-aș supune judecății D-voastră și le-aș da pe un preț cât mai modest. Cred că și broșura *Bătălia de Mărășești*, în editura d-l Suru îmi va produce venit mai tirziu.

B.A. — R.S.R., Secția Msse, Coresp. N. Iorga, vol. 278/1919, f. 64—65.
(Original)

Cassian R. Munteanu — Work for the national unity.

(Summary)

The author refers to Cassian R. Munteanu activity of national unity. He reveals the complex character of his activity: propagandistic work, participating in the first world war. The author also underlines the Cassian R. Munteanu activity in the Romanian newspapers of Transilvania. He reveals the patriotic aspect of his activity.

CASSIAN R. MUNTEANU — COMBATTANT POUR L'UNITÉ NATIONALE

(Résumé)

On relève la personnalité et l'activité du Cassian R. Munteanu — originaire de village Vermeș (départ. Caraș-Severin) — pour accomplissement d'un vieux idéal roumain: l'antienne unité nationale.

FILE DIN ISTORIA LICEULUI DE MATEMATICĂ-FIZICĂ DIN CARANSEBEȘ

Spre sfârșitul secolului trecut, în contextul accentuării luptei românilor bănățeni pentru emancipare națională, se înscrie și activitatea unor reprezentanți de frunte ai intelectualității progresiste din fostul Regiment de graniță confinar nr. 13 pentru înființarea unui liceu românesc la Caransebeș.

Este cunoscut faptul că în anul 1873 apăruse un decret regal cu privire la înființarea unui gimnaziu superior în Caransebeș¹. Ministrul Maghiar al Cultelor și Instrucțiunii Publice de atunci traducând în faptă politica regimului dualist austro-ungar nu a permis introducerea limbii române în acest gimnaziu. Ceva mai târziu, la Caransebeș a fost inaugurată o școală reală germană cu patru clase, iar mai apoi, în 1880 s-a înființat o școală civilă maghiară — ambele aflate sub supravegherea Ministerului Maghiar al Cultelor și Instrucțiunii Publice. Evident aceste măsuri erau departe de a veni în întâmpinarea doleanțelor, aspirațiilor naționale ale populației românești din fostul regiment grăniceresc bănățean.

În aceste condiții se va constitui un comitet care își asuma conducerea luptei pentru înființarea unui liceu românesc la Caransebeș. Din acest comitet între alții, făceau parte: generalul Traian Doda, Ioan Bartolomeiu, secretar consistorial, Ion Mihaiu cetățean din Caransebeș, Mihaiu Popoviciu, protopresbiter, Mihai Blidariu, preot din Prilipeț, Ștefan Luianovici, negustor, Marin Catrinescu din Bozovici, Ianăș Moatăr și Constantin Neagu din Slatina Timiș, Gheorghe Ivănescu, preot din Marga etc.² În anul 1881, comitetul mai sus menționat lansează în toate localitățile fostului regiment româno-bănățean o circulară prin care se cere fiecăreia dintre acestea să contribuie cu 5% din fondurile proprii pentru constituirea sumei necesare în vederea ctitoririi viitorului liceu.

Circulara a fost semnată de Traian Doda, Patriciu Dragalina, Ioan Bartolomeiu ș.a.³

În acest fel s-a constituit primul fond bănesc pentru ridicarea liceului românesc din Caransebeș, în valoare de 17 525 fl.⁴. Autoritățile regimului dualist au obstrucționat însă în continuare ideea înființării unui

¹ *Foaia Diecezană*, 27. XII. 1925, p. 2.

² *Anuarul I*; Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1920, p. 4—5.

³ *Ibidem*, p. 5.

⁴ *Ibidem*.

Fig. 1 — Clădirea Liceului Traian Doda din Caransebeș.

liceu românesc în această zonă, fapt pentru care, la 18 februarie 1882, Traian Doda, Filaret Musta, Ioan Bartolomeiu, Iosif Seracin și Constantin Neagu, încuvințează un demers la Ministerul Maghiar al Cultelor și Instrucțiunii Publice⁵, în care se arată: „Sub durata graniței era în Caransebeș școală mediu militară. De la desființarea ei, poporăcimea de aici a fost lipsită de un mijloc cultural. Lipsa o simțim în mare măsură, căci inteligența în timpul nostru decrește rapid, așa d.e. din cauza aceasta nu putem avea contingentul necesar cu pregătirea cerută de lege pentru statul învățătoresc și preotesc, suntem siliți a ne recruta pînă și notarii comunali de prin vecini iar alți dregători mai mari din sînul nostru nu

⁵ *Ibidem*, p. 6.

avem... Aceste considerațiuni destul de triste pentru ținutul nostru au făcut ca noi înșine să ne îngrijim de crearea unui gimnaziu superior în Caransebeș. De aceea am venit în persoană — încheie cererea — ca locuitori ai ținutului fostului regiment conf. româno-bănatic și reprezentanți comitatensi, ca să binevoiți a lua cele expuse în considerare și a ne da mână de ajutor, câtă vreme un liceu e necesar și mijloacele sunt date⁶.

Acest demers ca și cele din 1883 și 1885 — ultimul semnat de 170 reprezentanți ai comunelor Obreja, Iaz, Ciuta, Ohaba Bistra, Marga, Mărul, Zăvoi etc. au rămas fără un răspuns favorabil⁷. Cu toate acestea, frun-

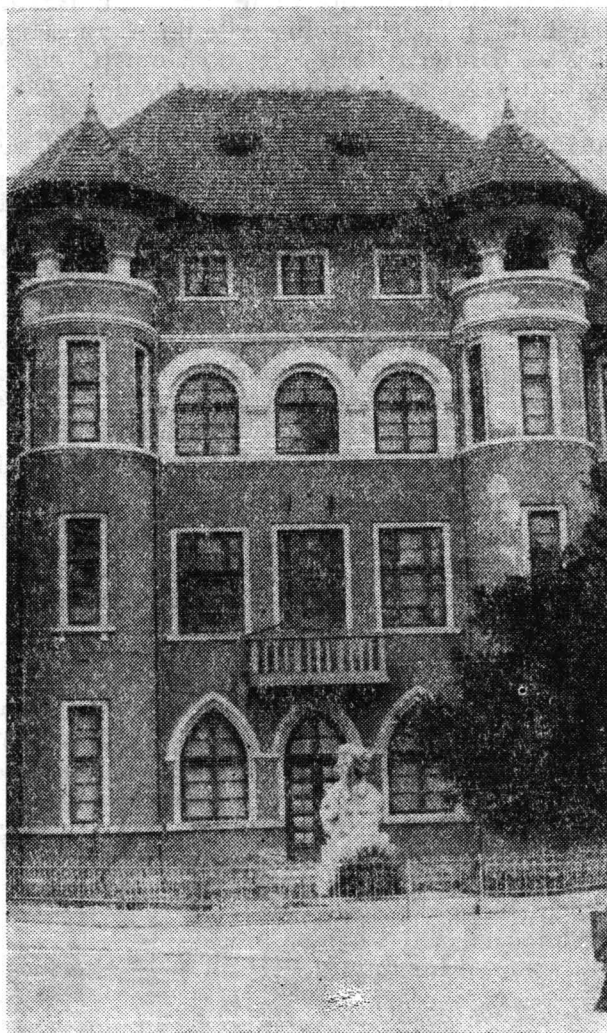

Fig. 2 — Internatul Liceului Traian Doda din Caransebeș.

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem*, p. 7.

tașii românilor din fostul regiment confinar nr. 13 cu sediul la Caransebeș nu dezarmează, continuând lupta pentru înființarea unui liceu românesc. Astfel, Comunitatea de avere din Caransebeș, creată în 1879 și condusă de Traian Doda, va contribui anual cu suma de 2 000 fl., contribuție ce va constitui la 30 iulie 1891 „fondul gimnazial” de 25 500 fl. și 59 cr., care împreună cu „fondul școlar gr. ort. rom.” urmau să joace un rol de seamă la așezarea temelilor viitorului liceu românesc din Caransebeș⁸.

În anul 1906, însă Ministerul Maghiar al Cultelor și Instrucțiunii Publice hotărăște înființarea unui liceu maghiar de stat la Caransebeș a cărui primă clasă va fi inaugurată în toamna anului 1907. Acest liceu își desfășura cursurile în cadrul școlii civile din Caransebeș și purta denumirea de Magyar Királyi Állami Főgymnázium (Liceul superior regal de stat ungar)⁹. Înființarea acestui liceu, cu limba de predare maghiară se înscrie pe linia politicii generale, șovine de maghiarizare a populației românești care în anii primului război mondial a devenit deosebit de accentuat.

După înfăptuirea actului istoric al Unirii din 1 Decembrie 1918, odată cu preluarea teritoriului caraș-severinean de către autoritățile române în vara anului 1919, fostul liceu maghiar se transformă într-un liceu cu limba de predare română, care va purta numele înflăcăratului patriot bănățean Traian Doda¹⁰.

Cu acest prilej în fața liceului a avut loc o amplă festivitate la care își dau concursul elevi îmbrăcați în frumoase costume naționale și corul acestui liceu condus de profesor P. Bancea.

Referindu-se la acest moment sărbătoresc ziarul „Patria” scria: „Liceul «Traian Doda». Ce fericită inspirație! Cel puțin atita satisfacție memoriei generalului Traian Doda! Acelui Traian Doda care fiu de grănicer fiind întreaga sa viață întregul său suflet l-a jertfit binelui grănicerilor... După sfîntirea steagului și o cuvîntare scurtă a d-lui protopresbiter A. Ghidiu, cuvîntarea rostită cu glas înecat de emoție, cortegiul urmat de o mulțime de cel puțin 4 000 oameni au parcurs în sunetele muzicii și a uralelor nesfîrșite ale publicului asistent, strada și piața principală pînă la marelui edificiu al liceului... dr. C. Cornean a ținut, de pe balcon, o cuvîntare, în care arătînd, că acest drapel să fie pentru toate timpurile simbolul culturii românești, îl predă tinerimii...”¹¹.

La 5 octombrie 1919 are loc deschiderea festivă a noului an școlar 1919—1920, urmată de serbarea de inaugurare a liceului care s-a desfășurat la 19 octombrie 1919 în sala de gimnastică împodobită cu portretul lui Traian Doda și stindardul României. După o scurtă cuvîntare rostită de directorul liceului, Sabin Evuțian, o elevă din clasa a VIII-a prezintă acestuia, în numele profesorilor și elevilor, un frumos buchet de flori cu bandă tricoloră¹².

Edificiul acestui liceu, ridicat între anii 1913—1915, avea două etaje, parter și un subteran, cu un total de 47 săli și 16 alte încăperi¹³.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 9.

¹⁰ *Ibidem*, p. 11.

¹¹ *Patria*, Cluj, din 7 iunie 1919, p. 1.

¹² *Anuarul I*, Liceul „Traian Doda” 1920, p. 26.

¹³ *Ibidem*, p. 18.

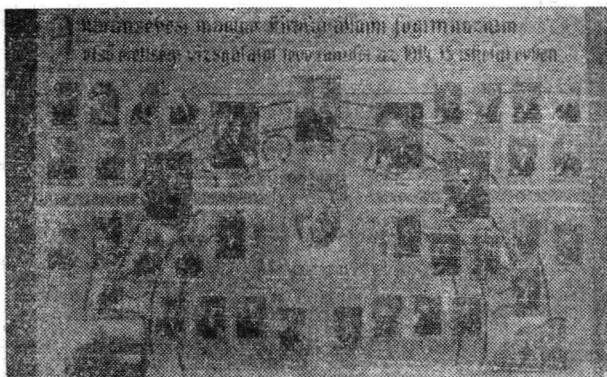

Fig. 3 — Tabloul primilor absolvenți ai Liceului (1914—1915).

Obiectele predate au fost: Limba română (clasa I—VIII); Limba latină (clasa III—VIII); Limba franceză (clasa I—VIII); Limba germană (clasa II—VIII); Limba italiană (clasa II—VIII); Istoria (clasa II—VIII); Geografia (clasa I—VIII); Matematica (clasa I—VIII); Științele naturii (clasa I—VIII); Fizica (clasa III—VII); Filozofia (clasa VI—VIII); Drept (clasa IV, VII—VIII); Igiena (clasa IV, VIII); Muzica (clasa I—VII); Caligrafia (clasa I—II); Educația fizică (clasa I—VII); Religia (clasa I—VIII).

În decursul anilor la „Liceul Traian Doda“ din Caransebeș au funcționat, cu rezultate remarcabile în procesul de învățămînt bibliotecile profesorilor și elevilor, laboratoarele de chimie, fizică și științele naturii, muzeele de antichități, geografie, filologie și etnografie etc.

Liceul dispunea de asemenea de o sală de muzică și una de gimnastică ca și de diverse colecții printre care le menționăm pe cele de istorie, numismatică, unelte, desene ș.a.¹⁴. De remarcat faptul că generalul Nicolae Cena, decedat în 12 martie 1922, a făcut o însemnată donație acestui liceu, lăsînd ca moștenire întreaga sa bibliotecă istorică împreună cu hărțile istorice¹⁵. Această bibliotecă (43 opuri în 64 volume) a fost inventariată separat purtînd numele donatorului¹⁶.

O activitate prodigioasă a desfășurat în cadrul liceului Societatea de lectură „Nicolae Iorga“, înființată încă din anul 1918 care va căuta să cultive în rîndul elevilor gustul frumos și sentimentul național prin lectură, recitări, cîntări, etc. Această societate a organizat numeroase conferințe literare, și prelegeri istorice și a inițiat șezători artistice și culturale dintre cele mai instructive. Menționăm doar cu titlu informativ cîteva din temele dezbătute de membrii Societății de lectură „Nicolae Iorga“: „Portretul lui M. Eminescu“, „Romanul românesc înainte de război“, „Viața și activitatea lui Simion Bărnuțiu“, etc.¹⁷. Cadrele didactice și elevii acestui liceu participau în fiecare an la festivitățile prilejuite de aniversarea unor importante evenimente istorice cum au fost: Unirea din 24 Ianuarie 1859, Unirea Transilvaniei cu România ș.a. În anul 1921 a fost

¹⁴ *Anuarul II*, Liceul „Traian Doda“ 1921, p. 17.

¹⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond 271, dos. 17, fil. 34.

¹⁶ *Ibidem*, f. 43.

¹⁷ *Ibidem*, dos. 83, f. 11, 12, 23.

Fig. 4 — Absolvenții Liceului Traian Doda, promoția 1923, împreună cu președintele Comisiei de bacalaureat, prof. univ. Traian Lalescu.

sărbătorit centenarul revoluției conduse de Tudor Vladimirescu și respectiv al nașterii lui Vasile Alecsandri,¹⁸ iar în 1923 a avut loc aniversarea a 100 ani de la moartea lui Gheorghe Lazăr¹⁹. Ambele festivități au fost organizate, de asemenea, în 1935, cu ocazia comemorării a 150 ani de la marea răscoală a țărănimii transilvănene condusă de Horea, Cloșca și Crișan²⁰.

În conformitate cu regulamentul școlar ca și cu unele dispoziții ale forurilor superioare de resort²¹, liceul „Traian Doda” din Caransebeș a inițiat mai multe excursii cu caracter instructiv-educativ. Asemenea excursii au fost organizate pe rutele Caransebeș—Turnu Severin—Tîrgu Jiu—Tismana, Sarmizegetusa—Caransebeș (1923)²², Caransebeș—Pecica—Arad—Timișoara—Caransebeș și Caransebeș—Bocșa—Reșița—Caransebeș (1929)²³; Caransebeș—Mehadia—Orșova—Cazane—Băile Herculane—Caransebeș (1933)²⁴.

O problemă dificilă cu care s-a confruntat acest liceu a fost aceea a internatului. Inițial internatul a funcționat într-o clădire cedată liceului de către Comunitatea de avere. Abia în primăvara anului 1934 a fost pusă piatra de temelie a viitorului internat²⁵ care va fi dat în folosință în a doua parte a anului 1935. Suma necesară pentru construirea acestui edificiu s-a ridicat la 2 828 408 lei²⁶.

În decursul activității sale, liceul „Traian Doda” din Caransebeș, în prezent liceul de matematică-fizică, s-a afirmat ca un veritabil lăcaș de instrucție și educație a generațiilor tinere. De pe băncile acestui liceu

¹⁸ *Anuarul II*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș 1921, p. 5.

¹⁹ *Anuarul V*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1925, p. 14.

²⁰ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond 271, dos. 17, f. 13.

²¹ *Ibidem*, f. 83—84.

²² *Anuarul IV*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1923, p. 6.

²³ *Anuarul V*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1925, p. 40.

²⁴ *Anuarul VII*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1934, p. 8.

²⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond 271, dos. 203, f. 3.

²⁶ Vezi în acest sens *Anuarul IX*, Liceul „Traian Doda”, Caransebeș, 1937, p. 34, 66—67.

s-au ridicat numeroase personalități de prestigiu ale științei, culturii și artei românești între care amintim pe: Traian Topliceanu, Constantin Daicoviciu, Corneliu Baba, Filaret Barbu, Sorin Titel ș.a.

CORIOLAN SURU

AUS DER GESCHICHTE DES LYZEUMS FÜR MATHEMATIK UND PHYSIK AUS CARANSEBES

(Zusammenfassung)

Am Ende des XIX-ten Jahrhunderts verschärfte sich der Kampf der Rumänen aus dem Banat für nationale Emanzipation. In diesem Zusammenhang steht auch der Wunsch der Rumänen aus dem Gebiete des gewesenen Grenzregimentes nr. 13 ein rumänisches Lyzeum in Caransebeș zu gründen.

Der Kampf dafür wurde von einem Komitee geführt dem gen. Traian Doda, Ioan Bartolomeiu, Mihaiu Popoviciu, Ion Mihaiu, Mihai Blidariu u.a. angehörten.

Die österreich-ungarischen Obrigkeiten verhinderten mehrmals die Gründung eines rumänischen Lyzeums. Trotzdem versagten die Führer der Rumänen nicht.

1907 beschliesst das ungarische Kultus und Unterrichtsministerium die Gründung eines Lyzeums, das jedoch in ungarischer Sprache funktionieren sollte. Im selben Jahre beginnt der Unterricht im neuen Lyzeum das den Namen „Magyar Királyi Allami Főgymnázium“. (Ungarisches Königliches Staatliches Obergymnazium).

Nach der Vereinigung vom 1 Dezember 1918 wird hier die rumänische Sprache Unterrichtssprache. Der neue Name des Lyzeums ist „Traian Doda“.

Diese Lehranstalt verfügte über ein imposantes Gebäude, das zwischen 1913—1915 errichtet wurde. Es hatte zwei Stockwerke mit 47 Schulsäle und andere 16 Räumlichkeiten. 1935 kam ein Internat dazu das 2828404 Lei kostete.

Die Erziehung der Kinder der gewesenen Grenzler erreichte ein hohes Niveau so dass hier viele namhafte Persönlichkeiten der rumänischen Wissenschaft, Kultur und Kunst studierten: Traian Topliceanu, Constantin Daicoviciu, Corneliu Baba, Filaret Barbu, Sorin Titel u.s.w.

MIHAI NOVAC — UN FIU DE SEAMĂ AL ORAVIȚEI

Deși îmi este deosebit de incomod să scriu despre sincerregretatul MIHAI NOVAC, avînd conștiința unui anumit complex, nu chiar nestînjitor, ce rezidă, printre altele, în uriașa lui modestie, înmugurită și crescută pe trunchiul unui viguros talent, multă vreme ascuns sau estompat în modul voit de sine, o voi face totuși, ținînd seama, mereu, de admirabila lui evoluție intelectuală.

A face o evocare celui ce-a fost dintru început ocnar (miner) nu doar ca apartenență profesională ci ca mod de existență, nu e tocmai ușor, putînd fi, mai degrabă, o încercare la neizbutire.

O retrospectivă bazată pe mărturii orale și scrise atestă adevărul că MIHAI NOVAC a avut parte de o copilărie și adolescență vitrege, acestea dînd însă vieții lui sensul unui zbcium care l-a înălțat peste lumea ce avea să-l cunoască și stimeze pentru sfînta lui sinceritate și generozitate.

Acest om a fost MULT, MARE ȘI MĂREȚ în simplitatea lui de un firesc NEFIRESC, încît neîngăduitoarea clipă cere mărturisirea unei recunoașteri, adăugînd acesteia venerația pe care, cei ce i-au cunoscut harul slovei și duhul cuvîntului novacian, i-o datorează cu prisosință.

Implorînd indulgența clipei atît de repede trecătoare, îmi îngădui să amintesc că acest miner-intelectual s-a născut în 1906, la Sasca Montană, în familia ocnarului Novac, împodobind cu nașterea lui virtuțile trudnicilor de altădată care au dat lumii și vieții valori spirituale de netăgăduit. Dintre cei șase copii, toți înzestrați cu o inteligență unanim și elogios recunoscută, Mihai a fost cel care a înălțat sus-de-tot, de-tot-sus vrednicia celor considerați nevrednici de a rosti cuvîntul semănător de optimism, de nădejdi îndreptățite în așteptarea unei zile mai bune. La Sasca Montană a absolvit șase clase primare, iar la vîrsta de 12 ani a lucrat în mina de la Anina, la vagonetele trase de cai. În „*Tăceri de sub pămînt*” va evoca o clipă ce l-a îndurerat profund:

*„Aveam un prieten — cal la cărucioare
Eu mic, iar el voinic și cu suspinuri
Nepăsători de clipa cînd se moare.
Cînd picurul din stropi cînta aminuri!
O sîmbătă era — la patru ore.
L-au scos strivit dar dezbărat de chinuri“.¹*

¹ Mihai Novac, *An din patru primăveri*, București, 1932, p. 68.

Un inginer care a remarcat ușurința cu care Mihai efectua calcule matematice, l-a îndemnat stăruitor să urmeze neapărat Liceul, ceea ce va face între anii 1920—1928, întreținându-se din meditații și bursa obținută pentru merite deosebite la învățătură.

Cu o evoluție demnă de deplina admirație, Mihai — eminentul licean, după bacalaureat, în toamna anului 1928, devine student al Facultății de litere și filosofie din București, pe care o absolvă în anul 1932 cu mult râvnitul calificativ „*Magna cum laude*“. Paralel urmează și Facultatea de Drept, pe care o termină în anul 1933. funcționând un an ca avocat în București.

Orfan de tată, cu o mamă-văduvă învinsă de vicisitudinile vieții, cu încă 5 frați în gând și povară, Mihai Novac se întreține în anii studenției cu banii câștigați din meditații și scrierea unor firme, trimițând uneori câte un bănuț și celor de acasă. Știindu-i în suferință, agonisește tot acum o sumă de bani și le cumpără o vacă, sporindu-le, astfel, nădejile că într-o zi va fi mai bine. Pe fratele mai mic îl întreține la liceu și la Facultatea de medicină.

Întorcînd narația cu o „pagină“ în urmă, vom afla, că în timp ce era la Anina, săptămînal făcea drumul pe jos, ducînd mamei, la finea lunei, plicul cafeniu.

Și-acum, din nou, în Bucureștiul anilor de altădată! Mihai Novac se afirmă prestigios devenind președintele Cercului Academic Bănățean, calitate ce-i conferă prilejul de a fi cunoscut de magnificul Nicolae Iorga. În acest sens, va face în anii tîrzii o mărturisire incandescentă în articolul „*Ascultați-l pe Nicolae Iorga*“, publicat în revista cenacului „*Semenicul*“. Cu gîndul la mama, la frații săi neavuți, va scrie în 1933 versuri răscolitoare! Iată-l mărturisindu-se în poezia „*Singur*“!

*„Am plecat de mult, de acasă, mamă
Și de atunci mă simt tot călător,
Nici un glas pe nume nu mă cheamă,
Ei străinii, pe străin nu-l vor.
Și așa, îți mai aduci aminte
De pe cînd ți-eram eu cel mai drag!
Eu și-acum mă văd copil cuminte
Cum te-ascult din ochi la noi, în prag.“*

În prag de deznădejde, finalizează în aceeași poezie astfel:

*„Flacăra nădejdi mi se stînge
Lacrimi n-am de unde să mai storc
Împietrește-ți inima, nu plînge!
Niciînd, mamă, nu mă mai întorc!“*

Dar Mihai s-a întors, chemat irezistibil de glasul înțeles al unui dor de mamă, de pămîntul pe care l-a contemplat cu firea lui nostalgică, chemat de ulița copilăriei din Sasca lui dragă și neuitată, din al cărui peisaj desprind tabloul:

*„Revăd frînturi din vremuri de altădată
În șir țin umbră drumului, castanii*

*Din crengi cu frunze grele fac mătânii
Stîrnind răcoarea lor catifelată“.²*

Și devenind, o clipă, optimist, pentru că biruise în viața lui de coșmare, exclamă în „*Ulița copilăriei*“:

*„Și parcă tot mai repede trec anii
Copilăria, cuib de griji odată,
Azi n-o mai știu atît de zbuciumată
În satul unde suferă motanii.“³*

Dar va reveni, mereu va reveni în satul de pe panta feerică a muntelui, la ulița copilăriei, pe unde-și plimbă pașii, însingurată mama. Ade-sea, gindurile purtate pe vînt de nostalgie îl duc spre poarta sărmaneî case din satul rămas „*o icoană moartă*“ și, copleșit de cristalina amintire, se lasă pradă înduioșării.

În „*Acolo-sat la noi*“, dorul de scurt popas la poarta unde-și au culcuș amintirile îi cere mărturisirea:

*„Îngăduie-mi în seri de duiosie
Să-mi amănesc prea pînditoarea soartă
Și dintr-odat-așa la noi, în poartă
Șă mă opresc trudit de pribegie!
Trecuții ani vor ști să nu cuvînte
Și mută le va fi nedumerirea
Nu vor trezi din somn pe-ai mei, părinte
Voi tăinui tăcut ca amintirea.“⁴*

Trecerea vicleană a anilor îl împing în „*Toamna-n suflet*“ spre meditații chinuitoare, îndemnîndu-l să-și amintească de cea mai crudă durere din viață spre a-și găsi, într-însa, mîngîierea:

*„Ce nebăgați în seamă s-au scurs anii!
E toamnă și sînt trist și m-a prins teama
Că-n satul meu mor pe rînd motanii
Depart, singur, mă gîndesc la mama.“⁵*

Icoana suavă a mamei dragi se strecoară mereu în versurile înduioșate ale poetului, neputîncios să-și amintească iubirea-n vorbe. Și totuși... în „*Cu anii înapoi*“, mărturisirea devine cristalină:

*„Și de-ași putea o, Doamne, de prin streini s-alerg
La tine, de pe față o lacrimă să șterg
Acolo iar, acasă, și iar la noi în sat
Să pot să-ți dau iubirea pe care tu mi-ai dat.“*

² *Ibidem*, p. 55.

³ *Ibidem*, p. 44.

⁴ *Ibidem*, p. 37.

⁵ *Ibidem*, p. 29.

În sanctuarul amintirilor sale o vom găsi mereu pe mama, așezată cu sufletul împlietrit, la lampa cu licăr tîrziu:

„Mamă, azi cu dor nespus
Te sărută de departe
Fiul Dumnetale dus
Prin streini să-nvețe carte . . .”⁶

Întors la Oravița, ca profesor de limba și literatura română și de latinească, va rămîne aici ca un grădinar al spiritului de creație, cultivînd cu meticulozitate floarea poeziei în grădina liceului „General Drăgălina”. Dar viața i-a cerut să preia marile răspunderi pe potrivă caracterului și capacității sale remarcabile. Astfel, în anii marilor transformări revoluționare, îl vom găsi Director al liceului, Prefect al județului Caraș, Inspector General al Banatului și al unei părți din Ardealul eliberat căruia i-a acordat dragostea și admirația sa statornică. Onestitatea care l-a caracterizat de-a lungul anilor rămîne în conștiința noastră ca un element definitoriu al personalității profesorului și omului Mihai Novac.

Spicuind secvențe doar din activitatea lui literară, este cuvîncios să amintesc că-n Bucureștiul anilor 1933 îi apare, la editura „Pavel Suru”, primul volum de versuri „*An din patru primăveri*” — moment important în afirmarea unei noi generații de poeți, în Banat. Din presa contemporană se desprind considerații ce onorează numele poetului, împodobit cu două virtuți ce nu pot aparține oricui: *talentul creativ* și *modestia cristalină*. Iată una din aprecieri: „*Grafica socială revoltată în culori de oftică și fulger, prin care poetul se face exponentul celor mulți, celor oprimați, din rîndul cărora el însuși se născuse, versurile sociale împede exprimate se însumează în volum cu poezia erotică de mare sensibilitate.*” (Pavel Bellu — membru al Uniunii Scriitorilor din R.S.R.).

Cine va putea uita strălucitele medalioane literare ținute la vechiul Teatru din Oravița, prin care Mihai Novac a adus omagiul său iluștrilor reprezentanți ai culturii și spiritualității noastre?! . . . De bună seamă, nimeni, din cei care au participat la acele clipe memorabile de solemnitate ce-i aparținea de fiecare dată lui Mihai Novac.

Personal îmi amintesc de fascinantul demers — în manieră de conotație — al profesorului universitar Paul Miclău — decanul Facultății de limbi romănice din București, demers dedicat poetului Mihai Novac, cu prilejul Centenarului Liceului din Oravița.

Dar chenarul nu se restrînge spre final cu dorința amintirii a două strofe care m-au înlăcrimat de fiecare dată cînd am recitit „*Anul din patru primăveri*”, știind și din mărturisirea poetului că a trecut adesea prin clipe care i-au strecurat în suflet gînduri întunecate. Din „*Răvaș simplu*”:

„Să vă-ntreb am fost uitat:
Sînteți sănătoși cu toții?
Eu vă scriu acum din pat,
Nu știu, tot visez preoții!

⁶ *Ibidem*, p. 41.

Mă-ncearcă-o tuse seacă,
 Dar nu-i de luat în seamă!
 Toți îmi spun că o să treacă
 Nu-i așa că-mi trece mamă?⁷

Și nu i-a trecut niciodată pînă în pragul de dincolo de viață!!! Iar în „Marea trecere“, poetul prefigurează rugător clipa despărțirii:

„Rogu-vă din prag de noi hotare
 Și-mi aplec dorința mea sfielnic
 Numele-mi creștați într-un pomelnic
 Mi-ardă-n sărbători o luminare!⁸”

Fie ca acest modest demers, iscat dintr-un gînd curat, să reprezinte un omagiu dedicat unui fiu al meleagurilor cărășene, unui om de aleasă sensibilitate și real talent.

GHEORGHE LUCA

MIHAI NOVAC — UN IMPORTANT FILS D'ORAVIȚA

(Résumé)

L'auteur de cet ouvrage fait une chaude évocation (par-çi, par-lá avec des accents pathétiques) de la vie et de la création poétique d'un important homme de culture banatois — Mihai Novac. Né dans une famille pauvre, Mihai Novac a lutté avec des difficultés matérielles et a réussi faire des études à la Faculté de Droit à Bucarest, puis en reverand à Oravița comme un excellent animateur culturel.

Sa création poétique — représenté surtout par le recueil *Un an din patru primăveri* (*Un an de quatre printemps*) c'est un sensible confession de son amour pour son endroit natal (où il pas sen enfance triste), de l'affection pour sa mère, dont l'image revient toujours dans ses vers.

Sa création poétique c'est l'expression d'un chagrin romantique dans l'horizon obsédant de la mort.

⁷ *Ibidem*, p. 61.

⁸ *Ibidem*, p. 45.

ACTIVITATEA DESPĂRȚĂMÎNTULUI ORAVIȚA AL ASTREI (1898—1918)

Preocupările noastre privind activitatea Astrei pe teritoriul Banatului ne-a oferit posibilitatea descoperirii unui interesant material documentar, bogat în date privind strădaniile intelectualității românești de a contribui prin cultură la luminarea poporului și la menținerea mereu trează a conștiinței naționale a românilor într-o vreme când autoritățile austro-ungare se străduiau să-i deznaționalizeze.

Deși în primele trei decenii de existență (1861—1895), Astra își desfășura activitatea organizată doar pe teritoriul Ardealului istoric, asociația a ținut strânse legături și cu celelalte provincii românești aflate sub stăpânire străină prin membri, colecte, participări la expoziții, donații de cărți, documente, publicații etc. Prin adunarea generală de la Lugoj, din august 1896, se inaugurează extinderea activității organizate a Astrei și asupra Banatului, Crișanei și Maramureșului. În anii următori au început să se organizeze primele despărțăminte ale asociației în Banat: Lugoj, Bocșa, Sinnicolaul Mare, Oravița, Timișoara¹. Despărțămintele aveau îndatorirea de a desfășura o stăruitoare activitate culturală prin înființarea de biblioteci, prin răspândirea cărților și publicațiilor românești, prin prelegeri care să îmbogățească cunoștințele cultural-științifice ale țărânimii.

Despărțămîntul orăvițan și-a ținut adunarea de constituire la 29 octombrie 1898 în Oravița sub președinția avocatului Ilia Trăilă, delegat al Comitetului Central al asociației. Ca teritoriu, despărțămîntul cuprindea cercurile administrative Oravița, Iam și Moldova din comitatul Caraș-Severin, iar din anul următor în acest despărțămînt sînt incluse și comunele Gîrliște și Goruia din cercul administrativ al Reșiței și comuna Vărădia din comitatul Timiș². I. Trăilă a deschis adunarea printr-o cuvîntare despre însemnătatea Astrei și a prezentat statutele și regulamentul asociațiunii, apoi adunarea a ales un comitet cercual al despărțămîntului compus din Ilia Trăilă, director și membrii: Baltazar Munteanu, Victor Po-

¹ Elena Borugă, *Legăturile asociației ASTRA cu Banatul în perioada 1861—1895*, în *Acta MN*, XX, 1983, p. 575—584. *Idem*, *Prima adunare a „ASTREI” în Banat*, în „Apulum”, XVI, 1978, p. 397—400. *Idem*, *Activitatea despărțămîntului Bocșa al ASTREI (1898—1918)*, în *Acta MN*, 1980, 17, p. 607—614; *Idem*, *Activitatea despărțămîntului Timișoara al „ASTREI” (1898—1918)*, în „Apulum”, 1982, 20, p. 297—306.

² *Transilvania* — a oficială, XXIX, 1898, nr. 7—8, p. 160; *Idem*, XXX, 1899, nr. 10, p. 147

ruțiu, P. Cornean și Ioan E. Țieranu. S-au înscris 104 membrii, dintre care patru membri fondatori (Iosif Tămășel, Pavel Roșu, Ioan Stoian, Ioan Popovici) și zece membri pe viață (Al. P. Popovici, Toma Stanca, Ilia Trăilă, Iosif Vrănianțu, Petru Mioc, Mina Nemoianu, Sofronie Avramescu, Teodor Panciovan, Traian Oprea, Nicolau Stupariu). Chiar de la această primă adunare s-a încasat, din taxe ale membrilor și donații, suma de 1 242 florini care a fost trimisă pentru fondul central al Astrei³.

Despre activitatea despărțămîntului găsim date concise în rapoartele anuale pe care comitetul cercual le trimitea comitetului central al Astrei la Sibiu și care erau publicate în revista „Transilvania”. Comitetul cercual se întrunea în ședințe de comitet de cîte ori se impunea luarea unor hotărîri pentru despărțămînt, iar odată pe an organiza adunarea generală cercuală care se desfășura, de regulă, într-o altă comună din cadrul despărțămîntului. În adunările cercuale se prezentau conferințe, se însciau noi membrii, se încasau taxele de la membrii asociației, se împărțeau publicații, premii și se luau hotărîri privind înființarea agențurilor și a bibliotecilor populare.

A doua adunare generală a despărțămîntului orăvițan a avut loc în comuna Cacova la 6 august 1899. Cu acest prilej s-au citit trei disertații de către Petru Cornean „Despre compunerea testamentului, contractelor și obligațiilor”, Aurel Iana „Despre cultivarea griului” și Ioan Cioc „Despre însemnătatea literară a lui Anton Pann”. Numărul membrilor atinge cifra de 135, iar suma încasată este de 4 038 coroane ceea ce face ca oficiul asociațiunii, respectiv revista „Transilvania”, să aprecieze că „Despărțămîntul Oravița este unul dintre despărțămintele fruntașe ale asociațiunii. Cu toate că abia e înființat de un an și jumătate, totuși acest despărțămînt are un număr întreit și încincit mai mare de membri ca multe despărțăminte înființate cu zeci de ani înainte și în urma conducerii pricepute și dezinteresate de care de bucură, sîntem convinși că el va răspîndi lumină cu îmbelșugare în masa poporului, a cărei conducere i s-a încredințat și va rămîne neîntrerupt o puternică redută a fortăreței noastre culturale”⁴.

Din raportul pe anul 1900 reiese că nu s-a ținut adunare generală cercuală deoarece membrii Astrei și-au adus contribuția la adunarea generală a asociațiunii de la Băile Herculane și la adunarea Reuniunii învățătorilor români care a avut loc la Oravița. În schimb au avut loc două adunări de înființare a agențurilor în Sasca Montană și Iertof. Agențura din Sasca Montană s-a înființat la 29 iulie 1900 fiind ales ca președinte Ioan Murgu. Cu acest prilej s-au ținut trei disertații de către Ioan Murgu: „Despre necesitatea activității anului în viață”, de Nicolau Mircea, „Despre lux și superstițiuni” și de Sofronie Liuba „Din economia națională”. Agențura din Iertof s-a înființat la 23 septembrie 1900, fiind ales ca președinte Teodor Panciovan. Petru Cornean a vorbit despre menirea și scopul asociațiunii⁵. Agențura își exercita activitatea pe raza unei comune stabilind un contact mai apropiat al Astrei cu membrii săi.

La 15 septembrie 1901 a avut loc adunarea cercuală în comuna Sasca Montană, prilej cu care s-a ales comitetul cercual pe următorii trei ani,

³ *Ibidem*, nr. 7—8, p. 160; nr. 9—10, p. 207—208.

⁴ *Ibidem*, XXXI, 1900, nr. 1, p. 6.

⁵ *Ibidem*, XXXII, 1901, nr. 8, p. 188.

compus din un director, Petru Cornean și membrii în comitet: Victor Poruțiu, Ioan E. Țieranu, Baltazar Munteanu, Alexandru Coca, Mihai Gropșian și George Dragoescu. În continuare a fost prezentată conferința „Despre alegerea carierei” de către Al. Coca și M. Gropșian⁶. La 15 decembrie 1901 s-a constituit agentura din Ticvanul Mare, despre care, ziarul „Drapelul” din Lugoj prezintă o amplă relatare, „De pe malurile Carașului”⁷. La adunare a participat un „public numeros și însuflețit” căruia avocatul Petru Cornean i-a vorbit despre legăturile trainice dintre intelectuali și popor și despre faptul că „toate năsuințele inteligenței române, fidelă fiind obârșiei sale, tind la ridicarea nivelului moral” — intelectual și material al poporului său⁸. S-a constituit un comitet al agenturii format din Demetrie Russu președinte onorar, Sofronie Pascu — președinte ordinar, Iuliu Birou — notar și George Caiman — casier, apoi s-au înscris încă 27 de persoane, ca membrii ai asociației. În continuare Victor Poruțiu a prezentat disertația intitulată „Jurământul”⁹.

Concomitent cu activitatea de răspîndire a cunoștințelor cultural-științifice prin intermediul conferințelor, comitetul cercual al despărțământului oravițan se preocupa de procurarea de cărți pentru școlarii săraci și pentru înzestrarea unor biblioteci populare. În acest scop s-au cumpărat 100 de exemplare din „Poeziile” lui Victor Vlad Delamarina, publicate de despărțământul Lugoj al Astei¹⁰. Pentru a sprijini înființarea unei biblioteci populare în comuna Răcășdia, comitetul cercual a pus în vânzare 250 exemplare din „Folcloristica română din Răcășdia și jur” de Emilian Novacovici¹¹.

Cu prilejul adunării cercuale din 11 octombrie 1903 de la Oravița Română s-au organizat manifestări culturale menite a da un caracter cît mai sărbătoreasc acestui eveniment. Oaspeții veniți la adunare au fost întâmpinați cu intrări și alei decorate cu brazi și arcuiri triumfale purtînd inscripția „Bine ați venit” și „ASTRA” cu bubuitul teascurilor și cîntecele corului din localitate. Adunarea a avut loc în localul școlii confesionale române și a fost încheiată printr-o cuvîntare de către directorul despărțământului, Petru Cornean, despre scopul asociațiunii, îndemnînd, totodată, poporul să sprijine „din toate puterile această unică societate, întemeiată pentru înaintarea și luminarea poporului românesc”¹². În continuare s-au discutat problemele organizatorice obișnuite în fiecare adunare de acest fel (citirea rapoartelor, stabilirea bugetului anual, înscrieri de membrii, încasarea taxelor, alegerea de delegați pentru adunarea generală a Astei, modificări în cadrul comitetului cercual etc.), după care au fost prezentate două disertații de către Vasile Murgu: „Despre simțul religios și unele obiceiuri religioase ale poporului român” și Ioan Măran, „Despre gunoarea pămîntului”¹³. Disertația prezentată de Vasile Murgu,

⁶ *Ibidem*, nr. 9, p. 192—193.

⁷ *Drapelul*, II, 1902, nr. 3, p. 2.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ „Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, 1902, nr. 4, p. 162 și nr. 6, p. 193.

¹¹ *Ibidem*, 1903, nr. 4, p. 149.

¹² „Drapelul”, III, 1903, nr. 124, p. 2.

¹³ „Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1903, nr. 6, p. 189.

a fost publicată în ziarul „Drapelul“ ceea ce ne dă prilejul să ne exprimăm opinia asupra conținutului ei și prin aceasta să evidențiem strădaniile intelectualității românești de la începutul secolului al XX-lea de a lumina poporul și a-l feri de unele rele obiceiuri. În prima parte a expunerii V. Murgu face un scurt istoric asupra religiilor, apoi apreciază că poporul nostru „a ținut cu sfințenie la legea, la credința sa strămoșească, pe care a identificat-o cu naționalitatea sa, scăpînd astfel de asimilare și contopire”¹⁴ Introducerea unor obiceiuri de ordin religios la poporul român cum sînt pomenile și numeroasele praznice au menirea doar să sărăcească poporul. Banii irosiți în aceste obiceiuri, mai bine ar fi folosiți pentru a se întemeia „instituiții nepieritoare” menite a sluji cultura națională, căci „nu obiceiuri rele și păgubitoare, ci limba, portul și alte obiceiuri bune constituie viața și trăinicia unui popor”¹⁵.

În raportul pe anul 1903 sînt menționate ca nou înființate cinci biblioteci, la Macoviște, Iertof, Vrani, Sasca Montană și Ticvaniul Mare¹⁶. Pentru înzestrarea bibliotecii din Ticvaniul Mare, casierul agenturii de aici cerea comitetului cercual ca să trimită cite un exemplar din toate cărțile disponibile la centrul despărțămîntului, fapt ce a fost aprobat de comitet¹⁷. Comitetul Reuniunii române de cetire și cîntări din Dalboșeț aducea mulțumirile sale asociațiunii pentru donația de publicații primite pe anul 1904, drept pentru care a numit-o ca membru fondator¹⁸.

Adunarea cercuală pe anul 1904 a avut loc la 15 septembrie în comuna Răcășdia, prilej cu care s-au citit două conferințe de către G. Popa: „Despre chemarea preotului”, și de Aurel Iana „Despre prăsirea vitelor”¹⁹. Adunarea a fost încheiată cu un frumos program cultural-artistic dat de corul vocal din Răcășdia. Coriștii au recitat poeziile „Sub patrafir” de G. Coșbuc, „La Călugăreni” de Iosif Vulcan, „Copila română” și „Limba mea” și au intonat piesele muzicale „Ziua triumfală” de V. Humpel, „M-am suit la munte” de A. Glogovean, „Marseillaise”, „Dumbrava Roșie” și „Oșteanul român” de G. Musicescu²⁰.

Astra se bucura de o înaltă prețuire în acest despărțămînt. Comitetul cercual primea invitații din diverse comune pentru a-și desfășura adunarea cercuală anuală. În acest sens este semnificativă invitația învățătorului pensionar Iosif Mioc din Vărădia, publicată în „Drapelul” din 1904 sub titlul: „Despre Asociațiunea noastră — Răsunet de la țară”, prin care își exprimă speranța de a se ține adunarea generală a despărțămîntului în „frunțașă comună Vărădia, care are peste 3 300 locuitori”²¹. Autorul articolului face, totodată, și o scurtă prezentare a activității Astei arătînd că aceasta din fondurile ei susține o școală superioară de fete în Sibiu, acordă ajutoare școlilor, înființează în comune biblioteci populare, ajută prin premii și stipendii, la dezvoltarea științei și răspîndirea în rîndurile poporului a cunoștințelor științifice, organizează conferințe și prelegeri

¹⁴ „Drapelul”, III, 1903, nr. 136, p. 2.

¹⁵ *Idem*, nr. 137, 138 și 139, p. 2—3.

¹⁶ „Transilvania, Analele asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1904, nr. 4, p. 79.

¹⁷ *Idem*, nr. 2, p. 29.

¹⁸ *Idem*, nr. 6, p. 261.

¹⁹ *Idem*, p. 259.

²⁰ „Drapelul”, IV, 1904, nr. 101, p. 3.

²¹ *Idem*, nr. 16, p. 2.

publice cu prilejul adunărilor generale sau ale despărțământelor „venind în comune, în mijlocul poporului, așa zicînd la el acasă, unde prin învățături și povești foarte frumoase și folositoare îl luminează, arătîndu-i chipul cum poate ajunge mai ușor la o stare morală și materială mai bună”²². Iosif Mioc își exprimă speranța că asociațiunea întrunindu-și adunarea cercuală la Vărădia va pune temelia „unei biblioteci populare, a unei reuniuni de cetire, o reuniune de ajutorare în cazuri de pagube la vite, reuniune de înmormîntare, o casă de păstrare și poate și la o școală confesională gr. catolică, care toate ar contribui mult la deșteptarea și înaintarea economică a poporului și astfel la un viitor sigur pentru existența elementului român”²³. În continuare, învățătorul vărădean subliniază că simțenți datori de a sprijini asociațiunea, „căci ceea ce dăm asociațiunii, nouă înșine ne dăm”²³. Dorința învățătorului Iosif Mioc a fost îndeplinită deoarece în anul următor la 13 august 1905 a avut loc adunarea cercuală la Vărădia. În această adunare Aurel Popovici a ținut o prelegere „Despre biserică și școală”²⁴, iar tinerimea universitară română din localitate și din împrejurimi a organizat o serată literară și o petrecere dansantă a căror venituri a fost donat în folosul Astrei²⁵. Din analiza activității despărțământului oravițan pe anul 1905 mai rezultă că s-a înființat o nouă bibliotecă la Oravița, au fost premiați cu cărți și bani elevii școlii medii din Oravița cu rezultate bune la limba română²⁶, s-a decis ajutorarea a doi tineri absolvenți de patru clase secundare pentru a frecventa o școală agronomică, obligîndu-se ca după terminarea studiilor să țină conferințe pe teme economice în despărțămînt²⁷.

Din raportul prezentat de comitetul cercual la adunarea din 13 august 1906 de la Gornea rezultă că s-au împărțit în rîndurile poporului cîte cinci exemplare din publicațiile „Foaia poporului” și „Banatul”, au fost premiați cu cărți și bani elevii de la școala civilă din Oravița și s-au trimis la București mai multe obiecte pentru expoziția generală română²⁸. Pentru răspîndirea publicațiilor românești și în comunele mai sărace ale despărțământului, comitetul cercual a abonat pentru acestea cîte cinci exemplare din „Foaia poporului”²⁹. Iar pentru despărțămînt s-a comandat 100 de exemplare din broșura „Începutul neamului românesc” și s-au abonat 25 de exemplare din revista „Țara noastră”. În 1906 s-au ținut patru prelegeri pe teme economice de către agronomul Carol Stăniloiu în Greovați despre lucrarea pămîntului și cultivarea zarzavaturilor, în Gornea despre creșterea vitelor cornute și pomărit, în Ticvaniul Mic despre pomărit și hrănirea vitelor. Totodată, s-au distribuit semințe de zarzavat țărănilor din Maidan și Greovați³⁰.

La adunarea cercuală din 22 septembrie 1907 de la Comoriște au fost prezentate trei prelegeri de către P. Cornean „Despre lux”, de dr. Mehes,

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

²⁴ „Transilvania, Analele asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1905, nr. 5, p. 238—239.

²⁵ „Drapelul”, V, 1905, nr. 86, p. 3.

²⁶ „Transilvania, Analele asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1905, nr. 5, p. 238.

²⁷ *Idem*, 1906, nr. 5—6, p. 212.

²⁸ *Idem*, p. 224.

²⁹ *Idem*, p. 236.

³⁰ *Idem*, 1907, nr. 1, p. 9—10.

„Despre igienă“, de Sinesie Bistriean, „Despre cultivarea pământului“. Cu acest prilej, s-a făcut promisiunea din partea băncii „Orăvițana“ că va acorda asociației anual suma de 2 000 coroane dacă va înființa un institut de fete la Oravița³¹. Problema luxului a intrat în preocupările și a acestui despărțământ, atât prin prelegerile prezentate, cât și prin cultivarea tradiției în portul popular românesc. În acest sens, comitetul cercual al despărțământului orăvițan a hotărât cumpărarea unui costum popular femeiesc din zona Comoriște pentru a-l expune în Oravița ca model pentru țărăncile care încep să-și părăsească portul tradițional³².

În cursul anului 1907 s-au mai prezentat și alte prelegeri în Rachitova de Pavel Miclea, „Despre pomărit“ și dr. George Anca „Despre economia rațională“, în Jitiniu de Cornel Strimbeiu și Pavel Miclea „Despre avantajele pomăritului“, în Broșteni de P. Cornean „Despre însemnătatea școalei și portul original românesc“ și Aurel Iana „Despre cultivarea pământului“³³.

La 10 octombrie 1908 a avut loc adunarea cercuală a despărțământului la Ticvaniul Mare, prilej cu care P. Cornean a vorbit „Despre morală“ accentuând, totodată, și asupra importanței presei ca factor cultural. Apoi Alexandrina Țăranu, profesoară de lucru manual la Sibiu, a prezentat disertația „Portul original românesc“ prin care îndemna femeile române să renunțe la produsele de fabrică, și să reia haina țărănească „*trainică și frumoasă*“. Pentru a fi mai convingătoare Alexandrina Țăranu, a venit la adunare îmbrăcată într-un frumos costum național românesc din Banat. În continuare medicul Ludovic Mehes a vorbit „Despre unele rele din popor“ dînd povește țăranilor să se ferească de vicii și „*deprinderi ruinătoare*“³⁴. În raportul secretarului comitetului cercual al despărțământului se remarcă „*ca o adevărată biruință culturală*“ faptul că în Oravița a luat ființă o tipografie care tipărește revista „Progresul“. Din această revistă, despărțământul a abonat cîte zece exemplare pentru a fi răspîndite în rîndurile țăranilor³⁵. În anul 1911, foaia „Progresul“ a fost decretată ca organ oficial al despărțământului orăvițan al Astrei.

La adunarea cercuală din 28 august 1909 de la Oravița a fost ales ca director al despărțământului Victor Poruțiu. Cu acest prilej s-a decis colectarea de obiecte pentru muzeul Asociațiunii³⁶.

În 1910 au fost prezentate mai multe conferințe la Oravița Montană de către M. Gaspar, „Despre literatura modernă“, Iosif Popovici, profesor universitar, „Despre dramele lui Delavrancea“ și Ioan Cioc „Despre creșterea copiilor“, iar la Ticvaniul Mare au fost prezentate prelegerile „Înfrățirea“ și „Despre virtuțile strămoșești“ de către Aurel Popovici³⁷.

La adunarea cercuală din 13 august 1911 de la Vrani au fost citite următoarele prelegeri: „Istoricul Asociațiunii“ de Petru Sintomea, „Scoală și crutare“ de Nicolae Vucu, „Tovărășiile economice“ de Traian Țăran și

³¹ *Idem*, nr. 4, p. 216.

³² *Idem*, p. 203.

³³ *Idem*, 1908, nr. 1, p. 10.

³⁴ *Idem*, nr. 4, p. 214 și „Progresul“, II, 1908, nr. 42, p. 2.

³⁵ „Progresul“, II, 1908, nr. 42, p. 2.

³⁶ „Transilvania“, XLI, 1910, nr. 3, p. 143.

³⁷ *Idem*, 1911, nr. 4, p. 550.

„Foloasele învățaturii“ de Gheorghe Jianu³⁸. Eforturile depuse de intelectualitatea orăvițană în luminarea poporului, pentru progresul cultural și economic au început să dea roade tot mai vizibile. În 1911, țărani din Cacova au pus temelia unei reuniuni pentru asigurarea vitelor cu un capital de asigurare de 200 000 coroane compus din 10 000 de acțiuni a câte 20 de coroane³⁹. Totodată, s-a observat o preocupare mai accentuată a țăranilor pentru cultivarea rațională a pământului. În raportul Comitetului central la adunarea generală a Asociațiunii de la Sibiu din 1912, despărțământul orăvițan a fost menționat cu un număr de peste 200 de abonați la publicația Astrei „Biblioteca populară a Asociațiunii“⁴⁰.

La adunarea cercuală din 25 august 1912 de la Ticvaniul Mare a fost ales un nou comitet în frunte cu I. E. Țieranu ca director. Cu acest prilej Traian V. Țăran a ținut o prelegere despre cooperative. În 1912 s-a înființat în comuna Forotic o agentură și o bibliotecă populară. Comitetul agenturii de aici s-a străduit să aibă un local propriu în care să-și țină ședințele și unde cei dornici de învățatură să poată citi cărțile din biblioteca populară și publicațiile la care erau abonați⁴¹.

În 1913 au fost prezentate trei prelegeri în comuna Ciuhici „Despre meserii“ de G. Balotă, în Vraniuț „Chestiuni financiare“ de P. Cornean și în Comoriște „Despre tovărășii“ de Mihai Gropșianu. Tot în acest an, s-au înființat agenturile din Vraniuț și Broșteni. Iar în Comoriște s-a înființat o însoțire economică⁴².

În 1914 au fost prezentate mai multe conferințe de către conferențiarul Aurel Cosciuc la Broșteni despre „Cultura grîului și cucuruzului“, la Cacova despre „Lucrarea pământului“, „Cultura viilor“ și „Prăsirea vitelor“, la Comoriște despre „Pomărit“ și „Prăsirea vitelor“, la Giurgiova despre „Prăsirea vitelor“ și „Cultura grîului“, la Goruia despre „Prăsirea vitelor“ și „Pomărit“, la Greovaț despre „Cultura legumelor“, la Ticvaniul Mare despre „Lucrarea pământului“, „Cultura viilor“ și „Pomărit“ și la Ticvaniul Mic despre „Prăsirea vitelor“⁴³. Pe anul 1914 este menționată înființarea agenturii din Greovaț⁴⁴.

Din raportul prezentat de directorul despărțământului orăvițan în anul 1914 rezultă că acest despărțământ dispunea de șase agenturi la Răcășdia, Ciuhici, Broșteni, Vraniuț, Ilidia și Forotic și de patru biblioteci la Ciuhici, Broșteni, Răcășdia și Vraniuț⁴⁵. Între anii 1906—1913 rapoartele primite din acest despărțământ nu menționează nici o bibliotecă aparținătoare Astrei, iar în raportul din anul 1914, în afară de Răcășdia sînt pomenite cu totul alte localități cu biblioteci și nu cele în care s-au înființat în 1903, 1905 și 1912. Probabil că s-au produs unele contopiri cu bibliotecile școlare, bisericesti sau ale altor societăți culturale care sînt menționate în rapoarte. Făcînd o sumară trecere în revistă a tuturor rapoartelor prezentate de despărțământ în perioada de care ne ocupăm găsim menționate o serie de biblioteci școlare în Cacova și Comoriște, biblioteci parohiale în

³⁸ *Idem*, nr. 5—6, p. 783.

³⁹ „Drapeul“, XI, 1911, nr. 31, p. 3.

⁴⁰ „Transilvania“, XLIII, 1912, nr. 5, p. 308.

⁴¹ *Idem*, XLIV, 1913, nr. 1—2, p. 86 și 92.

⁴² *Idem*, nr. 4—5, p. 391 și 1914, nr. 7—9, p. 281.

⁴³ *Idem*, XLVI, 1915, nr. 7—12, p. 147.

⁴⁴ *Idem*, 1914, nr. 2, p. 80.

⁴⁵ *Idem*, nr. 7—9, p. 281.

Oravița Montană, Oravița Română, Comoriște, Mercina, Sasca Montană, Vrani, Moldova Nouă și Varadia, biblioteci ale Casinei române din Oravița Montană, Ciclova Montană, Ticvaniul Mare și Cacova, a Reuniunii de cînt și muzică „Concordia” din Oravița și a băncii „Oravițana” din Oravița Montană.

Teritoriul despărțămîntului fiind destul de vast în 1907 s-a hotărît împărțirea lui în două prin înființarea unui nou despărțămînt cu centrul în Sasca Montană. Deși Comitetul Central de la Sibiu al Astrei a fost de acord cu împărțirea și a desemnat pe avocatul Vasile Meșter din Sasca Montană să organizeze acest despărțămînt nu s-a făcut nimic în acest sens⁴⁶. Datele privind numărul comunelor componente ale despărțămîntului variază de la un raport la altul. Pe anul 1907 sînt menționate 47 de comune și 77 membrii⁴⁷, pe anul 1911 figurează 54 comune și 497 membrii⁴⁸, în 1912 sînt trecute 67 comune și 523 membrii⁴⁹, iar în raportul din 1 august 1914 sînt menționați 526 membrii și 24 comune⁵⁰. Această fluctuație de date se explică — credem noi — prin faptul că erau raportați doar membrii și comunele care și-au achitat taxele.

Asociația Astra a colaborat și cu celelalte societăți culturale românești existente pe teritoriul despărțămîntului. Acestea erau: Corul din comuna Broșteni înființat în 1889, Corul din Cacova înființat în 1888. Casina din Cacova întemeiată în 1906, Corul din Chernecia înființat în 1906, Reuniunea de cîntări și citire din Ciclova Montană înființată în 1889, Corul din Ciclova Română înființat în 1890, Corul din Greovaț înființat în 1890, Corul din Maidan înființat în 1904, Reuniunea de cîntări din Mercina înființată în 1885, Corul din Mercina înființat în 1892, Casina din Oravița Montană întemeiată în 1870, Reuniunea de cîntări din Oravița Montană înființată în 1872, Reuniunea de cîntări „Concordia” din Oravița Română înființată în 1882, Reuniunea de cîntări din Oravița Română înființată în 1885, Corul din Răcășdia înființat în 1900, Corul din Rusova Nouă înființat în 1902, Corul din Sasca Montană înființat în 1902, Reuniunea de cîntări din Vărădia înființată în 1887, Reuniunea de cîntări „Unirea” din Vărădia înființată în 1882, Reuniunea de cîntări „Armonia” din Ticvaniul Mare înființată în 1882, Casina din Ticvaniul Mare înființată în 1901, Reuniunea învățătorilor români de la școalele confesionale gr. ort. din diecesa Caransebeșului înființată în 1869 și altele⁵¹.

Despărțămîntul Oravița al Astrei se remarcă prin contribuții importante la înființarea și dotarea Muzeului etnografic și istorie al Astrei de la Sibiu prin donații în bani, obiecte și documente. În catalogul expoziției etnografice și istorice, organizată cu prilejul inaugurării Muzeului Astrei de la Sibiu din august 1905, figurează la loc de cinste și contribuțiile orăvițenilor. Cele mai importante exponate din acest despărțămînt se referă la viața economică (unelte agricole, de minerit, industrie casnică)

⁴⁶ „Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1908, nr. 1, p. 10.

⁴⁷ *Idem*, nr. 2, p. 88.

⁴⁸ „Transilvania”, XLIII, 1912, nr. 5, p. 407.

⁴⁹ *Idem*, XLIV, 1913, nr. 4—5, p. 318.

⁵⁰ *Idem*, XLV, 1914, nr. 7—9, p. 281 și 381.

⁵¹ „Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1908, nr. 2, p. 74—75.

și documente cu valoare istorică⁵². Dintre contribuțiile în bani se remarcă cea a băncii „Oravițana” de 2 000 coroane, apoi „Casa de păstrare” din Sasca Montană, Ilie Trailă din Oravița și alții⁵³. Drept recunoștință pentru contribuțiile aduse la inaugurarea acestui edificiu al Astreii, Comitetul Central al Asociațiunii a evidențiat acest despărțământ acordându-i diploma de colaborator la expoziție⁵⁴.

Despărțământul orăvițan al Astreii s-a remarcat și prin contribuția adusă la organizarea expoziției generale române din 1906 de la București, expoziție pentru care Asociațiunea s-a străduit „să devină o mare și demnă manifestațiune națională”⁵⁵. Petru exponatele trimise și pentru colaborarea la manifestațiunile care au avut loc la București cu prilejul expoziției orăvițenii au primit numeroase recompense. S-a acordat medalie de aur cu diploma specială lui Petru Cornean și I. Bogdan din Oravița, Traian Lința din Cacova, Ilie Ruva din Dalboșeț, I. Birou din Ticvaniu Mare și băncii „Oravițana”, medalie de argint cu diplomă specială i-a fost înminată despărțământului Oravița al Astreii, lui Iosif Murgu din Sasca Montană, Iosif Anca din Iliada, Aurel Cotirlă din Oravița și „Casei de Păstrare” din Sasca Montană, iar medalie de bronz cu diplomă specială s-a acordat unor țărânci din Broșteni, Ticvaniu Mare, Ilidia, Gherliște, Greovaț, Răcășdia, Sasca Montană și Oravița pentru lucru de mină. S-a mai acordat diploma de onoare cu medalie de aur Corului român din Cacova, Reuniunii române de cîntări din Dalboșeț, Reuniunei de cîntări și muzică „Concordia” din Oravița Română și Reuniunei de cîntări și muzică „Armonia” din Ticvaniu Mare⁵⁶.

În zilele de 14—15 septembrie 1902 în Oravița a fost o frumoasă sărbătoare culturală prilejuită de adunarea generală a Astreii⁵⁷. Ordinea de zi a adunării a fost bogată cuprinzînd discursul de deschidere prezentat de Al. Mocioni, președintele Asociațiunii, discursul lui Ilie Trăilă în numele despărțământului Oravița, discursul lui Emanoil Ungureanu din partea „Societății pentru crearea unui fond de teatru român”, Conferința intitulată „Pămîntul din punct de vedere igienic” de Simion Stoica, medic din Bran și discursul comemorativ „Dr. George Vuia” de Vasile Goldiș citit de Nicolae Togan. Au fost prezentate apoi o serie de rapoarte privind problemele organizatorice ale Astreii. Demn de remarcat este organizarea unei petreceri populare unde țărâncile orăvițene și-au etalat frumoasele costume naționale⁵⁸. După încheierea adunării orăvițenii au dat un banchet în cinstea oaspeților, unde cunoscutul taraf de lăutari a fraților Bircă din Oravița a interpretat bogatul său repertoriu din muzica populară românească. Nu au lipsit toasturile, dintre care este demn de amintit cel al lui Ștefan C. Pop care sublinia că „în Asociațiune se contopește un popor întreg, dorul lui de viață și libertate. Aici e altarul ridicat pentru limbă și cultul strămoșilor, al cultului național. Prin cultură la libertate...”⁵⁹.

⁵² *Idem*, 1905, nr. 6, p. 257—296.

⁵³ *Idem*, 1906, nr. 1, p. 1—4.

⁵⁴ *Idem*, p. 34—35.

⁵⁵ „Transilvania”, XXXVI, 1905, nr. 6, p. 235.

⁵⁶ „Transilvania, Analele Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român”, 1907, nr. 2, p. 54—59.

⁵⁷ „Transilvania”, XXXIII, 1902, nr. 5, p. 177.

⁵⁸ „Drapelul”, II, 1902, nr. 101, p. 1—2.

⁵⁹ *Idem*, p. 3.

Despărțămîntul Oravița al societății Astra a desfășurat o bogată activitate concretizată prin organizarea de conferințe, înființarea de biblioteci și agenturi, prin inițieri de cooperative economice, prin acțiuni de sprijinire a învățămîntului în limba română, de răspîndire a publicațiilor românești și a literaturii naționale.

Remarcăm faptul că țărănimea orăvițană a fost atrasă de inițiativele întreprinse de asociația Astra îndeosebi prin activitatea sistematică de organizare de prelegeri și conferințe la sate. Prin conferințele pe teme de economie agrară prezentate în diverse comune, reprezentanții Astei au adus o contribuție importantă la instruirea populației de la sate, pentru a introduce metode noi, mai rentabile, în cultura cerealelor și a legumelor, în pomicultură, viticultură și creșterea animalelor. Cunoștințele de igienă răspîndite prin conferințele pe această temă au avut menirea propagării celor mai importante măsuri privind sănătatea personală și igiena gospodăriei. Un ajutor prețios a fost dat țăranilor prin cunoștințele juridice răspîndite prin aceste conferințe pentru a nu se lăsa înșelați de cămătari sau funcționari răuvoitori. Țărănimea era sfătuită să-și păstreze portul tradițional, acesta fiind un bun cultural național. Tot prin conferințe au fost răspîndite importante cunoștințe de literatură și istoric națională.

Înființarea de biblioteci și răspîndirea de publicații în comune de către Astra, a mijlocit pătrunderea cărții românești în mediul țărănesc, cunoașterea mai aprofundată a culturii naționale și dezvoltarea conștiinței naționale.

Prin activitatea desfășurată de despărțăminte, asociația Astra a reușit să canalizeze eforturile intelectualității românești spre mărețul țel pe care și l-a propus încă de la înființare, acela de a ridica nivelul cultural al poporului român din cadrul Monarhiei austro-ungare, de a-i da posibilitatea de manifestare în spirit național, să se instruiască și să-și cultive limba și literatura, istoria și tradițiile de luptă pentru libertatea națională și socială.

Astra a făcut pași mari în sprijinul ieșirii din izolare a diverselor provincii românești aflate sub străpînire străină, pentru cunoașterea și transmiterea moștenirii culturale naționale, pentru o viață unitară pe plan cultural, sugerînd, astfel, necesitatea obiectivă a desăvîrșirii unității politice care se va înfăptui în 1918.

ELENA BORUGĂ

DIE ORAVIȚAER ABTEILUNG DER ASTRA ZWISCHEN 1898—1918

(Zusammenfassung)

Anhand eines vielfältigen und interessanten Urkundenmaterials den die Autorin persönlich entdeckt hat, hebt die Verfasserin die Bemühungen der rumänischen Intellektuellen hervor das Volk durch Kultur aufzuklären, und ebenfalls durch Kultur das nationale Bewusstsein der Rumänen lebendig zu erhalten. Dies, in einem Zeitalter als die österreichisch-ungarischen Behörden sich bemühten die Rumänen zu entnationalisieren.

ACȚIUNI REVOLUȚIONARE ALE PROLETARIATULUI REȘITEAN ÎN PRIMA JUMĂTATE A ANULUI 1918

Dezlănțuirea primei mari conflagrații mondiale în vara anului 1914 a avut consecințe nefaste și asupra oamenilor muncii din marele centru industrial de pe valea Bîrzavei. Ca și în alte localități ale Banatului, aflat pe atunci sub stăpînirea Imperiului Austro-Ungar și aici declanșarea operațiilor militare a fost urmată în scurt timp de o intensificare a contradicțiilor sociale și naționale.

În baza legilor adoptate de guvernanții austro-ungari încă în anii anteriori, privitoare la starea de necesitate, principalele întreprinderi industriale locale au fost militarizate. Grevele, îndemnurile la sistarea muncii, demonstrațiile, mitingurile au fost interzise, orice acțiune de nesubordonare totală fiind calificată drept act antistatal și sancționat exemplar.

Pierderile umane suferite chiar din primele zile de lupte au silit guvernul austro-ungar să treacă la concentrări masive, durata serviciului militar obligatoriu fiind extinsă de la vîrsta de 18 ani la 50 ani față de 21—42 de ani cît fusese înainte. A apărut astfel o acută lipsă de brațe de muncă. În multe unități industriale s-a trecut la angajarea masivă a femeilor și minorilor. De acest fapt au profitat din plin patronii, deoarece atît femeile cît și tinerii care împliniseră anii majoratului primeau salarii mai mici în raport cu capii de familie.

Dirijarea unei mari părți din producția de bunuri de larg consum spre satisfacerea nevoilor frontului a dus la creșterea vertiginoasă a prețurilor. Penuria de alimente și articole de îmbrăcăminte era agravată mai ales în localitățile urbane de specula ce luase proporții nemaiîntîlnite. Comparînd prețurile la principalele produse alimentare în intervalul iulie 1914 — decembrie 1916, ele au crescut cu 146,5% la făină, 73,33% pîine neagră, 450% carne de vită, 462% la slănină, 511,11% la untură, 85,7% la cartofi, 100% la fasole, 272,2% la unt, 121,4% la lapte și 400% la ouă¹.

Situația materială grea, abuzurile de tot felul ale autorităților au determinat proletariatul reșitean să treacă treptat la organizarea unor acțiuni de protest. Mai timide la început, actele de rezistență au căpătat treptat o amploare tot mai mare.

¹ I. Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania 1901—1921*, București, Ed. politică, 1976, p. 200.

În cursul anilor 1915—1916 oamenii muncii din localitate au organizat acțiuni de împotrivire față de creșterea mizeriei, a foametei, a prelungirii zilei de muncă.

În cursul anului 1917 mișcarea grevistă a luat amploare. Un punct de cotitură în creșterea avântului revoluționar l-a reprezentat ziua de 1 Mai. Dacă în anii anteriori autoritățile reușiseră să stăvilească orice acțiune legată de ziua solidarității internaționale a proletariatului în acest an muncitorii reșițeni au sărbătorit primul 1 mai de la izbucnirea războiului.²

Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie a stimulat avântul revoluționar. Ca și în alte centre urbane ale Transilvaniei și Banatului, la Reșița s-au desfășurat mari acțiuni de solidaritate cu tînărul stat socialist. În după-masa zilei de 16 decembrie 1917 mai multe mii de persoane au luat parte la o mare demonstrație pentru închierea unei păci drepte cu Rusia. Vorbitorii care au luat cuvîntul cu acest prilej au susținut cu tărie condițiile de pace propuse de guvernul sovietic. Într-un raport informativ referitor la această întrunire înaintat forurilor superioare, autoritățile locale subliniau că dacă nu vor fi luate măsuri foarte drastice și urgente“ se va întîmpla și aici ceea ce s-a întîmplat în Rusia“³.

În cursul lunii ianuarie a anului următor, proletariatul local ia parte activă la greva generală care cuprinsese întreaga monarhie dualistă. Deși elementele oportuniste din conducerea Partidului Social Democrat hotărîseră ca acțiunea să înceteze în ziua de 20 ianuarie, a doua zi muncitorii laminoriști au intrat din nou în grevă pentru ridicarea salariilor, reducerea zilei de muncă, eliberarea din detenție a unuia din cei mai populari reprezentanți ai lor⁴.

La 30 ianuarie au sistat munca toți lucrătorii sectorului siderurgic, iar cîteva zile mai tirziu și cei de la căile ferate.

Autoritățile vremii se vedeau puse tot mai des în imposibilitatea de a mai face apel la măsurile drastice cu care reușiseră să țină în friu masele în primii ani de război.

La 26 martie 1918 a fost sistat lucrul la sectoarele de turnătorie și laminare în semn de protest față de menținerea zilei de muncă la 12 ore, sub pretextul necesităților războiului. Cu toate că au fost amenințați cu sancțiuni grele de către comandantul militar, care le pusese în vedere că „muncitorii sînt soldați și n-au dreptul să hotărească singuri asupra acestor chestiuni“ acțiunea începută a continuat⁵.

În ziua de 6 aprilie au fost arestați 35 bărbați de încredere. Drept răspuns la acest act samavolnic în scurt timp toți lucrătorii uzinei au intrat în grevă. Ei au reînceput activitatea numai după ce revendicările privind reducerea zilei de lucru au fost satisfăcute și au primit asigurarea că toți tovarășii de muncă arestați vor fi puși în libertate.

² V. Brătfăleanu, *25 Jahre Arbeiterbewegung in Reschitza 1903—1928*, Reșița, 1929, p. 48.

³ *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 1917. november — 1919 március ötödike*, Budapest, 1956, p. 45—46 (în continuare volumul va fi citat M.M.T.V.D.).

⁴ V. Brătfăleanu, *op. cit.*, p. 50.

⁵ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare — Din istoria mișcării muncitorești reșițene în perioada dintre cele două războaie mondiale*, Ed. științifică, București, 1965, p. 29.

La 21 mai ei au aflat însă cu indignare că aceștia, în loc să fie puși în libertate așa cum li se promisese, au fost condamnați la trimiterea pe front. În semn de protest în toate întreprinderile industriale din localitate munca a încetat. Alertate, autoritățile locale au făcut apel la forurile centrale. În localitate a sosit din Lugoj, Feher Kristof procurorul general al comitatului. Într-un raport înaintat șefului său, procurorul general din Timișoara, el făcea cunoscut că la Reșița se desfășoară „o răzvrătire care prezintă simptomele unei revoluții”. În continuare, el sublinia că în localitate „domnește o mare agitație... care nu aparține mișcărilor revendicative, ci reprezintă pur și simplu o problemă a puterii, muncitorimea încercând să-și impună voința autorităților militare cu arma încetării lucrului”⁶.

În ziua de 23 mai, comandantul militar al uzinei-generalul Hauser a adunat pe toți reprezentanții muncitorilor din uzină și în prezența comandanților de batalioane și companii, a funcționarilor superiori, a prim pretorului i-a amenințat că dacă munca nu va fi reluată a doua zi vor fi arestați cu toții și predați curții marțiale pentru revoltă. Pentru ca aceste dispoziții să fie aduse la cunoștința tuturor lucrătorilor, în seara aceleiași zile a fost fixată o întrunire. Muncitorii au hotărât să nu cedeze presiunilor și nu s-au adunat la ora fixată. Pentru a împiedica acțiunea spărgătorilor de grevă — la care autoritățile apelaseră, în fața porților întreprinderii s-au adunat zeci de muncitoare de la fabrica de cărămizi cerind celor care intenționau să reia munca să continue greva. „Una din participante — nota procurorul din Lugoj — a îndemnat în mod deschis pe muncitori la rezistență, spunând că soldații vor trage numai cu cartușe de manevră”⁷. Drept represalii, în noaptea de 24 spre 25 mai 160 de bărbați de încredere au fost arestați și închiși într-o pivniță a uzinei. A doua zi, ei urmau să fie trimiși sub escortă la curtea marțială. Aflând că reprezentanții lor vor fi duși la Timișoara pentru a fi judecați și condamnați, locuitorii orașului au hotărât organizarea unei acțiuni de întrerupere a circulației feroviare. La marginea orașului, pe linia ferată a fost răsturnat un vagon de linie îngustă iar câteva sute de femei și copii în frunte cu muncitoarea Pateșan Oprița, s-au postat în fața trenului, hotărâți să apere cu prețul vieții lor pe cei arestați.

Sesizate, autoritățile au deplasat la fața locului un tren cu jandarmi și militari. O mare parte a mulțimii a fost arestată și întemnițată la primărie.

Iată cum povestește acest episod o participantă la acțiune. „Am fost sute de femei și copii și am strigat să ni se elibereze conducătorii. Ne-am așezat pe șine, am făcut semne cu batistele și trenul s-a oprit pe cîmpul liber. Ce s-a întâmplat? Din tren au coborât jandarmi și militari și ne-au amenințat cu puștile să eliberăm linia. N-am avut ce face, a trebuit să ne retragem. Eu nu am fugit pentru că nu mă las gonită de jandarmi. La

⁶ *M.M.T.V.D.*, p. 181—183.

⁷ *Ibidem*, p. 153. Ca și în alte localități muncitoarele din Reșița au avut un rol important în desfășurarea multor acțiuni protestatare. Din cancelaria Ministerului de război a fost emisă chiar o circulară prin care se atrăgea atenția jandarmeriei și comandamentelor militare să-și îndrepte atenția asupra activității desfășurate de femeile muncitoare care constituia un element „tulburător” prin acțiunea lor de încurajare a muncitorilor la lupta grevistă (I. Cicală, *op. cit.*, p. 223).

jumătatea drumului le-au venit întărituri. Ne-au arestat și ne-au dus la primărie unde am stat toată noaptea⁴⁸.

Autoritățile n-au îndrăznit să efectueze transportarea greviștilor arestați în timpul nopții următoare, deoarece din informațiile primite rezulta că muncitorii erau hotărâți să organizeze un asalt asupra trenului. Într-o notă informativă întocmită pe baza unei declarații a unui muncitor se arăta „ziua autoritatea armatei este încă destul de puternică, dar la noapte dacă arestați vor fi transportați, nu va mai putea acționa în fața forței noastre superioare“. Astfel, transportarea a putut fi efectuată numai după ce forțele militare din localitate au fost întărite cu noi subunități. În legătură cu modul în care a decurs transportul greviștilor Ministerul de război era informat că... datorită măsurilor de securitate transportarea arestaților la Timișoara a avut loc nestingherit, iar aici, conform ordinului comandantului militar, au fost predați curții marțiale a diviziei. Trenul a fost însoțit de un pluton de armată⁴⁹.

Alertate de starea de spirit ce cuprinsese lucrătorii autoritățile locale au făcut apel forurilor superioare pentru întărirea forțelor militare locale în vederea treceri la aplicarea unor măsuri drastice. Comandantul militar făcea cunoscut cu acest prilej că ceea ce se petrece la Reșița „nu poate fi considerat drept grevă, ci o revoltă împotriva ordinii și liniștii de stat, precum și împotriva forțelor armate ale statului din care cauză solicit ordonarea stării de asediu pe întreg sectorul amintit⁵⁰“. Măsurile represive întreprinse nu au avut efectul scontat de autorități. Încă din ziua de 25 mai muncitorilor reșițeni li s-au alăturat metalurgiștii din Bocșa Romană, Bocșa Montană și Bocșa Vasiovei precum și minerii din Secul și Ocnele de Fier. De asemenea, autoritățile fuseseră informate că și minierii din Anina se pregăteau pentru organizarea unei greve de solidaritate.

Potrivit unor mărturii ale timpului numărul greviștilor atinsese în aceste zile cifra de 8 000 de persoane.⁵¹

Pentru a ieși din impas, autoritățile militare au trecut la arestarea și înmormântarea tuturor celor care refuzau să se prezinte la locurile de muncă. Despre modul în care s-a procedat ne stă mărturie raportul din 7 iunie întocmit și expediat de către generalul Hauser Ministrului de război. „Pe străzi și drumuri orice persoană a fost legitimată și ca urmare muncitorii cu legitimații vechi sau fără legitimații au fost arestați, din care cauză străzile au devenit pustii, și de aceea în cursul următoarelor două zile muncitorii au fost arestați de noi la domiciliu⁵²“.

În zilele de 1 și 2 iunie aparatul represiv local și-a extins raza de acțiune în zonele din jurul orașului. Toți locuitorii satelor din împrejurimi care lucrau la Reșița au fost aduși sub stare de arest și înmormântați. De asemenea, a fost pusă sub un sever control circulația tuturor persoanelor străine din localitate.

Sub presiunea acestor măsuri abuzive la 3 iunie muncitorii au reluat munca.

⁴⁸ E. Cimponieru, *op. cit.*, p. 32.

⁴⁹ I. Gall, în *Acta MN*, V, 1968, p. 301.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *M.M.T.V.D.*, p. 182.

⁵³ *Ibidem*.

Înăbușirea grevei a fost urmată de o serie de acțiuni represive: toți muncitorii considerați ca elemente instigatoare au fost înrolați în armată cei considerați inapți pentru serviciul militar precum și mai multe muncitoare au fost condamnate de instanțele de judecată la închisoare pe termene cuprinse între 3 săptămâni și 2 luni și la amenzi variind între 20—40 de coroane.

Dosarul cuprinzând documentele referitoare la grevă au fost trimise de către Ministrul de război la Președinția Consiliului de Miniștri precum și Ministrului de interne. În adresa anexată, autoritățile locale erau felicitate pentru „metodele” folosite, „a căror aplicare cu consecvență s-a soldat cu un rezultat perfect. Măsurile luate cu scopul de a pune capăt acestei mișcări greviste oferă un exemplu tipic pentru procedurile de urmat față de acțiunile muncitorești asemănătoare”¹⁴.

Cei 33 de muncitori arestați în cursul lunii aprilie au fost eliberați iar după 80 de zile de anchetă au fost trimiși acasă și cei 160 de bărbați de încredere arestați la 24 mai, deși comandantul militar al uzinei subliniase forurilor centrale că o noua acțiune asemănătoare nu va izbucni numai în cazul în care Tribunalul militar din Timișoara va proceda aspru împotriva instigatorilor.

În lunile care au urmat avîntul revoluționar s-a intensificat. El a atins punctul culminant la sfîrșitul lunii octombrie și începutul lunii noiembrie odată cu izbucnirea revoluției pe întreg cuprinsul Transilvaniei și Banatului.

Numeroasele acțiuni protestatare organizate de către masele largi de oameni ai muncii de la orașe și sate în anii primului război mondial au avut un rol important în diminuarea capacității de luptă a armatei austro-ungare, contribuind direct la destrămarea compromisului alcătuit dualiste.

VASILE DUDAȘ

DIE REVOLUTIONÄRE TÄTIGKEIT DES PROLETARIATS AUS RESITA IN DER ERSTEN HALFTE DES JAHRES 1918

(Zusammenfassung)

Der Verfasser stellt revolutionäre Aktionen, die vom Proletariat aus Resita am Ende des ersten Weltkrieges veranlasst und durchgeführt wurden, vor. Eine besondere Bedeutung hatte der Streik vom Monate Mai des Jahres 1918.

¹⁴ I. Gall, *op. cit.*, p. 302.

ÎNĂPTUIREA REFORMEI AGRARE DIN 1921 PE TERITORIUL COMUNITĂȚILOR DE AVERE ALE FOSTELOR REGIMENTE GRĂNICEREȘTI NR. 13 ȘI NR. 14 DIN SUD-VESTUL ROMÂNIEI

Situat în sud-vestul României județul Caraș-Severin înglobează o bună parte din Munții Banatului, fiind acoperit de întinse păduri seculare și mănoase pășuni. Tocmai de aceea, agricultura a fost de-a lungul vremurilor una dintre ocupațiile de bază ale locuitorilor acestui minunat crîmpei de țară. Ea și-a păstrat importanța și după prima conflagrație mondială, cînd în urma legiferării și aplicării reformei agrare din 1921 se vor produce noi și însemnate mutații la nivelul întregii economii agrare românești.

După primul război mondial Caraș-Severinul avea 463 362 locuitori, 316 956 fiind agricultori, adică 68,8% din totalul populației¹. Dintre agricultori aproximativ 45 000 dețineau proprietăți sub 5 iugăre cadastrale și, chiar mai mult, jumătate dintre ei aveau loturi mai mici de un iugăr, acestea fiind absolut insuficiente pentru asigurarea necesităților de trai².

Existența comunităților de avere a fostelor regimente grănicerești nr. 13 și 14 în sudul Banatului a complicat mai mult situația și raporturile agrare în această regiune. Aceste instituții au fost create la sfîrșitul veacului trecut, după ce prin dispozițiile imperiale din 19 august 1869 și 31 ianuarie 1870 a început acțiunea de desființare a confiniilor militare³. Ulterior au fost elaborate noi dispoziții menite să reglementeze trecerea de la regimul militar la cel civil. Dintre acestea cea mai importantă pentru confiniul militar bănățean a fost legea din 8 iunie 1871 referitoare la răscumpărarea drepturilor de servitute în zona respectivă⁴. Drepturile de servitute s-au stins conform legii, în schimb comunele grănicerești, implicit familiile de grăniceri, au primit în deplină proprietate comună jumătate din domeniul forestier asupra cărui își exercitaseră pînă la acea dată dreptul de servitute.

¹ M. Constantinesco, *L'evolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*, București, 1929, p. 3.

² E. Petrini, *Reforma agrară*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, București, 1929, p. 296.

³ Dr. Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de avere (Considerațiuni istorice și juridice)*, Caransebeș, 1941, p. 308; V. Zaberca, *Reforma agrară din 1921 și Comunitatea de avere din Caransebeș*, în *StComC*, IV, 1982, p. 264.

⁴ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Comunitatea de avere*, dos. 2/1921, f. 86; *Date de orientare asupra Comunității de avere a fostului regiment românobănățean Nr. 13 din Caransebeș*, 1924, p. 6 (în continuare: *Date de orientare...*).

Inițial partajul s-a efectuat între stat, ca proprietar al domeniului forestier și alpin, și Comunitatea regimentară, ca reprezentată a totalității drepturilor de servitute ce grevau domeniul respectiv. În cazul Comunității de avere din Caransebeș reprezentanța regimentară și-a menținut și după desființarea regimentului în cauză, în noiembrie 1872, atribuțiile privitoare la stabilirea modului utilizării pădurii ce i-a revenit, respectiv a împărțirii acestora între comune și familiile îndreptățite. În schimb, ea nu a uzat de dreptul de împărțire a averii, ci a administrat-o în indiviziune pînă la înființarea Comunității de avere⁵, fapt petrecut la 24 august 1879, cînd i-au fost aprobate statutele de funcționare.

Conform legilor care au stat la baza constituirii ei, Comunitatea de avere era o proprietate particulară exclusiv a descendenților familiilor grănicerești, care nu se putea împărți fără a diviza instituția în cauză. Din Comunitatea de avere au făcut parte 94 de comune situate în fostele plăși Caransebeș, Teregova, Orșova și Bozovici. Dar, în teritoriul Comunității existau și 4 localități negrănicerești: Ferdinand (azi Oțelu Roșu), Rusca Montană, Bigăr și Baia Nouă, așezări cu caracter industrial unde s-au făcut colonizări de muncitori străini, ceea ce va pune noi probleme celor însărcinați cu efectuarea reformei agrare în această regiune.

La data constituirii Comunității în satele grănicerești trăiau 9 500 familii, numărul acestora ajungînd pînă în anul 1922 la cca 31 000, cu un total de 130 000 de oameni⁶. Comunitatea de avere a primit de la reprezentanța regimentară un domeniu cu o suprafață de 251 919 iugăre, care mai tîrziu a crescut, prin diverse căi, la 253 000 iugăre. Domeniul respectiv era situat doar în raza a 71 de comune, celelalte beneficiind însă de proprietatea comună, avînd deci asigurate toate produsele silvice și accesorii din pădurile aflate în hotarele satelor vecine⁷. Dintre produsele accesorii cel mai important era pășunatul care — așa cum se arăta, în 1921, într-un raport al organelor conducătoare ale Comunității — constituia venitul principal al unei populații ce avea drept ocupație de bază creșterea vitelor⁸.

Statutele Comunității de avere a fostului regiment nr. 14 cu sediul în Biserica Albă au fost aprobate la 8 aprilie 1881 fiind aproape identice cu cele ale comunității grănicerești caransebeșene⁹. La sfîrșitul primului război mondial, în urma tratatelor de pace, din cele 56 comune ale Comunității de avere din Biserica Albă doar 22 au revenit țării noastre, ele aflîndu-se în Valea Dunării¹⁰. În septembrie 1920 Direcția centrală a pădurilor din Cluj a luat — în numele Ministerului Agriculturii — administrarea averii acestei comunități, cca 38 000 iugăre cadastrale situate în

⁵ Fil. Arh. Caransebeș, *fond cit.*, dos. 1/1925, f. 120.

⁶ *Date de orientare...*, p. 6. Fil. Arh. St. Caransebeș, *fond cit.*, dos. 1/1921, f. 87.

⁷ *Ibidem*, dos. 2/1921, f. 77 și 86.

⁸ *Raportul Comitetului Comunității de Avere a fostului Regiment conf. rom.-bănățean Nr. 13 adresat către adunarea generală a reprezentanței convocată pe 26 august 1921*, p. 20 (în continuare: *Raportul Comitetului Comunității...*).

⁹ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură și Litigiu Româno-Sîrb*, în *R.I.S.B.C.*, nr. 37—38 Noiembrie—Decembrie 1940, Timișoara, p. 653—654; Alex. Moisi, *Monografia Clisurii*, Oravița, 1938, p. 103.

¹⁰ P. Nemoianu, *Banatu-i fruncea*, Lugoj, 1929, p. 64.

întregime pe teritoriul românesc, gestiunea financiară fiind încredințată Direcțiunii silvice din Lugoj¹¹.

Ca urmare a sporirii populației și a numărului de vite în cursul anilor, Comunitatea de avere din Caransebeș nu mai reușea, prin deceniul II al secolului nostru, să acopere pe deplin necesitățile funciare ale familiilor care făceau parte din ea¹². Faptul a fost sesizat de legiuitorii reformei agrare din 1921 și aceasta explică controversele ivite în Cameră și Senat, încă din perioada discutării proiectului de lege, în legătură cu categoria în care trebuie inclusă Comunitatea. Unii deputați susțineau că, instituția ar fi persoană juridică morală publică, deci ar trebui expropriată, alții că ar fi vorba de o persoană juridică privată căruia nu i se pot expropria pădurile. În cele din urmă au avut câștig de cauză deputații care au susținut caracterul privat al Comunității de avere¹³. Astfel, legea prevedea, în articolul 6, că se expropriează în întregime toate proprietățile urbane aparținând persoanelor juridice prevăzute la articolul 7, printre care și Comunitatea de avere. Acestea i se expropria însă în întregime doar pământul cultivabil, pădurile numai în măsura în care suprafața lor întrecea limita fixată prin lege. Drept urmare Comunitatea de avere din Caransebeș va păstra aproape 200 000 iugăre declarate ca păduri comunale, ce au rămas mai departe ca avere comună indivizibilă¹⁴.

Pe teritoriul Comunității de avere din Caransebeș lucrările de expropriere au demarat în iunie 1922, după constituirea unei comisii județene ce-și avea sediul la Lugoj, care trebuia să rezolve operativ problema pășunatului. Contrar dispozițiilor legii dar la ordinul special al Ministerului Agriculturii, comisia menționată a analizat, în cursul lunilor iunie—iulie, cererile înaintate de 35 de comune grănicerești cu scopul de a obține în arendă forțată pășuni de la Comunitatea de avere¹⁵.

La 16 iunie 1922 comisia a decis să atribuie satului Prilipeț un teren din proprietatea comună a instituției foștilor grăniceri. Aceasta înaintează recurs considerînd hotărîrea contrară legii. Mai mult, reprezentanții ei susțineau că același teren a fost dat la 15 iunie în arendă provizorie comunei Bozovici, deși o parte din el era — în conformitate cu art. 27 al Legii agrare și cu regulamentul ei de aplicare — reținut pentru întregirea retribuției personalului silvic, iar cealaltă parte fusese dată în 1913 în folosință la două sate. Se aprecia, de asemenea, că împărțirea pământului

¹¹ Fil. Arh. St. Caransebeș, *Fond Tribunalul Caraș*, dos. 44/1934, f. 427. Cifrele nu concordă într-un tot, existînd în diverse surse unele diferențe care nu sînt însă semnificative. Astfel, se menționează 37.743 iugăre 816 stînjani (Arh. St. București, *fond Reforma agrară din 1921*, județul Caraș, dos. 178/1938—1939, f. 56); 37 939 iugăre (Dr. I. Jivan, *Situația din Clisură...*, nr. Ianuarie—Februarie, 1941, Timișoara, p. 124); alții se vorbește chiar de o suprafață cu aproape 1 000 iugăre mai mare, adică de 38 793 iugăre (*Situația generală administrativă, financiară, economică și culturală a județului Caraș pe anul 1934/1935*, p. 54). Avînd în vedere instituția care a furnizat datele din ultimul material pomenit — Prefectura — noi vom opera cu această ultimă cifră.

¹² Mite Măneanu, *Unele aspecte ale desfășurării reformei agrare din 1921 în partea de sud a Banatului*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 365.

¹³ S. Simu, *Comunitatea de avere și munca generației tinere*, Caransebeș, 1922, p. 33.

¹⁴ Fil. Arh. St. Caransebeș, *fond Comunitatea de avere*, dos. 3/1922, f. 1—2; *Gazeta oficială a Comisiei regionale de unificare Cluj*, nr. 35 din 13 august 1921, p. 1—2 și 5; *Monitorul oficial*, nr. 174 din 4 noiembrie 1921, p. 7370.

¹⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, *fond Comunitatea de avere*, dos. 2/1921, f. 239.

între comune și arendarea lui prin licitație erau probleme de administrare internă, care nu puteau fi modificate prin intervenții exterioare. De aceea, reprezentanții Comunității au solicitat menținerea stării de folosire existentă, dar cererea nu a fost luată în considerare¹⁶.

Comunitatea de avere a contestat și darea altor pășuni în arendă forțată unor comune, apelînd pentru aceasta și la prevederile statutului ei. Potrivit acestuia proprietatea se putea diviza numai în urma unei hotărîri adoptate de 2/3 din totalitatea colectivității, iar pe de altă parte dreptul la pășunat al membrilor comunității fusese totdeauna satisfăcut prin darea în folosință a tuturor terenurilor care în concordanță cu legile silvice și în sensul amenajărilor aprobate de guvern erau admise în acest scop. Ca urmare a contestațiilor Comisia județeană Lugoj s-a pronunțat doar în patru din cele 35 de cazuri favorabil cererilor de arendare forțată, dar și executarea acestor hotărîri a fost în cele din urmă suspendată¹⁷.

Comisia specială din Lugoj a funcționat pînă în august 1922 cînd s-au înființat noile organe însărcinate cu înfăptuirea reformei. Pentru teritoriul confiniului militar acestea erau comisiile de ocol Caransebeș, Teregova, Bozovici, Orșova și Comisia județeană pentru expropriere Caransebeș. În aceeași lună comisiile de ocol au decis efectuarea de exproprieri din proprietatea comunității caransebeșene în comunele Cornereva, Bogiltin, Domașnea, Pecenișca, Weidenthal și Wolfsberg. În general, comisiile de ocol Teregova, Orșova și Caransebeș au pronunțat hotărîri în defavoarea comunității, în schimb cea din Bozovici a declarat neexpropriabile terenurile solicitate de diferite comune, printre care Bănia, Bozovici, Borlovenii Vechi, Dalboșet, Girbovăt, Lăpușnic, Moceris, Pătaș, Pîrvova, Lăpușnicel, Sumița¹⁸.

Hotărîrile instanței din Bozovici au fost confirmate de Comisia județeană de expropriere și chiar de către Comitetul agrar secțiunea Transilvania, cum s-a întîmplat în cazul comunelor Bănia și Sopotul Nou, ale căror cereri de revizuire au fost respinse¹⁹. La 27 decembrie 1922 Comisia județeană Caransebeș a reformat hotărîrile celorlalte comisii de ocol scoțînd de sub expropriere 14 900 iugăre. Motivîndu-și decizia, comisia respectivă arată că a procedat conform prevederilor legale atît în ceea ce privește pășunile cît și pădurile. Comunitatea de avere din Caransebeș avea la acea dată cca 41 000 iugăre de pășune (5 000 provenite din transformarea pășunilor) de care beneficiau 31 000 de familii²⁰. Socotindu-se cota pentru fiecare cap de familie, în funcție de prevederile art. 27 al Legii din 30 iulie 1921, nu se întrecia limita peste care s-ar fi putut declara exproprieria. Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș prevedea posibilitatea exproprierii pentru pășune comunală a pămîntului de pășunat și finețe ce aparținea posesorilor pînă la limita necesară întreținerii contingentului de vite reclamat de cerințele locale ale țăranilor²¹. Regulamentul de aplicare al legii venea cu o precizare și anume că exproprieria se poate face pînă la limita ne-

¹⁶ *Ibidem*, f. 18.

¹⁷ *Ibidem*, f. 77.

¹⁸ *Ibidem*, dos. 1/1922, f. 1—14.

¹⁹ *Ibidem*, f. 18—19 și 25—26; dos. 2/1921, f. 241; dos. 2/1922, f. 6—14.

²⁰ *Ibidem*, dos. 3/1922, f. 1—2. Datele au fost obținute prin calcul.

²¹ *Gazeta oficială*..., p. 4—5.

cesară întreținerii contingentului de vite reclamat de cerințele locale ale persoanelor care de drept fac parte dintr-o comunitate de avere²². În felul acesta pășunile și fânețele Comunității de avere din Caransebeș, nu se expropriau ca pășuni comunale ci trebuiau să rămână numai la dispoziția urmașilor grănicerilor, ceilalți locuitori neavînd dreptul asupra lor, faptul fiind valabil — așa cum s-a arătat anterior — și pentru păduri.

Referitor la pășunatul alpin, problemă extrem de acută pe teritoriul Comunității de avere din Caransebeș, Comisia județeană a acționat uneori în sensul ajutorării acestei instituții defavorizînd țăranii negrăniceri. Organele județene își motivau hotărârile prin faptul că domeniul Comunității era situat într-o regiune unde terenul cultivabil era puțin, locuitorii întreținîndu-se prin creșterea vitelor spre deosebire de satele negrănicerești, situate în regiunile de șes sau colinare, cu pămînt cultivabil suficient și unde „agricultura constituia principalul izvor de cîștig”²³. Totodată, comisia ținea cont și de faptul că pe seama comunelor negrănicerești s-au expropriat pînă în 1924, părți întinse de pămînt cultivabil ori pășuni din diferite moșii particulare și chiar din pădurile statului. De exemplu, pentru completarea pășunilor comunale s-au făcut exproprieri din pădurile statului în mai multe comune din județ printre care Armeniș, Balint, Ilova, Svinița și Ezeriș²⁴. Cu ocazia unei ședințe a reprezentanților comunelor interesate în exproprierea pășunilor alpine, ținută tot în 1924, prefectul județului a afirmat, totuși, că la pășuni vor avea prioritate comunale negrănicerești, deoarece cele grănicerești sînt înzestrate de către Comunitatea de avere a fostul regiment nr. 13. Afirmția a provocat nemulțumiri în rîndurile descendenților foștilor grăniceri, fapt ce reiese din memoriul adresat de președintele Comunității de avere, Ilie Orzescu, Ministerului Agriculturii și Domeniilor și Comitetului agrar. Ilie Orzescu, considera că pînă la acea dată, Comisia județeană de expropriere procedase corect. Dar, modificarea ori nesocotirea hotărîrilor inițiale ar duce la ruinarea materială a populației din comunele grănicerești, deoarece pe seama acestor comune nu se va putea expropria nici în viitor, ca pînă atunci, pămînt cultivabil sau pășune alpină din lipsa totală de asemenea terenuri²⁵. Situația era valabilă nu numai pentru teritoriul pe care se întindea Comunitatea de avere din Caransebeș, ci pentru întreaga regiune sudică a Banatului.

O problemă dificilă era și înzestrarea anumitor sate cu păduri comunale, dificultatea izvorînd din inexistența unor asemenea terenuri în raza acelor localități. La aceasta se adăuga și faptul că organele de specialitate județene erau puse deseori în imposibilitate de a satisface doleanțele țăranilor privind exproprierea în folosul lor a unor terenuri împădurite, situate în pantă accentuată, care ar fi trebuit defrișate, ceea ce ar fi dus la degradarea solului. Desigur, obiecțiunile comisiei județene erau îndreptățite din acest punct de vedere, dar locuitorii unor comune ca Ogradea Nouă, Tisovița, Plavișevița erau constrînși să ceară asemenea terenuri din

²² *Monitorul oficial*, p. 73—74.

²³ Fil. Arh. St. Timișoara, fond *Consilieratul agricol al județului Caraș-Severin*, dos. 48/1923, f. 135.

²⁴ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 4/1935, f. 1, și dos. 142/1935, f. 116, 182 și 200.

²⁵ Fil. Arh. St. Timișoara, fond 562 — *Consilieratul agricol*, dos. 3/1923, f. 153.

lipsă celor corespunzătoare²⁶. În atare împrejurări se punea problema exproprierii de păduri situate în raza altor comune, ceea ce provoca nemulțumirea locuitorilor de aici.

La 25 decembrie 1922 comisia de ocol din Caransebeș a expropriat din proprietatea Comunității de avere din Caransebeș 1 000 iugăre în folosul satului Var și 1810 iugăre, tot de pădure, din hotarul acestui sat în favoarea comunelor vacine²⁷. De asemenea, țăranii din Ruieni utilizau pădurea din hotarul satului Turnu care depășea trebuințele locuitorilor de aici²⁸. Comunele Șumița, Iablașița, Jupalnic, Putna și Globu-Craiova cereau să fie înzestrate cu terenuri din raza localităților Topleț, Crușovăț, Eșelnița, Mehadia și Petnic²⁹. Totuși, cererile ce vizau constituirea pădurilor comunale în zona Comunităților de avere grănicerești erau puține, deoarece aceste instituții posedau păduri destul de întinse pentru a asigura necesitățile membrilor lor. Aceasta este și explicația faptului că în majoritatea cazurilor întâlnite cererile proveneau de la familiile ne-grănicerești și acestea vor primi pământ din pădurile statului. Astfel, pentru locuitorii din Borlovenii Vechi care nu făceau parte din Comunitate s-au expropriat terenuri care permiteau constituirea de loturi de 5 iugăre de cap de familie, iar pentru cei din Borlovenii Noi, crescători de vite și lemnari, loturi de 7 iugăre³⁰. Tot din pădurea statului s-au expropriat câteva iugăre pentru sătenii din Armeniș cu scopul lărgirii drumului ce ducea la pășunea comună situată pe muntele Țarcu. Drumul de acces era extrem de îngust, între 1—4 metri lățime, fapt ce făcea ca vitele țăranilor să încalceze de multe ori pădurea statului. Ținând seama de aceasta, Direcția tehnică a înștiințat Serviciul izlazurilor din cadrul Direcției aplicării reformei agrare că poate satisface cererea referitoare la drumul de trecere, care urma să fie lărgit la 20 de metri pe toată lungimea lui, dar cele 200 de iugăre cadastrale necesare acestei lucrări rămâneau pe mai departe în patrimoniul statului. Dar, indiferent de proprietarul terenului în cauză important este că de el beneficiau țăranii în scopul amintit mai sus³¹.

Privitor la exproprierile din județul Caraș-Severin se impun câteva considerații.

Conform decretului-lege numărul 3911, modificat prin decretul 2478/1920, averile fostelor regimente grănicerești românești erau scoase de sub expropriere, dar legea din 30 iulie 1921 prevedea exproprierea comunităților de avere de terenurile cultivabile (art. 7), urmînd ca pășunilor și pădurilor să li se aplice regimul de expropriere impus composeșoratorilor de avere. Comunității de avere din Caransebeș i s-au expropriat 37 744 iugăre, din care 36 194 iugăre de pădure, deși ea ar fi trebuit să fie — conform articolului 24 al Legii agrare referitor la pășune și articolului 32

²⁶ Mite Mănescu, *op. cit.*, p. 367.

²⁷ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Comunitatea de avere*, dos. 3/1922, f. 177.

²⁸ *Ibidem*, dos. 2/1922, f. 1; vezi și V. Zaberca, *op. cit.*, p. 268.

²⁹ Mite Mănescu, *op. cit.*, p. 336.

³⁰ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Comisia județeană pentru reforma agrară*, dos. 21, f. 3.

³¹ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921, jud. Severin*, dos. 195/1931, f. 264—270.

privitor la pădure — complet scutită de expropriere, deoarece copărtașii stăpîneau cote sub limitele care permiteau exproprierea³².

În virtutea prevederilor legale Comunității de avere din Biserica Albă i s-au expropriat, ca persoană juridică cu sediul în străinătate, fără a se ține cont că era proprietatea comună a familiilor grănicerești, 37 743 iugăre, din care peste 36 000 iugăre pădure³³. Exproprierea va rămîne definitivă, cererea de revizuire fiind respinsă prin hotărîrea Comitetului agrar din 4 septembrie 1924³⁴. Pentru cele circa 38 000 iugăre expropriate s-a stabilit prețul de 9 262 150 lei rente cu cuponul din 1922. În privința valorii terenului și a lemnului aflat pe el, comisia județeană a dispus ca prețul de expropriere să fie 300 lei iugărul cadastral, 150 lei solul forestier și tot 1500 lei valoarea materialului lemnos aflat pe un iugăre de teren³⁵.

Guvernul iugoslav a intervenit pentru apărarea intereselor locuitorilor aflați în cele 36 sate din Iugoslavia, dar care au făcut parte și ele din Comunitatea de avere a fostului regiment confinar nr. 14. Un prim pas în soluționarea litigiului s-a făcut în 11 martie 1933, odată cu încheierea acordului dintre Iugoslavia și România. Conform înțelegerii (art. 1) statul iugoslav renunța la pretenția restituirii bunurilor ce au fost expropriate, dar avea dreptul (art. 3) să primească un alt preț de expropriere, ce urma să fie fixat ulterior. Tocmai de aceea, Comunitatea de avere cu sediul la Biserica Albă a introdus, la 16 iunie 1934, acțiune silită contra statului român la Tribunalul Caraș (Oravița). După mai multe întruniri, marcate de contradicții, Tribunalul Caraș a dat o sentință prin care obliga statul român la plata sumei de 160 816 515 lei pe seama Comunității de avere a fostului regiment nr. 14³⁶. În urma apelului înaintat de ambele părți cauza a ajuns la Curtea de apel din Timișoara, care a scos din vigoare sentința Tribunalului Caraș fixînd ca preț total de expropriere suma de 111 983 000 lei³⁷. Astfel prețul iugărului expropriat a ajuns la 3 028 lei (valoarea solului și a materialului lemnos), ceea ce a produs nedumeriri și chiar nemulțumiri³⁸. Este adevărat însă că statul român urma să suporte diferența de la prețul inițial la 3 028 lei, fără ca aceasta să aibe efect asupra împrumuturilor. La calcularea debitelor însă nu s-a ținut cont de sarcinile ce reveneau statului român, ele fiind transferate asupra comunelor care s-au văzut în imposibilitate să-și achite datoriile. Tocmai de aceea, în 1939 o serie de sate din Valea Dunării au

³² D. Sandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1975, p. 128.

³³ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 178/1938—1939, f. 56; Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Tribunalul Caraș*, dos. 44/1934, f. 427.

³⁴ Alex. Moisi, *op. cit.*, p. 106; Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 66/1931—1934, f. 32—33 și dos. 178/1938—1939, f. 56.

³⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Tribunalul Caraș*, dos. 44/1934, f. 427; Alex. Moisi, *op. cit.*, p. 111.

³⁶ Dr. I. Jivan, *Situația din Clisură...*, nr. Ianuarie—Aprilie 1941, p. 124—125.

³⁷ Alex. Moisi, *op. cit.*, p. 111. După alte surse prețul de expropriere a fost 101 532 855 lei (cf. Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Tribunalul Caraș*, dos. 44/1934, f. 427).

³⁸ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 178/1938—1939, f. 56.

făcut apel contra sumelor prea mari cu care au fost debitate, organele financiare fiind constrinse să intervină pentru a le da dreptate³⁹.

Printr-o nouă convenție încheiată la 28 aprilie 1936 s-a stabilit ca o cotă de 22,38% din prețul legal de exproprierie să fie predată grupului grăniceresc din România, respectiv unui număr de 22 sate⁴⁰.

Deși exproprierea Comunității de avere din Biserica Albă s-a făcut în 1923 predarea în folosință, ca etapă intermediară spre deplina împroprietărire, s-a amînat extrem de mult, circa 10 ani. Astfel, doar prin 1933—1934 s-au predat cele 13 788 iugăre expropriate în raza ocolului silvic Moldova Nouă pentru constituirea de păduri și pășuni comunale⁴¹ și asemenea situații s-au înregistrat și în alte părți unde s-au făcut exproprieri, cazul localității Svinița⁴².

Analizînd cum s-a făcut exproprierea, se poate conchide că operațiunea în cauză s-a tărăgănat ani în șir, problema nefiind pe deplin rezolvată pînă în preajma celei de-a doua conflagrații mondiale. În anumite cazuri, chiar dacă s-a efectuat exproprierea suprafețele rezultate au fost mai mici decît cele prevăzute de lege. La acestea au contribuit diverși factori, dar în primul rînd manevrele marilor proprietari din județ, care la fel ca și în alte părți ale țării, apelînd la fel și fel de pretexte, de excepții prevăzute de legiuitori, au reușit să păstreze suprafețe mai mari decît aveau dreptul. Faptul a avut repercusiuni și asupra împroprietăririi, un anumit număr de țărani neprimind cota de pămînt la care aveau dreptul conform legii.

Acțiunea de împroprietărire a țăranilor caraș-severieni și a comunelor din zonă a cunoscut un ritm extrem de lent, fapt sesizat și de organele centrale din București. Încă în august 1923 Ministerul Agriculturii și Domeniilor atrăgea atenția Consilieratului agricol al județului Caraș-Severin asupra întîrzierii lucrărilor de împroprietărire: „Constatăm cu regret că deși vi s-au dat la timp în scris și verbal ordinele cuvenite pentru activitatea lucrărilor de împroprietărire, totuși în județul dumneavoastră, lucrările merg foarte încet”⁴³. Consilieratul agricol al județului a recunoscut necesitatea urgentării dării în stăpînire a terenurilor, pentru a evita nemulțumirile care se iveau din cauza întîrzierilor⁴⁴.

Dar, lipsa pămînturilor a determinat țărănimea să ocupe ilegal anumite terenuri, fenomen petrecut încă înainte de legiferarea reformei agrare, și mai ales în teritoriul Comunităților de avere a fostelor regimente confinare nr. 13 și 14, unde are și o motivație de ordin istoric. Vechile legi de organizare și funcționare a regimentelor confinare, ca de pildă, cea din 7 mai 1850, prevedea — în scopul înmulțirii familiilor grănicerești așezate ulterior într-o comună —, că pășunile folosite de o localitate constituiau proprietatea acesteia. Deci, localitățile în cauză erau în măsură să fixeze și să atribuie locurile de casă, terenul pentru grădini,

³⁹ *Ibidem*, f. 1—10 și 34.

⁴⁰ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond Tribunalul Caraș, dos. 44/1934, f. 427.

⁴¹ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 178/1938, f. 26—27.

⁴² *Ibidem*, dos. 142/1935, f. 116.

⁴³ Fil. Arh. St. Timișoara, fond *Consilieratul agricol al județului Caraș-Severin*, dos. 1/1923, p. 89.

⁴⁴ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Comisia jud. pentru reforma agrară*, dos. 21, f. 62.

curți etc. Este adevărat însă că patenta imperială din 19 aprilie 1862 preciza că dreptul localității de a vinde ori a dona terenuri se putea exercita numai fără a leza trebuința de pășune a locuitorilor⁴⁵. Cu toate acestea ocupări de terenuri s-au făcut în continuare, ele extinzându-se chiar la păduri, practică pe care o înregistrăm și după emiterea legii din 1921. Faptul este valabil pentru întregul județ Caraș-Severin și pentru întreaga perioadă interbelică. Spre exemplu, în 1931 circa 60 de locuitori din satul Moldovița au ocupat un teren pe care îl avuseră în arendă forțată, dar care cu ocazia împrumietării fusese retrocedat uzinelor din Reșița⁴⁶. O situație asemănătoare exista și în comuna Coronini, unde țărani au ocupat ilegal porțiuni din pădurea comunală destinată transformării în izlaz comunal⁴⁷. În aceeași comună un cetățean, invalid de război, a ocupat încă în 1918 circa 5 iugăre din pădurea statului, pe care le-a folosit neîntrerupt timp de 19 ani. Dar, în decembrie 1937 Casa autonomă a pădurilor statului înștiința organele județene că cererea locuitorului din Coronini de a fi împrumietărit pe cele 5 iugăre „nu i se putea satisface, ocupațiunile samavolnice urmînd să fie sancționate”⁴⁸.

Au existat împrejurări cînd chiar, împrumietărirea nu s-a realizat pe teren pentru că loturile celor îndreptățiți au fost ocupate de alți țărani. Locuitorii din Liubcova au intrat în posesia loturilor doar la mijlocul anului 1934, după ce au fost îndepărtați cu forța ocupanții din Sichevița⁴⁹.

Prin anii 1938—1940 în teritoriul Comunității de avere din Caransebeș, doar în raza Ocolului silvic Bozovici s-au ocupat ilegal de către sătenii din Bozovici, Dalboșeț, Gîrbovăț, Lăpușnic, Putna, Ravensca, Sopotu Vechi și Sopotu Nou 728 iugăre. Pentru soluționarea problemei ocupațiilor ilegale de terenuri de la Comunitatea de avere din Caransebeș s-au deschis numai la Judecătoria Bozovici 316 procese⁵⁰. În general, după dezbateri se identificau la fața locului terenurile ocupate, Comunitatea optînd pentru una din următoarele soluții: vînzarea terenurilor persoanelor care le-au ocupat ori arendarea lor pe un singur an⁵¹.

Situația se prezenta astfel în cazul Comunității de avere din Biserica Albă, care după primul război mondial n-a mai putut să-și reunească toate cele 56 de comune, 34 dintre ele găsindu-se în Iugoslavia, la fel ca și sediul instituției în cauză. Bazîndu-se însă pe vechile drepturi grănicerești⁵², sătenii din cele 22 localități rurale aflate pe teritoriul românesc, în județul Caraș-Severin, au continuat să ocupe anumite porțiuni de pădure pentru diverse scopuri, chiar și după exproprierea suprafețe-

⁴⁵ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură...*, Nr. Ianuarie—Aprilie, 1941, p. 119.

⁴⁶ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Parchetul Tribunalului Caraș*, dos. 40/1931, f. 7.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 43.

⁴⁸ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921, jud. Severin*, dos. 362/1935—1938, f. 81.

⁴⁹ *Ibidem*, dos. 324/1934—1936, f. 20.

⁵⁰ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură...*, Nr. Ianuarie—Aprilie, 1941, p. 120—121. Cifra nu surprinde dacă avem în vedere că în 1924 numărul acestor procese a fost, la nivelul întregului județ, de 230 (Cf. *Raport asupra situațiunii...*, p. 130).

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² A se vedea Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921, jud. Caraș*, dos. 66/1931—1934, f. 32—33. Drepturile erau asemănătoare cu cele valabile pentru Comunitatea de avere din Caransebeș, prezentate anterior.

lor împădurite ce aparținuseră Comunității de avere din Biserica Albă. Evident că în noua situație juridică și politică ocupațiile deveneau ilegale, cu atât mai mult cu cât nu mai exista nici comunitatea de avere a fostului regiment nr. 14, care să-și administreze proprietatea după legi acordate special de stat pentru ea, legi ce-i permiteau să decidă asupra modului cum urma să fie utilizată fiecare suprafață de pădure de către comune ori de familiile grănicerești îndreptățite. Aceasta a constituit sursa a numeroase nemulțumiri și confruntări în perioada când noul proprietar, statul român, a încercat să intre în posesia terenurilor ocupate de descendenții foștilor grăniceri. Referindu-se la aceasta, unul dintre cunoscătorii problemei, dr. Iosif Jivan, scria în 1914: „Împrejurarea că lichidarea părții românești din Comunitatea de avere a Regimentului grăniceresc nr. 14 și legalizarea ocupațiunilor atât de necesare pentru rotunjirea minimului de trai al populației considerabil sporite a acestui ținut, făcute în pădurile foste în stăpînirea acestei Comunități de avere, a întârziat, a mai îngreuiat integrarea ei în statul românesc. În epoca noastră de energică consolidare a Unirii de la 1918, soluționarea grabnică și definitivă a acestor probleme nu mai trebuie să fie târăgănată”⁵³. Dar, în 1945 când s-a trecut la înfăptuirea noii reforme agrare, persista încă aceeași stare de lucruri ca cea descrisă de Iosif Jivan.

Unele comune caraș-severinene au fost împrăștiate cu terenuri expropriate de la Comunitatea de avere a fostului regiment nr. 14, dar împrăștierea s-a făcut cu dificultate, în acest sens fiind ilustrativ exemplul localității Pojejena de Jos.

Încă în 1923 comisia de ocol a expropriat întreaga pădure a Comunității de Avere din Biserica Albă, deci și cea aflată în Pojejena de Jos, în favoarea statului român⁵⁴. Cele 125 de persoane incluse pe tabloul îndreptățiților au stăruit ca la împrăștierea individuală să li se acorde terenurile ocupate și utilizate de ei înainte exproprierii, conform drepturilor pe care le avuseră ca descendenții ai grănicerilor de odinioară. Dar, comisia de ocol Oravița, pentru împrăștiere, le-a nesocotit cererea împrăștiind, în schimb, pe terenurile ocupate de săteni — circa 2 488 iugăre — comuna respectivă și câteva instituții. Astfel, s-a acordat pământ pentru întregirea sesiilor parohiale și cantonale, pentru lotul zootehnic, școlar și ocolul silvic, pentru întregirea pășunii comunale, ori înființarea pădurii comunale. Totodată, s-au atribuit 662 iugăre pădure localității Pojejena de Sus și 389 iugăre satului Moldovița, iarăși din porțiunile ocupate de sătenii din Pojejena de Jos⁵⁵.

Pînă la împrăștierea deplină pădurile expropriate au intrat în administrarea Casei autonome a pădurilor statului, care a cerut ocoalelor silvice din zona de sud a Banatului să deschidă acțiune juridică împotriva a 68 de persoane din Pojejena de Jos pentru faptul că au ocupat ilegal anumite terenuri, comițînd, cu alte cuvinte, delictе prevăzute de codul silvic. În urma proceselor 64 săteni au fost găsiți vinovați și constrînși să plătească despăgubiri în valoare de 440 000 lei. Cei condamnați, împreună

⁵³ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură...*, Nr. Ianuarie—Aprilie, 1941, p. 132.

⁵⁴ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921, jud. Caraș*, dos. 178/1938—1939, f. 56.

⁵⁵ Dr. Jivan I., *Situația din Clisură...*, Nr. 37—38, noiembrie—decembrie 1940, p. 655—656.

cu țăranii din Sichevița, au adresat, în mai 1932, o petiție regelui, cerînd din nou să li se acorde sub formă de împrumut ori arendă terenurile ocupate, sau să li se vîndă. Deși s-a dispus sistarea tuturor proceselor și soluționarea pe cale tranzacțională a problemei ocupațiilor, nu s-a făcut nimic în acest sens, așa cum dovedește o nouă petiție redactată în 1935⁵⁶. Chiar mai mult, în decembrie 1933, respectiv martie 1934, organele silvice au procedat la darea în primire, în favoarea comunei Pojejena de Sus, a terenurilor dorite cu ardoare și încă ocupate de cei din Pojejena de Jos⁵⁷. În compensație această localitate a primit pentru pădure și izlaz, în afară de ceea ce deja avea primit, tot din proprietatea Comunității de avere din Biserica Albă, 970 iugăre dar altele decît cele solicitate⁵⁸. În ciuda unor încercări reale ale autorităților nu s-au produs modificări în anii următori, nesoluționîndu-se pe deplin doleanțele firești ale sătenilor din Pojejena de Jos.

Situații asemănătoare s-au înregistrat și în alte comune, ca de pildă la Naidăș⁵⁹ ori Moldova Veche. Din cele 911 iugăre pe care le avusesese această ultimă localitate de la Comunitatea din Biserica Albă, 315 iugăre au fost atribuite de la început comunelor vecine, suprafața sporind ulterior, ceea ce a făcut ca 80 de familii să nu fie împrumutate încă în noiembrie 1931⁶⁰.

Pînă în decembrie 1933 s-au soluționat favorabil cererile depuse de 24 localități pentru schimbarea ori completarea pășunilor comunale, încă cîteva aflîndu-se în studiu. În schimb cererile altor șase comune au fost respinse ca nefondate, întrucît erau în contradicție cu dispozițiile legii pentru completarea pășunilor comunale constituite din păduri, publicată în „Monitorul oficial” nr. 97/1933⁶¹.

Pentru a ne face o imagine de ansamblu precizăm că pînă în martie 1939 în raza Ocolului silvic din Moldova Nouă au fost împrumutate 19 localități, acestea primind pămînt din proprietatea Comunității de avere din Biserica Albă⁶². Ele au primit în total 9 320 iugăre din care 6 845 iugăre pădure și 2 475 iugăre pășune⁶³. Analizînd împrumutarea pe teritoriul fostei Comunități de avere din Biserica Albă, Alex. Moisi apreciază că din proprietatea instituției în cauză s-au dat comunelor 22 942 iugăre, rămînînd ca rezervă de stat încă circa 140 000 iugăre⁶⁴.

În urma exproprierilor și împrumutărilor proprietatea funciară a înregistrat transformări structurale însemnate pe teritoriul comunităților de avere din Caransebeș și Biserica Albă, în sensul că o bună parte a pămînturilor acestor instituții a trecut de la ele în proprietatea comunelor ori a țăranilor îndreptățiți. Comunității de avere din Caransebeș i-au fost expropriate 37 744 iugăre, care au fost atribuite unui număr de 29 de

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 657.

⁵⁸ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 78/1938—1939, f. 25.

⁵⁹ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură...*, Nr. noiembrie—decembrie 1940, p. 660—661.

⁶⁰ Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921*, jud. Caraș, dos. 66/1931—1934, f. 247—248.

⁶¹ *Idem*, jud. Severin, dos. 324/1934—1936, f. 10.

⁶² *Idem*, jud. Caraș, dos. 178/1938—1939, f. 25.

⁶³ *Ibidem*; Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Tribunalul Caraș*, dos. 44/1934, f. 427.

⁶⁴ Alex. Moisi, *op. cit.*, p. 108.

comune sub formă de pășuni și păduri⁶⁵. Raportînd însă această cifră la suprafața domeniului înainte de expropriere — 253 000 iugăre, la numărul comunelor situate pe domeniu — 94 și la totalul familiilor — 31 000, desigur că cele 37 744 iugăre reprezentau puțin iar instituția în cauză a fost, totuși, în mică măsură afectată de aplicarea reformei agrare. O suprafață asemănătoare, 38 000 iugăre, i-a fost expropriată și fostei comunități grănicerești din Biserica Albă. Unii autori apreciau că prin expropriere comunele grănicerești au fost lezate „în drepturile lor cîștigate și în interesele lor agricole și economice”⁶⁶. Dar cei ce făceau asemenea afirmații nu țineau seama că tot datorită aplicării reformei agrare pe teritoriul Comunității de avere din Biserica Albă au fost înzestrate cu pășuni și păduri destule comune negrănicerești, a căror situație s-a îmbunătățit considerabil față de cea avută înainte de 1921⁶⁷.

Dar, țăranii de pe teritoriul comunităților de avere a fostelor regiamente confinare nr. 13 și 14, aidoma celor din întreaga țară, nu se puteau declara în totalitate mulțumiți de rezultatele reformei agrare, mai ales că nu li s-a asigurat prin împroprietărire independența economică pe care o doriseră cu atîta ardoare. Datele păstrate în arhive ori cele furnizate de lucrările unor specialiști ai problemei agrare românești interbelice ilustrează că simpla împroprietărire cu un lot de pămînt, fără înzestrarea gospodăriilor țărănești cu inventar agricol și credite, fără stabilirea unei concordante juste între prețurile produselor industriale și agricole, nu putea asigura prosperitatea locuitorilor rurali⁶⁸. Deși a contribuit, neîndoielnic, la dezvoltarea economiei agrare, reforma din 1921 nu s-a soldat cu rezultatele dorite de țăranii și tocmai de aceea, problema agrară va fi repusă în discuție, pe fondul amplificării nemulțumirilor țărănești, chiar înainte de izbucnirea celui de-al doilea război mondial.

După cum bine se știe, încă din perioada interbelică Partidul Comunist Român a remarcat caracterul limitat al reformei agrare din 1921 militînd pentru soluționarea democratică și integrală a problemei agrare din România. Dar acest lucru a fost posibil doar după 23 August 1944 cînd, în condițiile prielnice create de Revoluția de eliberare socială și națională antifascistă și antiimperialistă, s-a elaborat și publicat — în martie 1945 — o altă lege de reformă agrară, care a deschis agriculturii naționale noi orizonturi. După încheierea procesului de cooperativizare, în aprilie 1962, ca urmare a organizării agriculturii pe baze socialiste s-au produs mutații profunde în structura social-economică a satelor caraș-severinene, în general a satelor românești, reflectate de modernizarea tehnică și producția agricolă, de ridicarea bunăstării materiale și spirituale a țăranilor. Făurirea noii societăți în țara noastră, organizarea

⁶⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond *Comunitatea de avere*, dos. 1/1922—1927, f. 114 și 406—409.

⁶⁶ Dr. Iosif Jivan, *Situația din Clisură...*, Nr. Ianuarie—Aprilie, 1941, Timișoara, p. 127.

⁶⁷ Documentele de arhivă ilustrează această schimbare (Cf. Arh. St. București, fond *Reforma agrară din 1921, jud. Caraș*, dos. 178/1938, f. 26.)

⁶⁸ Ioan Saizu, *Politica economică a României între 1922—1928*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1981, p. 29—83; Gr. Filipescu, *Tragedia vieții noastre politice*, București, 1930, p. 3; D. Sandru și Gh. Florescu, *Inventarul agricol din România între cele două războaie mondiale în Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”*, Iași, an VIII (1971), p. 350 și urm.; C. Garoflid, *Regimul agrar în România*, în *Enciclopedia României*, vol. I, p. 585.

socialistă a agriculturii, au schimbat radical și viața satelor, a țăranimii, i-au deschis căile pentru participarea activă, în alianță cu clasa muncitoare, la conducerea destinelor țării, pentru a trăi o viață demnă, liberă și fericită.

VASILE M. ZABERCA

DIE AGRARREFORM VON 1921 AUF DEM GEBIETE DER VERMÖGENSGEMEINSCHAFT DER GEWESENEN REGIMENTE NR. 13 UND 14 AUS DEM S—W RUMÄNIENS

(Ausführung)

Der Verfasser behandelt die Durchführungsweise der Agrarreform aus dem Jahre 1921 auf dem Gebiet der Vermögensgemeinschaft der gewesenen Regimente nr. 13 und 14 mit dem Sitze in Caransebeș.

Ebenfalls sind die Verträge vorgestellt die zwischen dem rumänischen und dem jugoslawischen Staat geschlossen wurden und die sich auf die Enteignung der Vermögensgemeinschaft des gewesenen Regimentes nr. 14, mit dem Sitze in Biserica Albă (Weisskirche), heute in der S. F. R. Jugoslawien, beziehen.

Infolge des Friedensverträge die am Ende des ersten Weltkrieges geschlossen wurden, nur 22 von dem 56 Gemeinden der Vermögensgemeinschaft wurden in den Grenzen des rumänischen Staates eingeschlossen. Diese Gemeinden befanden sich im Donautal.

Infolge der gesetzlichen Stipulationen wurden der Vermögensgemeinschaft von Weisskirchen 38 000 und der von Caransebeș 37 744 Joch Wald enteignet.

Die Durchführung der Reform auf dem Gebiete der Grenzgemeinden, unterscheidete sich einigermaßen von anderen Gegenden Rumäniens. Dies, Dank des speziellen Charakters dieser Institution (Aspekt der die Stipulationen das Gesetzes über die Agrarreform, betreffend die Vermögensgemeinschaften unterstrichen wurde), aber auch wegen der Gebirgsgegend in der sich die genannten Gemeinden, befanden dessen Folge die intensivere Entwicklung der Viehzucht in vergleich zum Ackerbau war.

Eben darum wurden die Bauern, in dem vom Verfasser studierten Gebiet mit Weideplätze und nicht mit Ackerboden zu Eigentümer gemacht.

O REVISTĂ SATIRICĂ DE ACUM O JUMĂTATE DE VEAC „URZICA“ DIN ORAVIȚA

Centru al spiritualității românești de pe frumoasa vale a Carașului, așezat într-o bogată vatră folclorică, Oravița s-a afirmat de timpuriu pe tărîm publicistic. Începînd cu anul 1868, cînd aici va apare prima tipografie, pînă în perioada interbelică, activitatea publicistică s-a dezvoltat în mod intens, de sub teascurile celor cinci tipografii ieșind peste 40 de ziare și reviste¹. Este adevărat că majoritatea dintre acestea au avut o apariție efemeră, o orientare eterogenă, de adeziune la unul ori la altul dintre partidele politice ale claselor dominante din acea vreme².

Pe de altă parte, nu putem trece cu vederea faptul că tradiția presei orăvițene se întemeiază pe meritele de pionierat în presa românească a unui Paul Iorgovici, care împreună cu Ioan Piuariu-Molnar a încercat în anul 1849 să editeze la Viena prima gazeta țărănească pentru propagarea ideilor de libertate națională și socială, a unui Nicolae Tincu-Velia, care prieten fiind cu George Barițiu, a colaborat la „Gazeta Transilvaniei“, „Foaie pentru minte, inimă și literatură“ și „Telegraful român“, a unui Gruia Liuba-Murgu din Maidan (Brădisoru de Jos), colaborator intim a lui Vincențiu Babeș la „Albina“ ce apărea la Viena, apoi a unor Simeon Manguica și Ilie Trăilă, colaboratori la „Familia“ eruditului Iosif Vulcan³.

Din noianul de publicații, apărute între cele două războaie mondiale, ne oprim asupra revistei „Urzica“ de la a cărei apariție se va împlini curînd o jumătate de veac⁴. Această revistă urmărea de fapt să continue o mai veche tradiție a presei literar-umoristice din Oravița, reprezentată prin periodicul „Gura lumii“ editat de Mihai Velceleanu între anii 1927—1929 și „Vasiova“ (1929—1930), revistă redactată de poetul dialectal Petre E. Oance (Redacția și administrația: Unde dă Dumnezeu, deocamdată Oravița, str. Principală 55)⁵.

Dincolo de caracterul efemer al apariției sale, revista satirică orăvițeanu „Urzica“, apărută în anul 1936 din inițiativa a doi dascăli cărășeni de la liceul „General Ion Dragalina“, poetul Mihai Novac și publicistul Vasile Vărădeanu (acesta din urmă un caricaturist de reală înzestrare și

¹ Ion Crișan, *Teatrul din Oravița*, Reșița, 1968, p. 30.

² Gheorghe Jurma, *Presa și viața literară în Caraș-Severin*, Reșița, 1978, p. 10.

³ Ilie Uzum, *Considerații privind istoria culturii din județul Caraș-Severin*, manuscris.

⁴ *Vezi Urzica*, I (Oravița), nr. 1 din 1 aprilie 1936.

⁵ Gheorghe Jurma, *op. cit.*, p. 39.

forță de expresie), a avut obiective clare, vizînd tare umane menite unei panoplii „sui generis“. Căci tot ceea ce au creat ei peren și durabil pe tărîmul poeziei, muzicii, picturii și scrisului a stat sub semnul unui umanism al viitorului, a acelui MÎINE, cum se exprima redactorul Mihai Novac⁶. Descindeau, unul din lumea aspră a minerilor, celălalt din lumea satului, și aduceau cu ei în climatul de efervescență spirituală a Oraviței de după marea Unire de la 1918 un suflu tînăr, proaspăt, înnoitor, stimulator de energii. Activitatea lor publicistică în patriarhală Oravița interbelică, dar și cea desfășurată în cenecluri, cercuri muzicale și teatrale⁷ a încins spiritele conservatoare, rutiniere, obișnuite cu un ritm de viață redus, doar la balurile și petrecerile ocazionale — prilejuri de fast snob și de interminabile ecouri perpetuate pînă la următorul eveniment bahic.

Ce au vrut de fapt cei doi distinși profesori orăvițeni tipărind „Urzica“? Să cîştige platforme sociale? Să se chivernisească? Nici una, nici alta. I-au intrigat moravurile mic-burgeze, goana după căpătuială, snobismul unor funcționari cu ifose de intelectuali, jecmănirea celor săraci, într-un cuvînt tot ceea ce urîțește ființa umană, ceea ce îi determină conduita morală⁸. În această privință, cum observă unul dintre cercetătorii avizați ai presei cărășene, „Urzica“, fără să atingă o cotă artistică prea ridicată, a avut totuși „o atitudine mai clară“⁹.

Într-un articol replică, intitulat „Cum a fost primită Urzica“, redactorul responsabil, Mihai Novac, arăta: „Ne-am dat seama de la început cînd am conceput „Urzica“, relativ în forma ei de astăzi, că acest gen e potrivit firii bănațeanului. Ce mai mulți ne înțeleg și ne înțeleg mai cu seamă aceia cărora le place să spună adevărul fără reticiență... Nu înțelegem să adoptăm punctul de vedere al spiritelor strîmte, al semidoctilor, al lipsiților de curaj, cari totuși s-au cocoțat la locuri de conducere pe cari nu le merită“. Dar, relevă mai departe redactorul, „ceea ce ne bucură e faptul că sîntem înțeleși de oameni simpli, de oameni fără pretenție. Sprîjinul moral al acestora îl cerem. Pe ceilalți, fără milă, la stîlpul infamiei“¹⁰.

Din această declarație — program, privind ecoul imediat al apariției „Urzicii“, reiese limpede caracterul democratic, popular și dorința redactorilor de-a sluji interesele maselor. Foiletonul dramatic „Oravița-n revistă“, de exemplu, inspirat din realitatea locală și tratat în linie clasică românească, prilejuia autorilor o interesantă frescă socială, satirizîndu-se năravuri potrivnice conviețuirii în societate, tipurile simbolice fiind o pledoarie pentru o etică sănătoasă¹¹.

De altfel, într-o cronică intitulată „Gazetă umoristică în Oravița, glumă ori birfeală“, apărută în ziarul „Românul“, autorul, I. Livait, sublinia ferm necesitatea unei astfel de reviste pentru a înfiera racilele societății din acea vreme, societate „grăbită să se civilizeze după bontonul modern

⁶ Mihai Novac, *Tremurări de suflet*, în *Generația de mîine*, (Oravița), I, nr. 1 din decembrie 1936, p. 3.

⁷ Gheorghe Luca, *Mihai Novac — un fiu de seamă al Oraviței*, comunicare prezentată la simpozionul Valea Carașului — vatră de cultură românească, Oravița, 1985.

⁸ *Urzica*, I (Oravița), nr. 1 din 1 aprilie 1936.

⁹ Gheorghe Jurma, *op. cit.*, p. 72.

¹⁰ *Urzica*, I (Oravița), nr. 5 din 3 mai 1936.

¹¹ *Ibidem*, nr. 2 din 12 aprilie 1936.

al Bucureștiului parisianizat, cu deputații cari glăsuiesc, cu numărul mare de poeți sentimentali, toți genii viitoare, cu reprezentanți ai vieții politice cari la tot pasul se poticnesc de unele gesturi învățate la carul cu boi, cu umanitariștii, naționaliștii... ar da cele mai prețioase figuri de comedie¹². Sau cum se exprima mai plastic umoristul Ion Gorun, contemporanul redactorilor noștri, referindu-se la acea societate în care „vezi că toate merg alandala spre o prăpastie” iar pentru redresarea acesteia „trebuie bici de foc... condei muiat în catran și pucioasă, să ardă, să frigă... să le dai la cap fără milă”¹³. Răsfoind „Urzica”, se pare că cei doi fini observatori ai vieții sociale și politice cărășene au înțeles cu o jumătate de veac în urmă că umorul, indiferent de genul în care este tratat, conține ceva tragic, risul apărind drept o „expresie paroxistică a sintezei contrariilor. Și un serios prilej de meditație”¹⁴.

Modalități publicistice de o mare varietate ca foiletonul, fabula, epigrama, catrenul, înmănunchiate în rubrici generice ca „Urlătoarea”, „Portrete, mutre, tipi”, „Ca-n tobă” ș.a., însoțite de o paginație cu ținută artistică și grafică ireproșabilă, au conferit revistei „Urzica” un loc aparte în peisajul presei satirice bănățene, reflectând epoca și moravurile ei specifice, autorii îndeplinindu-și ca umoriști, „oficiul meritoriu de a înveseli și totodată de a da satisfacție opiniei publice, prin tratarea cu haz a unor teme ce exprimau motive de nemulțumire obștească”¹⁵.

Pornită dintr-o nobilă intenție de a schimba moravuri și mentalități, chiar dacă a avut o apariție efemeră, „Urzica” rămîne o pagină luminoasă în istoria umorului bănățean interbelic.

NICOLAE DOUCA

UNE REVUE SATIRIQUE D'IL Y UNE DEMI-SIÈCLE — „URZICA” DE ORAȚIA

(Résumé)

De grande quantité de périodiques parrus entre les deux guerres mondiales à Orașia, l'auteur s'arrête sur la revue „Urzica”, qui a continué une vieille tradition de la presse littéraire-humoristique de cette ville de Banat.

¹² *Românul*, X (1936), nr. 3 din 10 mai 1936, p. 1.

¹³ Ion Gorun, *Curaț civic*, în *Umoriști de altă dată*, Editura Tineretului, București, 1969, p. 150.

¹⁴ Varujan Vosganian, *Manuscript*, în *Urzica*, (București), XXXVIII (727) din 15 ianuarie 1986, p. 6.

¹⁵ Ion Roman, *Cuvînt înainte*, în *Umoriști de altă dată*, Editura Tineretului, București, 1969, p. 6.

CU PRIVIRE LA STAREA DE SPIRIT A LOCUITORILOR JUDEȚULUI TIMIȘ-TORONTAL ÎN ANII DICTATURII MILITARO-FASCISTE

Politica de cedare și capitulare în fața Germaniei pe plan internațional, politica antinațională a cercurilor celor mai reacționare din România, care au instaurat dictatura militaro-fascistă, în septembrie 1940, au deschis calea aservirii complete a țării noastre de către Germania hitleristă. A început, se arată în „Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism”, cea mai neagră perioadă din istoria modernă a României¹.

Consecințele situației economice și politice create în urma aservirii țării Germaniei hitleriste și ulterior a condițiilor de război au fost resimțite de către toate categoriile sociale, de întregul popor român, determinând împotrivirea lor față de regimul militar fascist și a dominației Germaniei fasciste și generând de la început o rezistență antifascistă ce s-a extins continuu odată cu dezvoltarea stării de spirit antifasciste, cu evoluția războiului în ansamblul său.

În fruntea acțiunii patriotice, naționale s-au situat clasa muncitoare și țărănimea, care au simțit prin însăși condiția lor socială — toată asprimea regimului militar fascist și greutățile războiului.

Aspecte ale acestui proces complex se găsesc oglindite în multe fonduri documentare și arhivistice, ca și în unele materiale publicate. În comunicarea de față, bazată pe documente inedite, din fondurile jandarmerești și polițienestre aflate la Filiala Arhivelor Statului Timiș, vom parcurge succint câteva aspecte semnificative, ale stării de spirit antifasciste din județul Timiș-Torontal.

Într-un scurt istoric al stării de spirit a populației din localitatea Dumbrăvița în anul 1940, se arată că „s-au mai constatat și nemulțumiri și din cauza venirii în România a trupelor germane care au urcat piața urmînd ca populația săracă să nu mai poată face față existenței în raport cu scumpetea care din zi în zi se accentua. Pe de altă parte populația este îngrijorată de evenimentele ce se petrec în ultimul timp între țările beligerante fiindu-le teamă de o eventuală intrare a României în război. De asemenea se mai constată că populația este nemulțumită că îmbracă-

¹ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism*, Edit. Politică, București, 1975, p. 45.

mintea și în special bumbacul care este de primă necesitate în industria casnică nu se poate procura decît cu foarte mari greutate și în cantități insuficiente, fapt ce se discută printre populație, toate aceste greutate, derivă din cauza provocării războiului de către Germania².

Prezența trupelor germane pe teritoriul României, inclusiv în Timișoara și județ a fost primită cu ostilitate de masele populare, fiind semnalate deseori conflicte și bătăi ce solicitau intervenția organelor polițienești³.

Menționăm ca fapt informativ că în orașul Timișoara la data de 10 aprilie 1941, la dispoziția trupelor germane erau puse 3 școli primare, 7 magazine, 6 garaje, 1 moară, 5 școli secundare, 20 case particulare, 345 camere în case particulare⁴.

În ceea ce privește situația a însăși funcționarilor polițienești este semnificativ raportul Detașamentului de poliție Stamora-Moravița din 11 Martie 1941, în care se arată că starea lor materială „lasă foarte mult de dorit, deoarece toți sînt funcționari săraci fără vreo altă sursă de cîștig și micul salariu ce-l primesc este insuficient existenței zilnice. Astăzi fiind trecut prima decadă a lunii martie a.c. nici pînă în prezent nu s-a încasat salariul pe luna februarie, salariul deși s-a mărit întrucîtva în luna ianuarie, însă viața s-a scumpit de două ori mai mult⁵”.

Lucrătorii de la fabrica de cîneapă din Biled sînt nemulțumiți din cauză că au numai 8 lei pe oră, deci este foarte puțin în comparație cu scumpetea de azi și cer mărirea salariului amenințînd că vor mai lucra o zi, respectiv pînă la 5 decembrie 1940, și dacă fabrica nu ia măsuri de mărirea salariului nu mai lucrează, se arată în nota informativă a Postului de jandarmi din localitate⁶.

Declanșarea războiului antisovietic, a generat agravarea situației maselor muncitoare, în care cel mai mare tribut de sînge îl dădea țărînimea, aducînd noi privațiuni și suferințe. Astfel ilustrativă este situația numărului morților din județul Timiș-Torontal pînă în august 1942, care se ridică la 583. Din aceștia un număr de 514 sînt săraci cu avere de mai puțin 5 jughere și cei mai mulți nu au nimic. În continuarea notei informative din august 1942 a Legiunii de jandarmi Timiș-Torontal din care am reținut aceste cifre, se arată că „din această cauză populația săracă comentează situația și se exprimă cu indignare că în timp ce săracii mor pe front rămînîndu-le copii și familiile pe drum, cei bogați profită de scutiri întemeciate sau nu, pentru a rămîne acasă, mărindu-și averea fără a contribui cu prea mult la nevoile țării⁷”.

În darea de seamă despre starea de spirit a mobilizaților și recruților întocmită de Comisariatul Circumscripției IV de poliție, din cartierul Josefîn, la 9 martie 1942, „în ultimul timp moralul celor care sînt chemați sub arme este mult mai scăzut ca la începutul războiului. Cauza constă pe de o parte scumpetei excesive și lipsurilor care se resimt astăzi, iar pe de altă parte perspectivei de a fi trimiși să lupte pe meleaguri prea înde-

² Arh. St. Timiș, fond *Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal*, dos. 43/1940, f. 31.

³ *Idem*, f. 33.

⁴ *Idem*, fond *Chestura Poliției municipiului Timiș*, dos. 187, f. 214.

⁵ *Idem*, dos. 238, f. 56.

⁶ *Idem*, dos. 213, f. 67.

⁷ *Idem*, fond *Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal*, dos. 89, f. 292.

părtate de țară. În rîndurile românilor se observă o dorință fierbinte de a-și vărsa singele pentru Ardeal... Foarte puțini din cci chemați s-au prezentat din prima zi⁴⁸:

După cum se știe bogățiile țării, în special petrolul și cerealele au stat permanent în atenția hitleriștilor care le-au jefuit la maximum. De pildă avem situația cantităților de grâu ce sînt în curs de încărcare și expediere cu destinația Germania din plasa Vinga la 25 ianuarie 1942, în stația Gelu — 15 vagoane, Orțișoara — 20, Carani — 6, Satchinez — 8, Vinga — 7 vagoane, deci un total de 56 vagoane, în raportul de înaintare al Secției de jandarmi Vinga se exprimă îngrijorarea că „populația a prins de veste despre aceste transporturi și este foarte îngrijorată și alarmată de versiunea ce circulă cu intensitate“, că Banatul va trebui să dea pentru Germania 500 vagoane de grâu⁴⁹.

Aceasta în timp ce, așa cum reiese dintr-o altă notă informativă a Legiunii de jandarmi Timiș—Torontal din 22 iulie 1942 asupra stării de spirit a populației, aceasta este „cît se poate de rea din cauza noului regim al grîului, deoarece este foarte puțin lăsat pentru consum, rația fixată de 60 kg și de 40 kg este insuficientă pentru muncitorii agricoli cu atît nu vor putea să completeze lipsa de grâu cu porumb sau alte legume din cauză că seceta pare să compromită recolta, acestora“. Nemulțumindu-se prin faptul că Radio Budapesta a anunțat în mai multe rînduri că rația ce se lasă producătorilor este de 240 kg și a celor neproducători cea ce este de 4 ori mai mult decît în România — Citez în continuare: „De asemenea se comentează că grîul românesc merge în Germania pentru a-i hrăni pe nemți care ne-au despuiat Ardealul în timp ce populația românească suferă de foame“⁵⁰.

Era firesc ca rezistența țăranilor la rechiziții și colectări să fie tot mai înverșunată. Secția jandarmi Recaș informează la 19 noiembrie 1942 că locuitorii plasei Recaș se arată „refractari neînțelegînd să se conformeze decît somați cu jandarmii“.

În urma perchezițiilor făcute la cei în cauză din cantitățile de grâu ce trebuiau să le predea nu s-au mai găsit decît 1/10—1/4, cazuri întîmplîndu-se la Izvin, Suștra, Bucovăț, Stanciova⁵¹.

Ostilitatea mereu crescîndă a maselor populare față de regimul dictaturii militar-fasciste și Germania nazistă s-a reflectat și în privința tratamentului ostașilor români în comparație cu cei germani. „Starea de spirit a populației este foarte nemulțumită de felul cum sînt hrăniți ostașii români pe front și chiar în interiorul țării, dîndu-li-se mîncare foarte slabă și insuficientă, iar ostașii germani mîncă mult mai bine și delicatessuri; unt, smîntînă etc.“, informează Postul de jandarmi Dorgoș, la 24 ianuarie 1942, menționînd că zvonul este răspîndit de ostașii care vin din concediu sau sînt demobilizați⁵². Asemănător se semnalează într-o notă informativă a Legiunii de jandarmi Timiș—Torontal din 18 aprilie 1942 că măsura de a se trimite tinerii recruți acasă pe jos, se compară cu confortul de călătorie de care se bucură soldații germani care circulă în vagoane de clasa I,

⁴⁸ *Idem*, fond *Chestura Poliției municipiului Timișoara*, dos. 90, f. 66.

⁴⁹ *Idem*, fond *Legiunea de jandarmi Timiș—Torontal*, dos. 86, f. 46.

⁵⁰ *Idem*, dos. 93, f. 9.

⁵¹ *Idem*, dos. 90/1942, f. 29.

⁵² *Idem*, dos. 86/1942, f. 12.

pe cînd românii la ei în țară nu pot să se bucure de același tratament, diferența s-a comentat defavorabil creîndu-se o atmosferă de invidie și ostilitate¹³.

Datorită vastei munci politice, ideologice și organizatorice desfășurate de Partidul Comunist Român, de toate forțele patriotice naționale, starea generală de spirit antifascistă, existentă în rîndul maselor, se va transforma în șuvoiul tot mai puternic al rezistenței antifasciste, pentru răsturnarea dictaturii militaro-fasciste, ieșirea din războiul antisovietic și alăturarea țării la coaliția antihitleristă.

După cum se știe în județul Timiș—Torontal în anii războiului activa o puternică organizație de partid, cea mai mare din Banat¹⁴, cu celule în principalele fabrici și uzine din Timișoara, în cartiere și sate. În pofida arestărilor care au răpit organizațiilor de luptă ale Partidului Comunist Român mulți militanți în anii 1941—1943, opera de răspîndire largă a cuvîntului partidului a continuat fără întrerupere în tot timpul războiului¹⁵. Așa de pildă în lucrare sînt evocate datele de 3/4 și 4/5 noiembrie 1942, asupra cărora cităm un document inedit care furnizează date suplimentare. Este vorba de raportul Legiunii de jandarmi Timiș—Torontal către Inspectoratul regional de poliție Timișoara, în care se raportează că „în noaptea de 4/5 noiembrie 1942 în comuna Fratelia s-au răspîndit de către indivizi pînă în prezent neidentificați mai multe manifeste cu caracter subversiv, asemănătoare cu cele răspîndite în Timișoara în noaptea precedentă“. În același document în continuare se arată că „majoritatea locuitorilor din comuna lipită de Timișoara sînt lucrători la fabricile din oraș și foarte ușor se dau la acte de tulburări și mai ales că majoritatea din ei suferă din cauza lipsurilor generale și din cauză că nici chiar piinea pe care o primesc cu toții cu cartele, nu o primesc regulat, de exemplu în zilele de 31 octombrie 1942 pînă în 5 noiembrie 1942 locuitorii din Fratelia nu au primit piinea¹⁶.

Vigoarea cu care poporul s-a ridicat la luptă, larga participare a tuturor forțelor populare la revoluția de eliberare națională și socială, a reprezentat un act energic de voință al întregii națiuni, o strălucită afirmare a hotărîrii poporului român de a fi liber și stăpîn în țara sa, de a-și hotări singur destinele.

VICTOR ȚUNDREA

ÜBER DIE GEISTESHALTUNG DER BEWOHNER AUS DEM KREISE TIMIS-TORONTAL IN DEN JAHREN DER MILITÄRISCH-FASCHISTISCHEN DIKTATUR

(Zusammenfassung)

Auf Grund von bisher unveröffentlichten Urkunden bringt der Aufsatz einige charakteristische Aspekte der antifaschistischen Geisteshaltung der Bevölkerung aus dem Kreise Timiș—Torontal.

Der Verfasser hebt die Unzufriedenheiten der Bevölkerung, den Widerstand der Volksmassen, dem militärisch-faschistischen Regime gegenüber hervor.

¹³ *Idem*, dos. 87/1942, f. 12.

¹⁴ W. Marin, Gh. I. Oancea — *Mișcarea antifascistă și revoluția populară din Banat*, Timișoara, 1971, p. 114.

¹⁵ *Ibidem*, p. 221.

¹⁶ Arh. St. Timiș, fond *Legiunea de jandarmi Timiș—Torontal*, dos. 93, f. 69.

FILE DIN ISTORIA MUZEOGRAFIEI BĂNĂȚENE PREOCUPĂRI PENTRU ORGANIZAREA UNUI MUZEU LA ORAVIȚA

Important centru minier bănățean, Oravița a cunoscut, începînd cu secolul al XVIII-lea, o accentuată dezvoltare economico-socială pe fondul căreia s-a conturat viguroasa sa personalitate spirituală. Învățămîntul, literatura, presa, activitatea folcloristică, arta interpretativă muzicală și teatrală au înflorit de timpuriu, Oravița afirmîndu-se ca una dintre vetrele culturale de seamă ale Banatului.

În ansamblul climatului spiritual orăvițean pricipice, după cum am văzut, unei game de manifestări dintre cele mai largi se încadrează și preocupările pentru organizarea unor expoziții și chiar a unui muzeu local. Reliefînd strădaniile înaintașilor în acest sens, vom încerca în cele ce urmează să răspundem imperativului de a „înlătura minimalizarea eforturilor generațiilor precedente sau chiar ignorarea lor, provocată adesea de imposibilitatea sau dificultatea de acces la izvoarele de informație, în general dispersate”¹.

Începuturile activității expoziționale la Oravița datează încă din secolul trecut, mai exact din anul 1869, cînd a fost organizată aici o „expoziție industrială și comercială a produselor montanistice, profesionale, industriale, silvice, agricole și artistice”².

Expoziția, care a funcționat de la 10 august pînă la 15 septembrie 1869, a fost în mod evident o expresie a avîntului economic pe care l-a cunoscut Oravița în acea perioadă și, totodată, o manifestare a iscusinței și hărniciei oamenilor de pe aceste meleaguri.

Inițiativa deschiderii acestei expoziții a aparținut „Casinoului cetățenesc” din localitate înființat în anul 1868. Scopul mărturisit al expoziției a fost acela de „a demonstra Ungariei valoarea noastră economică” după cum se exprimau organizatorii³.

Realizată în colaborare cu Societatea S.T.E.G. și cu micii meseriași și comercianți din zona Oraviței, expoziția era structurată în zece secțiuni: I. Textile, II. Produse ale meseriașilor, III. Piele și frîngerie, IV. Mobile, V. Alimente și beuturi, VI. Obiecte de artă, VII. Industrie chimică, meta-

¹ Mircea Dumitrescu, Silvia Păduraru, *Freliminarii la o viitoare istorie a muzeografiei românești* (I), în *RevMuzMon*, 4, 1984, p. 41.

² Sim. Sam. Moldovan, *Oravița de altă dată și teatrul cel mai vechi din România*, Oravița, 1938, p. 44.

³ *Ibidem*, p. 43.

lurgică și montanistică, VIII. Materiale de construcție, IX. Aparate și mașini, X. Produse agricole și silvice. Cei 200 de participanți au expus 1022 obiecte, cea mai mare parte a acestora reprezentând industria metalurgică, chimică și montanistică. Ca importanță și număr de exponate, pe locurile următoare s-au clasat produsele agricole, silvice și alimentare, obiectele de artă, produsele meseriașilor etc.⁴

Inaugurarea expoziției s-a constituit într-un adevărat eveniment în viața localității cu atât mai mult cu cât alături de expozanții orăvițeni au fost consemnate numeroase participări din afară: Viena, Budapesta, Novisad, Timișoara, Lugoj, Orșova, Reșița, Anina, Sasca, Bozovici, Moldova Nouă etc. Organizarea acestei prime expoziții orăvițene a echivalat cu un veritabil act de cultură care a reprezentat un precedent pilduitor pentru contemporani ca și pentru generațiile de urmași.

Deși nu dispunem, deocamdată, de informații cu privire la realizarea altor expoziții locale în secolul trecut, ne exprimăm, totuși, convingerea că asemenea manifestări nu puteau lipsi din ambianța spirituală a Oraviței. Stau mărturie în acest sens statutele „Casinoului cetățenesc”, aprobate la 4 noiembrie 1868, care prevăd „aranjarea unei expoziții în fiecare an a produselor din ținutul nostru”⁵.

Remarcăm, de asemenea, participarea orăvițenilor și la unele expoziții internaționale cum a fost aceea de la Moscova (1872), unde unul din reprezentanții localității a primit medalia de aur⁶. Distincții similare au obținut orăvițenii — în calitate de organizatori sau de expozanți — la expoziția internațională de la Viena (1873), la care au prezentat un pavilion în stil arhitectonic românesc, cu interiorul etnografic specific Oraviței. Ziarul local „Oraviczaer Wochenblatt” sublinia că prin aceasta, expoziția „se va îmbogăți cu un obiect interesant, care va reprezenta, în mod demn, activitatea industrială a ținutului nostru și îndeosebi cea a națiunii române”⁷.

Pentru concursul dat organizării expoziției din Viena, unul dintre orăvițeni a fost recompensat de către împăratul Francisc Iosif cu „crucea de aur pentru merit”⁸. Cîțiva ani mai târziu Oravița își va face remarcată prezența prin „portul românesc” la expoziția de la Philadelphia, unde s-au statornicit relații strînse „între America de Nord și Oravița”⁹.

Menționăm, totodată, participările active ale localnicilor la Expoziția mondială higienică de la Paris (1903), unde au fost cucerite diplome și medalii de aur¹⁰. La rîndul său orăvițeanul Petru Manciu „obține de la diferite expoziții mai multe diplome și premii, după invențiile lui pentru progres în artă și meserie”¹¹.

Importanța unor asemenea manifestări este în afara oricăror îndoieli, dacă avem în vedere faptul că ele au permis afirmarea valorilor noastre naționale peste hotare. Așa cum se exprima Dimitrie Gusti, o expoziție internațională „înseamnă o expoziție socială, spirituală și politică a epocii, o ilustrație, o imensă manifestație și demonstrație a bogăției, științei și

⁴ *Ibidem*, p. 44—47.

⁵ *Ibidem*, p. 43.

⁶ *Ibidem*, p. 49.

⁷ *Oraviczaer Wochenblatt* din 23 martie 1873.

⁸ Sim. Sam. Moldovan, *op. cit.*, p. 50.

⁹ *Oraviczaer Wochenblatt* din 10 septembrie 1876.

¹⁰ Sim. Sam. Moldovan, *op. cit.*, p. 69.

¹¹ *Ibidem*.

Frumuseții Timpului... ea joacă un rol de document și de martor al preocupărilor timpului, constituind, astfel, un fapt dintre cele mai expresive, o adevărată lecție de filozofie a istoriei asupra tuturor confuziilor, incoveniențelor și contradicțiilor epocii în care se manifestă¹².

Interesul acordat de orăvițeni acțiunilor cu caracter expozițional — muzeistic se menține intact și în primii ani ai secolului nostru. Astfel, despărțământul din Oravița al ASTREI s-a preocupat îndeaproape de strângerea unor fonduri destinate constituirii muzeului istoric și etnografic al ASTREI din Sibiu, la care banca „Orăvițana“ a contribuit cu 2 000 coroane, iar unul dintre localnici, Ilie Trăilă, cu 200 coroane¹³. S-a acționat, de asemenea, în direcția procurării de obiecte istorice și etnografice din zonă în vederea organizării muzeului sibian¹⁴, ca și pentru participarea a cât mai mulți orăvițeni la expoziția jubiliară de la București din anul 1906¹⁵.

În anul 1908 la Oravița s-a întrunit adunarea generală a Societății pentru Fond de Teatru Român. Cu acest prilej a fost organizată o interesantă expoziție etnografică, câteva țărânci din zonă fiind premiate pentru cele mai frumoase costume bănățenești confecționate și expuse¹⁶.

Înfăptuirea actului istoric al Unirii din 1918 a marcat descătușarea energiilor și capacităților creatoare ale poporului român, facilitând și afirmarea potențelor sale spirituale. În acest context se înscriu preocupările unor oameni de cultură din Oravița pentru organizarea, în perioada interbelică, a unui muzeu local.

Se constituie, astfel, în acei ani diverse colecții de obiecte, îndeosebi cu caracter etnografic și istoric, care ar fi fost în măsură să asigure fondul de bază al exponatelor viitorului muzeu orăvițean. O asemenea colecție „geografică și de istorie“, compusă din 185 de piese, se afla la liceul din Oravița, servind ca material ilustrativ în procesul de instrucție și educație¹⁷.

Revista „Școala Carașului“, editată sub egida Revizoratului școlar al județului Caraș, sesizând importanța colecțiilor și muzeelor școlare pledează energic pentru înființarea imediată a acestora, astfel ca învățământul să devină „plăcut și intuitiv“¹⁸. Orice muzeu școlar, sublinia revista amintită, trebuie să conțină trei colecții de bază: I. Materiale de științele naturii; II. Obiecte etnografice; III. Piese de istorie.

Prima colecție înglobează material botanic, zoologic și mineralogic, strâns chiar de elevi cu prilejul excursiilor iar cea de-a doua înmănunchează cusături naționale, velnițe, scoarțe, obiecte casnice de ceramică etc. Colecția de istorie urma să fie constituită din arme, documente, inscripții, monede ș.a., „care se găsesc mai în fiecare casă ca rămășițe ale timpurilor vechi“ și „trebuie acumulate pentru a stabili copiii trecutul istoric regional“¹⁹.

¹² Citat după Silvia Pădureanu, Mircea Dumitrescu, *Preliminarii la o viitoare istorie a muzeografiei românești (X)*, în *RevMuzMon*, 5, 1983, p. 32.

¹³ *Analele ASTREI*, nr. 1, ianuarie—februarie 1906, p. 2—3.

¹⁴ *Ibidem*, p. 24.

¹⁵ *Ibidem*, nr. V—VI, septembrie—decembrie 1906, p. 212.

¹⁶ *Transilvania*, an XL, nr. 4, octombrie—noiembrie 1909, p. 212.

¹⁷ Victoria Popa, *op. cit.*, p. 5.

¹⁸ *Școala Carașului*, anul IV, nr. 5, mai 1932, p. 3.

¹⁹ *Ibidem*, p. 4.

Organizarea muzeelor școlare capătă o importanță și mai mare dacă avem în vedere faptul că pe baza acestora trebuia să se înjghebeze „un muzeu regional — tendința, de altfel a tuturor oamenilor de bine”²⁰.

Pe lângă colecțiile școlare este semnalată la Oravița, în acea vreme, și existența unor colecții particulare formate mai ales din obiecte de interes etnografic, monede, ziare, afișe și fotografii²¹.

Încercările de realizare a unui muzeu local, pe baza unor colecții deja constituite, sînt relevate de două liste de obiecte întocmite de inimosul publicist orăvițean Sim. Sam. Moldovan. Aceste liste (una redactată în limba română iar cealaltă în limba germană) însumează un mare număr de piese care în mod cert au existat atunci în diverse colecții: sobe, fiare de călcat, semirotunde și plane, greutatea pentru pendule, plite, grătare, chei pentru pluguri, coșuri pentru piine etc. Aceștia li se adaugă diferite produse industriale ca: șine turnate și pudlate, mostre ale oțelurilor Bessemer, probe de lingouri din oțel moale și de mare rezistență, plăci turnate, piese fine de fontă, decorațiuni din fier forjat ș.a.²².

Din ciorna unei scrisori adresate la 27 noiembrie 1936 de către Sim. Sam. Moldovan directorului Muzeului Banatului cunoaștem și fondul uriaș de documente existente în arhivele orăvițene, după cum urmează: 1. Arhiva comunei Oravița Montană; 2. Arhiva bisericii catolice din Oravița și Ciclova; 3. Arhiva bisericii din Oravița Montană și Oravița Română; 4. Arhiva cărții funciare; 5. Arhiva judecătorească; 6. Arhiva băncilor „Sparkassa” și „Orăvițana”; 7. Arhiva C.F.R.; 8. Arhiva Reuniunii române de cîntări și muzică; 9. Arhivele Societății U.D.R.; 10. Arhiva austriacă; 11. Arhiva oficiului cadastral; 12. Arhiva teatrului; 13. Arhiva Casinoului român²³.

Cea mai mare parte a documentelor din aceste fonduri arhivistice datează din secolul trecut iar unele chiar de la începutul secolului al XVIII-lea în totalitatea lor reprezentînd un valoros tezaur. Numai arhivele Societății U.D.R. conțineau un volum de documente evaluat la cca trei vagoane.

Aflăm totodată, din informațiile pe care Sim. Sam. Moldovan le furnizează directorului Muzeului Banatului, că unele dintre fondurile menționate se aflau în dezordine, împrăștiate în diverse locuri improprii păstrării și conservării materialului arhivistic. Pe de altă parte, Arhiva austriacă, care cuprindea documente începînd cu anul 1717, a luat drumul străinătății după primul război mondial iar Arhiva judecătorească și Arhiva cărții funciare au fost în mod iresponsabil despuiate în 1933 — 1934 „prin vînzarea artiei bune și prin lăpădarea artiei mucegăită în ogaș”²⁴. În ceea ce privește Arhiva oficiului cadastral, desprindem că aceasta „s-a transportat în anul 1871... la Lugoj” iar Arhiva teatrului „s-a jefuit... și să află răsfirată în proprietatea particularilor”²⁵.

Menționînd, în continuare, cîteva realizări de excepție ale orăvițenilor — între care figurează și prima expoziție industrială și comercială lo-

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Informație primită de la tovarășul Nicolae Douca, muzcograf la Expoziția permanentă de istorie a culturii din județul Caraș-Severin.

²² Arhiva Muzeului de istorie a județului Caraș-Severin din Reșița, nr. inv. 397, p. 1—2; 398, p. 1—2.

²³ *Ibidem*, nr. inv. 399, p. 1—3.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

cală din anul 1869 — Sim. Sam. Moldovan îşi exprimă regretul profund pentru că o bună parte din documentele referitoare la istoria Oraviţei „s-au pierdut“ şi doar, „prin amintirea bătrînilor ştim că la aceste opere de record cu cît a participat şi neamul românesc“²⁶.

În ciuda acestui neajuns, aşa cum reiese din rîndurile de mai sus, la Oraviţa existau încă reale posibilităţi pentru înfiinţarea unui muzeu. De altfel, acelaşi Sim. Sam. Moldovan în corespondenţa cu diferiţi reprezentanţi ai oficialităţilor vremii nu uită să sublinieze, între altele, ecoul expoziţiei din 1869, încercînd în acest mod să le atragă atenţia asupra importanţei pe care o prezintă activitatea expoziţional-muzeală în viaţa culturală naţională²⁷.

Către finele deceniului patru al secolului nostru năzuinţele lui Sim. Sam. Moldovan şi ale concetăţenilor săi îşi găsesc o parţială împlinire prin organizarea unei expoziţii în clădirea prefecturii din Oraviţa, cu sprijinul, se pare, al conducerii Muzeului Banatului. Au fost expuse atunci — după cum îşi aminteşte unul dintre participanţii direcţi la acţiunea de amenajare a expoziţiei — lucrări de artă, arme, instrumente vechi muzicale şi îndeosebi piese de port popular, mobilier şi alte obiecte de uz casnic, o mare parte a acestora provenind de la locuitorii satelor din împrejurimi²⁸.

Chiar dacă nu a avut un caracter permanent, această expoziţie, fără îndoială, a stîrnit interesul publicului vizitator, stimulînd şi pe mai departe dorinţa şi intenţiile orăviţenilor de a-şi întemeia un muzeu propriu.

Primul proiect concret de înfiinţare a unui muzeu în oraşul Oraviţa datează din anul 1940 fiind conceput şi aşternut pe hîrtie de către Sim. Sam. Moldovan²⁹, al cărui nume, nu ne îndoim, îşi va găsi locul cuvenit într-o eventuală istorie a muzeografiei româneşti.

Proiectul, „o propunere concludentă privitoare la muzeul oraşului Oraviţa“³⁰, după cum se exprimă autorul lui, este împărţit în trei capitole mari: I. Activul; II. Nevoile pentru colecţionarea şi plasarea obiectelor; III. Planul şi programul de lucru. Încă de la începutul primei secţiuni în proiect este abordată problema localului, preconizîndu-se, în acest sens, ocuparea unui edificiu din apropierea prefecturii (8×26 m), care „în mai multe rînduri a fost designat pentru localul muzeului“³¹. Sînt prevăzute apoi principalele categorii de exponate care trebuiau să dea viaţă şi să confere o personalitate distinctă muzeului orăviţean. Între acestea, din capul locului erau amintite documentele vechi din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, care „au rămas pînă azi în pivniţele şi poduri(le) diferitelor edificii, unde mereu se pierd şi mucegăiesc“³².

Alături de documente, proiectul menţionează necesitatea strîngerii tuturor lucrărilor tipărite de cărăşeni sau referitoare la istoria Văii Cara-

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, nr. inv. 400, p. 1—2; 401, p. 1; 402, p. 1—2; 403, p. 1.

²⁸ Informaţiile despre această expoziţie ne-au fost furnizate de către protopopul rom. cat. Paul Lackner din Reşiţa.

²⁹ Arhiva Muzeului de istorie al judeţului Caraş-Severin din Reşiţa, nr. inv. 215.

³⁰ Proiectul, care se păstrează în cîrnă, cu numeroase adnotări, a fost întocmit sub forma unui memoriu adresat primarului oraşului Oraviţa.

³¹ Arhiva Muzeului de istorie al judeţului Caraş-Severin din Reşiţa, nr. inv. 215, p. 1.

³² *Ibidem*, p. 1—2.

şului, precum şi expunerea unor tablouri şi sculpturi ale maeştrilor originali din această zonă (D. Turcu, I. Isac, R. Ladea ş.a.). Este preconizată, totodată, prezentarea unor minereuri din regiunea montanică, a monedelor antice şi medievale existente, ca şi a celor care au aparţinut monetăriei din Oraviţa (Ciclova).

Sectorul etnografic al muzeului urma să cuprindă piese de port popular românesc specific plaiurilor orăviţene şi în acelaşi timp obiecte care să ilustreze portul imigranţilor din Oltenia („bufeni“), a populaţiei de origine sîrbo-croată şi a coloniştilor germani³³.

Pentru ca sfera exponatelor să fie cît mai cuprinzătoare, avîndu-se în vedere potenţialul educativ-patriotic al acestora, Sim. Sam. Moldovan insistă în proiectul său pentru valorificarea şi a altor bunuri de larg interes muzeistic: uniforme ale grănicerilor români şi minerilor localnici, desene şi fotografii ale monumentelor istorice din judeţul Caraş, machete ale obiectivelor industriale şi produselor societăţii U.D.R., unelte ale minerilor orăviţeni, afişe şi medalii obţinute „în operele culturale ale Cărăşenilor“, corespondenţa şi notele muzicale ale lui Ciprian Porumbescu tipărite la Oraviţa etc.³⁴.

A doua secţiune a proiectului prezintă detaliat necesarul de fonduri — cca 600 000 lei în 1940 — care să asigure funcţionarea în bune condiţii a muzeului³⁵. Sînt prevăzute, astfel, cheltuieli în vederea adaptării localului „pentru scopul unui muzeu“, a colecţionării şi transportului obiectelor precum şi a întreţinerii curăţeniei şi salarizării personalului.

Autorul proiectului este preocupat, de asemenea, de păstrarea şi conservarea bunurilor de patrimoniu, repartizînd fonduri pentru dezinfectarea documentelor vechi, confecţionarea unui mobilier corespunzător şi înlocuirea documentaţiei privitoare la starea monumentelor istorice din zonă. Iată o dovadă în plus a interesului şi grijii manifestate de Sim. Sam. Moldovan pentru ocrotirea tezaurului nostru istoric, pe această linie el devansînd, ca şi mulţi dintre iluştrii săi înaintaşi, unele preocupări majore ale muzeografiei româneşti actuale.

În a doua secţiune a proiectului este propusă şi alocarea unei sume însemnate (180 000 lei) pentru efectuarea de săpături arheologice în diverse puncte ale judeţului (Berzovia, Vărădia, Caraşova, Coronini, Ilidia etc.) şi editarea unei publicaţii de specialitate — „Revista Muzeului Oraviţa“.

Ultima parte a acestui proiect de muzeu prezintă criteriile de clasificare şi ordonare a documentelor în următoarele categorii:

- a) Istoria naţională;
- b) „ minorităţilor (colonizare şi colaborare)
- c) „ mineritului (aur, aramă, argint, fier);
- d) „ culturală (teatrul, şcoala, biserica);
- e) „ economică (dezvoltarea oraşelor şi a satelor);
- f) „ industriei (în special a Uzinelor Reşiţa şi construcţia căilor ferate);

³³ *Ibidem*, p. 2.

³⁴ *Ibidem*, p. 2—3.

³⁵ *Ibidem*, p. 3—4.

g) Istoria oficiilor (judecătoria, capitanatul minier, prefectura etc.)³⁶.

Se preconiza, totodată, redactarea, prin grija muzeului orăviţean, a biografiilor „fruntaşilor noştri naţionali“ (Simeon Manguica, Ilie Trăilă, Atanasie M. Marienescu ş.a.) şi altor lucrări ca: „Istoria mineritului din Banat“, „Prima cale ferată din sud-estul Europei“, „Operele italienilor în Banat“, „Jurnalistica din Oraviţa în sec. XIX“, „Colaborarea românilor cu minorităţile pe teren economic şi cultural“, etc.³⁷.

Dacă realizarea acestui proiect nu a fost posibilă, în condiţiile în care viltarea celei de-a doua conflagraţii mondiale îşi făcea tot mai profund simţite efectele nimicitoare, importanţa sa nu poate fi ignorată. Oricum, autorul proiectului oferă unele soluţii viabile şi punctează câteva repere sigure în aria preocupărilor pentru organizarea, structurarea şi funcţionarea unui muzeu.

Factorului economico-social îi este rezervată o cuprinzătoare prezenţare în muzeu, fără a se neglija aspectele complexe ale vieţii politice şi spirituale. În acelaşi timp, evoluţia istorică a elementului românesc autohton din zonă este ilustrată în corelare cu cea a naţionalităţilor conlocuitoare — cerinţă izvorâtă din însăşi realitatea de netăgăduit a unei convieţuiri seculare.

În concepţia lui Sim. Sam. Moldovan muzeul din Oraviţa trebuia să se afirme ca o instituţie dinamică, activă, în măsură să efectueze pe cont propriu investigaţii arheologice şi arhivistice şi să valorifice, cu maximă eficienţă educativă, rezultatele acestora în activitatea expoziţională ca şi prin intermediul tiparului.

Necesitatea acută a înfiinţării unui asemenea lăcaş derivă şi din mernirea sa, care se prefigurează limpede în proiect, de a salva de la picire şi a păstra cu sfinţenie valorile materiale şi spirituale create în cursul îndelungatei noastre istorii.

Dezideratul mai vechi al orăviţenilor de a întemeia un muzeu local s-a realizat abia în anii edificării societăţii socialiste prin deschiderea, în 1968, a unei expoziţii permanente în incinta vechiului teatru. Această expoziţie va fi restructurată pe criterii ştiinţifice, în anul 1983, când aici s-a inaugurat „Expoziţia de istorie a culturii din judeţul Caraş-Severin“ — secţie a Muzeului judeţean de istorie din Reşiţa.

Deschiderea acestei expoziţii permanente la Oraviţa se înscrie ca o realizare notabilă, întregind peisajul muzeistic al judeţului Caraş-Severin cu un nou lăcaş care pune în evidenţă valoroase mărturii documentare ale patrimoniului cultural naţional şi are puternice înrîuiri instructiv-educative asupra unui numeros şi divers public.

ION POPA

³⁶ *Ibidem*, p. 4.

³⁷ *Ibidem*.

AUS DER GESCHICHTE DER BANATER MUSEOLOGIE.
DIE GRÜNDUNG EINES MUSEUMS IN ORAVIȚA.

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz stellt einige Momente aus der Geschichte der Banater Museologie vor.

Der Verfasser schildert die Anstrengungen die man für die Gründung eines Museums in Oravița gemacht hat, Anstrengungen die erst in der neueren Zeit erfolgreich waren.

CĂI ȘI PERSPECTIVE ÎN VALORIFICAREA PATRIMONIULUI DE ISTORIE A TEHNICII DIN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

Desfășurarea nestăvilită a revoluției tehnico-științifice mondiale, importanța ei pentru sporirea accelerată și modernizarea forțelor de producție, face ca istoria uneltelor și mașinilor să joace un rol, din ce în ce mai mare, în formarea specialiștilor, în educarea și făurirea personalității omului nou. În contextul acestor vertiginoase transformări înnoitoare *„atracția deosebită pe care o exercită realizările științei și tehnicii asupra semenilor noștri”*¹, determină creșterea importanței modalităților prin care istoria uneltelor și a reprezentărilor științifice pot dobîndi un statut de valoare și popularitate de masă.

I. Muzeele tehnice contemporane. Tendințe și orientări între tradiție și actualitate.

Ca forme instituționalizate pentru realizarea contractului nemijlocit între principiile științifice cu aplicațiile lor industriale, pe de o parte și public, pe de altă parte, muzeele științifice și tehnice reprezintă, în sensul considerațiilor de mai sus, acele locuri privilegiate, apte să faciliteze înțelegerea și aprecierile roadelor inteligenței umane, răspunzînd, în același timp, cerințelor și idealurilor unei societăți industriale dinamice în plină expansiune.

Integrarea muzeelor tehnice în dinamica dezvoltării societății contemporane, le face să apară ca un produs al progresului și concomitent un mijloc, un instrument de progres², care, îndeplinind rolul dublu de centru de cercetare, dar și de educație științifică, își asumă responsabilitatea unor acțiuni experimentale bazate pe utilizarea deplină a tehnicilor de demonstrație și solicitarea unei participări directe, active, a vizitatorilor. Mai recent, experiența muzeelor americane de știință și tehnică a oferit, în acest sens, exemple numeroase și o varietate de programe educative de mare eficiență. Urmărind să-și mărească resursele materiale și capacitatea organizatorică, prin anii șaizeci, 23 de muzee de știință și tehnologie din Statele Unite ale Americii, în frunte cu *„Museum of Science and Industry* din Chicago, s-au constituit în *„Association of Science — Technology Cen-*

¹ A. Moldoveanu, în *RevMuz*, V, 1968, 4, p. 318—321.

² B. Zderciuc, în *RevMuzMon*, (seria muzee), 2, 1974, p. 4.

*tres*³ (prescurtat *ASTC*), organism destinat a fi punctul de plecare (control) al unui sistem de punere în comun al resurselor, expozițiilor și ideilor, dar și pentru a facilita organizarea unor programe ample, de interes comun, în domeniul educației științifice și tehnice⁴. Propunându-și să devină centre de educație științifică personalizată, foarte dinamice, orientate cu precădere spre actualitate, muzeele asociate în *ASTC* și-au reorientat corespunzător activitatea de cercetare științifică și tematica expozițională, tratându-le într-un mod cu totul modern⁵. Firesc, și politica de creștere a patrimoniului a fost redimensionată pe aceleași criterii, punând un accent deosebit „pe prezent și viitor, mai degrabă decât pe trecut”⁶. Potrivit orientării actuale, colectarea și păstrarea unor „instrumente istorico-științifice, a instalațiilor, utilajelor și mașinilor sau automobilelor vechi”⁷ e urmărită doar în măsura în care acestea pot deveni autentice puncte de referință în domeniul reprezentat. Se colecționează, în schimb, foarte insistent, și sînt expuse materiale sau obiecte tridimensionale moderne, ce ilustrează principiile științifice și aplicațiile lor tehnologice, demonstrînd, totodată, posibilitățile de exploatare, cu toate implicațiile ce le presupun⁸.

Nu deținem suficiente elemente care să permită aprecieri asupra mărimii și valorii patrimoniului sau cu privire la structura colecțiilor depozitate de muzeele unite în *ASTC*, în schimb, se poate semnală, în mod concret, că în spațiul pe care-l oferă 282 hale de expunere, sînt prezentate 6 773 de piese⁹, ceea ce, oricum, apare edificator pentru activitatea și posibilitățile respectivului organism. De asemenea, subliniem că pe lângă numeroasele obiecte tridimensionale originale, un loc important este ocupat de categoria așa numitelor „modele tehnice de demonstrație sau experimentale”¹⁰, ca și de „reconstituiri”¹¹, executate la o scară variabilă, în funcție de mărimea originalului¹². În totalitatea lor, asemenea „obiecte de expoziție, tridimensionale, create de muzeele științifice și tehnice sînt capabile să producă o motivație vizitatorilor, se pot pune în funcțiune atîngînd un buton de pornire, manipulînd o manetă de ridicare sau un dispozitiv de rotire...”¹³. Astfel, modelele și machetele tehnice în stare de funcționare, ilustrînd o idee sau alta din tematica expoziției de bază, servesc în esență, postularea tacită a importanței prezentului funcțional, multe legîndu-se de viziunile unor concepții științifice de ultimă oră, care pînă nu demult, erau prezentate cu valori ontologice¹³.

Fără îndoială, că și această categorie specială de exponate — rezultate concrete ale unei activități de cercetare — apărută sub imperativul documentării legate de ultimul stadiu al domeniilor de activitate, încorporînd trecutul numai în măsura în care prezintă valoare funcțională certă,

³ V. J. Danilov, în *Nouvelles de l'ICOM*, 26, 1973, 3, Oxford, p. 95.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ O. Petrik, în *Museum*, 4, 1970/1971, p. 247—248.

¹¹ Scara acestor reconstituiri variază de regulă de la 1 : 1 la 1 : 5 în cazul unor mașini, mijloace de transport, iar în cazul unor instalații industriale ajunge la 1 : 2 000.

¹² V. J. Danilov, *op. cit.*, p. 90.

¹³ D. Popescu, în *RevMuz*, 6, 1968, p. 563—566.

legată de o performanță imediată, depășește cu mult stadiul de material științific auxiliar, contribuind în mod substanțial și nemijlocit la dezvoltarea fondului de bază al unor muzee nemuzeale¹⁴.

În prezent, o asemenea orientare pare să stea, într-o măsură mai mare, la temelia activității muzeelor științifice și tehnice americane și, în primul rînd, a grupului de instituții reunite în *ASTC*. Sub acest raport și analizate din acest punct de vedere, se impune existența unei foarte mari deosebiri între muzele tehnice din Statele Unite ale Americii și Europa¹⁵.

În multe țări din bătrînul continent, istoria ideilor tehnico-științifice și, în corelație cu ea, înființarea unor muzee de profil, au cunoscut începuturi și tradiții destul de îndepărtate. O scurtă privire retrospectivă, dovedește că cel mai vechi muzeu tehnic din Europa, „*Conservatoire National des Arts et Metiers*“, a apărut încă din anul 1789, adică de la începutul Revoluției franceze. În anul 1867 a fost înființat „*Science Museum*“ din Londra, iar cinci ani mai tîrziu (1872) a apărut Muzeul Politehnic din Moscova. În primul deceniu al secolului XX apar, pe rînd, încă trei muzee „*Deutsches Museum*“ din München la 1903; „*Technisches Museum für Industrie und Gewerbe*“ din Viena în anul 1908; „*Muzeul Tehnic Român*“, înființat la București în anul 1909, ca rezultat al inițiativei prof. ing. Dimitrie Leonida¹⁶. Pornind de la concepția fondatorului său, Muzeul Tehnic Român — mai degrabă centru de prezentare al tehnicii și istoriei sale — tindea să devină „o școală vie pentru toți, o școală a științei și tehnicii, o școală a școlilor, care folosește tuturor“¹⁷.

Întemeindu-se pe înțelegerea faptului că istoria uneltelor, mașinilor și tehnologiilor se înserează în noțiunea mai largă de istorie umană, mai bine zis de istorie a culturii materiale și spirituale, primele muzee europene, ca și cele care le-au urmat, indiferent că ilustrează sectoarele mai multor domenii ale științei și tehnicii ori că s-au specializat numai într-o anumită ramură, și-au îndreptat preocupările și eforturile spre:

- Cercetarea marilor etape ale științei și tehnicii;
- Cunoașterea interdependenței dintre practica tehnologică și știință, studiate în strînsă legătură cu consecințele lor sociale și economice;
- Lămurirea modului prin care valorile tehnico-științifice ale culturii materiale au contribuit de-a lungul timpurilor, la eliberarea treptată și definirea ființei umane¹⁸.

Experiența teoretică și practică acumulată de muzeele tehnice europene, vreme de mai multe decenii — unele reprezentînd „modele de inspirație“ și pentru muzeele americane¹⁹ —, permite constatarea că, organizarea și dezvoltarea lor s-a realizat, în practica muzeală, pe baza principiului realist și eficace al îmbinării istoriei științei cu istoria tehnicii, sub forma ideii de istorie tehnico-științifică.

Aprofundînd rolul acestei idei în contextul dezvoltării culturii materiale și spirituale a unui popor, clasici ai istoriografiei tehnice ca: Singer,

¹⁴ D. Hering, în *Prisma*, 8, 1972, p. 36.

¹⁵ V. J. Danilov, *op. cit.*, p. 95.

¹⁶ D. Popescu, *op. cit.*, p. 565.

¹⁷ Muzeul „prof. ing. Dimitrie Leonida“, Micul ghid, p. 2.

¹⁸ D. Popescu, *op. cit.*, p. 563 și urm.

¹⁹ Deutsches Museum din München a fost inițial model de inspirație pentru organizarea lui Museum of Science and Industry din Chicago, vezi și V. J. Danilov, *op. cit.*, p. 95.

Langevin, D. Leonida, J. D. Bernal, Halmyard etc., demonstrează că realizările prezentului s-au născut din lucrările primitive și din încercările mai vechi. Aceeași oameni de știință accentuează asupra faptului că, istoria ideilor tehnico-științifice și a încercărilor poate reprezenta o extraordinară sursă de fertilizare a dorinței de nou, de meditație asupra eforturilor ființei umane în lupta sa cu mediul înconjurător și de înțelegere a naturii fenomenelor²⁰.

Paralel cu dezvoltarea acestor idei, consolidarea muzeelor europene aduce, prin activitatea lor de achiziții și cercetare, remarcabile contribuții la promovarea istoriei științei și tehnicii, impunându-se ca realitate atestată, atât prin colecții de exponate, cât și prin literatura de istoriografie tehnică creată. Însă, accentuarea valorii criteriului istoric în activitatea muzeelor din țările europene, nu poate duce, nicicum, la concluzia falsă că importanța prezentului în tehnică, ca și aspectele esențiale ale revoluției tehnico-științifice contemporane sînt sau ar putea fi ignorate. Toate perfecționările funcționale aduse, succesele spectaculoase ale științei, succedate cu repeziciune în ultimele decenii impun, în chip firesc, orientarea preocupărilor științifice și muzeologice spre cunoașterea stadiului actual al tehnicii. Subliniind sensul evolutiv și schimbările determinate de tehnologie în cadrul mai larg al relațiilor sociale, prin intermediul muzeelor de istorie tehnică poate fi evidențiată mai bine calitatea saltului istoric realizat. Este semnificativ că toate marile muzee, menționate mai sus, au cunoscut și au parcurs de-a lungul existenței lor o perioadă de gestație patrimonială destul de largă. Colecțiile acelor instituții s-au constituit în urma unor acumulări de valori și obiecte, timp de zeci și chiar sute de ani, întrunindu-se toate condițiile, inclusiv timpul fizic necesar, pentru rezolvarea principalelor aspecte și probleme ale cercetării științifice. În acest mod, structura și, mai ales, tematica patrimoniului au putut fi bine precizate și completate atât în funcție de interesele cercetării diferitelor ramuri ale științei și tehnicii, cât și în funcție de cerințele ilustrării expoziționale complexe și complete. Aproape pretutindeni, acumularea patrimoniului și colecțiilor de istorie tehnică a fost favorizată de însăși natura acestei ramuri a culturii materiale, capabilă să creeze și să ofere în cantități impresionante, un material muzeografic foarte variat.

Desigur, referitor la sursele și formele acumulării exponentelor tehnice, considerăm că problemele se prezintă și se soluționează în mod diferențiat, în funcție de perioada concretă a evoluției istorice spre care s-a orientat cercetarea, într-un moment sau altul. De pildă, în constituirea patrimoniului tehnico-științific contemporan, sursele de colectare au devenit ne-numărate, implicit posibilitățile de creștere și diversificare a colecțiilor sînt practic nelimitate. Nu în același fel se rezolvă însă problemele acumulării patrimoniului tehnic specific epocii moderne și evului mediu. Pentru aceste perioade preocupările trebuie să se orienteze cu necesitate spre: identificarea sau localizarea vestigiilor tehnice păstrate în teren; executarea unor săpături arheologice speciale, de salvare; investigarea fondurilor arhivistice documentare; în sfîrșit, cercetarea și achizițiile din domeniul meșteșugurilor și tehnicii populare. Pe măsură ce urmărim lămurirea problemelor legate de începuturile tehnicii și proceselor tehnologice, cer-

²⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 566.

cetarea arheologică devine principala, dacă nu chiar singura sursă, pentru sporirea patrimoniului.

După perioada arhaică a aburului, care marchează începuturile, relativ recente, ale civilizației noastre tehnice moderne, marii animatori ai tehnicii, bucurându-se de concursul unor foruri centrale au procedat la înființarea primelor muzee și așezăminte de propagandă pentru mașini.

Astfel, primele muzee tehnice europene au apărut, de regulă, în capitalele unor țări din vestul, răsăritul și din centrul continentului. Destul de curînd acest proces s-a dezvoltat firesc, pe baza valorificării tradițiilor tehnice locale, existente în fiecare țară, iar în momentul cînd au devenit posibile stabilirea limitelor cronologice și evaluarea patrimoniului acumulat, s-a trecut la înființarea majorității muzeelor tehnice, mai ales în regiunile și centrele cu o puternică tradiție industrială.

Dar, se poate constata că indiferent unde au apărut, cum și cînd au fost înființate, organizarea și orientarea activității muzeelor tehnice europene au ca trăsătură comună, închegarea tematicii patrimoniului și a expoziției lor permanente, pe baza ideii de istorie tehnico-științifică. Ele urmăresc ilustrarea procesului evolutiv de la începuturi pînă în perioada actuală, așa cum se reflectă și din cele cîteva exemple pe care le vom prezenta în continuare.

Muzeul de științe din Londra — *Science Museum* — se numără printre cele mai vechi muzee cu profil tehnico-științific din lume. Astăzi, el ocupă o suprafață de 27 500 m², conservînd prețioase colecții, rezultate în urma orientării cercetărilor spre 27 domenii științifice și 41 de domenii ale tehnicii²¹. Organizarea expozițiilor s-a făcut pe baza aplicării principiului istorismului în știință, urmărindu-se prezentarea proceselor, evolutiv, de la origini pînă în prezent. Pentru a răspunde cît mai bine scopurilor instructiv-educative și de promovarea culturii tehnice „se încearcă, pe cît, posibil, folosirea obiectelor tridimensionale, care să fie manipulabile, expuse în ordine cronologică și logică”²². Foarte probabil, că instituția muzeală britanică a servit de model și pentru organizarea altor muzee tehnice din Europa, dar și din alte părți mai îndepărtate, cum este cazul primului muzeu de științe din India, cunoscut sub numele „*Birla Industrial and Technological Museum*”, din Calcutta²³.

Aproape identic ca profil, sferă de activitate și orientare tematică, este și impunătorul „*Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik*” din München. În acest muzeu, pe parcursul a circa opt decenii de activitate, s-a acumulat un patrimoniu uriaș care ilustrează dezvoltarea istorică, urmărind 40 de ramuri și domenii ale științelor naturii și tehnicii. Cele aproape 70 000 de obiecte, expuse în 340 de săli, de-a lungul unui circuit de 15 km, oferă o imagine sugestivă în privința volumului, diversității și valorii patrimoniului deținut de Muzeul tehnic din München²⁴.

Un exemplu tipic de muzeu specializat, cu patrimoniul structurat pentru a reprezenta și ilustra diferitele sectoare dintr-o singură ramură a teh-

²¹ * * *, în *Nouvelles de l'ICOM*, 20, 1967, 2—3, p. 81.

²² *Ibidem*.

²³ M. S. K. Ghose, în *Nouvelles de l'ICOM*, 21, 1968, 3, p. 2—4.

²⁴ *Deutsches Museum im Bilde*, Ghid.

nicii ne oferă „*Bergbau Museum Bochum* din R. F. Germania”²⁵. Numărul considerabil de colecții și exponate originale — geologie minieră, documente și mărturii tehnico-istorice din evul mediu, unelte și utilaje de lemn, mașini cu aburi și locomotive de mină din epoca modernă, aparate electrotehnice, mașini mari cu telecomandă și instalații automatizate din zilele noastre — mijlocește cunoașterea exhaustivă a istoriei mineritului german, paralel cu urmărirea evoluției mineritului european și pe plan mondial din toate timpurile și referitor la exploatarea tuturor bogățiilor minerale ale subsolului²⁶. Ființând din anul 1928, Muzeul mineritului din Bochum este unic în felul său în lumea întreagă. Tematica expoziției permanente, reflectând complexitatea patrimoniului pe care-l deține este structurată pe 15 compartimente expoziționale de bază care acoperă o suprafață de 6 000 m². La aceasta, în partea subterană a muzeului — la adâncimea de 15—20 m — se adaugă o foarte originală mină-model, cu o rețea de galerii lungă de peste 2,5 km.

Utilizarea criteriului istoric în orientarea activității specifice de cercetare, ca și în tematica expunerii colecțiilor poate fi ilustrată și prin exemplul pe care-l reprezintă „*National Motor Museum* din Beaulieu. Acesta adăpostește colecții dintre cele mai importante pentru cunoașterea evoluției tehnico-istorice a vehiculelor cu motor, începând din anul 1895 până în zilele noastre”²⁷.

De asemenea, „*Muzeul în aer liber al monumentelor tehnice din Hagen-Westfalia*” urmărește, pe de o parte ilustrarea procesului trecerii de la industria auxiliară casnică la meșteșugul independent, iar pe de altă parte, „surprinderea momentului istoric și tehnic, în care mașinile hidraulice sînt înlocuite de cele cu aburi sau electrice, în perioada 1650—1870, inclusiv trecerea de la industria manufacturieră la marea industrie mecanizată”²⁸. În vederea dezvoltării activității de cercetare și aprofundării tematicii generale, Muzeul din Hagen-Westfalia și-a propus orientarea spre „prezentarea istoriei meșteșugurilor și a tehnicii de la începuturile metalurgiei, în perioada Latene, la fierăriile „sătești” din secolul IX pînă la începuturile industriei moderne din secolele XVIII—XIX”²⁹. Într-o anumită măsură, prin natura exponatelor sale, acest muzeu tehnic în aer liber, poate fi comparat, eventual, cu Muzeul Tehnicii Populare din Dumbrava Sibiului³⁰.

La rîndul său, „*Muzeul Fierului*” inaugurat la Jarville, lângă Nancy, se recomandă ca un adevărat centru de cercetări în domeniul istoriei siderurgice³¹. Patrimoniul acestei instituții franceze s-a constituit din: ansambluri originale de foarte mari dimensiuni (de exemplu: o turnătorie, ciocanul hidraulic triplu din Vatagna etc.); colecții cu mostre de materie primă fieroasă și combustibile; colecții constituite din categorii de produse originale lucrate din fier din anumite epoci, etc. Potrivit principiului cunoscut, s-a avut aici în vedere, ilustrarea dezvoltării metalurgiei fierului

²⁵ D. Hering. *op. cit.*, p. 34—35.

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ * * *, în *Nouvelles de l'ICOM*, 26, 1973, 3, p. 103—104.

²⁸ V. Wollmann, *Muzeul în aer liber al monumentelor tehnice din Hagen—Westfalia*, manuscris sub tipar.

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ *Ibidem.*

³¹ * * * în *Nouvelles de l'ICOM*, 20, 1967, 2—3, p. 76.

începînd din epoca străveche pînă în evul mediu, continuînd apoi cu perioada Renașterii și cu dezvoltarea „metalurgiei clasice“, din secolele XVII—XVIII pînă în secolul al XIX-lea, cînd marile descoperiri tehnice și inovațiile introduse de metalurgia engleză, au deschis calea spre siderurgia modernă³². De altfel, Muzeul din Jarville și-a propus, pentru viitor, să prezinte și să illustreze contribuția marilor metalurgiști: Martin, Thomas, Bessemer³³. Este un fapt remarcabil că în ciuda profilului său tehnic, „Muzeul Fierului din Jarville“ nu vrea să fie un muzeu al tehnicilor. El este înainte de toate muzeu de istorie. Consecințele sociale și economice ale prelucrării fierului sînt permanent urmărite: „omul este fără încetare actorul și personajul principal al expoziției“³⁴.

O instituție cu profil asemănător este „Muzeul central metalurgic din Miskolc“, inclusiv secția sa „Uj Massa Múzeum“, care ilustrează începuturile metalurgiei pe teritoriul Ungariei și dezvoltarea sa pînă în prezent³⁵. În acest caz se pune un accent deosebit pe cercetarea evoluției tehnico-istoric a metalurgiei, începînd din secolele X—XII, apoi de-a lungul evului mediu pînă în perioada 1770—1880. Ilustrarea dezvoltării metalurgiei se realizează atît prin obiecte tridimensionale și instalații originale, însoțite de produsele specifice epocii, cît și prin intermediul numeroaselor documente de arhivă. La acestea se adaugă un număr important de monumente de tehnică metalurgică descoperite „in situ“, cum sînt: trei tipuri de cuptoare de redus minereul de fier, pe baza cărora e posibilă reconstituirea începuturilor metalurgiei fierului din secolele X—XII³⁶.

Cel mai apropiat exemplu, totodată și foarte grăitor, cu privire la modul în care s-a întreprins îmbinarea istoriei științei cu istoria tehnicii, îl oferă „Muzeul Tehnic prof. ing. Dimitrie Leonida“ din București. Înființat, după cum precizam anterior, în anul 1909, pe lângă Școala centrală de electricieni și mecanici, acest muzeu tehnico-științific și-a constituit patrimoniul pornind de la valoarea tehnică și dialectică a pieselor și materialelor colectate. Primele colecții au fost constituite din „numeroase mașini, aparate și instrumente găsite sau construite de elevi“³⁷. Foarte curînd, acestor modele și machete inițiale li s-au adăugat „tot ceea ce rămăsese din vechile instalații tehnice de la noi“³⁸, făcînd posibilă urmărirea evoluției diferitelor tipuri de mașini și aparate. Înțelegînd importanța creării unui centru de cercetare și prezentare muzeistică a istoriei tehnicii ca o cale spre ridicarea potențialului profesional tehnologic al țării, inginerul D. Leonida s-a preocupat de completarea sistematică a colecțiilor Muzeului Tehnic cu exponate valoroase, care să poată lămuri succesiunea istorică a tipurilor constructive și funcționale de mașini, ca și modificările tehnologice importante ce au intervenit. Astfel, în esență, tematica sa generală, urmărește ilustrarea evoluției tehnicii românești, etalînd exponate de valoare structurate pe șapte sectoare distincte, potrivit domeniilor abordate.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Și în acest caz este vorba despre un muzeu de istorie a tehnicii.

³⁶ Materialele provin din săpături arheologice.

³⁷ D. Leonida, în *RevMuz*, 4, 1964, p. 350.

³⁸ Ibidem.

În prezent există mai multe păreri autorizate, care privesc dezvoltarea rețelei muzeale din România, preconizând realizarea unei viziuni unitare asupra dezvoltării științei și tehnicii prin revitalizarea tematică a unui muzeu de orizont național, care, în mod necesar, trebuie să „pună în valoare în primul rînd aportul românesc la dezvoltarea științelor și tehnicii”³⁹.

Înfăptuirea acestui obiectiv de importanță majoră se întemeiază pe necesitatea desfășurării unei ample acțiuni prealabile de prospectare a patrimoniului tehnic real existent la nivelul întregii țări. Concomitent cu atingerea obiectivelor acestui program național și în strînsă legătură cu evoluția lui, s-a mai preconizat crearea bazelor organizării unor muzee tehnice specializate pe anumite ramuri și domenii mai restrînse, în măsură să ilustreze fenomenul local extrem de complex, raportat la orizontul românesc general⁴⁰. Prospectarea patrimoniului național de istorie tehnică urmează să se desfășoare, astfel, în mod sistematic, potrivit unor criterii științifice de selectare a obiectelor, ținîndu-se seama de anumite urgențe sau de priorități stabilite cu competență și obiectivitate⁴¹. În acest sens, credem că este prioritară orientarea cercetărilor mai întîi spre identificarea și salvarea vestigiilor tehnice din zonele care au o veche și puternică tradiție industrială. Ne referim, în primul rînd, la regiunile tradiționale ale mineritului, metalurgiei și construcțiilor de mașini, unde ritmurile dezvoltării contemporane amenință cu distrugerea și chiar cu pierderea iremediabilă a unor vestigii și mărturii tehnice, dintre cele mai rare și prețioase. Dispariția acestor mașini și instalații, ca și a documentațiilor tehnice aferente — reconstituirea, conservarea și păstrarea lor ridicînd probleme foarte dificile, deci și costisitoare — reprezintă o pierdere documentar-științifică și muzeistică dureroasă, care se petrece aproape zilnic, sub ochii noștri. De aceea, chiar înainte de finalizarea acțiunii pentru prospectarea patrimoniului tehnic la scară națională, credem că se impune, cu prioritate absolută, salvarea vestigiilor de istorie tehnică afectate în mod iminent sau amenințate cu distrugere într-o perspectivă apropiată. Considerăm în acest sens, că este absolut necesară adoptarea unui complex de măsuri organizatorice menite a facilita încă din etapa actuală, înființarea unor centre de cercetare și muzee tehnice pe plan local sau acolo unde este cazul, sprijinirea și echiparea corespunzătoare — cu fonduri, bază tehnică-materială și personal specializat — a unor secții de istorie tehnică create în cadrul anumitor muzee județene.

În vederea constituirii acestor instrumente adecvate de cercetare și prezentare a istoriei tehnicii, trebuie îndreptată atenția în primul rînd, spre regiunile industriale tradiționale ale țării între care poate fi inclus, evident, și teritoriul județului Caraș-Severin.

Considerentele noastre pornesc de la cunoașterea unor fapte reale — și anume că în asemenea regiuni a fost posibilă și se constată existența preocupărilor pentru cercetarea tradițiilor și vestigiilor de istorie tehnică, luînd ființă foarte de timpuriu chiar și anumite colecții de bunuri cu

³⁹ I. Grigorescu, în *RevMuzMon*, (seria muzee), nr. 2, 1975, p. 23—25.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Legea nr. 63/1974; HCM 311 și HCM 312, ambele din 1975, stabilesc și precizează cadrul legal ideal al desfășurării acestei activități.

caracter industrial ce ar putea implica pe lângă valorificarea științifică și o valorificare adecvată instructiv-educativă.

Înființarea unui muzeu pe aceste baze și orientarea activității sale spre cercetarea și reprezentarea diferitelor ramuri tehnice specifice într-o anumită regiune este strâns legată de structura patrimoniului virtual și real, constituit prin practicarea îndelungată a unor activități productive cu caracter industrial. Specificul și structura acestui patrimoniu tehnic sînt deopotrivă determinate nemijlocit de premisele care au condiționat apariția și acumularea lui, de-a lungul etapelor dezvoltării istorice. Pentru a fi în măsură să apreciem posibilitățile valorificării patrimoniului tehnic din județul Caraș-Severin, credem că este necesară o analiză a condițiilor care au stat la baza apariției și dezvoltării sale specifice pe acest teritoriu.

II. Premisele apariției și structura patrimoniului tehnic al județului Caraș-Severin

Situate în sud-vestul pămîntului românesc, plaiurile caraș-severinene alcătuiesc o adevărată sinteză a sa, definindu-se prin: varietatea formelor de relief; complexitatea resurselor naturale — ale subsolului și solului, deopotrivă — dar și printr-o străveche și permanentă activitate umană și, mai ales, printr-o continuitate autohtonă neîntreruptă.

Relieful, clima și resursele naturale au reprezentat, de timpuriu, condiții favorabile practicării culesului, vînației și pescuitului, înlesnind pe trepte superioare ale evoluției societății omenеști, practicarea ocupațiilor de bază agro-pastorale și a meșteșugurilor. Însă, dintru-începuturi, teritoriul Caraș-Severinului se caracterizează printr-o complexă structură geologică — adevărată rețea de zone muntoase și deluroase, dispuse echilibrat pe direcția nord-sud — tăinuind în adîncuri bogății minerale dintre cele mai felurite:

- bogate zăcămintе cuprifere și minerale ca: barnitul, calcopirita și calcozina, formate prin metamorfismul de contact dintre zona Ocna de Fier—Dognecea—Brădișorul de Jos—Oravița (Ciclova Montană)—Sasca Montană—Moldova Nouă;

- minereuri de fier cum sînt: magnetitul, hematita (fier oligist), ludwigit și fero-mangan la Ocna de Fier, Dognecea, Moldova Nouă și Delinești;

- metale prețioase și alte minereuri neferoase ca: aur, argint, plumb, cositor, arsen, antimoniu, nichel și cobalt se găsesc în dealurile Dognecei și Oraviței, ca și în Munceii clisurilor care fragmentează relieful din Valea Dunării;

- zăcămintе de cărbune, în general de foarte bună calitate s-au găsit la Cozla, Anina, Lupac, Doman și Secu-Cuptoare.

Prezența acestor importante resurse minerale a reprezentat condiția primordială pentru trecerea, foarte timpurie, la exploatarea și folosirea lor. Mai întîi au fost identificate minereurile neferoase și zăcămintele cuprifere, extragerea și prelucrarea lor efectuîndu-se prin procedee tehnologice primitive. Cronologic, începuturile mineritului și metalurgiei pe teritoriul Caraș-Severinului, se situează în perioada de tranziție de la neolitic spre epoca metalelor cînd, cel mai de seamă eveniment l-a con-

stituit întrebuințarea aramei în stare nativă, pentru prima dată, la făurirea uneltelor, armelor și podoabelor. Ca pretutindeni, cunoașterea și practicarea metalurgiei aramei, în zona din centrul și sudul Banatului, a început cu prelucrarea la rece și la cald a cuprului nativ, cules manual din bogatele zone de oxidație superficială. A doua fază a fost obținerea aramei în urma reducerii minerurilor de carbonat de cupru, procedeu prin care s-a ajuns la posibilitatea topirii și turnării acestui metal. Cercetările arheologice dovedesc că străvechii pionieri ai mineritului și metalurgiei aramei au fost locuitorii acestor plaiuri din perioada enolitică⁴².

Trecerea de la metalurgia aramei la metalurgia bronzului marchează o realizare tehnică cu totul remarcabilă. Calitățile superioare ale noului metal (duritate, fluiditate, absența absorbției de gaze) și solicitarea lui insistentă au determinat atât dezvoltarea mineritului pentru sporirea cantității de cupru, cât și intensificarea schimburilor cu alte regiuni pentru procurarea cositorului.

În noua conjunctură, zona ponto-carpato-dunăreană a jucat un rol activ ca mijlocitoare între spațiul mediteranean, regiunea de la est de țara noastră și centrul Europei și tot în acest context, sudul Banatului poate fi considerat drept una dintre cele mai vechi regiuni miniere de pe continent. O asemenea situație este pusă în evidență și confirmată prin analiza electrochimică a diferitelor piese descoperite în aceste părți. Existența anumitor impurități în aliajul din care au fost turnate diferitele obiecte, ce compun depozitele de bronzuri atribuite județului Caraș-Severin, este caracteristică numai calcopiritelor și zăcămintelor din împrejurimile localităților Bocșa, Ciclova Montană, Oravița, Sasca Montană și Moldova Nouă de unde, fără îndoială, s-a extras și arama folosită⁴³.

Dezvoltându-se pe baza experienței prelucrării cuprului nativ, a cunoștințelor și îndemînării specifice, acumulate vreme îndelungată, metalurgia bronzului, parte componentă a civilizației tracilor de nord, a constituit o premisă a inventării și difuziunii metalurgiei fierului pe întreg cuprinsul pământului românesc. Zăcămintele de fier identificate în mai multe localități din județul Caraș-Severin, demonstrează că aici au existat toate condițiile pentru ca trecerea la exploatarea și prelucrarea lor să se producă încă de la începutul primei epoci a fierului (sec. XII—XI î.e.n.). Astfel, întreaga regiune muntoasă a Banatului, aparținînd în cea mai mare parte actualului teritoriu caraș-severinean, poate fi considerată drept una dintre vetrele primare ale plămădirii noului metal, integrîndu-se puternicului centru metalurgic nord-vest balcanic-sud-est-alpin, deosebit de activ încă din epoca bronzului⁴⁴. Desigur că, înlocuirea armelor și uneltelor din bronz cu cele din fier, s-a petrecut lent, de-a lungul mai multor secole. Cele mai vechi piese de fier, descoperite se pare (din 7 piese de fier descoperite în România, 5 provin de pe teritoriul Banatului), în județul Caraș-Severin au fost lucrate după vechile metode, specifice meta-

⁴² O. Răuț, în *Flamura roșie*, 1202, 20 mai 1961; vezi și * * * *Caraș-Severin. Monografie (colecția Județele patriei)*, Ed. Sport-Turism, București, 1981, p. 54.

⁴³ *Ibidem*, p. 55—58; Vezi pentru această problemă, N. Maghiar, St. Olteanu, *Istoria mineritului în România*, București, 1970, p. 29 și O. Răuț, *Flamura Roșie*, 1202 din 20 mai 1961.

⁴⁴ M. Gumă, în *Banatica*, V, 1979, p. 115, p. 130—133; Idem, în *Banatica*, VII, 1983, p. 65—67.

lurgiei bronzului, prin tehnica supraturnării⁴⁵. Ulterior, piesele din fier au fost făurite exclusiv prin ciocănire la cald.

Metalurgia fierului a cunoscut o dezvoltare impetuoasă în vremea civilizației geto-dacice, încă de la sfârșitul perioadei hallstattiene și începutul Latène-ului. În atelierele metalurgice locale se obțineau, din materie primă proprie și prin activitatea meșterilor băștinași, fierul brut din care s-au executat tot felul de unelte de muncă și arme. Analizele chimice și metalografice efectuate la bucățile de zgură, la calupuri și minereuri de fier, confirmă presupunerile că topirea minereurilor s-a făcut undeva, în apropierea atelierelor de fierărie. Este cert, că din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n., se poate vorbi despre înmulțirea cuptoarelor pentru redus minereul de fier și utilizarea acestuia la făurirea armelor, a uneltelor de bază folosite în agricultură, ca și la confecționarea unor unelte specializate, solicitate pentru diferitele meșteșuguri practicate în lumea geto-dacă. Urmele folosirii fierului au fost semnalate în diferite locuri din cuprinsul județului Caraș-Severin, însă, începând din perioada statului dac, condus de Burebista, se constată o anumită concentrare a vestigiilor pe Valea Bîrzavei. Această situație marchează începutul unei activități metalurgice care se va desfășura fără întrerupere în zonă, în special la Bocșa și Reșița, devenite ulterior mari centre industriale, continuatoare și păstrătoarele unor tradiții metalurgice milenare⁴⁶.

Exploatarea fierului, alături de prelucrarea metalelor neferoase ca: aur, argint, cupru, plumb, au cunoscut o intensificare deosebită și un salt calitativ în timpul stăpînirii romane. Posesori ai unei temeinice experiențe în domeniul mineritului, romanii au introdus o serie de modificări în modul de exploatare a metalelor, au perfecționat tehnica minieră, au îmbunătățit sistemul de iluminat și de evacuare a apelor freatice din subteran, procedînd, în același timp, la adoptarea anumitor amenajări și măsuri pentru securitatea muncii. Cercetările arheologice scot la lumină numeroase materiale care atestă nivelul practicării mineritului și metalurgiei după transformarea Daciei în provincie romană. Există însă dovezi că și după retragerea oficialităților romane, pe vremea lui Aurelian, mineritul și metalurgia fierului și a metalelor neferoase continuă să fie ocupații de bază practicate de băștinași daco-romani din părțile bănățene, constatîndu-se aceeași puternică concentrare de vestigii metalurgice pe Valea Bîrzavei⁴⁷.

Interesul pentru valorificarea bogățiilor miniere din Munții Banatului și continuitatea practicării metalurgiei au fost atestate de-a lungul întregului ev mediu. Mărturiile devin mai numeroase odată cu apariția referirilor scrise, cuprinse în diferitele documente emise de statul feudal maghiar, care și-a extins stăpînirea efemeră în aceste părți⁴⁸. Documentele scrise din perioada stăpînirii turcești, vin să contrazică anumite păreri

⁴⁵ Idem, în *StComC*, II, 1977, p. 259—260.

⁴⁶ * * * Caraș-Severin. Monografie, p. 59—60.

⁴⁷ E. E. Speidl, *A Resikzabányai (állami segéllyel fenntartott)*, (Minele Reșiței...), Reșița, 1896, p. 69; Vezi și Gh. Cimponeriu, în *Buletinul UDR*, I, 1931, 2, p. 57; N. Maghiar, St. Olteanu, *op. cit.*, p. 52; Pentru problema continuității mineritului și metalurgiei bronzului, vezi și Gh. Lazarovici, în *Energia*, nr. 222 din 24 mai 1969.

⁴⁸ G. Venzel, *Magyarország bányásztaóvak kritikai története (Istoria critică a mineritului din Ungaria)*, Budapesta, 1880, p. 16—31; vezi și Fr. Pesty, în *Krasso*, III, p. 32—42, doc. nr. 29; Idem, în *Krasso*, II—2, p. 297; *Ibidem*, doc. nr. 39; Idem, *Krasso*, III, p. 363, doc. nr. 274.

lipsite de temelii, după care, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea exploatarea diferitelor zăcămintele miniere din Munții Banatului ar fi încetat cu desăvârșire, turcii dezinteresându-se total de asemenea activități productive⁴⁹. Dar, există chiar mărturii austriece despre continuitatea în-deletnicirilor miniere în Banat și pe timpul expansiunii turcești. Asemenea izvoare relatează faptul, că în mai multe locuri din împrejurimile Oraviței au fost găsite haldine proaspete de steril și un număr de instalații și utilaje miniere care, s-a constatat că au fost abandonate în mare grabă⁵⁰.

La începutul secolului al XVIII-lea, schimbarea dominației turcești cu ocupația austriacă și transformarea Banatului într-o imensă feudă a Curții din Viena, determină trecerea mineritului și metalurgiei într-o nouă fază de dezvoltare, mai accentuată, de tip industrial. Noua realitate istorică, presupunea antrenarea într-un proces de perfecționare a uneltelor, utilajelor, instalațiilor și tehnologiilor de producție. Semnificativ este faptul că tocmai în regiunea din centrul și sudul Banatului, întâlnim cea mai complexă organizare minieră din întreg teritoriul românesc subjugat de habsburgi⁵¹. În scopul organizării extragerii metalelor, autoritățile imperiale au înființat patru oficii montanistice la Oravița, Dognecea, Moldova și Sasca Montană, sediul Direcțiunii montanistice fiind stabilit, inițial și pentru scurtă vreme, la Timișoara, apoi a fost transferat și stabilit la Oravița⁵². De acum au fost intensificate exploatarea masivă a fierului în zona Bocșa—Reșița și a cuprului de la Dognecea, Ciclova Montană, Sasca Montană și Moldova Nouă. Concomitent s-a dezvoltat extracția plumbului și a metalelor prețioase.

Pentru topirea minereurilor de cupru, la Oravița (Ciclova Montană) a fost ridicat un cuptor înalt și un atelier de forjare încă din anul 1718, iar în anul următor s-a pus în funcțiune o topitorie de fier la Bocșa. În anul 1725, la Dognecea, au fost instalate două cuptoare de topit aramă, precum și un ciocan hidraulic. Topitorii și ciocane pentru prelucrarea cuprului au mai fost instalate la Moldova Nouă și la Sasca Montană, iar în anul 1771 s-a încheiat ridicarea primelor două furnale reșițene⁵³. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea ritmul modernizărilor a fost mult accelerat, iar din secolul următor, industriile miniere și metalurgice de pe teritoriul Caraș-Severinului înregistrează în dezvoltarea lor forme capitaliste clasice. În același timp, asistăm la concentrarea activităților industriale în câteva zone și localități, desfășurându-se un proces accentuat de specializare și o anumită profilare sau diferențiere tehnică zonală. Astfel, s-au pus bazele formării viitoarelor centre miniere și metalurgice al căror specific s-a menținut pînă în zilele noastre. Așa au apărut cele mai vechi centre miniere specializate în extracția metalelor: Dognecea, Ocna de Fier, Oravița—Ciclova Montană, Sasca și Moldova, ca și centrele in-

⁴⁹ Gh. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 59; E. Speidl, *op. cit.*, p. 85—86.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 87.

⁵¹ Gh. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 61; * * * 200 ani de construcții de mașini la Reșița, 1771—1971, Reșița, 1971, p. 45—47.

⁵² V. Wollmann, în *Banatica*, I, 1971, p. 197—216; 200 de ani de construcții..., p. 47—50.

⁵³ V. Wollmann, *op. cit.*, p. 198—203; Gh. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 61—63; B. Surdu, în *AIIC*, VII, 1964, p. 165; * * * Caraș-Severin, p. 74—75.

dustriei metalurgice Reșița, Bocșa, Rusca Montană, Oțelul Roșu (fost Ferdinand) și Topleț⁵⁴.

Sporirea și extinderea exploataării zăcămintelor de cărbuni va antrena, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, apariția și dezvoltarea unei noi categorii de centre ale mineritului carbonifer cum sînt: Berzasca—Cozla, Steierdorf—Anina, Secu—Cuptoare, Doman și Lupac⁵⁵.

De asemenea, se impune a menționa faptul că începuturile industriei românești constructoare de mașini își are vatra originară pe aceleași plaiuri ale Caraș-Severinului, înregistrînd evoluții spectaculoase, în special în cetatea de foc a Reșiței. Acumularea unei îndelungate experiențe și înalta specializare a lucrătorilor din acest mare centru industrial au determinat atît în domeniul siderurgiei, cît și în ramura construcției de mașini, realizarea unor performanțe deosebite, asimilarea celor mai moderne procedee de prelucrare a metalului, antrenînd în chip firesc, mai multe premiere tehnice de importanță națională și europeană⁵⁶.

Prestigiul și continuitatea pe linia performanțelor tehnice tradiționale obținute de Uzinele Reșița sînt confirmate de calitatea produselor fabricate, în anii construcției socialiste, în toate uzinele și întreprinderile caraș-severinene. Ne rezumăm a aminti aici doar motoarele Diesel în patru timpi, cu șase și 12 cilindri, cu o putere de 1 250, 2 300 și 2 500 CP; boghiurile pentru locomotive Diesel electrice de 2 100 CP; locomotivele Diesel hidraulice de 1 250 CP și locomotivele electrice de 7 350 CP; în sfîrșit, uriașele hidroagregate de tip Kaplan cu o putere nominalizată de 178 000 KW pentru sistemul hidroenergetic și de navigație pe Dunăre de la Porțile de Fier — cele mai puternice utilaje de acest tip fabricate pînă acum pe plan mondial⁵⁷.

Adunînd pe vatra Caraș-Severinului tradiții de aproape cinci milenii, mineritul și metalurgia au o trăsătură comună în dezvoltarea lor, continuitatea practicării acestor îndeletniciri, la care s-au adăugat cu timpul spiritul superior de organizare și pasiunea meseriei sau tendința permanentă spre perfecționare și calitate.

Vechimea milenară a activității productive, legate de extracția și prelucrarea bogățiilor subsolului, incontestabila lor valoare economico-socială, le-a transformat de multă vreme, în ocupații de bază pentru o parte a locuitorilor din sudul Banatului. În același timp, continuitatea, amploarea și intensitatea activității minere și metalurgice, din eneolitic pînă în prezent, au dus, în mod direct la constituirea unui patrimoniu virtual de istorie tehnică, a cărui existență este semnalat pe întreg cuprinsul județului, sub cele mai diferite forme. Urmele materiale care atestă, aproape exclusiv arheologic, dezvoltarea mineritului și metalurgiei, de la începuturi pînă în perioada feudalismului timpuriu, prezintă astfel o mare diversitate de tipuri și forme, de la obiecte finite (unelte, scule, arme, podoabe și monede) la instalații (cuptoare de redus mine-

⁵⁴ *Ibidem*, p. 81—82.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 44—45 și 107—109; Vezi și I. Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și Domeniilor din Reșița*, București, 1936, p. 12—13.

⁵⁶ I. Păsărică, *op. cit.*, p. 14, 30; STEG, *Übergabsprotokoll des Reschitzaer Eisenwerkes, von 14 iuliy, 1885, fila 40; 200 ani de ani, I*, p. 70; 93—94.

⁵⁷ S. Bordan, G. C. Bogdan, în *Construcții de mașini, (număr jubiliar)*, București, 1971, p. 28—29.

reul, galerii săpate în stîncă „cu dalta și ciocanul“) și pînă la bucățile de minereu, calupuri de zgură și turte de metal.

În secolul al XIV-lea, numărul surselor documentare se amplifică, izvoarele arheologice fiind completate de informațiile documentelor scrise, a izvoarelor literare, etc. După secolul al XVIII-lea, cînd se produce trecerea de la etapa tradițională casnică-țărănească a extracției și prelucrării metalelor, la etapa exploatarei de tip industrial, sursele de informare cu privire la istoria tehnicii sporesc atît cantitativ cît și prin diversitate. Din această perioadă vestigiile tehnice păstrate „în picioare“ sau rămase încă la suprafață solului devin tot mai numeroase, ele fiind: foste ateliere manufacturiere sau hale de fabrici, cuptoare pentru reducerea minereului de fier, furnale pentru topirea cuprului, instalații miniere din subteran etc., la care se adaugă, în cantități considerabile, produsele finite de toate tipurile și dimensiunile. Vestigiile tehnice din epoca modernă — piese tridimensionale originale — sînt completate printr-o cantitate mare de izvoare scrise: documente oficiale, registre de inventar, devize de lucrări, planuri, hărți, schițe, descrieri și jurnale de călătorie, desene și litografii, tablouri cu caracter documentar.

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea acestor surse li se adaugă și o cantitate impresionantă de materiale fotografice (diapozitive, clișee pe sticlă, fotografii etc.) care surprind și immortalizează cele mai variate aspecte legate de dezvoltarea mineritului și metalurgiei din epoca modernă pînă în prezent.⁵⁸

III. Patrimoniul tehnic al Muzeului Județean de Istorie din Reșița. Diferite inițiative mai vechi, căile constituirii, profilul și structura colecțiilor

Încă din a doua jumătate a secolului trecut se pare că în aceste părți s-au manifestat unele preocupări pentru adunarea și valorificarea expozițională a mărturiilor originale referitoare la istoria tehnicii, descoperite în zonă. Astfel, au apărut diferiți colecționari particulari la Oravița, Reșița, Caransebeș și Bocșa, care proveneau mai ales din rîndul intelectualetății locale: învățători, profesori, juriști și ingineri (în special foști angajați ai întreprinderilor societății S.T.E.G. — ajunși la pensionare). Prin astfel de amatori pasionați, la care se adaugă și o categorie, cu totul aparte, a țăranilor-cărturari sau a inventatorilor-țărani din lumea satelor cărășene, s-au constituit primele colecții de mineralogie și artizanat industrial — vechi produse meșteșugărești lucrate artistic) apoi colecțiile de unelte, scule și obiecte de metal (mai ales din aramă și bronz sau piese turnate din fontă) reprezentînd diversele produse ale atelierelor și fabricilor locale. Paralel au apărut și colecții de documente, diplome, brevete, chiar și de publicații științifice și tehnice provenite din străinătate. Eforturile primilor colecționari, adeseori întreprinse fără scopuri precise, exclusiv pe baza criteriilor estetice sau militariste, stimulate chiar anumite interese pecuniare, au cunoscut o evoluție întîmplătoare, soldată

⁵⁸ Numai colecția de negative și diapozitive pe sticlă, originale, se ridică la 1514 clișee, cf. inventar MJIR nr. 1—879; 906—1577.

uneori cu dispersarea bunurilor adunate și numai în puține cazuri, prin efectuarea unor donații către școlile locale⁵⁹.

Paralel cu câteva eforturi și încercări particulare din secolul al XIX-lea, consemnăm și existența unor inițiative oficiale, determinate în primul rînd de scopurile societății monopoliste S.T.E.G., care urmărea, pe de-o parte, dezvoltarea interesului față de activitățile tehnice industriale, iar pe de altă parte, realizarea unei reclame eficiente pentru produsele proprii. Numai în acest context se pot explica eforturile S.T.E.G.-ului pentru a organiza „Expoziția produselor montanistice, profesionale și industriale“, încă în anul 1869, la Oravița, prima acțiune consemnată de acest fel din sud-estul Europei⁶⁰. Cea mai mare parte a exponatelor, cum era și firesc, aparțineau societății S.T.E.G., care și-a propus să illustreze viața economică a ținutului (fostul comitat Caraș-Severin), printr-o comparație între trecut și prezent⁶¹.

Către sfîrșitul secolului trecut și începutul celui următor se face remarcată activitatea unor colecționari particulari din Reșița. Ba mai mult, după cum remarcă un ziar al vremii, conducerea S.T.E.G.-ului se arată interesată să organizeze la Reșița un muzeu al uzinelor și întreprinderilor sale, deci un muzeu tehnic. Desigur, că în acest caz, foarte probabil că era vorba despre un muzeu cu profil politehnic. Avîndu-se în vedere necesitatea creării patrimoniului unei asemenea instituții, în anul 1905, a fost înființată și o „Comisie muzeistică pentru comitatul Caraș-Severin“, avîndu-l președinte pe dr. Ioan Budințeanu⁶². Există diferite informații despre energia cu care „Comisia muzeistică...“ și-a început activitatea reușind ca numai după o scurtă perioadă de timp să adune un număr impresionant de obiecte și, se pare, dintre cele mai valoroase. Însă, din păcate, în anul 1906, negăsindu-se spațiu corespunzător pentru păstrarea și expunerea colecțiilor, „Comisia muzeistică...“ a fost desființată, iar mulțimea obiectelor de valoare adunate au luat drumul muzeelor din Viena și Budapesta⁶³.

Alte inițiative asemănătoare reînnoadă firul mai vechilor preocupări în anii 30 ai secolului nostru, din nou la Oravița, însă foarte curînd au eșuat și ele⁶⁴.

Ideea înființării unui muzeu propriu de istoria mineritului și metalurgiei la Reșița, a fost reluată cu mai multă fermitate în ultimele două decenii, cînd a început să fie urmărită sistematic. De această dată, exponentul principal a devenit tînărul muzeu reșițean de istorie, înființat în anul 1962⁶⁵. În ciuda problemelor dificile, întîmpinate aproape per-

⁵⁹ G. C. Bogdan, *Flamura roșie*, nr. 784 din 11 mai 1957; * * * 200 ani de construcții..., p. 275.

⁶⁰ S. Ș. Moldovan, *Prima expoziție organizată la Oravița în 10 august—15 septembrie 1869*, manuscris păstrat în Expoziția de istoria culturii caraș-severinene, Oravița.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Cf. Bogsaner Zeitung, nr. 21, Bocșa, 21 mai 1905.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ I. Popa, *Un proiect de organizare a Muzeului din Oravița*, comunicare prezentată la simpozionul „File din istoria localităților cărășene“, Oravița, 2 noiembrie 1973.

⁶⁵ În luna iulie 1957, în cadrul Combinatului siderurgic Reșița, s-a constituit o „Comisie pentru înființarea muzeului“, formată din muncitori, tehnicieni, funcționari și ingineri; la 15 martie 1962, prin Dispoziția nr. 48.322 din 9.V.1962 a Minis-

manent — lipsa mijloacelor de transport adecvate; inexistența unui laborator specializat pentru conservarea și tratarea obiectelor tehnice; a spațiului necesar în vederea depozitării și păstrării lor; și, nu în ultimul rând, însăși absența specialiștilor cu nivel corespunzător de pregătire tehnică — personalul Muzeului din Reșița a desfășurat o activitate de colectare perseverentă, an de an, concretizată prin așezarea bazelor unui apreciabil patrimoniu tehnic chiar în cadrul instituției. Orientându-se, de la început, spre vestigiile rămase în urma practicării unor activități industriale cu cele mai vechi și puternice tradiții, eforturile muzeografilor reșițeni s-au concretizat prin formarea unor colecții valoroase, în măsură să ilustreze etapele principale ale dezvoltării mineritului și metalurgiei pe teritoriul Caraș-Severinului.

Căile prin care s-au constituit și au sporit respectivele colecții de istoria tehnicii sînt, în general, cele cunoscute, obișnuite pentru activitatea specialiștilor de la muzeele de toate profilele, practicate de la caz la caz și de către cei de la Reșița. Inițial, primele piese și colecții referitoare la dezvoltarea industriei în zonele Reșița, Bocșa—Ocna de Fier—Dognecea, Oravița—Ciclova Montană—Sasca, Anina și Moldova Nouă au fost adunate, pe de-o parte, cu sprijinul unor colecționari entuziaști, muncitori, tehnicieni, ingineri (pensionari sau în activitate) iar, pe de altă parte, prin obținerea unor donații generoase din partea conducerii uzinelor de la Reșița și a conducerii întreprinderilor miniere de la Anina, Bocșa, Dognecea, Secu-Cuptoare, Doman și Moldova Nouă.

Pentru a cunoaște evoluția, în perioadele de început, adică anumite detalii tehnologice, repertoriul obiectelor care s-au produs și în general, intensitatea activităților miniere și metalurgice practicate în cuprinsul județului, s-au executat o serie de cercetări arheologice, fie săpături sistematice, fie intervenții de salvare. În continuare, s-a întreprins explorarea unor puțuri și galerii de mine datînd din epoca romană, din evul mediu și chiar mai recente, ca diferite exploatări miniere din secolele XVIII—XIX. Subliniem că fiecare campanie arheologică, sau explorare pe teren și-au adus aportul specific și constant la îmbogățirea patrimoniului tehnic al muzeului ca și la lămurirea unor probleme teoretice privind extracția și prelucrarea metalelor în zona muntoasă a Banatului. Așa au fost descoperite, intrînd consecutiv în colecțiile instituției, cele mai vechi piese de metal: două cîrlige de undiță și cîteva inele „fabricate” din cupru nativ, prin procedeul tehnologic primitiv al „ciocănirii la rece”. Obiectele respective au fost găsite cu ocazia cercetării unor așezări neolitice identificate în hotarul localităților Gornea (com. Sichevița) și Liubcova (com. Berzasca) din Valea Dunării⁶⁶. Tot la Gornea a fost descoperit un străvechi topor de aramă cu brațele în cruce⁶⁷. Cercetările de la Cuptoare—Dealul Sfogea (com. Cornea)⁶⁸, ca și săpăturile întreprinse

terului Învățămintului și Culturii s-au pus bazele oficiale ale Muzeului din Reșița, mai întîi ca muzeu orășenesc.

⁶⁶ Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, 1977, p. 5; Vezi și E. Comșa, în *MFME*, 2, 1969, Szeged, p. 29—38.

⁶⁷ I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, în *Banatica*, II, 1973, p. 416, fig. 10/1.

⁶⁸ Rezultatele acestei cercetări sînt încă inedite, informații amabile de la Adriana Oprinescu.

în *Peștera Hoților* de la Băile Herculane⁶⁹, au îmbogățit repertoriul obiectelor lucrate din cupru nativ cu câteva împungătoare, o lamă de pumnal și mai multe bucăți de zgură, rezultate din obținerea aramei în urma reducerii minereurilor de carbonat de cupru⁷⁰. Făuritorii obiectelor de cupru menționate au fost purtătorii culturii Sălcuța, adevărați demiurghi ai metalurgiei aramei. Alți reprezentanți ai aceleiași metalurgii a cuprului mai evoluat au fost purtătorii așa-numitei culturi Coțofeni, a căror așezare întărită de pe dealul Colțani (Bocșa) a prilejuit descoperirea altei serii de obiecte lucrate din cupru nativ: un topor, două dălți cu toc, un pumnal, un străpungător și o brătară⁷¹.

Investigațiile arheologice au atestat, de asemenea, o largă difuziune a metalurgiei bronzului în sudul Banatului. Descoperirile semnalate la Moldova Nouă, Fizeș, Tirol, Cornuțel-Banat, Liubcova-Țiglărie, Giurgiova, Pescari, Gornea, Ticvanu Mare, Cozla și Caransebeș — ilustrează progresul tehnic remarcabil, înfăptuit prin folosirea noului aliaj al aramei cu cositor, cu arsen sau cu antimoniu etc. Concomitent, aceste săpături arheologice au contribuit la sporirea patrimoniului instituției cu câteva depozite de bronzuri, cu totul remarcabile și semnificative, alcătuite din arme, unelte și podoabe. Cu prilejul aceluiași cercetări au mai fost recuperate forme de turnare, tipare de gresie, turte de bronz, resturi de metal și zgură provenite de la turnare⁷².

Ca și în alte părți de pe cuprinsul României, în sudul Banatului cercetarea arheologică a primei vîrste a fierului a evidențiat un paradox istoric, și anume intensificarea, fără precedent, a metalurgiei bronzului care, în plină epocă a fierului, ajunge în măsură să satisfacă cerințele tot mai sporite ale societății. Depozitele de bronzuri hallstattiene, descoperite în mai multe localități din județul Caraș-Severin, reprezintă dovezi incontestabile ale acestui apogeu.

Tot cu sprijinul arheologiei s-a constatat că în a doua epocă a fierului, daco-geții exploatau îndeosebi minereurile vizibile la suprafață (fier meteoritic, pungile aluvionare etc.), cu predilecție cele mai sărace în fier, datorită avantajelor de ordin tehnic pe care le oferă procesul reducerii. Obiectele de fier — arme, unelte și scule —, turtele de fier și calupurile de zgură, descoperite la Berzovia, Valea Timișului, Stenca Liubcovei, Svința-Piatra Ilșovei, Pescari și Divici, reprezintă dovezile incontestabile ale dezvoltării metalurgiei fierului pe teritoriul bănățean în vremea civilizației geto-dacice și în special în perioada statului dac unitar și independent de la Burebista la Decebal.⁷³ Săpăturile arheologice de amploare,

⁶⁹ Dr. Petre Roman, cercetător științific principal la Institutul de Arheologie București, autorul cercetărilor, a predat Muzeului Județean de Istorie din Reșița o lamă de pumnal din cupru, nr. inv. BH 68.

⁷⁰ * * * *Caraș-Severin. Monografie*, p. 54.

⁷¹ E. Speidl, *op. cit.*, p. 65.

⁷² Menționăm, printre altele, depozitele de bronzuri găsite în hotarul localităților: Giurgiova, Gornea, Sichevița, Pescari, Drencova, Liubcova-Țiglărie, Cozla, Ticvanu Mare, Cornuțel-Banat și Fizeș; Cf. I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *op. cit.*, p. 403—416; fig. 7/1—5; fig. 9; E. Iaroslavski, în *Banatica*, II, 1973, p. 79—84; C. Săcărin, în *Banatica*, IV, 1977, p. 111—115; Idem, în *Banatica*, V, 1979, p. 107—114; Gh. Lazarovici, C. Săcărin, în *Banatica*, V, p. 71—105; C. Săcărin în *Banatica*, VI, 1981, p. 97—101; Idem, în *Banatica*, VII, 1983, p. 59—61.

m fr.,m

⁷³ M. Gumă, în *Banatica*, VII, 1983, p. 66—101; P. Rogozea, în *Banatica*, VII, p. 140—142.

care vizau cercetarea vestigiilor perioadei stăpînirii romane și post-romane, au pus în evidență intensificarea procesului extracției bogățiilor subsolului, modificarea modului de exploatare a metalelor, dar mai ales, înmulțirea considerabilă a obiectelor de metal. Fie că acestea erau lucrute din fier — unelte variate, scule de toate tipurile, ustensile mărunte, arme, obiecte de uz casnic și materiale de construcție (scoabe, cuie, pi-roane etc.) — fie că sînt din cupru sau bronz — piese de car și harnașament, lacăte, chei, podoabe pentru îmbrăcăminte (butoni, nasturi, fibule, catarama, copci), vâscioare, monede —, din plumb (greutăți) sau din metale prețioase (în special podoabe și monede), asemenea produse ale metalurgiei ilustrează nivelul înalt atins de dezvoltarea meșteșugurilor din antichitate. Recent, la Moldova Nouă, au fost identificate mai multe construcții tipice aparținînd unei așezări de minieri din epoca romană. Odată cu construcțiile lucrătorilor au fost găsite numeroase scule și unelte specifice pentru ocupația de bază a comunității respective⁷⁴. Descoperirea și cercetarea unor cuptoare pentru redus minereul de fier și a numeroase tuburi suflante din lut, utilizate la Ramna, Berzovia, Bocșa Română și la Reșița, pun în lumină amploarea activităților extractiv-reducătoare din Valea Bîrzavei, demonstrînd că aici au fost așezate, de multă vreme, bazele unei metalurgii a fierului, fiind create și dezvoltate tradiții proprii în acest domeniu⁷⁵.

Cîteva sondaje de verificare și periegeze în așezări datate în secolele IV—VI e.n. au dus la identificarea, în hotarul satelor Soșdea, Gher-teniș și Fizeș, a numeroase haldine de zgură care indică existența în apropierea vetrelor a unor cuptoare pentru redus minereul de fier. Asemenea descoperiri sînt mărturii sigure, că și după retragerea administrației și legiunilor de pe teritoriul fostei provincii Dacia romană, mineritul și metalurgia fierului au rămas ocupațiile de bază, cel puțin pentru o parte a populației romanizate din sud-vestul patriei noastre⁷⁶.

Numărul mare de obiecte din fier și bronz: arme, piese de harnașament, ustensile casnice, unelte agricole, scule pentru prelucrarea lemnului, unelte de fierărie, vîrfuri de săgeți, vîrfuri de lănci și sulite, pumnale și săbii, podoabe de toate timpurile, ca și furnalele, de mici dimensiuni, prevăzute cu tuburi de lut pentru obținerea tirajului de aer necesar, descoperite în diferite așezări românești cercetate pînă acum la: Gornea, Ilidia, Pojejena, Moldova Veche și Cuptoare-Cornea au contribuit la îmbogățirea și diversificarea colecțiilor de istorie tehnică, demonstrînd continuitatea practicării metalurgiei, ca și interesul constant pentru valorificarea bogățiilor miniere din Munții Banatului de-a lungul evului mediu⁷⁷.

Cu sprijinul cîtorva colaboratori pasionați și al unor speologi localnici, Muzeul din Reșița a organizat, în anumite etape, explorarea vechilor galerii miniere, care au funcționat la Ocna de Fier, Dognecea, Sasca Montană și Moldova Nouă, în secolul al XVIII-lea. Cu acest prilej, s-au desco-

⁷⁴ * * * 200 ani de construcții de mașini..., I, p. 34—36.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 35—36.

⁷⁶ Confirmînd amploarea și intensitatea îndeletnicirilor legate de exploatarea fierului, arheologul Ovidiu Bozu de la Muzeul județean Reșița, a identificat și cercetat recent vestigiile unei așezări de metalurgiști din perioada postaureliană, în punctul „Giuricani” din hotarul satului Soșdea.

⁷⁷ * * * 200 ani de construcții de mașini..., p. 45—47.

perit instalații de tehnică minieră, unelte și scule de minerit, șine și traverse de lemn, vagoane cu tijă de ghidare etc. Toate aceste piese, după ce au fost recuperate și conservate destul de bine, chiar la fața locului, au fost incluse în inventarul colecțiilor de istoria tehnicii deținute de muzeul reșițean⁷⁸. Eforturile de îmbogățire a patrimoniului tehnic și completarea tezaurului științific de date despre domeniile industriale la care ne referim, nu s-a rezumat doar la cercetările arheologice și exploatarea terenului, ci au fost completate prin investigații la alte muzee și, mai ales în arhive, unde s-a identificat și fotocopiat o importantă cantitate de documente, inventare, registre de cheltuieli, devize de lucrări, protocoale de predare-primire a unor instalații, utilaje sau bunuri, schițe, planuri, albume și hărți care ilustrează tabloul veridic al evoluției mineritului și metalurgiei în secolele XVIII—XIX⁷⁹.

Paralel cu acțiunile de cercetare pe teren sau în arhive și cu demersurile pentru obținerea unor donații de la întreprinderi și instituții de stat, s-au organizat câteva serii de investigații printre deținătorii particulari, în scopul achiziționării unor obiecte de interes muzeistic, firește, în primul rând, în localitățile tradiționale ale mineritului și metalurgiei cărășene. Pe calea achizițiilor s-a urmărit obținerea unor piese de interes și valoare deosebită, dar și diversificarea sau, uneori, completarea colecțiilor existente. În acest fel s-au constituit colecții de: artizanat industrial (în special piese de sec. XVIII—XIX), de mineralogie estetică și minerale utile (cu eșantioane) rare și de valoare deosebită provenite exclusiv din subsolul județului Caraș-Severin, de lămpi și opaite miniere, de hărți miniere (din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea), costume și obiecte de paradă folosite de minerii caraș-severineni la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, diplome, carnețe și documente personale, fotografii reprezentând mineri și metalurgiști în procesul de muncă sau cu familiile lor, fotografii care înfățișează hale de fabrici și ateliere, intrări sau interioare din galerii de mine și puțuri, diferite instalații industriale, motoare, mașini-unelte sau obiecte de uz casnic produse în perioada 1870—1920 etc.). În sfârșit, având în vedere criteriile și necesități de valorificare expozițională, patrimoniul de istorie tehnică a sporit prin executarea unor mulaje, secțiuni de instalații, modele și machete în stare de funcționare (vatra primitivă pentru reducerea mine-reului de fier, machetele reprezentând tipurile de furnale în evoluția lor cronologică, forje cu ciocancle de lemn de la Bocșa, sistemul de funcționare al instalațiilor de ridicare de la mina Anina etc.⁸⁰.

Încheiem prezentarea succintă a diferitelor colecții și categorii de obiecte, ca și a modului prin care au ajuns în patrimoniul Muzeului de Istorie al Județului Caraș-Severin, menționând că s-au acumulat pînă în prezent un număr de 6 038 piese. Din total, 1 766 piese sînt depozitate

⁷⁸ *Ibidem*, p. 47—50; Vezi și V. Wollmann, *Banatica*, I, 1971, p. 197—216 și planșele II—V/fig. 2; VII, VIII, X/fig. 1; XI—XIII; XVIII—XXVI.

⁷⁹ *Idem*, în *Banatica*, II, p. 187—198; *Idem*, în *Banatica*, III, 1975, p. 191; *Idem*, în *Banatica*, V, 1979, p. 297—315; vezi și V. Zaberca, în *Banatica*, III, p. 219—229, sau Gh. Ruja, în *Banatica*, III, p. 209—217.

⁸⁰ Machete în stare de funcționare sînt prezentate în *Expoziția permanentă a mineritului carbonifer organizată la Anina*, cuprinse în patrimoniul MJIR sub nr. inv. 227; 288; 289; 1756.

și expuse la Anina într-o expoziție permanentă dedicată ilustrării mineritului carbonifer⁸¹. Alte 231 de piese ilustrează evoluția exploatării minereurilor neferoase într-o secțiune special amenajată din cadrul expoziției permanente de istorie de la Moldova Nouă⁸². Restul de 2 558 de piese, reprezentând colecții de istoria mineritului, metalurgiei și construcțiilor de mașini, sînt păstrate la Reșița, în cadrul Muzeului Județean de Istorie.

IV. Valorificarea expozițională a patrimoniului de istorie a tehnicii

Specificul activităților industriale de bază pe teritoriul la care ne referim, vechimea tradițiilor formate aici, potențialul cultural și instructiv-educativ oferit de patrimoniul tehnic virtual din zonă, ca și valoarea intrinsecă, științifică și documentară a diverselor colecții de istorie tehnică deja acumulate, impun cu imperioasă necesitate valorificarea complexă, superioară a acestora, fie prin crearea unui Muzeu de istorie a tehnicii la Reșița, fie prin constituirea în cadrul Muzeului județean a unei secții distincte, specializate pentru istoria mineritului și metalurgiei. Avînd o expoziție de bază proprie și clar profilată pe ilustrarea unei tematici specifice, un asemenea muzeu sau secție tehnică ar putea să funcționeze, fie la Reșița, într-un spațiu propriu adecvat, fie într-unul din vechile centre industriale miniere și metalurgice din apropierea „Cetății de foc“, la Doman, Secu-Cuptoare, Dognecea sau Bocșa, unde de asemenea, ar fi posibilă amenajarea unui spațiu corespunzător, cu toate dotările și anexele funcționale implicate.

Realizarea acestui deziderat presupune, desigur, ca o condiție prealabilă, dezvoltarea în continuare a patrimoniului tehnic actual, o tot mai pronunțată specializare sau profilare a colecțiilor, apoi organizarea lor potrivit structurii ramurilor industriale specifice teritoriului reprezentat. Spre a se evita empirismul și arbitrariul sau „caracterul pompieristic de campanie“, atît de dăunător în activitatea unei asemenea instituții, se impune asigurarea creșterii numărului obiectelor tehnice pe baza unor criterii rigurose științifice. În acest scop, considerăm că elaborarea unui viitor program de cercetare a istoriei tehnicii trebuie să pornească de la prospectarea patrimoniului virtual pentru a se ajunge la cunoașterea și cuprinderea sistematică a întregului teritoriu județean, răspunzînd în mod obligatoriu la următoarele probleme:

1. Ilustrarea începuturilor activității extractive și precizarea momentelor principale în evoluția ramurilor de bază ale mineritului carac-severinean.

- a) Extracția metalelor neferoase;
- b) Extracția minereurilor de fier;
- c) Exploatarea zăcămintelor de cărbune;

2. Tradițiile prelucrării metalelor și specificul dezvoltării metalurgiei.

3. Începuturile și evoluția sectoarelor principale ale industriei construc-toare de mașini.

⁸¹ Expoziția funcționează din anul 1976.

⁸² Expoziția funcționează începînd din anul 1977.

4. Mutățiile social-economice determinate de apariția și dezvoltarea centrelor industriale.

5. Influența dezvoltării activităților industriale asupra vieții culturale și structurii psihice a locuitorilor caraș-severineni.

În stadiul actual, în vederea trecerii la valorificarea completă a tezaurului tehnic existent în județul Caraș-Severin, credem că este momentul pentru a se proceda oficial, indiferent de centrul minier sau metalurgic din zonă, care ar urma să o adăpostească, la organizarea unei expoziții permanente de istorie tehnică pe baza unei tematici, care ar porni de la următoarele considerente:

În primul rînd, din punct de vedere al structurii tematicii, este necesar să se aibe în vedere problema reprezentării fidele a structurii patrimoniului real actual, sugerindu-se în mod adecvat structura patrimoniului tehnic virtual, care exprimă cel mai complet specificul județului Caraș-Severin.

Folosirea obiectelor tridimensionale, a exponatelor originale de toate tipurile și categoriile — documente scrise și cartografice, planuri, schițe, fotografii etc. — dar și a modelelor sau machetelor în stare de funcționare, împreună cu toate elementele necesare înțelegerii și explicării tehnicii, a procesului tehnologic în esență și în evoluția sa istorică, va reflecta, clar, ideea de istorie tehnică, asigurând atît accesibilitatea, cît și caracterul pronunțat intuitiv, demonstrativ și instructiv al prezentării elementelor tematiche. Considerăm, astfel, că expunerea sistematizată pe baza explicării principiului istorismului în știință, întemeiată, deci, pe respectarea riguroasă a celor două criterii precise: cronologic și tematic, garantat ilustrarea convingătoare a momentelor importante ale dezvoltării mineritului sau metalurgiei, urmărite în succesiunea lor neîntreruptă, din cele mai vechi timpuri pînă în prezent.

Al doilea aspect care trebuie avut în vedere este corelarea pieselor, a momentelor și evenimentelor tehnice, din spațiul caraș-severinean, cu faptele și realizările tehnice contemporane, consemnate pe întreg teritoriul național și, firește, chiar într-un context mai larg, european sau internațional.

Evident, cu mijloace și în forme specifice muzeistice, va fi, astfel, posibil să urmărim cum au fost receptate pe plan local, în diferite perioade de timp, cele mai noi cuceriri ale științei și tehnicii din domeniile mineritului și metalurgiei. Totodată se demonstrează, prin analogie și comparație directă, aportul adus de către generațiile de meșteșugari localnici la progresul științei și tehnicii românești, la dezvoltarea industriei naționale și, mai ales, contribuția lor la îmbogățirea tezaurului de cunoștințe și înfăptuiri tehnice ale omenirii.

Urmărind o finalizare practică, cît mai apropiată în timp, a considerațiilor expuse aici, credem că atingerea dezideratelor firești, științifice și cultural-educative pe care le implică orice valorificare muzeistică va deveni o realitate reșiteană pe măsură ce elaborarea tematicii va răspunde unor obiective ce se impun aproape de la sine:

1. Varietatea bogățiilor subsolului caraș-severinean este necesar să fie reprezentantă ca o condiție determinantă, care poate explica în primul rînd apariția timpurie a mineritului și metalurgiei, apoi transformarea lor în ocupații de bază, permanente ale locuitorilor în aceste părți.

2. În vederea ilustrării evoluției specifice a mineritului și metalurgiei din diferite epoci și perioade istorice, expunerea este necesară să se opereze mai ales, cu obiecte tridimensionale, documente originale și modele sau cu machete funcționale. Asemenea expozate trebuie să reprezinte, cel puțin, 55—60% din totalul materialelor folosite în expoziția de bază.

3. Subliniind vechimea și permanența practicării ocupațiilor extractiv-reducătoare, ca dovezi de incontestabilă continuitate etnică în sud-vestul pământului românesc, expoziția de bază va trebui să prezinte aceste îndeletniciri productive drept atribute ale activității unui popor străvechi, cu puternice rădăcini autohtone și cu un mod de viață permanent sedentar.

4. De asemenea, este necesar ilustrarea convingătoare a progreselor tehnice realizate de localnici în practicarea mineritului și metalurgiei, a nivelului înalt atins în aceste domenii. Paralel cu sublinierea varietății tradițiilor, expoziția va prezenta diferitele succese tehnice și premierele industriale de importanță națională sau chiar internațională, participarea și cucerirea unor distincții la diferite manifestări de mare prestigiu organizate de-a lungul anilor.

5. În sfârșit, expoziția de bază va insista asupra formării și dezvoltării centrelor miniere și metalurgice județene, ca vechi așezări autohtone, specializate în practicarea unor ocupații industriale specifice. Experiența practicii, îndemnarea dobândită, generație de generație, se impun ca temeliile ale dezvoltării industriei românești în epoca modernă și contemporană — contrar unor păreri tendențioase care o atribuie factorului extern, ignorând faptul că statul austriac, ca beneficiar, organizase, cu adevărat, numai o jefuire sistematică de tip colonial, a bogățiilor miniere, laolaltă cu exploatarea forței de muncă pe care le deținea sudul Banatului.

ILIE UZUM

MITTEL UND WEGE DER VERWERTUNG DES TECHNISCHEN ERBES IM KREISE CARAȘ-SEVERIN

(Zusammenfassung)

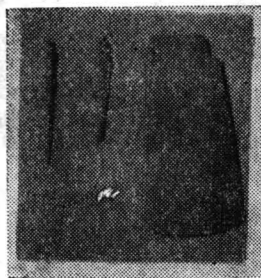
Das erste Kapitel erwähnt einige Tendenzen der gegenwärtigen Museologie. Diese oszielliert zwischen dem klassischen europäischen Modell — von Institution die nach dem Prinzip der Vereinigung der Geschichte der Wissenschaft mit der der Technik, als technischwissenschaftliche Geschichte, organisiert ist — und dem amerikanischen Kriteriums, in einem Geschichtsmuseum zu verwerten. Hier soll die Entwicklung des Bergbaus, des Hüttenwesens und des Maschinenbaus, als Grundbeschäftigungen der Bevölkerung des SW Rumäniens dargestellt werden.

Der Verfasser spricht sich für die traditionelle europäische Idee aus. Er macht den Vorschlag das technische Erbe des Kreises Caraș-Severin anhand, des historischen Kriteriums, in einem Geschichtsmuseum zu verwerten. Hier soll die Entwicklung des Bergbaus, des Hüttenwesens und des Maschinenbaus, als Grundbeschäftigungen der Bevölkerung des SW Rumäniens dargestellt werden.

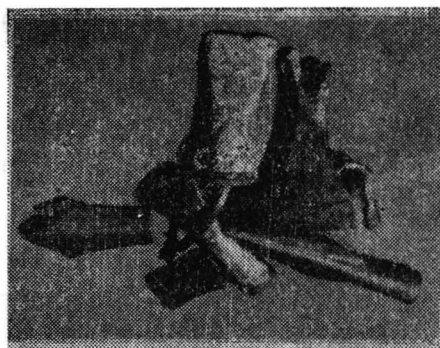
Im nächsten Kapitel argumentiert der Verfasser seine Meinung mittels der Struktur des technischen Patrimoniums des Kreises. Diese Struktur, die sich insbesondere auf den Bergbau und das Hüttenwesen bezieht, wird durch die Analyse verschiedener Prämissen erklärt.

Die Arbeit erläutert die Art und Weise auf der sich die technische Erbschaft des Kreismuseums Caraș-Severin aus Reșița gebildet hat, sowie dessen Struktur.

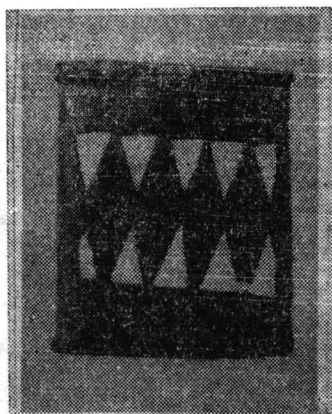
Anhand der erwähnten Prinzipien und des technische Patrimoniums des Museums macht der Verfasser im letzten Kapitel der Arbeit, Vorschläge zur museistischen Verwertung desselben. Ebenfalls, erwähnt er dessen wissenschaftliche und erzieherische Ziele.

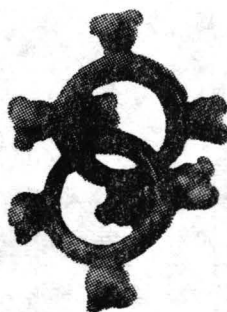
1

2

3

4

5

6

Pl. I — Cele mai vechi obiecte de metal: fig. 1 — unelte de cupru (Colțar-Bocșa); fig. 2 — unelte și arme din cupru și bronz descoperite la Gornea (com. Sichevița); fig. 3—5 — obiect de bronz (depozitul de la Drencova-Cozla); fig. 6 — seară cu buton (Sichevița).

1

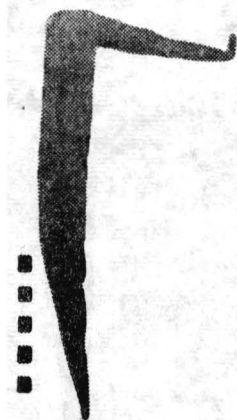
2

3

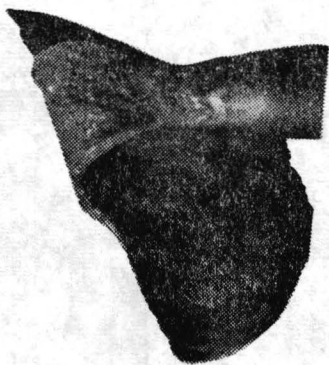
4

5

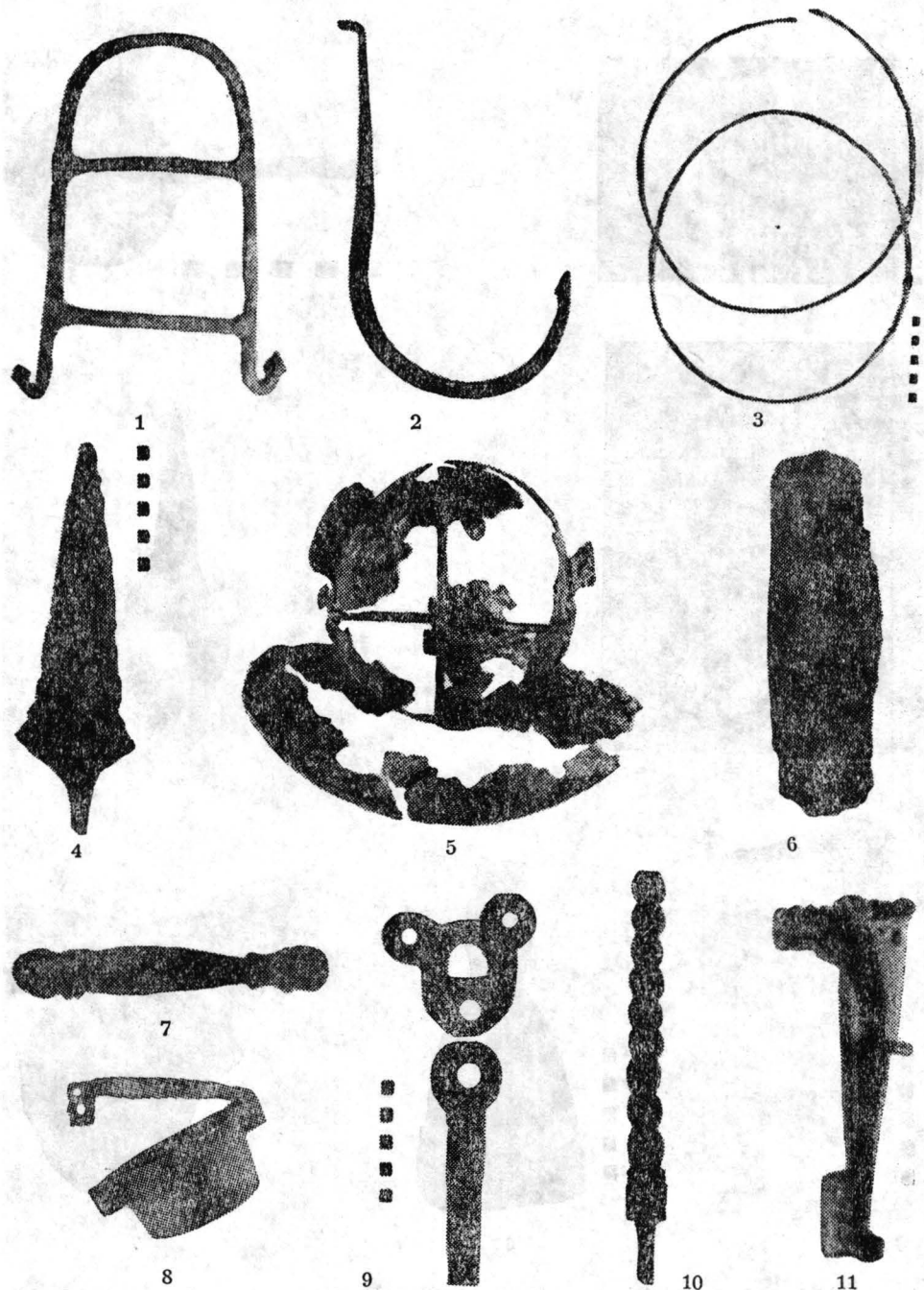

6

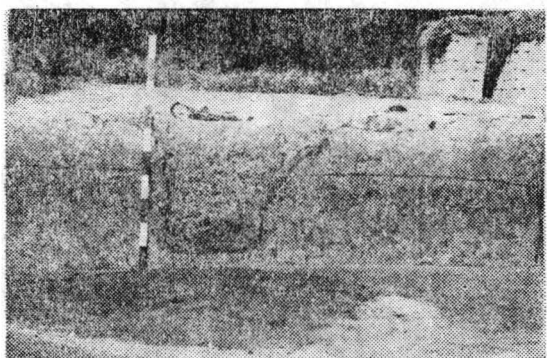

7

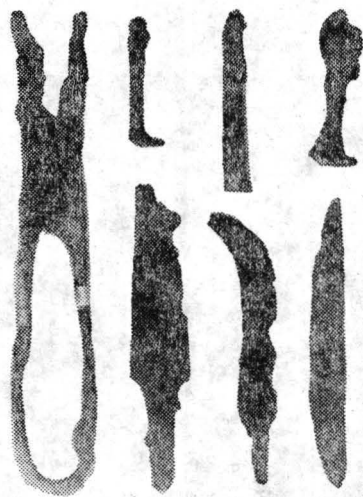
Pl. II — Fig. 1 — tuburi suflante din ceramică cu urme de zgură de fier (Berzovia — Ramna epoca dacică); fig. 2 — lingură de turnare (Gornea — epoca romană); fig. 3 — tirnăcoape de fier pentru minerit (Cracul cu Aur — Bocșa, epoca romană); fig. 4 — tirnăcop roman (Moldova Veche — sec. IV); fig. 5—7 — unelte agricole romane de fier (Gornea).

Pl. III — Obiecte romane din fier și bronz. Fig. 1—4 — piesă de harnașament, undiță, cercuri și vîrf de lance din fier (Gornea); fig. 5 — coif roman din fier cu bordură de bronz (Berzovia); fig. 6 — ștanță monetară de fier (Gornea — sec. IV); fig. 7—11 — piese romane din bronz (Gornea — Cetate).

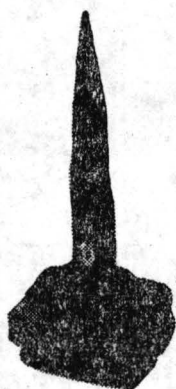
1

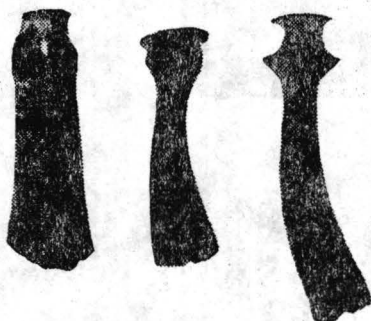
2

3

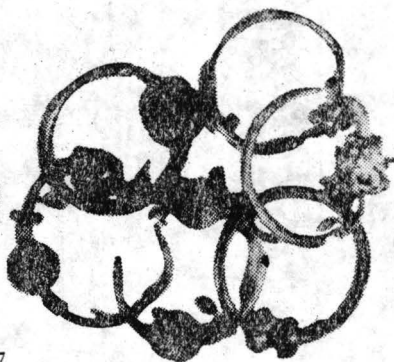
4

5

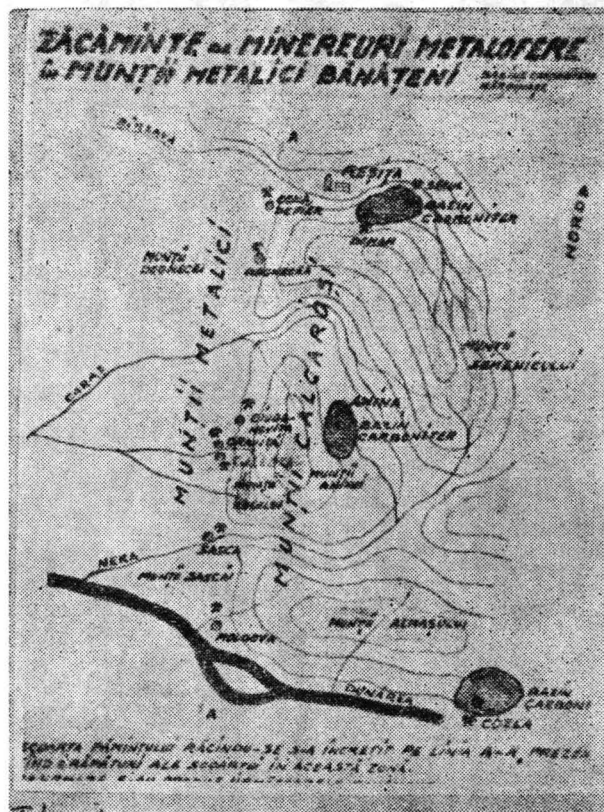

6

7

Pl. IV — Prelucrarea metalelor în evul mediu: fig. 1 — vatra unui cuptor pentru topit minereul de fier (Gornea — atelier de fierărie, sec. XI); fig. 2 — unelte prefeudale de fier (Gornea — sec. VII—sec. VIII); fig. 3 — împungător de fier cu mâner de os (Gornea — atelier fierar sec. XI); fig. 4 — bolț și toc de fier din Cetatea de la Pescari (sec. XIII—XV); fig. 5 — tirnăcop și topoare de fier (Gornea — sec. X—XI); fig. 6 — brățară din platbandă de bronz (Gornea — necropolă sec. XI—XII); fig. 7 — diferite tipuri de cercei din bronz și argint (necropola de la Cuptoare — Cornea, sec. XII—XIII).

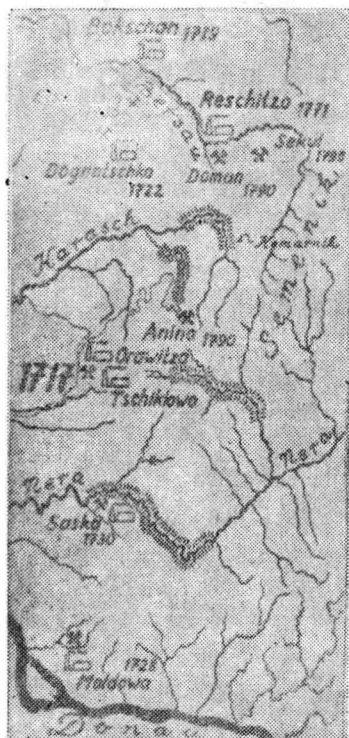
1

**ÎNCEPUTUL ACTIVITĂȚII
MINIERE ȘI SIDERURGICE
ÎN MUNTII METALICI BĂNĂȚENI
ȘI ÎN BAZINELOR CARBONIFERE MĂRGINASE**

ANUL	LOCALITATEA	SECTORUL MINIER	SECTORUL SIDERURGIC
1717	CICLOVA	MINIERA DE CUPRU ARGINT	CUPRU
1711	ORAVITA	MINIERA DE AUR ARGINT	AUR ARGINT
1719	BOCȘA	MINIERA DE FIER	OTEL
1722	DOGNECEA	MINIERA DE ARGINT CUPRU FIER	OTEL CUPRU
1721	MOLDOVA	MINIERA DE CUPRU FIER	CUPRU OTEL
1730	SALSÇA	MINIERA DE CUPRU	CUPRU
1734	OCNA DE FIER	MINIERA DE FIER	-
1771	REȘITA	-	OTEL
1770	ANINA	CĂRBUNE DE PĂTRU	OTEL COCS
1770	DOMAN	CĂRBUNE DE PĂTRU	-
1770	SECUL	CĂRBUNE DE PĂTRU	-

2

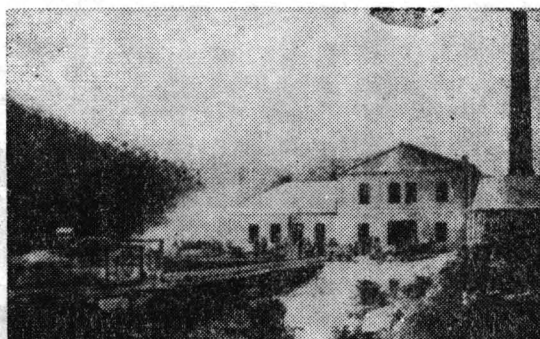
Pl. V — Fig. 1 — Situația zăcămintelor de minereuri din sudul Banatului — schiță cartografică; fig. 2 — Principalele centre industriale bănățene din sec. XVIII — tabel.

1

2

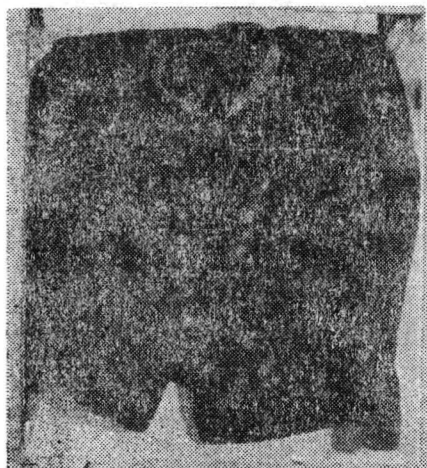

3

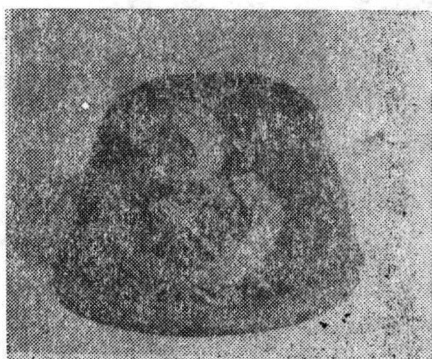

4

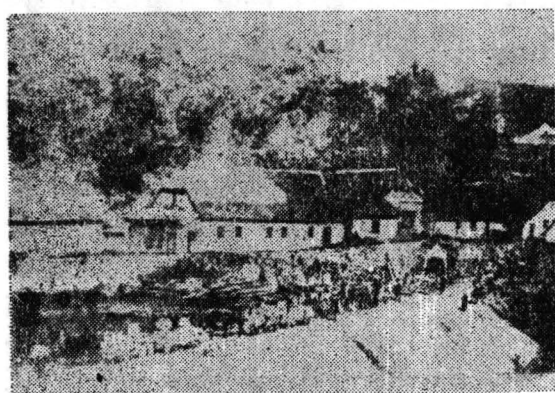
PL. VI — Fig. 1 — Localitățile miniere și metalurgice din sudul Banatului în sec. XVIII — schiță după o hartă austriacă contemporană; fig. 2 — mina Doman — puțul Szeccseny; fig. 3 — mina Secu; fig. 4 — Anina — puțul Kübek.

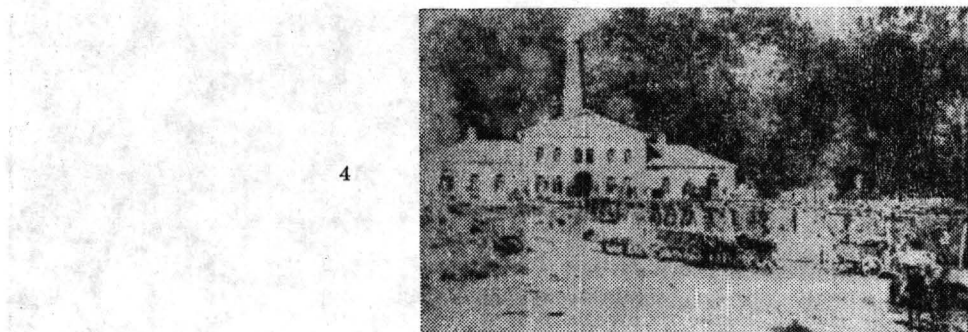
1

2

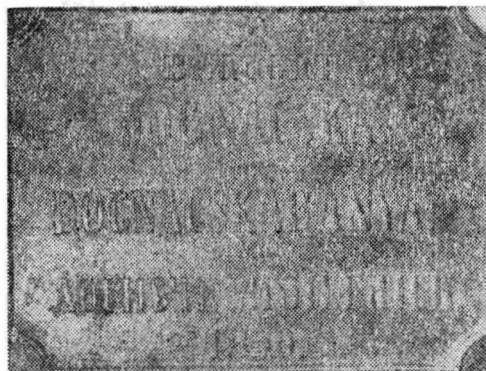

3

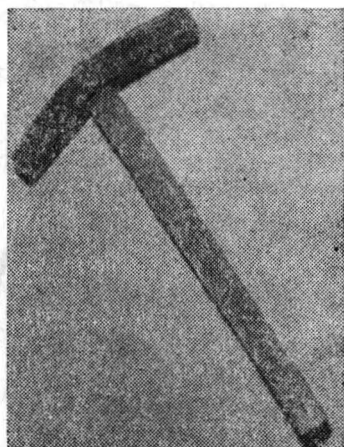

4

Pl. VII — Fig. 1—2 — uniformă și chipiu de miner; fig. 3 — Oravița — mina de aur Elisabeta; fig. 4 — Anina — puțul Brenner.

1

5

2

3

4

6

7

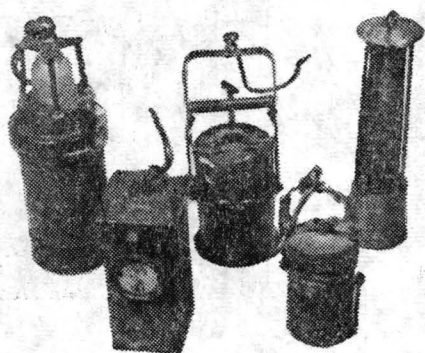

8

9

Pl. VIII — Fig. 1 — Placă turnată cu firma localității miniere Dognescea; fig. 2—4 — părți componente aparținând unui mecanism de pompare din lemn (Dognescea, sec. XVIII); fig. 5—9 — ciocane și tirnăcoape folosite în minele de la Dognescea (sec. XVIII).

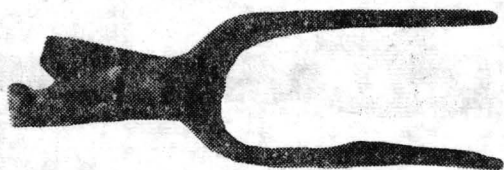
1

2

3

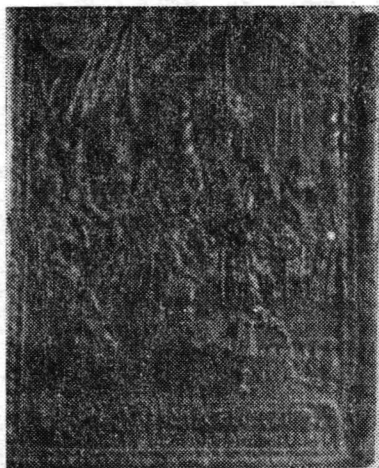

4

5

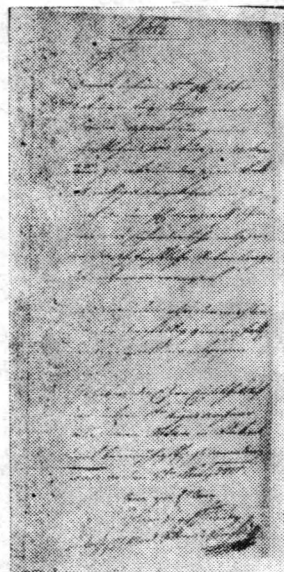
Pl. IX — Fig. 1—2, 5 — Diferite tipuri de lămpi folosite în minele de la Dognecea și Ocna de Fier; fig. 3—4 — foarfeci folosite în minele din Dognecea și Anina.

1

2

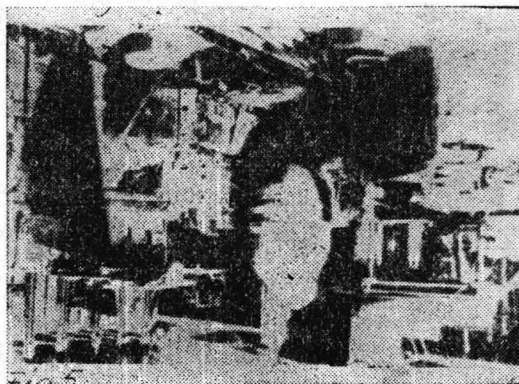

3

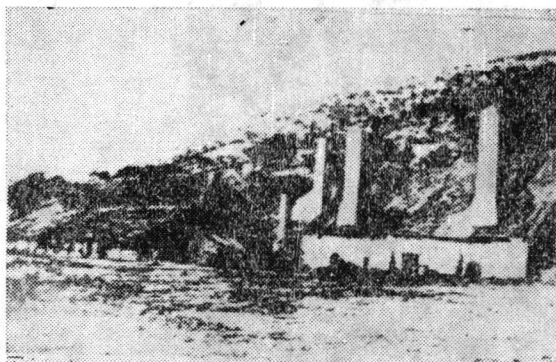
4

5

Pl. X — Fig. 1 — placă de fier turnată în relief la Bocșa (1721); fig. 2 — ruinele furnalului de la Rusca Montană (Valea Loznei); fig. 3 — fotocopia documentului prin care se atribuie păduri și teren pentru furnalele de la Reșița (iunie 1770); fig. 4 — placă memorială turnată la împlinirea unui secol de la construirea furnalelor reșițene (3 iulie 1771—3 iulie 1871); fig. 5 — convertizorul Bessemer (Reșița, 1868).

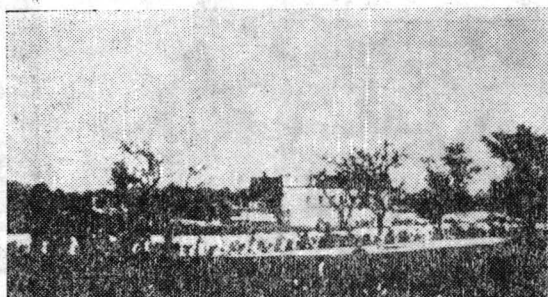
1

2

3

4

Pl. XI — Fig. 1 — ciocanele de la Ciclova Montană (sec. XIX); fig. 2 — profil de șină pentru calea ferată exportat în Canada (sec. XIX); fig. 3 — o locomotivă fabricată la Reșița în 1873 și transportată cu boi pe distanța Reșița—Oravița; fig. 4 — placă memorială turnată cu prilejul inaugurării căilor ferate uzinale din Reșița (3 septembrie 1874).

UNELE DATE PRIVITOARE LA APĂRAREA MONUMENTELOR ISTORICE DIN BANAT

Nu ne propunem în cele ce urmează să facem o analiză — pe care de altfel am schițat-o recent¹ — a situației monumentelor istorice de pe cuprinsul Banatului în perioada de activitate a Comisiunii Monumentelor Istorice (1921—1948), ci doar să completăm datele cunoscute. Ele, cum se va vedea, sînt și necesare și elocvente.

În primăvara anului 1927, Nicolae Iorga reproșă autonităților dărîmarea parțială a bisericii de la Petrilova — dată în grija arhitectului R. Wagner, care a deformat printr-un proiect inadecvat aspectul monumentului². La puțin timp, I. Boroș îi cerea savantului să intervină pentru păstrarea intactă a castelului și parcului de la Comloș, posibile de conservat „pentru orice scop umanitar”³.

Și în Banat moda a adus cu sine noi modele de construcții bisericești, și — odată cu ele — dărîmarea celor vechi. Așa, întrucît locuitorii comunei Herendești intenționau să edifice un nou lăcaș de cult în locul celui din 1793, Comisiunea intervenea — în urma referatului întocmit de arh. I. A. Popescu — precizînd obligația păstrării și restaurării vechiului edificiu⁴. Un alt monument — cel de la Bucoveți — a constituit obiectul atenției Secției Regionale a CMI pentru Banat, pentru că în vara anului 1931 frumoasa biserică de lemn — pe care I. Miloia o aprecia a fi fost ridicată cu peste 150 de ani în urmă — fusese descoperită în urma unui „uragan”⁵.

O vreme atenția bănațenilor a fost captată de lucrările ce s-au făcut la Lipova, unde, din 1929, începe — pe baza unui proiect semnat de arh.

¹ Vezi articolul nostru, *Comisia Monumentelor Istorice — Secția pentru Banat — și ocrotirea patrimonului cultural-național*, în *Analele Banatului, etnografie*, I, Timișoara, 1981, p. 283—289.

² Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice (în continuare Arh. CMI), fond 5.31, dosar Petrilova, adresa CMI nr. 319/1927.

³ *Loc. cit.*, fond 5.14, dosar Comisia Monumentelor Istorice — Secția Banat (în continuare CMIB), adresa nr. 6/1928, 26 martie.

⁴ *Loc. cit.*, fond 5.23, dosar Herendești (Severin), adresele CMIB nr. 5 și 18/1928. Într-o notă din 29 iulie 1930, semnată de I. Miloia și adresată lui N. Iorga, se preciza că biserica s-a ridicat la 1792 și s-a sfințit la 1802, fiind renovată în 1896 cînd i s-a adăugat turnul. În 1902 I. Badiu din Lugojei a pictat-o „nimicînd vechea pictură, din care s-au păstrat urme doar pe pereții verticali și boltă”.

⁵ *Ibidem*, fond 5.04, dosar Bucoveți (Severin), adresa parohiei nr. 59/1931, 15 septembrie.

V. Vlad — restaurarea bisericii. De altfel, lucrarea era urmărită de toți specialiștii epocii, ea avind ca obiectiv un monument de valoare istorică și artistică deosebită. În acest sens, arh. I. A. Popescu, delegatul CMI, refera asupra proiectului că acesta „corespunde dorinței localnicilor de a ilustra prin o operă importantă arhitectonică, *rămășițele trecutului românesc*“, dar că „proiectul de restaurare depășește preocuparea pur științifică a unei restaurări comune“ întrucît monumentului urmau să i se aducă modificări — mai ales asupra adăugirilor baroce — arhitectul proiectant (V. Vlad, n.a.) permițîndu-și „prea mari libertăți ca adjunctiile de absidiole și o cupolă pe pandantivi“⁶. Monumentul respectiv intrase în atenția forurilor de specialitate la propunerea lui S. Bocu, după ce în 1924 protopopul Lipovei, F. Manuilă, ceruse ministrului Al. Lapedatu ajutor bănesc. CMI acordă pentru restaurare 400 000 lei în 1927, specificînd că suma privea numai restaurarea picturii. Devizul lucrării a fost întocmit de pictorul Iulian Toader în 1926, el prevăzînd curățirea iconostasului și unele reparații parțiale la acesta, ca și lucrări noi de pictură. Devizul general pentru partea de arhitectură (V. Vlad) s-a ridicat la 1 milion lei. Lucrările la pictură au început în vara anului 1927, sub rezervele impuse de autorizația eliberată de Artur Verona, fiind executate de I. Miloia cu cei 200 000 lei acordați pînă la urmă de CMI⁷. Lucrările de dărîmare și refacere a bolților, refacerea învelitoarei din plumb direct pe bolți, coborîrea dalajului la vechiul nivel de călcare, tencuieli, pictura bolții au fost urmărite cu atenție. Coordonatorul șantierului a urmărit de asemenea conservarea ambelor stiluri (bizantin și baroc), „ținzînd numai a le armoniza“ și precizînd că „este cu totul exclusă transformarea monumentului, fie urmărind unitatea de stil, fie prin adjunctia, nejustificată de necesități de noi elemente arhitectonice moderne pastîșînd stilul bizantin“⁸, cum se regăseau în proiectul V. Vlad. De aceea el a și ales soluția dărîmării și refacerii bolților — scoțînd în lumină resturile de pictură aflate deasupra bolții — și a coborîrii pavaajului, ceea ce în final a dat o volumetrie mai bună navei. Cît privește pictura, s-a conservat cea veche și s-a executat una nouă în deplină armonie cu prima. Normele arhitecturii au fost aprobate la 14 martie 1929 de către CMI, care — prin H. Teodoru — recepționează lucrarea la 27 octombrie 1931⁹.

Monumentul de la Ghiroda, zidit în 1804 în maniera barocului vîenez, i s-a destinat în 1935 o tristă soartă: arh. V. Vlad fusese însărcinat de localnici cu ridicarea altui edificiu în locu-i. Și în această situație intervenția la timp salvează un monument. Arhitectul Comisiunii Em. Costescu, care îl cercetează la fața locului, propune păstrarea vechii clepotnițe și legarea de aceasta a unei noi construcții făcute „în stil rămănesc“¹⁰.

Nevoi de ajutorare pentru întreținere și reparații erau foarte multe, de cele mai frecvente ori în comunitățile sărace și cu locuitori puțini. Un astfel de caz prezentau monumentele de la Clopodia (sec. XVIII) și Iscroni (1791). La primul, deși Secția bănețeană a CMI propusese demola-

⁶ *Ibidem*, fond 5.26, dosar Lipova, referat nr. 167/1929, 14 februarie.

⁷ *Ibidem*, adresa CMI nr. 766/1927.

⁸ *Ibidem*, vezi Memoriu I. A. Popescu, nr. 291/1929.

⁹ Costul general s-a ridicat la 4 284 000 lei, din care un milion s-a acordat prin CMI.

¹⁰ *Loc. cit.*, fond 5.22, dosar Ghiroda (Timiș), referat nr. 798/1935, 22 august.

rea, H. Teodoru respinge soluția — în numele puținelor monumente românești din Banat — dar arh. St. Becu, delegat să cerceteze situația, constată cu amărăciune demolarea acestui edificiu caracteristic pentru barocul rustic de tranziție din regiune¹¹. O altă situație merită amintită: la Tolvădia (1811) bolta și pereții laterali, pictați în ulei și cuprinzând 77 de scene redade cu talent de Damian Ciolacovici în 1861—63, erau prezente în 1938 vizibile defecțiuni, ajungând la crăparea arcurilor. Em. Costescu le constată și propune consolidarea zidurilor laterale prin tiranți metalici, ca și a arcurilor interioare prin refacerea zidăriei de la cheie, eventual și prin execuția a 6—8 contraforți exteriori, soluții extreme menite să mențină edificiul. În anul 1949 — deși s-au adăugat între timp numeroase alte daune fără să se fi deschis un șantier — cheile de boltă s-au prăbușit iar zidurile laterale au ieșit din verticală la cor!¹²

Deși biserica-monument istoric din Lugoj necesita intervenții încă de prin anii 1930¹³, abia în 1939 se ajunge la alcătuirea unui deviz și se deschide un șantier de restaurare. Într-un memoriu de restaurare din 4 mai 1939 arhitectul diriginte Al. Iorga, preciza că lucrările „vor avea ca principiu director păstrarea a tot ce se poate păstra, consolidarea a ceea ce este deteriorat sau pe cale a se distruge și completarea lucrărilor rămase pe vremuri neterminate sau în stadiu de provizorat”¹⁴. El ținea să sublinieze că prin restaurare „arhitectura interioară nu se schimbă” și că — la balustradele de marmoră de la ferestre, stucatura aurită a profilelor, execuția lezenelor și a cornișei principale în *stucco lustro* — respectă ideile și opera proiectantului inițial, Fischer von Erlach fiul¹⁵. Devizul estimativ înscrisa suma de aproape 1 milion lei. CMI l-a delegat pe I. Mihail, care a cerut proiectantului să nu folosească la tencuirea bolților gipsul — considerat a fi dăunător picturii — iar H. Teodoru a impus desfacerea zidăriei de umplutură a arcadelor clopotniței pentru a se vedea forma lor inițială, păstrarea învelitoarei originale și utilizarea lepezilor din piatră de Măgura pentru confecționarea soclului. Beneficiind de meșteri buni și de materiale trainice și de calitate lucrarea va fi notată la vremea ei ca una bine făcută și cu costuri însemnate: pictura 2 200 000 lei, iar toată lucrarea (1943) suma de 6 milioane lei¹⁶.

Un alt monument bănățean, mănăstirea Hodoș-Bodrog, constituie în 1940 semnalul de alarmă asupra deformărilor și modului antiștiințific în care se executau unele lucrări de restaurare a picturii. În baza referatului lui Victor Brătulescu — care a cercetat monumentul și a constatat că restauratorul picturii i-a dat „o înfățișare de înnoire bisericii” — N. Iorga cerea, mai întâi să se restaureze în vechile forme pictura retușată de A. Damian (acesta suportînd cheltuielile!) și, apoi, generalizînd, tuturor

¹¹ *Ibidem*, fond 5.15, dosar Clopodia (Timiș). Biserica avusese pictură din 1792, care însă a fost distrusă în 1905; în secolul al XIX-lea monumentul a fost consolidat prin inele de fier.

¹² *Ibidem*, fond 5.37, dosar Tolvădia (Timiș), în special adresa CMIB nr. 26/1938, 24 noiembrie. Ciudată și subiectivă ni se pare părerea lui Catul Bogdan, exprimată într-un referat din 1943, că pictura acestei biserici „nu reprezintă o valoare artistică de neînlocuit”.

¹³ Vezi studiul nostru, *loc. cit.*, p. 285.

¹⁴ Arh. CMI, fond 5.26, dosar Lugoj.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

episcopilor, să nu mai permită asemenea lucrări fără avizul CMI. Notăm că la monumentul amintit s-au executat atunci (durînd pînă în 1944) și unele lucrări de reparații la acoperiș¹⁷.

Considerînd Banatul o zonă prea importantă pentru monumentele sale istorice, CMI adeseori a intervenit acordînd ajutoare materiale pentru a le salva și păstra ca mărturii ale istoriei comune a românilor: în 1943 Al. Lapedatu acorda 100 000 lei pentru restaurarea bisericilor de lemn de la Curtea (1794) și Zolt (1775). Ultima — pictată de Teodor zugravu și Atanasie din Lugoj la 1781 — era printre puținele monumente rămase pe Valea Begheiului; mai ales portretul ctitorului, „un înstărit fiu al brazdei, îmbrăcat în vestmintele vremii“, prezenta o valoare documentară și artistică deosebită¹⁸. H. Teodoru impunea însă la restaurarea ei „condiții speciale“, pe care le notăm pentru valabilitatea păstrată pînă azi: „formatul șindrilei să fie ca cel vechi folosit în zonă, ea bătîndu-se prin suprapunere la o grosime de cel puțin 4,50 cm; scîndurile la turlă să aibe aceeași lățime ca cele originare ș.a.¹⁹. Alături de alte monumente care au beneficiat de fondurile centrale — totdeauna prea puține față de nevoi —, ca bisericile de la Capăt, Duboz, Tes, Surducul Mare, Ofsenița, Obreja, Jupînești, Crivina de Sus, Povergina, Lăpușnic, mai existau încă în preajma celui de al doilea război mondial, mai ales în zona Făget, biserici de lemn cu valoare istorică și artistică la Brazova, Seceni, Poieni, Nemțești, unde intervențiile urgente și reparațiile nefăcute la timp au cauzat grave pierderi de date și informații istorice. Pentru a păstra asemenea surse, C. Daicoviciu se opunea în 1943 deciziei pretorului din Făget, care voia să mute vechea cruce (1769) ce consemna o dată importantă: strămutarea satului românesc Băsești la Făget²⁰.

Și la mănăstirea Săraca s-au întreprins în 1939 — de I. Miloia — intervenții la pictură, iar în 1948 lucrări de conservare-restaurare. Ultimele, făcute în baza proiectului arh. Șt. Toth, au constatat din consolidarea turnurilor prin centuri de beton plasate la baza acestora și împrejmuirea întregului ansamblu²¹.

Timișoara ca oraș a avut privilegiul de a deține construcții monumentale, durate din materiale trainice și de către meșteri buni. Soarta unora dintre acestea a fost uneori periclitată. În 1948 în urma decretului nr. 36 (publicat în *Monitorul Oficial* nr. 118/24 mai 1948) Cazarma Transilvaniei urma să fie dărîmată. Faptul a creat opoziția CMI, care cere primăriei municipale respectarea legii de conservare și restaurare a monumentelor istorice, considerînd că decizia de demolare nu era „motivată de o nece-

¹⁷ Ni se pare interesant de comentat poziția CMI, exprimată prin H. Teodoru, asupra materialelor acoperișului: mergînd pe temeiul izvoarelor istorice, arhitectul acceptă doar în ultima instanță, presat de alternativa de a nu fi realizată lucrarea, un acoperiș de tablă și nu unul de șindrilă. Date în detalii în Arh. CMI, fond 5.23, dosar Hodoș—Bodrog.

¹⁸ Arh. CMI, fond 5.11, dosar Zolt, adresa parohiei din 25 ianuarie 1943. Reparațiile s-au executat sub conducerea maestrului Damian Simionescu.

¹⁹ Vezi referatul Subcomisiei tehnice a CMI, în *loc. cit.*, fond 5.11, dosar Zolt.

²⁰ *Loc. cit.*, fond 5.04, dosar Făget.

²¹ *Ibidem*, fond 5.33, dosar Mănăstirea Săraca. Vezi și Ion B. Mureșianu, *Mănăstiri din Banat, Timișoara*, 1976, p. 87—103.

sitate urbanistică și (este) împotriva părerii majorității intelectualilor din localitate care susțin menținerea ei²². Într-o situație aproape identică s-a aflat un alt obiectiv din același oraș: casa Mocsoni — legată de familia din care s-au ridicat însemnați exponenți ai mișcării naționale românești —, care era un real exemplar al arhitecturii bănățene de cea mai bună factură. Menționăm că în ambele situații Muzeul Banatului a afirmat necesitatea păstrării, salvând în ultimă instanță ce a putut: portalul și câteva piese arhitecturale de piatră în cazul casei Mocsoni, turnul central și portalul cazarmei Transilvania, opinînd ca toate lucrările de demolare să fie însoțite de releveele construcțiilor în cauză și de fotografii, cum se păstrează consemnat într-un proces-verbal din 14 iunie 1948, semnat și de istoricul Marius Moga²³.

Un ultim exemplu, care dă notă de individualizare locală, regională și — prin extensie — națională, a unei culturi, îl constituie cazul fericit al castelului Huniade din Timișoara. Aici, în urma deciziei forurilor locale, monumentului i se destina în 1949 o folosință muzeală. La 2 februarie 1950 arh. Ștefan Balș discută la fața locului condițiile în care urmau a fi făcute lucrările de amenajare, neuitînd să precizeze că dărîmările și străpungerile de ziduri vor trebui să respecte planul original, nemodificînd structurile originale; zidăria din blocuri de talie de la arcuri trebuia lăsată aparentă; arcadele (2) dinspre curte dinspre vest trebuiau închise cu panouri de sticlă, păstrîndu-se unitatea arhitectonică a celor 5 arcade; zugrăveala curții interioare trebuia executată în ocră, ton asemănător celui vechi²⁴.

Marcînd un început ce anunța, parcă, o nouă viziune în privința soartei monumentelor istorice, restaurarea și amenajarea muzeală a impozantului edificiu întărea credința celor ce făceau atunci — unii fără s-o știe — istoria, că noul regim popular aducea cu sine și o nouă atitudine, de respect și grijă, pentru zestrea monumentală ridicată în decurs de veacuri cu cheltuială materială, energie și talent, cu munca celor ce-au fost și-n acest colț de țară „sarea pămîntului”: țărani și țigoveții români. Căci, numai prin strădania lor, prin sacrificii bănești și lipsuri, prin munca — adesea forțată de legiuirile unor stăpînitori străini — și prin ingeniozitatea tehnică de care au dat dovezi nenumărate, ei au putut ridica numeroase case și construcții utilitare — ateliere, spații comerciale, edificii culturale și religioase, în satele și orașele bănățene — în care sens Caransebeșul, Lugojul și Timișoara sînt fericite exemple — toate acestea păstrînd încă, ca documente vii, incontestabile, numeroase construcții, zone istorice, monumente de seamă ale istoriei.

IOAN OPRIȘ

²² *Ibidem*, fond 5.37, dosar Timișoara, adresa Direcției Literare și Artistice nr. 2.188/1949, 19 aprilie, către Consilierul Cultural Timișoara.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, Condiții speciale pentru instalarea Muzeului regional în castelul Huniada din Timișoara.

QUELLQUES DATES CONCERNANT LA PROTECTION DE MONUMENTS HISTORIQUES DE BANAT

(Résumé)

En continuant ses vieilles préoccupations, l'auteur apporte des nouveaux compléments concernant l'activité, durant quelques décennies, de la Commission pour Monuments Historiques — Section pour Banat, dans le but de protéger les monuments de grande valeur de Banat.

CURĂȚIREA ȘI RESTAURAREA A TREI SCUTURI ORNAMENTALE

Colecția Muzeului de istorie din Reșița păstrează în patrimoniul ei, trei scuturi ornamentale (60×40 cm), turnate din fontă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sau începutul celui următor, probabil la Anina¹.

În urmă cu mai bine de două decenii, scuturile au fost protejate împotriva coroziunii prin pensularea unei soluții de șelac, strat care în decursul timpului s-a întunecat, atenuând o serie de detalii ale scuturilor bogat ornamentate.

Ca primă operație necesară a fost înlăturarea acestui strat, procedându-se la o spălare cu alcool metilic, insistându-se asupra adânciturilor. O analiză atentă a dus la concluzia că scuturile inițial au fost cuprate și probabil ulterior brunate din motive estetice.

Scuturile identice prin scenele pe care le reprezintă, se deosebesc doar prin sistemul de suspendare. Un singur scut a mai păstrat lanțul și ornamentele, — unul din ele fiind rupt —, fapt care ne-a determinat să confecționăm ornamente identice și pentru celelalte două scuturi. Pentru o apropiere de originale, am recurs la turnarea lor, curățirea prin sablare² și debavurarea accesoriilor de suspendare. Unul dintre scuturi fiind găurit în partea inferioară pentru o stabilitate mai bună, a necesitat aplicarea unui nit, nit care a fost confecționat din sîrmă de cupru de 5 mm grosime. Pentru prinderea ornamentelor între ele, au fost confecționate zale de lanț din sîrmă inoxidabilă de 2 mm. S-a trecut apoi la cuprarea pe cale galvanică a scuturilor, elementelor ornamentale și a zalelor. Opera-

¹ Constantin v. Schilde, *Historischer, Naturhistorischer und Technischer Almanach der Entstehung und Entwicklung der Gemeinde Steyerdorf—Anina von 1773 bis 1873*, Timișoara, 1873, p. 15; W. Slovig, *Kurzer umriss der Geschichte von Steyerdorf—Anina*, Sibiu, 1940, p. 83.

² Mulțumim și pe această cale Sing. Maria Popa din cadrul ICMR pentru sprijinul acordat.

³ L. Onciu, E. Grünwald, *Galvanotehnica*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980, p. 336; M. Mihalcu, M. Drăgănoiu, *Coroziunea și combaterea ei în industria chimică*, Ed. Tehnică, București, 1978, p. 86; M. Constantinescu, *Protecția anticorozivă a metalelor*, Ed. Tehnică, București, 1979, p. 91; M. Constantinescu, T. Badea, *Coroziune și protecție anticorozivă*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, p. 125.

ția — discutabilă — nu avea rol anticoroziv³, ea fiind impusă de respectarea vechii maniere de executare⁴.

Laboratorul nostru neposedînd o baie galvanică de mărimea pieselor, s-a apelat la un atelier specializat⁵, utilizîndu-se o baie cianurică⁶. După depunerea unui strat de cupru relativ gros și uniform, piesele au fost scoase din baie, spălate sub jet de apă și apoi uscate în rumeguș de lemn. Perierea s-a făcut cu o perie circulară cu păr de porc.

Nuanțarea s-a obținut prin lustruire manuală cu o bucată de molton a reliefulor, în prealabil obiectele fiind brunate prin imersie într-o soluție de 10 g sulfură de potasiu la 1 litru de apă⁷. Conservarea s-a făcut cu o soluție de Nitrolac 10% în acetonă, prin pulverizare.

ȘTEFAN CĂDĂRIU

SÄUBERUNG UND RESTAURIERUNG VON DREI ORNAMENTSCHILDERN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser schildert im vorliegenden Beitrag die Säuberung und Restaurierung dreier Ornamentschilder, die Ende des vorigen oder zu Beginn des XX. Jh. aus Gusseisen hergestellt wurden.

Die Schilder waren vor etwa zwei Jahrzehnten schon einmal konserviert worden, indem man sie mit einer Schicht Schellack überzog. Sie wiesen ausgedehnte verdunkelte Flächen auf, welche die Expressivität der dargestellten Szenen minderten. Deshalb wurde der Versuch unternommen, ihnen das ursprüngliche Aussehen wiederzugeben.

In einem Methyalkoholbad wurde der Schellack entfernt. Es stellte sich heraus, dass sie bei der Herstellung mit Kupfer galvanisiert worden waren und anschließend, aus ästhetischen Gründen, gebräunt. Deshalb wurde auf galvanischem Weg eine neue Kupferschicht aufgetragen, die dann gebräunt und poliert wurde. Zur Konservierung wurde eine Schicht Nitrolack aufgetragen.

Da bei zwei der Gegenständen die Rosetten und die Verbindungselemente fehlten, die ein Aufhängen ermöglichten, wurden sie nachgemacht — durch Giessen —, mit Quarzsand geschliffen und gesäubert, zuletzt verkupfert und auf demselben Weg konserviert wie die Schilder.

Die beschriebenen Arbeiten haben es ermöglicht, mittels traditioneller Techniken die Gegenstände wieder ausstellbar zu machen.

* * * * Das Buch der Erfindungen, Gewerbe und Industrien, vol. III, Leipzig și Berlin, 1877, p. 122.

⁵ L. Onciu, E. Grünwald, *op. cit.*, p. 374.

⁶ Mulțumim și pe această cale Ing. Horst Kaiser pentru interesul și sprijinul acordat.

⁷ T. Németh, *Fémfelületek előkészítése*, Müszaki Könyvkiadó, Budapest, 1963, p. 158; J. Ersfeld, *Descoperiri arheologice străvechi* (trad. din limba germană), București, 1958, p. 108.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN HOTARUL COMUNEI ȘIRIA (JUD. ARAD) DIN NEOLITIC PÎNĂ ÎN EPOCA ROMANĂ TÎRZIE

Cu ocazia unor periegeze efectuate în anii 1983 și 1984 în hotarul comunei Șiria, s-au descoperit urme de locuire începînd din neolitic. Unele stațiuni au fost descoperite primind indicații din partea unor oameni din sat, alte materiale sînt desenate din colecțiile existente în comună.¹ Nu credem că vor fi semnalate în prezentul repertoriu toate punctele arheologice existente pînă în sec. IV—V e.n. pe teritoriul localității, considerînd însă necesară semnalarea celor descoperite pînă în acest moment.

A. Neolitic

Fragmente ceramice aparținînd acestei epoci sînt descoperite în mai multe puncte. Vom încerca o înșiruire a lor în ordinea vechimii.

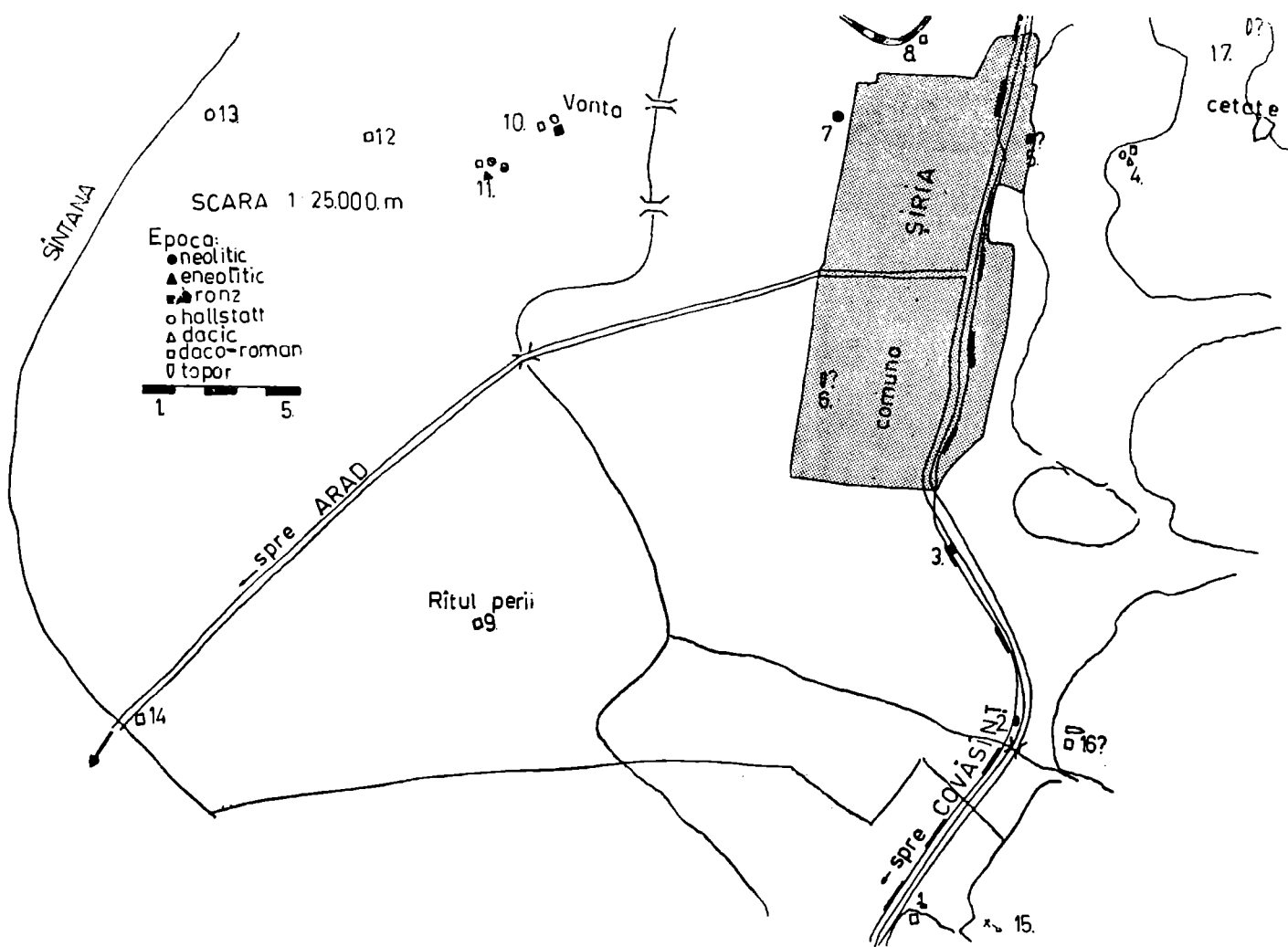
1. Fig. 1., punct 2. Paralel cu linia ferată și șoseaua dintre comunele Șiria și Covășint s-a săpat un șanț pentru aducțiunea apei potabile. El a tăiat în dreptul stîlpului căii ferate electrificate cu numărul 213 un bordel din care am recoltat materiale, fragmentare, asociate cu un trapez din obsidian. După factura ceramicii includem acest material în neolitul dezvoltat. Șanțul a mai intersectat aici și cîteva vetre deschise. Grosimea stratului de cultură este de 20—30 cm.²

2. Fig. 1., punct 3. Pe același șanț la aproximativ 400 m de Șiria a fost intersectat pe o porțiune de 40 m un strat de cultură cu puține fragmente ceramice aparținînd aceleiași epoci.

3. Fig. 1., punct 7, pl. I/4. Așezare preistorică ce se întinde la locul numit „*Gropile nemțești*“. Materialul ce ne-a stat la dispoziție provine din pămîntul cărat pentru rondouri la internatul școlii ajutătoare. La categoria de uz comun, pasta este bine frămîntată, în amestec cu pietriș avînd bobul mare. Ceramica este foarte bine arsă, netezită uneori, apărînd sporadic și mîlul în pastă. Și la categoria semifină pasta este bine frămîntată, amestecul este cu pietricele, pereții vaselor sînt subțiri, unele fragmente provenind de la vase puternic bitronconice. Este prezentă ar-

¹ Mulțumim și pe această cale profesorilor Chiriliuc I., Popa I., și Cheveresan T., Lasca Gh.

² Se pare că stațiunea se întinde și pe partea cealaltă a șoselei.

derea în două culori (roșu spre cenușiu, în special). Categoria fină este bine netezită, uneori lustruită, amestecul fiind realizat cu mult nisip cu bobul fin, arderea fiind foarte bună. La unele culori (gălbui, cenușiu), interiorul vasului este negru, netezit. Există multe fragmente ceramice ce provin de la vase bitronconice, picioare de cupă. Unele vase au fundul foarte îngroșat.

Date fiind aceste repere, o încadrare cronologică strictă a stațiunii este mai greu de realizat întrucât lipsesc profile de vase restaurabile, fie și grafic, ornamentele, precum și unelte de piatră sau os. După factură, cea mai apropiată stațiune în spațiu și timp este Lipova — *Hodaie*³.

4. Fig. 1., punct 6. În zona sud-vestică a comunei, la săparea unei fântini, a fost descoperit un topor din piatră, perforat, ce a fost achiziționat de Muzeul Județean Arad. Alte urme de locuire preistorică nu au fost depistate în zonă⁴.

B. Eneolitic

1. Fig. 1., punct 11. În acest loc amplasat pe malul unui fost curs de apă, pe o terasă ce se înalță cu aproximativ 1—1,5 m deasupra lui, puternic aplatizată de lucrările agricole, a fost descoperită o toartă tip „cioc de pasăre” caracteristică eneoliticului, în speță culturii Tiszapolgár⁵ (pl. I/3).

2. Fig. 1., punct 16, pl. I/6—7. La aproximativ 100 m est de punctul 2 se află o primă terasă joasă a dealului, flancată de Piriul de Coji. Din informațiile primite, de aici provine un topor din piatră perforat, confecționat dintr-o rocă moale, cenușiu-albicioasă. Tot de aici provine și o unealtă de silex cu urme de ardere pe partea ei inferioară.

C. Epoca bronzului

1. Fig. 1., punct 17, pl. I/5. Colecția Lasca posedă un topor de piatră (granit perforat) care provine dintr-un loc necunoscut, la granița dintre comunele Șiria și Măderat. Din alt loc, total necunoscut, provine un fragment de topor perforat asociat cu un fragment ceramic încadrabil în epoca bronzului (pl. I/11—12).

2. Fig. 1., punct 5. În grădina casei de pe strada Spiru Haret nr. 116, am descoperit fragmente ceramice care după factură aparțin epocii bronzului.

3. Fig. 1., punct 10. Această stațiune se află așezată în condiții similare cu punctul 11. Aici sînt fragmente ceramice din mai multe epoci, printre care și unul brun-roșcat, cu interior închis la culoare, lustruit la exterior, ornamentat cu un șir de toarte conice, neperforate⁶.

³ Materiale de aici publicate de: Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 29—30; V. Boroneanț — D. Demșea, în *Ziridava*, III—IV, 1974 p. 11—24; Gh. Lazarovici, *Neolit. Ban.*, 1979, rep. nr. 48, pl. XXVI/A. 19—23, B. 32—35. Anumite categorii de la Șiria ne duc însă la lumea lenghyeloidă.

⁴ Informație Popa I.

⁵ Piese provenite din colecția Lasca.

⁶ Material donat Muzeului județean Arad.

4. Fig. 1., punct 4. Stațiune foarte întinsă, cuprinzând mai multe nivele de locuire detectabile prin studiul ceramicii existente aici. Așezarea domină Țiria de astăzi de pe înălțimea unui promontoriu, cu latura scurtă de 100—150 m și cea lungă de 200 m. Promontoriul se termină la baza dealului pe care se află cetatea Țiriei. Materialul este amestecat cu cel de alte epoci, datorită faptului că s-au efectuat arături adânci pentru plantarea viței-de-vie. După factură, câteva fragmente ceramice neornamentate aparțin acestei epoci.

5. Pl. I/1—2, 9—10. În colecția școlii generale din Țiria se află două vâscioare și alte câteva fragmente aparținând acestei epoci. Locul de proveniență este necunoscut.

D. Hallstatt.⁷

1. Fig. 1., punct 4. În stațiunea mai sus amintită sînt două fragmente negre, lustruite a căror factură este hallstattiană (?).

2. Fig. 1., punct 10, pl. I/8. În așezarea de la *Vonta* am descoperit mai multe fragmente ceramice din aceeași perioadă, două fiind ornamentate cu caneluri.

3. Fig. 1., punct 13. În locul numit „*Trei Holumbi*” există patru tumuli dintre care cel mai aplatizat este distrus în parte de un drum agricol. Ceilalți trei tumuli au fost în anumite părți străpuși de către căutătorii de comori. Ei se află la hotarul dintre Țiria și Sintana, la aproximativ 300 m nord de o lizieră cu salcîmi. Tumulii se încadrează în această epocă.

E. Epoca dacică⁸

1. Fig. 1., punct 4. Fragmente ceramice ce nu sînt mai tîrzii de secolul I e.n.

Se pare că această mare așezare civilă dacică poate fi pusă în corelație cu o fortificație ce s-ar fi aflat sub actuala cetate medievală. Întrucît cercetările sistematice efectuate aici nu au oferit informații suficiente în sprijinul acestei supoziții, sperăm ca cercetările viitoare să aducă date noi pentru lămurirea acestei probleme.

F. Epoca romană

Cu toate că în bibliografia anterioară se specifică existența urmelor romane în zonă, în decursul cercetărilor noastre ele nu au fost depistate⁹.

⁷ Astfel de fragmente ceramice au mai fost descoperite la Țiria; * * *, *Aradul permanent în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 50.

⁸ O locuire dacică semnalată în: O. Greffner, *Cetatea Țiriei — contribuții monografice*, Arad, 1976, p. 17. T. Chevereșan, a găsit acum două decenii un inel cu terminăție sub forma unui cap de șarpe. Piesa, din argint, este din păcate pierdută.

⁹ * * *, *Aradul permanent în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 67, 69, 72.

G. Așezări daco-romane¹⁰

Ca pretutindeni în zona de cîmpie nord-bănățeană, aceste așezări sînt numeroase. Materialul ceramic este bogat și variat.

1. Fig. 1., punct 1. Aici se află o foarte întinsă așezare din această epocă afectată de o plantație cu viță-de-vie. Aproximativ 20% din întinderea așezării poate fi cercetată sistematic, aflîndu-se în afara perimetrului afectat.

2. Fig. 1., punct 15. Aici, atras de legendele locale, la aproximativ 1,5 km de așezarea daco-romană din punctul 1, pe un platou destul de greu accesibil se află cîteva puțuri în fața cărora sînt maldăre de steril înierbat. În tradiția locală erau folosite de populațiile preistorice pentru extragerea aramei. Le considerăm exploatate de populația daco-romană, neavînd argumente în teren pentru o încadrare mai veche.

3. Fig. 1., punct 16. Fragmente ceramice daco-romane provenite din conul de dejecție al unui torent.

4. Fig. 1., punct 9. Fragmente ceramice de această epocă recoltate de profesorul de istorie Popa Ion. Punctul se numește „*Ritul Perii*” și este situat la sud de canalul din dreptul fermei legumicole Aga.

5. Fig. 1., punct 14. În hotarul comunei, pe ambele părți ale șoselei se întinde o mare așezare daco-romană pe un bot de terasă ce domină un curs vechi de apă. Materialul ceramic este în marea sa majoritate cenușiu, nelipsind însă și cîteva fragmente brun-negre, lustruite. Toată ceramica este lucrată la roată.

6. Fig. 1., punct 12. În continuarea văii pe care se află așezarea de la punctul 14 există un fost iaz executat printr-o dublă barare a văii. Locul este numit „*Groapa lui Mandăli*”. Singurele fragmente ceramice recoltate aici sînt daco-romane. Cercetări sistematice pot lămurii legătura dintre aceste fragmente ceramice și iazul existent.

7. Fig. 1., punct 10, 11. În ambele puncte, situate la aproximativ 600 m unul de altul, există fragmente ceramice caracteristice acestei epoci.

8. Fig. 1., punct 4. Două fragmente ceramice de aici pot fi încadrate în sec. IV e.n. (?).

9. Fig. 1., punct 8. Materiale în colecția școlii generale din Șiria. La săparea silozurilor din zona gării a fost excavată o așezare de acest tip¹¹.

*
* *
*

Necesitatea acestui repertoriu reieșea din faptul că, în această zonă erau cunoscute foarte puține puncte din perioadele istorice vechi, în contextul în care epocile ulterioare sînt destul de bine cercetate. De asemenea, poziția naturală a Șiriei este propice locuirii încă din cele mai vechi timpuri, lucru demonstrat și pe teren.

Bineînțeles că din punctele arheologice mai sus amintite, unele au doar valoare repertorială. Se detașează în schimb, așezarea neolitică de la „*Gropile nemțești*”, așezarea cu mai multe nivele de la „*Vonta*” și cele daco-romane de la punctele 1 și 14. În aceste puncte se pot, și este indi-

¹⁰ supranota 8, p. 18.

¹¹ Informație profesor Chiriliuc.

cat, a se efectua cercetări sistematice. Alte locuiri cu mai multe nivele nu mai pot fi cercetate astfel datorită lucrărilor agricole ce au distrus complexele (cazul punctului 4). Probleme frumoase ridică și (în cazul cercetării sistematice) punctele 13, 12 și 15.

Aceste descoperiri vin în întâmpinarea ideii după care pe teritoriul țării noastre continuitatea de locuire și de viață este multimilenară, neexistând practic epocă istorică în care pe raza comunei Țiria să nu fie urme de habitat omenesc.

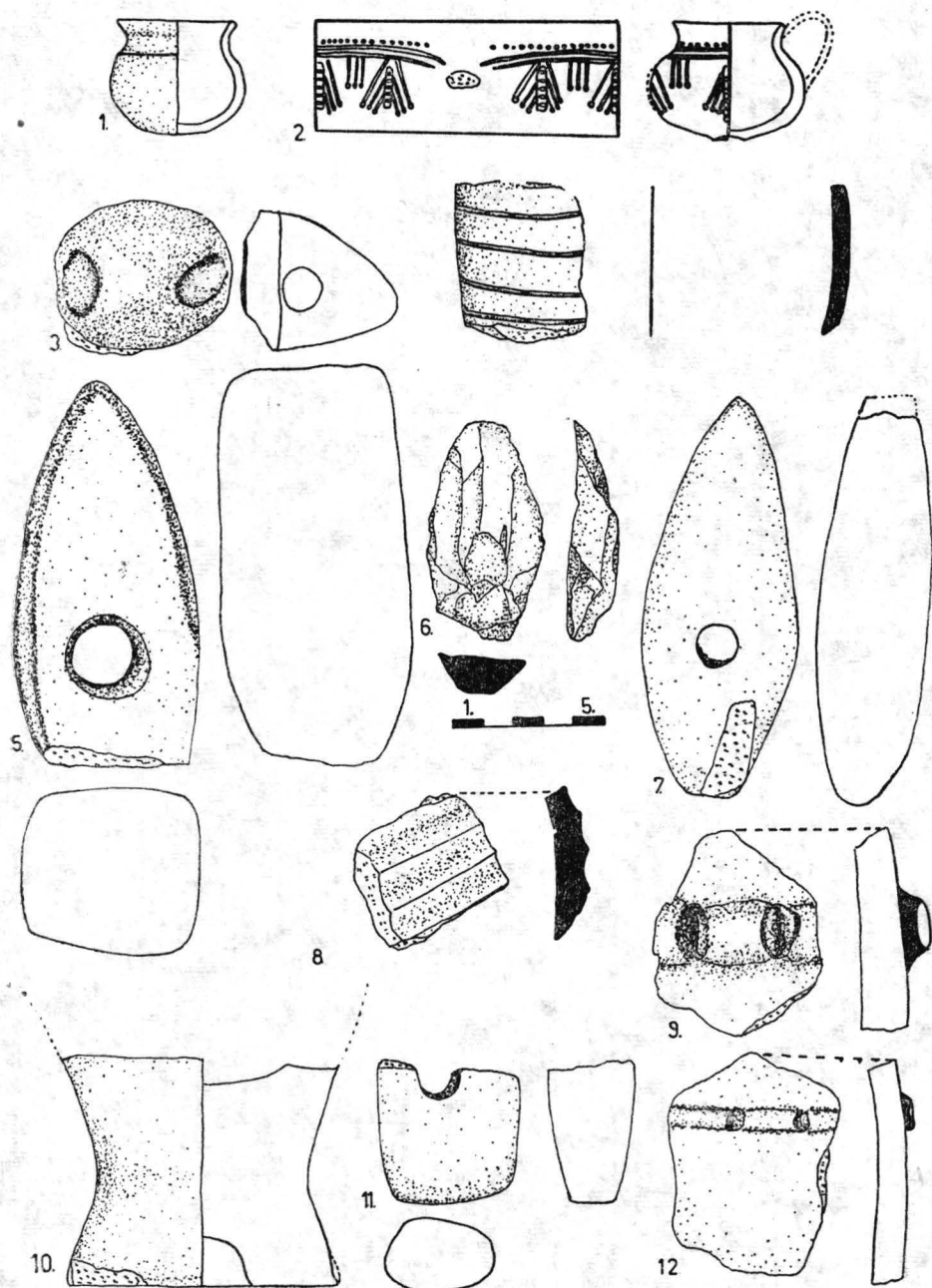
ADRIAN S. LUCA

ARCHÄOLOGISCHE ENTDECKUNGEN IM GEBIETE
DER GEMEINDE ȚIRIA (KREIS ARAD),
AUS DEM NEOLITHIKUM BIS IN DIE SPÄTROMERZEIT

(Zusammenfassung)

Die auf dem Gebiete der Gemeinde Țiria (Kreis Arad), während den Jahren 1983, 1984, auf der Oberfläche gemachten archäologischen Forschungen ergaben mehrere Siedlungen die sich aus dem Neolithikum bis in die Römerzeit erstreckten.

Die wichtigsten sind: *Gropile Nemțești* (Fig. 1/7), *Vonta* (Fig. 1/10), *3 Holumbi* (Fig. 1/13), für die Prähistorische Zeiten, die Siedlungen von fig. 1, Punkt 4, für die dakische Zeit, Punkt 1 und 14 für die post-römische Zeit.

Pl. I — Materiale preistorice de pe teritoriul comunei Șiria.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA LIUBCOVA — ORNIȚA

(Raport preliminar pe anul 1985)

Situată într-o zonă în care locuirea omenească începe din cele mai vechi timpuri¹, stațiunea neolitică de la Liubcova-Ornița se detașează, încă de la descoperirea ei², prin condensata informație istorică pe care ne-a oferit-o în urma cercetărilor arheologice sistematice³. Materialele arheologice de aici prilejuiesc stabilirea unor legături pe spații largi, ele fiind fundamentale pentru lămurirea relațiilor cronologico-stratigrafice pe întreaga Clisură a Dunării și nu numai în această zonă⁴.

Descrierea habitatului

Așezarea neolitică de la Liubcova-Ornița se află situată pe a doua terasă a Dunării, actualmente închizînd un „golf” al lacului artificial creat în urma construirii sistemului hidroenergetic și de navigație „Porțile de Fier I”. Ea ocupă o poziție centrală într-o depresiune largă (aproximativ 4 km pe malul Dunării) ce constituie debușeul pîrîului Orevița în fluviu. Locuitorii afirmă că de-a lungul pîrîului Orevița și a pîrîului Sichevița, pe coamele dealurilor, prin satul Cracul Almăj, se ajunge în ținutul Almăjului, de unde urmînd rîurile depresiunii se poate trece în culoarul Timiș—Cerna, ori spre depresiunea Oraviței⁵. Pînă la Cracul Almăj au fost efectuate periegeheze de către directorul școlii generale din Gornea, I. Dragomir, care ne-a informat că pe culmile văii a depistat așezări neolitice și din alte epoci, de asemenea puncte de exploatare a cremenii⁶.

¹ Gornea — Căunița de Sus: Gh. Lazarovici, *Gornea — Preistorie*, Reșița, 1977, p. 7; Gornea — Păzăriște: ibidem.

² D. Tudor și colab., în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 395—406. Materialele de aici sînt cunoscute și în literatura mai veche: I. Kutzián, *A Kőrös Kultúra*, Budapest, 1944, nr. 92.

³ E. Comșa, săpături executate între anii 1965—1967.

⁴ E. Comșa, în *SCIV*, 17, 2, 1966, p. 355—363; Idem, în *Dacia NS*, XIII 1969, p. 11—45; Idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 85—92; idem, în *Banatica*, V, 1979, p. 537—539; Gh. Lazarovici, *Neolit. Ban.*, 1979, rep. poz. 49. Cităm aici doar lucrările cele mai importante. Dată fiind marea varietate de material, tipologică și cronologică, referiri la stațiune sînt făcute în multe alte lucrări.

⁵ Vezi harta județului Caraș-Severin, 1975

⁶ Aceeași informație o posedăm și de la inginerul geolog O. Popescu. Le mulțumim și pe această cale pentru sprijinul și informațiile acordate.

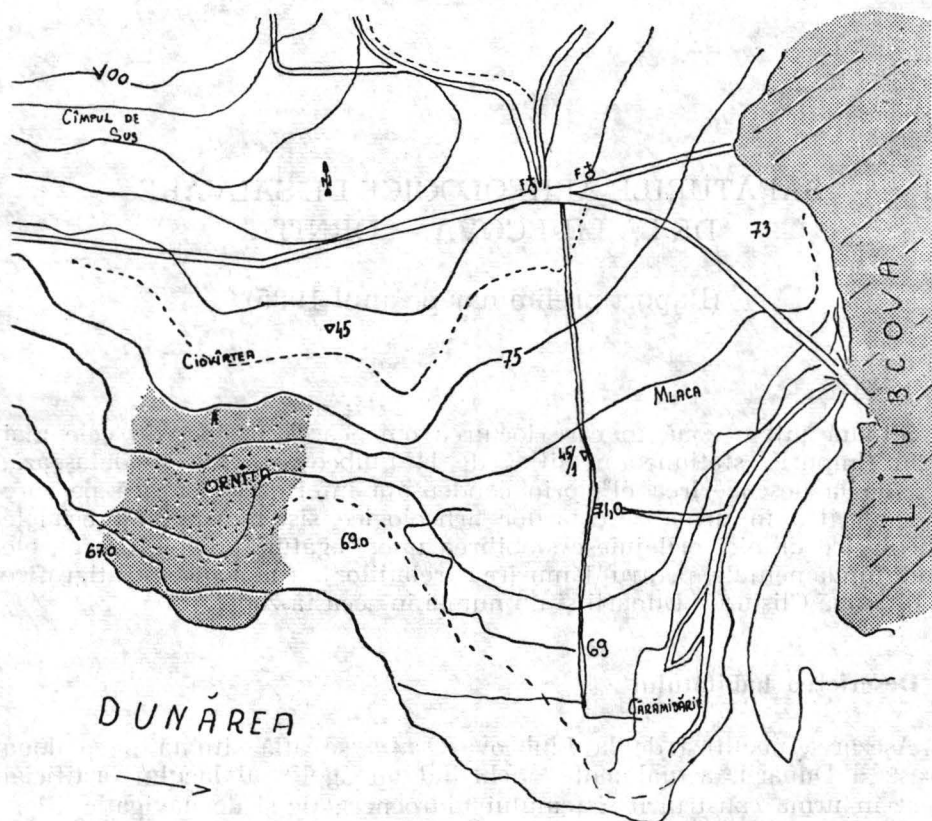

Fig. 1 — Răspîndirea prezumtivă a așezării de la Liubcova — Ornița.

Abb. 1 — Wahrscheinliche Ausdehnung der Siedlung von Liubcova — Ornița.

Solul terasei de la Liubcova-Ornița este foarte prielnic agriculturii, terasa a treia fiind propice pentru pășunat. Dunărea se lărgeste în această zonă, apele liniștite și adînci fiind populate de mult pește. După cum am afirmat mai sus, dealurile din jur sînt posesoarele unor zăcăminte de silix exploatabile fie pe loc, fie din vadul superior al pîrului Orevița. Lutul de pe terasa a doua este o excelentă materie primă pentru confecționarea ceramicii. Dealurile din jur erau în vechime, ca și acum, puternic împădurite, din care cauză vînatul mare se afla din abundență.

Descrierea săpăturilor

În urma periegezelor efectuate aici și a informațiilor bibliografice existente⁷ s-a impus ca săpăturile să fie începute prin excavarea unor magistrale care să lămurească relația stratigrafică între obiectivele „Or-

⁷ Vezi supra-notele 2 și 4. Mulțumim și pe această cale cercetătorului E. Comșa, de la Institutul de Arheologie București pentru amabilele informații oferite.

nița" și „Ornița Vest”⁸, urmărind în același timp și relațiile stratigrafice pe verticală. În a doua fază a săpăturilor se va avea în vedere deschiderea unor suprafețe. Prima magistrală (SI/1985) va avea în final 70 m și taie de la N la S stațiunea de fază „Ornița”. A doua va tăia tot de la N la S stațiunea de fază „Ornița Vest”, urmînd ca a treia să taie de la E la V întreaga stațiune vinčiană.

De altfel, cauza începerii acestor săpături de salvare este un vast proiect de investiții ce afectează întreaga așezare neolitică. Proiectul are în vedere creșterea cotelor apelor Dunării, fapt ce împiedică pe viitor studierea nivelelor inferioare de aici datorită ridicării nivelului pînzei de apă freatică. Cercetarea arheologică a sitului va fi împiedicată și prin lucrări de consolidare a malului împotriva erodării sale (diguri ce vor „mușca” din stațiune) ca și datorită construirii unei șosele, al cărei duct afectează perimetrul arheologic. Cercetările sînt îngreunate de faptul că terenul se folosește în continuare pentru agricultură iar timpul în care vor fi efectuate investițiile este relativ limitat.

SI/1985 constă într-o secțiune de 44 m×2 m ce a fost trasată de la N la S prin așezarea de fază „Ornița”. Ea urmează a fi încheiată (aproximativ 25—30 m mai sînt de excavat) în campaniile viitoare.

Stratigrafia SI/1985

Numerotarea nivelelor a fost începută de sus în jos.

Nivel I

Primul nivel este format din humusul actual, fiind foarte bogat în ceramică, poate și datorită lucrărilor agricole ce au afectat stratul de cultură. Din el pornesc gropi mici și o locuință semiadîncită (L₈ — carourile 16—18) ce reprezintă, de fapt, nivelul de locuire.

Nivelul II

Avînd un sol de culoare brună este la fel de bogat în ceramică și conține multe fragmente de chirpic. Din el pornesc mai multe gropi de mici dimensiuni. În caroul 19 a fost surprinsă și o mare groapă menajeră, care coboară pînă la 1,50 m adîncime. Se pare că acest nivel a fost locuit foarte intens, chiar dacă deocamdată nu s-au găsit și locuințe contemporane lui. În caroul 16 a fost cercetată o groapă în care se afla un vas de aproximativ 40 cm înălțime, așezat într-o groapă, în picioare. Groapa aparține unei locuințe distruse în mare parte de L₈.

Nivelul III

Solul este alb-cenușos. În acest nivel au fost descoperite, doar în secțiune, trei locuințe de suprafață: L₄, în carourile 1—2, de care ține un atelier de șlefuit topoare; L₂, în care s-a găsit o parte dintr-un război de țesut reprezentat prin mai multe greutateți, de asemenea o vatră cu mai multe nivele de lipitură pe care era spart un vas; în sfîrșit L₃ din care provin mai multe piese de cult care formau, se pare un complex de cult aferent locuinței. Dărîmătura nu este masivă, întrucît locuințele surprinse aveau o structură preponderent lemnoasă, lipitura cu lut fiind subțire. În schimb dărîmătura locuinței 3 este masivă. În locuința 2 a fost surprins un nivel de refacere a fundației.

⁸ Vom folosi terminologia adoptată de E. Comșa (în SCIV, 20, 1, 1969) chiar dacă, după părerea noastră, nu era necesar ca în cadrul aceleiași culturi, Vinča, să fie create faze cu denumiri diferite. Materialul de aici se încadrează pînă la identitate în marele cerc vinčian, lucru de altfel sesizat în atîtea rînduri de cei ce s-au ocupat cu materialul de aici.

Nivelul IV

Culoarea pământului este negru-cenușoasă. Locuirea a fost intensă. S-au decopertat pe suprafața secțiunii două locuințe adâncite: L₁ (bordei) distrus în mare parte de gropi din nivelele superioare și L₅ (bordei), de mari dimensiuni (carourile 18—22), cu mai multe nivele de lipitură (refolosire) clare. Lipiturile se detașează foarte bine în contextul cenușii de umplură fiind făcute din lut galben foarte bine bătut. Bordeiele au foarte multă ceramică în umplură.

Toate cele patru nivele descrise pînă acum aparțin culturii Vinča: nivelele IV—III aparțin unei faze mai timpurii; nivelele II—I unei faze evolute.

Nivelul V

Stratul de cultură este galben-lutos, deosebindu-se foarte clar de nivelul IV. Din păcate aici nu a fost surprinsă nici o locuință cu excepția unei porțiuni dintr-o groapă răvășită de locuința-bordei 5 care aparține nivelului IV. Acest nivel corespunde unei faze evolute a culturii Starčevo-Criș⁹.

*
* *
*

Materialul ceramic descoperit în SI/1985 a constituit subiectul unor comunicări¹⁰. Concluziile urmează a fi definitive după studierea integrală a materialului rezultat și continuarea săpăturilor potrivit planului expus mai sus¹¹.

ADRIAN SABIN LUCA

DIE RETTUNGSGRABUNGEN VON LIUBCOVA — ORNIȚA

(Zusammenfassung)

Die älteren Forschungen aus dem Jahr 1961 und aus den Jahren 1965—1967 wurden aus Rettungsgründen im Jahre 1985 wiederaufgenommen. Der Längsschnitt I schneidet von N nach S die Siedlung der „Ornița“ — Phase. Es wurden 5 Siedlungsniveaus festgestellt (die Niveaus I—IV gehören der Vinča-Kultur an, Niveau der Starčevo — Criș-Kultur, siehe Abb. 2). Die Forschungen werden fortgesetzt, für die Zukunft sind mehrere Jahre lang systematische Rettungsgrabungen vorgesehen.

⁹ Nivelele III—IV au putut fi studiate doar în carourile 10—22 deoarece apele Dunării, ce au fost la începutul săpăturii sub cota normală, au crescut la cotele obișnuite făcînd imposibile cercetările. De aceea L₄ din nivelul III a putut fi cercetată doar parțial, neputîndu-se trage concluzii satisfăcătoare asupra atelierului de topoare de aici.

¹⁰ Microsesiunea de rapoarte arheologice a Muzeului Județean Reșița, 1985; A XX-a sesiune de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1985, Deva, martie, 1986; Sesiunea de comunicări a Muzeului Județean Deva, octombrie, 1986.

¹¹ Materialul litic va fi prelucrat de inginerul geolog O. Popescu de la I.P.E.G. Caransebeș. Materialul osteologic este în curs de prelucrare de către G. El Sussi de la M. J. Reșița. Este în curs de perfectare și colaborarea cu O. Dogaru de la Complexul Muzeal Timiș — Timișoara în legătură cu studierea extinderii stațiunii pe baza studierii probelor de sol și cu ajutorul magnetometrului cu protoni, întrucît potrivit estimărilor noastre aproximativ 20% din așezare este deja distrusă de apele Dunării.

RECENZII

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

Evolution of the sistem of defense works in Dacia,
B.A.R., 116, 1981

În prestigioasa serie de rapoarte arheologice a apărut cu câțiva ani în urmă lucrarea Ioanei Bogdan Cătănicu dedicată evoluției sistemului defensiv în Dacia romană, studiu care încearcă abordarea într-o sinteză, a numeroaselor și nu mai puțin dificilelor probleme ridicate de sistemul defensiv în provincia nord-dunăreană.

Lucrarea reprezintă rezultatul mai multor ani de muncă și cercetare, pe care autoarea i-a dus cu răbdare și perseverență pentru studierea unei porțiuni din frontiera romană, dar și pentru deslușirea, lămurirea sistemului defensiv roman în Dacia.

Prin structura sa, monografia este o lucrare echilibrată, care analizează cu deosebită acuratețe o serie de cercetări arheologice, oferind noi baze de discuție privind unele detalii referitoare la lucrările de fortificație romană din Dacia.

Studiul este însoțit de un bogat material ilustrativ — 85 planșe, care readuc în discuție o serie de planuri de fortificații, profile, fotografii aeriene, inscripții.

În cele opt capitole sînt analizate elementele caracteristice ale sistemului defensiv de pe limesul Daciei, evoluția lui în cei 165 de ani de ocupație romană este prezentată în strînsă legătură cu istoria politică generală a Imperiului și cea a provinciei.

Cap. I (*Dacia și Imperiul înainte de cucerire*) p. 4—5.

În condițiile fixării graniței pe linia Dunării și deci implicit a organizării provinciei Moesia conflictele militare dintre daci și Imperiul roman devin tot mai dese. Autoarea atrage atenția asupra izvoarelor literare ce amintesc acțiunile punitive romane împotriva nordului dunărean. Măsurile inițiate de către romani — prin expedițiile lui Aelius Catus (a. 11—12) și Tib. Plautius Silvanus Aelianus (între anii 60—67) au anihilat în mare parte pe geții din Cîmpia Munteniei¹.

La mijlocul veacului I e.n., în sud-vestul Daciei izvoarele antice amintesc cîteva atacuri dacice asupra garnizoanelor romane. În iarna anului 67/68 profitînd de lipsa unor trupe din garnizoanele de pe linia Dunării aflate în Italia, se produce un mare atac dacic, care nu va putea fi respins decît prin intervenția legiunii a III-a Gallica, care în drum spre Italia trecea prin provincie.

¹ Strabon, *Geographia*, VII, 3, 10; CIL, XIV, 3608=ILS, 986, pentru discuția izvoarelor, v. *Istoria României*, I, 1960, p. 290.

Apoi, din nou în anul 69, în lipsa legiunilor provinciei Moesia, dacii au atacat cetățile de la sud de Dunăre încercând să cucerească castrul de la Viminacium (Tacitus, *Historiae*, II, 25, III, 46). Pericolul reprezentat de către daci a determinat retragerea de pe Rin a unor legiuni și aducerea lor în provincia Moesia.

Asemenea conflicte se fac tot mai simțite la granițele provinciei, ele trebuie să fi determinat pe romani să treacă la măsuri hotărâte punitive în timpul lui Domitianus.

Urme evidente ale unei stăpîniri romane la nord de Dunăre după aceste războaie nu se cunosc în afara acelor observate la Drobeta de către R. Florescu², după cum remarcă pe bună dreptate autoarea.

Cap. II. *Războaiele lui Traian pentru cucerirea Daciei* (p. 6—10). Autoarea evidențiază căile de pătrundere ale armatei romane înspre centrul statului dac: 1) prin pasul Vilcan și Merișor; 2) pe valea Oltului; 3) o posibilitate de acces spre Dacia prin Cîmpia Munteniei, în favoarea ipotezei, autoarea aduce cercetările proprii efectuate în castelele de la Flămînda, Rucăr etc.

Am mai remarcă pentru prima fază a războaielor daco-romane importanța Banatului, cînd în mod evident întreg sud-vestul Daciei a intrat sub ocupația armatei romane. Instalarea legiunii a IIII-a Flavia felix în Țara Hațegului, ca de altfel și aducerea unui număr mare de auxiliarii atașate ei, în fortificații de pămînt, cum ar fi cele de la Schela Cladovei, Zăvoi, Bersobis, Tibiscum etc., denotă ocuparea acestui teritoriu de către armata romană³.

Se pare, că ipoteza regretatului prof. N. Gostar, potrivit căreia în anul 102, la nord de Dunăre staționau cele două legiuni, care formau armata de bază a provinciei de mai tîrziu — legiunile a IIII-a Flavia Felix și a XIII-a Gemina avînd o serie de trupe auxiliare trebuie acceptată, chiar dacă pînă acum nu există mărturii epigrafice, care să ateste toate aceste efective⁴.

Construirea podului de la Drobeta, la care participă un număr mare de trupe și vexilații de legiuni denotă grija romanilor pentru a asigura o legătură permanentă între armata staționată la nord de fluviu și Imperiu, lucrare care alături de ridicarea unor fortificații în interiorul ocupat, pregăteau stăpînirea efectivă a Daciei.

Cap. III. *Organizarea timpurie a sistemului defensiv dacic* (p. 11—21). Autoarea observă corect faptul că apărarea întregii provincii a fost efectuată de cele două legiuni a XIII-a Gemina și a IIII-a Flavia prin organizarea teritoriului lor militar în care se aflau vexilațiile lor ajutate de auxiliarii; prima unitate avînd garnizoana la Apulum avea în grijă zona din interiorul arcului carpatic, iar a doua sud-vestul provinciei. Înființarea Coloniei Dacica, capitala provinciei în anul 108 a determinat transferarea legiunii a IIII-a Flavia felix la Bersobis, măsură impusă și de mișcările iazige ce au loc în acel an, mișcări înăbușite repede de viitorul împărat P. Aelius Hadrianus.

Lucrările de fortificare a sud-vestului Daciei pot fi relativ ușor identificate pe baza ștampilelor legiunii descoperite în 20 de localități. Înțin-

² R. Florescu, în *Studien zu Militärgrenzen Roms*, Köln, 1967, p. 146.

³ N. Gostar, în *Alia „A. D. Xenopol”*, XIII, 1976, p. 53—71.

⁴ *Ibidem*.

derea și răspîndirea lor pledează pentru a presupune că teritoriul cuprins între Tisa, Mureș și Dunăre a făcut parte din provincia Dacia⁵.

Între castrele aflate în teritoriul legiunii a IIII-a Flavia felix, cel de la Drobeta este singurul construit în piatră de la începutul domniei lui Traian în anii 102—105 de către cohors I Antiochiensium, iar celelalte au o fază de pămînt: Pojejena, Vărădia, Surducul Mare, Jupa (p. 12—13). În epoca lui Traian are loc desigur construirea celor două artere imperiale: Lederata—Tibiscum și probabil au fost refăcute în piatră fortificațiile amplasate de-a lungul lor.

Ulterior, după părăsirea provinciei de către legiunea a IIII-a Flavia Felix în anul 118 sau 114 cum credem noi — în zona de sud-vest a Daciei vor staționa numai trupe auxiliare în mare parte atestate epigrafic. În castrul de la Drobeta, după cohors I Antiochiensium a fost adusă cohors III Campestris, care a staționat se pare în cursul secolului II, locul ei fiind luat după transferarea în Moesia Superior de către cohors I Sagittariorum transferată de la Tibiscum.

Situația trupelor de pe linia de castre Lederata—Tibiscum nu este încă prea bine cunoscută, fapt datorat în bună parte necercetării sistematice și îndelungate a acestor fortificații. Actualmente în sud-vestul fostei provincii Dacia se află în curs de cercetare castrele de la Tibiscum (Jupa) și Pojejena. În bună parte și datorită acestei situații autoarea ajunge la concluzia în cap. IV (*Contribuția lui Hadrian la organizarea limesului dacic*) (p. 21—41), că împăratul Hadrian a părăsit linia de fortificații Lederata—Tibiscum probabil în anii 117/118. Realitatea este însă cu totul alta și anume întregul sistem defensiv de pe latura de vest a Daciei s-a bazat pe trei mari fortificații Porolissum, Micia, Tibiscum. În toate acestea au fost instalate trupe de arcași, călăreți de elită menite a opune barbarilor același sistem de luptă.

Castrul de la Tibiscum a funcționat avînd în față castrele de la *Arcidava* (Vărădia), *Centum Putei* (Surducul Mare), *Aizisis* (Cornuțel). Trebuie remarcat apoi și faptul, că există cîteva trupe auxiliare amintite de diplomele militare ale Daciei Superior cum ar fi: cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum, cohors I Thracum Sagittariorum, cohors II Gallorum Pannonica equitate, al căror sediu de garnizoană nu este cunoscut. Ele au putut staționa pe această linie de castre despre care, deocamdată, arheologic cunoaștem destul de puțin, aproape nimic⁶. Toate unitățile amintite mai sus apar amintite de diplomele militare ale Daciei Superior din anul 144, 157, 179⁷.

Cercetările arheologice efectuate în castrele de la *Arcidava* și *Centum Putei* nu au fost îndeajuns de concludente pînă acum, ele oferind doar cîteva informații sporadice privind cronologia acestor fortificații romane, doar în cazul castrului de la Vărădia avem deocamdată certitudinea prezenței cohortei I Vindelicorum în secolul II, înaintea transferării la Tibiscum.

Retragerea legiunii a IIII-a Flavia Felix la Singidunum în Moesia Superior ca urmare a campaniei lui Traian în Orient denotă că în zona de

⁵ N. Gudea, I. Moțiu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 151 sqq.

⁶ I. Piso, D. Benea, în *Zeitschrift PuE.*, 56, 1984, passim.

⁷ IDR, I, 1975, 14, 15, 16, I. Piso, D. Benea, *op. cit.*,

sud-vest a Daciei fuseseră lăsate destule trupe pentru a se considera în siguranță apărarea fruntariilor din fața iazigilor. Atacurile violente ale iazigilor din anul 117/118 vor dovedi slăbiciunea acestui sistem defensiv. Împăratul Hadrian a sesizat necesitatea organizării unei apărări mai complexe pe linia Tisei, apărare sprijinită și pe așezările locale, indigene, sistem asemănător cu acela din Cîmpia Munteniei observat de I.B.C. într-o lucrare aparte⁸.

Spațiul cuprins între linia de castre Lederata—Tibiscum și riul Tisa cuprindea în lățime spre vest o cîmpie inundabilă, unde cercetările arheologice de teren au identificat numeroase așezări indigene, după care urma o fișie de mlaștină ce făcea accesul practicabil de-a lungul unor cursuri de riuri.

Autoarea analizează cu atenție problema castrelor de pămînt din Dacia (p. 39), remarcînd asemenea faze la castele de la: Gilău, Orheiul Bistriței, Rucăr, Micia etc.

Cap. V. *Contribuția Antoninilor la organizarea sistemului defensiv al Daciei* (p. 42—45). Autoarea observă pe bună dreptate că armata Daciei este des implicată în luptele cu dacii liberi, că o serie de castre de pe linia de vest sînt refăcute în piatră, că au loc dislocări de trupe.

Fenomenul este general pentru întreaga zonă de nord a Imperiului unde datorită mișcării triburilor gotice, care produc mari presiuni asupra populațiilor cu care vin în contact — inclusiv asupra triburilor barbare aliate romanilor. Antoninus Pius a sesizat întregul proces ceea ce explică lucrările masive în mai toate provinciile de graniță (construiri de castre, refaceri, construirei de drumuri etc.), lucrări defensive, care încep cam în jurul anilor 158, dar care vor fi surprinse în mare parte de atacurile barbare cunoscute sub numele de marcomane.⁹

I.B.C. consideră că în timpul lui Antoninus Pius linia de castre Lederata—Tibiscum a fost refăcută la care se adaugă construirea acelor de pe culoarul Timiș—Cerna (Mehadia, Teregova), care sînt urmarea apariției unor *latrones* în această zonă, fapt relevat și epigrafic. Fenomenul este general în Imperiu, apărînd atît pe Rin, cît și pe Dunăre ca urmare a pătrunderii unor triburi barbare în atacuri de pradă. În acest caz, este posibil ca acestea să fi ajuns pînă în interiorul Daciei pe această cale venind pe Dunăre. În cursul războaielor marcomanice (p. 46—47) tezaurile monetare indică direcțiile de atac înspre interiorul provinciei, distrugerii masive la castelele de graniță. Ultima perioadă de grija față de sistemul defensiv al Daciei este cea marcată de domnia Severilor, îndeosebi a lui Caracalla, care a și vizitat provincia, prilej de reorganizări și refaceri interioare în castre, amintite și de numeroase epigrafe (p. 48—52).

În Cap. VIII: *Ultima decădere a Daciei* (p. 53—55) autoarea atrage atenția asupra deselor atacuri externe din deceniile 3—4 ale veacului III, care vor determina probabil părăsirea estului provinciei de către Gallienus.

Părăsirea provinciei de către Aurelian a devenit o necesitate pentru a se încerca fixarea limitelor Imperiului pe granițele naturale ale unor

⁸ I. Bogdan Cătănciu, *Le limes du sud-est de la Dacia et les relations des romains avec la population de la Valachie (II—III)*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, 1977, p. 267—275.

⁹ *Istoria României*, I, 1960, p. 450—453.

fluvii. Părăsirea provinciei în anul 271, a fost urmată de menținerea unor puncte întărite pe malul de nord al fluviului care vor încerca supravegherea unei zone întinse, zonă care va primi o amploare mare în timpul lui Constantin cel Mare.

Lucrarea lui I.B.C. reprezintă o lucrare necesară și utilă pentru cunoașterea sistemului defensiv roman în secolele II—III. În ultimii ani, cunoștințele în acest domeniu s-au îmbogățit și ele și au confirmat unele din ipotezele formulate de autoare. Ne-am permis cele câteva observații privind zona de sud-vest a provinciei în ideea și cu credința că vor ajuta la deslușirea unor aspecte militare ale acestei zone.

DOINA BENEA

PETRU OALLDE,

Lupta pentru limbă românească în Banat,
Editura Facla, Timișoara, 1983, 321 p.

Cartea profesorului reșițean Petru Oallde intitulată *Lupta pentru limbă românească în Banat* are ca perioadă istorică de referință a doua jumătate a veacului trecut și primele decenii ale secolului XX. Lucrarea este structurată pe trei secțiuni principale, în interiorul fiecăreia materialul fiind ordonat în diviziuni ce permit urmărirea unei serii de aspecte vizînd obiectul propus. În prima parte, este înfățișat climatul cultural-național românesc în Banat, autorul prezentînd programul bănățean de apărare și afirmare a limbii române, elaborat de Vincențiu Babeș și Alexandru Mocioni, în continuare precizînd atît condițiile nefavorizante cît și pe cele favorizante ale luptei pentru apărarea și afirmarea limbii române în Banat (între acestea din urmă: solidaritatea națională în toate straturile sociale românești, puterea conștiinței naționale, mișcarea muncitorească integrată luptei naționale ș. a.). În secțiunea a doua a cărții sînt conturate coordonatele principale ale luptei pentru apărarea și afirmarea limbii române, ocupînd prim-planul următoarele aspecte: recunoașterea limbii române ca limbă „oficioasă” în școli, în justiție, în mișcarea culturală etc.; valorificarea argumentelor lingvistice privind originea și continuitatea poporului român; cultivarea limbii române. Secțiunea a treia evidențiază factorii care au acționat în lupta pentru apărarea și afirmarea limbii române în Banat (familia, școala, factorii culturali ș. a.).

Pentru a da un anume echilibru lucrării, partea de tratare a subiectului (rezumată mai sus) este bordată de o introducere („Către cititori”) și, respectiv, o „Încheiere” care ține loc de concluzii finale. Parcurgînd cartea și încercînd să-i găsim locul într-o clasificare anume, ne dăm seama că ea se refuză integrării unor tipare prestabilite, dată fiind complexitatea problematicei tratate. Căci se intersectează, aici, istoria cu lingvistica, ideologicul și politicul cu publicistica și faptul cultural. „Lupta pentru

limbă românească în Banat“ nu este, în primul rînd, o carte de lingvistică, cum am fi tentați să credem. La o analiză mai atentă, se poate stabili că întregul demers al autorului ținteste să ilustreze, *preponderent*, un aspect politic, acela de luptă a românilor din Banat pentru apărarea și afirmarea *ființei naționale*, și de ideologie, avînd ca armă limba românească; în ultimă instanță, cartea ne dă a înțelege că, aici, noțiunea de limbă românească se suprapune pe aceea de nație românească, fapt sugerat și de titlu: „Lupta pentru *limbă românească* . . .“, cuvîntul *limbă* fiind nearticulat. Astfel, se intră subtil în rezonanță cu un vers eminescian (*Scrisoarea III*): „Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vreo limbă“ — evident, cuvîntul *limbă* semnificînd, aici, noțiunea de *nație*.

De altfel, imboldul determinant pentru autor de a scrie această carte în cercetarea epocii postabsolutiste a fost, credem, adevărul cardinal privind raportul limbă-nație, adevăr formulat cu atîta expresivitate de Iosif Popovici în periodicul „Românul“ din Arad: „Ea [limba] e spațiul social în care se proiectează toate simțirile și gîndirile unui popor și ea e cetatea unității lui. Cînd limba a poticnit, s-a dus și neamul nostru (. . .) Ființa noastră e legată de limba noastră; pînă cînd avem o limbă și o vorbim pînă atunci și noi vom fi români“ (pag. 300). Și nu întîmplător citatul este așezat de Oallde în contextul concluziilor finale ale studiului. Realizată cu rigurozitate științifică, această carte este cuceritoare prin dinamismul demonstrației, printr-o viguroasă articulare și conjugare pe ansamblu, voit didactică, a comentariilor autorului cu un imens material documentar, elocvent, stăpînit și juxtapus cu dibăcie, fără a da senzația de redundanță. Dimpotrivă, se poate aprecia că semnatarul studiului a scuturat colbul de pe documente aparent desuete, le-a dat viață și strălucire demonstrativă în contexte de interes major, evidențiînd, astfel, adevăruri istorice din viața românilor bănățeni în condițiile întunecate ale dualismului austro-ungar, condiții în care ființa românească s-a apărut cu argumente de o legitimitate incontestabilă. „E o luptă politică, morală la care sîntem provocați — de o parte — prin apăsările și piedicile ce ni se fac întru dezvoltarea și progresul nostru național, de altă parte, sîntem obligați și prin simțul existenței și securității noastre de români“, citează Oallde din programul lui V. Babeș, precizînd, în continuare, că, din aceste motive, românii nu sînt șovini, că lupta se dă cu legile asupritoare emise de guvern și nu cu nația maghiară. Sînt vizate o serie de probleme lingvistice, precum: raportul limbă literară—dialect, exagerările latiniste și slaviste, problema influențelor lingvistice pe orizontală, raportul limbă-istorie, limbă-societate și mai ales limbă-ființă națională — probleme ce comportă o examinare mai amănunțită din partea exegeților. Deși își propune să supună analizei amintita problematică numai în ce se referă la Banat, și numai din perspectiva românilor din Banat, cartea profesorului Oallde nu e nici pe departe o lucrare de interes zonal, ci dimpotrivă, de interes național, demonstrînd, în ultimă instanță, că sensul unic al luptei de apărare și afirmare a nației române din Banat a fost marea unire împlinită la 1 Decembrie 1918. Sigur, cartea a fost scrisă, i se pot releva virtuți tematice și de compoziție, de limpezime în expresie, de accesibilitate și totuși, în final, se pune întrebarea: *cui prodest*? Răspunsul se poate constitui prin cel puțin trei argumente privind rezonanța sa în actualitate. 1. — este o imagine convingătoare

a conștiinței de sine a înaintașilor noștri, a luptei lor pentru apărarea și afirmarea limbii și a nației române, imagine ce trebuie cunoscută de generațiile prezente și cele viitoare întru educarea lor patriotică; 2 — este un îndemn indirect pentru apărarea și cultivarea limbii române în prezent și viitor — avînd în vedere multiplele ei semnificații; 3 — se alătură altor lucrări ce dau, direct și indirect, răspunsuri unor opinii nerealiste, lipsite de obiectivitate științifică în interpretarea istoriei noastre naționale.

PETRU CĂLIN

AUREL H. GOLIMAS, CRISTACHE C. GHEORGHE,

Bibliografie numismatică românească
(*Bibliographia numismatica daco-romana*),

Editura științifică și enciclopedică, București, 1984, 319 p.

Așteptată cu deosebit interes de cercetători și deopotrivă de publicul larg, lucrarea de față, semnată de doi pasionați numismați, membri cu vechi stagiu în Societatea Numismatică Română, reprezintă o valoroasă inițiativă editorială. În același timp, volumul, considerat de înșiși autori „un modest pionierat științific”, devine un util instrument de lucru, de orientare în vasta problematică a literaturii numismatice.

Cuprinzînd 3 864 de titluri bibliografice, lucrarea este structurată în patru părți: I. *Generalia*; II. *Numismatică premonetară și monetară*; III. *Prezențe românești în mișcarea numismatică*; IV. *Miscellanea*, fiecare dintre acestea fiind divizate în capitole și subcapitole. De altfel, chiar autorii aduc precizări asupra sistemului de ordonare a materialului în *Notă asupra lucrării* (p. 72—75).

Prezentarea bibliografiei este precedată de un studiu introductiv, în cadrul căruia cei doi autori trec în revistă istoria monedei și a mișcării numismatice universale și românești (p. 10—39).

Atragem atenția asupra unor capitole și subcapitole, care cuprind aspecte mai speciale ale numismaticii: 2.3. *Moneda în creația populară*:: capitolele: 10. *Monetării. Drept monetar cu subcapitolele*: 10.1. *Falsuri. Imitații. Jetoane. Tesere*. 10.2. *Agiotaj. Camătă. Zarafie*. 10.3. *Fenomene (operații) monetare*; Capitolul 11: *Probleme. Controverse. Comentarii numismatico-financiare*.

Partea a III-a relevă importanța cercetării numismatice românești în ansamblul literaturii numismatice universale, iar capitolul IV prilejuiește autorilor prezentarea activității Societății Numismatice Române precum și galeria numismaților români.

Indicele de autori, abrevierile bibliografice, alte abrevieri și variante în limba engleză a textelor completează această lucrare.

Recomandînd călduros volumul, dorim să subliniem meritele deosebite ale celor doi autori, care printr-un efort îndelungat și asiduu de investigație au marcat un pas înainte, împlinind o veche cerință a numismaticii românești.

DANA BĂLĂNESCU

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Acta ArchBp — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta, I, 1951 și urm.
- ActaArchHung — Acta Arcaelologica Hungarica. Budapesta.
- ActaMN — Acta Musei Napocensis. Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
- ActaMP — Acta Musei Porilisensis. Muzeul județean Zalău, I (1977) și urm.
- AÊ/AnnÊp — Année Épigraphique. Paris
- AEM — Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien, I (1877) — XX (1897)
- AIHA — Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca
- AISC — Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, I—V, 1928—1948
- Alba Regia — Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár.
- Aluta — Aluta. Muzeul județean Sf. Gheorghe, I (1969) și urm.
- AnB — Analele Banatului, Timișoara.
- AnStUniv — Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza, Iași
- Apulum — Apulum. Muzeul Unirii, Alba-Iulia.
- ArcÊrt — Archaeologiai Értesítő, Budapesta.
- ArchJug — Archaeologica Jugoslavica, I (1954) și urm.
- Arh IM Bocșa — Arhivele Întreprinderii Miniere, Bocșa
- ArhMold — Arheologia Moldovei, București, I (1961) și urm.
- ArhPregl — Arheološki Pregled, Beograd.
- ArchRozhl — Archäologische Rozhledy, Praga.
- Banatica — Banatica. Muzeul județean Reșița, I (1971) și urm.
- BerRGK/ BerichtRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt a.M. I (1904) și urm.
- BMC — H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, London, I (1976), II (1966), III (1963), IV (1968), V (1975), VI (1976)
- BulCMI — Buletinul Comisiei Monumentelor istorice, București
- Ceka — H. Ceka, Questions de numismatique illyrienne, Tirana, 1972

- CH — Coins Hoards, London
- CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin
- CN — Cercetări numismatice, Muzeul de istorie R.S.R., București
- CNH — Corpus Numorum Hungariae, 1899—1907, Budapest
- Crawford — M. H. Crawford, Roman Republic Coinage, I—II, Cambridge, 1974
- Crisia — Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, I (1971) și urm.
- Comunicări — Comunicări. Craiova., I (1969) și urm.
- Dacia — Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N. S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I (1957) și urm.
- Danubius — Danubius. Muzeul județean, Galați
- Délm — Délmagyarország régiségleletei, Timișoara, I (1897), II (1899), III (1906)
- DissPann — Dissertationes Panonicae, Budapest
- DOP — Dumbarton Oaks Papers, Washington
- Drobeta — Drobeta. Muzeul Porților de Fier, Drobeta Turnu-Severin, I (1974) și urm.
- Époque PPY — Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Belgrad, 1971
- ErdRép — Erdély régészeti repertórium, Cluj, 1942
- FAS/FilArhSt — Filiala Arhivelor Statului
- FolArch/FA — Folia Archaeologica, Budapest, I (1939) și urm.
- GRBS — Greek, Roman and Byzantine Studies, Durham, North Carolina
- Grueber — A. A. Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum, 3 vol. London, 1910
- Historica — Historica. Craiova
- IDR — Inscriptiile Daciei Romane
- Istraživanja — Istraživanja, Novi Sad
- Luschin — A. Luschin — Ebengreuth, *Friesacher Pfennige*, in *NZ*, 56, 1923
- Maier — A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrachium*, in *NZ*, N. F., 1, 1908
- Marisia — Marisia. Muzeul județean, Tirgu-Mureș
- Marmatia — Marmăția. Muzeul județean, Baia Mare
- Materiale — Materiale și cercetări arheologice, București
- MemAnt/MemAntiq — Memoria Antiquitatis. Muzeul județean, Piatra-Neamț, I (1971) și urm.
- MemCD — In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974
- MFME — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, I (1974)
- Morrisson — Cécile Morrisson, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, I—II, Paris, 1970
- Muzeul Național — Muzeul Național. Muzeul de istorie al R.S.R. București
- NeolitBan — Neoliticul Banatului, Cluj-Napoca, 1979

- NC — Numismatic Cronicle, London
- NK — Numismatikai Közlöny, Budapest
- NV — Numismatičke Vijesti, I zdale Numismatičko Društva v Zagrebu, Zagreb
- Peuce — Peuce, Muzeul Deltei Dunării, Tulcea
- Pontica — Pontica. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța, I (1968) și urm.
- PraiVoj — N. Tasić — B. Belić, Praistoria nalazišta Vojvodine, Novi Sad, 1971.
- PV — Prehistorijskijska Vinča, I (1932), II—IV (1936)
- PZ — Prähistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig I (1909) și urm.
- RadVojMuz — Rad Vojvodanskih, Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE — Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa — Kroll), Stuttgart, I, 1893
- RÉSEE — Revue des Études Sud-Est Européennes, București
- RevMuz(Mon) — Revista Muzeelor (și Monumentelor istorice), București
- RISBC — Revista Institutului Social Banat—Crișana, Timișoara
- Sargeția — Sargetia. Acta Musei Devensis, Muzeul județean Hunedoara, Deva
- SHA — Scriptores Historiae Augustae
- Science — Science American Association for the Avancement of Science
- SCIV(A) — Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
- SCN — Studii și cercetări de numismatică, București
- SMIM — Studii și materiale de istorie medie, București
- Starinar — Starinar, organ srpskog arheološkog društva, Beograd
- StComC — Studii și comunicări de etnografie-istorie. Muzeul județean de etnografie și istorie locală, Caransebeș
- StComS — Studii și comunicări. Muzeul Bruckenthal, Sibiu
- Studii — Studii. Revista de istorie, București
- ŠtZvesti — Študijske Zvesti Arheologického ústavu Slovenskei Akademie Vied, Nitra
- Thraco-Dacica — Thraco-Dacica, București
- Tibiscus — Tibiscus, Muzeul Banatului, Timișoara
- TIR — Tabula Imperi Romani, Budapesta 1968 — București 1969
- Unger¹ — E. Unger, Magyar Éremhatározó, Középkor, fasc. I—II, Budapest, 1969
- Unger² — E. Unger, Magyar éremhatározó, I—III, Budapest, 1974—1976
- Ziridava — Ziridava. Muzeul județean, Arad

I. P. „Crișana“, Oradea, cda. 395/1987.

